

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

Dokuz Eylül University Principles Of Ataturk And Revolution History Institute

Cilt / Volume: **XXIV**

Sayı / Issue: **49**

Yıl / Year: **2024**

Güz / Autumn

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*JOURNAL OF MODERN
TURKISH HISTORY
STUDIES*

İzmir
Aralık 2024

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: XXIV Sayı: 49 Yıl: 2024 Güz

Yayın No : 09.8888.5600.000/BY.024.050.1213

ISSN : 1300-0756

E-ISSN : 2980-129X

Derginin Sahibi : Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Prof. Dr. Kemal **ARI**

Sorumlu Müdür : Doç. Dr. Hasan Taner **KERİMOĞLU**

Yönetim Yeri : T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi - Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Buca - 35390 - İzmir / Türkiye

Yayının Türü : Uluslararası Akademik Hakemli - Altı Ayda Bir Yayınlanır.

Yazışma Adresi : Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü,
Tınaztepe Yerleşkesi, Buca - 35390 - İzmir / Türkiye

Tel: (0 232) 301 79 20 - 453 98 29 Faks: (0 232) 453 99 07

Erişim Adresi : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cttad>

Sayfa Tasarımı : Ahmet Yılmaz

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi; **TÜBİTAK/ULAKBİM, Index Copernicus, EBSCO** ve **ASOS**
(*Akademia Sosyal Bilimler İndeksi*) tarafından taranmaktadır.

Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşlerin sorumluluğu, yazarlarına aittir.

Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

Yayın Türü : 6 Aylık, Uluslararası, Süreli, Elektronik

Online Yayın Tarihi : 31 Aralık 2024

PUBLICATION OF DOKUZ EYLUL UNIVERSITY

PRINCIPLES OF ATATURK AND REVOLUTION HISTORY INSTITUTE**JOURNAL OF MODERN TURKISH HISTORY STUDIES**Volume: XXIV Issue: 49 Year: 2024 Autumn

---

Publication No : 09.8888.5600.000/BY.024.050.1213**ISSN** : 1300-0756**E-ISSN** : 2980-129X

Owner of Journal : On behalf of DEU, Principles of Ataturk and Revolution History Institute
Prof. Dr. Kemal **ARI****Responsible Director** : Assoc. Prof. Hasan Taner **KERİMOĞLU****Place of Administration** : T.C. Dokuz Eylul University - Principles of Ataturk and Revolution History Institute
Buca - 35390 - Izmir / Türkiye**Type of Publication** : International Peer-reviewed Journal - Published every six months.

Address : Dokuz Eylul University, Principles of Ataturk and Revolution History Institute,
Tinaztepe Campus, Buca - 35390 - Izmir / Türkiye
Tel: +90 (232) 301 79 20 - 453 98 29 Fax: +90 (232) 453 99 07**Access Address** : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cttad>**Page and Cover Design** : Ahmet Yilmaz

---

Journal of Modern Turkish History Studies is indexed by **TUBITAK/ULAKBIM**, **Index Copernicus**, **EBSCO**,
and **ASOS** (*Akademia Sosyal Bilimler İndeksi*).

Responsibility of opinions which are suggested in published articles belong to their authors.

Articles published in the journal can not be used without quoting.

Type of Publication : Biannually, International, Periodical, Elektronik**Date of Publication** : 31 December 2024

**DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

DOKUZ EYLUL UNIVERSITY
INSTITUTE OF ATATURK'S PRINCIPLES AND TURKISH REVOLUTION HISTORY
JOURNAL OF MODERN TURKISH HISTORY STUDIES

ISSN: 1300-0756 || **E-ISSN:** 2980-129X

Yayın No / Publication No
09.8888.5600.000/BY.024.050.1213

Sahibi / Owner

Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
On Behalf of Dokuz Eylul University, Institute of Ataturk's Principle and Turkish Revolution History
Prof. Dr. Kemal **ARI**

Sorumlu Müdür / Responsible Director
Doç. Dr. Hasan Taner **KERİMOĞLU**

Editör / Editor
Prof. Dr. Fevzi **ÇAKMAK**

Yardımcı Editör / Assistant Editor
Öğr. Gör. Dr. Ercan **YALÇIN**

Mizanpaj Editörü & Teknik Redaktör
Layout Editor & Technical Proofreader
Öğr. Gör. Ahmet **YILMAZ**

Online Yayın Tarihi / Date of Publication
31 Aralık 2024 / 31 December 2024

Yayın Türü / Type of Publication
6 aylık, Uluslararası, Süreli
Bianually, International, Periodical

İletişim / Communication
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cttd>

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, TR-Dizin TÜBİTAK/ULAKBİM ve EBSCO tarafından taranmaktadır. Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşlerin sorumluluğu, yazarlarına aittir. Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

Journal of Modern Turkish History Studies is indexed by TR-Dizin TUBITAK/ULAKBİM and EBSCO. Responsibility of opinions which are suggested in published articles belong to their authors. Articles published in the journal can not be used without quoting.

© All Rights Reserved.

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Kemal **ARI**
Prof. Evangelia **BALTA**

Prof. Dr. Vera **COSTANTİNİ**

Prof. Dr. Fevzi **ÇAKMAK**
Prof. Dr. Yasemin **DOĞANER**

Prof. Dr. Fabio L. **GRASSİ**
Prof. Dr. Ercan **HAYTOĞLU**

Prof. Dr. Ulvi **KESER**

Prof. Dr. Odile **MOREAU**

Prof. Dr. Raoul **MOTİKA**

Prof. Dr. Cihan **ÖZGÜN**

Prof. Dr. İgor **TURİTSİN**

Prof. Dr. Recep **ŞKRİYEL**

Prof. Dr. Hakan **UZUN**

Doç. Dr. Liliana Elena **BOŞCAN**

Doç. Dr. Hasan Taner **KERİMOĞLU**

Dr. Öğr. Üyesi Pashalis **VALSAMİDİS**

Dr. Fulvio **BERTUCCELLI**

*Türkiye, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi
Yunanistan, Atina, National Hellenic Research
Foundation, Institute of Historical Research
İtalya, Dipartimento di Studi sull'Asia e sull'Africa
Mediterranea Università "Ca'Foscari" di Venezia*

Türkiye, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi

Türkiye, Ankara, Hacettepe Üniversitesi

İtalya, Roma, Sapienza University of Rome

Türkiye, Denizli, Pamukkale Üniversitesi

KKTC, Girne, Uluslararası Fındık Üniversitesi

Fransa, Montpellier, Montpellier Üniversitesi

Almanya, Hamburg, Hamburg Üniversitesi

Türkiye, İzmir, Ege Üniversitesi

Rusya, Moskova, Tarih, Ekonomi ve Hukuk Araş. Enst.

Sırbistan, Yeni Pazar, Novi Pazar Devlet Üni.

Türkiye, Ankara, Ankara Üniversitesi

Romanya, Bükreş, Bükreş Üniversitesi

Türkiye, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi

Yunanistan, Gümülcine, Trakya Dimokritos Üni.

İtalya, Roma, Sapienza University of Rome

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Prof. Dr. Seher AKÇA	<i>Türkiye, Muğla, Muğla Sıtkı Koçman Üni.</i>
Prof. Dr. Ahmet ALTINTAŞ	<i>Türkiye, Afyon, Afyon Kocatepe Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Zehra ASLAN	<i>Türkiye, Rize, Recep Tayyip Erdoğan Üni.</i>
Prof. Dr. Mehmet Kaan ÇALEN	<i>Türkiye, Edirne, Trakya Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ	<i>Türkiye, Isparta, Süleyman Demirel Üni.</i>
Prof. Dr. Fatih DAMLIBAĞ	<i>Türkiye, Gümüşhane, Gümüşhane Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Şerif DEMİR	<i>Türkiye, Kastamonu, Kastamonu Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER	<i>Türkiye, Ankara, Hacettepe Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Fahriye EMGİLİ	<i>Türkiye, Mersin, Mersin Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Erkan GÖKSU	<i>Türkiye, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Mehmet KAYA	<i>Türkiye, Niğde, Niğde Ömer Halisdemir Üni.</i>
Prof. Dr. Umut KARABULUT	<i>Türkiye, Denizli, Pamukkale Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Erdoğan KELEŞ	<i>Türkiye, Muğla, Muğla Sıtkı Koçman Üni.</i>
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN	<i>Türkiye, Kırşehir, Kırşehir Ahi Evran Üni.</i>
Prof. Dr. Ümmügülsüm POLAT	<i>Türkiye, Ankara, Ankara Hacı Bayram Veli Üni.</i>
Prof. Dr. Kemal SAYLAN	<i>Türkiye, Ordu, Ordu Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Tuncay Ercan SEPETÇİOĞLU	<i>Türkiye, Aydın, Aydın Adnan Menderes Üni.</i>
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN	<i>Türkiye, Tokat, Tokat Gaziosmanpaşa Üni.</i>
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA	<i>Türkiye, Trabzon, Karadeniz Teknik Üni.</i>
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA	<i>Türkiye, Bursa, Bursa Uludağ Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT	<i>Türkiye, İstanbul, Marmara Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Yücel YİĞİT	<i>Türkiye, Muğla, Muğla Sıtkı Koçman Üni.</i>
Prof. Dr. Mustafa Serhan YÜCEL	<i>Türkiye, Bilecik, Bilecik Şeyh Edebali Üni.</i>
Doç. Dr. Resul BABAOĞLU	<i>Türkiye, İzmir, İzmir Katip Çelebi Üni.</i>
Doç. Dr. Recep BÜYÜKTOLU	<i>Türkiye, Çankırı, Çankırı Karatekin Üni.</i>
Doç. Dr. Yasin COŞKUN	<i>Türkiye, Siirt, Siirt Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Güzin ÇAYKIRAN	<i>Türkiye, Ankara, Milli Savunma Bakanlığı</i>
Doç. Dr. Mustafa Edip ÇELİK	<i>Türkiye, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üni.</i>
Doç. Dr. Muzaffer DENİZ	<i>Türkiye, Van, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Bülent DURGUN	<i>Türkiye, İstanbul, İstanbul Arel Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Yasemin ELİK	<i>Türkiye, Erzincan, Erzincan Binali Yıldırım Üni.</i>
Doç. Dr. Asil KAYA	<i>Türkiye, İzmir, Ahmet Piriştina Kent Arşivi Müzesi</i>
Doç. Dr. Erol KARCI	<i>Türkiye, İzmir, İzmir Bakırçay Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Mehmet Ali KARAMAN	<i>Türkiye, Burdur, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üni.</i>
Doç. Dr. Mustafa SALEP	<i>Türkiye, Kayseri, Kayseri Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Ferit Salim SANLI	<i>Türkiye, Ankara, Hacettepe Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Süleyman TEKİR	<i>Türkiye, Sinop, Sinop Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Resul YAVUZ	<i>Türkiye, Balıkesir, Bandırma Onyediy Eylül Üni.</i>
Doç. Dr. İdris YÜCEL	<i>Türkiye, Ankara, Hacettepe Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üye. Yusuf AKBABA	<i>Türkiye, Eskişehir, Eskişehir Osmangazi Üni.</i>
Dr. Öğr. Üye. Semih ÇINAR	<i>Türkiye, İzmir, Ege Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üye. Ayşe ŞENER	<i>Türkiye, Kırklareli, Kırklareli Üniversitesi</i>
Arş. Gör. Dr. Mustafa KIRIŞMAN	<i>Türkiye, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi</i>
Dr. Fulvio BERTUCCELLİ	<i>İtalya, Bologna, Bologna Üniversitesi</i>
Dr. Nuran KOLTUK	<i>Türkiye, Tekirdağ, Tekirdağ Namık Kemal Üni.</i>
Dr. Mehmet ARSLAN	
Dr. Gürdal ÇETİNKAYA	

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

	<u>Sayfa / Page</u>
Editörden <i>Editor's Note</i>	421
<u>ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES:</u>	
İsmail KÖSE Kırım Savaşı (1853-1856) ve Türk Boğazları Kaide-i Kadim Geçiş Rejiminin Devletler Hukuku Normu Olarak Yerleşmesi <i>Crimean War (1853-1856) and Turkish Straits Passage Regime's Transformation as an International Law Norm</i>	425
Sevim ERDEM İngilizler Boğaziçi Kıyılarında: Bir İngiliz Maden Yatırımcısı John Francis Holcomb Read (J.F.H.R.)'in, Sarıyer Bakır Madenini Elde Etme Çabası <i>The British on the Shores of the Bosphorus: The Effort of a British Mining Investor, John Francis Holcomb Read (J. F. H. R.), to Seize the Sariyer Copper Mine</i>	457
Mustafa DAĞ Düyûn-ı Umûmîyye-i Osmaniye Varidat-ı Mahsusa İdaresi Memurun Nizamnamesi'nin Tatbikine Dair Bir İnceleme <i>A Review on the Implementation of Düyûn-ı Umûmîyye-i Osmaniye Varidat-i Mahsusa Administration Civil Regulation</i>	493
Mehmet BAŞARAN Muğla Kuva-yı Milliyesinde Mali Sorunlara İlişkin Bir Soruşturma Örneği <i>An Example of an Investigation on Financial Problems in Muğla Kuva-yı Milliye</i>	561

Gölsüm TÖTÖNCÖ

Erken Cumhuriyet Döneminin

II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'ye Bakışı

The Early Republican Period's Perspective on the Second Constitutional Monarchy and the Committee of Union and Progress

605

Fatih SELÇUK

Fransız Le Temps Gazetesinin Türkiye Muhabiri Paul Gentizon'un Gözüyle Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi (1922-1924)

Turkish-Greek Obligatory Population Exchange Through The Eyes of Paul Gentizon, Türkiye Correspondent of the French Le Temps Newspaper (1922-1924)

655

Yeter MENGES

Türkiye'de Halifeliğin Kaldırılmasının

İtalyan Kamuoyunda Yansımaları

Reflections of the Abolition of the Caliphate in Türkiye on the Italian Public

691

Can Tankut ESMEN

Cumhuriyet Dönemi Eski Türk Tarih Yazıcılığında Bleda İmajı

The Image of Bleda in Old Turkish Historiography of the Republican Period

729

Fatma EMEK, Doğan DUMAN

Türkiye'de İlkokul Sosyal Alan Ders Kitaplarında

Köycülük Çalışmaları (1923-1933)

Villagism Studies in Primary School Social Studies Textbooks in Türkiye (1923-1933)

751

Muhammed GÖÇLÖ

Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği ve Maarif Eminleri (1926-1931)

Maarif Eminliği of Antalya Region and Maarif Eminleri (1926-1931)

775

Nihal YILDIZ, Osman AKANDERE, Elif KURT

Köy Enstitülerinde Sosyal ve Kültürel Faaliyetler

Social and Cultural Activities in Village Institutes

807

Yasin TUNA, Onur AKDOĞAN

Orta Doğu Enerji Jeopolitiğinde Stratejik İş Birliği:
Yasin Haşimi'nin Türkiye-İrak Petrol Hattı Projesi 845
*Strategic Collaboration in Middle East Energy Geopolitics:
Yasin Hasimi's Türkiye-Iraq Oil Pipeline Project*

Talgat ZHOLDASSULY

Mustafa Çokay'ın Yazıları Çerçevesinde Basmacı Hareketinin
Dini Boyutu ve Sovyetlerin Din Politikası (1917-1930) 867
*The Religious Dimension of the Basmacı Movement and
the Religious Policy of the Soviets Within the Framework of
Mustafa Çokay's Writings (1917-1930)*

Murat KASAPSARAÇOĞLU

Cumhuriyet Senatosu Tartışmalarında Türkiye'nin
Ortadoğu Politikası (1961-1980) 905
*Türkiye's Middle East Policy in the Debates of
the Republican Senate (1961-1980)*

Yaşar ÖZKANDAŞ

İsmail Cem'in Düşünce Dünyasında Muhtıradan Darbeye
Türk Siyasetinin Anatomisi 933
*The Anatomy of Turkish Politics from Memorandum to
Coup in Ismail Cem's World of Thought*

Yenal ÜNAL

TBMM'nin Açılışının 50. Yıl Dönümünde Hayatta Olan
I. Dönem Milletvekillerinin Gözünden
Cumhuriyet'in İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Tespitler 957
*Some Observations on the Early Years of the Republic from
the Perspective of the First Term Members of
the Grand National Assembly of Türkiye
Who Were Alive on the 50th Anniversary of Its Opening*

CEVİRİ / TRANSLATE

Özgür YILMAZ

Stanford J. Shaw: Osmanlı İmparatorluğu'nda Temsili İdarenin
Kökenleri: Taşra Meclislerine Bir Giriş, 1839-1876 993
*Stanford J. Shaw: The Origins of Representative Government in
the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils,
1839-1876*

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: XXIV

SAYI: 49

YIL: 2024

EDİTÖRDEN

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün hakemli süreli yayını olarak 1991 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin 49. Sayısını (2024/Güz) bilim dünyası ile paylaşmanın mutluluğu içindeyiz. Bu sayımızda 19. Yüzyılın ikinci yarısı ile 20. Yüzyılı içine alan ve siyasi, askeri, sosyo-ekonomik tarihimize katkı sunan her biri birbirinden değerli 16 adet araştırma makalesi ile 1 adet çeviriye yer verdik.

Dergimizin tüm editoryal süreçleri DergiPark (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cttd>) üzerinden yürütülmektedir. Dergimizde çalışmalarına yer vermek isteyen araştırmacıların DergiPark üzerinden çalışmalarını bize göndermeleri, sonrasında değerlendirme süreçlerini bu platform üzerinden takip etmeleri önemlidir. Geçmiş sayılarımızda olduğu gibi bu sayımızda yer verdiğimiz makaleler tarafımıza geliş tarihleri esas alınarak değerlendirme ve yayın süreçlerine dâhil edilmiştir. Hakem süreci öncesi intihal tarama programına sokulan çalışmalar, kör hakemlik uygulanarak, araştırma konusu hakkında uzman en az iki hakem tarafından incelenmiştir.

Bu sayımızın bilim dünyası ile buluşmasında hakem olarak katkı sunan ve çalışmalarını bizimle paylaşarak bize değer katan kıymetli bilim insanlarımız ile dergimizin yayın sürecinde emeği geçenlere teşekkür ediyor, keyifli okumalar diliyorum.

Prof. Dr. Fevzi ÇAKMAK

JOURNAL OF MODERN TURKISH HISTORY STUDIES

VOLUME: XXIV

ISSUE: 49

YEAR: 2024

EDITOR'S NOTE

We are happy to share with the scientific world the 49th Issue (2024/Fall) of the Journal of Modern Turkish History Studies, which has been published since 1991 as a peer-reviewed periodical of Dokuz Eylül University Principles of Atatürk and Revolution History Institute. In this issue, we included 16 valuable research articles and 1 translation, each of which covers the second half of the 19th century and the 20th century and contributes to our political, military and socio-economic history.

All editorial processes of our journal are carried out through DergiPark (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctad>). It is important for researchers who want to include their work in our journal to send their work to us via DergiPark and then follow their evaluation process on this platform. As in our previous issues, the articles we included in this issue were included in the evaluation and publication processes based on their date of arrival. The studies, which were included in the plagiarism screening program before the referee process, were examined by at least two referees who are experts on the research subject, using blind peer review.

I would like to thank our valuable scientists who contributed to the meeting of this issue with the scientific world as referees and who added value to us by sharing their studies with us, and those who contributed to the publication process of our journal, and I wish you a pleasant reading.

Prof. Dr. Fevzi ÇAKMAK

Geliş Tarihi: 23 Mayıs 2024
Kabul Tarihi: 11 Aralık 2024

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal of Modern Turkish History Studies
XXIV/49 (2024 Güz/Autumn), ss. 425-456

DOI: 10.18244/ctad.1488801

Araştırma Makalesi / Research Article

KIRIM SAVAŞI (1853-1856) VE TÜRK BOĞAZLARI KAİDE-İ KADİM GEÇİŞ REJİMİNİN DEVLETLER HUKUKU NORMU OLARAK YERLEŞMESİ*

İsmail KÖSE**

Öz

Türk Boğazları tarih boyunca idaresinde buldukları uygarlıklara güçlü oldukları süre içinde çok sayıda vazgeçilemez savunma kolaylığı, bu özelliğe bağlı çok sayıda askeri ve idari avantajlar sağlamışlardır. Buna karşın Boğazlara sahip olan devletler güç kaybettiklerinde ya da düşmanlarından daha güçsüz hale geldiklerinde Boğazlar düşman saldırı ve tehdidini kolaylaştıran bir yardımcı araca dönüşebilmişlerdir. On dokuzuncu yüzyıl güç mücadelesinin yaşandığı başlıca yerlerden birisi Doğu Akdeniz ve buna bağlı olarak Türk Boğazları'dır. Yüzyılın ikinci yarısının başında yaşanan Kırım Savaşı 1841 tarihli Londra Boğazlar Sözleşmesi'nin (LBS/Londra Boğazlar Sözleşmesi) tetiklediği olaylar zincirinin doğal bir sonucu olmakla birlikte Boğazlar geçiş rejimiyle Karadeniz'in statüsünün belirlenmesinde yaşanan anlaşmazlıkların da etkisiyle ortaya çıkmıştır. Türk Boğazları'nda Kaide-i Kadim geçiş rejimini çok taraflı bir uluslararası metinle garanti altına alan ilk belge Londra Sözleşmesi uzun süredir Boğazlara sahip olmak, bu mümkün değilse savaş gemilerini serbestçe geçirmek isteyen Çarlık Rusyası için önemli bir geri adımdır. Buna karşın Osmanlı Devleti ve Boğazlar üzerindeki emellerden vazgeçilmemiş, LBS sonrasında Çar I. Nikola, Boğazlara sahiplik başta olmak üzere Osmanlı mirasının paylaşılması için uzlaşma arayışlarına hız vermiştir. Bu çalışmada Türk Boğazları geçiş rejiminin Kırım Savaşı sonrasında yeniden şekillenen güç dengesinde bir uluslararası hukuk normu olarak kabul görmesi irdelenerek, Çarlık Rusyası'nın söz konusu dönemdeki Boğazlar politikası analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırım Savaşı, Kaide-i Kadim, Londra Boğazlar Sözleşmesi, Uluslararası Hukuk Normu, Geçiş Rejimi.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
(e-posta: ismailkosetr@hotmail.com), (Orcid: 0000-0002-8489-5088).

CRIMEAN WAR (1853-1856) AND TURKISH STRAITS PASSAGE REGIME'S TRANSFORMATION AS AN INTERNATIONAL LAW NORM

Abstract

Civilizations which ruled Turkish Straits throughout historical span had numerous favors as well as they are strong and based on that feature the Straits also offered many strategical and militaristic benefits to the controlling powers. Nevertheless, when the powers controlling Turkish Straits got weak or became weaker than their enemies the Straits became auxiliary leverages easing enemy threats. Main center of the nineteenth century power struggle were Eastern Mediterranean and inevitably Turkish Straits. Crimean War, broke out at the beginning of the second half of the century, was a natural consequence of the respective developments triggered by the 1841 dated London Straits Convention (LS Convention) another reason of the war were the grave disagreements regarding the passage regime of the Turkish Straits and status of the Black Sea. LS Convention which guaranteed Ancient Rule in the Turkish Straits with a multiparty consensus was a serious setback for Tsarist Russia who due a long-lasting foreign policy aimed to annex Turkish Straits if that was not possible establish a passage free regime for Russian Naval ships. All in all, Tsarist Russia never put aside its plans on Straits and Ottoman Empire, soon after London Convention Tsar Nicholas I, accelerated diplomatic initiatives for invading Turkish Straits and peaceful distribution of Ottoman legacy. In this paper, light will be shed on process after Crimean War in a redesigned balance of power status ratification of Turkish Straits passage regime as an international law norm and Tsarist Russia's Straits policy during that period will be analyzed.

Keywords: *Crimean War, Ancient Rule, London Straits Convention, International Law Norm, Passage Regime.*

Giriş

Londra Boğazlar Sözleşmesi'nden (LBS) hoşnutsuzluğunu Osmanlı Devleti'ni "hasta adam" şeklinde adlandırarak belli eden Çar I. Nikola, 1844 yılı Haziran ayında İngiltere'ye ziyaretinde dokuz yıl önce Avusturya ve Rusya arasında Münchengratz Sözleşmesi (18 Eylül 1833) sayesinde kurulan ittifaka İngiltere'nin de katılması teklifinde bulunmuştur. Münchengratz Sözleşmesi ile Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya arasında paylaşılması kararlaştırılmış, iki ülke arasındaki gizli uzlaşısı Fransa ve İngiltere'nin Rusya'ya karşı daha temkinli bir politika takip etmelerine neden olmuştu.¹ İngiltere'nin katılması halinde paylaşım üçlü olarak yapılacak Avusturya ile Rusya'nın planlarını engelleyebilecek herhangi bir güç kalmayacaktı.² Bütün bunlara ek olarak I. Nikola, Fransa'nın Avrupa'da yaydığı devrimci fikirlerin 1815 yılındaki Viyana uzlaşısına rağmen Avrupa barışını tehdit ettiğini düşünüyordu. İngiltere ile kurulacak birliktelik vasıtasıyla Fransa kontrol altında tutulabilecek Osmanlı Devleti ise barışçıl bir şekilde paylaşılabilirdi.

I. Nikola'nın Londra'da yaptığı teklif altı ay sonra, 3 Aralık 1844 tarihinde Nesselrode Memorandum'u adıyla yazılı olarak İngiliz Hükümeti'ne sunulmuş, Londra'da yapılan görüşmelerin özeti olan memorandum Osmanlı Devleti üzerindeki Rus planlarını belirleyecek şekilde kaleme alınmıştır.³ (Ek-I) Memorandumda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün mümkün olduğu kadar sağlanmasının kabul edilmesine karşın Osmanlı Devleti'nin parçalanması durumunda paylaşımın büyük güçlerin uzlaşısıyla yapılması önerilmekte, dönemin en büyük deniz gücü İngiltere ile diğer devletler arasında sorunların barışçıl bir yöntemle çözülmesi önerilmekteydi.⁴ Memorandumun satır aralarında diplomatik bir dille İngiltere'nin Boğazların Rusya tarafından işgaline ses çıkarmaması istenerek İngiliz çıkarlarını maksimize edebilecek tavizler verilmesine rağmen öneri ve talepler Londra'da kabul görmemiştir.

Nikola'nın girişimlerinden dört yıl sonra, 1848 senesinde patlak veren Macar mülteciler sorununda Lajos Kossuth liderliğindeki Macar milliyetçilerin bir kısmı Rus-Avusturya ortak orduları karşısında mağlup olarak Lehli vatanseverlerle birlikte Osmanlı Devleti'ne sığınmışlar, güç dengesini değiştirmek isteyen Rusya ve Avusturya mültecileri ısrarla geri istemiştir. Osmanlı Devleti savaşı göze alarak Macar mültecileri geri vermemiş Avrupa'da oluşan Osmanlı lehtarı kamuoyu, Fransa ve İngiltere'nin de anlaşmazlığa

1 M. V. Seton Williams, *Britain and The Arab States*, (London: Luzac & Company Ltd, 1948), 2; Arthur Hassall, *The History of British Foreign Policy*, (Edinburg: William Blackwood and Sons, 1912), 260-267; James T. Shotwell, *A Short History of the Question of Constantinople and Straits*, (New York: American Association for International Conciliation, 1922), 512.

2 Stanley Lane Pole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, çev. Can Yücel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).

3 Türk Boğazları tarihi gelişimi için bkz. İsmail Köse, *Tarihi Akışın Değiştirdiği Suyolu Türk Boğazları*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2022).

4 *Russian (Nesselrode) Memorandum to British Government Recommending Joint Policy Toward the Ottoman Empire*, 3 December 1844.

dahil olarak İngiliz Donanması'nın Çanakkale önüne gönderilmesiyle iki saldırgan devlet geri adım atmak zorunda kalmıştır.⁵ Gerek Boğazları işgal gerekse Balkanlar'da yayılma planlarına uygun ortamdan gelişmediğinden Çarlık son mülteciler krizinde bir kez daha geri adım atmak zorunda kalmış, yayılmacı Rus politikaları İngiltere ile Fransa'yı Osmanlı Devleti'ne daha fazla yaklaştırarak üç devleti bir süreliğine müttefik yapmıştır.

Türk Boğazlarının işgaline öncelik verilip, bu amaçla yapılacak saldırıda Rusya'nın Akdeniz'e inmesine karşı Batılı devletlerin bir koalisyon oluşturarak bu emellere set çekeceğinden emin olduğundan Boğazları ele geçirecek son darbe vurulmadan önce Batılı büyük güçlerin Rus politikalarına razı edilmesine öncelik verilmiştir.⁶ İlk girişimin başarısız olmasının kısa süre sonra 1850 yılı başında I. Nikola, İngiltere'ye bu kez açıktan Osmanlı Devleti'ni paylaşmayı teklif etmiştir. Çar, yedi yıl önce de Osmanlı Devleti'nin paylaşımını Avusturya büyükelçisine açarak nabız yoklamış bir yıl sonra gerçekleştirdiği Londra ziyaretinde düşüncelerini açıktan söyleyerek, Osmanlı idaresindeki Hıristiyan tebaanın birlikte korunmasını teklif etmiştir. İngiltere'nin halen Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü desteklemesi nedeniyle Londra önerilere sıcak bakmamıştır.⁷ Ardışık paylaşım tekliflerinin asıl amacı bilindiğinden, Çarlığın olası saldırısına karşı tedbir almaya çalışan İngiliz istihbaratı 1851 senesinde İstanbul Boğazı Karadeniz girişinde: Rumeli Kavağı'nda 6; Anadolu Kavağı'nda 12 olmak üzere toplam 31 adet batarya ve top; 8 adeti Namazgâh tabyasında olmak üzere Çanakkale girişinde 16 adet top ve batarya bulunduğu bilgisini Londra'ya raporlamıştır.⁸

Son teklifin İngiltere tarafından kesin bir dille reddedilmemesi Petersburg'da karşı tarafın daha fazla taviz istediği şeklinde yorumlanmış bu doğrultuda yeni öneriler getirilmiştir. Yeni teklife göre Türk Boğazları ve İstanbul Rusya'da kalacak, diğer anlaşmazlık alanlarındaki İngiliz çıkarları maksimize edilebilecekti (Ek-II). Beklentilerin aksine öneri Londra tarafından bu sefer kesin bir dille reddedilmiştir. Zira teklif edilen paylaşımında Boğazlar ile İstanbul'un Rusya'nın hissesine düşmesi ve Boğazlara hâkim bir Rusya'nın Doğu Akdeniz'e inerek İngiliz çıkarlarını doğrudan tehdit edebilen, kontrolü zor bir güce dönüşmesi yüksek olasılıktı. Bu nedenle özellikle LBS sonrasında Türk Boğazları'ndan geçiş yapan Rus savaş gemileri dikkatle takip edilmekteydi.⁹ Petersburg ve Londra'da söz konusu gelişmeler yaşanırken

5 Alev Duran, İsmail Köse, "Lajos Kossuth ve Macar Mülteciler", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 6 (Bahar 2017): 291-314.

6 Charles and Barbara Jelavich, *Russia in the East 1876-1880*, (Netherlands: Leiden E. J. Brill, 1959), 3-4.

7 *Great Britain Parliamentary Papers*, 1854. Vol. 71/6.

8 FO, 404/09, Correspondence respecting Christian Privileges [in Turkey] 1851-1856, Momerandum of Repairs and Improvements to Batteries at the entrance of the Black Sea and the Bosphorus and Dardanelles, July 15, 1851.

9 BOA, İ.HR.00077.03785.001 (H) 14 Şaban 1267 [14/06/1851]; BOA, İ.HR.00088.04329.001 (H) 04 Şevval 1268 [22/07/1852].

Osmanlı Devleti ıslahatlara ağırlık vererek askeri yeniliklerin yanında halkın yaşamını kolaylaştıracak sosyal iyileştirmeler ve yapısal reformlar kanalıyla işlemesi güçleşen sistemi yenilemeye çalışmaktaydı. Bu tür politikalar için savaşız yıllara ihtiyaç vardı fakat Çarlık bir an önce Balkanlara inmek ve Boğazlara sahip olmak istediğinden savaştan kaçınmak gücü.

Doğu Akdeniz’de, Balkanlar’da, İran’da artan İngiliz ve Fransız askeri ve iktisadi etkinliğine karşı Rusya doğrudan ve daha açık şekilde bölgede hakimiyet genişlet istemişti. Kırım Savaşı büyük oranda, LBS ile garanti edilen Osmanlı dönemi mutlak kontrolünden, diğer bir ifadeyle “Kaide-i Kadim”den kurtulmak isteyen Çarlığın Türk Boğazları geçiş rejimini kendi çıkarlarına göre yeniden düzenleme isteğinin sonucunda çıkmıştır. Bu çalışmada, savaş ve çatışmaların arttığı bir dönemde Çarlığın Kırım Savaşı’na sebebiyet veren yayılmacı politikaları ve Türk Boğazları geçiş rejimini I. Dünya Savaşı başlangıcına kadar düzenleyecek olan Kaide-i Kadim kuralının Kırım Savaşı sonrası yapılageliş, doktrin, uluslararası antlaşma ve sözleşme gibi genel kabul görmüş kurallar bütününden oluşan hukuk normu statüsü kazanma süreci incelenecektir.

1. Kırım Savaşı Arifesinde Osmanlı Devleti ve Avrupa Güç Dengesi

Osmanlı Devleti’ni paylaşıp, Boğazları işgal etmek için Avrupa başkentlerinde girişimlerde bulunan Rus Çarı I. Nikola, “*Osmanlı Devleti’nin dağılmak üzere olan aşırı basınç yüklenmiş bir yapı, kilden yapılmış çömlek olduğunu*” düşünüyordu. Petersburg’un beklentisine göre zayıf ya da kuvvetli olması fark etmeksizin ilk darbeye bu çömleğin dağılması kaçınılmazdı. Osmanlı Devleti ve Boğazlar ile ilgili tekliflerinin bütün halinde İngiltere tarafından reddine rağmen I. Nikola, Osmanlı Devleti’ne son darbeyi vurup, Boğazlarda bir oldubitti yaratarak İstanbul’u işgal etmeye kararlıydı. Rus orduları 20 yıl gibi kısa süre önce Edirne’ye kadar gelmiş, başkent İstanbul ve Boğazların güvenlik derinliği sayılabilecek bir mesafede karargâh kurmuşlardı.

Boğazlar ile İstanbul’a sahip olmanın romantizmine kapılmış olan I. Nikola, 1844 senesindeki Londra ziyareti esnasında görüşmelerde bulunduğu Lord Aberdeen’in İngiltere Başbakanı olmasından faydalanmak amacıyla 9 Ocak 1853 tarihinde paylaşma talebini bir kez daha İngiltere’nin Petersburg Elçisi Sir George H. Seymour’a yüz yüze görüşmeyle iletmiştir. Görüşmede, daha sonra sıkça dillendirilecek olan “Hasta Adam” metaforu Çar tarafından Viyana Konferansı sonrasında siyasi amaçla ilk defa kullanılmıştır. İlk görüşmeden 12 gün sonra Büyükelçi ile yapılan özel buluşmada özetle; “*hasta adam Osmanlı’nın sonu yakın, İstanbul uluslararası hale getirilmeli, Boğazlar ve Balkanlar Rus egemenliğine, Mısır ile Girit ise İngiliz egemenliğine girmelidir*” denilerek yeni bir paylaşım teklif edilmiş fakat İngiliz Hükümeti Rus tekliflerini bir kez daha reddetmiştir.¹⁰

10 Great Britain Parliamentary Papers, 1854. Vol. 71/5.

Ret üzerine Çar, 21 Şubat'ta İngiliz Elçisiyle yaptığı görüşmede: “[İngiltere] Türkiye'nin ayakta kalacağını düşünüyorsa yanılıyor, ayı ölüyor (the bear is dying), sizin vereceğiniz maske de uzun süre yaşamasını sağlamayacak bu nedenle ayı ölünce sürprizle karşılaşmamak için anlaşmalıyız” demiş, yazılı bir anlaşma ya da protokolden ziyade ortak bir uzlaşmaya da razı olacağını özellikle belirtmiştir.¹¹ Bu tarihlerdeki kesin tutuma karşın Çarlık Rusya'sının Türk Boğazları'na sahip olması 61 yıl sonra, I. Dünya Savaşı başında İngiltere tarafından Çar II. Nikola ile varılan uzlaşma sonucu kabul edilecektir.¹²

Son teklifin de kesin olarak reddedilmesi üzerine Kutsal Makamlar sorunu delaletiyle savaş çıkartabilmek amacıyla Eflak ve Boğdan'ın işgali için harekete geçilmiştir. Görüldüğü üzere İngiliz büyükelçisinin Osmanlı Devleti'ne karşı askeri güç kullanılmaması konusunda net uyarısına rağmen Boğazlar ve İstanbul üzerindeki isteklerini diplomasi ile elde edemeyen I. Nikola realist politikalarla isteklerini gerçekleştirmeye karar vermiştir. Çarlık Rusya'sının offensive realist, güç merkezli, agresif, savaş arzulayan politikalarına karşı kronikleşmiş idari ve askeri sorunlarını çözerek en azından askeri reformları uygulamaya koyabilmek için zamana ihtiyacı olan Osmanlı Devleti, Petersburg tarafından gündeme getirilen Kutsal Makamlar sorununu müzakere etmeyi kabul etmiştir. Çar tarafından müzakereleri yürütmek üzere görevlendirilen Prens Mençikof 1853 yılı 28 Şubat'ında bir savaş gemisiyle İstanbul'a gelmiştir. Prens'in küstah, müstemleke valisi edasındaki tavırları Bâbüâli kadar İstanbul'daki büyük devlet elçilerinde bile rahatsızlık yaratmış Mençikof'un zorlamasıyla Hariciye Nazırı Fuad Paşa görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır.¹³

Mençikof, İstanbul'a ulaştıktan hemen sonra Mart ayı başında Fransız Savaş gemisi *Osiris*'in, 18 Mart'ta İngiliz savaş gemisi *Tiger*'in Boğazlardan geçişine izin verilmeyerek Çanakkale Boğazı'ndan giriş için Sadrazam tarafından özel olarak geçiş izni belgesi verilmesi koşulu uygulamaya konulmuş, yeni uygulama kapsamında 21 Nisan'da İngiliz *Wasp* savaş gemisi dört gün gözetim altında tutulduktan sonra Çanakkale Boğazı'ndan geçebilmiştir.¹⁴

Mençikof'un egemen, bağımsız bir devlet için bu kabul edilemez nüfuz, vesayet kurma amaçlarının eşlik ettiği kabul edilemez tutum üzerine İngiliz ve Fransız donanmaları bir kez daha Çanakkale önüne doğru yola

11 *Conversation Between Tsar Nicholas I and Sir George Hamilton Seymour*, The British Minister to Russia, 22 January - 21 February 1853.

12 Bkz. İsmail Köse, “I. Dünya Savaşı'nın ilk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Bırakılması (Mart-Nisan 1915)”, *Bilgi*, 89 (Bahar, 2019): 1-27.

13 Sami Demiray, “Kırım Savaşı ve Sonrası Osmanlı-Rusya İlişkileri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 71 (2021): 617-634.

14 Harold Temperley, “The Alleged Violations of the Straits Convention by Stratford de Redcliffe between June and September, 1853”, *The English Historical Review*, 49, 196 (October, 1934): 658-660.

çıkmiş tepki karşısında Kutsal Makamlar sorununda Rusya tarafından geri adım atılmıştır. İstedğini elde edemeyen Mençikof, Osmanlı Devleti tebaası Ortodokslar'ın Rusya hamiliğinde olduğunun bir senetle tanınmasını isteyerek, talebinin kabulü için beş gün süre vermiştir. Savaş tehdidiyle yüklü bu ültimatom kabul edilebilir değildir.¹⁵ Mençikof, kendisine verilen ödev doğrultusunda gerekli bahaneyi, Kutsal Makamlar yerine Ortodoks halkın hamiliğinden sağlamış olarak 21 Mayıs'ta İstanbul'dan ayrılmıştır.

Olası savaşta Rusya'nın, Karadeniz'den Boğazlara saldırarak İstanbul'u işgale teşebbüs etmesi, daha önceki Rus talep ve teklifleri dikkate alındığında beklenebilecek bir durum olmasına karşın Rusya bir savaşa hazır olmadığından Eflak ve Boğdan'ı işgal ilk seçenek olarak ortaya çıkmıştır. Rus Orduları karşısında kolay bir hedef olmadığını göstermek isteyen Osmanlı Devleti hızla savaşa hazırlanmaya başlamış, Boğazın Karadeniz girişi tahkim edilmiş, savaş gemileri Büyükdere'de harp düzenine sokulmuştur.¹⁶ Silistre, Vidin, Rusçuk, Trabzon ve Erzurum gibi sınır şehirlerine top, asker ve cephane sevk edilmiş, hazırlıklar kapsamında 60.000 kişilik bir kuvvet Boğazdan gizlice geçirilerek Balkanlar'daki gerekli yerlere dağıtılmıştır. Rus istila güçleri 22 Haziran'da Eflak ve Boğdan'ı işgale başlamışlar aynı gün İngiliz ve Fransız ortak donanması Boğazlar ve İstanbul'a yönelik muhtemel Rus saldırısına karşı koymak amacıyla Çanakkale önüne ulaşmıştır. Londra Boğazlar Sözleşmesi (1841) (LBS) hükümlerine göre donanmanın Boğazlara girebilmesi için Osmanlı Devleti'nin savaşta olması gerekiyordu. Rusya Osmanlı Devleti'nin topraklarını işgale başlamış olsa da Bâbîâli henüz Rusya'ya resmen savaş ilan etmediğinden LBS'nin amil, *erga omnes* kurallarıyla ters düşmemek için ortak Donanma Boğazdan içeri girmeyerek Asya yakasındaki Beşika limanında demirlemiştir.

Budönemde İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin Boğazlara girmemesine karşın posta görevi gören yardımcı savaş gemileriyle elçilik maiyet gemileri Çanakkale Boğazı'ndan geçerek İstanbul önüne gelmiştir. Her ne kadar Kaide-i Kadim'i teyit eden çok taraflı sözleşme LBS bu tür geçişlere olanak sağlasa da savaş gemilerine izin sorunu özellikle 1850 yılından itibaren çokça itiraza neden olmaktadır. Örneğin Fransız savaş gemisi *Charlemagne*'a 1852 yılı Temmuz-Ağustos ayları arasındaki tartışmalar sonrasında Boğazlardan geçip İstanbul önüne gelme izni verilmişti. Hafif gemi sınıfına girmeyen bu gemide Fransız büyükelçisinin bulunması nedeniyle Fransa tarafından LBS'nin ihlal edilmediği ileri sürülmüş; İngiliz Hükümeti söz konusu geçişin LBS'ye aykırı olduğunu bildirmişti. Benzer şekilde Çarlık Rusyası 1852 yılı başında elçilik maiyetindeki gemilerin Boğazlardan serbestçe geçebilmesini talep

15 Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C. IX, (haz. Münir Aktepe), (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Ed. Fakültesi Matbaası, 1984), 88.

16 Bkz. Erdoğan Keleş, "Rusların Kırım Savaşı Öncesinde İstanbul ve Boğazları İşgal Planları ve Alınan Güvenlik Önlemleri", *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Sahil Güvenlik*, ed. İsmail H. Demircioğlu vd., (Ankara: Pegem Akademi, 2020), 207-280.

etmiş istek reddedilmişti.¹⁷ Aynı yılın Ağustos ayında bir İngiliz korvetinin Çanakkale Boğazı'ndan geçişi engellendiğinden korvet geri dönmek zorunda kalmış, Boğazlardan savaş gemisi geçişi uygulamalarıyla ilgili tartışmalar Rusya ile yaşanan kriz nedeniyle 1853 yılında alevlenmişti. En önemli sorun, hafif savaş gemileri ile savaş gemileri arasındaki ayrımın nasıl yapılacağına bilinmemesidir. Bu konuda yerleşmiş bir kural olmadığından Bâbîâli geçiş izni vermek zorunda kaldığı gemileri hafif savaş gemisi statüsünde tekneler olarak kabul etmekteydi.¹⁸ Kendi savaş gemilerine sınırsız geçiş hakkı isteyen Rusya, Londra Sözleşmesi'nin geniş yorumu anlamına gelen bu uygulamadan rahatsızlığını her fırsatta dile getirmekteydi.

Rus tehdidinin artması üzerine İngiliz savaş gemisi *Retribution*, Eflak ve Boğdanı hedefleyen Rus işgali başlamadan bir hafta önce 15 Haziran'da İstanbul Boğazı'na girmiş, buna karşın LBS'nin ihlal edildiği iddialarından kaynaklı tartışmalar aynı yılın Eylül ayına kadar sürmüştür. Bâbîâli ve İngiltere bu dönemde LBS'yi ihlal edecek uygulamalardan kaçındığından Boğazın savunması için alınan tedbirlere destek veren *Retribution* iki ay İstanbul Boğazı'nda kaldıktan sonra 20 Ekim'de Beşika Körfezi'ne geri dönmüştür.¹⁹ İstanbul ile Beşika Körfezi'nde bekleyen İngiliz-Fransız donanmaları arasındaki bağlantı, iletişim ve diğer gerekli aktarma işlemleri hafif savaş gemisi sınıfında kabul edilen posta gemileriyle yapılmış, LBS hafif gemiler için sayı sınırlaması getirmediği için ihlal itirazında bulunulamamıştır.

Aynı yıl Ağustos ayında büyük bir savaş gemisi olan Fransız gemisi *Friedland* arıza yaptığı için İstanbul önüne çekilmek zorunda kalmış, Memleketeyn'in (Eflak ve Boğdan) Rusya tarafından işgali savaş nedeni olmakla birlikte bekle gör politikası uygulanarak ilk başta Rusya'ya karşılık verilmemiştir. Rus istilası genişleyince Eflak ve Boğdan'ın işgale başlanmasından üç ay sonra; beklenen savaş 4 Ekim 1853 tarihinde başlamış, Çarlığın savaş gemileriyle Karadeniz'den aşağı inerek İstanbul Boğazı'na yönelebilecek olası saldırısına karşı tedbir alınarak, Kayserili Ahmet Paşa komutasında bir filo Boğaziçi çıkışına gönderilmiştir. Modernleşme yolunda gerekli çalışmalar tamamlanamamış olsa da askeri alanda önemli ıslahatlar uygulamaya konulduğundan savaşın ilk aylarında Osmanlı kara orduları önemli zaferler elde edebilmiştir.²⁰

17 BOA. HR.SYS.0887.18 (M) 06/02/1852.

18 Temperley, *The Alleged Violations of the*, 658-660.

19 Temperley, 659, 672.

20 Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, s. 90; Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1853-1856)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 23, 23 (2008): 176-178; Candan Badem, *The Ottoman Crimean War*, Brill, 2010; Orlando Figes, *Kırım Son Haçlı Seferi*, çev. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012); Cezmi Karasu, *Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Diplomasisi (1853-1856)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998); A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kırım Kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2009).

Savaş başladığında Osmanlı Devleti, Türk deniz hudutlarındaki Rus ticaret gemilerine el koymayarak Boğazlardan geçip istedikleri limanlara gitmelerine izin vermiş, Boğazlar kapatılmayarak dost devletlerin seyrüseferinin devamına müsaade edilmiştir. Rusya'ya resmen savaş ilan edildikten bir ay sonra, Kasım başında 12 parça gemiden oluşan İngiliz-Fransız ortak donanması Bâbîâli'nin isteğiyle Çanakkale Boğazı'ndan girerek İstanbul önüne gelmiş, her iki devlet gemilerinin Boğazları olası saldırıdan korumak üzere Çanakkale Boğazı'ndan içeri girişine verilen izin Avusturya ve Prusya elçiliklerine de bildirilmiştir.²¹ Bu filoya ek olarak her iki ülkenin savaş gemileri İstanbul Boğazı'nda toplanmaya devam etmiş, ortak donanma 3 Ocak 1854 tarihinde Karadeniz'e çıkmıştır. Karadeniz'e geçiş öncesinde amacın Rusya tarafından Türk sahillerine ya da Türk Boğazları'na yapılacak saldırıları önlemek olduğu Petersburg'a bildirilmiştir.²²

Rusya, savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesinin 13 yıl önce imzalanan LBS'ye aykırı olduğunu ileri sürerek geçişi protesto etmiştir. İtiraz haklı değildir. Zira geçişin yapıldığı tarihte Osmanlı Devleti ile Rusya arasında fiilen devam eden bir savaş durumu vardır. Sözleşmenin 2. maddesi Osmanlı Devleti'nin savaştan olması durumunda Bâbîâli'nin münasip gördüğü devlet gemilerinin Boğazlardan geçişine izin vermektedir: “*Devlet-i Aliye hal-in sulhde bulunduğu müddetçe hiçbir ecnebi cenk sefinesini [Boğazlardan içeri] kabul buyurmayacaklarını ilan buyurmuşlardır*”.²³ Resmi savaş ilanından önce İngiliz-Fransız gemileri boğazlardan geçiş yapmak için Çanakkale önüne gelerek, geçiş yapmaları durumunda Londra Boğazlar Sözleşmesi'nin (LBS) ihlal edildiği ileri sürülebilir. Fakat İngiliz-Fransız ortak donanması resmi savaş ilanına kadar Beşikta limanında beklemiş, savaş ilanından bir ay sonra Bâbîâli'nin çağrısıyla Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Büyükdere'de demirlemişlerdir. Belirtilen nedenle Goryanof başta olmak üzere bazı Rus müelliflerin iddialarının aksine Karadeniz'e sahil dar olmayan iki devlet savaş gemilerinin Boğazlara girmesiyle LBS hiçbir şekilde ihlal edilmemiştir.

2. Kırım Savaşı ve Türk Boğazları

Memleketeyn çarpışmalarında Balkanlar'daki Rus ilerleyişinin uzun aradan sonra ilk kez durdurulmasına karşın Kasım ayı sonunda Batum'a erzak ve cephane götürülen Türk filosunun fırtına nedeniyle Sinop limanına sığınmak zorunda kalması savaşın gidişatını değiştirmiştir. LBS sonrasında kapalı deniz Karadeniz'de güçlü bir Donanma kurmuş olan Ruslar, 30

21 BOA, A.}DVN.DVE.00015.00034.001 (H) 29 Zilhicce 1270 [22/09/1854].

22 Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1947), 249-252; Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, 90-92.

23 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1953), 312.

Kasım 1853 tarihinde Sinop limanında bulunan az sayıdaki Türk gemisine saldırarak filoyu yakmışlar, Karadeniz'deki deniz gücü büyük oranda yok edilen Osmanlı Devleti'nin Boğazları ve İstanbul'u koruması olanaksız hale gelmiştir.²⁴ İstanbul önüne gelmiş olan İngiliz ve Fransız ortak donanması boğazların geleceğini tayin edebilecek tek güç olarak kalmış, Türk filosunun Sinop'ta yakılması Avrupa ve Amerika basınında da geniş yer bulmuştur.²⁵

Çarlık uzun süredir boğazları ele geçirmeyi planladığından, İngiliz-Fransız ortak çözüm teklifini geri çevirmiş, bunun üzerine 12 Mart 1854 tarihinde İngiltere ile Fransa Rusya'ya işgal ettiği yerleri boşaltması için nota vermiştir.²⁶ Talepler reddedilince birer gün arayla 27 ve 28 Mart tarihlerinde İngiltere ile Fransa tarafından Rusya'ya savaş ilan edilmiştir. Rus Orduları Balkanlar'da peş peşe mağlup olmuşlar, Karadeniz'deki Rus gücü kırılarak Hindistan'a giden ticaret yollarına karşı oluşturulan Rus tehdidi, Doğu Akdeniz'deki olası Rus varlığı ve bunların bütünü anahtarı olan Boğazlar ile İstanbul üzerindeki Rus baskısının yok edilebilmesi amacıyla savaşın Kırım'a kaydırılmasına karar verilmiştir. Balkanlar ile Kırım'da gerçekleşip, "Kırım Savaşı" olarak bilinen 1853-1856 Harbi büyük oranda Türk Boğazları ve Karadeniz'i kontrol savaşıdır. Rusya, Boğazlara biraz daha yaklaşmak isterken Avrupalı büyük devletler Osmanlı Devleti ve Boğazları Rusya'ya karşı bir bariyer olarak kullanmayı amaçlamışlardır.²⁷

Kırım Savaşı devam ederken; Viyana Elçisi Aleksandr Gorçakof'a 13 Kasım 1854 tarihinde Petersburg'dan gönderilen talimatta Rusya'nın İngiltere ile Fransa tarafından ileri sürülen dört koşul temelinde müzakerelere hazır olduğu bildirilmiştir. Dört maddeye göre; Osmanlı tebaası Hristiyan kavimlerin hakları ve Tuna Prenslüklerinin himayesi Avrupalı beş büyük güç tarafından temin edilecek, LBS'nin metninde değişiklik yapıлып; Tuna serbest seyrüsefere açılacaktı. İngiltere ile Fransa; 1854 yılında LBS'nin gözden geçirilmesine sıcak bakıyordu. Baron Bourqueney, İngiltere Elçisi Lord Westmoreland ve Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Buol birlikte hazırladıkları yanıt muhtırasını 28 Kasım'da Rus Elçisi Prens Gorçakof'a sunmuşlardır.

Karşı muhtırada, Karadeniz'deki Rus savaş gemilerinin ayrıcalıklı üstün durumunun sonlandırılması, sözleşmede yapılacak değişikliklerle de Osmanlı Devleti'nin varlığının sağlam bağlarla Avrupa dengesine bağlanması istenmiştir. Gorçakof ilk başta LBS'de yapılması istenilen bu tür bir değişikliği kabule yanaşmamış buna karşın Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ile ilgili maddeyi kabul etmiştir. Bu tutum dikkat çekicidir zira

24 Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, 90-92.

25 *New York Times*, "Turkish Fleet Destroyed", 27 December 1853. 1; Besim Özcan, "Bir Baskının Anatomisi: Sinop Faci'ası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1, 2 (2007): 9-11.

26 *Great Britain Parliamentary Papers*, 1854. Vol. 72.

27 George W. Southgate, *European History 189-1960*, (London: J. M. Dent and Sons Ltd., 1964): 117-118.

Rusya, 1841 yılında imzalanan LBS öncesindeki müzakereler esnasında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün taahhüdü ile ilgili maddenin sözleşme metninde yer almasına karşı çıkmıştır.²⁸ Yeni koşullar söz konusu politikanın değiştirilmesini zorunlu hale getirmiştir.

Müttefiklerin Karadeniz'deki Rus savaş gemilerinin sınırlandırılması talebi üzerine 1854 yılı sonuna kadar barış görüşmelerinde herhangi bir uzlaşma sağlanamamıştır. Savaş görünürde Balkan sorunları nedeniyle çıkmıştır, oysa çatışmalar başladıktan bir yıl sonra savaşın devamı ya da barışın sağlanması tamamen Boğazlardaki geçiş rejimi ve Karadeniz'in gelecekteki statüsü ile ilgili anlaşmazlıklar üzerine odaklanmıştır. Uzlaşma sağlanabilmesi için Rus temsilci Gorçakof ile İmparator Francis Joseph arasında 1855 yılı başında doğrudan bir görüşme gerçekleşmiştir.²⁹ İmparator, dolaylı ifadelerle Gorçakof'a Karadeniz'deki Rus Donanma gücünün ve nüfuzunun azaltılmasının istenmeyeceği teminatını vermiş, buna karşın Rus gücünü dengelemek üzere İngiltere ile Fransa'nın Karadeniz'deki Osmanlı kıyılarında bazı deniz durakları kurmaları olasılığında bahsetmiştir. Bu durumda Rusya, Kafkaslara sağlayacağı esaslı erişimi engelleyebilmek amacıyla özellikle Batum limanında müttefik deniz durağı oluşturulmaması için yeni öneriler getirmiştir. Son gelişmeler Boğazların kapalılığı ilkesini düzenleyen Kaide-i Kadim'in artık Bâbîâli'nin Boğazları istediği anda açma hürriyetine dönüştüğünden önemlidir. Hemen bütün cephelerde mağlup olan Rusya böyle bir uygulamaya artık itiraz edecek durumda olmadığından Rus temsilciler benzer uygulamalardan eşit olarak Rusya'nın da yararlandırılması gerektiğini ileri sürmüştür.³⁰

Osmanlı Devleti'nin 1809 senesinde İngiltere ile yapılan Çanakkale Antlaşması'nda Boğazlar üzerindeki söz hakkını tamamen kaybetmemek ve Boğazları düşman geçişlerinden koruyabilmek için gündeme getirdiği "Kaide-i Kadim" geçen sürede diğer devletler tarafından da kabul görmüş hatta Çarlık bile bu usule razı olmuştur. Buna karşın Kaide-i Kadim ilkesi Rusya ile yapılan ikili antlaşmaların hiçbirisinde; ne 1798 [26 Recep 1213 (3 Ocak 1799)] ne de 1805 antlaşmalarında gündeme getirilmiştir. Bu nedenle Rusya'nın zikredilen teamül kurala itiraz etmesi olasılığı bulunmasına rağmen gerek Çar I. Nikola gerekse Dışişleri Bakanı Kont Nesseldrode bu tür bir itirazda bulunmamıştır.

Çarlık Rusya'sının Karadeniz'de muazzam büyüklükte bir donanması vardı ve Rus deniz gücünün merkez üssü Sivastopol limanıydı. Osmanlı Devleti ile imzalanan antlaşmalar vasıtasıyla 1798 yılından itibaren belli sürelerde

28 Sergey Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, çev. Macar İskender ve Ali Reşad, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006): 150-152.

29 W. E. Mosse, "The Triple Treaty of 15 April 1856", *The English Historical Review*, 67, 263 (April, 1952): 204-207.

30 Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine*, 154.

Boğazlardan savaş gemileri geçirilerek Baltık'taki Kronşad donanma üssü ile Sivastopol arasında bir deniz hattı oluşturulmuş, Kronşad'dan sevk edilen gemilerle Karadeniz'deki deniz gücü arttırılmıştı. Böylece, LBS ile devletler hukuku kuralı haline gelen Kaide-i Kadim doğrultusunda Türk Boğazları savaş gemilerinin geçişine kapalı bulunduğu ve Karadeniz kapalı bir göl olduğu sürece Sivastopol limanındaki Rus donanmasının tehdit edilmesi engellenmişti. Mevcut durum Kaide-i Kadim'in bir devletler hukuku normu olarak yerleşmesi için gerekli koşulların altyapısını oluşturmuş, bütün bunlara ek olarak Rusya tarafından Balkanlara ya da Kafkaslara yapılacak saldırılara deniz desteği vermek ve hafif gemilerin Tuna ile Turla (Dinyester) başta olmak üzere seyrüsefere müsait nehirlerin bazılarında boy gösterebilmesi dahil stratejik avantajlar elde edilmişti.

Çarlık, LBS ile Karadeniz'i kendine kapalı bir egemenlik alanı haline getirmiş fakat aynı zamanda bu büyük gölde hapsolmüştü. Buna karşın Rus Karadeniz donanması Osmanlı Devleti açısından önemli bir tehdit, bir Demokles Kılıcı iken, bu donanmanın her an Boğazları aşarak Akdeniz'e çıkabilme olasılığı İngiltere ile Fransa başta olmak üzere Avrupalı devletler açısından Karadeniz'deki güçlü Rus varlığının daimî bir endişe kaynağı olması gibi bir durum ortaya çıkartmıştı. Sivastopol başta olmak üzere Karadeniz'deki üsler hariç, Çarlık Rusyası diğer bütün limanlarındaki savaş gemilerini serbestçe hareket ettirebilmekte Rus savaş gemileri Türk Boğazları dışındaki herhangi bir boğazdan rahatlıkla geçerek üslerine geri dönebilmekteydiler. Avrupalı büyük güçler Kırım Savaşı'nda mağlup ettikleri Rusya'nın Karadeniz'deki donanma gücünden kurtulmaya kararlıydı. Deniz durakları uygulaması hem masraflı hem de İngiltere ve Fransa, Rusya ile karşılaştırıldığında çok uzakta olduğundan sürdürülebilir değildi. En uygun politika Karadeniz'deki Rus donanmasından kurtulmaktı. Uygulama Çar'ın gururu kırılmadan yapılmalıydı.

Uygulanabilir yöntemin Karadeniz'i savaş gemilerinden arındırılmış bir alan haline getirmek olduğuna karar verilmiş, galiplerin tarafında yer almasına rağmen eşit muameleyle Osmanlı Devleti'nin de Rusya ile birlikte Karadeniz'de savaş gemisi bulundurma hakkının kaldırılması kararlaştırılmıştır. Görüldüğü üzere Kırım Savaşı devam ederken genellikle olduğu gibi bir yandan da çözüm yönünde arka kapı diplomasisi sürmüştü, Viyana'da yapılan müzakerelerde Osmanlı Devleti bilgilendirilmeden Karadeniz'deki Osmanlı deniz gücünün Ruslarinki ile aynı kaderi paylaşması şeklinde bir kanaat oluşmuştur.

Prens Gorçakof, Petersburg'dan aldığı talimat üzerine ilk başta Karadeniz donanmasının bu denizden çıkartılması önerisine şiddetle karşı çıkmıştır. Rusya'ya göre; Osmanlı Devleti'nin ömrü tamamlanmıştı, bu devletin artık ayakta tutulması anlamsızdı. Osmanlı Devleti yıkıldığında en dehşetli anlaşmazlık İstanbul ile Boğazların geleceğiyle ilgili olacaktı.

Herhangi bir Avrupalı devletin gerek İstanbul'a gerekse Boğazlara el koymasını önlemenin iki yolu vardı; Rus kara ordusu ve Rus Karadeniz donanması. Kara ordusunun Balkanları aşarak ya da doğudan Anadolu'yu geçerek zamanında İstanbul ve Boğazlara ulaşması olanaksızdı. Bu durumda İstanbul ile Boğazların Rusya tarafından öncelikle ele geçirilmesinin yegâne yolu kısa sürede gelişmelere müdahale edebilecek Karadeniz donanmasıydı. Böyle bir risk karşısında daha önce şiddetle karşı çıkılan serbest geçişe dayalı Boğazlar rejimi kabul edilerek, Avrupalı güçlere Çanakkale Boğazı'ndan savaş gemisi geçirme hakkı verilip, Karadeniz'deki güç dengesinin sağlanabilmesi önerisi getirilmiş, karşılık olarak Karadeniz'deki Rus gemilerinin Akdeniz'e çıkış izni için ısrar edilip edilmeyeceği konusu bir müzakere taktiği olarak muğlak bırakılmıştır.³¹ Böylece Kırım Savaşı'nı bitirebilecek barış görüşmeleri daha önce de dikkat çekildiği üzere Türk Boğazları geçiş rejimi ve Karadeniz'in statüsü üzerinde yürümeye başlamıştır.

3. Barış Görüşmeleri:

Türk Boğazları Geçiş Rejimi Üzerinde Yoğunlaşan Müzakereler

Çarlık Rusya'sının I. Petro sonrasındaki Boğazlar politikası; dönemsel güç dengesinin zorlamasıyla gelişen iniş çıkışların çokça yaşandığı zıtlıklarla örüntülü tez antitezler şeklindedir. Bu politikanın sentezi Boğazlara yönelik iddianın canlı tutularak Karadeniz'in Batılı devlet gemilerine kapatılabilmesidir. Kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemilerinin serbestçe, mütekeliyet olmadan Karadeniz'e girmesini kabul eden Rus teklifi; Çar I. Petro ile başlayıp, 1855 yılına kadar geçen yaklaşık 160 yıllık sürede Rusya tarafından savunulan hemen bütün politika ve geçiş rejimi taleplerinin bütün halinde reddidir. Ayrıca teklif LBS'de Rusya lehine bulunan hükümleri de tamamen ortadan kaldırmaktaydı. Bu zamana kadar Rusya iki temel tez savunmuştu: (1) Boğazlar, kıyıdaş olmayan devletlerin (bu dönemde sadece Rusya ve Osmanlı Devleti kıyıdaş idi) savaş gemilerine kapalı; Rus savaş gemilerinin serbest geçişine açık olmalıdır (2) Boğazlar, kıyıdaş olsun ya da olmasın bütün savaş gemilerinin geçişine kapalı olmalıdır. Her iki durumda da Karadeniz Rusya için kapalı bir göl, diğer bir ifadeyle Azak benzeri bir iç deniz haline gelmekteydi. Farklı alternatif getirecek bir geçiş rejimi 1855 yılına kadar kesinlikle kabul edilebilir bulunmamıştı. Hatta Rusya ve Avrupalı güçlerin karşılıklı geçiş hakkı Avrupalı büyük devletler tarafından daha önce teklif edilmiş öneri Petersburg tarafından güçlü ifadelerle reddedilmişti.

Yukarıda açıklanan son öneri ile Karadeniz kapalı bir göl statüsünü kaybederken Boğazlar'ın Rus savaş gemilerinin geçişine kapatılıp, kıyıdaş olmayan ülke savaş gemilerine açılması olasılığı ortaya çıkmıştır. Bu durumda Rusya'nın güney limanları güven altında olmayacak, Çarlık Karadeniz'de

31 Goryanof, 156.

istediği gibi hareket edemeyecek, yabancı devlet donanmalarının varlığı nedeniyle Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurulamayacaktı. Bu noktada Rusya hiçbir şekilde kendi lehine olmayacak böyle bir kurala neden razı olmuştur sorusuna yanıt aramak gerekir. Yanıtın iki seçenekli verilmesi mümkündür: (1) Rusya Karadeniz Donanmasını koruyarak kısa sürede çökeceğini hesapladığı Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkmasıyla Boğazları ve İstanbul'u ele geçirebileceğine inanıyordu. Bu durumda teklif edilen rejimin uzun sürmeyeceği öngörülmüş olmalıdır (2) Rusya, Boğazlar ile İstanbul için her türlü özveriye hazırды tek şartla; verilen taviz Boğazların ya da İstanbul'un Rusya'nın elinden ebediyen çıkmasına neden olmamalıydı. Böyle bir hakkın karşılıklılık temelinde yürürlüğe konulması Kaide-i Kadim'in ve toprak bütünlüğü Boğazlarla sıkı bağlantı içinde olan Osmanlı Devleti'nin sonu olacaktı. Bir numaralı savı destekler şekilde Rusya, Kırım Savaşı'nı sonlandırmaya yönelik görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü taahhüdüne çeşitli bahanelerle karşı çıkmış, mecbur kalıncaya kadar böyle bir taahhütte bulunmak istememiştir.

Rus teklifi o tarihe kadar elde edilemeyen avantajlar getirmesine rağmen Avrupalı devletler tarafından kabul edilmemiş, müzakereler sürerken Çar I. Nikola öldüğü için 2 Mart 1855 tarihinde tahta II. Aleksandr çıkmıştır. Yeni Çar selefinin Boğazlar ve Karadeniz ile ilgili düşüncelerini aynen paylaşmakla birlikte mevcut koşullarda Batılı devletlerle uzlaşa sağlanabilecek daha rasyonel bir politikaya taraftardı. II. Aleksandr tahta çıktıktan hemen sonra Mart ayı sonunda Fransa tarafından Karadeniz'in sadece ticaret gemilerine açık tarafsız bir göl haline getirilmesi önerisinde bulunmuş son öneri İngiltere ve daha sonra Avusturya tarafından da desteklenmiştir.³² Fransız önerisi sonrasında Çarlık I. Nikola dönemi tekliflerini gözden geçirerek, Osmanlı Devleti'nin iki yakasına sahip olduğu boğazları istediği gibi açmak veya kapatmak hakkını kabul ettiğini, boğazlarda serbest geçiş rejimi kurulursa bu haktan müteakabil şekilde Rus donanmasının da yararlanması gerektiğini ileri sürmüştür. Yeni öneri, bir yıl önce Prens Gorçakof tarafından boğazların her iki yönde ayırım gözetilmeksizin bütün ulusların savaş gemilerine açılmasına yönelik teklifin diplomatik lisanla girift hale getirilmiş şeklindedir ve uygulama durumunda Osmanlı Devleti'nin Boğazlardaki yegâne rolü gelip geçen gemileri sahilden seyretmek olacaktı.

Müzakereler tarafsız Devlet Avusturya'nın başkenti Viyana'da yapılıyordu. Avusturya, Balkanlar'daki beklentilerini hesaba katarak Rusya'nın Boğazlarda ya da Bâbıâli üzerinde hükümranlık kurmasına şiddetle karşı olmakla birlikte, Rus yanlısı politika izliyormuş gibi bir izlenim yaratmayı çıkarlarına uygun görmekteydi.³³ Savaş'ın iki büyük gücü İngiltere ve Fransa,

32 Rusya'daki tarihi gelişim için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987): 2-5, 26-29.

33 Cezmi Karasu, "Kırım Savaşı Sırasında Sonuçsuz Bir Barış Girişimi Olarak Viyana Kongresi

Karadeniz'deki Rus gücünü tehdit olmaktan çıkartmak istiyordu ve bu politika doğrudan Türk Boğazları geçiş rejimiyle ilgiliydi. Savaşı sona erdirebilmek için 1855 yılı başından itibaren yoğunlaşan müzakereler esnasında Kırım Savaşı Rusya'nın aleyhine geliştiğinden Karadeniz'de Rus donanma varlığı hemen hemen yok edilmiş, Çarlık kaybettiği bir egemenliği Karadeniz'de tekrar kurabilmek için pazarlık yapan Devlet durumuna düşmüştür.

İngiliz, Fransız ortak donanması 1854 senesinde Karadeniz'e çıkararak Odesa'yı topa tutmuş, Kuvarna, Balçık ve Varna limanlarını merkez harekât üssü olarak kullanmış; Çarlık, Müttefiklerin eline geçmemesi için Sivastopol limanında bulunan 24 parça savaş gemisinden oluşan donanmasını batırmıştır. Gemilerin üçü *kalyon*, dördü *firkateyn* ve altısı *korvet* sınıfıdır.³⁴ Yukarıda da dikkat çekildiği üzere Savaş bittiğinde Rusya'nın Karadeniz donanma gücü hemen hemen yok olmuştur. Aynı dönemde Osmanlı Devleti donanmasında iki *kalyon*, 11 *firkateyn*, yedi *korvetle* birlikte; irili, ufaklı toplam savaş gemisi sayısı 77 parçadır. Çarlık Rusyası'nın sadece Karadeniz'de 24'ten fazla savaş gemisi olması iki devlet arasındaki asimetric donanma kuvvetini açıkça göstermesi açısından dikkat çekicidir.³⁵

Fransa temsilcisi Dreuyn de Lhays 19 Nisan toplantısında Karadeniz'de yok edilen Rus donanmasının durumuna dikkat çekerek Rusya'nın müttefikler tarafından önerilen uzlaşmaya mecbur olduğunu ima eden bir konuşma yaparak Karadeniz'de bulundurulacak gemi sayısının belirlenebilmesi için Rus ve Türk temsilcilerin kendi aralarında uyuşmasını teklif etmiştir.³⁶ Viyana'da orta yol bulabilmek için müzakereler devam ederken 8-9 Eylül 1855 tarihleri arasında Sivastopol'da Ruslar yenilmiştir. Toprak kayıplarına ek olarak Çarlığın iç siyasi durumu da her geçen gün daha da kötüleşmekteydi.³⁷ Fransız teklifi Londra ile kısmen uyumluydu zira İngiltere'nin amacı Rusya'nın gücünü tamamen yok etmekken, Fransa Sivastopol zaferi sonrasında artık savaşı sürdürmek istememiştir.³⁸ Sivastopol'un düşmesi Rusya'nın müzakere konumunu zayıflatmış buna karşın 12 Eylül'de başlayan görüşmelerde de ilerleme sağlanamamıştır. Görüşmeler kilitlenmişken Çar II. Aleksandr 14 Aralık günü: (1) Boğazların Kaide-i Kadim'e göre tamamen kapatılmasını (2) Karadeniz'de Rusya ve Osmanlı Devleti'nin karşılıklı razı olacağı miktar haricinde gemi bulundurulmamasını ve (3) Rusya ile Bâbiâli'nin Karadeniz'deki gemi sayısını birlikte belirlemesini temel alan bir antlaşmayı kabul edeceğini bildirmiştir.³⁹

(15 Mart-4 Haziran 1855)", *Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 1, ed. Muzaffer Tepekaya, (Manisa: 1997): 116-130.

34 Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, s. 207.

35 Ahmed Lütfi Efendi, s. 210.

36 Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine*, s. 163.

37 Mosse, *The Triple Treaty of*, s. 207.

38 Mosse, s. 208.

39 Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine*, s. 180.

Osmanlı Devleti, Karadeniz'deki Rus gücünün muhafazası durumunda, LBS'nin getirdiği olanaklar doğrultusunda Kaide-i Kadim'i koruyabilmek için Boğazların da silahlandırılmasına olanak sağlanmasını istemekteydi. Son teklif ertesinde yapılan müzakereler yeniden çıkmaza girmişken Savaş'ta ağır şekilde mağlup olan Rusya, Avusturya'nın arabuluculuğuyla; Eflak ve Boğdan'dan vazgeçmeyi, Ortodoks ahalinin Savaş öncesi statüsünün kabulünü, Tuna'da seyir serbestisini ve Karadeniz'in tarafsızlığını, diğer bir ifadeyle kıyıdaş olmayan devletler aleyhine Karadeniz'de donanma gücü oluşturmamayı kabul etmek zorunda kalmıştır.⁴⁰

Daha önce de belirtildiği üzere savaş esnasında Rusya'nın Karadeniz donanması tamamen yok edildiğinden ve yeni bir donanmanın oluşturulabilmesi için zaman gerektiğinden deniz gücünün sınırlanması kabul edilmiştir. Antlaşma sonrasında Osmanlı Devleti'ne Rusya tarafından baskı yapılarak gemi sayısının Rusya'nın istediği miktarda belirlenmesinin sağlanması olasıdır. Bu durumu dikkate alan İngiltere ve Fransa Rus önerisinin 3. maddesini kabul etmemiş, Avusturya'nın teklifi üzerinde bazı değişiklikler yapılarak son şekil Petersburg elçisi Kont Esterhazy tarafından Rus Dışişleri Bakanlığı'na sunulmuştur. Nihai taslağa göre: Karadeniz tarafsız olacak, bütün devletlerin ticaret gemileri Karadeniz'e serbestçe girebilecek, Karadeniz'deki teknil gemi inşa tezgâh ve tersaneleri yıkılacak, yenileri yapılamayacak limanlardaki işlemler devletler hukuku kaidelerine göre yürütülecek, iki kıyıdaş devlet Osmanlı Devleti ve Rusya ancak iç güvenlik için gereken miktarda savaş gemisini bu denizde bulundurabilecek, iki devlet arasında bu amaçla yapılacak antlaşma diğer devletler tarafından da tasdik edilerek imzacı devletlerin rızası olmadan değiştirilemeyecek, Boğazlar Kaide-i Kadim uyarınca kapalı kalacak, Tuna'da seyrüsefer için gerekli bir ya da iki karakol gemisi Boğazlar'dan geçebilecektir.⁴¹

Bâbiâli, her ne kadar Karadeniz'deki gücünün sınırlanmasından hoşnut olmasa da, Boğazlara ve Başkent İstanbul'a yönelik Rus tehdidini sona erdireceği, kendisinin korumakta zorlandığı topraklarını ortak garanti altına alacağı ve zaten savaş öncesinde Karadeniz filosu Rusya tarafından yakıldığı için Rusya ile rekabet edebilecek yeni bir filo inşa edilmesinin zorlukları nedeniyle son taslağı memnuniyetle karşılamıştır. Rusya, büyük olasılıkla aksini sözlü olarak taahhüt etmesine rağmen Azak'ta ve Buğ nehri ile Nikolaev'deki tersanelerini muhafaza edecekti. Nisan ayının ilk günlerinde bizzat Rus temsilciler tarafından Osmanlı Devleti'nin Karadeniz ve Boğazlardaki gemi inşa tezgâhlarını Akdeniz'e nakledeceği iddia edilmiş, söylenti kasıtlı olarak yayılmıştır. Oysa Osmanlı Devleti, Boğazlardaki tersanelerini Akdeniz'e nakletmeye sıcak bakmamaktaydı. Barış zamanında

40 BOA, A.}DVN.DVE.00015.00034.001 (29 Zilhicce 1270 [22/09/1854].

41 Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine*, 181; Bülent Şener, "Türk Boğazları'nın Geçiş Rejiminin Tarihi Gelişimi ve Hukuki Statüsü", *Tarih Okulu Dergisi* 7, 17 (Mart 2014): 467-493.

Boğazlara sivil sefineler haricinde gemi sokulmaması Bâbîâli tarafından kabul edilebilir bulunuyordu. İngiltere ile Fransa'nın da görüşleri bu yönde olduğundan bu devletlerle işbirliği yapılması talimatı Paris'te görüşmeleri yürüten Hariciye Nazırı Ali Paşa'ya gönderilmiştir.⁴²

Avusturya, Rusya'nın kendisinden önce Balkanları olası işgal teşebbüsünü önleyebilip, statükoyu koruyabilmek için Osmanlı Devleti toprak bütünlüğünün ortak garanti altına alınmasında ısrarcı ederken, Rusya zaman kazanmaya çalışarak müttefikler arasındaki uyumu bozabilmeye yönelik bir politika takip etmiştir.⁴³ Avusturya tarafından hazırlanıp İngiliz ve Fransız revizyonundan sonra 1855 yılı Aralık ayında ultiatom şeklinde Rusya'ya sunulan son antlaşma tasarısının 3. maddesinde Karadeniz'in bütün ulusların ticaret gemilerine açık, barış döneminde savaş gemilerine kapalı olacağı, bu denizdeki bütün tersanelerin yıkılacağı ve yenilerinin yapılamayacağı koşulu getirilmiştir.⁴⁴ Böylece Çarlık Rusyası'na LBS'de garanti edilen Kaide-i Kadim'i bir kez daha teminat altına alan son koşulları kabul etmek ya da süren savaşta yeni toprak kayıplarına razı olmaktan başka bir seçenek bırakılmamıştır.

4. Paris Antlaşması:

Kaide-i Kadim'in Hukuk Normu Şeklinde Tescili

Rusya'nın bu dönemde bir uçtan diğer uca Osmanlı Devleti dahil Avrupalı güçlerin birkaç katı genişlikte toprağı vardır. Son savaş Ruslara, Boğazların Osmanlı Devleti kontrolünde bulunduğu müddetçe bu kadar büyük bir alanda savunma harbinin müttefiklere karşı olanaksız olduğunu zira müttefiklerin hedeflerini kendilerinin seçtiğini göstermiştir. Rus topraklarının savunmasının zorluğu bir yana, sadece Karadeniz sahillerindeki arazinin korunması bile Boğazlarda egemenlik olmadan olanaksızdı.⁴⁵ Petersburg tarafından haysiyet kırıcı olarak görülse de savaş tehdidi yüklü nihai ultiatom kabul edilmiştir. Son teklifin kabul edilmemesi halinde Avusturya da Rusya ile diplomatik ilişkilerini kesecekti. Böylece Boğazları ele geçirmek için savaş çıkaran Çarlık, Karadeniz'in kapalılık statüsünden vazgeçmek durumunda kalmış bundan daha önemlisi, son savaşlarda Osmanlı Orduları geçmişin aksine önemli başarılar kazanarak Petersburg'da sanılanın aksine Türk gücünün tükenmediğini göstermişlerdir.

Çarlık, savaşı kaybetmesine rağmen olası en az hasarla Boğazlar ile İstanbul'a yönelik planlarını hiçbir şekilde aksatmayacak bir antlaşma imzalamak istediğinden son ultiatom teklif üzerinde 1856 yılı Ocak

42 Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde*, 267-268.

43 *BOA, A.}AMD.00066.00036.001 (H) 29 Zilhicce 1233 [30/10/1818]*.

44 Mosse, *The Triple Treaty of*, 212-213.

45 Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde*, 279-280.

ayında prensipte uzlaşa sağlanarak nihai görüşmelerin Paris'te yapılması kararlaştırılmıştır. Müzakerelerde Eflak ve Boğdan, Tuna Nehri, Karadeniz'in statüsü, Osmanlı tebaası Hristiyan ahali ve Boğazlar ele alınacaktır. II. Aleksandr, Paris'e temsilci olarak özel yaveri Aleksis Orlof ile Stuttgart Büyükelçisi Philip İ. Brunof'u tayin etmiş, Karadeniz'deki deniz gücü ortadan kalkacağı için Boğazların barış döneminde mutlaka kapalı kalması ve bu taahhüdün antlaşmaya taraf devletler tarafından garanti altına alınması talimatını vermiştir.⁴⁶

Nihai barış için Paris'te yapılan görüşmelere, Boğazların müzakere edildiği oturumlara katılmak üzere 1841 tarihinde imzalanan Londra Boğazlar Sözleşmesi'ne (LBS) taraf olan Prusya da davet edilmiştir. Sardinya'nın da katılmasıyla Avrupalı ülkelerin sayısı beş olmuştur. Çarlık, Karadeniz'de taviz karşılığında Aaland Adaları anlaşmazlığında tavize hazır olduğunu Londra'ya iletmıştır. Bu durumda İngiltere'nin Baltık Denizi'nde seyrüseferinin kolaylaşacak olmasına rağmen söz konusu girişimler sonuç vermemiş, uzlaşa sağlandıktan sonra 30 Mart 1856 tarihinde Paris Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın imzalandığı tarih dikkat çekicidir; 30 Mart 1814 tarihinde, Rusya'nın da dahil olduğu müttefikler Montmartre'yi ele geçirmiş böylece I. Napolyon'un mağlubiyetinin yolu açılmıştı. Zaferin ertesi gün Kont Orlof, Nessoldrode ile birlikte Çar I. Aleksandr'ın zaferini kutlamak üzere Paris'e girmişti. 42 yıl sonra aynı gün Kont Orlof Paris'e bu sefer II. Napolyon'un Çar II. Aleksandr'a karşı zaferini tasdik etmek için girmiş, aynı tarihte Rusya'nın yenilgisini tescilleyen Paris Antlaşması imzalanmıştır.

Antlaşmada LBS bütün halinde aynen yürürlüğe konulmuş, fakat Sözleşmeye üçüncü bir madde ilave edilerek Tuna'da seyrüsefer için her devlete lazım olan ikişer savaş gemisinin Boğazların ve Karadeniz'in kapalı rejiminden muaf tutulacağı belirtilmiş, 7. maddeyle Osmanlı Devleti'ne Avrupa hukukundan yararlanma hakkı tanınmıştır. Söz konusu hakkın tanınması irdelenmeye muhtaçtır. Zira bu tarihe kadar Avrupalı devletlerle sayısız antlaşma ve sözleşme yapmış olan Osmanlı Devleti, denizlerdeki gelişmeler sonrasında Avrupa hukuku olarak da tanımlanan uluslararası hukukun ya da diğer ifadeyle devletler hukukunun içinde yer alan aktif bir aktördür. Londra'da 15 yıl önce imzalanan Boğazlar Sözleşmesi bile uluslararası hukuk normu oluşturan bir metindir.⁴⁷ Paris Antlaşması ile sadece fiili durum resmileştirilmiştir. Ateşkes sonrasında işgal edildiği için Kars dahil Rusya'nın toprak kazanımları elinden alınmıştır. Onuncu maddede Boğazlar ile ilgili LBS'nin aynen tekrarlanan hükümleri şu şekildedir:

46 BOA, İ.DÜİT.00141.006 (H) 03 Şaban 1272 [09/04/1856].

47 Bkz. Hugh McKinnon Wood, "The Treaty of Paris and Turkey's Status in International Law", *The American Journal of International Law*, 37, 2 (April 1943): 262-274.

(10) Bahr-i Sefid ve Bahr-i Siyah Boğazları'nın insidadına dair kaide-i kadime (Kadim Usul) Devlet-i Aliye'nin bekâsını mutazammın olan 1841 senesi Temmus'unun on üçü târihi ile mün'akid mu'âhede rü'yet olundu.⁴⁸

Görüldüğü üzere 10. madde ile devletlerarası umumi hukuk kuralı haline gelerek 1453 yılından itibaren uygulamada olan Boğazların yabancı savaş gemilerine kapalılığı ilkesi eski geçiş usulü “Kaide-i Kadim” teyit edilerek Karadeniz bütün milletlerin ticaret gemilerine serbest, harp gemilerine kapalı hale getirilmiştir. Paris Antlaşması'na göre Rusya ve Osmanlı Devleti Karadeniz'de donanma bulunduramayacaktır. Rusya'nın Azak'ta ve Karadeniz'e dökülen nehirler ağzında da donanma inşa etmesi yasaklanmış bu bölgeler Rusya'nın mülkü olduğu için Antlaşma metninde hukuk sorunu yaratmamak amacıyla yasağa yer verilememiştir.⁴⁹ Toplam 34 maddeden oluşan Antlaşmanın sonuna eklenen “Madde-i munzama ve muvakkate” paragrafı ile sadece bir kereliğe mahsus olmak üzere Rusya dahil antlaşmaya taraf devletlere ait savaş gemilerinin her iki yönde Boğazlardan geçerek üslerine dönmelerine izin verilmiştir. On birinci maddeyle Karadeniz tarafsızlaştırılıp, tüm liman ve koylar birkaç istisna hariç ticaret gemilerine serbest hale getirilmiştir:

(11) Bahr-i Siyah bitaraf kalup her milletin tüccar teknelerine meftuhdur bahr-i mezkûrun suları ve limanları işbu muahedenin ondördüncü ve ondokuzuncu maddelerinde zikr olunan istisnâlardan maada gerek bahr-i mezkûrun sevahilinde mutasarrıf olan devletler ve gerek sair devletler cenk sefinelerine katiyyen ve daimî olarak memnu ve mesdud olacaktır.⁵⁰

Paris Antlaşması'nın 10. maddesiyle Karadeniz tarafsızlaştırıldığı için; 1841 Sözleşmesi'nden farklı olarak 1856'da Boğazların yabancı devlet savaş gemilerine kapalılığı ilkesi güçlendirilmiştir. Antlaşma ile Osmanlı Devleti, savaş gemilerinin geçişiyle alakalı bütün yetki ve haklarından barış döneminde istisnasız bir şekilde vazgeçmiştir. Maddede belirtilen istisnalar, Rusya ile Bâbîâli'nin Karadeniz'de bulundurabileceği sayıları kararlaştırılmış güvenlik harp gemileriyle Tuna ağzında her imzacı devletin bulundurabileceği ikişer savaş gemisini kapsamaktadır. Söz konusu sefineler haricinde Boğazlardan hiçbir devletin hiçbir koşulda, Osmanlı Devleti'nin taraf olmadığı savaş(lar) da ve barış durumunda savaş gemisi geçirmesine Bâbîâli izin veremeyecekti. Bu durumda sivil ya da diğer bir ifadeyle ticaret gemilerinin Boğazlardan geçişi, müdahale edilemeyecek şekilde hemen bütün devletler için serbest olduğundan ve savaş gemisi geçişi hususunda da barış döneminde herhangi

48 *Paris Antlaşması*, 13 Temmuz 1856. 10. Madde.

49 Harold Temperley, “The Treaty of Paris of 1856 and Its Execution”, *The Journal of Modern History*, 4, 4 (December 1932): 523-543.

50 Erim, *Devletlerarası Hukuku*, 347.

bir yetki kalmadığından Osmanlı Devleti'nin Boğazlardaki rolü, bu *sui jeneris* su yolunu kontrol eden değil, güvenliği sağlayıp jandarmalık yapan bir statüye gerilemiştir. Rusya'nın Boğazlar ile İstanbul üzerindeki kontrol edilemez saldırganlığına ve istilacı politikalarına set çekebilmek amacıyla 1841 Sözleşmesi'ni daha kesin ifadelerle bağlayıcı hale getiren yeni düzene itiraz edilmemiştir.

Paris Antlaşması'nın 15, 16 ve 17. maddeleriyle Tuna Nehri bütün ulusların ticaret gemilerine açılarak Tuna'nın seyrüsefere elverişli kısmını kontrol edecek bir Avrupa Komisyonu ve nehir kısmını kontrol edecek bir Sahildar Devletler Komisyonu oluşturulmuştur.⁵¹ Tuna'da kurulan komisyonlar I. Dünya Savaşı sonrasında Türk Boğazları'nın idaresi için rol model örnek olacaktır. Antlaşma ile aynı gün Paris'te bir de dört madde ve hatime kısmından oluşan Paris Boğazlar Sözleşmesi imzalanmıştır. Paris Antlaşması'na taraf olan devletler, Prusya dahil Boğazlar Sözleşmesi'nde de imzacıdır. Sözleşme'nin 1. maddesinde Kaide-i Kadim'e dikkat çekilerek yabancı savaş gemilerinin Boğazlara giremeyeceği belirtilmiştir:

(Birinci madde) Bir taraftan Zat-ı Şevketsemat Hazret-i Padişahî Devlet-i Aliyyelerinin kaide-i atıklarından bulunmuş olan ve kaide iktizasınca düvel-i ecnebiye sefayin-i harbiyesinin Bahr-i sefid ve Bahr-i siyah boğazlarından duhullerine her vakt ve halde mümaneat iden usulü fimabâd tagyiri nakabil olmak üzere hıfz ve ikba buyurmak niyet-i katiyesinde bulunduğu ve saltanat-ı seniye hali sulhde bulundukça zikr olunan boğazlara ecnebi devlet sefinesi kabul itmeyeceğini ilan eder diğer taraftan dahi Haşmetlü Avusturya İmparatoru ve Haşmetlü Fransa imparatoru ve Haşmetlü Gran Britanya ve İrlanda Kıralıçesi ve Padişahı ve Haşmetlü Prusya Kralı ve Padişahı ve Haşmetlü bütün Rusyalar İmparatoru ve Haşmetlü Sardinya Kralı ve Padişahı hazretleri zat-ı şevketsimat hazret-i padişahînin işbu kararına riayet ve zikr olunan usule mütabaat ideceklerini taahhüt iderler.⁵²

Açıkça görüldüğü üzere ilk maddeyle Boğazların barış döneminde ve Osmanlı Devleti'nin savaştan olmadığı durumlarda kapalılığı garanti altına alınmıştır. İkinci ve 3. maddelerde ise Tuna ağzında beklemesine izin verilen her iki devlete ait iki hafif savaş gemisi ve yine İstanbul'daki elçiliklere mahsus fermanla izin verilen birer hafif savaş gemisinin tür ve sayısının tabi olacağı hükümler düzenlenmiştir. Son madde sözleşmenin bir ay içinde onaylanarak taraflar arasında değiş-tokuş edilmesini hüküm altına almıştır.⁵³ Sözleşme'nin hukuki bağlayıcılığı LBS ile aynı hükümdedir ve Prusya ile Sardinya'nın

51 R. R. Baxter and Jan F. Triska, *The Law of International Waterways*, (Massachusetts: Harvard University Press, 1964): 19.

52 Erim, *Devletlerarası Hukuku*, 355.

53 Erim, 355-356.

da katılımıyla altı Avrupa devleti gerek Bâbıâli'ye gerekse birbirlerine karşı Kaide-i Kadim'e uymayı ve Osmanlı Devleti toprak bütünlüğünü korumayı taahhüt etmişlerdir.

Paris'te imzalanan ikinci antlaşma Paris Antlaşması'nın 14. maddesi gereğince Rusya ile Osmanlı Devleti arasında akdedilen üç maddelik metindir. Buna göre; iki devlet Karadeniz'de Paris Antlaşması ile işaret edilenler haricinde savaş gemisi bulundurmamayı (1. madde); su kesiminden yukarısı 50 m.'den uzun ve en büyüğü 600 tonilato ağırlığında altı vapur ile yine her biri 200 tonilato büyüklüğünü geçmeyecek dört kıta vapur ya da yelkenli gemiden başka deniz aracı bulundurmayacaklarını (2. madde) taahhüt etmişlerdir.⁵⁴ Bu ek antlaşma ile Karadeniz'de bulunabilecek savaş gemileri ilk defa tonilato ve su üstü uzunluklarına göre sınırlamaya tabi tutulmuştur.

Antlaşma ile Rusya, Boğazlardan ve Akdeniz'den uzaklaştırılmıştır. Rusya, Balkanlar ile Boğazlardaki kayıplarını Türkistan'ı (Orta Asya) işgal ederek telafiye çalışmış burada da İngiltere ile karşı karşıya gelmiştir.⁵⁵ Karadeniz'de donanma inşası ve tersane bulundurması yasaklanan Rusya sözlü taahhütlerini tutmayarak Azak'ta istediği kadar gemi inşa tersanesi kurabileceği için Antlaşmanın Karadeniz'de gemi inşa edilmesini yasaklayan hükmü Osmanlı Devleti'ni bağlamaktan başka bir işe yaramamıştır. Antlaşmaya göre Osmanlı Devleti de Marmara ve Boğazlarda tersane kurabilme hakkına sahip olmakla birlikte, Türk gemi inşa teknolojisi çağın çok gerisinde olduğundan Rusya ile rekabet edilememiştir.

Kırım Savaşı, Türk Boğazları geçiş rejimi ve Çarlık Rusyası'nın Boğazlara yönelik istilacı politikaları için dönüm noktasıdır. Paris Antlaşmasıyla (1856), 1841 tarihli LBS teyit edilerek Rus savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi yasaklanmıştır.⁵⁶ Edirne Antlaşması (1829) sonrasında ticaret gemilerinin geçişiyle ilgili oluşturulan uygulama 1912 yılındaki Türk-İtalyan Savaşı esnasında Boğazlardaki her türlü seyrüseferin yasaklandığı kısa süre hariç, barış dönemlerinde Montrö (1936) öncesinde ve sonrasında da yürürlükte kalmış Boğazların 1912 yılında kapatılmasından en çok zarar gören ülkelerin başında Çarlık Rusyası gelmiştir. Kırım Savaşı sonrası savaş gemileriyle ilgili oluşturulan rejim birkaç kısa süreli istisna hariç 1922 yılında toplanan Lozan Konferansı'na kadar yürürlükte kalmıştır.

54 Erim, 357.

55 Çarlığın doğu istilası için Bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadeleleri Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004).

56 Vernon J. Puryear, "New Light on the Origins of the Crimean War", *The Journal of Modern History*, 3, 2 (Haziran 1931), 221; Samuel Kucherov, "The Problem of Constantinople and the Straits", *The Russian Review*, 8, 3 (Temmuz 1949): 206.

Çarlık, Türk Boğazları'ndaki kısıtlamalardan kurtulabilmek için 1856 yılından itibaren ilk olarak Paris Antlaşması'na taraf Fransa'nın desteğini kazanmayı amaçlayan bir politika takip etmiştir.⁵⁷ Paris Antlaşması'nın imzacı devletleri olan Rusya, İngiltere, Avusturya, Osmanlı Devleti, Fransa, Prusya, Sardinya'nın yerini alan Floransa Karadeniz'de Tuna ağzında karakol vazifesi yapacak iki savaş gemisi bulundurabilmekteydiler. Gemiler Boğazlardan geçerek Tuna ağzına gelmekteydi. Tuna Nehri'nin Karadeniz geçişinin kontrol edilebilmesi için Yılan ve Sulina adacıklarının denetim altında bulundurulması gereklidir. Besarabya hududu, Tuna Nehri Deltası açıklarında Karadeniz kıyısında bulunan Yılan Adacığı anlaşmazlığı İngiltere'nin desteğiyle Osmanlı Devleti lehine çözümlenmiştir.⁵⁸ Yılan Adacığı'nda Ruslar bir deniz feneri inşa etmişlerdi, üzerinde insan yaşamayan kayalık adacığın stratejik önemi Sulina Adacığı ile birlikte Tuna'nın Karadeniz'e çıkıştaki bütün deltasını kontrol etmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle İngiltere Yılan Adası'nın Osmanlı Devleti'nde kalmasını sağlamıştır.⁵⁹

Paris Antlaşması'nın kısıtlayıcı askeri *erga omnes* hükümlerine rağmen Rus ticaret ve posta gemileri Karadeniz'deki faaliyetlerini artırarak devam ettirmişlerdir. Rusya'nın ihracatı Baltık Denizi'nden Karadeniz ve Akdeniz'e taşınmış, Boğazlar, Rus tüccarlar ile posta vapurları tarafından savaş öncesinden daha yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁰ Paris Antlaşması'ndan bir yıl sonra 14 Mart 1857 tarihinde Kopenhag'da; İngiltere, Avusturya, Belçika, Fransa, Hanover, Mecklenburg-Schwerin, Oldenburg, Hollanda, Prusya, Rusya, İsveç, Norveç ve Hans Yerleşimleri ile Danimarka arasında imzalanan antlaşmayla; Baltık Denizi'nden Atlantik Okyanusu'na çıkışı sağlayan, Danimarka denetimindeki Belt Boğazı ve İsveç ile Danimarka arasındaki Sund Boğazı serbest seyrüsefere açılmıştır.⁶¹ Osmanlı Devleti, iki yıl sonra Danimarka ile Sund Boğazı'nın kullanımını düzenleyen bir antlaşma imzalamıştır.⁶² Çarlık Rusyası bu sayede kuzeyde savaş gemileri için sınırsız seyrüsefer serbestisi elde etmiştir.

Rusya'nın Paris Antlaşması'nı tadil edebilmek için uzun süre beklemesine gerek kalmamıştır. Yeniden şekillenen güç dengesi kapsamında ilk olarak 1858 senesinde III. Napolyon idaresindeki Fransa, bir yıl sonra bu sefer Avusturya; yine Prusya karşısında yenildikten sonra 1867 yılında Avusturya, Paris Antlaşması'nın Rusya aleyhindeki şartlarının değişmesine destek vererek Rusya ile iyi ilişkiler geliştirmişlerdir.⁶³ Olası bir savaşta Rus

57 Mosse, *The Triple Treaty of*, 227.

58 BOA, A.}AMD.00077.00065.001.001 (H) 29 Zilhicce 1273 [20/08/1857].

59 Temperley, *The Treaty of Paris...*, 534, 537.

60 S. F. Oreškova, "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Savaşlar: Sebepleri ve Kimi Tarihi Sonuçları", *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya*, der. Gülten Kazgan ve Natalya Ulçenko, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2003): 30.

61 Baxter and Triska, *The Law of International.*, 29.

62 BOA, HR.SFR.3.00045.00011.0001 (M) 08/06/1859.

63 Mosse, *The Triple Treaty of*, 221.

orduları Galiçya'dan Trakya'ya; Karadeniz'den Boğazlara ve Doğu'dan Anadolu'ya saldıracaklardı. Prusya Kralı Frederick Wilhelm, Çar II. Aleksandr'ın dayısıydı ve Wilhelm Rus beklentilerinden haberdardı fakat Prusya'nın bu dönemde Çar'ın isteklerine etkili destek vermesi olanaksızdı. Çarlık Rusyası, Antlaşmanın değiştirilebilmesi için İngiliz onayının fiili ön koşul olduğunun farkındaydı. Bu nedenle, Londra elçiliğine tayin edilen Brunof 1866 Mayıs'ında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord John Russel ile görüşerek Paris Antlaşması'nın tadil edilmesinden duyulacak memnuniyeti muhatabına iletmiştir. Russel, Besarabya'daki toprak kayıplarının telafisine itiraz edilmeyeceğini, fakat diğer maddelerin tadili gibi bir durumun söz konusu olamayacağı cevabını vermiştir.⁶⁴ Bu yanıt koşullar uygun hale gelinceye kadar beklenmesi gerektiğinin bir kez daha teyididir. Gerekli koşullar altı yıl sonra Alman birliği sağlanırken ortaya çıkacaktır.

---

64 Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine*, 198.

Sonuç

Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Antlaşması, boğazlar geçiş rejimi üzerinde yaşanan uzun müzakereler sonrasında düzenlenip böylece Karadeniz'in statüsü de değiştirilmiştir. Böylece Londra Boğazlar Sözleşmesi (LBS) ile garanti altına alınan Kaide-i Kadim uygulaması Paris Antlaşması sonrasında uluslararası hukuk normu olarak kabul gören bir sürece evrilmiştir.

Kırım Savaşı öncesinde Eflak ve Boğdan'ı işgale başlayan Rus istila ordularının savaş planı sınırlı savaş doktrini kapsamında İstanbul ve Boğazlara ulaşılması, büyük devletlerin tepkisine göre Boğazlarda bir *fait accompli* durumu yaratılması şeklinde belirlenmiştir. Beklentinin aksine Rus istila güçleri İstanbul Boğazı'na saldırıp, kendilerine zarar verebilecek istihkâmların önünden savaş gemileriyle geçerek değil, kendilerinden önceki uygarlıkların izini takip etmek suretiyle Balkanlar'dan aşağı inerek Boğazlar ile İstanbul'u işgal etmeyi planlamıştır. Londra'da 1841 senesinde LBS ile kurulan düzen Kaide-i Kadim'i tescil ederek Rusya'nın yayılmacı istila politikalarının önü kesilmiştir.

Kırım Savaşı esnasında savaştan devletlerin tamamının önceliği Boğazlardır. Rusya, en fazla ihtiyaç duyduğu anda, savaş döneminde kıyıdaş olmayan devlet gemilerinin Boğazlardan geçişini engellemediğinden barış için LBS'nin tadil edilmesini, diğer bir ifadeyle Sözleşmede kendisine geçiş hakkı verilip, kıyıdaş ülkelerin geçişini her koşulda yasaklayacak değişiklikler yapılmasını istemiştir. Prens Gorçakof, Rusya mağlup olduğundan Avusturya-Macaristan İmparatoru François Joseph'in tavsiyesiyle uzun süre direndikten sonra Petersburg'un onayı sonrasında LBS'de değişikliğe razı olup Karadeniz'deki Rus Donanması'ndan vazgeçilmesini kabul etmek zorunda kalmıştır.

Karadeniz'in kapalı bir göl mü kalacağı? Ya da açık bir deniz hükmünde mi olacağı? burada bulundurulacak savaş gemilerinin statüsü, sayısı ve gücü, kıyıdaş olmayan devletlerin Karadeniz'e girebilme ya da girememe hakkı gibi tartışma ve uzlaşma ya da uzlaşmama noktalarının tamamı Türk Boğazları'nda uygulanacak geçiş rejimi ve Kaide-i Kadim ile doğrudan ilgilidir. Bu nedenle Türk Boğazları, LBS sonrasında Avrupa diplomasinin en önemli sorunlarından birisi haline gelmiştir. Kırım Savaşı ve savaşı bitiren Paris Antlaşması Çarlık Rusyası'nın dış politikasında keskin kırılmaların yaşanmasına neden olmuştur. Kırım Savaşı öncesinde en esaslı paradigması Türk Boğazları'nda hâkimiyet olan Osmanlı Devleti topraklarında Rusya - Avrupa rekabeti, Rusya'nın ısrarla sürdürmeyi arzuladığı Boğazlara hakimiyet mecrasından çıkarak Rus çıkarlarına birebir zıt bir şekil almıştır.

Paris Antlaşmasıyla, Napolyon sonrasında Rusya tarafından Boğazları istila amacıyla bozulan güç dengesi yeniden kurulup, Çarlığa karşı 1841 senesinde İstanbul Boğazı kuzey çıkışında uygulamaya konulan *containment* politikası birkaç basamak ileri taşınarak daha sıkı ve güvenlikçi bir yaklaşımla yürürlüğe sokulmuştur. Boğazlar geçiş rejimi sağlamlaştırılmış, Kaide-i Kadim bir uluslararası hukuk normu haline gelmiş Rusya'ya Boğazlar rejimini bozmaya teşebbüsün faturasının ağır olacağı gösterilmiştir. Osmanlı Devleti, mağlup Rusya ile aynı muameleye haksız yere tabi tutulmuştur. Fakat aksi durumda Rusya'nın antlaşmayı kabul etmeme olasılığı dikkate alınarak kabul yeğlenmiştir.

Paris Antlaşması görüşmelerinde Rusya, Karadeniz kıyısındaki kale ve tersaneleriyle donanma varlığının devamını sağlayabilmek için tarihte ilk defa kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemilerinin de Boğazlardan serbest geçişini teklif etmiş, Avrupalı büyük güçler Rus teklifini reddederek Karadeniz'i tarafsız hale getirmişlerdir. Paris Antlaşması ile Karadeniz ve Boğazlar'dan bir süreliğine uzaklaştırılan Çarlık Rusyası istila politikasını doğudaki Türk hanlıklarının topraklarına yönlendirirken Paris Antlaşması'nın maddelerini sulandırabilip, Karadeniz'de tekrar savaş gemisi yüzdürebilmek için kısa süre sonra teşebbüse geçmiştir. Söz konusu dönem Alman ve İtalyan ulusal birliğinin sağlanması öncesindeki savaşlar devridir. Rusya'nın desteğine ihtiyaç duyan savaşan taraflar Paris Antlaşması'nın tadili için yardım sözü vererek Petersburg'u yanlarına çekmeye çalışmışlar, güç dengesi politikası sayesinde Boğazlarda 1841 senesinde imzalanan LBS ile uluslararası garanti altına alınan Kaide-i Kadim geçiş rejiminin ömrü I. Dünya Savaşı'na kadar sürebilmiş, buna karşın Paris Antlaşması'nın Karadeniz'i silahsızlandıran maddeleri yirmi yıl geçmeden yürürlükten kalkmıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

- BOA*, A.}AMD. 66/36/1 (H) 29 Zilhicce 1233 [30/10/1818].
- BOA*, A.}AMD. 77/65/1/1 (H) 29 Zilhicce 1273 [20/08/1857].
- BOA*, A.}DVN.DVE. 15/34/1 (H) 29 Zilhicce 1270 [22/09/1854].
- BOA*, HR.SFR.3/45; 11/1 (M) 08/06/1859.
- BOA*, İ.DUİT.141/6 (H) 03 Şaban 1272 [09/04/1856].
- BOA*, İ.HR.77/3785 (H) 14 Şaban 1267 [14/06/1851].
- BOA*, İ.HR.88/4329/1 (H) 04 Şevval 1268 [22/07/1852].
- BOA*. HR.SYS.0887/18 (M) 06/02/1852.
- FO*, 404/09, Correspondence respecting Christian Privileges [in Turkey] 1851-1856, Momerandum of Repairs and Improvements to Batteries at the entrance of the Black Sea and the Bosphorus and Dardanelles, July 15, 1851.

II. Resmi Yayınlar

- Conversation Between Tsar Nicholas I and Sir George Hamilton Seymour, The British Minister to Russia*, 22 January - 21 February 1853.
- Russian (Nesseldrode) Memorandum to British Government Recommending Joint Policy Toward the Ottoman Empire*, 3 December 1844.
- Charles and Barbara Jelavich, *Russia in the East 1876-1880*, Leiden E. J. Brill: Netherlands, 1959.
- Great Britain Parliamentary Papers*, 1854. Vol. 71/5.
- Great Britain Parliamentary Papers*, 1854. Vol. 71/6.
- Great Britain Parliamentary Papers*, 1854. Vol. 72.
- New York Times*, “Turkish Fleet Destroyed”, 27 Decemb. 1853.

III. Araştırma Eserler

- Ahmet Lütfi Efendî, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C. IX, haz. Münir Aktepe, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Ed. Fakültesi Matbaası, 1984.
- Badem, Candan, *The Ottoman Crimean War*, Brill, 2010.
- Baxter R. R. and Triska, Jan F., *The Law of International Waterways*, Massachusetts: Harvard University Press: 1964.
- Demiray, Sami, “Kırım Savaşı ve Sonrası Osmanlı-Rusya İlişkileri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 71 (2021), 617-634.
- Duran, Alev, Köse, İsmail, “Lajos Kossuth ve Macar Mülteciler”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 6 (Bahar 2017), 291-314.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1953.
- Figes, Orlando, *Kırım Son Haçlı Seferi*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Goryanof, Sergey, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, çev. Macar İskender ve Ali Reşad, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.
- Harold Temperley, “The Alleged Violations of the Straits Convention by Stratford de Redcliffe between June and September, 1853”, *The English Historical Review*, 49, 196 (October 1934), 658-660.
- Hassall, Arthur, *The History of British Foreign Policy*, Edinburg: William Blackwood and Sons, 1912.
- Hatip, Salih Murad, Çanakkale Boğazı (Bahr-i Sefid Boğazı) Savunma Sistemleri 1770-1918, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE: Ankara, 2013.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletleri'nin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.
- James T. Shotwell, *A Short History of the Question of Constantinople and Straits*, New York: American Association for International Conciliation, 1922.
- Karasu, Cezmi, “Kırım Savaşı Sırasında Sonuçsuz Bir Barış Girişimi Olarak Viyana Kongresi (15 Mart-4 Haziran 1855)”, *Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, ed. Muzaffer Tepekaya, 1,1, (1997), 116-130.

- Karasu, Cezmi, *Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Diplomasisi (1853-1856)*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998.
- Keleş, Erdoğan, “Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1853-1856)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 23, 23, (2008), 149-194.
- Keleş, Erdoğan, “Rusların Kırım Savaşı Öncesinde İstanbul ve Boğazları İşgal Planları ve Alınan Güvenlik Önlemleri”, *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Sahil Güvenlik*, (ed. İsmail H. Demircioğlu vd.), Pegem Akademi, Ankara, 2020, 207-280.
- Köse, İsmail, “I. Dünya Savaşı’nın ilk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar’ın Rus Çarlığı’na Bırakılması (Mart-Nisan 1915)”, *Bilig*, 89 (Bahar 2019), 1-27.
- Köse, İsmail, *Tarihi Akışın Değiştiği Suyolu Türk Boğazları*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2022.
- Kucherov, Samuel, “The Problem of Constantinople and the Straits”, *The Russian Review*, 8, 3, (Temmuz 1949), 205-220.
- Kurat, Akdes, Nimet, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Lane Pole, Stanley, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, çev. Can Yücel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Mosse, W. E., “The Triple Treaty of 15 April 1856”, *The English Historical Review*, 67, 263 (April 1952), 204-207.
- Oreškova, S. F., “Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Savaşlar: Sebepleri ve Kimi Tarihi Sonuçları”, *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya*, (der. Gülten Kazgan ve Natalya Ulçenko), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, 2003, 17-32
- Özcan, Besim, “Bir Baskının Anatomisi: Sinop Faci’ası”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1, 2, (2007), 7-18.
- Puryear, Vernon J., “New Light on the Origins of the Crimean War”, *The Journal of Modern History*, 3, 2, (Haziran 1931), 219-234.
- Seton, M. V., Williams, *Britain and The Arab States*, London: Luzac & Company Ltd., 1948.
- Southgate, George W., *European History 189-1960*, London: J. M. Dent and Sons Ltd., 1964.

- Şener, Bülent, “Türk Boğazları’nın Geçiş Rejiminin Tarihi Gelişimi ve Hukuki Statüsü”, *Tarih Okulu Dergisi*, 7, 17, (Mart 2014), 467-493.
- Şirokorad, A. B., *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2009.
- Temperley, Harold, “The Treaty of Paris of 1856 and its Execution”, *The Journal of Modern History*, 4, 4 (December 1932), 523-543.
- Tukin, Cemal, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1947.
- Wood, Hugh McKinnon, “The Treaty of Paris and Turkey’s Status in International Law”, *The American Journal of International Law*, 37, 2, (April 1943), 262-274.

EKLER

EK I:

Nesseldrode Memorandumu, 3 Aralık 1844.

viously concert together as to the course which they should pursue in common.

The object for which Russia and England will have to come to an understanding may be expressed in the following manner:

1. To seek to maintain the existence of the Ottoman Empire in its present state, so long as that political combination shall be possible.

2. If we foresee that it must crumble to pieces, to enter into previous concert as to everything relating to the establishment of a new order of things, intended to replace that which now exists, and in conjunction with each other to see that the change which may have occurred in the internal situation of that Empire shall not injuriously affect either the security of their own States and the rights which the Treaties assure to them respectively, or the maintenance of the balance of power in Europe.

For the purpose thus stated, the policy of Russia and of Austria, as we have already said, is closely united by the principle of perfect identity. If England, as the principal Maritime Power, acts in concert with them, it is to be supposed that France will find herself obliged to act in conformity with the course agreed upon between St. Petersburg, London, and Vienna.

Conflict between the Great Powers being thus obviated, it is to be hoped that the peace of Europe will be maintained even in the midst of such serious circumstances. It is to secure this object of common interest, if the case occurs, that, as the Emperor agreed with Her Britannic Majesty's Ministers during his residence in England, the previous understanding which Russia and England shall establish between themselves must be directed.

EK II:

Çar I. Nikola'nın İngiliz Elçisi G. H. Seymour ile Osmanlı Devleti'ni Paylaşma Görüşmeleri. 22 Ocak-21 Şubat 1853.

Then, rejoined the Emperor, I will tell you, that if your Government has been led to believe that Turkey retains any elements of existence, your Government must have received incorrect information. I repeat to you that the Bear is dying, you may give him musk, but even musk will not long keep him alive, and we can never allow such an event to take us by surprise. We must come to some understanding; and this we should do, I am convinced, if I could hold but ten minutes' conversation with your Ministers—with Lord Aberdeen, for instance, who knows me so well, who has full confidence in me, as I have in him. And remember, I do not ask for a Treaty or a Protocol; a general understanding is all I require—that between gentlemen is sufficient; and in this case I am certain that the confidence would be as great on the side of the Queen's Ministers as on mine. So no more for the present; you will come to me to-morrow, and you will remember that as often as you think your conversing with me will promote a good understanding upon any point, you will send word

It can hardly be otherwise but that the Sovereign who insists with such pertinacity upon the impending fall of a neighbouring State, must have settled in his own mind that the hour, if not of its dissolution, at all events for its dissolution, must be at hand.

I will only remark to your Lordship, as a point of evidence which goes far towards establishing a settled purpose, that the expression of Musk being insufficient to keep alive the sinking Turk was used to me ten days ago by one of the Emperor's most confidential Servants.

Then, as now, I reflected that this assumption would hardly be ventured upon unless some, perhaps general, but at all events intimate, understanding, existed between Russia and Austria.

Supposing my suspicion to be well founded, the Emperor's object is to engage Her Majesty's Government, in conjunction with his own Cabinet and that of Vienna, in some scheme for the ultimate partition of Turkey, and for the exclusion of France from the arrangement.

Extended Abstract

Tsarist Russia since Petro I to WWI has conducted a foreign policy centering annexation of Turkish Straits. Congress of Vienna (1815) ending Napoleonic War period in Europe put into practice a balance policy. The slogan of Vienna was “no annexation without ratification” yet while Tsarist Russia put its sign under that rule never gave up its coercion on annexation of Turkish Straits. London Straits Convention (LSC) making Ancient Rule passage regime of Turkish Straits a norm by a multiparty convention signed to prevent Russian aggressive power policies on the Straits. Less than a decade of the LSC, Tsarist Russia started to seek a convenient excuse to conduct its traditional foreign policy initiatives for annexing the Straits. That obsessive policy was one of the main reasons of Crimean War (1852-1856).

Tsarist Russia was ready to conduct any policy that would provide an over hand at Turkish Straits regarding that aim negotiations were done in London but all proposals were rejected by Britain. A strong Russia controlling Turkish Straits and easily arriving Mediterranean was a vital threat to British interests. British policy during that period was to keep Russia far from Eastern Mediterranean. Petersburg looking for a convenient excuse to force Ottoman Empire to accept Russian desires asked to be protector of Orthodox Ottoman citizen naturally when that ridiculous demand rejected declared war to Ottomans and occupied Ottoman lands in northeast Balkans. The invisible target of Petersburg was to control Turkish Straits and put into practice a new regime allowing free, unconditional passage of Russian warships whilst. Thus Black Sea would a Russian lake and the navy would be developed in protected Black Sea, ready to protect Russian interest in Eastern Mediterranean. Noticing all those designs, visible and invisible purposes London together with Paris from the very beginning decided to stop Russia and its ultra realistic demands. That policy primarily aimed to undertake needed measures to keep Turkish Straits safe.

Crimean War started after Russia’s march for occupation of Moldavia and Wallachia and to prevent any probable Russian occupation of the Turkish Straits British and French fleets were sent over Istanbul. According to *erga omnes* nature of the LSC ratifying Ancient Rule, warships could not pass through Turkish Straits without Ottoman Empire’s official declaration of war. In October of 1853, after official declaration of war by the Ottoman Empire, Allied fleet passed through Turkish Straits, entered into Black Sea in January of 1854. When Russian navy and land forces were defeated by Allied forces defeat in Sebastopol, backdoor negotiations went on between belligerents. Russia tracked a diplomacy during the negotiations based on stepped setbacks from its long-lasting straits policy. European powers noticing weakness of

Russia tried disarm Russian navy power in Black Sea. Thus Russia would not be a danger for British, French interests and could not threaten Turkish Straits from the north.

Allied powers during those negotiations for peace insisted on preservation of Ancient Rule and disarmament of Black Sea. Strong joint policy to keep Ancient Rule as a ratified passage regime in the Turkish Straits made the rule an international law norm and disarmament of the Black Sea aimed to prevent Russian penetration into Eastern Mediterranean. Nowadays, until the end of the 1854 because Russia was reluctant for disarmament of the Black Sea and rejected limitation or wipe out of its warships from the Black Sea no compromise could be achieved throughout the backdoor negotiations. The war broke out due the problems in Balkans yet after one year fight it was clear that peace knotted up on the Turkish Straits. Matter of discussions were how Ancient Rule would be conducted, passage regime for warships and new disarmed status of the Black Sea. To find a way-out Prince Gorchakov representing Russia and Emperor Francis Joseph of Austria had a face-to-face meeting at the beginning of the 1855. Russia had been defeated by Allied powers almost all war theatres and its fleet in the Black Sea almost has been wiped out.

Tsarist Russia surprisingly offered to open Turkish Straits to the warships of all nations. That proposal was almost hundred percentage denial of Russian policies regarding the Turkish Straits since Petro-I and was the termination of Ancient Rule meanwhile. In return Russian fleet in the Black Sea would continue to exist and Russian warships also would be able to pass through the Straits without any limitation. The proposal was not accepted by Allied powers, especially because of London's bold support to disarmament of the Black Sea and practice of the Ancient Rule. At last Petersburg agreed of both because of its disability to cope with its enemies. A treaty was signed in Paris, regulated disarmament of the Black Sea (Article 10), Ancient Rule was restored on the Turkish Straits together with a few empowering article and Ottoman territorial integrity was guaranteed by European big powers.

Thus, Ancient Rule regarding passage regime of the Turkish Straits has been ratified in LCS at 1841, restored in 1856 by Paris Agreement thus became a *sui generis* normative rule of the international law. Due that large compromise and regulative nature of the international law despite Russia's attempts to get rid of it, Ancient Rule will be in use until WWI.

Araştırma Makalesi / Research Article

**İNGİLİZLER BOĞAZIÇI KIYILARINDA:
BİR İNGİLİZ MADEN YATIRIMCISI
JOHN FRANCİS HOLCOMB READ (J.F.H.R.)'İN,
SARIYER BAKIR MADENİNİ ELDE ETME ÇABASI***

Sevim ERDEM**

Öz

İngiltere'de XVIII. yüzyılda başlayan sanayileşme süreci XIX. yüzyılda artarak devam etmiştir. İngiltere'nin artan üretim kapasitesi onu bir yandan hammadde temin edebileceği bir yandan da mamul mallarını satabileceği coğrafyalara yöneltmiştir. Osmanlı Devleti ekonomisi de XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren İngiltere ile daha sıkı ilişkiler içerisine girmeye başlamıştır. Tanzimat'la birlikte ticaret, altyapı yatırımları ve finans sektöründeki İngiliz etkisi belirgin bir şekilde artmıştır. Osmanlı Devleti, İngiliz sanayisine hammadde sağlayan devletlerden biriydi ve İngiltere'ye yapılan ihracatın en önemli kalemlerinden birini yeraltı kaynakları oluşturmuştur. Yeraltı kaynakları işlenmek üzere İngiltere'deki sanayi bölgelerine gönderilmiştir. Boğaziçi kıyılarında yer alan Sarıyer bakır madeni de İngiliz maden yatırımcılarının (Mösyö İvan ve ortakları, Mösyö Sava gibi) ilgi duyduğu bakır sahalarından biri olmuştur. Sarıyer bakır madeninin işletme hakkı 13 Eylül 1865'te iltizam usulü ile Hayriye Tüccarından Hacı Ali Ağa ve ortağı Bakırcı Lazari'ye yirmi beş seneliğine verilmiştir. Ancak İngiliz yatırımcılarının bu madene olan ilgisi devam etmiş ve John Francis Holcomb Read (J.F.H.R.) gibi isimler maden imtiyazını ele geçirme çabasında bulunmuştur. Bu makalede özellikle John Francis Holcomb Read'in Sarıyer bakır madeni imtiyazını ele geçirme isteği, teşebbüsü ve İngilizlerle yaşanan tartışmalı süreç ele alınmıştır. Makale, İngiltere'nin Osmanlı yeraltı kaynaklarına yönelik ilgisini ve bu çerçevede yaşanan ekonomik ve siyasi dinamikleri anlamak açısından önemli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sarıyer, Bakır Madeni, İltizam, Hayriye Tüccarı, Sequestro, Osmanlı Devleti, İngiltere.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr. Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
(e-posta: serdem@beu.edu.tr), (Orcid: 0000-0001-6335-2992).

**THE BRITISH ON THE SHORES OF THE BOSPHORUS:
THE EFFORT OF A BRITISH MINING INVESTOR,
JOHN FRANCIS HOLCOMB READ (J. F. H. R.),
TO SEIZE THE SARIYER COPPER MINE**

Abstract

The industrialization process, which started in England in the eighteenth century, continued to grow in the nineteenth century. The increasing production capacity of England led it to locations where it could obtain raw materials and sell its endproducts. The economy of the Ottoman Empire also began to build a closer relationship with England after the first half of the nineteenth century. Due to the Tanzimat, British influence significantly increased in trade, infrastructure investments, and the financial sector. The Ottoman Empire was one of the states providing raw materials for the British industry, and underground resources constituted one of the most important items of export to England. They were sent for processing to industrial areas in England. The Sariyer copper mine, located on the shores of the Bosphorus, was one of the copper fields that interested British mining investors (such as Monsieur Ivan and his partners and Monsieur Sava). The right to operate the Sariyer copper mine was given to Hacı Ali Ağa, a Hayriye merchant, and his partner, Bakırcı Lazari, for twenty-five years, through tax farming, on September 13, 1865. However, British investors maintained their interest in this mine, and those such as John Francis Holcomb Read (J.F.H.R.) attempted to seize the mining concession. This paper discusses John Francis Holcomb Read's desire and his attempt to seize the Sariyer copper mine concession, besides the controversial process with the British. The study provides significant data in terms of understanding Britain's interest in Ottoman underground resources and the economic and political dynamics within this framework.

Keywords: *Sariyer, Copper Mine, İltizam, Hayriye Merchant, Sequestro, Ottoman Empire, England.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin, Avrupa dünyasında yarattığı ilgi, Avrupa'nın ilgisi aslında yeni değildir; XIX. yüzyılda Batı Kapitalizminin geçirdiği dönüşümler sonucunda başka biçimlere bürünmüştür. Sanayileşmemiş Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri için hem yatırım fırsatları hem de cazip kazanç olanakları sunmuştur. İstanbul, az gelişmiş ve donanımsız durumdaki Osmanlı Devleti'nin kapılarını açabileceği bir başlangıç noktası olarak önem kazanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, Batı'nın finans ve sanayi grupları, bankalar, Başkent'e yerleşip buradan yola çıkarak, çeşitli vilayetlerde şubeler açmıştır. Demiryolu, liman, banka, sigorta, maden yataklarının işletilmesi ve bazı verimli tarımsal üretimlere yapılan yatırımlar bu dönemde önemli ölçüde artmıştır. Parasal durumu oldukça kötü olan ve ülkeden büyük miktarlarda alacağı bulunan Avrupa devletleri, Osmanlı maliyesinde denetim kurma gayreti içerisinde olmuştur.¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında giderek yayılan Avrupa kapitalizminin etkisiyle, Anadolu ve Rumeli'deki pek çok yeraltı kaynağı batıdaki endüstri merkezlerine hammadde olarak ihraç edilmeye başlanmıştır. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri, Avrupalı sermayedarların Osmanlı topraklarından maden çıkarıp büyük kazançlar sağlamaya çalıştıkları bir dönem olmuştur.² Sarıyer'deki bakır madeni de Avrupalıların, özellikle İngilizlerin ilgisini çekmiştir.³

1. Tanzimat Dönemi Ekonomisinde İngilizlerin Yeri

Osmanlı dış ticaretinde zamanla farklı Avrupalı uluslar daha etkin rol oynamış, değişen şartlar ve dünya ekonomisindeki dalgalanmalar dış ticarete yeni ilişkileri doğurmuştur. Akdeniz'in geleneksel Avrupalı tacirleri olan İtalyanlar, XVII. yüzyıla gelindiğinde bu ticaretteki ağırlıklarını ve etkinliklerini kaybetmiş, İngiliz, Hollandalı ve Fransız tüccarlar ön plana çıkmıştır.⁴ Bilhassa İngilizler ve daha sonra Hollandalılar, Osmanlılarla harp malzemeleri ticaretinde kendileri için kazançlı bir sektör yaratmıştır.⁵ 1793 yılı içinde İngiltere ile Bab-ı Ali arasında askerî mühimmat ve özellikle kara ve denizde kullanılacak topların temini konusunda yakın bir ilişki kurulmuştur. İngiliz askerî mühimmatı Osmanlı Devleti nezdinde büyük bir talep

1 Robert Mantran, İstanbul Tarihi, Çev. Teoman Tunçdoğan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 314-315.

2 Alaaddin Tok, "Küresel Çağda Avrupa'ya Maden Satmak: Ergani'den İngiltere'ye Bakır İhracatı (1866-1914)", *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, ed. Arif Bilgin-Burhan Çağlar, (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 224.

3 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı (HR. MKT), 512/12.

4 Gabor Agoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, Yayına Hazırlayan: Kahraman Şakul, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 194, 195, 198.

5 Parry, V. J., "Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harp Malzemesi Kaynakları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi, 3, (Ekim 1973), 43.

görmüştür.⁶ Osmanlı Devleti, top dökümü ve topçuluk için gerekli olan barut ve gülle tedarikinde yeterli miktarda hammaddeye sahip olmuştur. Devletin yoksun olduğu tek maden kalaydır. Osmanlı tunç topları %10 civarında kalay içermiştir ve lazım gelen miktar çoğunlukla İngiltere’den temin edilmiştir. Diğer cevherler ise Osmanlı’nın bakır ve demir madenlerinden sağlanmıştır.⁷

İngiltere’de XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan sanayileşme süreci, XIX. yüzyılda hız kazanarak devam etmiştir. Artan üretim kapasitesi, İngiltere’yi hem hammadde temin edebileceği hem de mamul mallarını satabileceği yeni bölgelere yöneltmiştir.⁸ 1830’ların başlarında İngiltere, Osmanlı Devleti’nin bir hammadde kaynağı ve İngiliz mamul malları için bir pazar olarak taşıdığı potansiyeli fark etmiştir. Ekim 1834’te İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston için hazırlanan bir raporda, İstanbul’daki İngiliz Elçiliği Başkâtibi David Urquhart, “*İmalatçı bir toplum olarak refahımızın birinci ögesi bol ve ucuz malzeme olduğu göz önüne alınırsa, bu ülke bize sınırsız kaynaklar sunmaktadır*” demiştir.⁹

1.1. İngilizler Boğaziçi Kıyılarında

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’ni ziyaret eden ekonomistler, Bab-ı Ali’nin maden zenginliklerinden yeterince yararlanamamasını sık sık dile getirmiştir. Anadolu dağlarında kuşkusuz çok miktarda maden yatağı bulunmaktadır ancak yol olmadığı için bunlar işletilememiştir. Bu nedenle daha kolay ulaşılabilir yataklarla uğraşmış, kıyılarına yakın yöreler tercih edilmiştir.¹⁰ Aslında gerek İngilizlerin gerekse diğer Avrupalı devletlerin gözü “*mültezimlikte*” idi. Osmanlı maliye teşkilatı, vergi toplamaktan acizdi, “*Bu işi bize bırakınlar en az üç katı hasılat elde ederiz*” diyorlardı ve bunu da ispatlamak istiyorlardı.¹¹

Osmanlı madenciliğinin kaide ve hükümleri bazen şer’î bazen örfî adetler ve bazen de sadece mîrînin menfaatleri göz önünde bulundurularak zaman zaman ufak tefek değişikliklere uğramasına rağmen 1861 yılına kadar uygulamada kalmıştır.¹² 1861 Nizamnamesi ile yabancılara ilk defa maden ihalelerine hissedar olarak katılabilme imkânı tanınmıştır. Nitekim nizamname

6 Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 133.

7 Saim Çağrı Kocakaplan, *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 157; Agoston, *Osmanlı’da Ateşli Silahlar*, 59; Parry, “Osmanlı İmparatorluğunda”, 43.

8 Tok, “Küresel Çağda”, 224.

9 Emine Kıray, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 69.

10 Bertrand Bareilles, İstanbul’un Frenk ve Levantan Mahalleleri, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: Güncel Yayıncılık, 2003), 194.

11 Haydar Kazgan, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şirketleşme*, (Ankara: Efil Yayınevi, 2023), 148.

12 Fahrettin Tızlak, “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, *Osmanlı*, 3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 316.

yürürlüğe girdikten kısa bir süre sonra maden imtiyazlarında, yabancı katılımlı maden ihalelerinin yoğunlaştığı görülmüştür.¹³ İngiliz maden yatırımcıları bilhassa Osmanlı Devleti'nin kıyı kentlerinden başlayarak, içlere doğru yatırımlarını artırmaya başlamıştır. İstanbul'un Boğaziçi kıyılarında bulunan Sarıyer bakır madeni de bu yatırım sahalarından biri olmuştur.¹⁴

Sarıyer'den İngiltere'ye uzanan bir iş ağının kurulabilmesini ve bakır ticaretinin yürütülebilmesini sağlayan temel faktör, deniz ulaşımındaki gelişmeler ve aracı kurumların varlığı olmuştur. XIX. yüzyılda deniz ulaşımındaki teknolojik gelişmeler, ticarî faaliyetlerin hızla artmasına neden olmuştur. Tonlarca ağırlıktaki bakır yükünün İngiltere'ye düşük masraflarla ulaştırılabilmesi, satışların kârlılığı ve ticaretin devamlılığı açısından önemlidir. Bakır satışının aracılar olmadan devlet eliyle gerçekleştirilmesi pek mümkün değildir. Bunun için Avrupa'yı ve iş dünyasını tanıyan bankerler veya bizzat Avrupa sermayesiyle kurulan bankalar, bakırın taşınması ve İngiltere'ye pazarlanması için önemli görevler üstlenmiştir. İngiltere, başlangıçta bakır ihracatını aracı şahıs ve kurumlar vasıtasıyla gerçekleştirmiş ve ilk dönemlerde ticaret bazı tüccarlar eliyle yapılmıştır.¹⁵

2. Sarıyer Bakır Madeni

Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, bu madenin geçmişi H.1128/M.1716 senesine kadar dayanmaktadır. Yani birkaç asrı aşan bir tarihi bulunmaktadır.¹⁶ XIX. yüzyılın başlarında Sarıyer'deki bakır damarları yüzeyden kazılarak çıkarılıyordu. 1840 yılında ise daha sistematik madencilik çalışmaları başlatılmış¹⁷ ve 1841-1862 yılları arasında maden sahası Sarıyer Bakır Madeni Kumpanyası tarafından işletilmiştir.¹⁸ Bu dönemde yıllık 124.000 kg cevher üretimi gerçekleştirilmiş ve bir okka bakır 60 pareye satılmıştır.¹⁹

13 Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinden Kanunnâmeden Nizamnâme'ye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 98, (1995), 82; Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", *OTAM*, 29 (Bahar, 2011), 128; Bülent M. Varlık, "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 918.

14 BOA, *HR. MKT*, 512/12.

15 Tok, "Küresel Çağda", 224, 225, 226.

16 BOA, Cevdet Darbhane (C.DRB), 47/2318.

17 Robert Anhegger, *Osmanlı İmparatorluğunda Madenler ve Madencilik: Osmanlı'nın Avrupa Toprakları*, 1, çev. Talat Havzoğlu-Yahya Çiftçi, (İstanbul: İstanbul Yayınları, 1943), 211.

18 BOA, Ticaret Defteri (Td), 1093; Sevim Erdem, "Tanzimat Dönemi Maden Politikasında Yer Alan İltizam Şirkete Bir Örnek: Sarıyer Bakır (Nuhas) Madeni Kumpanyası ve Sermayedarları", *Belgi Dergisi*, 28, (Temmuz 2024), 250.

19 Anhegger, *Osmanlı İmparatorluğunda*, 211.

1863 yılında Jeolog Tchihatcheff (Çihacef) bölgeyi ziyaret ettiğinde, ocağıdaki çalışmalar durmuştur. Tchihatcheff, maden yatağını, maden sahasında gördüklerine ve burada çalışmış olan işçilerden öğrendiklerine dayanarak genel hatlarıyla tarif etmiş ve terk edilmiş olan maden sahasının Sarıyer'e ¼ km mesafe uzaklıkta olduğunu belirtmiştir²⁰ (Bkz. Ek 1-2).²¹

2.1. Sarıyer Bakır Madeninın İltizama Verilmesi (1865)

1863'te terk edilmiş durumda olan maden sahası, 1865 yılı içinde iltizam usulü ile imtiyaza verilmiştir. Aynı yıl içinde birkaç kez el değiştiren maden sahasının imtiyazı, Eylül 1865'te yirmi beş seneliğine işletilmek üzere ihale edilmiştir.²² İltizam-ihale sisteminde, ihaleye katılacak kişilerin güçlü kefil ve finansman desteğine sahip olmaları gerekmektedir.²³ İhalelerin kimde kalacağı konusunda bir tercih yapılırken kişinin menşinden ziyade malî sicili önemlidir.²⁴ Maden sahasının talipleri arasında Mösyö Ivan ve ortakları, Mösyö Sava-Hacı Kamil Ağa, Hacı Ali Ağa ve ortağı Lazari yer almıştır.²⁵

2.2. İngiliz Mösyö Ivan ve Ortakları

Osmanlı Devleti, Şubat 1865'te Sarıyer madenini işletmek üzere Mösyö Ivan ve ortaklarına imtiyaz hakkı tanımıştır ancak kısa bir süre sonra etrafta bu imtiyazın ortaklardan alınarak Osmanlı tebaasından Mösyö Lazari'ye verileceği haberi duyulmuştur. İngiliz Sefareti, Mösyö Ivan ve ortaklarının elinde bulunan kontratın, Ticaret Mahkemesi tarafından karara bağlanmadıkça imtiyazın lağvedilmemesi hususunda ricacı olmuştur. İngiliz Sefareti Tercümanı Mösyö Kazulani'nin 16 Şubat 1865 tarihli Fransızca olarak kaleme aldığı yazı, Hariciye Nezareti'ne takdim edilmiştir. Hariciye Nezareti ise 8 Mart 1865'te bu yazıyı Nafia Nezareti'ne göndermiştir.²⁶

20 Anhegger, *Osmanlı İmparatorluğunda*, 211; Vital Kovenko, *Sarıyer Bakır Madenine Yapılan Kısa Ziyaret Hakkında Rapor*, Etüt Tarihi 21.12.1939, Rapor Tarihi: 28.12.1939, (Ankara: Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA)). Not: Raporda sayfa numarası bulunmamaktadır.

21 H. Czezott, *Sarıyer Maden İmtiyazına Ait Taharri Ameliyatı Layihası*, 15.06.1915, Rapor No: 1003, (Ankara: MTA, 16.01.1940). Not: Raporda sayfa numarası bulunmamaktadır.

22 *Sarıyer Bakır Madenine Dair Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin 11.10.1948 Tarihli Mektubu Hakkında, Derleme Klasif No: M.106*, (Ankara: MTA). Not: Derlemede sayfa numarası yer almamaktadır.

23 Yiğit Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Vergi Sistemi ve Vergi Denetimi", *Vergi Raporu*, 232, (Ocak, 2019), 18.

24 Zafer Karademir, "Osmanlı İltizam Sözleşmelerine Yansıyan Yönleriyle Yahudi Girişimciler (1560-1630), (7 Belge ile Birlikte)", *Osmanlı Araştırmaları*, 50, 50, (2017), 76.

25 BOA, *HR. MKT*, 512/12. BOA, *HR. MKT*, 527/48. BOA, Meclis-i Vala Riyâseti Belgeleri (MVL), 1041/2.

26 BOA, *HR. MKT*, 512/12.

2.3. İngiliz Mösyö Sava ve Hacı Kamil Ağa

1865'te Sarıyer bakır madenini işletmek isteyen diğer müteşebbisler, Mösyö Sava ve Hacı Kamil Ağa'dır. Mösyö Sava ile Hacı Kamil Ağa arasında Sarıyer madeninden dolayı tartışmalı bir durum ortaya çıkmış ve konu mahkemeye taşınmıştır. Mösyö Sava, Hacı Kamil Ağa hakkında davacı olmuştur. Dava, Birinci Ticaret Meclisi'nde görülmüştür. Ticaret Nezareti'nin tavrında sunduğu sebepler ve deliller dolayısıyla Ticaret Meclisi davayı Mösyö Sava aleyhine karara bağlamıştır ancak İngiltere Sefareti, dava hakkında verilen ilamın yeniden gözden geçirilmesi hususunda ısrarcı olmuş ve Hariciye Nezareti'ne yazılı talepte bulunmuştur. Konu, Osmanlı Devleti'nin Hukuk Müşavirlerinden William Parnice'ye havale edilmiştir.

Mösyö Parnice, İngiltere Sefareti'nin talebine yazılı bir cevap vermeden önce Ticaret Meclisi'nde zikredilen sebepleri ve delilleri içeren tavrini Ticaret Nezareti'nden talep etmeyi uygun görmüş ve Fransızca olarak kaleme aldığı yazı, Bab-ı Ali Tercüme Odasında tercüme edilerek Ticaret Nezareti'ne gönderilmiştir (Bkz. Ek 3).²⁷

2.4. Hayriye Tüccarı Hacı Ali Ağa ve Ortağı Bakırcı Lazari

Sarıyer bakır madenine Temmuz 1865'ten sonra Hacı Ali Ağa ve ortağı Lazari talip olmuştur. Hacı Ali Ağa, Sarıyer madencisi olup Osmanlı Devleti'nin Hayriye Tüccarlarından. Ortağı Lazari ise İstanbul'da, Alaca Hamam'da 23 numaralı Bakırcı dükkânında hizmet vermektedir.²⁸ Sarıyer bakır madeninin mültezimlik işine, iki ortak birlikte talip olmuştur. Hacı Ali Ağa'nın ismi belgelerde; Hacı Ali Ağa, Zubeoğlu Ali Ağa,²⁹ Ali Zube olarak geçmiştir. Lazari'nin adı ise belgelerde; Mösyö Lazari, Madenci Lazari, Bakırcı Lazari, Lazaraki Hacı Konstantin³⁰ olarak yer almıştır ve Lazari, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasındandır.

Hayriye Tüccarı Hacı Ali Ağa ile ortağı Lazari, bir arzuhal ile Sarıyer bakır madeninin iltizamını talep etmişlerdir. Nafia Nezareti, maden sahasının Hacı Ali Ağa ve Lazari'ye ihale edilmesi konusundaki tavrini Meclis-i Vala'ya sunmuştur. Meclis-i Vala'da yapılan mütalaa sırasında, söz konusu maden sahasının "*Mal-ı Mirî (devlet mali)*" olmayıp, senetle bazı şahısların uhdesinde bulunduğu belirtilmiştir.

Meclis-i Vala mütalaa sırasında; iltizamın, taliplerine verilmeden önce mevcut madenin işletme durumunun incelenmesini, elde edilecek hasılatın

27 BOA, HR. MKT, 527/48.

28 BOA, MVL, 545/94; BOA, Şurayı Devlet (ŞD), 2867/24; Sevim Erdem, "Osmanlı'da Şirketleşme Sürecinde Bezirgân-Tüccar Mültezimlerin Rolü: Sarıyer Bakır Madeni Kumpanyası Örneği", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, (Güz, 2024), 326.

29 BOA, HR. MKT, 756/25. BOA, ŞD, 256/4.

30 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD. d), 12620, 53; BOA, ŞD, 2867/24.

hissedarlara ait olması durumunda nasıl bir işlemin uygulanacağını ve şimdiye kadar izlenen yöntemin bilinmesi gerektiğini ifade ederek, iltizam talebi ile ilgili bazı hususların netleştirilmesi amacıyla Nafia Nezareti'nin takriri iade edilmiştir.³¹ Yapılan inceleme sonucunda, söz konusu hissedarlardan oluşan şirketin işletme süresinin 1862 yılında sona erdiği tespit edilmiştir.³²

Nafia Nezareti, tekrar takririni Meclis-i Vala'ya sunmuş ve Maden-i Hümayun Meclisi'nin mazbatasını ile birlikte sunulan ihale ve şartname layihaları, Kanun ve Nizamât Dairesi'nde mütalaa edilmiştir.³³ Müracaat değerlendirildikten sonra, maden mahalline gerekli keşif ve tahkikat yapması için bir mühendisin görevlendirilmesine, maden mevkiini belirleyen haritaların hazırlanmasına ve maden sahasından örnek numuneler alınarak, madenin niteliği, düzeyi ve içerdiği değerlerin tespit edilmesine karar verilmiştir.

Madenin kalitesini belirlemek amacıyla maden sahasından alınan numuneler tahlil (çeşni) işlemine tabi tutulmuştur. İşlem sonunda elde edilen sonuç, bir rapor ile ilgililere bildirilmiştir.³⁴ Tahlil edilen numune sonucuna göre Sarıyer bakır madeninin; kükürtlü demir ile karışık bakır (Kalkopirit-FeCuS₂) olduğu tespit edilmiştir.³⁵ Numune üzerinde yapılan analizler sonucunda, cevherin saflık derecesinin, her yüz kıyyesinde yirmi kıyye halis ve katkısız bakır elde edilebileceği anlaşılmıştır. Üretilecek cevherin %20'si aynı (ürün) veya nakdî olarak veya satış esnasındaki güncel (fiat-ı cariyeye) piyasa değeri üzerinden nakit olarak, Maden-i Hümayun İdaresi'ne herhangi bir ücret talep edilmeden teslim edilecektir. Sonuçlar bu şekilde olup, zarar ve ziyan iddiasında bulunmamak şartıyla, haritada sınırları belirtilmiş olan 275 dönümlük alan, imtiyaza verilmek üzere mültezimlere tahsis edilmiştir.

Maden hududu dâhilindeki arazi sahiplerini razı etme, haritaların masraflarını ödeme ve fermanın verildiği tarihten itibaren bir yıl içerisinde imalata başlama şartlarıyla birlikte, ihale ve şartname layihalarındaki maddeleri yerine getirmek üzere 1 Eylül 1281/13 Eylül 1865 tarihinden itibaren yirmi beş seneliğine Sarıyer'deki bakır madeni imtiyazı ihale edilmiştir. Bu ihale, Hayriye Tüccarlarından Hacı Ahmed Ağa'nın kefaletiyle Hacı Ali Ağa ve ortağı Lazari'ye verilmiştir. İhalenin verilmesi uygun görülüş olmakla birlikte, ihale ve şartname hükümlerinin tamamen uygulanmasına bağlı kalmak üzere maden işletme ruhsatı hazırlanmış ve evrak Sadaret'e sunulmuştur.³⁶

31 BOA, *MVL*, 1041/2.

32 *Derleme Klasif No: M.106*, -; BOA, *Td*, 1093; Erdem, "Tanzimat Dönemi", 250.

33 BOA, *İrade-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)*, 537/24122.

34 Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun", 142; BOA, *İ.MVL*, 537/24122.

35 Charles White, *Three Years In Constantinople; or, Domestic Manners of The Turks In 1844*, III, (London: Henry Colburn Publisher, 1846), 142; Kovenko, *Sarıyer Bakır Madenine*, -; BOA, *İ.MVL*, 537/24122.

36 BOA, *İ.MVL*, 537/24122.

2.5. Sarıyer Bakır Madeni İmtiyazının 1865-1871 Yılları Arasındaki Vaziyeti

Padişahın iradesiyle maden imtiyazının resmileşmesinin ardından, madenin önem ve değeri göz önüne alınarak, ferman harcı hesaplanmıştır. Bir defaya mahsus olmak üzere hesaplanan³⁷ 10.000 kuruşluk ferman harcı bedeli, mültezimler tarafından ilmühaber ile vezneye teslim edilmiştir.

Her iki ortağın ortak kararıyla bir direktör (genel müdür) atanmadığından, madenin idari ve üretim işleri, ortaklardan Lazari tarafından yürütülmüştür. Lazari, işletmeye bir süre sonra kendi sermayesinin yanı sıra dışarıdan 4.000 liradan fazla akçe borçlanarak, dört yeni mağara ve bir su yolu açtırmış, böylece madene yönelik üretim ve ıslah çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Yapılan ıslah çalışmaları sonucunda madenin üretiminde artış sağlanmaya başlanmıştır.

Bir süre sonra Hacı Ali Ağa, Nikola (Nicolas) adında birini kendisine vekil olarak atamıştır ancak bu vekil Nikola, maden sahasına gelerek, Lazari'nin yaptığı masrafları tanımayı reddetmiş ve bu durum taraflar arasında anlaşmazlıklara yol açmıştır.

Lazari, Silivri'de bulunduğu sırada ortağı Hacı Ali Ağa'nın vefat ettiğini öğrenince Sarıyer'e dönmüş ve maden sahasına gittiğinde, Devlet'e olan vergi borcunun ödenmesi için ayrılan beşte bir oranında, yani 19.000 kıyye aşarı cevherin, vekil Nikola tarafından satıldığını ve elde edilen parayı da zimmetine geçirdiğini öğrenmiştir. Ardından vekil Nikola, kendisini Hacı Ali Ağa'nın varislerinin vekiliyim diyerek, madenin mültezimi sıfatında gösterip hile ve desise ile el altından madeni 2.500 İngiliz lirası karşılığında başkasına satmıştır³⁸ ancak bu satışın geçerli olabilmesi için 1869 tarihli Maden Nizamnamesi'nin yedinci maddesinin uygulanması gerekmektedir:

Yedinci madde

Meadin-i asliye doksan dokuz sene müddet-i imtiyaziyye ile ihale kılınur bu müddet içinde imtiyaz-ı mezkûr sair emval ve eşya misüllü irs veya fûruht veyahud taksim tarıklarıyla ahere intikal edebilecek olub ancak gerek vereseye intikali ve gerek ahere fûruhtu devletin lühûk-i ilmi ve sened resmîyesi ile ceryan eyleyecekdir.³⁹

37 Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun", 142.

38 BOA, ŞD, 2867/24.

39 "Art. 7. L'Iradé Impérial donne la concession pour un délai de quatre-vingt-dix-neuf ans. Pendant ce délai la concession sera disponible et transmissible par héritage ou par la vente comme tous les autres biens. Toutefois, elle ne pourra être vendue, aliénée, partagée ou héritée, sans une autorisation préalable du Gouvernement, donnée dans les formes officielles, comme pour le firman de concession." *Meadin Nizamnamesidir (Reglement Des Mines)*, (İstanbul: Agob Boyacıyan Matbaası, 1268/1869), 3.

Söz konusu madde uygulanmamış olup satışın sahte olduğu ortadadır.⁴⁰ Hacı Ali Ağa'nın vefatının ardından, varisleri olan nikâhlı eşi ve validesi,⁴¹ madenin idaresinde yaşadıkları zorluklar nedeniyle, diğer ortak Lazari ile birlikte maden imtiyazlarını Manol veled-i Yorgi'ye satmaya karar vermişlerdir. Bu amaçla, maden imtiyazının satış talebiyle ilgili arzuhallerini Nafia Nezareti'ne sunmuşlardır. Nezaret, konuyu Maden Meclisi'ne havale etmiştir. Maden Meclisi; varisleri, Lazari ve Manol'u çağırarak, satış işlemlerinin başlaması için bir kefil gösterilmesi gerektiğini bildirmiştir. Manol, elinde mevcut olan bir adet kefaletnameyi teslim etmiştir ancak Maden İdaresi, maden imtiyazının alım-satım işleminin bir mahkeme kararıyla yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine, Ticaret Mahkemesi'ne arzuhaller sunulmuş, ardından bu arzuhaller Mahkeme-i İbtidaiye'ye havale edilmiştir. Manol veled-i Yorgi adına imtiyazın alım-satımına ilişkin mukavele, Birinci Mahkeme'nin Birinci Dairesi'nde 26 Şevval 1288/8 Ocak 1872 tarihinde onaylanmıştır.

Maden Meclisi'nin ruhsat vermesi beklenirken, maden imtiyazı varisler ve Lazari uhdesinden feshetme tarafına bozulmuştur.⁴²

3. Fesih Gerekçeleri

1871 yılının ikinci yarısından itibaren madenin feshi ile ilgili süreç başlamıştır. Ticaret Mahkemesi'nde 18 Temmuz'da, gerek Hacı Ali Ağa'nın varislerinin gerekse Lazari'nin maden hakkındaki hukuku düşmüştür. Madenin feshedilme nedeni Lazari ile Ali Ağa'nın kendi eksikliklerinden ileri gelmiştir. Nafia Nezareti'ne bağlı olan Maden-i Hümayun İdaresi'nin, maden imtiyazını feshetme gerekçeleri aşağıda sıralanmıştır:

1. Hacı Ali Ağa ve Lazari'nin maden için gerekli olan sermayeyi toplayamamış olmaları.
2. Maden hasılatının, ilk dört buçuk yıl içinde oldukça düşük seviyede kalması. Devletin daha önceki yıllarda, bu maden sahasından yıllık 60-70 bin kuruş kârı (temettü) olurken, dört buçuk yıl içinde madenin toplam cevher hasılatının 133.603 vukıyye aşarı oranında kalması ve bu hasılatla ait rüsum-ı nisbiyyenin henüz ödenmemiş olması.
3. Hacı Ali Ağa ve Lazari arasında tartışmalı hallerin olması.
4. Vekil Nikola'nın uygunsuz hareketleri.

40 BOA, ŞD, 2867/24.

41 1873 tarihli belgelerde Hacı Ali Ağa'nın varisleri olarak; eşi ve kız kardeşi (hemşiresi) ifadesi geçmektedir. Eşi Seher Hanım ve Hemşiresi Fatıma Hanım. BOA, ŞD, 256/22.

42 BOA, ŞD, 2867/24.

5. Maden sahasının daha önceki mültezimi döneminden kalan ve Maden İdaresi'ne ödenmesi gereken 14.641 kuruş 10 pare hasılat zimmet bedelinin dört buçuk yıl içinde hâlâ teslim edilmemiş olması. Maden İdaresi'ne ait zimmetin ödenmesi hususunda, mültezimlere sık sık uyarılarda bulunulmasına rağmen mültezimlerin durumu ciddiye almamaları ve “*havale-i sem*” tavrılarda bulunmaları.

6. Hacı Ali Ağa'nın vefatı sonrası madenin tamamen atıl halde kalması.

7. Vekil Nikola'nın, kendisini, madenin mültezimi sıfatında göstererek, hile ve desise ile el altından madeni 2.500 İngiliz lirasına başkasına satması.

8. Madenin, Hacı Ali Ağa'nın varisleri (eşi ve validesi) ve Lazari tarafından, Maden İdaresi'nin haberi olmaksızın Manol namında madenci makulesinden birine satılmış olması.

9. Madenci Manol'un, madeni işletme kudretine ve ehliyetine sahip olmaması. Maden satış işleminin, maden nizamnamesine aykırı olarak gerçekleştirilmesi.

10. Madenlerin varislere intikalinde veya başkasına satışında, Devlet'in hukuk-ı ilmi ve resmi senedi ile gerçekleşmesi gerekirken, yapılan satışın 1869 tarihli Maden Nizamnamesi'nin yedinci maddesine aykırı olması.

11. Manol tarafından madenin önce Bezirgân Stampa'ya, ardından da Gaz Tüccarından Amerikalı Braggiotti'ye satılması, aynı zamanda Stampa'nın da İngiltere'deki Read Kumpanyası'nın Vekili William Harvey'e satış yapması ve tartışmalı durumların ortaya çıkmasına sebebiyet verilmiş olması.

12. 1869 tarihli Maden Nizamnamesi'nin kırk sekizinci ve ellinci maddelerindeki hükümlerin gerçekleşmiş olması. Kırk sekizinci madde “... *vergi ve rüsumatın tediyesinde taannüt ve muhalefet eylemeleri...*” ifadesini içerirken, ellinci madde ise “...*esbab-ı mücbire tahtında bulunmayarak layık ve hakikati üzere imalata devam ve mübaşeret etmediği halde ba irade-i seniyye imtiyazının fesh olunması...*” belirtilmektedir. Madenin feshi için gerekli koşulların oluşması.⁴³

Maden-i Hümayun İdaresi, 28 Kasım 1871'de maden ihalesinin feshedilmesi teklifini sunmuş ve Maden İdaresi Heyeti tarafından madenin feshedilmesine ve bu kararın gazeteler vasıtasıyla ilan edilmesine karar vermiştir. Maden İdaresi, 30 Aralık 1871'de mültezim Hacı Ali Ağa'nın varisleri ve Lazari'yi resmi olarak çağırılmış ve kendilerine tebliğde bulunmuştur. Nafia Nezareti de feshi onaylayarak, padişahın iradesine sunmuştur.

43 BOA, ŞD, 2867/24.

4. Feshe İtirazlar

1871 yılı içinde maden ihalesinin feshedilmesinin ardından, 1872 yılının ilk aylarından itibaren Hacı Ali Ağa'nın varisleri ve Manol, vekilleri aracılığıyla, Lazari de bizzat arzuhallerine ekledikleri layihalarla fesih kararına itiraz etmişlerdir. Şurayı Devlet, Nafia Nezareti'nin tezkeresi ile birlikte sunulan arzuhalleri, ekleri olan layihalarıyla birleştirerek, konunun Tanzimat Dairesi'nde mütalaa edilmesine karar vermiştir. Tanzimat Dairesi konuyu defalarca Nezaretle muhabere etmiştir.

4.1. Mültezim Bakırcı Lazari'nin İtirazı

Lazari, 21 Mart 1872 tarihli layihasında; ihale zamanından beri tüm gücüyle çalıştığını, terk-i diyar ederek, gece gündüz demeden tehlikeli mağaralarda vaktini geçirip çabaladığını ve külliyetli miktarda akçe sarf ettiğini belirtmiştir. Maden sahasına dört buçuk yıl boyunca toplamda 500.000 akçe (beş yük) harcadığını ifade etmiştir.

Maden-i Hümayun İdaresi, vekil Nikola'nın uygunsuz hareketlerini gerekçe göstererek ve Manol ile geçici bazı muameleleri de dikkate alarak, hakikati tahkik etmeden, madenin 16 Teşrin-i sani 1287/ 28 Kasım 1871'de feshini teklif etmiştir. Vekil Nikola'nın hareketleri nizamname haricindedir. Manol ile ilgili işlemler ise Maden-i Hümayun Nizamnamesi'ne uygun bir şekilde resmî olarak icra olunmamıştır. Manol'un madencilikinin itibara şayan olmadığı gerekçe gösterilerek, maden imtiyazının feshedilemeyeceğini belirtmiştir.

Lazari, madenin feshini kabul etmeyeceğini, maden sahasının kendisinin de görev alacağı ve yatırdığı parasının boşa gitmeyeceğini düşünerek, muteber olduğunu düşündüğü Şirket-i Madeniye-i Osmaniye'ye ihale edilmesini ve mağduriyetinin ancak bu şekilde giderilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca, Lazari, Şirket-i Madeniye-i Osmaniye'ye verilecek imtiyazın, yeni maden nizamnamesi (1869 tarihli) esas alınarak ihale edilmesini de talep etmiştir. 1869 tarihli Maden Nizamnamesi'ne göre, maden imtiyaz süresi doksan dokuz yıl olarak belirlenmiştir.⁴⁴

4.2. Hacı Ali Ağa'nın Varislerinin (Nikâhlı Eşi ve Validesi) İtirazı

Hacı Ali Ağa'nın varisleri, vekilleri Tavşanoğlu Şerif Ağa aracılığıyla arzuhallerini sunmuşlardır.⁴⁵ Şurayı Devlet'in Tanzimat Dairesinde, diğer arzuhal ve layihalarla birleştirilerek mütalaa edilmiştir. Maden-i Hümayun İdaresi, varisler ve Lazari'nin sahip olduğu imtiyazın iptaline karar vermiştir ve

44 BOA, ŞD, 2867/24; *Maden Nizamnamesidir*, 3.

45 BOA, ŞD, 2867/24; BOA, ŞD, 256/7.

bu kararı maden nizamnamesinin hükümlerine dayanarak gerçekleştirmiştir. Keza varisler ve Lazari de nizamnameye dayanarak, karar aleyhine itirazlarda bulunmuştur. Bilhassa yedinci maddenin tefsirinde taraflarca ihtilaf ortaya çıkmıştır. Bu husus Şurayı Devlet'te ele alınarak, söz konusu ihtilafın giderilmesi beklenmiştir.

Hacı Ali Ağa'nın varislerinin, imtiyaz hisselerini, başkalarına satmak gibi bir talepleri olmayıp, bilakis madende mevcut bulunan 24.600 kadar vukıyye aşarı cevherin Devlet'e ait hums (%20) payının ödenmesi ve kalan üst tarafının da önceki zimmet hesabını kapatmak üzere Madenci Nikola aracılığıyla Avrupa'ya ihraç edilmesi için izin istenmiştir. Maden İdaresi de ruhsatı vermiştir. Hesap ulaştıktan sonra elde edilecek satış bedelinin Maden İdaresi'ne teslim edileceğine dair Stampa tarafından 2 Mayıs 1871'de bir kıta senet verilmiş ancak ödeme henüz gerçekleşmemiştir.

Hacı Ali Ağa'nın varisleri, imtiyazın kendilerine intikali hakkında çeşitli tarihlerde Maden İdaresi'ne başvuruda bulunmuşlardır ancak idare, gereğini yerine getirmemiştir. Hacı Ali Ağa'nın vefatından bu yana maden işletilmekte ve vergisi de ödenmektedir. Zaptiye Dairesi'nden, tahsil işleminin yapıldığına dair bilgi alınabilir. Varisler, imtiyazın geri kalan süresinin nizamname gereğince kendilerine devredilmesini ve "...*bil-irs haiz oldukları hakk-ı sarihlerinden mahrum...*" edilmemelerini talep etmişlerdir. Ayrıca Manol veled-i Yorgi hususunda da, imtiyazın kendisine satıldığına dair bir iddiası varsa, mahkemeye müracaat edebilir.⁴⁶

4.3. Manol veled-i Yorgi'nin İtirazı

Madenci Manol veled-i Yorgi, Maden Meclisi'nin madenin fesih kararına ilişkin kendisiyle ilgili üç maddeye vekili Mir Muhsin aracılığıyla itiraz etmiştir.⁴⁷ Maden Meclisi, maden imtiyazının feshedilmesi gerektiğine dair düzenlediği mazbatada Manol aleyhine üç temel gerekçe belirtmiştir. Gerekçeler şunlardır:

1. Bu tür, maden imtiyazının vereseyle intikali veya başkasına alım-satımının, Devlet'in hukuk-ı ilmi ve resmi senediyle gerçekleşmesi gerektiği, nizamnamenin yedinci maddesinde yer almaktadır.
2. Gerek varislerin gerekse Manol'un maden almaya iktidar ve liyakatleri uygun değildir; iktidarsızdırlar.
3. Madenin, Manol tarafından Stampa vesaire kimselere satılıp, pek çok tartışmalı durumların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiş olmasıdır.

46 BOA, ŞD, 2867/24.

47 Manol'un vekili Mir Muhsin 17 Zilhicce 1288/27 Şubat 1872 tarihli yazışma, BOA, ŞD, 2867/24.

4. Manol, madenin fesih kararına itiraz ederek, Maden Meclisi'nin Nafia Nezareti'ne sunduğu, imtiyazın feshine dair mazbatanın, nizamden ve aklen ne derece haksız olduğunu, layihasında arz ve ispat etmeye çalışmıştır.⁴⁸

Manol, maden imtiyazının feshedilmesine dair her üç gerekçeyi de hayret verici nitelikte karşılamıştır. Zira madenin feshine gerekçe olarak gösterilen maden nizamnamesinin yedinci maddesi madenin feshi ile ilgili değildir.⁴⁹ Ayrıca, madenin satışı ile ilgili defalarca Maden Meclisi'ne yazılı olarak arzuhaller sunulmuş ve durum bildirilmiştir. Satış işleminin gerçekleşmesi ve icraatının yerine getirilmesi için birçok kez talepte bulunulmuştur ancak Maden Meclisi, sürekli “bugün yarın” diyerek oyalamış ve bugün⁵⁰ ise yedinci maddeyi yanlış yorumlayarak madenin feshine karar vermiştir.

Manol'un ikinci gerekçeye yönelik itirazı ise şu şekildedir: Maden Meclisi, gerek Hacı Ali Ağa'nın varislerinin gerekse kendisinin iktidarsız olduğunu iddia etmiştir. Bu iktidarsızlık iddiası hangi delile ve tahkike dayanmıştır. Meclis, teminat veya kefil istedi de verilmemiş midir ya da senet mi almıştır ya da bir duyum mu almıştır “...yahud bir zann ve efkâr ile bu adamlar iktidarsızdırlar denerek hiçbir madde-i nizamiye de eseri olmayan bir kaide ve usul vaz' ile hukuk-ı çakiranemiz ibtal...” mi edilmektedir. Maden Meclisi, Hacı Ali Ağa'nın varislerinin imtiyaz hakkını hangi kaideye dayandırarak feshetmiştir. Gerek varislerin ve gerekse kendi iktidarının pek yerinde olduğunu belirtmiştir.

Son olarak, Manol, madenin kendisi tarafından İtalya Devleti tebaasından Antonio George Stampa ve diğer bazı kişilere satıldığı ve aralarında birçok tartışma çıktığına dair sözlerin mevcut konuyla ilgisi olmadığını ve esas mesele ile bağlantısının bulunmadığını belirtmiştir.

Maden Meclisi'nin hangi gerekçelerle hareket ettiği anlaşılabilir. İmtiyazın feshedilip madenin %5 ile başkalarına yeniden satılması ne gibi bir fayda sağlayacaktır. Bu sıralar, Dersaadet'te, Sarıyer bakır madenine bazı İngilizlerin talip olduğuna dair söylentiler dolaşmakta ve Manol, madenin varisler ve Lazari aleyhine feshedilmesinin bu bağlamda yapıldığını düşünmektedir ancak bu durumun hangi gerekçeye dayandırılarak yapılmak istendiği bilinmemektedir. Manol, maden ruhsatının düzenlenerek kendisine verilmesini, eski nizamname hükümlerine bağlı kalarak vergisini ödeyeceğini ve ayrıca feshi kabul etmeyeceğini de belirtmiştir.⁵¹

48 BOA, ŞD, 2867/24.

49 Meadin Nizamnamesidir, 3.

50 17 Zilhicce 1288/27 Şubat 1872 tarihli yazışma, BOA, ŞD, 2867/24.

51 BOA. ŞD, 2867/24.

5. İngiliz Tebaasından John Francis Holcomb Read⁵² (Read Kumpanyası) “ا.ف.ح.ريد” ve Sarıyer Bakır Madeni İmtiyazını Ele Geçirme Çabası

Osmanlı Devleti, madenlerini yüzyıllar boyunca değişmeyen kurallar ve yöntemlerle işletmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında Avrupalıların Osmanlı madenlerine büyük ölçüde ilgi göstermeye başlamasıyla işletme şekli de değişmiştir.⁵³ 1861 tarihli Maden Nizamnamesi'nin:

On Üçüncü Madde (si)

Saltanat-ı seniyye teb'asından bi'z-zat veyahut kumpanya veçhiyle bi'l-iştirak ma'den i'maline talib olanlara nizamına tevfikân bir müddet-i münasibe-i imtiyaziye ile ruhsat virilecektir ve işbu kumpanyalara düvel-i ecnebiye teb'asından talib olacakların dahi hissedar olması ca'iz olacaktır.⁵⁴

Bu hüküm doğrultusunda ilk defa yabancılara maden ihalelerine hissedar olarak katılabilme imkânı tanınmıştır. Nitekim nizamname yürürlüğe girdikten kısa bir süre sonra maden imtiyazlarında, yabancı katılımlı maden ihalelerinin yoğunlaştığı görülmüştür.⁵⁵

1861 Nizamnamesi ile maden işletmeciliğinde elde edilen tecrübelerden sonra, bilhassa 1867'de yabancılara Osmanlı coğrafyasında toprak almalarına izin verilmesinin de etkisiyle, 1869'da yeni bir nizamname hazırlanmıştır. 1810 tarihli Fransız Maden Kanunu esas alınarak kaleme alınan bu nizamname ile yabancılara, tek başlarına ve kendi adlarına ihalelere girebilme hakkı tanınmış, imtiyaz hakkının diğer mal ve eşyalar gibi başkalarına satılabilmesi veya varislere intikaline imkân tanınması mülkiyet açısından önemli yenilikler getirmiştir.⁵⁶ Avrupalılar 1870-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin verdiği maden imtiyazlarının birçoğunu, belki de büyük bir bölümünü elde edip kullanmışlardır. Bazı yabancılar bu imtiyazlar için açıkça başvuruda bulunurken, geri kalanlar Osmanlı uyruğundaki kişilerle örtülü ortaklıklara girmiştir. Maden işletme mevzuatı da birkaç kez yabancılar lehine değiştirilmiştir.⁵⁷

52 BOA, HR. MKT, 775/15.

53 Donald Quataert, “19. yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 914.

54 Tızlak, “Osmanlı Maden İşletmeciliğinden”, 86.

55 Tızlak, “Osmanlı Maden İşletmeciliğinden”, 82; Keskin, “Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun”, 128; Celil Bozkurt, “Osmanlı Devleti'nde Kromun Keşfi ve Harmancık Krom Madenlerinin İşletilmesi (1848-1922)”, *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, ed. Arif Bilgin-Burhan Çağlar, (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 235.

56 Keskin, “Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun”, 147; *Meadin Nizamnamesidir*, 20 ve 21. Madde, 7.

57 Quataert, “19. yy'da Osmanlı Devleti'nde”, 914.

Osmanlı dış ticaretinde aktif olan Avrupalı tüccarlar, merkantilist politikalar yürüten devletlerinin unsurları olarak ortaklıklar, şirketler ve kumpanyalar ile Osmanlı piyasalarında boy göstermiştir. Bu ticari unsurlar yerel finans ağlarında da rol almıştır. İstanbul'un Galata semtindeki hanlarda büroları bulunan sarraf, tüccar ve bankerlerin hemen hepsi, Avrupa'nın büyük banker, sarraf ve tüccarları ile yakın ilişkiler içerisinde olmuştur.⁵⁸

1860'larda İngilizler, Sarıyer'deki bakır madeni imtiyazını ele geçirmek amacıyla İstanbul'daki yerli ve yabancı tüccar, sarraf ve bankerler ile iletişim halinde olmuşlardır. Bu süreçte iletişimde buldukları kişiler arasında, farklı milletlerden ve mesleklerden bazı isimler öne çıkmıştır. Bu kişilere ait bilgilere aşağıda yer verilmiştir:

İtalyalı Antonio George Stampa: Galata'da Perşembe Çarşısı, Toptancı Stampa'nın Mağazası.⁵⁹

İngiltereli Banker Charles Hanson Kumpanyası: Perşembe Pazarı Sokak, No:26.⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasından Madenci Nikola.

Read Kumpanyası'nın vekili William Harvey, Sarıyer bakır madeni imtiyazını ele geçirmek amacıyla, iki farklı aracı üzerinden girişimlerde bulunmuştur.⁶¹ Bu araçlardan biri Madenci (vekil) Nikola diğeri ise İtalyalı Stampa'dır. Her iki aracı ile girilen örtülü ilişki, ileride çok büyük tartışmalara ve sorunlara sebebiyet vermiştir.

5.1. Read Kumpanyası Vekili William Harvey'in İddiası (Bakır Filizinin İhracı Meselesi)

William Harvey, İngiltere'de bulunan Read Kumpanyası'nın vekilidir.⁶² Harvey, Boğaziçi'nde, Büyükdere civarındaki Sarıyer karyesindeki bakır madeni imtiyazını, Maden Meclisi'nin onayıyla mültezimlerden satın alarak elde ettiğini iddia etmiş ve gerekli resmi işlemleri tamamlandıktan sonra, İngiltere'de maden işiyle meşgul olduğundan, oradaki işçilerin bir kısmını burada istihdam ederek maden sahasından yüz tondan fazla maden filizi çıkarmıştır.

Harvey, çıkarılan maden filizinin yüz elli tonunun İngiltere'ye ihraç edilmesi için Maden Meclisi'nden ruhsat talep ederken, imtiyazın feshine

58 Nurdan İpek, *Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 5.

59 Elif Süreyya Genç, *XIX. Yüzyıl İstanbulu Bir İngiliz Seyyahın İzlenimleri*, (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2010), 23; White, *Three Years In Constantinople*, 1, 27.

60 İpek, *Selanik ve İstanbul'da*, 48.

61 BOA, *HR. MKT*, 812/26.

62 BOA, *HR. MKT*, 729/73.

dair bir cevap verilmiştir.⁶³ Harvey, imtiyaz talebinin Osmanlı Devleti'nin madenler hakkında yürürlükte olan 1869 tarihli nizamname şartlarına uygun olduğunu, maden üretimi konusunda yetkin ve istekli olduğunu ve mali gücünün de yeterli olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, başka hiçbir kumpanya veya şirketin sermaye açısından bu işi üstlenme gücüne sahip olmadığı gibi, diğer hususlar açısından da kendisinden daha iyi durumda olmadığını vurgulamıştır. Harvey, Maden Meclisi'nin kendisine tensip ettiklerine itimat ederek, 2.000 liradan ziyade masraf yaptığını ancak şimdi bu şekilde cevap verilmesinin kendisine büyük bir merhametsizlik olacağını belirtmiştir.⁶⁴

Mösyö Harvey, Boğaziçi'nde Büyükdere civarında Sarıyer karyesindeki bakır madenin Dersaadet'e yakın olduğunu belirterek, Sadaret'in kontrolü altına alınmasını ve gerekli emirlerin Maden Meclisi'ne yazılmasını rica etmiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti tarafından maden sahasına gönderilecek öğrencilerin eğitimini sağlayacak bir dershanenin olacağını da ifade etmiştir.

William Harvey, yüz elli ton bakır filizinin İngiltere'ye ihracına izin verilmesini ve bundan sonra da söz konusu madenin imtiyaz hakkının Müvekkili olduğu Read Kumpanyası adına yürütülmesini talep etmiştir.⁶⁵

5.2. Maden İhracı İçin Ruhsatın Verilmesi Talebi

Mösyö Harvey -mültezimlerin Sarıyer bakır madenin tasarruf hakkının kendilerine ait olduğu iddiasıyla Üçüncü Ticaret Mahkemesi'nde davaları devam ederken- İngiliz Sefirliğine müracaat ederek maden sahasından çıkardığı madenin İngiltere'ye ihraç edilmesi hususundaki ruhsatın verilmesini talep etmiştir.⁶⁶ Sefaret, davanın sonuçlanmasını beklemeden bakır madenin ihracı ile ilgili ruhsatın ertelenmemesi gerektiği ile ilgili yazıyı Hariciye Nezaretine yazmıştır. Mösyö Harvey, madenin İngiltere'ye ihracı hususunda iltimas talebinde bulunmuştur.⁶⁷

Maden Meclisi tarafından düzenlenen müzekkerede; maden imtiyazının kimin uhdesinde olduğunun henüz belirlenmediği, bilakis imtiyazın feshedildiği ve mahkeme tarafından davacı vekilin davasına henüz karar verilmediğinden, şimdilik maden ihracının irsali hakkında bir şey denilemeyeceği, usul ve nizam dairesinde gereğinin yerine getirileceği ifade edilmiştir.⁶⁸

63 BOA, HR. MKT, 729/73; BOA, HR. MKT, 812/26.

64 BOA, HR. MKT, 729/73.

65 BOA, HR. MKT, 729/73; BOA, HR. MKT, 812/26.

66 BOA, HR. MKT, 729/73; BOA, HR. MKT, 769/8.

67 BOA, HR. MKT, 769/8.

68 BOA, HR. MKT, 773/33.

Cevaplandırılması gereken birkaç soru vardır: Maden imtiyazı kimin üzerindedir ve vekil Mösyö Harvey'in söz konusu maden ile ilgili bir imtiyaz hakkı var mıdır?

Mart 1873'te Mösyö Harvey'in iddiasına cevap verilmiştir. Maden İdaresi tarafından yapılan incelemelere göre, 1865'te ihaleyi alan madenin mültezimlerinin, daha sonra madeni başkalarına devrettikleri tespit edilmiştir. Maden İdaresi'nin "*re'y-i malumatıyla*" madenin intikali Maden Nizamnamesi'ne uygun olarak gerçekleştirilmiştir. William Harvey hakkında ise, Maden İdaresi tarafından meşru bir muamelenin olduğuna dair herhangi bir kayıt ve muamele tespit edilmemiştir.

Mösyö Harvey, madeni kimden aldığını iddia ediyorsa, o kişiye şahsi olarak dava açabilir.⁶⁹

5.3. William Harvey'in Maden Meclisi Aleyhine Dava Açması

William Harvey'in iddiasına göre, daha önce Sarıyer madeninden çıkarılan yüz yirmi ton cevher için verilen arzuhal üzerine, rüsum-u miriye yani beşte bir vergisi ödenerek, nakline ruhsat almıştır. Bu işlem sırasında herhangi bir sorun yaşanmamıştır ancak daha sonra mevcut yüz elli ton cevherin nakline izin verilmemiştir.⁷⁰

Maden İdaresi açıklamasında, Bab-ı Ali nezdinde Sarıyer madeninin imtiyaz sahibi ve ortakları arasında bazı tartışmalı durumların tespit edildiği ve ortaklar arasındaki mevcut tartışmalı durum sonuçlanana kadar cevherin nakline dair talep edilen ruhsatın verilemeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca, Mösyö Harvey, madenin imtiyaz sahibi değildir. Daha önce Maden İdaresi tarafından cevherin nakline izin verildiğinde, vekil Nikola maden imtiyaz sahibinin vekili konumundaydı ve William Harvey'e, vekil Nikola'dan aldığı izne istinaden ruhsat verilmiştir.

Şimdi ise imtiyaz sahibi ortaklardan birinin, Hacı Ali Ağa'nın vefat etmesiyle imtiyaz hissesi varislerine intikal etmiştir⁷¹ ve vekil Nikola'nın vekilliği düşmüştür.⁷² İmtiyaz sahibi olan varisler ile diğer imtiyaz sahibinin, şürekâyı saire ile Nizamiye Mahkemesi'nde görülmekte olan bir takım davaları bulunmaktadır ve cevher nakli hakkında protestoları söz konusudur.

Mösyö Harvey'in cevher nakli ve madenle ilgili işlemler konusunda, imtiyaz sahibinin vekili olduğunu iddia eden Nikola'ya müracaat etmesi gerekmektedir.

69 BOA, HR. MKT, 778/73.

70 BOA, HR. MKT, 729/73; BOA, HR. MKT, 812/26.

71 BOA, HR. MKT, 812/26.

72 BOA, HR. MKT, 756/25.

Sonuç olarak Mösyö Harvey'in protestosu, Maden İdaresi tarafından reddedilmiş ve protestoname iade edilmiştir. Maliye Nezareti'nin yazısı Hariciye Nezareti aracılığıyla İngiliz Sefaretine bildirilmiştir.⁷³

6. Mültezim Manol ve Ortakları

Sarıyer bakır madeninin imtiyaz sahibi olan Hacı Ali Ağa'nın varisleri ve Lazarakı Hacı Konstantin, Nizamiye Mahkemesi'nde, mahkeme yoluyla imtiyazlarını Manol veled-i Yorgi'ye satmışlardır.⁷⁴ İmtiyazın nizam gereğince Manol'a intikal ettirilmesi hususunda Divan-ı Ahkâm-ı Adliye (Bidayet Mahkemesi ve İstinaf Mahkemesi ilamları) Maliye Nezareti'ne tezkere yazmıştır. Maliye Nezareti tezkereyi Maden İdaresi'ne göndermiştir.

Maden İdaresi, satıcıların takrir vermelerine ve vermedikleri durumda rızalarına bakılmaksızın, gıyaben feragatin icrasının ancak ve ancak Padişahın iradesi ile mümkün olabileceğini belirterek işi askıda bırakmıştır. 31 Ocak 1875 tarihinde Maliye Nezaretine yazılan cevapta "...*maden imtiyazının ferağ ve kasrı yedinde satıcıların rıza ve takrirlerinin alınması Maden İdaresinin kuruluşundan beri uygulanmakta olan bir usul...*" olduğu ifadesi yer almıştır.⁷⁵

Maden İdaresi, maden imtiyazından vazgeçmenin; vakıf mülkündeki gibi rıza yoluyla ve resmen gerektiğine dair nizamnamede bu konuyla ilgili bir açıklık olmadığından, iki buçuk seneden beri imtiyaz davası hakkında mahkemede güçlükler yaşanmaktadır. Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, kararın bir an evvel uygulanması gerektiğini ifade etmiştir.⁷⁶

Sarıyer bakır madeninin imtiyaz sahibi olan Hacı Ali Ağanın varisleri⁷⁷ (eşi Seher Hanım ile hemşiresi Fatıma Hanım) ve Lazarakı Hacı Konstantin, imtiyazlarını Manol'a sattıkları için karar yürürlüğe girmiş⁷⁸ ve resmi senetleri düzenlenmiştir.⁷⁹

73 BOA, *HR. MKT*, 812/26.

74 BOA, *MAD. d.*, 12620, 53.

75 BOA, *HR. MKT*, 873/19.

76 BOA, *HR. MKT*, 873/19.

77 1871 tarihli belgelerde Hacı Ali Ağa'nın varisleri olarak "nikâhlı eşi ve validesi" ifadesi geçmektedir. BOA, *ŞD*, 2867/24. 1873 yılı ve sonrasındaki belgelerde ise "eşi ve hemşiresi" ifadesi yer almıştır, Eşi Seher Hanım ve Hemşiresi Fatıma Hanım BOA, *ŞD*, 256/22.

78 BOA, *MAD. d.*, 12620, 53; BOA, *HR. MKT*, 873/19

79 BOA, *HR. MKT*, 983/49; BOA, *HR. MKT*, 839/99.

7. İngiltere Devleti Tebaasından John Francis Holcomb Read ve İngiltere Sefareti

“...ya hükümet-i seniyyenin kendüstünü sahib-i imtiyaz tanımısını veyahud tarafına tazminat-ı lazime ita olunmasını istid'a eylemekte bulunacağı...”⁸⁰

Londra Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne ulaşan tahriratta; İngiltere Devleti tebaasından olan Holcomb Read, maden imtiyazını Maden İdaresi'nin “*inzimam-ı re'y ve malumatıyla doksan dokuz sene için Nikola İstacıyun*⁸¹ nam kimesneden iştirat etmesi üzerine...” devraldığını iddia etmiştir. Devir işlemleri sonrasında birçok harcamada bulunarak madeni işletmeye başlamış ve hatta İngiltere'ye ihraç ettiği madenin Devlet'e ait vergisini dahi ödemediğini ifade etmiştir ancak madenin Manol'a terk edilmesi gerektiği, tasarruf hakkının Manol'a ait olduğu ve madeni işlemeye devamdan men' olunduğu bildirilmiştir. Bu durum üzerine Mösyö Read, Osmanlı Devleti Hükümeti'nden ya kendisini imtiyaz sahibi olarak tanımısını ya da kendisine tazminat ödenmesini talep edeceğini beyan etmiştir.

İngiltere Devleti'nin Umur-u Ecnebiye Nezareti, bu hususa dair birtakım makbuz ve benzeri evrak örneklerini, Read'in ilannamesinden bir nüshayı ve Read'in ifadesi ile birlikte Hariciye Nezareti'ne bir takrir ile göndermiştir. Hariciye Nezareti, Sefaret'ten gelen evrakı Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye iletmıştır.⁸²

7.1. Beyoğlu Hukuk Dairesi (Beyoğlu Bidayet Mahkemesi)

İngiltereli Mösyö Read ile Manol ve ortakları arasında Sarıyer bakır madenine ilişkin ortaya çıkan tartışmalı durum, davaya dönüşmüş ve söz konusu dava, Beyoğlu Hukuk Dairesi'nde görülmüştür.⁸³ Mösyö Read, davet edildiği halde bu davete icabet etmemiştir. Sarıyer bakır madeni, tebligat tarihinden itibaren on gün zarfında, Manol ve ortakları Hasan Fehmi Efendi ile Amerika Devleti tebaasından George Michel Braggiotti'ye terk ve teslim edilmek üzere gıyaben hükme bağlanmıştır. Beyoğlu Hukuk Dairesi'ndeki davada, Mösyö Read aleyhine karar çıkmıştır. Beyoğlu Hukuk Dairesi'ndeki ilam hükmü, 30 Kasım 1876'da İcra Cemiyeti'ne bildirilmiştir.

80 BOA, HR. MKT, 839/99.

81 Nikola'nın ismine belgelerde farklı şekillerde rastlanmaktadır: Nikola veled-i Avastadyadi-Nikolas İstacıyun. BOA, HR. MKT, 756/25; BOA, HR. MKT, 839/99.

82 BOA, HR. MKT, 839/99.

83 BOA, HR. MKT, 839/99.

Taraflar, İcra Cemiyeti'ne ifadeleri alınmak üzere çağrılmıştır. Davacı Mösyö Read, ilamı kabul ettiğini ancak hükme itiraz edeceğini ifade etmiştir. Nizam gereğince on beş gün içinde itiraz etmesi gerekmektedir.⁸⁴

Mösyö Read, ilam hükmüne itiraz edeceğini beyan etmekle beraber, ilama itiraz eylediğine dair bir ilmühaber ulaşmamıştır. Ayrıca, daha önce yapılmış olan davete de icabet etmemiştir. Davalı taraf ise davete gelerek, ilam hükmünün icrasını talep etmiş ve bu talep üzerine, Sarıyer bakır madeninin, ilam hükmü gereğince Manol ve ortaklarına teslimi hususunda Adliye Nezareti 13 Mart 1877 tarihinde Zaptiye Nezareti'ne tezkere yazmıştır.

İngiltere Sefareti, bu dava kararına itiraz etmiştir. Davanın, ilgili mahkeme yerine Hukuk Mahkemesi'nde görüldüğünü ve mahkeme esnasında tercüman bulundurulmamasını protesto etmiştir. İngiltere Sefareti, protestonun yerine getirilmemesi nedeniyle ilam hükmünün kabul ve tasdik edilemeyeceğini belirten bir arzuhali Hariciye Nazırlığı'na sunmuştur.

Hariciye Nezareti, İngiltere Sefareti'nin, iddia ettiği hususların gerekli mütalaasının yapılabilmesi için konuyu bir müzekkere ile Adliye Nezareti'ne bildirmiştir. Söz konusu müzekkere, İcra Cemiyeti'nde mütalaa edildikten sonra Mösyö Read'in "*tayin-i merci hakkında*" takdim olunan arzuhali, Şurayı Devlet'te mütalaa edilmiştir. Şurayı Devlet'te yapılan istişarelerde, bu gibi taşınmaz mülklerde ortaya çıkan "*tasarruf davalarında taraflara teb'a nazarıyla bakıldığından davanın Hukuk Mahkemesinde görülmesinde hukuka aykırı bir durum olmadığı*" ifade edilerek, davanın kararlaştırılmış olan nizam gereğince görüldüğü belirtilmiştir ancak İngiltere Sefareti iddiasında ısrarcı olmuş ve 21 Nisan 1877'de tekrar yazı yazmıştır.

Bu iş doğrudan doğruya Nizamiye Mahkemelerinde mi yoksa İngiltere Sefareti'nin iddiasına göre Ticaret Meclisi'nde mi görülecektir. Buna, ancak davaya dair tüm evrakların detaylı bir şekilde bakılmasından sonra karar vermek mümkün olacaktır. Söz konusu dava ile ilgili evrakların acilen Adliye Nezareti'ne ulaştırılmasına ve ilam hükmünün icrasının tehir edilmesine karar verilmiştir.⁸⁵

Adliye Nezareti, Sarıyer bakır madeni hakkındaki ilam kararını, İngilizlerin iddiaları sebebiyle tekrar tetkik etmeyi uygun görmüştür. İlam hükmünün tetkikiyle ortaya çıkacak karara değin, taraflardan hiçbirinin maden sahasına müdahale etmemesini ve madenin Osmanlı Hükümeti tarafından muhafaza edilmesini kararlaştırmıştır.⁸⁶

84 BOA, HR. MKT, 963/100.

85 BOA, HR. MKT, 963/100.

86 BOA, HR. MKT, 964/2.

Adliye Nezareti, davaya ilişkin evrak ve dosyaları inceledikten sonra İngiltere'nin iddiasını haksız bularak ilam hükmünün uygulanmasına karar vermiştir. Hariciye Nezareti, 16 Mayıs 1877 tarihinde, ilam hükmünün yerine getirileceğine dair yazıyı İngiltere Sefaretine yazılı olarak bildirmiştir.⁸⁷ Ayrıca, Adliye Nezareti, dava kararının icrası hususunda Beyoğlu Mutasarrıflığına da gereğinin yapılmasını bildirmiştir.⁸⁸

7.2. Manol-Read Davasında Yeni Bir Durum: İngiltere Sefaretinin “Sequestro س كوسترو” Talebi

Sarıyer bakır madeni imtiyazı, 16 Mayıs 1877'de Manol ve ortaklarına teslim edilmiştir.⁸⁹ Ortaklar, maden sahasında bir yandan imalat çalışmaları yürütmekte bir yandan da hali hazırda mevcut olan cevherin satışı ve nakli hususunda Maliye Nezareti'nden ruhsat alabilmek amacıyla gerekli yazışmaları yapmaktadırlar. Bu işlemin gerçekleştirilmesi için öncelikle Zaptiye Nezareti'ne, ardından Çatalca Mutasarrıflığı'na bildirimde bulunulmuş ve ilgili memurlar görevlendirilmiştir.

İngiltere Sefareti, tekrar bir yazı yazmış ve madenden çıkarılmış olan cevherin İngilizli'nin sermayesiyle keşif ve ihraç olunduğunu ve bunda diğerlerinin “*asla hakkının olamayacağını*” ifade etmiştir. Ayrıca dava ilamında, bu konu ile ilgili bir açıklığın bulunmadığını da belirtmiştir.⁹⁰ Sefaret, söz konusu cevherin bir yere naklettilmemesini ve mevcut olan edevatında depozito edilmesini talep etmiştir. Hariciye Nezareti, durumu Adliye Nezareti'ne bildirmiştir. Adliye Nezareti, ileride herhangi bir müşkülâtın yaşanmaması amacıyla, cevher ve edevatın verilecek karara kadar geçici olarak⁹¹ Beyoğlu Mutasarrıflığı tarafından gözetim altında bulundurulması için 22 Haziran 1877'de Zaptiye Nezareti'ne bir yazı yazmıştır⁹² ve ilam hükmünün icrasının te'hir edilmesine karar vermiştir.⁹³

Zaptiye Nezareti, Büyükdere Zabıtası'na haber göndererek, mevcut cevherin tevkif edilerek nakline engel olunmasını bildirmiştir. Ayrıca, maden sahasındaki alet ve edevatında “sequestro س كوسترو” altına alınmasını istemiştir.⁹⁴

Bu durum üzerine Manol ve ortakları arzuhal vermiştir; arzuhalde, cevher ve madenin çıkarılmasında kullanılan alet ve edevat vesaireye el

87 BOA, HR. MKT, 968/63.

88 BOA, HR. MKT, 975/7.

89 BOA, HR. MKT, 983/49.

90 BOA, HR. MKT, 975/7.

91 BOA, HR. MKT, 961/8.

92 BOA, HR. MKT, 975/7; BOA, HR. MKT, 975/34.

93 BOA, HR. MKT, 961/8.

94 İngiliz Sefareti yazısında “sequestro س كوسترو” ifadesini kullanmıştır. BOA, HR. MKT, 983/49.

konulmaması gerektiğini; aksi takdirde zarar ve ziyan ile tazminat iddiasında bulunacaklarını ifade etmişlerdir. Söz konusu arzuhalde, bu tür sequestroyu icat eden şahıs her kim olursa olsun “...*bade'l muhakeme haksız çıktığı halde hasmının zarar ve ziyanını tazmine mecburdur...*”⁹⁵ diyerek, Manol ve ortakları, zarar ve ziyanlarının karşılanmasına haklarının olduğunu ifade etmişlerdir. Bu durum, sequestro hakkındaki geçerli usul ve kaide gereğidir.

Adliye Nezareti, İngiltere Sefareti'nin isteği ile “sequestro” yapılmasından dolayı meydana şahsi bir mesul bulunmaması hasebiyle, bunun mesuliyeti ileride Bab-ı Ali Hükümetine ait olma ihtimali olduğundan, söz konusu sequestronun arzuhal nizam ve usulüne uygun olarak ele almıştır. Nezaret, ileride Devlet aleyhine bir durumun oluşmaması için şimdilik geçici olarak cevher ve edevatın tevkif edilmesine karar vermiştir.⁹⁶

7.3. İlam Kararının İstinaf Mahkemesine Taşınması

Beyoğlu Hukuk Dairesi'nin ilam kararı, İstinaf Mahkemesi'nin hukuk kısmına havale edilmiştir. İcra Cemiyeti, cevher ve edevatın teslim olduğuna dair bir güne teşebbüs ve malumatın olmadığını beyan etmiştir. İcra Cemiyeti, konunun tahkik edilmesi ile ilgili kararını 30 Eylül 1877'de Adliye Nezareti'ne takdim etmiştir.

Bu sırada Manol ve ortakları, 24 Ocak 1878'de tekrar arzuhal vermiştir. Arzuhalde, madenden ihraç olunmuş olan cevherin başkasına satıldığını ve nakledildiği sırada Büyükdere Zabıtası tarafından engellendiği belirtilmiştir. Read davasında haksız çıkmış, zarar ve ziyana sebebiyet vermiştir. Eğer cevhere el konulması konusunda ısrar edilirse, Read'den teminat alınmasını, eğer teminat alınması mümkün değilse haczin kaldırılmasını talep etmişlerdir.⁹⁷

Bu konu, esas itibariyle şahsi hukukla ilgili bir meseledir ve Beyoğlu Hukuk Mahkemesi'nde verilen ilamda bu hususla ilgili bir açıklık bulunmamaktadır. Tevkif maddesi, Mösyö Read'in hukukunu temin maksadıyla Sefaretin talebi üzerine yapılmıştır. Konunun araştırılması ve tetkiki esasen Adliye Nezareti'ne aittir. Hariciye Nezareti, ne haczin icrasına ne de haczin feshine yetkili olmayıp, Adliye Nezareti'nin yüksek görüşüne başvurmuştur.⁹⁸

Manol ve ortakları, 19 Ağustos 1878 tarihinde tekrar arzuhal vermiştir ve “...*sabika-ı ahkâmına...*”göre ilam hükmünün yerine getirilmesi ile ilgili taleplerini yenilemişlerdir.⁹⁹

95 BOA, *HR. MKT*, 983/49; Bkz. Ek IV.

96 BOA, *HR. MKT*, 983/49.

97 BOA, *HR. MKT*, 1006/100.

98 BOA, *HR. MKT*, 1006/100; BOA, *HR. MKT*, 1009/20.

99 BOA, *HR. MKT*, 1037/49.

Sonuç olarak, İngiltere Hariciye Nezareti ve İngiliz Sefareti, bu meselenin peşini bırakmayarak, Bab-ı Ali'ye protesto notaları göndermeye devam etmişlerdir. Durumun kendi lehlerine düzeltilmesi hususunda defalarca teşebbüste bulunmuşlar ve tüm bu çabalar sonucunda, Osmanlı Devleti maden imtiyazını 11 Kasım 1878'de Mösyö Read'e devretmiştir.¹⁰⁰

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin madencilik politikaları Tanzimat döneminde önemli değişiklikler geçirmiştir. Sarıyer bakır madeni, bu değişimlerin, yerli ve yabancı sermayenin Osmanlı madenlerine olan ilgisinin somut bir örneğidir. Sarıyer bakır madeninin işletme süreçleri, Osmanlı Devleti'nin maden politikalarını, yerli ve yabancı yatırımcılarla yaşanan bürokratik ve hukuki sorunları ortaya koymasından dolayı oldukça önemlidir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı maden mevzuatında birtakım değişiklikler olmuştur. Bu dönemde, Osmanlı madenlerine yönelik büyük Avrupa talebi ve doğrudan Batı yatırımları, maden üretimi ile ilgili yasal düzenlemeleri ve üretim yöntemlerini önemli ölçüde değiştirmiştir. 1861'den önce Osmanlı Devleti'nin genel eğilimi yabancılara maden imtiyazı verilmemesi yönünde olmuştur ancak 1861 nizamnamesinin yürürlüğe girmesinden sonra yabancı katımlı maden ihalelerinin arttığı görülmüştür. Nitekim Sarıyer Bakır madeninde de İngiliz Mösyö İvan ve Mösyö Sava'nın ortaklık yoluyla maden imtiyazına talip oldukları tespit edilmiştir.

1810 tarihli Fransız Maden Kanunu esas alınarak kaleme alınan 1869 nizamnamesi ile yabancılara tek başlarına ve kendi adlarına ihalelere girebilme hakkının verilmesi, imtiyaz hakkının diğer mal ve eşyalar gibi başkalarına satılabilmesi veya varislere intikaline imkân tanınması, mülkiyet açısından önemli yenilikleri getirmiştir. Avrupalılar 1870-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin verdiği maden imtiyazlarının birçoğunu belki de büyük bir bölümünü elde edip kullanmışlardır. Bazı yabancılar bu imtiyazlar için açıkça başvuruda bulunurken geri kalanlar Osmanlı uyruğundaki kişilerle örtülü ortaklıklara girmiştir.

Osmanlı Devleti, madenlerini; emanet, iltizam ve ihale sistemleri ile işletmiştir. Arşivde yapılan çalışmalar neticesinde Osmanlı Devleti'nin idari ve iktisadi şartlarına göre Sarıyer bakır madeninde her üç usulün de farklı zamanlarda uygulandığı tespit edilmiştir. Örneğin; 1716 ve 1840'da emanet usulü, 1841-1862 yılları arasında kumpanya usulü, 1865'te ise iltizam usulü uygulanmıştır. İltizam-ihale sisteminde ihaleye katılacak kişilerin güçlü kefil-finansman desteğinin olması gerekmektedir. Hacı Ali Ağa ve Lazari'nin finansman desteğini Hayriye Tüccarlarından Hacı Ahmed Ağa yapmıştır.

100 "Türkler ve Madencilik", *MTA Dergisi*, 5, (1936), 12.

Sarıyer Bakır madeni ile ilişkisi olan yerli ve yabancı sermayedar, kefil, vekil veya müteşebbislerin hemen hemen hepsi bakırcılık, bakır madenciligi, bakır ticareti alanında tecrübeli kimselerdir. Örneğin Hacı Ali Ağa, Hayriye Tüccarıdır. Ortağı Lazari, belgelerde geçtiği üzere bakırcıdır. Nikola ve Manol veled-i Yorgi ise madencidir. Yabancı tebaadan Stampa, Galata'da ikamet eden İtalyalı bir bezirgândır. Madeni ele geçirmek isteyen William Harvey ve bağlı olduğu Read Kumpanyası ve kendilerine İstanbul'da kefil olan Hanson Kumpanyası da bakırcılık işinden anlamaktadır.

Devlet, Eylül 1865'te Sarıyer bakır madenini işletmek üzere imtiyaza vermiş ancak işletme konusunda istenilen sonuca ulaşamamıştır. Mültezimlerden Hacı Ali Ağa ve Lazari'nin maden imtiyazını işletmede başarısız olmaları bu durumun temel nedenidir. Bunun yanı sıra, İngiltere tebaasından Mösyö Read'in Sarıyer bakır madenini ele geçirme isteği, birçok hukuki anlaşmazlığı da beraberinde getirmiştir. Bu anlaşmazlıkların temelinde ise Mösyö Read'in vekili William Harvey'in, maden imtiyazını ele geçirme konusunda vekil Madenci Nikola ve İtalyalı Bezirgân Stampa ile kurduğu örtülü ilişkiler yer almaktadır.

Sarıyer bakır madeni ile ilgili tartışmalı süreç, Kasım 1878'de maden işletme imtiyazının Read'e devredilmesiyle sona ermiştir ancak kısa bir süre sonra Read'in maden imtiyazına ilişkin yeni talepleri, başka bir tartışmalı süreci başlatmıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Cevdet Darbhane (C.DRB) 47/2318.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı (HR. MKT) 512/12, 527/48, 729/73,
756/25, 769/8, 773/33, 775/15, 778/73, 812/26, 839/99, 873/19, 961/8,
963/100, 964/2, 968/63, 975/7, 975/34, 983/49, 1006/100, 1009/20,
1037/49.

Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD. d)12620.

Meclis-i Vala Riyâseti Belgeleri (MVL) 545/94, 1041/2.

İrade-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL) 537/24122.

Şurayı Devlet (ŞD) 256/4, 256/7, 256/22, 2867/24.

Ticaret Defteri (Td) 1093.

II. Resmi Yayınlar

Czczcott, H. *Sarıyer Maden İmtiyazına Ait Taharri Ameliyatı Layihası*,
15.06.1915, Rapor No: 1003, Ankara: Maden Tetkik ve Arama Genel
Müdürlüğü, 16.01.1940.

Kovenko, Vital, *Sarıyer Bakır Madenine Yapılan Kısa Ziyaret Hakkında
Rapor*, Etüt Tarihi 21.12.1939, Rapor Tarihi: 28.12.1939, Ankara:
Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü.

Meadin Nizamnamesidir (Reglement Des Mines), İstanbul: Agob Boyacıyan
Matbaası, 1268/1869.

*Sarıyer Bakır Madenine Dair Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin
11.10.1948 Tarihli Mektubu Hakkında, Derleme Klasif No: M.106*,
Ankara: Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü.

III. Kitaplar

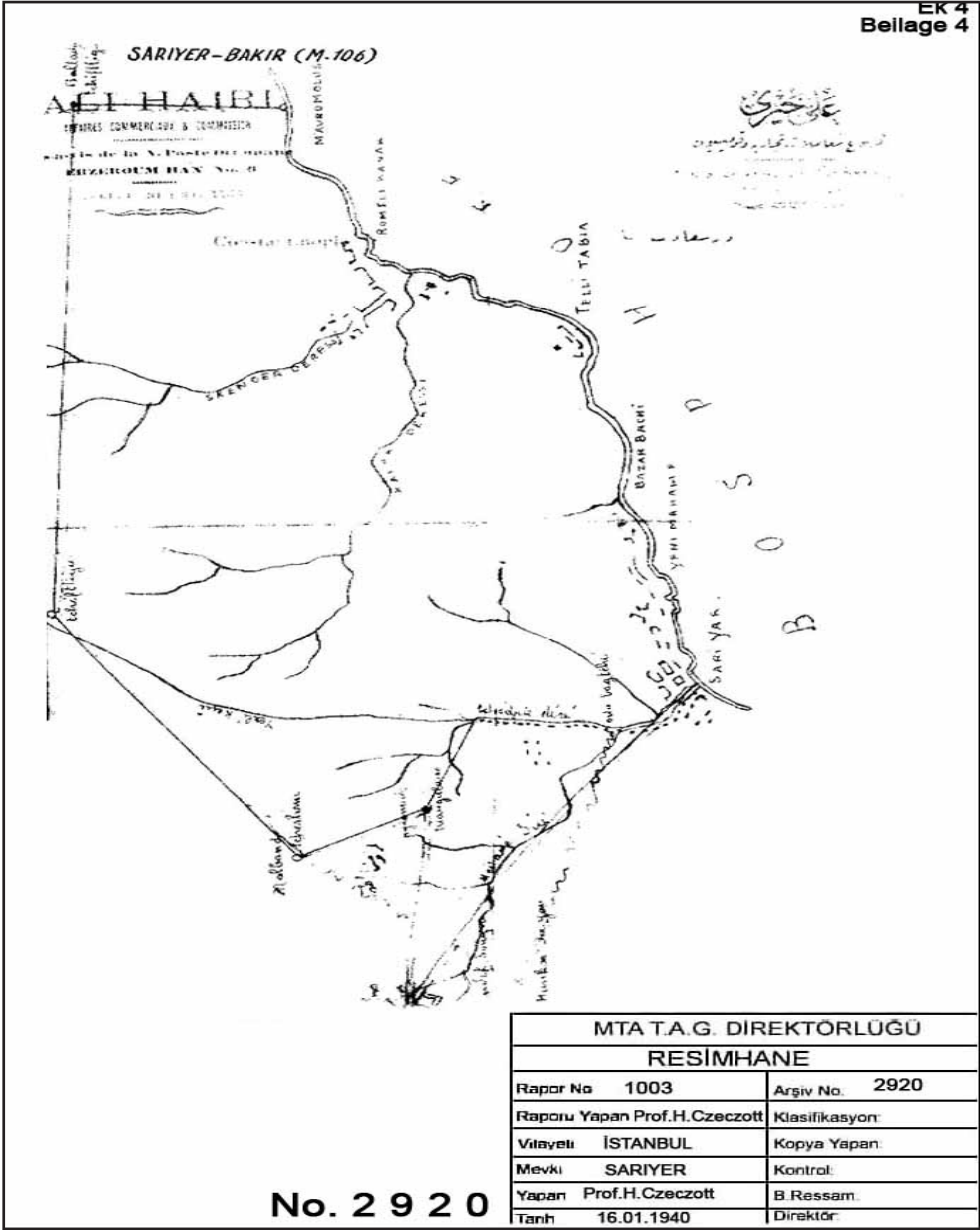
- Agoston, Gabor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, yayına hazırlayan Kahraman Şakul, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Anhegger, Robert, *Osmanlı İmparatorluğunda Madenler ve Madencilik: Osmanlı'nın Avrupa Toprakları*,1, çeviren Talat Havzoğlu-Yahya Çiftçi, İstanbul: İstanbul Yayınları, 1943.
- Bareille, Bertrand, İstanbul'un Frenk ve Levantan Mahalleleri, Çev. Ali Berktaş, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Bozkurt, Celil. "Osmanlı Devleti'nde Kromun Keşfi ve Harmancık Krom Madenlerinin İşletilmesi (1848-1922)." *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*. Editör Arif Bilgin-Burhan Çağlar, 235-248. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Genç, Elif Süreyya, *XIX. Yüzyıl İstanbulu Bir İngiliz Seyyahın İzlenimleri*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2010.
- İpek, Nurdan, *Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.
- Kazgan, Haydar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, Ankara: Efil Yayınevi, 2023.
- Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Kocakaplan, Saim Çağrı, *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Mantran, Robert, İstanbul Tarihi, çeviren Teoman Tunçdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Quataert, Donald, "19. yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4: 914-916. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Tızlak, Fahrettin, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Osmanlı*, 3, 312-321. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Tok, Alaaddin. "Küresel Çağda Avrupa'ya Maden Satmak: Ergani'den İngiltere'ye Bakır İhracatı (1866-1914)." *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, Editör Arif Bilgin-Burhan Çağlar, 223-234. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

- Varlık, M. Bülent, “Osmanlı Devleti’nde Madenlerde Çalışma Koşulları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 4: 917-922. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- White, Charles, *Three Years In Constantinople; or, Domestic Manners of The Turks In 1844*, Vol. I, III, London: Henry Colburn, Publisher, 1845, 1846.
- Zorlu, Tuncay, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.

IV. Makaleler

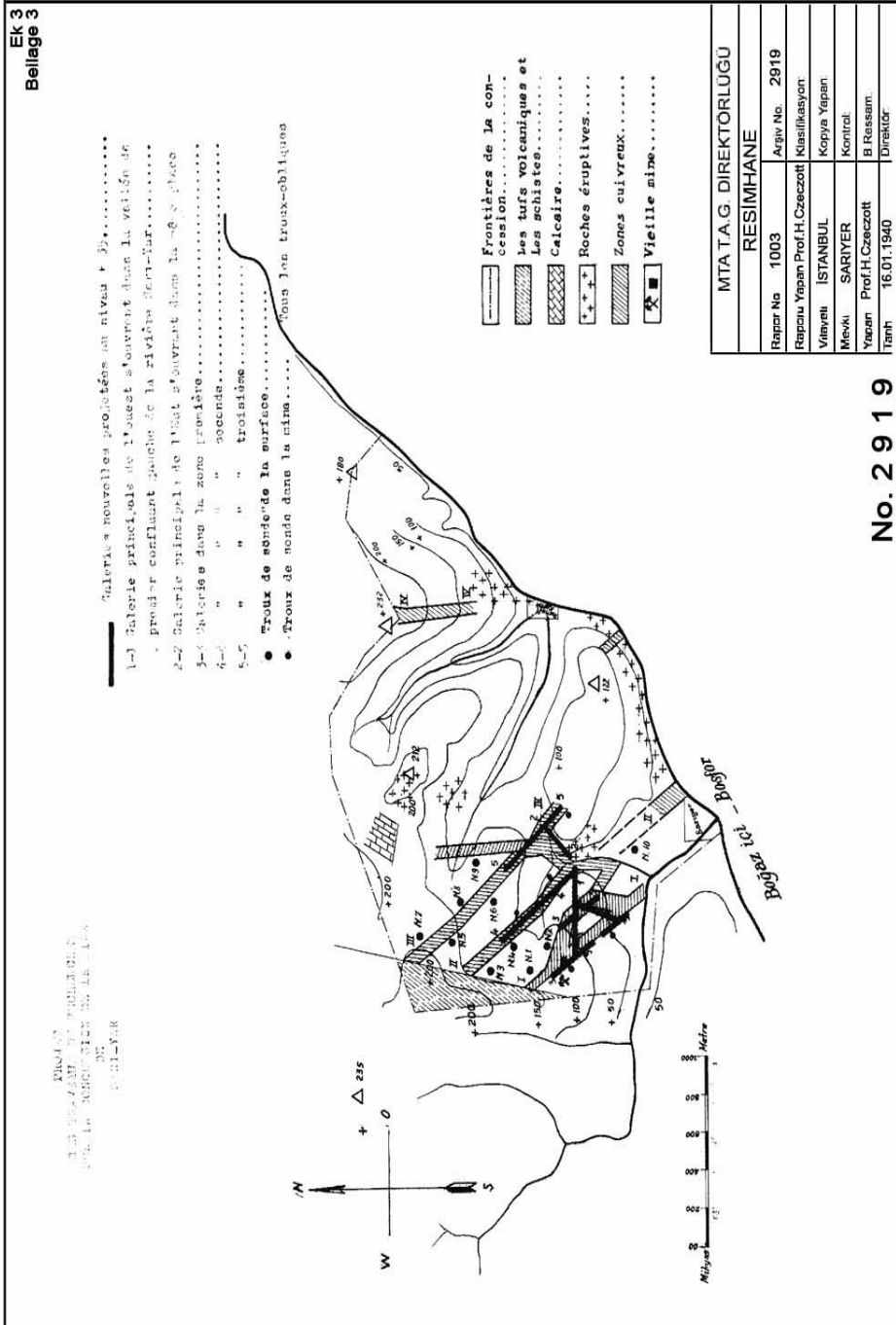
- Erdem, Sevim. “Osmanlı’da Şirketleşme Sürecinde Bezirgân-Tüccar Mültezimlerin Rolü: Sarıyer Bakır Madeni Kumpanyası.” *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28, (Güz 2024):315-336.
- Erdem, Sevim, “Tanzimat Dönemi Maden Politikasında Yer Alan İltizam Şirkete Bir Örnek: Sarıyer Bakır (Nuhas) Madeni Kumpanyası ve Sermayedarları.” *Belgi Dergisi* 28, (Temmuz 2024): 243-271.
- Karademir, Zafer, “Osmanlı İltizam Sözleşmelerine Yansıyan Yönleriyle Yahudi Girişimciler (1560-1630) (7. Belge ile Birlikte).”, *Osmanlı Araştırmaları* 50, 50 (2017): 73-116.
- Keskin, Özkan, “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906).” *OTAM*, 29 (Bahar 2011):125-147.
- Parry, V. J. , “Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Harp Malzemesi Kaynakları.” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi 3 (Ekim 1973):35-46.
- Tızlak, Fahrettin, “Osmanlı Maden İşletmeciliğinden Kanunnâmeden Nizamnâmeğe Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 98, (1995), 75-91.
- (---) “Türkler ve Madencilik”, *MTA Dergisi* 5 (1936), 3-40.
- Yılmaz, Yiğit, “Osmanlı Devleti’nde Vergi Sistemi ve Vergi Denetimi”, *Vergi Raporu*, 232 (Ocak 2019) 11-22.

EKLER

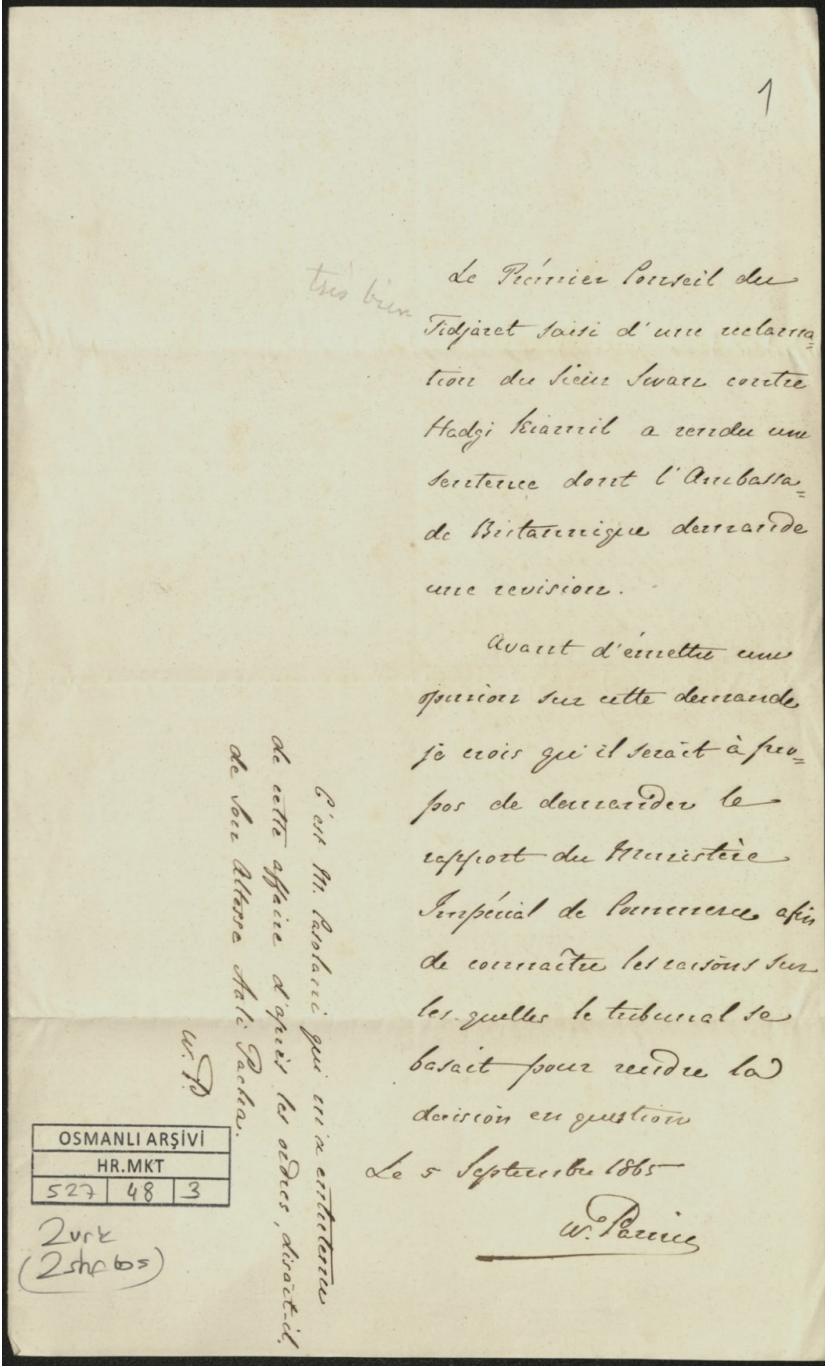
EK 1: Sاریyer Haritası¹⁰¹

101 Czeczott, Sاریyer Maden İmtiyazına, -.

EK 2: Sariyer Bakır Madeni Sahası¹⁰²

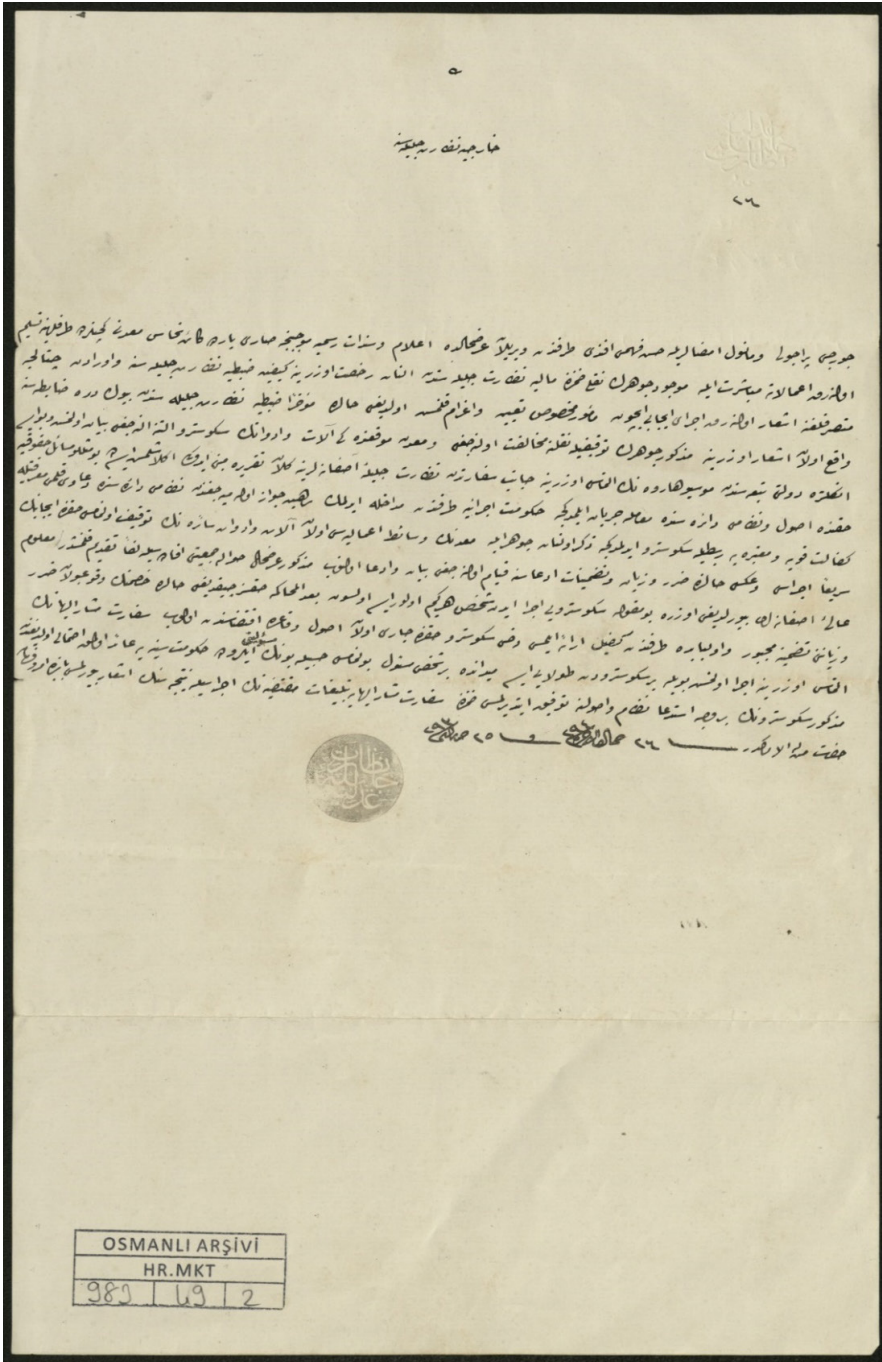

102 Czezzott, Sariyer Maden İmtiyazına, -.

EK 3: Osmanlı Devleti'nin Avukatlarından Mösyö William Parnice Ait Yazı¹⁰³

EK 4: Sequestro Talebi İle İlgili Yazı¹⁰⁴

Extended Abstract

The rules and regulations of Ottoman mining remained in practice until 1861, although they underwent minor changes from time to time, sometimes taking into account the sharia, sometimes customary customs, and sometimes only the interests of the miri. With the 1861 Regulation, foreigners were given the opportunity to participate in mining tenders as shareholders for the first time. As a matter of fact, shortly after the regulation came into force, it was observed that mining tenders with foreign participation increased in mining concessions. British mining investors began to increase their investments inland, particularly in the coastal cities of the Ottoman Empire. Sariyer copper mine, located on the Bosphorus shores of Istanbul, has become one of these investment areas.

The main factor that enabled the establishment of a business network extending from Sariyer to England and the conduct of copper trade was the developments in maritime transportation and the existence of intermediary institutions. Technological developments in maritime transportation in the 19th century caused commercial activities to increase rapidly. The ability to deliver tons of copper cargo to England at low costs is significant for the profitability of sales and the continuity of trade. It is not much possible for copper sales to be carried out by the state without intermediaries. For this reason, bankers who knew Europe and the business world, or banks established with European capital, undertook important tasks for the transportation and marketing of copper to England. England initially exported copper through intermediary individuals and institutions, and in the early periods, it carried out copper trade through some merchants.

According to Ottoman archive records, the history of Sariyer copper mine dates back to Hijri 1128/Gregorian 1716. In other words, it has a history of more than several centuries. Sariyer copper mine contains copper (chalcopyrite-FeCuS₂) mixed with sulphurous iron. In the early 19th century, copper veins in Sariyer were mined from the surface. More systematic mining efforts were started in 1840, and the mining area was operated by the Sariyer Copper Mine Company between 1841 and 1862. During this period, 124,000 kg of ore was produced annually, and one okka of copper was sold for 60 par.

When geologist Tchihatcheff visited the region in 1863, work at the quarry stopped. Tchihatcheff described the mineral deposit in general terms, based on what he saw at the mine site and what he learned from the workers who worked there, and stated that the abandoned mine site was ¼ km away from Sariyer.

The mining area, which was abandoned in 1863, was given a privilege through tax farming in 1865. Among the suitors of the mining area were Monsieur Ivan and his partners, Monsieur Sava-Haji Kamil Aga, Haji Ali Aga, and his partner Lazari. The privilege of the mining area, which changed hands several times in the same year, was tendered to Haji Ali from Hayriye Merchant and his partner Coppersmith Lazari to be operated for twenty-five years on September 13, 1865.

Since a director (general manager) was not appointed by the joint decision of both partners, the administrative and production affairs of the mine were carried out by Lazari, one of the partners. After a while, Lazari borrowed more than 4,000 liras from outside, in addition to his own capital, and opened four new caves and a waterway, thus carrying out the production and reclamation works for the mine. As a result of the reclamation works carried out, the production of the mine began to increase.

After a while, Haji Ali Aga appointed a person named Nikola as his deputy, but this deputy, Nikola, came to the mining site and refused to recognize the expenses incurred by Lazari, and this led to disagreements between the parties. When Lazari learned that his partner Haji Ali Aga had passed away while he was in Silivri, he returned to Sarıyer, and when he went to the mining area, he found that one-fifth of the ore allocated for the payment of the tax debt to the state, that is, 19,000 kiyye tithe, was sold by the deputy Nikola. He also learned that he had embezzled the money. Then, the deputy Nikola, claiming to be the representative of Haji Ali Aga's heirs, pretended to be the tax farmer of the mine and secretly sold the mine to someone else for 2,500 British liras, but for this sale to be valid, the seventh article of the Mining Regulation dated 1869 had to be applied. The seventh article was not implemented, and it was obvious that the sale was fake.

In the 1860s, the British were in communication with local and foreign merchants, moneychangers, and bankers in Istanbul in order to seize the copper mine privilege in Sarıyer. During this process, names from different nationalities and professions stood out among the people they communicated with. Information about some of these is given below:

Italian Antonio George Stampa from Wholesaler Stampa's Store in Thursday Bazaar in Galata.

British Banker Charles from Hanson Company, Perşembe Pazarı Street, No. 26.

Miner Nikola, one of the non-Muslim subjects of the Ottoman Empire.

William Harvey, the representative of the Read Company, made attempts through two different intermediaries in order to seize the Sarıyer copper mine concession. One of these intermediaries is Miner (Deputy)

Nikola, and the other is Italian Stampa. The covert relationship entered into with both intermediaries caused huge debates and problems in the future.

The state granted a privilege to operate the Sarıyer copper mine in September 1865 but could not obtain the desired results in its operation. The failure of the tax farmers Haji Ali Aga and Lazari to manage the mining concession and the desire of the British John Francis Holcomb Read to seize the Sarıyer copper mine brought about many legal disputes. The main reason for these problems was the covert relationship between Monsieur Read's deputy, William Harvey, and the deputy miner Nikola and Italian dealer Stampa in seizing the mining concession. The efforts of the parties to seize the Sarıyer copper mine privilege turned into a state issue that took years to resolve, with the intervention of the Minister and the Ambassadors.

The controversial process regarding the Sarıyer copper mine came to an end with its transfer to Monsieur Read in 1294/1878-1879.

Geliş Tarihi: 23 Nisan 2024
Kabul Tarihi: 12 Eylül 2024

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal of Modern Turkish History Studies
XXIV/49 (2024 Güz/Autumn), ss. 493-559

DOI: 10.18244/ctad.1472556

Araştırma Makalesi / Research Article

DÜYÛN-I UMÛMÎYYE-İ OSMANİYE VARİDAT-I MAHSUSA İDARESİ MEMURİN NİZAMNAMESİ'NİN TATBİKİNE DAİR BİR İNCELEME*

Mustafa DAĞ**

Öz

19. yüzyıl Osmanlı açısından savaşların ve ekonomik bunalımların yaşandığı bir asır olmuştur. Gelir kaynaklarının azalışı bu bunalımı derinleştirmiştir. Devlet yöneticileri çözümü dış borçlara başvurmakta bulmuştur. Bu çerçevede 1854 yılında Kırım Savaşı nedeniyle başlatılan dış borçlanma serüveni 1876 yılında moratoryum ilanına kadar devam etmiştir. Alacaklı Avrupalı devletler ise borçlarını tahsil etmek için 1881 yılında Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi'ni kurmuşlardır. Bu idareye altı çeşit verginin tahsil ve harcama yetkisi verilmiştir. 1928 yılında faaliyetlerine son verilecek olan bu idareye imparatorluk genelinde faaliyet yürütme yetkisi tanınmıştır. Bu nedenle idare geniş bir kadro yapılanması oluşturmuştur. Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi, faaliyetlerini kesintisiz ve organize bir şekilde yürütmek için istihdam politikasını şekillendiren nizamnameyi 1901 yılında hazırlamıştır. Düyûn-ı Umûmîyye-i Osmaniye Varidat-ı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi adıyla hazırlanmış olan bu metnin incelenmesiyle yapılan bu çalışmada idarenin istihdam politikası temel amaç olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede idarenin kuruluşu, idarenin örgütsel yapısı, kadro yapılanması ve memurların özlük hakları nizamname metni çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada, özellikle nizamnamede yer alan hükümlerin imparatorluk genelinde uygulamadaki karşılıklarının neler olduğu üzerinde durulmuştur. Nitel araştırma yöntemiyle hazırlanan bu çalışma içerik analizine uygun olarak oluşturulmuştur. İmparatorluğun farklı bölgelerinde gerçekleşen gelişmelere dair örnekler, arşiv belgelerinin yanı sıra araştırma-inceleme eserlerden istifade edilerek değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yapılan değerlendirmeler nizamnamede yer alan hükümlerin genellikle imparatorluk sahasında tatbik edilebildiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Düyûn-u Umûmîyye İdaresi, Osmanlı, İstihdam Politikası, Memurin Nizamnamesi, Dış Borçlar.*

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
(e-posta: mustafadag@harran.edu.tr.), (Orcid: 0000-0003-4571-8115).

A REVIEW ON THE IMPLEMENTATION OF DÜYÛN-I UMÛMÎYYE-İ OSMANİYE VARİDAT-I MAHSUSA ADMINISTRATION CIVIL REGULATION

Abstract

The 19th century was a century of wars and economic crises for the Ottoman Empire. The decrease in income sources has deepened this crisis. State administrators found the solution by resorting to foreign debt. In this context, the foreign borrowing adventure that started in 1854 due to the Crimean War continued until the declaration of moratorium in 1876. Creditor European states established the Public Debt Administration in 1881 to collect their debts. This administration has been given the authority to collect and spend six types of taxes. This administration, whose activities were to be terminated in 1928, was given the authority to operate throughout the empire. For this reason, the administration has created a wide staff structure. Public Debt Administration prepared the regulation shaping the employment policy in 1901 in order to carry out its activities in an uninterrupted and organized manner. In this study, which was conducted by examining this text prepared under the name of Düyûn-ı Umûmîyye-i Osmaniye Varidat-ı Mahsusa Yönetimi Civil Servant Regulation, the employment policy of the administration was determined as the main objective. In this context, the establishment of the administration, the organizational structure of the administration, the staff structure and the personnel rights of the civil servants have been tried to be evaluated within the framework of the regulation text. In this study, it is especially emphasized what the provisions in the regulation are in practice throughout the empire. This study, prepared with qualitative research method, was created in accordance with content analysis. Examples of the developments that took place in different regions of the empire have been tried to be evaluated by using research and study works as well as archive documents. The evaluations show that the provisions in the regulations can generally be applied in the empire.

Keywords: *Public Dept Management Institution, Ottoman, Employment Policy, Civil Servant Regulation, Foreign Debts.*

Giriş

1854 yılında¹ Kırım Harbi ile başlatılan dış borç alımı² 1875 yılına kadar devam ettirilmiş olup, 15 kez dış borç alınmıştır.³ Bu süreç 25 yılın ardından Osmanlı'nın borçlarını ödeyemez hale gelmesiyle neticelenmiştir.⁴ Sonuç olarak 30 Ekim 1875 tarihinde borç faiz tutarının sadece yarısının para ile diğer yarısının ise %5'lik hisse senetleriyle ödeneceğini ön gören Ramazan Kararnamesi ilan edilmiştir.⁵ Ancak Mart 1876'da Moratoryum ilan edilerek tüm taksit ödemelerinin durdurulduğu duyurulmuştur.⁶

Borç ödeme taksitlerinin durdurulması Osmanlı'dan alacaklı olan yabancı devletlerin tepkisine neden olmuştur. Yükselen bu tepkiler alacaklı devletlerin temsilcileriyle Osmanlı temsilcileri arasında müzakerelerin başlatılmasına neden olmuştur.⁷ Müzakerelere Osmanlı adına Şûrâ-yî Devlet Başkanı Server Paşa, Maliye Nazırı Münir Bey, Düÿûn-ı Umûmîyye Muhasebat Reisi Ohannes Çamiç Efendi,⁸ Maliye Müsteşarı Velendörf Bey, Hariciye Vekaleti Hukuk Müşaviri Kişer Efendi, Rüsumat Emanet Müsteşarı Bertran Efendi ile birlikte ikisi Türk, dördü azınlık mensubundan oluşan bir heyet katılım sağlamıştır.⁹ Görüşmelerde Osmanlı'yı temsil edecekler arasında devlet başkanının, müsteşarın ve nazırın katılmış olması Osmanlı'nın konuya sadece mali anlam yüklediğini, bunun yanı sıra siyasi bir mesele olarak gördüğünü göstermesi açısından dikkat çekicidir. 1 Eylül 1881 ile 20 Aralık 1881 tarihleri arasında gerçekleştirilen 24 oturum neticesinde taraflar arasında ortak kararlar alınmıştır.¹⁰ Bu kararlar 20 Aralık 1881 (22 Muharrem

1 24 Ağustos 1854 tarihinde Londra'da Dent, John Hersley Palmer ve ortağı ile Paris'te Baron Goldschmid ve ortaklarıyla imzalanan antlaşma ile 3.300.000 Osmanlı lirası tutarında ilk dış borç alınmıştır. Ele geçen tutar ise 2.574.000 Osmanlı lirası olmuştur. Bkz: Mahmut Yılmaz ve İbrahim Yılmazçelik, "Ma'muratü'l-Aziz (Harput) Reji İdaresi (1883-1925)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 1, (Ocak 2023): 491, <https://doi.org/10.18069/firatsbed.1206905>.

2 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 55.

3 Kenan Bulutoğlu, *Türkiye'de Yabancı Sermaye*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1970), 60-71.

4 Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 310-312.

5 Faruk Yılmaz, *Osmanlı'nın Borç Batağı-Düÿun-u Umumiyye*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 60-64; Abdülkadir Erçin, "Kuruluşundan II. Meşrutiyet'e Kastamonu Vilayeti'nde Düÿun-ı Umumiye İdaresi (1882-1908)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, XXI, 81, (Mart 2024): 260, <https://doi.org/10.56694/karadearas.1411338>.

6 Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 148; Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönem'den II. Abdülhamd'e)*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2021), 370.

7 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), 182-183.

8 Erdoğan Keskinlikç, "The Ottoman Düÿûn-ı Umumiyye (Public Debt) Administration", *The Turks*, C. 4, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 652.

9 Zafer Oğuz, *Osmanlı Devleti'nin Genel Borçları (Düÿun-ı Umumiye İdaresi)*, (Ankara: Gökkuşluğu Kitabevi, 2001), 45-46; Bedri Görsoy, "100. Yılında Düÿun-ı Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40, 1-5, (Ekim 2011): 20, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuifm/issue/831/9094>.

10 "Reji İdaresi muameleatının nizamı mucibince teftişatlarından Hazine'ye malumat vermelerinin Düÿun-ı Umumiye müfettişlerine tenbih ve tebliğ edilmesi", Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

1299) tarihinde Muharrem Kararnamesi adıyla ilan edilmiştir.¹¹ Kararname 21 maddeden oluşmaktadır.¹² Bu kararnameyle 1854, 1855, 1871 ve 1877 yılı borçları hariç Osmanlı'nın tüm borçlarını oluşturan 1858, 1860, 1862, 1863, 1865, 1869, 1870, 1872, 1873 ve 1874 yılı borçlarının ödenmesine dair plan hazırlanmıştır.¹³

Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı gelirlerinde önemli yer tutan bazı ürünlerin gelirlerinin Avrupalı alacaklı devletlerin denetimine bırakılması kabul edilmiştir.¹⁴ Böylece temsilciler aracılığıyla gelirler denetlenerek toplanacak ve elde edilen kaynaklarla borç taksitleri ödenecektir.¹⁵ Bunun gerçekleştirilebilmesi için ise kurulacak olan müesseseye Düyûn-ı Umûmîyye-i Varidat-ı Muhassasa İdaresi adı verilmiştir.¹⁶ Kısaca Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi olarak ifade edilen müessese İngilizce, Ottoman Public Admanistration, Fransızca, Admanistration de la Dette Publique Ottomane Reque, Almanca ise Öffentliche Schulden des Osmanichen Reichs olarak isimlendirilmiştir.¹⁷

İdare, Muharrem Kararnamesi'nin 15. maddesi çerçevesinde kurulmuştur.¹⁸ Böylece devlet içinde ayrı bir bürokrasi meydana getirilmiştir. İdare İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturalya, İtalya ve Osmanlı Devleti'ni temsil eden kişilerden oluşan bir meclis tarafından yönetilmiştir.¹⁹ İdare'nin denetimine daha önce alacaklı iç borçlular tarafından işletilen Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nin²⁰ denetimine bırakılan ürünler verilmiştir.²¹ Buna göre tuz ve

Başkanlığı Cumhuriyet Arşiv (BOA), BEO. 1550/116201; Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881 – Rüsûm-ı Sitte'den Düyûn-ı Umumiyye'ye*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017), 66, 99.

- 11 A.D. Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çev. Nabi Dinçer, (İstanbul: Onur Yayınları, 1979), 86; Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2013), 105-107.
- 12 "Memalik-i Mahruse Duhanları Müsterekü'l-Menfaa Reji Şirketi'nin nizamname-i esasiyesi ve şartnamesi suretleri", BOA, A.) DVN. MKL. 82/2.
- 13 Saffet Kartopu, "Düyûn-u Umumiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler", *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 1, 2, (Haziran 2012): 34-35, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumusgiebs/issue/7490/98701>.
- 14 Mehmet Genç, Erol Özvar, *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar I*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 102-103.
- 15 Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılım ve Direniş 1881-1908*, (İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul, 2017), 31.
- 16 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 201.
- 17 Resül Narin, "Düyûn-ı Umûmiye İdaresi ve Adapazarı", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 6, 21, (Bahar 2009): 51, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/106013>.
- 18 Faruk Yılmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar (Düyûn-u Umumiye)*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2003), 70.
- 19 Gülten Kazgan, *Tanzimat'dan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 28.
- 20 İdare, 22 Kasım 1879 tarihinde imzalanan 15 maddelik sözleşme ile kurulmuştur. "Rüsûm-ı Sitte İdaresi'nin teşkili hakkında Bank-ı Osmani ve Cemiyeti mümessilleriyle imzalanan mukavelename", BOA, A.) DVN. MKL. 18/9; "Düyûn-ı Umumiye İdaresi ile ilgili irade. Osmanlı Bankası ve Galata bankerleri arasında yapılan sözleşme ve Osmanlı tahvil hamillerinin itirazları", BOA, HR. İD. 290/50.
- 21 Onur Eroğlu, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kamu

tütünden,²² puldan, müskirattan, İstanbul balık vergisinden, İstanbul, Edirne, Bursa, Samsun ve çevresinde toplanan harir vergisinden elde edilen gelirler Düyun-ı Umûmiyye İdaresi'nin denetimine bırakılmıştır.²³

İmparatorluk genelinde bu ürünlerin imtiyaz hakkının idareye bırakılmış olması idarenin kalabalık bir kadro ve teşkilatlı bir örgütlenme yapısına sahip olmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenle idare kurulduğu ilk andan itibaren imparatorluk genelinde teşkilatlanmasını hızlı şekilde başlatarak kısa sürede tamamlamıştır. Şöyle ki idarenin yönetim merkezi olan İstanbul'da bir genel müdürlük ve dört merkezi müdürlük kurulmuştur.²⁴ Daha kurulduğu ilk yıllarda (1882) 21 nezaret, 65 müdüriyet ve 513 memuriyet olmak üzere toplam 599 farklı noktada teşkilatlanmıştır.²⁵ 1898 yılına gelindiğinde ise Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde 26'ya yakın vilayette 720 şube kurulmuştur.²⁶ Bu şubelerde gerekli işlemlerin yürütülebilmesi amacıyla sayıları binleri aşan personel istihdamı sağlamıştır.²⁷ Buna göre 1885 yılında idarenin faaliyete geçtiği ilk senelerde 3.040 personel, 1892 yılında 4.835 personel, 1895 yılında 4.518'i Müslüman, 297'si gayrimüslim ve 54'ü Avrupalı olmak üzere 4.869 personel,²⁸ 1896 yılında 5.000 personel, 1909 yılında 5.779 personel²⁹ ve son olarak 1912 yılında 9.000 personelin istihdam edildiği tespit edilmiştir.³⁰ İdare'nin yabancı sermaye eliyle kurulmuş

Maliyesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12, (Temmuz 2010): 67, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/deuhfd/issue/46934/588902>.

- 22 Tütün 27 Mayıs 1883 tarihinden itibaren kurulan Reji İdaresi'nin denetimine girmiştir. Bkz: Mustafa Dağ, İbrahim Halil Tanık, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Kurumun İşleyişi: Reji İdaresi Şartnameleri (1883-1914)", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, (Haziran 2023): 373, <https://doi.org/10.56597/kausbed.1242019>; Mustafa Dağ, İbrahim Halil Tanık, "Osmanlı Taşrasında Bir Memurun Hukuk Mücadelesi: Yabanabad Reji Memuru Zekeriya Sırrı Efendi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 45, (Temmuz 2023): 783, <https://doi.org/10.21550/sosbilder.1239752>; Erdal Korkmaz, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Karaborsa", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 66, (Bahar 2020): 247, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1184225>.
- 23 Ali Yılmaz Gündüz, "Osmanlı Devleti'nin Ekonomi ve Dış Borç Politikası", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 2, (Nisan 2012): 8, <http://busbed.bingol.edu.tr/tr/pub/issue/29513/401006>; Mustafa Dağ, "Osmanlı Taşrasında Yabancı Sermaye Yatırımı: Siverek Düyun-ı Umûmiyye Müdürlüğü ile Reji Memurluğu (1881-1925)", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 8, 2, (Haziran 2022): 63, <https://doi.org/10.53440/bad.1077922>.
- 24 Mustafa Dağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Adana ve Erzurum Reji İdaresi (1883-1925)", (Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, 2023), 59.
- 25 Erdoğan Keskinçilic, "Ermeni Memurların Düyun-ı Umumiye İdaresi'ndeki İstihdam Meselesi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 11, (Sonbahar 2003): 61, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=49>.
- 26 Nurdogan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, (İstanbul: Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970), 92-93.
- 27 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 62-63.
- 28 Keskinçilic, "Ermeni Memurların Düyun-ı Umumiye İdaresi'ndeki İstihdam Meselesi", 61.
- 29 Donald Quataert, "Düyun-ı Umumiye'nin İstihdam Politikaları (1881-1909)", *Çev. Ahmet Fethi, Toplumsal Tarih Dergisi*, 79, (Temmuz 2000): 15.
- 30 Faruk Yılmaz, *Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Dış Borçları (Düyun-u Umumiye)*, (Ankara:

olması merkez teşkilatındaki üst düzey idarecilerin gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından, taşrada çalışanların çoğunluğunun ise Müslüman Osmanlı vatandaşlarından seçilmesinde etkili olmuştur.

Kalabalık bir kadro yapılanması ile imparatorluk genelinde örgütlenmiş olan idarenin sağlıklı çalışma ortamı oluşturabilmesi amacıyla bir istihdam politikası belirlemesi gerekmiştir. 1881 yılında faaliyetlerine başlayan İdare, istihdam politikasını Tadilat-ı Dâhiliye Mecmuası ve çıkarmış olduğu talimatnameler çerçevesinde şekillendirmiştir. 1891 yılına gelindiğinde Tadilat-ı Dahiliye Mecmuası'nda kapsamlı bir çalışma yapılarak değişikliğe gidilmiştir. Ancak bu mecmua İdare'nin istihdam politikasında yeterli görülmemiş olmalı ki yeni bir nizamname hazırlama arayışına girilmiştir. Bunun temel nedeni ise İdare'nin giderek büyümesine bağlı olarak çalışma sahasının genişlemesi sonucunda işleyişinin karışık bir hale gelmesi olmuştur. Bu nedenle İdare çalışma fonksiyonlarını daha iyi işletebilmek amacıyla, memurların çalışma şartlarını ayrıntılı şekilde belirleyen yeni bir nizamname hazırlığı için girişimlerini başlatmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde Düyûn-ı Umûmîyye-i Osmaniye Varidat-ı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi hazırlanmıştır.³¹

Nizamname, Muharrem Kararnamesi'nde yer alan 16. madde çerçevesinde Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi tarafından hazırlanmıştır. Hazırlanan kanun metninin hükümet tarafından incelenmesi için bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun temel görevi nizamnamede yer alan hükümlerin Osmanlı kanunlarına uygun olup olmadığını kontrol etmek olmuştur. Komisyon üyeleri tarafından nizamname hükümleri incelenmeye başlanmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde nizamname metninin yürürlüğe konulması için herhangi bir mahzurun olmadığına karar verilmiştir. Bu kararla birlikte nizamname metni hükümet yetkilileri tarafından imzalanarak yürürlüğe alınmıştır.³² Düyûn-ı Umûmîyye-i Osmaniye Meclisi İdaresi adına Başkan Luvek Pirşa Efendi, nizamnamenin 27 Mart 1901 tarihinde yürürlüğe alındığını belirtmiştir. Ayrıca daha önce 1891 yılında yürürlüğe alınmış olan kanunların feshedildiğini duyurmuştur. Nizamname toplamda 17 bölüm ve 184 maddeden oluşmaktadır.³³

Konuyla ilgili literatür taraması yapıldığında Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi'nin kuruluş sürecini ve faaliyetlerini ele alan birçok çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Mustafa Dağ tarafından 2022 yılında yayınlanan *Osmanlı Taşrasında Yabancı Sermaye Yatırımı: Siverek Düyûn-ı*

Berikan Yayınevi, 2007), 31.

31 “Trabzon’un Kelkit kazasının 1310 senesi mültezimlerinden Ahmed Çavuş ve biraderinin aşara olan zimmetinin temin-i istifası için mahcuz olan emlakının devlet namına tefevvüzü”, BOA, ŞD. 404/82.

32 “Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi’nce tanzim olunan Memurin Nizamnâmesi’nin Hükümet-i Seniyye’ce evvelen tetkik ve tasvibi gerektiği”, BOA, MV. 111/8.

33 *Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, (Dersaadet: Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdare-i Merkeziye Matbaası, 1317), 74-79.

Umûmiyye Müdürlüğü ile Reji Memurluğu (1881-1925) başlıklı çalışma,³⁴ Burcu Adiloğlu ve Göksel Yücel tarafından 2021 yılında yayınlanan *Düÿûn-ı Umûmiyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi* başlıklı çalışma,³⁵ Resül Narin tarafından 2009 yılında yayınlanan *Düÿûn-ı Umûmiyye İdaresi ve Adapazarı* başlıklı çalışma,³⁶ Anıl Erdoğan tarafından 2014 yılında *Düÿûn-ı Umûmiyye'nin Kurulmasının Siyasi Yönü ve Reji İdaresiyle İlişkisi* başlığıyla yayınlanan çalışma,³⁷ Mustafa Öztürk tarafından *Osmanlının Son Dönemlerinde Düÿûn-ı Umûmiyye'ye Yönelik İmtiyaz Politikasına Bir Örnek: Tütün İşletmesi İmtiyaz Mukavelenamesi (1913)* başlığıyla yayınlanan çalışma³⁸ ve Engin Can Çetin tarafından 2018 yılında *Düÿun-u Umumiye ve Osmanlı Dış Borç Tarihi Genel Bir Bakış* başlığıyla yayınlanan çalışma örnek olarak gösterilebilir.³⁹ Literatürde Düÿûn-ı Umûmiyye İdaresi'ni konu edinen bu tür çalışmaların sayısını arttırmak mümkündür. Ancak konumuzun odak noktası İdare'nin istihdam politikası olduğundan dolayı bu örneklerle yetinilmiştir.

İdare'nin genel işleyişine kıyasla kalabalık bir kadro yapılanmasına sahip olan müessesenin istihdam politikasını inceleyen çalışmalar son derece kısıtlı kalmıştır. Bu manada ele alınan ilk ve tek çalışma Erdoğan Keskinlik tarafından "*Düÿun-ı Umumiye İdaresine Memur Olmak*" başlığıyla 2002 yılında yayınlanan çalışma olmuştur. Yazar bu çalışmasında nizamnamenin hazırlanış sürecini, İdare'nin merkez ve taşra teşkilatının oluşum sürecini, memurların maaşlarını, memurluk için başvuruda bulunan adayların başvuru süreçlerini, memurluk için aranan şartları, gerçekleştirilen sınavların yapısını, sınavda başarılı olan memurların atama süreçlerini, memurların görevden azledilme ve emekliliğe ayrılma süreçlerini, memurların mesai saatlerini, tatil ile izin günlerini ve almış oldukları ceza türlerini içeren hükümleri ayrıntılı şekilde incelemiştir. Memurin Nizamnamesi'ni konu edinen bu çalışmamızda farklı olarak İdare'nin memurlarla ilgili belirtmiş olduğu hükümler değerlendirilecek ve kadro yapılanmasına değinilecektir. Özellikle İdare'nin örgütlendiği farklı coğrafyalardan tespit edilebilen örneklerle nizamname hükümlerinin uygulanabilirliği saptanmaya çalışılmıştır.

34 Mustafa Dağ, "Osmanlı Taşrasında Yabancı Sermaye Yatırımı: Siverek Düÿûn-ı Umûmiyye Müdürlüğü ile Reji Memurluğu (1881-1925)", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 8, 2, (Haziran 2022): 59-78, <https://doi.org/10.53440/bad.1077922>.

35 Burcu Adiloğlu, Göksel Yücel "Düÿûn-ı Umûmiyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi", *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 21, (Temmuz 2021): 67-78, <https://dergipark.org.tr/pub/muftad/issue/64219/973790>.

36 Narin, "Düÿûn-ı Umûmiye İdaresi ve Adapazarı", 49-59.

37 Anıl Erdoğan, "Düÿun-u Umumiye'nin Kurulmasının Siyasi Yönü ve Reji İdaresiyle İlişkisi", *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün*, ed. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, (İstanbul: Tarihçi Kitapevi, 2014), 193-216.

38 Mustafa Öztürk, "Osmanlının Son Dönemlerinde Düÿun-u Umumiye'ye Yönelik İmtiyaz Politikasına Bir Örnek: Tütün İşletmesi İmtiyaz Mukavelenamesi (1913)", *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan*, ed. Necdet Hayta, Bahattin Demirtaş, Mustafa Can, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 741-753

39 Engin Can Çetin, "Düÿun-u Umumiye ve Osmanlı Dış Borç Tarihi Genel Bir Bakış", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 14, (Temmuz 2018): 134-249, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bsbd/issue/38666/449298>.

1. İdarenin Kadro Teşkilat Yapısı

İstanbul merkezli kurulan İdare'nin teşkilat yapısı Meclis-i İdare, Müdüriyet-i Umumiye ve Taşra İdareleri olarak sınıflandırılmıştır. Bu birimlere bağlı olan alt kalem veya şubelere dair veriler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1'de olduğu gibi üç ana birim altında teşkilatlandırılmış olan İdare'nin yönetim birimlerinde görev alan memurların da bu doğrultuda sınıflandırıldıkları görülmektedir. Meclis-i İdare'ye bağlı olan idari personel genel merkezde görev yapan memurlarken, Müdüriyet-i Umumiye ile Taşra İdareleri'nde bulunan şubelerde görev icra eden memurlar ise Müdür-ü Umumiye bünyesinde vazife icra eden memurlardır. Bu birimlere bağlı birçok alt şube faaliyet yürütmüştür.⁴⁰ Bu birimler dışında idare bünyesinde personel ile ilgili faaliyet yürüten alt komisyonlar oluşturulmuştur. Bu komisyonlardan önemli olanlarından biri de Memurin Komisyonu'dur.

1.1. Memurin Komisyonu

İdare'nin farklı birimlerinde ve kademelerinde görev icra eden memurların maaşları, tayinleri, terfileri, ödüllendirilmeleri, azledilmeleri, memurlarla ilgili kanunların çıkarılması ve görev yerlerinin değiştirilmesi ile memurlara rütbe veya nişan verilmesi gibi idare personelini ilgilendiren her türlü faaliyet Memurin Komisyonu tarafından icra edilmektedir. Memurin Komisyonu'nun görevlerine bakıldığında İdare bünyesinde istihdam edilmiş olan memurlarla ilgili her türlü alanda yetki sahibi olan en önemli birim olarak karşımıza çıkmaktadır. Alınacak kararlar ilgili birim veya dairelerden alınıp, Memurin Komisyonu'nda görüşüldükten sonra Meclis-i İdare'ye sevk edilmektedir. Burada yapılan görüşmeler neticesinde konu karara bağlanmaktadır. Meclis-i İdare ve Müfettiş Dairesi bünyesinde vazife icra eden memurlarla ilgili alınacak her türlü kararda Memurin Komisyonu'nun onayına ihtiyaç duyulmaktadır. Her ne kadar memurlarla ilgili alınacak kararlarda komisyonun onayına ihtiyaç duyulsa da son karar mercinin Meclis-i İdare olduğu söylenebilir.⁴¹

Memurin Komisyonu, memurlarla ilgili her türlü konunun görüşülmesi amacıyla kurulmuştur. Bu komisyon Meclis-i İdare tarafından ataması yapılacak olan bir başkan, başkan yardımcısı, Müdür-ü Umumiye Müşaviri ile Müdüriyet-i Umumiye Şube veya Kalem Müdüriyetlerinden atanan üçer üyeden oluşmaktadır. Görevlendirilen bu üçer azanın görevi her sene düzenli olarak mart ayının son günü bitmektedir. Yeni yılda görev

40 *Dünyân-ı Umûmiye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 1-3

41 *Dünyân-ı Umûmiye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 1-3

Tablo 1. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin Teşkilat Şeması

Meclis-i İdare	Meclis-i İdare Baş Kâtibi	Tercüme Kalemî
		Evrak Kalemî
	Hukuk Müşavirleri	
	Muamelat Umumiye Nakdiye Şubesi	
	Büyük Defter Şubesi	
	Umur-ı Hesabiye Kontrollüğü	
	Müessesatı İhtiyatiye	
Müdüriyet-i Umumiye	Komiserlik Kalemî	
	Müfettiş-i Umumilik	
	Muhasebe-i Merkeziye Şubesi	
	Muamelat-ı Hesabiye Şubesi	
	Aşar Şubesi	
	Memurin Şubesi	
	Umur-ı Tahririye Şubesi	
	Tuz Şubesi	
	Müskirat, Harir ve Şeker Şubesi	
	Ziraat Fen Müşavirliği	
	İstatistik Evrak Kalemî	
	Umur-ı Hukukiye	
	Pul Kalemî	
	Mühendis Kalemî	
	Vezne-i Merkeziye	
	Masraf Müdüriyeti	
	Matbaa	
	Tatbik Kalemî	
	Kapı Kethüdalığı	
	Hademe Şubesi	
Taşra İdareleri	Nezaretler	
	Merkez Müdüriyetler	
	Müdüriyetler	
	Merkez Memuriyetler	
	Memuriyetler	
	Ondalık Memuriyetler	

Kaynak:

Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi, 7-9.

alacak olan yeni isimlerin ataması Müdüriyet-i Umumiye tarafından icra edilmektedir. Komisyon haftada bir defa toplanmaktadır. Ancak komisyon başkanının çağrısı üzerine olağanüstü toplantı gerçekleştirilebilmektedir. Gerek olağan gerekse olağanüstü toplantının gerçekleştirilmesine karar verilmesi halinde toplanacak olan komisyonun toplantı tarih ve saati başkan tarafından belirlenmektedir.⁴²

Komisyonunda bir konunun görüşülebilmesi için en az üç azanın hazır bulunması gerekmektedir. Komisyonun her toplantısında görüşülecek konular toplantı tarihinden iki gün önce Memurin Şubesi tarafından belirlenerek komisyonun gündemine alınmaktadır. Gündemdeki konular Müdür-ü Umumi tarafından komisyon başkanına sunulmaktadır. Komisyonunda görüşülecek konuları içeren evrak toplantıdan önce çoğaltılarak tüm üyelere dağıtılmaktadır. Böylece üyelerin toplantıda görüşülecek olan konular hakkında bilgi sahibi olmasına imkân tanınmaktadır. Komisyon başkanının veya Müdüriyet-i Umumiye'nin teklifler ve daha önceden görüşülmesi kararlaştırılan konular dışında hiçbir konu komisyonunda gündeme alınmamaktadır. Komisyonunda yapılan görüşmeler neticesinde alınacak kararlar ise Türkçe ve Fransızca kayıt altına alınmaktadır. Kararların Türkçe dışında Fransızca kayıt altına alınması Fransızcanın idareye ortak olan ülkeler arasında hâkim dil olduğunu göstermektedir. Komisyonunda görüşülen konuların karara bağlanmasından sonra icra edilmesi için belirli şartlar aranmaktadır. Buna göre 800 kuruştan fazla maaş alan memurlarla ilgili kararlar Müdüriyet-i Umumiye veya Daire-i Mahsusa aracılığıyla Meclis-i İdare'ye arz edilmektedir. Burada kararın onaylanmasından sonra icra edileceği belirtilmiştir. Ancak alınan kararın 800 kuruş veya daha az aylığı olan memurlarla ilgili olması halinde karar, Müdür-ü Umumi tarafından onaylanarak icra edilmektedir. Toplantıda gerçekleştirilen görüşmeler kayıt altına alındıktan sonra 8 gün içerisinde imza edilerek, 1 ay içerisinde ise Meclis-i İdare'ye teslim edilmektedir.⁴³

1.2. Heyet-i Müfettişîye Komisyonu

İdare'nin genel işlerinin denetlenme faaliyetleri Müdür-ü Umumiye'ye bağlı olan Müfettiş-i Umumiye bünyesinde kurulmuş olan Heyet-i Müfettişîye tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu heyete bağlı olarak her nezarete bir veya birkaç teftiş memuru⁴⁴ istihdam edilmektedir. Bu memurlar bağlı oldukları nezarete faaliyet yürütmek için orada ikamet etmektedirler. İhtiyaç duyulması halinde ise bu memurlar Merkez Müdüriyete çağrılabilirler.

42 “Düyun-ı Umumiye memurları hakkında mevki-i icraya konularak görülen lüzuma mebni ahiran tadil edilen ve idarece Memurin Nizamnamesi namı verilen talimatın ahkamı münderecesi nizamât ve mukarrarat-ı devlete muğayir olduğu”, BOA, ŞD. 401/8.

43 BOA, ŞD. 401/8.

44 10 Mayıs 1322'de 12 maddeden oluşan teftiş memurlarının nizamnamesi için bkz: “Ziraat Nezareti ve Düyun-ı Umumiyye idaresince tayin olunacak müfettişlerin tayin şekli, vazifeleri ve maaşları hakkında düzenlenen nizamname-i dahili sureti”, BOA, DH. MKT. 2610/67.

Bu müfettişlerin ataması Meclis-i İdare tarafından gerçekleştirilmektedir. Ancak müdürlük veya memurluk tarafından bu kişiler belirlenerek müdürler aracılığı ile meclise sunulmaktadır. Merkez İdare dışında diğer şubelerde her nezaretin bir teftiş memuru bulundurması zorunludur. Komisyon her sene düzenli olarak en az bir defa gerekli denetimi yapmakla yükümlüdür. Bunun dışında ihtiyaç duyulması halinde ek denetimler yapılabilmektedir.⁴⁵

Teftiş memurları ilk etapta sandıkları, defterleri, kayıtları, alet ve eşyaları, menkul ve gayrimenkul malları, pullar ile tuzların denetimlerini yaparak kayıt altına almaktadırlar. İlgili müdüriyet ve memuriyetin faaliyetlerinin kanun ve nizamlara göre icra edilip edilmediğini kontrol etmektedirler. İdare'nin faaliyetlerini kanunlar çerçevesinde icra etmesini sağlamakla görevlidirler. Teftiş memurları, idare memurları ile devlet memurları arasında meydana gelen etkileşimi denetlemek ve buna dair raporlar tutmakla görevlendirilmişlerdir. Müdüriyet veya memurlukta meydana gelen suistimalleri tespit etmek, yolsuzluk girişimlerini engellemek ve meydana gelen yolsuzluklarla ilgili gerekli tahkikatı gerçekleştirerek raporlar hazırlamaktadırlar. Yapılan harcamalarda gelir ile gider hesaplarını kontrol ederek meydana gelen eksiklik ve fazlalığı tespit edip bu durumun gerekçesini araştırmaktadırlar. Böylece İdare'de görev icra eden memurların hesap verilebilirliği sağlanmaya çalışılmıştır. İlgili müdüriyetlerle veya memuriyetlerle alakalı hesap evraklarının tamamını düzenli olarak merkezi idareye iletmekle vazifelendirilmişlerdir. Nezaretlerle müdüriyetler arasında yapılan haberleşmeyi sağlamaktadırlar. Bu bilgilerden hareketle teftiş memurlarının bir diğer önemli görevinin merkezin taşra şubelerindeki otoritesini arttırmaya çalıştığı söylenebilir. İdare ve memurların menfaatini koruyacak şekilde faaliyetler içerisinde bulunmak temel görevleridir. İdareye borçlu olan kişilerle ilgili adli işlemleri yapmak ve bu kişiler hakkında denetimde bulunmak teftiş memurlarının vazifeleri arasında yer almaktadır.⁴⁶

Teftiş memurları, yolsuzluk yaptığını tespit ettiği memurlar hakkında tahkikat ve soruşturma sürecini başlatmaktadır. Yolsuzluk yaptığı tespit edilen kişinin sorgulanması ve yargılanması için merkez idareden gönderilecek olan teftiş memurunun barınma sorunu yaşaması halinde idare başkanının da onayıyla teftiş memuru merkezden gönderilmeyerek bölgede bulunan teftiş memuru tarafından soruşturma işlemleri yürütülmektedir. Bu kararın alınmasıyla birlikte sorgulanan memurun her türlü belgeyi teftiş memuruna vermesi zorunlu tutulmuştur. Yürütülen soruşturma neticesinde bir memurun işine son verilerek yerine geçici bir memurun tayin edilmesi mümkün olmadığı durumlarda yeni birinin atanıncaya kadar vekaleten vazifeyi icra etmeye devam edeceği belirtilmiştir. Ancak görevden el çektilmesi zorunlu olan memurların görevden alınabilmesi için baş müfettiş marifetiyle Müdüriyet-i

45 *Düÿün-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varıdatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 65-66.

46 *Düÿün-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varıdatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 66-67.

Umumiye eliyle tahkikat süreci başlatılmaktadır. Gerçekleşen yolsuzluk girişimleri teftiş memurları tarafından nazırlara iletilmektedir.⁴⁷

Teftiş memurlarıyla birlikte vazife icra eden icra memurlarının görevleri birbirinden farklılık arz etmektedir. Buna göre teftiş memurları kendi başlarına hareket edecek olup, ne icra memurlarından emir alabilecekler ne de onlara talimat verebileceklerdir. Ancak teftiş memurlarının talep etmesi halinde icra memurlarının mertebesi ne olursa olsun himayeleri altında bulunan akçe ile evrak-ı nakdiye sandıklarını açıp göstermek ve talep edilen ilgili evraklar ile kayıtları göstermek zorundadırlar. Ayrıca teftiş memurları görevlerini icra ederken kendilerine yardımcı olacak bir memurun refakat etmesini icra memurlarından talep edebileceklerdir. Bu gibi kararlarla teftiş memurlarına verilmiş olan yetkilerle denetimin hızlı ve etkili bir şekilde yapılmasını sağlamak hedeflenmiştir. Teftiş memurları denetime tabi tuttukları her idare için ayrıca bir rapor hazırlamaktadırlar. Raporlar incelendikten sonra Müfettiş-i Umumiye'ye sunulmaktadır. Bu raporların içerisinde ayrıca bölgenin ekonomisi, sanayisi, ticareti ve tarımıyla ilgili bilgiler de not edilmektedir.⁴⁸ Böylece bölgenin gelir kaynaklarının envanteri çıkarılmaya çalışılmıştır.

Müfettişlerin belirlenmesiyle ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeye göre müfettişler için sınav yapılmaktadır. Sınav evrakları müdüriyet veya memuriyette bulunan başkan ile görev icra eden teftiş memurları tarafından hazırlanarak muhafaza altında tutulmaktadır. Bu evraklar ilk etapta Müfettiş Umumiliği'nde toplanmaktadır. Daha sonra sınavın yapılması için ilgili müdüre sevk edilmektedir. Müfettiş memurlarının bir sınıftan diğer sınıfa veya bir mertebeden diğer mertebeye terfisi de sınava tabi tutulmuştur. Müfettişlerin işlerini icra ederken bir yerden diğerine giderken yapmış oldukları masrafların karşılanması için kendilerine bir miktar avans verilmektedir. Teftiş memurlarının sorumlulukları altında bulunan bölgelerde denetime çıkmadan önce bölgeyle ilgili haritayı incelemeleri gerekmektedir. Böylece denetimde bulunacakları bölgenin coğrafi yapısı ve idari sınırları hakkında bilgi sahibi olmaları hedeflenmiştir. Harita, Müfettiş Umumiliği tarafından hazırlanmaktadır. Memurların teftişe tabi tutulduğu durumlarda bu işlemler için belirli bir süre tanınmaktadır. Haliyle bu durum teftiş için bölgeye gelen memurun bir idareyi teftişi için sınırlı bir süreye sahip olduğunu göstermektedir. Her bir idare için belirtilen süre içerisinde teftiş memurlarının oradaki denetimlerini bitirmeleri gerekmektedir. Belirtilen süre içerisinde bu görevi bitirmemeleri halinde maaşsız ve yevmiyesiz şekilde orada denetimleri yapmaya devam edeceklerdir.⁴⁹ Bu bilgilerden hareketle denetim için bölgeye gelen memurların buradaki barınma ve konaklama

47 BOA, ŞD. 401/8.

48 *Düyyûn-ı Umûmiye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 68-69.

49 *Düyyûn-ı Umûmiye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 69-70.

ihtiyacının belirli bir süre için karşılandığı söylenebilir. Bu uygulamayla memurların keyfi davranışlarının önüne geçilerek sorumlu oldukları işleri bir an önce bitirmeleri hedeflenmiştir. Bitirmemeleri halinde ise uzayan denetim sürecinin masraflarının karşılanmamasıyla İdare için ek bir maliyet oluşturmasının önü alınmıştır.

Ataması yapılan ve İstanbul'a gelen her müfettişin 24 saat içerisinde Müfettiş Umumiyye Dairesi'ne gelerek kaydını yaptırması gerekmektedir. Böylece görevlendirilen memurun bölgeye intikal tarihi kayıt altına alınmış olmaktadır. Teftiş memurlarının denetim için görevlendirilmiş oldukları İdare'nin icra memurlarının evlerinde misafir olarak kalmaları ve bölgeye gitmeden geleceklerine dair haber göndermeleri gerekmekte olup, denetimde bulunacakları memurlarla iletişime geçmeleri kesinlikle yasaklanmıştır. Bu yasakla memurların, müfettişlerle irtibata geçerek onları etkilemesinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Fakat bu yasağa uymayıp, memurlarla iletişime geçmeye çalışan müfettişlerin tespit edilmesi halinde suç derecelerine göre cezalandırılmaktadırlar. Yapılan denetimler neticesinde çıkan sonuçları gizleme yoluna giden memurların görevlerine son verilmektedir. Teftiş memurları tarafından mühürlenmiş yerlerin memurlar tarafından bozulması halinde bu memurların görevlerine son verilmektedir. Ayrıca haklarında adli süreç başlatılarak cezaya çarptırılmaktadırlar.⁵⁰

Her hafta sonu müfettişler tarafından hazırlanmış olan raporlar Müdür-ü Umumiye'ye sunulmaktadır. Müdür-ü Umumiye bu raporları inceledikten sonra Meclis-i İdareye iletmektedir. Taşra idarelerinde bulunan teftiş memurları idarelerle ilgili genel hesabı içeren raporları üç ayda bir hazırlamaktadır. Bu raporlar doğrultusunda meydana gelen zararın tespit edilmesi halinde bunun giderilmesi için gerekli çalışmalar yürütülmektedir. Tıpkı bu raporlar gibi her üç ayda bir idarelerin kasalarında bulunan miktara dair hesapları içeren defterler de Meclis-i İdare'ye teslim edilmektedir. Müdüriyet-i Umumiye'den Merkez İdareye veya Taşra İdareleri'ne gönderilecek her türlü evrak, gerek İstanbul'da gerekse taşrada görev icra eden müfettişlere verilecek her türlü talimat evrakı Müfettiş-i Umumiye'nin onayından geçmek zorundadır. Meclis-i İdare ile Müdür-ü Umumiye de müfettişler tarafından denetlenmektedir.⁵¹ Böylece İdare bünyesinde farklı görevler icra eden birimlerin tümü denetimlere tabi tutulmaya çalışılmıştır.

50 BOA, ŞD. 401/8.

51 *Düÿün-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 71-74.

2. İdarenin İstihdam Politikası

Memurların kadrolarıyla ilgili düzenleme yılda bir defa yapılmaktadır. Buna göre her sene eylül ayının sonunda düzenleme istenen alanlar için talep oluşturulmaktadır. Bu talep Merkez İdaresi tarafından değerlendirilip karara bağlandıktan sonra icraya konulmaktadır.⁵² Kadrolarla ilgili taleplerin belirli bir zaman diliminde gerçekleştirilmesine dair kararın alınmış olmasıyla İdare’de bürokrasi işlemlerinin azaltılması hedeflenmiştir. Ayrıca kadro işlemlerinin belirli bir takvime bağlanması sağlanmıştır. Bu doğrultuda hazırlanan nizamnamede ayrıntılı olarak üzerinde durulan konulardan ilki idarede görev üstlenmek isteyen aday memurların başvuru ve sınav işlemleriyle ilgili olmuştur.

2.1. Adayların Başvuru ve Sınav İşlemleri

İdare bünyesinde görev üstlenmek isteyenlerin İstanbul’da bulunan Müdür-ü Umumiye veya taşralarda İdare’nin birimleri olarak faaliyet yürüten nezaretlere başvuruda bulunmaları gerekmektedir. Bu başvuru evrakında tabiiyetlerine, okuma yazma bildiği dillerine, sabıka durumuna ve ikametgâh bilgilerine yer verilmektedir. Bu bilgilerin yanı sıra mezun olduğu okullardan tasdikname veya diplomayı, herhangi bir suça karışmadığını belirten sicil kaydı⁵³ evrakını ve sağlık durumunun üstleneceği göreve engel olmadığını gösteren bir sağlık belgesini sunmak zorundadırlar. Daha önce bir kurumda görev almışsa o kurumdan da evrak istenebilmektedir. Böylece memurun daha önce görev üstlenmiş olduğu vazifelerin çizelgesine dair bilgi sahibi olunmaktadır. Talep edilen evrakların eksik veya yanlış sunulması halinde adayın başvurusu geçersiz kabul edilmektedir. Tahkik Heyeti tarafından evraklarda yapılan incelemeler neticesinde başvurunun uygun olup olmadığına karar verilmektedir. Buna dair kayıtlar ise İstanbul Memurin Şubesi’nde, taşralarda ise nezaret merkezlerinde tutulmaktadır.⁵⁴

İdareye yapılan başvuruların değerlendirilmesinden sonra istihdamın gerçekleştirilebilmesi için aranan şartlar bulunmaktaydı. Buna göre memurun 18 yaşından küçük, 30 yaşından büyük olmaması gerekmektedir. Ancak daha önce devlet dairesinde birkaç sene çalışmış olanların 30 yaşından büyük

52 *Düyun-ı Umûmiye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 22-28.

53 Sicil kayıtları II. Abdülhamit döneminde memurların icra etmiş oldukları görevlerin daha etkin şekilde takip edilebilmesi amacıyla Ahmet Cevdet Paşa’nın girişimleri neticesinde tutulmaya başlanmıştır. Bkz: Abdullah Ekinci, İsmail Asoğlu, “Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Urfalı Memurlar”, *Osmanlı Urfası I*, ed. Abdullah Ekinci, (İstanbul: Urfa Okulu Yayınları 2018), 227; Mustafa Dağ, “Sicil-i Ahvâl Kayıtlarına Göre Niksar Doğumlu Memurlar (1879-1909)”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2, 18, (Aralık 2023): 162, <https://doi.org/10.48145/gopsbad.1240040>.

54 *Düyun-ı Umûmiye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 13.

olmaları kabul edilebilmektedir. Bu kişilerin devlet dairelerinde üstlenmiş oldukları yıllar emeklilik sürelerine eklenmektedir. Bu durum ise idarenin her ne kadar bir devlet kurumu olarak kurulmamış olsa da bünyesinde barındırmış olduğu memurların devlet memurluğundan gelmiş olması halinde daha önceki kurumundaki özlük haklarının korunmaya çalışıldığını göstermektedir. 18 ile 20 yaşında İdare'de istihdam edilmiş olan memurlar 20 yaşına kadar mesuliyet gerektiren kritik pozisyonlarda istihdam edilmemektedir. Bu şartlar çerçevesinde istihdama uygun olan memur adayları sınava tabi tutulmaktadır. İmtihan Heyeti tarafından gerçekleştirilecek olan bu sınavda memur adaylarının başarı elde etmeleri halinde atamaları gerçekleştirilmektedir. İmtihan Heyeti, Meclis-i İdare tarafından atanmış olan bir başkan, Müfettiş-i Umumiye ve Memurin Komisyonu'ndan iki üye, Muamelatı Hesabiye'den kontrol memuru, Meclis tercümanı ve kâtipten oluşmaktadır. Yapılan incelemeler neticesinde karar oylamaya sunulmaktadır. Oyların denk olması halinde heyet başkanının oy kullandığı kesimin kararı kabul görmektedir. Taşralarda ise bu sınav heyeti nazır veya merkez müdürün başkanlığında toplanmaktadır. Taşra heyetinde teftiş memuru, muhasebe memuru ve tahrirat baş kâtibî bulunmaktadır. Burada da yapılan oylama neticesinde karar alınmaktadır. Yapılan oylamanın eşit olması halinde sonuç için nazır veya merkez müdürünün oyu dikkate alınmaktadır.⁵⁵

Adayların imtihanı iki farklı yöntemle yapılmaktadır. Bunlardan ilki Türkçe ile Fransızca bilen kişilerin görev alacağı memuriyetlere istihdamı için yapılan sınavdır. Aday memurun üstleneceği görevin Türkçe ve Fransızca bilmeyi gerektirmesinden dolayı sınav daha çok adayın bu iki dili okuyup yazabilme becerisini ölçmeye yönelik yapılmaktadır. Nitekim bu sınavda sorulan sorularla adayın Türkçe okuma ve yazma bilmesi, Türkçeden Fransızcaya çeviri, Fransızca okuma veya yazma ile Fransızcadan Türkçeye çeviri yeteneği test edilmektedir. Adaylar hesap bilgisi imtihanına tabi tutulmaktadır. Adaylara Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi yapısına, idari taksimatına, vilayet, liva ve eyalet isimlerine, vilayet sayılarına, vilayet merkezlerine, limanlarına, denizlerine, tarım coğrafyasına ve ticaretine dair sualler yöneltilmektedir. İkinci sınav ise sadece Türkçe dilini bilenler için yapılan sınav türüdür. Bu sınavda adayın Türkçe yazma ve okuma becerisi test edilmektedir. Ayrıca adayların hesap bilgisinin tespit edilmesi için hesap bilgisi sınavına tabi tutuldukları görülmektedir. Osmanlı coğrafyasını, nüfus yapısını ve ticari faaliyetlerini tanıyıp tanımadıklarına dair sorular sorulmaktadır.⁵⁶

İkinci sınav yönteminde başarılı olan her memur adayı birinci yöntemle hazırlanan sınava girmeye hak kazanmaktadır. Sınavdaki puanlama sistemine bakıldığında ise tabi tutuldukları her imtihandan alabilecekleri

55 BOA, ŞD. 401/8.

56 BOA, ŞD. 401/8.

en yüksek not 10 puan olarak belirlenmiştir. Türkçe ve Fransızca okuma yazma deneyimine dair sorulan sorulardan en az 4 puan, hesap işleriyle ilgili sorulan sorulardan en az 4 puan, Osmanlı coğrafyası ile ilgili sorulan sorulardan en az 2 puan ve son olarak genel coğrafya bilgisiyle ilgili gelen sorulardan en az 2 puan alınması gerekmektedir. Aksi halde aday imtihanında başarısız sayılmaktaydı. Puanlama sisteminde asgari puanları alamayanlar tekrar yapılan sınavlara girebileceklerdir. Asgari puana dair bilgiler ise verilmemiştir. Sınav sonucunda adayların eşit puan alması halinde atama önceliği İmtihan Heyeti tarafından kura çekilerek belirlenmektedir. Böylece adaylar arasında atamayla ilgili çıkma ihtimali olan tartışmaların ve heyete olan güvenin sarsılması engellenmeye çalışılmıştır. Türkçe ve Fransızca dışında diğer dilleri bilen adaylar da bildikleri farklı dillerle ilgili imtihana da tabi tutulmaktadırlar. Farklı dillerle ilgili yapılan sınavlar sonucunda alınan puanlara göre atamalar yapılmaktadır. Bu farklı diller arasında Almanca, İngilizce, Arapça, Ermenice, Rumca, İtalyanca ve Rusça yer almaktadır. Bu dillerle ilgili yapılan imtihanlarda alınabilecek en yüksek puan 10 olarak belirlenmiştir. Sınava tabi tutulmuş olan adayların dil puanından en az 6 puan almaları gerekmektedir. Aksi halde adaylar başarısız olarak kabul edilmektedir.⁵⁷

Sınavı gerçekleştiren heyet üyelerinin sınava girecek adayların isimlerini bilmemesine özen gösterilmektedir. Bunun önlenmesi için ise birtakım tedbirler alınmıştır. Buna göre sınavın gerçekleştirileceği tarihten bir gün önce soruları hazırlayacak olan memur ile heyet başkanı bir araya gelerek soruları hazırlamaktadır. Hazırlanmış olan sorular 6 farklı zarfa konulmaktadır. Hazırlanan bu soru zarfları mum ile mühürlenmektedir. Böylece soruların heyet dışında başka kişilerce görülmesinin önüne geçilmiş olunuyordu. Sınav günü geldiğinde ise Sınav Heyeti kura yoluyla hangi zarfın içerisinde yer alan soruların sorulacağını belirlemektedir. 6 zarftan rastgele biri açılarak zarfın içerisinden çıkan sorular adaya yöneltilmektedir. Sınav gerçekleştirildikten sonra aday, sınav evrakını ve sınava girdiğine dair yoklama evrakını imzalayarak İmtihan Heyeti başkanına yine imza karşılığında teslim etmektedir. Başkan ise bunları kayıt altına aldıktan sonra yanında muhafaza etmektedir. Daha sonra başkan, heyeti toplayarak sınav kağıdının okunma işlemlerini yapmaktadır. Sınav kağıdının puanlaması yapıldıktan sonra adayın almış olduğu puan kayıt altına alınmaktadır.⁵⁸ Sınav uygulamasına dair bu gibi tedbirlerin alınmış olması tarafsızlık ve şeffaflık ilkesinin ön plana çıkarılmaya çalışıldığını göstermektedir. Bu durum ise İdare'nin bünyesinde istihdam etmeyi düşündüğü memurların belirlenmesi sürecinde son derece tarafsız ve adil bir sınav yöntemi uyguladığını göstermesi açısından önemlidir.

57 *Düyyûn-ı Umûmiye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 16-17.

58 BOA, ŞD. 401/8.

Sınav süresi ise 2 saat olarak belirlenmiştir. Kesinlikle ek süre verilmemektedir. Sınav esnasında adaylar soruları çözerken kitaplara veya notlarına başvuramamaktadırlar. Birbirlerine baktıkları veya birbirlerinden bilgi alıp verdikleri tespit edilen adayların sınavları iptal edilmektedir. Bu adaylar için daha sonra heyet huzurunda bir sınav daha yapılmaktadır. Daha önce kopya çektiklerinden dolayı bu adayların sınavları ayrı ayrı yapılmaktadır. Burada yapılan sınav kağıtlarının İmtihan Heyeti tarafından okunup puanlaması yapıldıktan sonra başarılı olup, idareye memur olarak kabul olunan adayların isimleri resmi evraklarla açıklanmaktadır. Sınav kağıtlarının okunup puanlamanın yapılmasından sonra sonuçların açıklanması için sınava giren tüm adaylar çağrılmaktadır. İmtihan Heyeti, sınavda başarılı olup da diğer sınavlara girmeye hak kazanan adaylar ile sınavda başarısız olan adayların isimlerini içeren zarfları adayların huzurunda açmaktadır. Böylece adayların almış oldukları puanları doğrudan görebilme imkânı tanınmaktaydı. İmtihanın sonuçlarıyla ilgili tutulmuş olan defterler hazırlanmaktadır. Bu defterler sınav, Merkez İdare'de yapılmışsa Meclis-i İdare'ye teslim edilmektedir. Sınavlar taşrada yapılmış ise hazırlanmış olan defterler Müdüriyet-i Umumiye'ye teslim edilmektedir. Bu defterlerin incelenmesi neticesinde olumlu bulunması halinde Meclis-i İdare, adayların sözlü sınava kabulüne karar vermektedir. Zira yazılı sınavdan geçen adaylar daha sonra sözlü sınava tabi tutulmaktadır. Buradan da kabul alan adaylar 6 ay atama sırası bekleyebilmektedir. 6 aylık bekleme süresinin sona ermesi halinde ataması yapılmamış olan memurlara öncelik tanınarak atamaları ilk fırsatta gerçekleştirilmektedir.⁵⁹

İdare merkezinde görev yapan memurların yerlerinin boşalması halinde yeni atamalar yapılmaktadır. Ancak nezaret ve merkez müdüriyetler ile memuriyetlerde bir diğer ifadeyle taşrada idareye bağlı olan şubelerde görev yerinin boşalmasına bakılmaksızın ihtiyaç duyulması halinde mülazım olarak bekleyen aday memurların ataması yapılmaktadır. Bu bilgilerden hareketle idare merkezinde yeni kadroların açılmadığı, fakat taşra idarelerinde ihtiyaç duyulması halinde yeni kadroların açılabilirdiği çıkarımı yapılabilir. Taşrada görev yapmak üzere mülazım olarak belirlenecek olan kişilerin sayısına sınırlama getirilmiştir. Buna göre her nezaret için 4, her merkezi müdüriyet için 2, müdüriyet için 2 ve her merkezi memuriyet için ise 1 kadroyu geçmemesine dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Mülazım olarak belirlenen kişilerin kadroya atanmaları ise mülazım olarak görevlendirilmiş oldukları tarihlere göre sıralanmaktadırlar. Bir müdüriyet ile merkez memuriyette bulunan mülazımların kadroya atanmaları için sınav yapılmaktadır. Sınavlar genel olarak merkezi nezarete gerçekleştirilmektedir. Ancak merkezi nezarete gelme imkânı olmayan adaylar için sınavın bölgede yapılması için talepte bulunulabilmektedir. Merkezi idare tarafından bu talebin uygun bulunmama

59 *Düÿün-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdareesi Memurin Nizamnamesi*, 18-19.

üzerine adaya sorulacak olan sorular zarf içerisinde müdüriyet veya memuriyete iletilmektedir.⁶⁰ Gelen bu zarf 3 memur huzurunda açıldıktan sonra mülazım; müdüriyet veya merkez memuriyete çağrılarak imtihana tabi tutulmaktadır. Sınavın gerçekleştirilmesinden sonra sınav evrakı ile cevap kağıtları aynı şekilde merkez nezarete iletilmektedir. Burada İmtihan Heyeti tarafından yapılan değerlendirme neticesinde mülazımların kabulüne dair karar verilmektedir.⁶¹

Sınavda başarılı bulunduktan sonra mülazımken kadroya ataması kabul edilen memurların göreve başlaması kayıtlı oldukları sınıfın en son derecesinde bulunan memuriyete atanarak gerçekleştirilmektedir.⁶² Mülazım olarak görev icra ettikten sonra bir memuriyete atamasının yapılmasına dair örnek isim İsmail Hakkı Efendi gösterilebilir. Buna göre İsmail Efendi, mülazım olarak Trabzon Düyûn-ı Umûmiyye Nezareti'nde⁶³ 8 ay bekledikten sonra 15 Haziran 1894 tarihinde 41 yaşındayken 250 kuruş aylık ücret karşılığında Sinop Düyûn-ı Umûmiyye Memuriyeti'nde tuz ambar memuru olarak istihdam edilmiştir.⁶⁴ Mülazım olarak bekleyen bir diğer kişi Ahmet Muhtar Efendi'dir. Ahmet Efendi, 29 Haziran 1904 tarihinde Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nde geçici koza satış kâtibi olarak 225 kuruş maaş ile görevlendirilmiştir. Mülazım olarak görevlendirilmiş olan Ahmet Muhtar Efendi, 17 Şubat 1908 tarihinde 150 kuruş aylık ücretle Pazarköy tapu katipliğine atanmıştır.⁶⁵ İncelenen bu iki örnekten hareketle nizamnamedeki hükümler çerçevesinde başarılı olan adayların ilk etapta mülazım olarak görevlendirildikleri, belirli bir süre çalışıp deneyim kazandıktan sonra da atamalarının yapıldığı görülmektedir.

Atamaların tam anlamıyla gerçekleştirilebilmesi için memur adaylar hakkında güvenlik soruşturmasının yürütüldüğü de görülmektedir. Bu doğrultuda 4 Aralık 1899 tarihinde bir gelişme meydana gelmiştir. Buna göre idarede müfettiş mülazımlığına 8 kişinin alınacağı belirtilmiştir. Bu sınava girmek için başvuran aday sayısı ise 138 kişiydi. Bu kişiler sadece Türkçe

60 BOA, ŞD. 401/8.

61 BOA, ŞD. 401/8.

62 BOA, ŞD. 401/8.

63 İdare Trabzon'da nezaret olarak teşkilatlandırılmıştır. Trabzon Düyûn-ı Umûmiyye Nezareti'ne bağlı olan müdürlükler Trabzon, Samsun, Giresun, İnebolu, Sinop, Amasya ve Tokat'ta kurulmuştur. Kazalarda ise memurluklar kurulmuştur. Trabzon Düyûn-ı Umûmiyye Müdürlüğüne bağlı Rize, Atina (Pazar), Yalıbolu (Araklı), Mepavri (Çayeli), Of, Sürmene, Mumhane-önü, Polathane, Büyük Liman, Görele, Maçka, Gümüşhane ve Toroul (Turul) memurlukları kurulmuştur. Bkz: Sibel Gürses Söğüt, "Düyûn-u Umumiye Nezaretlerinin Sınırları: Trabzon Merkezli Karadeniz Sahillerindeki Tuz Ticareti ve Hinterlandındaki Tuz Üretimi", *Birinci Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Sempozyumu*, ed. Musa Yavuz Alptekin, (Trabzon PDF Yayın, 2020), 122-123.

64 İbrahim Öztürk, "Sicil-i Ahvâl Defterlerine Göre Develili Memurlar", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 4, (Ekim 2022): 2491, <https://doi.org/10.21547/jss.1121663>.

65 "Mehmed Enver Efendi; 1282 Eğin doğumlu, Ömer Efendi'nin oğlu", BOA, DH. SAİDd. 187/66.

imtihana tabi tutulmuşlardır. Bu kişilerden sınavda başarılı olanlar sınavdan bir gün sonra sözlü mülakata ve güvenlik soruşturmasına tabi tutularak sınavda başarılı olmaları ve güvenlik soruşturmasının temiz çıkması halinde atamaları yapılmaktadır.⁶⁶ İdare’de görev üstlenecek olan kişilerin güvenlik soruşturmasına tabi tutulması adayların görevlendirilmesinden sonra olası suistimallerin önüne geçmek amacıyla alınmış önemli bir tedbir olarak değerlendirilebilir.

Ataması yapılan daimî memurlar dışında geçici memuriyete veya ondalık memuriyete istihdam edilecek memurların kabullerine ve atamalarına dair süreç hakkında da ayrıntılı bilgi kayıt altına alınmıştır. Buna göre nazır, merkez müdürleri ve teftiş memurları, başvuruda bulunan adayların memur olabilmeleri için herhangi bir engelin olmaması halinde başvuruları kabul edilerek sınav süreçleri başlatılmaktadır. Yine müdürler ilgili üst mercilerden izin almadan da sorumlulukları altında bulunan müdüriyet veya memuriyete atama yapabilmektedirler. Bu durum ise geçici veya ondalık memur alımında müdürlerin yetki sahibi olduğunu göstermektedir. Geçici veya ondalık memuriyetlerde istihdam edilecek olan kişiler başvuruda bulunmaktadır. Daimî memur alımında belirtilen tüm şartlar bu memurlar için de istenmektedir. Ancak üstlenecekleri görevlerde yeterli olup olmadıklarının anlaşılabilmesi için sözlü sınava tabi tutulmaktadırlar. Alınacak olan bu memurlarla ilgili sınavlar yapıldıktan sonra sınav evrakı ve diğer ilgili evrakların tutulduğu defterler Merkezi İdare tarafından onaylandıktan sonra görevlendirmeler yapılmaktadır. Her ne kadar geçici ve ondalık memurların atamalarına dair müdürlere yetki verilmişse de atama ile ilgili son karar mercinin Merkezi İdare’ye ait olduğu görülmektedir. Kabul alan ve mülazım olarak bekletilen memurların bir memuriyete tayin oluncaya kadar geçici olarak açılacak olan memuriyetlerde istihdam edilebilmektedirler. Geçici veya ondalık memurun mülazım olarak 2 yıl çalışmasından sonra sınav yapılmaksızın daimî kadroya geçişi sağlanmaktadır. Ancak her 2 yılını doldurmuş olan geçici veya ondalık memurun daimî kadroya geçtiği de söylenemez. İhtiyaç duyulması halinde daimî kadroya geçişi sağlanmaktadır.⁶⁷

İdare’nin istihdam politikası çerçevesinde memurların alımı için yapılacak sınavlara dair hükümlerin icra edilmesi sırasında devlet görevlilerinden birtakım istekler gelmiştir. Bunlardan biri de Tabip Binbaşı Mahmut Bey’in talebi olmuştur. Fuat Bey, Midilli Hanedanı’ndan Kulaksızzade ailesine mensup Tabip Binbaşı Mahmut Bey’in oğludur. Mahmut Bey, oğlunun katılmak üzere başvuruda bulunacağı sınav başvurusunda oğluna kolaylık sağlanması için, 18 Ağustos 1907 tarihinde bir talepte bulunmuştur.

66 “Düÿün-ı Umumiye müfettiş mülazımlığına alınacak kimselerin Türkçe imtihanlarının yapıldığı bunlar hakkında güvenlik koğuşturması yapılmasınının tabii olduğunun arzı”, BOA, Y. PRK. ZB. 23/86.

67 *Düÿün-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 20-22.

Bu günlerde Düyûn-ı Umûmîyye İdare Merkezi'ne memur almak üzere bir sınav gerçekleştirilmiştir. Bunun üzerine Mahmut Efendi, Mektebi Sultani öğrencilerinden olan oğlu Fuat'ın bu sınavlara katılması için kendisine kolaylık sağlanmasını İdare'den talep etmiştir. Ancak bu talebin içeriğine ve İdare'nin cevabına dair ayrıntılı bilgiler elde edilememiştir.⁶⁸ Ancak istihdam politikasıyla ilgili hükümlerin şeffaf ve tarafsız bir şekilde uygulanması için büyük önem gösteren İdare'nin bu gibi taleplere olumlu yönde cevap vermesi beklenmemektedir. Adayların başvuru süreçleri ve sınav işlemlerinin nasıl gerçekleştirileceği hususunda nizamnamede yer alan hükümlerden kısıtlı örneklerin incelenmiş olmasına rağmen sahada tatbik edilebilirlik oranının yüksek olduğu tespit edilmiştir.

2.2. Başvurusu Kabul Edilen Memurların Sicil Kaydı

Merkez İdare'de veya taşrada faaliyet yürüten nezaret, müdüriyet ya da memuriyetlerde görev icra eden memurların kayıtları tutulmaktadır. Bu kayıtlarda memurun ismi, şöhreti, tabiiyeti, mezhebi, doğum tarihleri, hayatı boyunca istihdam edilmiş olduğu memuriyetlere başlama ve ayrılma tarihleri, idarede üstlenmiş oldukları görevler bu görevlere başlama tarihi ve ayrılma tarihleri, maaş bilgileri, İdare'de görev üstlendiği müddetçe almış olduğu rütbe ile nişanlara dair ayrıntılı bilgiler içeren defterler tutulmaktadır. Bu kayıtlar dışında kantarcı ve kolcu memurlarla ilgili kayıtlar şubeler tarafından tutulmaktadır. Bu kişilerle ilgili tutulan kayıtları içeren tercüme-i hâl evrakı Merkez İdare'ye gönderilmektedir. Burada da Memurin Şubesi'nde muhafaza edilmektedir. Tercüme-i hâl evrakının gönderilmesi zorunludur. Göndermeyen kişiler hakkında atama işlemleri yerine getirilmemektedir. Tercüme-i hâl evrakında belirtilen tüm sorulara cevap verilmek zorundadır. Yazılan yazıların okunaklı olmasına dikkat edilmelidir. Ayrıca bu evrakla birlikte beyan edilen bilgilerin ispatını sağlamak için diğer ilgili evrakların da eklenmesi gerekmektedir.⁶⁹

Tercüme-i hâl evrakında şayet memurun doğum tarihine dair gün ve ay belirtilmemiş ise Müslüman olan memurlar için hicri yılın gayrimüslimler için ise mali yılın ortası doğum tarihi olarak kayıt altına alınmaktadır. Tercüme-i hâl evrakında kayıtlı olan bilgileri destekler nitelikte gerekli olan belgelerin eklenmemiş olması veya şüphe duyulması halinde Merkez İdare, ilgili kurumlarla iletişime geçerek memur hakkında gerekli olan belgeleri talep edebilmektedir.⁷⁰ Özellikle II. Abdülhamit döneminden itibaren devlet memurlarıyla ilgili tutulan sicil kayıtlarının idarede istihdam edilmiş olan

68 “Midilli hanedanından Kulaksızzade ailesine mensup Tabib Binbaşı Mahmud Bey'in mahdumu Fuad Bey'in Düyün-ı Umumiye-i Osmaniye İdaresi merkezinde istihdam edilecek memurlar için açılacak imtihana girmesine kolaylık sağlanmasına dair tahrirat”, BOA, TFR. I. M. 17/1613.

69 *Düyûn-ı Umûmîyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 32-33.

70 BOA, ŞD. 401/8.

memurlarla ilgili de tutulması, İdare'nin bünyesinde istihdam etmiş olduğu memurların takibinde devlet kurumlarının o tarihlerde uygulamış olduğu politikayı hayata geçirmeye çalışıldığını göstermektedir. Ayrıca İdare'nin devlet kurumlarıyla eş güdümlü hareket etmeyi kolaylaştırmaya çalışıldığını çıkarımı yapılabilmektedir. Zira İdare'de görev üstlenen memurların çoğunun devlet kurumlarında da vazife üstlendiklerine sıklıkla rastlanılmıştır. Devlet kurumlarıyla eş güdümlü bir istihdam politikası oluşturmaya çalışan İdare, bu anlamda memurların çalışma koşulları ile özlük haklarına dair de kapsamlı bir düzenlemeye gitmiştir.

2.3. Memurların Çalışma Koşulları ve Özlük Hakları

Nizamnamede üzerinde detaylı şekilde durulan bir diğ er husus memurların çalışma koşulları ve özlük hakları olmuştur. Bu çerçevede ilk etapta görevlendirilmiş olan memurların mesai saatlerine dair hükümler hazırlanmıştır. Buna göre İdare'nin bütün ş ubelerinde alaturka saat dikkate alınacak olup, memurların mesai saatleri Tablo 2'de gösterildiği gibi kararlaştırılmıştır.

Tablo 2. Memurların Günlük Mesai Saatleri

Aylar (Rumi)	Merkezi İdare		Taş ra İdareleri		Öğ le Yemeğ i İ zni	
	Baş langıç	Bitiş	Baş langıç	Bitiş	Baş langıç	Bitiş
Mart	09.50	16.50	09.00	17.00	12.00	13.00
Nisan	09.50	16.50	08.50	17.00	12.00	13.00
Mayıs	09.50	16.50	08.50	17.00	12.00	13.00
Haziran	09.50	16.50	08.50	17.00	12.00	13.00
Temmuz	09.50	16.50	08.50	17.00	12.00	13.00
Ağ ustos	09.50	16.50	08.50	17.00	12.00	13.00
Eylül	09.50	16.50	09.00	17.00	12.00	13.00
Ekim	09.50	16.00	09.00	16.50	12.00	13.00
Kasım	09.50	16.00	09.00	16.50	12.00	13.00
Aralık	09.50	16.00	09.00	16.50	12.00	13.00
Ocak	09.50	16.00	09.00	16.50	12.00	13.00
Ş ubat	09.50	16.00	09.00	16.50	12.00	13.00

Kaynak:

Düÿün-ı Umûmiye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi, 34.

Tablo 2'deki verilere bakıldığında idare bünyesinde vazife icra eden memurların görev icra ettikleri bölgelerin mevsimsel değişikliğe bağlı olarak farklılık gösterdiği söylenebilir. Bu farklılıkların oluşmasında ulaşım olanakları, mevsimsel şartlar ve aylara göre gün doğumu ile batımı etkili olmuştur. Bu gibi nedenlerden dolayı mart ile eylül ayları arasında 09.50'de göreve başlayan memurların mesaisi 16.50'de sona ermektedir. Ekim ile şubat ayları arasında ise kış ayı olması ve güneşin erken batmasından dolayı 09.50'de başlayan mesai saati 16.00'da sona ermektedir. Taşra İdareleri'nde mart ayında 09.00'da başlayan mesai 17.00'da sona ermektedir. Nisan ile ağustos ayları arasında mesai 08.50'de başlayıp 17.00'da sona ermektedir. Eylül ayında mesai 09.00'da başlayıp 16.50'de sona ermektedir. Ekim ile şubat ayları arasında ise 09.00'da başlayan mesai 16.50'de sona ermektedir. Mesai saatleri içerisinde memurların öğle yemeklerini yiyebilmeleri için saat 12.00'da izin verilmektedir.

Memurların ellerindeki işleri bitirmiş olmalarına rağmen mesai saatleri bitmeden görevlerinin başından ayrılmaları yasaktır. Memurların işe gelip gelmediğinin takip edilmesi için kuruma giriş ve çıkışlarında imzası alınmaktadır. İmzalar girişte ilk 15 dakikadan sonra, çıkışta ise mesai bitiminden 15 dakika önce alınmaktadır. Böylece memurların iş takibi yapılabilir. Bu imza listesi müdüriyet veya memuriyetin müdürü tarafından muhafaza altına alınmaktadır. İmza atacak olan memurlar ilgili müdürün yanına giderek bu imzayı atmaktadırlar. Bu imza listeleri Merkez İdare tarafından hazırlanıp müdürlere iletilmektedir. Sabah ve akşam saatlerinde memurun giriş çıkışını kontrol amaçlı alınan imzalarda eksikliğin çıkması veya geç gelme ya da erken çıkma gibi ihlallerin yaşanması halinde ilk etapta uyarılarda bulunmaktadır. Ancak uyarılara rağmen bu ihlallerin artması halinde verilen cezalar maaş kesintisi, geçici olarak görevden alınma, görev yerinin değiştirilmesi veya görevden azledilme şeklinde neticelenebilmektedir.⁷¹

İdare bünyesinde işletilmekte olan tuz ambarlarında, mizanlarda, balıkthane⁷² ve memlehalarda görev yapan memurlar, güneşin doğuşundan batışına kadar görevleri başında bulunarak müşterilere hizmet etmektedirler. Muhafaza memurları dahil tüm memurlar belirtilen saatler içerisinde görevleri başında bulunmak zorundadırlar. Her birimde nöbet tutmak üzere birer memur görevlendirilmiştir. Merkez-i İdare'de veya taşrada bulunan müdüriyet ile memuriyetlerde görevlendirilmiş olan memurlar müdür, nazır veya müfettişler görev yerlerinden ayrılmadığı müddetçe görev yerlerini terk etmemektedirler. Müdür, nazır veya müfettişlerin idareye gelişinden sonra

71 BOA, ŞD. 401/8.

72 Muharrem İlhami Efendi, 28 Kasım 1890 tarihinde 350 kuruş aylık maaşla İzmir Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti Balıkthane İdaresi mubassırlığına tayin edilmiştir. Bkz: "Muharrem İlhami Efendi; 1282 Giresun doğumlu, Tüccardan Yunuszade Hacı İbrahim Efendi'nin oğlu", BOA, DH. SAİDd. 186/225; Ahmet Yadi, *Sicil-i Ahvâl Kayıtlarına Göre Giresunlu Memurlar (1879-1909)*, (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2021), 85.

gelmesi veya bu görevlilerden erken saatte işten ayrılma suçunun işlenmesi halinde görevli hakkında birtakım yaptırımlar uygulanmaktadır. Buna göre suçun ilk defa işlenmesi halinde uyarı cezası verilmektedir. İkinci ve üçüncü defa işlenmesi halinde birer günlük maaş kesintisi, dördüncü ve beşinci defa işlenmesi halinde yarım maaş kesintisi, altıncı defa işlenmesi halinde maaşın tamamının kesilmesi gibi cezalar verilmektedir. Ancak buna rağmen aynı suçun yedinci defa işlenmesi halinde üç ay müddetle maaşsız şekilde açığa alınmaktadır. Bu cezasının sona ermesiyle birlikte görevi başına geldikten sonra ilgili memurun bir yıl içerisinde aynı suç işlenmesi halinde görevden azledilebilmektedir.⁷³ Görev ihlallerine dair aşamalı şekilde cezaların şiddetinin artırılmış olması yaptırımların caydırıcılığının arttırılmaya çalışıldığını göstermektedir.

Muhafaza memuru olarak istihdam edilmiş olanlardan daimî veya geçici olarak görev üstlenmelerine bakılmaksızın görevi başında bulunmadığına dair tespitlerin yapılması halinde yaptırımlara maruz bırakılmaktadır. Bu suçun ilk defa işlenmiş olması durumunda 2 günlük, ikinci defa işlenmesi halinde 5 günlük ve üçüncü defa işlenmesi halinde 10 günlük yevmiye kesintisine gidilmektedir. Ancak buna rağmen işe gitmeme suçunu işlenmesi halinde 3 ay müddetle maaşsız şekilde açığa alınmaktadır. Bu süre bittikten sonra görevi başına geldikten sonra suç tekrar işlenmesi halinde görevden azledilmektedirler. Buna dair gelişmeler aylık olarak hazırlanacak cetvellere kaydedilmektedir. Bu cetveller yoklama cetveli olarak da nitelendirilebilir. Bu cetveller memurların dosyalarına eklenmektedir. Buna dair kayıtlar Memurin Şubesi'ne iletilmektedir.⁷⁴ Bu gibi suçların sicil kaydına işlenmesi memurun daha sonra farklı birim veya kurumlarda görev üstlenmesi halinde yeni kurumun memurun bu ihlalleri hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamaktadır. Gerek literatürde gerekse arşivde yapılan taramalar neticesinde mesai saatleriyle ilgili herhangi bir olumsuz gelişmeye rastlanılmaması memurların büyük oranda mesai saatlerine riayet ettiğini düşündürmektedir.

Memurların çalışma koşulları ve özlük hakları çerçevesinde ele alınan bir diğer konu personelin tatil günleri olmuştur. İdare bünyesinde görev yapan Müslüman veya gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın tüm memurlar için Ramazan Bayramı'nda 3, Kurban Bayramı'nda ise 4 gün izin verilmektedir. Bu izinler dini tatil günleri olarak sayılmaktadır. Ayrıca Merkez-i İdare'de Müslümanlar için cuma günleri, gayrimüslimler için ise pazar günleri tatil verilmektedir. Dönemin koşullarına göre ihtiyaç duyulması halinde bu tatil günlerine ek olarak sonradan tatil günleri eklenebilmektedir. Aynı uygulamanın taşrada bulunan şubeler için de hayata geçirileceği belirtilmiştir. Yine gerek Merkez-i İdare gerekse taşrada bulunan müdüriyet ile memuriyetler tatil günlerini mezhepsel duruma göre şekillendirebilmektedir. Buna göre yıl başı,

⁷³ *Düÿûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 35-37.

⁷⁴ BOA, ŞD. 401/8.

paskalyanın birinci günü, paskalyanın elli birinci günü, miladi yılın başlangıcı, Yahudilerin dini günleri veya bayramı olan Hamursuz Bayram⁷⁵ günleri tatil ilan edilmiştir. Belirlenen bu günler dışında tatil ilan etmek yasaklanmıştır. Personelin bu günler dışında mazeretsiz işe gelmemesi suç işlemiş olduğu anlamına gelmektedir. Ait olduğu mezhebe bağlı olarak mezhebinin gerektirdiği günler dışında kendisine tatil ilan ederek işe gitmeyenler hakkında daha önce belirtilen hukuki muamele uygulanmaktadır.⁷⁶

Nizamnamede belirtilen hususlar çerçevesinde Paskalya Yortuları⁷⁷ münasebetiyle 28 Nisan 1894 tarihine kadar düzenli olarak Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nde silahsız olan Hristiyan memurların izinli sayıldıkları belirtilerek bu tarihten sonra 1894 senesi için gerek Müslüman gerekse gayrimüslim tüm silahlı ve silahsız memurların 2 gün izinli sayılması kararlaştırılmıştır. Memurların izinli bulunduğu 2 günlük süreçte ise dairenin kapalı olup hizmet vermeyeceği ifade edilmiştir.⁷⁸ Memurların izinli sayılacakları günlerin belirlenmesinde Osmanlı'nın toplumsal dokusu dikkate alınmıştır. Zira İdare, bu nizamnameyle farklı din, mezhep, dil ve ırk özelliklerine sahip olan memurların temel haklarının ön plana çıkarıldığı bir çalışma ortamı yaratmaya çalışmıştır.

Memurların izin günlerine bakıldığında ise dört farklı şekilde sınıflandırılmıştır. Bunlar; adi izin, sağlık gerekçesinden dolayı verilen izin, haccın ifası için verilen izin ve son olarak askerlik hizmetinin yerine getirilmesi için verilen izin türüdür. Bu izin türleri dışında memura hiçbir şekilde izin verilmemektedir. Adi izin süresi en fazla üç ay olarak belirlenmiştir. Bu izin süresi 3 sene için geçerli kılınmıştır. Bir diğer ifadeyle adi izne başvuran memurun 3 yıl içerisinde en fazla izne ayrılacağı gün sayısı 3 ay olarak

75 Pesah Bayramı olarak da nitelendirilen Hamursuz Bayramı, Yahudilikte üç hac bayramından biridir. Yahudilerin Musa'nın liderliğinde Mısır'dan çıkarak esaretten kurtulmalarını ve çöledeki seyahatleri sırasında mayasız ekmeğe yemeklerinin anısına kutladıkları bayramdır. İbrani takvimine göre Nisan ayının 15'inde başlamaktadır. İsrail'de 7 gün, İsrail dışında ise 8 gün sürmektedir. Yahudilerin en fazla rağbet gösterdikleri bayramdır. Bkz: Şevket Özcan, "Yahudilikte Pesah (Fisih) Bayramı: Ritüeller ve Semboller Bağlamında Fenomenolojik Bir İnceleme", *Uluslararası Sosyal Dergisi*, 11, 61, (2018): 1206, https://www.academia.edu/38048216/YAHUD%C4%B0L%C4%B0KTE_PESAH_FISIH_BAYRAMI_%C5%9Eevket_%C3%96zcan.

76 Erdoğan Keskinç, "Düyûn-ı Umumiye İdaresine Memur Olmak", *Amme İdaresi Dergisi*, 36, 2, (Haziran 2002): 72, https://ammeidaresi.hacibayram.edu.tr/documents/article/1/36/2/5_keskinclie.pdf.

77 Hristiyanlıktaki en kadim ve önemli bayramlarından biridir. Bu yortu gününde temel olarak Hz. İsa'nın çarmıha gerilişinden sonraki süreçte dirilişi kutlanmaktadır. Hristiyanlıkta M.S. II. yüzyıldan itibaren kutlanmaya başlanmıştır. Bkz: Münir Yıldırım, "Ortodoks Kilisesinde Paskalya", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7, 21, (2005): 69, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/51848>; Cahit Külekçi, "Osmanlı Devleti'nde Birlikte Yaşam: Paskalya Örneği", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 13, 25, (2015): 74, <http://ktp.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=87024375&Dergivalkod=0535>.

78 "Paskalya yortuları münâsebetiyle şimdye kadar yalnız Hristiyan memurlar mezûn olurlarken Düyûn-ı Umumiye İdaresinin Müslim ve gayr-ı müslim bütün memurlara iki gün izin verdiği", BOA, Y. A. HUS. 295/41.

belirlenmiştir. İzne ayrılmış olan memurun aylık maaşı ödenmektedir. Adi izin kapsamında belirtilen izin günlerinin tükenmesinden sonra ailesi veya kendisine bir şey olması halinde izin talep etmesi durumunda İdare’de yapılan görüşmeler neticesinde maaşlı veya maaşsız şekilde izin verilebilmektedir. Ancak bu memurlara da izin süreleri boyunca maaşların yarısı kadar ödeme yapılmaktadır. İdare’nin izin süresini doldurmuş olmasına rağmen mazeret durumunu belirten memurların mazeretlerinin geçerli görülmesi halinde izin verilmesi memurların geçerli taleplerini dikkate aldığını göstermektedir. Ancak aynı hassasiyeti maaş ödemesi konusunda göstermemiştir.⁷⁹

Adi izin türüyle izne ayrılmış olan memurun gerek devlet gerekse İdare’nin kanun ve nizamlarına aykırı davranması veya suç işlemesi halinde tevkif edilmesi durumunda suçunun sabit oluncaya kadar mahkemenin talebi doğrultusunda izinli sayılarak maaş ödemesinin yapılmasına devam edilmektedir. Verilecek olan bu izinlerin mevsimlerine dikkat edilmektedir. Özellikle eksper (bilirkişi) olarak bilinen muhamminlerin izin günlerinin ürünün hasadına yakın döneme denk getirilmemesi için hassasiyet gösterilmesi istenmiştir. Böylece personel yetersizliğinden dolayı iş aksaklığının önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Adi izinli olan memura ihtiyaç duyulması halinde, kendisi izin günü bitmemiş olmasına rağmen görevi başına çağrılabilir. Memur ise bu çağrıya olumlu yönde cevap vererek görevi başına geçmektedir. Daha sonra ise daha önce kullanmış olduğu izin süresi de dahil edilerek 3 ayı geçmeyecek şekilde tekrar izin verilebilmektedir. Ancak 3 aydan fazla iznin verilebilmesi için Meclis-i İdare kararına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kararın olumlu yönde çıkması için ise memurun sağlık problemleri veya yakınına kaybetmesi gibi nedenlerden dolayı geçerli bir gerekçesinin olması gerekmektedir.⁸⁰

Memurların adi izin dışında sağlık izni hakları da bulunmaktadır. Bu iznin süresi ise en fazla 4 ay olarak belirlenmiştir. Ancak 5 yıl boyunca İdare’de görev yapmış herhangi bir yasadışı işe karışmamış olan memurların 4 yıllık izin sürelerinin bitmesine yakın bir dönemde tekrar izin talep etmesi halinde 4 ay daha izin verilebilmektedir. Toplamda 8 ay izinli sayılan memur tam maaşını alabilmektedir. Bu sürenin bitmesinden sonra görevine dönecek durumunun olmaması halinde maaşsız olarak görevden açığa alınarak yerine yeni bir memur görevlendirilmektedir. Açığa alınan memurun daha sonradan iyileşmesi ve İdare’de istihdam edilmesini talep etmesi halinde daha önce icra ettiği memuriyete denk bir memuriyete ataması yapılmaktadır. Bu atama yeni bir atama olacağından dolayı daha önce görev icra etmiş olduğu birimde kadro ihtiyacının olması halinde orada istihdam edilmektedir. Aksi halde

79 “Düyûn-ı Umumiye İdaresi Memurin Nizamnamesi ve idare-i mezkure salahiyeti hakkında Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararının tebliği hakkında”, BOA, BEO. 2532/189859.

80 BOA, ŞD. 401/8.

farklı bir birimde istihdamı sağlanmaktadır.⁸¹ Açığa alındıktan sonra tekrar görevinin kendisine iade edilmesine karar verilmesi üzerine daha önceki görevine muadil bir vazifede istihdam edilmesine örnek olarak Abdülnafi Efendi'nin ataması gösterilebilir. Abdülnafi Efendi, 26 Mart 1884 tarihinde 300 kuruş aylık ücretle Kırşehir Düyûn-ı Umûmîyye Memurluğu'nda görevlendirilmiştir. Ancak 1886 yılında adam öldürme suçuna karıştığına dair iddiaların ortaya atılması üzerine, hakkında başlatılan tahkikat sürecinden dolayı açığa alınmıştır. Mahkeme süreci neticesinde suçsuz olduğunun anlaşılması üzerine daha önce yürütmüş olduğu göreve denk bir vazifeye tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar doğrultusunda 17 Temmuz 1887 tarihinde Kangırı Düyûn-ı Umûmîyye Memurluğu'nda istihdam edilerek iki maaş ikramiye almıştır.⁸²

Müslüman memurlar hacca gitmek için İdare'den izin talebinde bulunabilmektedirler. Bu talebin gerçekleşmesi halinde İdare memura izin hakkı tanımaktadır. Memur hacca Ramazan Bayramı'ndan önce gidecekse 6 ay, Kurban Bayramı'ndan önce gidecekse 4 ay izin verilmektedir. Bu izin süreleri memurun çalıştığı kurumun Hicaz'a uzaklığıyla alakalı olup verilen izin günlerinde yakınlık veya uzaklığa bağlı olarak değişiklik yapılabilmektedir. İzinli oldukları süreçte İdare'den tam maaş almaktadırlar. Bu izin memurun hizmette bulunduğu süre boyunca sadece bir defa verilmektedir.⁸³ Hac vazifesini ifa etmek üzere izin başvurusunda bulunan Müslüman memurların izin talebine dair nizamnamede yer alan hükümlerin icra edildiğine dair örnekler tespit edilmiştir. Buna göre 17 Nisan 1894 tarihinde izin için başvuruda bulunan Maliye Hazinesi Düyûn-ı Umûmîyye Muhasebecisi muavini Salih Efendi'nin başvurusu örnek olarak incelenebilir.⁸⁴ Yapılan bu başvuru doğrultusunda Salih Efendi'nin talebi değerlendirmeye alınmıştır.⁸⁵ Yapılan değerlendirmeler neticesinde Salih Efendi'nin Hicaz'a gitmek üzere izin verilmesi uygun bulunmuştur.⁸⁶ Gerek daha önce ele alınan Paskalya Yortusu için gerekse Salih Efendi'nin hac için gerçekleştirmiş olduğu izin başvurusunun İdare tarafından olumlu karşılanması ve gerekli işlemlerin hızlı şekilde icra edilmesi yereldeki şubelerin nizamname çerçevesinde hareket ettiğini göstermesi açısından önemli gelişmeler olarak yorumlanabilir.

Askerlik hizmeti ile mükellef olan memurların icra edecekleri askerlik vazifesine bağlı olarak 5 ile 9 ay arasında değişen bir izinleri

81 *Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 44-46.

82 "Abdülnafi Efendi; 1270 Kırşehir doğumlu, Kırşehirlî Garîbzade Nuri Efendi'nin oğlu", BOA, DH. SAİDd. 107/51.

83 BOA, ŞD. 401/8.

84 "Maliye Hazinesi Düyûn-ı Umumiye Muhâsebecisi Muâvini Salih Efendi'ye Hacc'a gitmek üzere izin verilmesi", BOA, Y. A. HUS. 294/2.

85 "Hazine-i Maliye Düyun-ı Umumiye Muhasebecisi Muavini Salih Efendi'nin haccetmek üzere Hicaz'a gitmesine izin verilmesi", BOA, İ. HUS. 24/1.

86 "Hazine-i Celile Duyun-ı Umumiye Muhasebecisi Muavini Salih Efendi'nin Hac farızası için Hicaz'a azimetine müsaade olunduğu." BOA, BEO. 397/29755.

bulunmaktadır. Askerde bulunan memurlara maaşları İdare tarafından yarım maaş olarak ödenmektedir. Ödemeler ise memurun yerine vekil bırakacağı kişiye aylık olarak yapılmaktadır. Bu arada maaşlar hak edilmiş ilkesi çerçevesinde yatırılmaktadır. Bir diğer ifade ile memur icra etmiş olduğu bir aylık maaşını ayın son günü almaktadır. Kendilerine verilen izin süresinin aşılması halinde maaşsız şekilde açığa alınmaktadırlar. Ancak daha sonradan İdare'ye dönmeleri halinde daha önce üstlenmiş oldukları göreve muadil bir vazifede istihdam edilmektedirler. Savaş dönemlerinde silah altına alınmış olan memurların da görevlerinin devam edeceği ve yarım maaş alacakları hüküm altına alınmıştır. Aynı hükümler askerlik vazifesinden sorumlu olan gayrimüslim Osmanlı tebaası için de geçerli olmuştur.⁸⁷

İzin alan memurların izin evrakları ilgili memurlar ve idareciler tarafından hazırlanıp onayladıktan sonra Merkezi İdare'ye iletilmektedir. Hazırlanan bu evrakta memurun en son iznini hangi tarihlerde kullanacağına, izin süresinde nerede bulunacağına ve memurun izinde olduğu esnada yerine hangi memurun bakacağına dair kayıtlar yer almak zorundadır. Sağlık izni alan memurlar için bu evrakın yanı sıra bir de sağlık raporunun eklenmesi zorunludur. Bu rapor Merkezi İdare doktoru, belediye tabibi, belediye tabibinin bulunmadığı yerlerde mahalli birimin uygun bulacağı bir serbest doktor veya İdare'nin kendi doktoru tarafından hazırlanabilmektedir. Sağlık raporunun alınabileceği doktorların belirlenmiş olması bu alanda yaşanacak suistimallerin engellenmesi için alınmış bir önlem olarak değerlendirilebilir. Hiçbir şekilde doktora ulaşamaması halinde ise memurun bağlı bulunduğu İdare ile mahalli yöneticilerin şahsın hasta olduğuna dair bir evrak düzenleyerek iletmeleri gerekmektedir. İzne ayrılan memurlara izin evrakı Müdür-ü Umumiye'ye bağlı olan memura Müdür-ü Umumiye, Meclis-i İdare'ye bağlı olan memura Meclis-i İdare tarafından verilmektedir. Ayrıca birinci ve ikinci kısımlarda bulunan memurların izin evrakları Meclis-i İdare'ye bildirilmektedir. İzne ayrılan memurların göreve başlaması için Müdüriyet-i Umumiye'ye uğrayıp kendilerini göstermeleri ve Memurin Şubesi'ne giderek kayıtlarını yaptırmaları gerekmektedir.⁸⁸

Daimî kadrolu memur dışında geçici veya ondalık memurlara da izin hakkı tanınmaktadır. Bu bağlamda nazırlar veya merkez müdürlere izin verme yetkisi tanınmıştır. Bu izinler müfettişlerle birlikte muhafaza memurları, kantarcılar ve odacılar gibi memurlara verilmektedir. Verilen izinlerin kayıtları tutularak aylık olarak her ayın son gününde Müdüriyet-i Umumiye'ye iletilmektedir. Taşralarda bulunan birimlerde çalışan memurlara nazır veya merkez müdürleri 15 günü geçmemek şartıyla izin verebilmektedirler. Bu izin yılda bir kez verilebilmektedir. 15 gün olarak izinli sayılacak olan memurlar izinde oldukları müddetçe maaşları eksiksiz şekilde yatırılmaktadır. Geçici

87 BOA, ŞD. 401/8.

88 *Düÿün-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 47-48.

olarak İdare'de görev üstlenen memurlardan herhangi birinin hasta olması halinde hastalığını hekim raporuyla belgelemesi, idareyi maddi açıdan zarara uğratmamak ve icra etmiş olduğu işlerin aksamaması için yerine bir memuru vekil olarak bırakması şartıyla en fazla 15 gün sağlık izni alabilmektedir. İzin verilen memurların isimleri, izne ayrıldıkları tarihler, icra etmiş oldukları görevleri ve izin sürelerine dair kayıtlar tutularak her ayın sonunda Merkezi İdare'ye iletilmektedir. İzin süresi biten memurun geçerli bir sebebi olmak şartıyla işe geleceği güne kadar olan zaman diliminde maaşı kesilmektedir. 30 gün içerisinde ise işe dönememesi halinde idaredeki işine son verilmektedir.⁸⁹ Daimî kadroda bulunan memurlar ile geçici veya ondalık memurlara verilen izinler arasında süre ve yetki açısından farklılığın olması nizamnamenin özlük hakları açısından memurlar arasında bir sınıflandırmaya gittiğini ve eşit hakları sunmadığını göstermektedir.

İdare-i Merkeziye memurlarından birinin hanesinden çıkamaması veya hasta olması halinde müdüre haber vermek zorundadır. Bu haberi alan müdür memur hakkında araştırma yapmaktadır. Araştırma neticesinde memurun haklı olması ve sağlık raporu almış olması halinde izinli sayılmaktadır. Bunlar ise adi izinli olarak kayıt altına alınmaktadır. Hastalık istisna tutularak diğer gerekçelerde dikkatli davranılması ve İdare'nin işleyişini sekteye uğratmamak adına izin verilmesinde istekli olunmamasına dikkat edilmesi istenmiştir. İzinli olarak ayrılan memurlardan birimlerindeki yöneticiler birinci dereceden sorumlu tutulmaktadır. Bu sorunluluktan dolayı yöneticiler gerekmemesi halinde ve zorunluluk dışında izin vermekte istekli davranmamışlardır. İzinsiz şekilde 8 gün işe gelmeyen yöneticilerin 3 aylık, memurların ise 2 aylık maaşları kesilerek tevkif edilmektedirler. Tevkifleri süresince ise maaşlarının dörtte birini alabilmektedirler. Bu suçun ikinci defa işlenmesi halinde gerek idareci gerekse memur olmasına bakılmaksızın işine son verilmektedir. İşe gelmedikleri zaman zarfında açığa çıkan zarar masrafları ise gelmeyen idareci veya memurdan tahsil edilmektedir. Bu kişilerin izin talepleri reddedilerek idareye dönme talepleri olumsuz şekilde cevaplanmaktadır.⁹⁰

İzne ayrılmış olan memurların yerlerine vekaleten görev üstlenmiş olan kişilerin maaşlarına dair bir düzenleme de yapılmıştır. Buna göre izne ayrılmış olan memurun izin süresinin bitmesiyle birlikte işbaşı yapamaması üzerine vekaleten görev icra eden memur görevi icra etmeye devam etmekle birlikte asaleten atanmış olan memurun almış olduğu maaşın yarısını almaktadır. Ayrıca bu doğrultudaki yarım maaş uygulaması asaleten atanmış olup da görevden ayrılma, ölüm veya görevden alınma gibi nedenlerden dolayı boşalan kadrolara vekaleten atanmış olan memur için de uygulanmaktadır. Bu vekalet maaşı izne ayrılmış olan memurların izin süresince verilmektedir.

89 BOA, ŞD. 401/8.

90 *Düyün-ı Umûmiye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 49-50.

Vefat veya görevden ayrılma durumunda ise vekaleten atanan memura görevden ayrılmanın gerçekleştiği tarihin ilk gününden itibaren vekalet maaşı ödenmeye başlanmaktadır. Bulduğu mevkinin dışında yer alan bir memuriyette vekaleten görevlendirilen memurların maaşları göreve başladığı ilk günden itibaren hesaplanmaktadır. Daha önce almış olduğu maaşın 3 katı oranında maaş verilmektedir. Açığa alınmış olan memurların yerlerine vekaleten görevlendirilen kişilere azledilen memurun aylık maaşı 500 kuruştan aşağı ya da 500 ile 1000 kuruş arasında ise 500 kuruş, 1000 kuruştan fazla ise maaşın yarısı vekalet maaşı olarak vekili olarak atanan memura verilmektedir. Bulduğu mahalde farklı bir memuriyette vekaleten tayin olunacak olan memurun vekalet maaşı alabilmek için o dereceye sahip olması gerekmektedir. Bu maaşlar ihtiyat maaşı olarak toplanan hesaptan karşılanmaktadır.⁹¹ Nizamnamede memurların çalışma koşulları ve özlük haklarına dair hazırlanan hükümlerin yanı sıra üzerinde durulan bir diğer konu da memurların tayin, terfi ve açığa alınma işlemlerinin hangi hükümler çerçevesinde icra edildiği olmuştur.

2.4. Memurların Tayin, Terfi ve Açığa Alınma İşlemleri

Sınavlarda başarılı olan memurların atamaları yapıldıktan sonra farklı yerlere tayinlerinin gerçekleştirilmesi veya terfilerin yapılması da belirli şartlara bağlanmıştır. Buna göre memurların İdare bünyesinde herhangi bir nezaret, müdüriyet veya memurlukta üstlenmiş oldukları göreve denk bir sınıfa tayinleri yapılabilir. Tayin yıl içerisinde istenildiği zaman gerçekleştirilebilmektedir. Ancak maaş zammının verilmesi için o senenin mart veya eylül ayının başının beklemesi gerekmektedir. Tayin isteyen memurların aynı sınıfta bulunması halinde kademelerine göre öncelik sıralamaları yapılmaktadır. Memurların sahip olduğu kademelerin eşit olması halinde bir önceki sınıfta mevcut kademelerine bakılarak öncelik sıralaması oluşturulmaktadır. Bu durumda da eşit olunması halinde ilk maaş alan kişiye öncelik verilmektedir. Maaş alımlarının da aynı tarihte gerçekleştirilmiş olması halinde yaşı büyük olan memura atama önceliği verilmektedir. Terfinin gerçekleştirilmesi için ise bir alt sınıfta bulunan ve 1000 kuruş maaş alan memurun en az 1 yıl, 1000 kuruşun altında maaş alan memurların en az 2 yıl çalışmış olması şartı aranmaktadır. Bu şartları sağlayanların ise bir üst sınıfa terfi edebilecekleri belirtilmiştir. Üst sınıfa terfi edemeyenler ise kendi sınıfı içerisinde bir üst dereceye terfi edebileceklerdir.⁹²

Bir memurun bir mertebeden diğer mertebeye terfi etmesi için öncelikle terfi edeceği yeni vazifenin tüm şartlarını sağlamış olması gerekmektedir. Bu şartları sağlayan birden fazla memurun olması halinde ise şartları sağlayanlar

91 BOA, ŞD. 401/8.

92 *Düÿün-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 22-23.

arasında seçim yapılarak terfi edecek kişi belirlenmektedir. Buna göre seçilmiş olan memurun terfi işlemlerinin yapılmasından sonra terfi olduğu mertebede en son sınıfına mahsus olan maaşı almaktadır. Ancak daha önceki mertebelerinde almış oldukları maaş ile yeni mertebelerindeki maaşları aynı oranda ise bu rakam korunmaktadır. Bu kişilerde de aylık maaşları 1000 kuruşun üzerinde ise daha önceki görev yerlerinde 2 yıl çalışmış olma şartı aranmaktadır. Terfi bekleyen kişilerin çok olması halinde daha önce tayin bekleyen memurların öncelik sıralaması oluşturularak terfiler gerçekleştirilmektedir. Taşrada yapılacak olan terfi işlemleri de aynı şekilde gerçekleştirilerek kayıt altına alındıktan sonra Meclis-i İdare'ye iletilmektedir.⁹³

Terfi ile ilgili yukarıda belirtilen hükümler çerçevesinde faaliyetlerin icra edildiği örneklerden biri Murat Bey'in terfi işlemleridir. 30 Aralık 1892 tarihinde Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi'nde komiser olarak vazife üstlenmiş olan Murat Bey'in, görevi başında göstermiş olduğu başarıdan dolayı Meclisi İdare tarafından dördüncü rütbeden mecidi nişanı ile ödüllendirilmesine karar verilmiştir.⁹⁴ Bir diğer örnek Ali Rıza Bey ile ilgili olmuştur. 8 Mart 1893 tarihinde Selanik Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi'nde nazır olarak vazife icra etmekte olan Ali Rıza Bey'in İdare Meclisi tarafından rütbe ile ödüllendirilmesi kararı alınmıştır. Bu karara göre Ali Rıza Bey'in mevcut olan rütbesi bir derece daha arttırılmıştır.⁹⁵ Son olarak Rober Efendi'nin ödüllendirilmesi örnek olarak incelenebilir. Şöyle ki 11 Kasım 1894 tarihinde Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi'nde müfettiş olarak vazife icra etmekte olan Rober Efendi'ye görevinde göstermiş olduğu üstün başarılarından dolayı İdare Meclisi tarafından dördüncü rütbeden nişan-ı Osmani takdim edilmiştir.⁹⁶ İdare'nin görevlerinde başarı göstermiş olan memurların farklı nişan veya rütbelerle ödüllendirme yoluna gitmesi personelin çalışma motivasyonunu yükseltmeye çalıştığını göstermektedir.

Bir memurun işlemiş olduğu suçtan dolayı 6 ay veya süresiz olarak açığa alınabilmesi için Memurun Komisyonu gerekli olan çalışmaları icra etmektedir. Komisyon tarafından alınan karar ilk etapta Müdüriyet-i Umumiye'ye iletilmektedir. Oradan da Meclis-i İdare'ye bildirilmektedir. Meclis'te yapılan görüşmeler neticesinde memur hakkında karar alınmaktadır. Bu kararın memurun açığa alınmasına yönelik olması halinde açığa alınmış olan memur açıkta kaldığı müddet boyunca maaş alamamaktadır. Yürütülen soruşturma neticesinde suçsuz olduğunun anlaşılması üzerine tekrar işe dönme talebinin olması durumunda bu talebi dikkate alınmaktadır. Memur

93 *Düyûn-ı Umûmiye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 23-25.

94 “Düyûn-ı Umumiye Komiseri Murad Bey'e ikinci ve Kardif Şehbenderi Celal Bey'e dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı itası”, BOA, İ. TAL. 11/59.

95 “Selanik, Düyûn-ı Umumiye Nazırı Ali Rıza Bey'in, hüsn-ı hizmetine binaen rütbe ile taltifi”, BOA, DH. MKT. 38/48.

96 “Düyûn-ı Umumiye Müfettişlerinden Rober Efendi'ye dördüncü rütbeden nişan-ı Osmani ihsanıyla taltifi”, BOA, İ. TAL. 65/49.

daha önce ayrılmış olduğu birimde kadro açığıının olması halinde orada istihdam edilmektedir. Ancak eski iş yerinde kadronun dolmuş olması halinde farklı bir birimde bulunan aynı kadroya aynı derece ile atanmaktadır. Ancak ait olduğu kadro ve derecede boş kadronun olmaması halinde bir daha aynı hizmeti yerine getirmek için istihdam edilmemektedir. Açığa alınmış olan bir memurun tekrar göreve getirilmesi için idareyi bağlayıcı hiçbir kanun bulunmamaktadır.⁹⁷

Daha önce idare bünyesinde vazife üstlenmiş olup görevden ayrıldıktan sonra idare bünyesinde aynı görevi icra etmek üzere istihdam edilmeyecek bir diğer kesim de istifa eden memurlar olmuştur. Şöyle ki daha önceki hizmeti sürecinde herhangi bir yasadışı girişime karışmamış olan ve görevini hakkıyla yerine getiren memurun istifa etmesinden sonra aynı birimde ve derecede daha önceki maaşa denk bir aylıkla istihdam talebinin olması halinde olumsuz yanıtlanmaktadır. Ancak daha önce görev icra ettiği memuriyet derecesine denk bir başka yere ataması yeniden yapılabilir. Farklı bir birimde atamasının yeniden yapılmasından dolayı yeni bir kadro açılması gerekmektedir. Bu durum da memur adayında aranan tüm şartları sağlaması ve memurun atama sürecinin tüm aşamalarına tabi tutulmasını zorunlu kılmaktadır. İdare bünyesinde görev almak için ilk defa başvuran memur adaylarından hiçbir farkı olmayarak gerekli şartları sağlayıp imtihanlarda başarılı olduktan sonra ataması yapılmaktadır. Böylece yeniden istihdam edilmiş olan memura yeni istihdam edilmiş nazarıyla bakılacak ve daha önce yürütmüş olduğu hizmetlerin kendisine sağlamış olduğu özlük haklarından istifade edemeyecektir.⁹⁸

Görev yeri değişikliği veya terfi talebi olan memurlar pullu dilekçe ile bağlı buldukları müdüriyet veya memuriyete başvuruda bulunmaktadırlar. Bu dilekçeler ilgili birimler tarafından incelendikten sonra Müdür-ü Umumiye'ye iletilmektedir. Oradan da Meclis-i İdare'ye sunulmaktadır. Bu evrakların Meclis-i İdare tarafından incelendikten sonra onaylanmasıyla birlikte terfi veya görev yeri değişikliği için harekete geçilmektedir. Tayin tarihinden itibaren memurun en erken sürede yeni görev yerine gitmesi zorunludur. Bir memurun terfi veya tayininin gerçekleşmesine karşı gelerek yeni görev yerine gitmemesi durumunda memur açığa alınmaktadır. Açığa alındığı sürede ise maaş ödemesi yapılmamaktadır. Ancak bu görevi yerine getirememesinin gerekçesi sağlık problemleri olması halinde sağlık gerekçesinin de belediye tabipleri tarafından onaylanması durumunda, memur bu uygulamadan muaf tutulmaktadır. Terfi veya ceza dışında farklı nedenlerden dolayı görev yerinin değiştirilmesine karar verilen memurların yeni görev yerlerine gidemeyeceklerini ve bundan muaf tutulmalarını talep edebilmektedir. Bu doğrultuda bir talebin olması halinde memur hakkında

97 BOA, ŞD. 401/8.

98 *Düÿün-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 26-27.

araştırma süreci başlatılmaktadır. Yapılan araştırmalar neticesinde memurun görev yerinin değiştirilmesi halinde zor durumda kalacağına anlaşılması üzerine şahsın iyi niyeti de göz önünde bulundurularak görev yerinin değiştirilmesi doğrultusunda alınan karar iptal edilebilmektedir. Böylece memur eski biriminde görev icra etmeye devam etmektedir.⁹⁹

Nizamnamede tayin, terfi ve açığa alınmayla ilgili belirtilen hükümlerin tatbikine dair tespit edilebilen gelişmelerden biri, açığa alındıktan sonra görevden azledilen Mehmed Esad Efendi ile ilgili meydana gelen gelişmedir. Olay görevini suistimal etmesinden dolayı Sürmene Düyûn-ı Umûmiyye Memurluğu'nda cereyan etmiştir. Buna göre Mehmed Esad Bey, 6 Haziran 1893 tarihinde 800 kuruş maaş ile Sürmene Düyûn-ı Umûmiyye Memurluğu'nda görevlendirilmiştir.¹⁰⁰ Görevi sırasında hastalık bahanesiyle işe gelmediği, kasa anahtarı ve resmi mührünü oğluna veya başka birine bıraktığı, gayretsizliğinden dolayı aşar gelirlerinin bir kısmını toplayamadığı, tuz sarfiyat işlemlerini adi pusula üzerine yazdığı, balık vergisi olarak toplanacak miktardan fazla para tahsil ettiği, tuz ambarlarının kayıtlarında fire çıkmasına sebebiyet verdiği ve fazla tuz kaydının çıkmasına neden olduğu tespit edilerek hakkında tahkikat süreci başlatılmıştır. Hakkında teftiş memuru tarafından suçlamalar yapıldıktan sonra 21 Nisan 1900 tarihinde süresiz ve maaşsız olarak açığa alınmıştır.¹⁰¹ Ancak tahkikat sürecinin ne şekilde neticelendiği ve hakkında uygulanan muamelenin ne yönde cereyan ettiği tespit edilememiştir.

Hakkında tahkikat süreci başlatılarak maaşsız şekilde açığa alınmış olan bir diğer kişi de Üsküp Hacı Taceddin Mahallesi ahalisinden Ramiz Şevki Bey olmuştur. Ramiz Şevki Bey, 22 Şubat 1903 tarihinde Üsküp Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nde vazife icra ederken sebep olduğu 45.000 kuruşluk açıktan dolayı maaşsız şekilde görevden el çektirilerek açığa alınmıştır.¹⁰² Açığa alınma veya görevden azledilmeyle neticelenen bu iki örnekten hareketle görevlilerin vazifeleri sırasında yasadışı girişimlerde bulunmaları halinde, nizamnamede belirtilen hükümler çerçevesinde hukuki muameleye tabi tutuldukları söylenebilir. Memurların tayin, terfi ve açığa alınma işlemleri dışında nizamnamede üzerinde durulan bir diğer konu almış oldukları maaşlara dair düzenlemeler olmuştur.

99 BOA, ŞD. 401/8.

100 "Mehmed Esat Bey; 1262 Trabzon doğumlu, Karahisar-ı Şarki Mutasarrıfı Kethüdazade Trabzonlu Ahmed Emin Ağa'nın oğlu", BOA, DH. SAİDd. 165/117.

101 Ayhan Yüksel, *Sicil-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Tirebolulu Memurlar (1879-1909)*, (İstanbul: Kitabevi, 2004), 41-42.

102 "Üsküb Hacı Taceddin Mahallesi'nden olup Düyûn-ı Umumiye memuriyetinden açığa alınan Ramiz Şevki'nin, tekrar tayin edilmesini talep eden istidası ile Düyûn-ı Umumiye Müdüriyeti'nin cevabi yazısı", BOA, TFR. I. ŞKT. 11/1072.

2.5. Memurların Maaş İşlemleri

Memurların maaşlarına dair ayırım İdare'nin kadro yapılanmasında gerçekleştirilen sınıflandırma çerçevesinde şekillenmiştir. Buna göre maaşların miktarları birinci kısım memurun, ikinci kısım memurun, üçüncü kısım memurun ve hademe ile diğer memurlar şeklinde sınıflandırılmıştır.¹⁰³ Dört ana sınıf şeklinde derecelendirilen memurların maaşlarına dair rakamlar da bu sınıflar üzerinden tasnif edilmiştir. Bu çerçevede idare bünyesinde istihdam edilmiş olan memurların üstlenmiş oldukları görevlere göre almış oldukları maaşların taban ile tavan ücretleri Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3'teki veriler incelendiğinde İdare bünyesinde istihdam edilmiş olan memurlardan en yüksek maaşı alan kişiler 8500-1400 kuruş aylık geliri olan İdare-i Merkeziye Muhasebecileridir.¹⁰⁴ En az maaş alan memurların ise 200 kuruş aylık gelir ile ambarcılar olduğu belirtilmiştir. Tabloda verilen istatistiki rakamlara bakıldığında genel olarak icra edilen vazifeler karşısında alınan aylık ücrete dair net bir rakam olmamakla birlikte görev yerinin farklılığına ve memurun sahip olduğu dereceye bağlı olarak rakamın değişiklik gösterdiği görülmektedir.¹⁰⁵ Bu farklılığın oluşmasında memurların görevlendirilmiş olduğu bölgelerdeki hayat pahalılığının etkili olması muhtemeldir.

Memur atandıktan sonra göreve başladığı ilk günden itibaren maaş almaktadır. Maaşlarını hak ediş yöntemiyle almaktadırlar. Bir diğer ifade ile memur göreve başladığı ilk andan itibaren maaşı işler ve bununla birlikte ay sonuna gelindiğinde görev yaptığı günler üzerinden hesaplanarak maaşı verilmektedir. Görevden ayrılan, istifa eden veya azledilen kişilere görevden ayrıldıklarına dair tebligatın yapılmasından sonra yerlerine yeni memurun görevlendirilmesiyle birlikte ödenen maaşlar kesilmektedir. Görev değişikliği sırasında memurun eski biriminden ayrılıp yeni biriminde işe başladığı tarihler arasındaki zaman diliminde bir aylık maaşı en az ücreti veren birim tarafından karşılanmaktadır. Müdürlük veya memurluğun ilga edilmesi neticesinde açıkta kalan memurların maaşlarıyla ilgili de düzenleme yapılmıştır. Buna göre açıkta kalmış olan memurun ilk ayının maaşı tam olarak ilga edilen kurum tarafından ödenmektedir. Ancak tekrar bir memuriyete tayin edilinceye kadar geçecek zaman zarfındaki maaşı Mülkiye Tekaüt¹⁰⁶ Sandığı'ndan karşılanmaktadır. Bu maaş ödemesi ise en son aldığı

103 *Düÿün-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurun Nizamnamesi*, 1-3

104 Bu rakam aynı tarihlerde devletin farklı kademelerinde görev icra eden birinci sınıf bürokrasinin maaşına denkti. Zira bakanlıkta müsteşar olarak görev icra eden bürokratin aylık maaşı 7.500, birinci sınıf mutasarrıfın maaşı ise 6.000 kuruştur. Bkz: Keskinlikç, "The Ottoman Düÿün-ı Umumiye (Public Debt) Administration", 70.

105 BOA, ŞD. 401/8.

106 Arapça kökenli olan tekaüt kelimesi memuriyetten ayrılma veya emekliliğe ayrılmak anlamına gelmektedir. Ordu ve bürokrasi mensuplarının emekliliğe ayrılmasından sonra emekli

Tablo 3. Memurların Sınıflandırmaya Göre Almış Oldukları Maaş Miktarları

Görev Tipi		Maaş (Kuruş)
Birinci Kısım	Meclis-i İdare Baş Kâtibi	5000-7500
	İdare Hukuk Müşaviri	5000-6000
	Şube Müdürleri	4000-6000
	Birinci Sınıf Nazırlar	4000-6000
	Baş Müfettişler	4500-5500
İkinci Kısım	İkinci Sınıf Nazırlar	3000-3500
	Fırka Müfettişleri	3000-4000
	İdare-i Merkeziye Kalem Müdürleri	3000-4000
	İdare-i Merkeziye Şube Müdür Muavinleri	2500-3500
	Meclis-i İdare Riyaset Katipleri	2500
	Damga Nezareti Kontrol Memuru	2500-4000
	İdaresinin Sofya'da Bulunan Vekili	2500-4000
	Memleha Fen Memuru	2500-4000
	İdare Tabibi	2000-3500
	Müfettişler	2000-2700
	İdare-i Merkeziye Kalem Müdür Muavinleri	1800-2500
	Merkez Müdürleri	2500
	Birinci Sınıf Müdürler	1600-2300
	Ziraat Kontrol Memurları	1000-2500
	Bursa Harir Dârütta'lim Müdür Muavini	1500-2000
	Nezaretlerdeki Birinci ve İkinci Sınıf Muhasebe Baş Katipleri	1500-2000
	İdare-i Merkeziye Birinci ve İkinci Sınıf Mütercimleri	1600-2000
	Nezaretlerdeki Birinci ve İkinci Sınıf Tahrirat Baş Katipleri	1100-1500
	Dava Vekilleri	1500-1600
	Meclis-i İdare Aza Katipleri	1000-1500
	Meclis-i İdare Tercüme Muavini	1500
	Aşar Dairesi Kâtibi	1500
	Müfettiş Muavinleri	1000-1600

Üçüncü Kısım	Muhasebe Merkeziye Baş Katipleri	1200-1500
	İkinci Sınıf Müdürleri	800-1500
	Baş Makinist	1300-2000
	Elektrik Baş Memuru	1200-2000
	Kapı Kethüdarları	1600
	Nezaret ve Merkez Müdüriyet Üçüncü ve Dördüncü Sınıf Muhasebe Baş Katipleri	1000-1400
	Nezaret ve Merkez Müdüriyet Üçüncü ve Dördüncü Sınıf Tahrirat Baş Katipleri	800-1100
	İdare-i Merkeziye Muhasebecisi	8500-1400
	İdare-i Merkeziyete Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Sınıf Mütercimler	1.000-1400
	Umur-ı Hukukiyede İstihdam Edilen Dava Vekilleri	8500-1000
	Daire Müdürü	800-1400
	Merkez Memurlar ile Memurlar	250-800
	Müfettiş Mülazımları	800
	Taşra Sandık Eminleriyle Pul Memurları	250-1500
	Taşra Muhasebe ve Tahrirat Katipleriyle Diğer Çalışanlar	150-1400
	Muhasebe Yardımcıları	250-800
	Makinist ve Elektrik Memur Muavinleri	800-1000
	Ambarcılar	200-1500
	Memleha Muhafaza Memurlarıyla Usta Baş	300-1000
	Tahsildarlar	250-900
Muvazzaf Mülazımlar	250	
Hademe Vesaire	Meclis Baş Hademesi	800-1400
	İdare-i Merkeziye Hademeleri	500-750
	Posta Memuru, Gümrük Memuru ve İşçi Baş	500-900
	Odacı, Kapıcı ve diğerleri	300-500
	Kolcu ve Kantarcılar	100-450
	İşçiler	250-300

Kaynak:

Düÿûn-ı Umûmiye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdareci Memurin Nizamnamesi, 4-7.

maaşın yarısı kadar olmaktadır. Memurların maaşları ayın son günü veznedar tarafından ödenmektedir. Veznedar maaşı memura teslim etmesinden sonra memur ve veznedar maaşın teslim edildiğine dair evrakı imzalamaktadırlar. Memurun görevi başındayken vefat etmesi halinde son maaşı ailesine veya ailesinin olmaması halinde görev icra ettiği İdare'nin onayladığı akraba veya dostuna verilmektedir. Belirtilen bu hükümler dışında farklı bir şekilde memura maaş ödenmesi kesinlikle yasaklanmıştır.¹⁰⁷

Görevini suistimal ettiği belirtilip açığa alındıktan sonra hakkında tahkikat süreci başlatılan memurun maaşı da kesilmektedir. Tahkikat neticesinde memurun suçlu olduğu tespit edilirse hiçbir şekilde kendisine maaş ödemesi yapılmamaktadır. Ancak tahkikat neticesinde suçsuz olduğu anlaşılırsa görevden el çektirildiği tarihten itibaren görevinin kendisine iade edildiği tarihe kadar geçen zaman zarfında kendisine verilmeyen maaşlarının yarısı verilecek şekilde hesaplanarak tek seferde kendisine teslim edilmektedir. Diğer yarısını oluşturan miktar ise idare hazinesine aktarılmaktadır. Böylece memurun suçsuz çıkması halinde yarısının ödenmesiyle hakkının yenmemesi ve geçimini sağlamak için ihtiyaç duymuş olduğu maddiyat karşılanırken, belirtilen zaman diliminde işbaşı yaparak idareye fayda sağlamadığından dolayı İdare'nin mali külfet altına girmesinin de önüne geçilmiş olunuyordu. Tahkikat sürecinde açığa alınmış olan memurun tekrar aynı yerde istihdam edilip edilmemesi İdare'nin kararına bırakılmıştır. Mahkeme neticesinde memurun suçsuz olduğu tespit edilirse İdare bu memuru maaşsız şekilde açığa alabildiği gibi görevden de azledebilmektedir. Fakat İdare genel olarak suçsuz olduğu tespit edilen memurların adli süreçleri tamamlandıktan sonra, görevden azletmek yerine görev yeri değişikliğine giderek memurların istihdamını devam ettirmektedir. Memurun suçsuz olduğunun anlaşılması ve muadil başka bir memuriyette istihdam edilmesine karar verildiği ilk andan itibaren, ataması yapılanaya kadar geçecek sürede maaşının tam olarak İdare tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁸

Memurlar almış oldukları maaşlar dışında farklı bir yere kısa süreliğine görevlendirilmeleri halinde, kendileri nakliye parası ve bu geçici görevler sırasında yapmış oldukları harcamaların masraflarını karşılamak için İdare'den ücret tahsil etmektedirler. İdare bünyesinde vazife icra edip de görevlendirme gereği seyahat eden memurların sınıfları ve gittikleri yere göre nakliye paralarıyla birlikte yevmiye alma hakları bulunmaktadır. Buna

aylıklarının ödenmesi için önce Askeri Tekaüd Sandığı daha sonra ise Mülkiye Tekaüd Sandığı kurulmuştur. Bkz: Nazire Doğan, "İlmiye Tekaüd Sandığı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, 5, 10, (Aralık 2021), 44, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/utsobilder/issue/67936/952496>; Nursel Manav, "Mazuliyet Sandığı'nın Kuruluşu ve Kuruluşuna Yol Açan Sebepler", *Türkiye Mecmuası*, 27, 1, (Haziran 2017): 220, <https://doi.org/10.18345/iuturkiyat.323928>.

107 *Düÿün-ı Umûmiye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 38-40.

108 BOA, ŞD. 401/8.

göre birinci sınıfta baş müfettiş, şube müdürleri ve birinci sınıf nazırlar bulunmaktadır. İkinci sınıfta ikinci sınıfa dahil olup da aylık maaşı 2500 kuruş ve daha fazla olan tüm memurlar yer almaktadır. Üçüncü sınıf, ikinci sınıfta olup da 1500 kuruş ile 2500 kuruş aylık maaş alan memurların dahil edildiği sınıftır. Dördüncü sınıf, üçüncü kısma dahil edilmiş olan ve aylık geliri 800 kuruştan 1500 kuruşa kadar olan memurların dahil edildiği gruptur. Beşinci sınıf, üçüncü kısma dahil edilip 800 kuruştan az maaş alan memurların bulunduğu kesimdir. Son olarak altıncı sınıf; kolcu, kantarcı ve tahsildarların bulunduğu gruptan oluşmaktadır.¹⁰⁹

Memurların kendileri ve eşyalarını taşımak için aldıkları nakliye ücretleri ise şu şekilde sınıflandırılmıştır. Araba ve beygirlerle nakliye yapan memurların gittikleri yol saati üzerinden ücret belirlenmektedir. Buna göre birinci sınıf memurlar için 20 kuruş, ikinci sınıf memurlar için 15 kuruş, üçüncü sınıf memurlar için 13 kuruş, dördüncü sınıf memurlar için 10 kuruş, beşinci sınıf memurlar için 8 kuruş ve altıncı sınıf memurlar için ise 6 kuruş ücret belirlenmiştir. Belirlenen bu ücretler her bir saat için verilecek olan miktardır. Vapur, tren ve gemi ile gidecek olan memurların ücretleri ise birinci sınıf için 40 kuruş, ikinci sınıf için 35 kuruş, üçüncü sınıf için 30 kuruş, dördüncü sınıf için 20 kuruş, beşinci sınıf için 15 kuruş ve altıncı sınıf için 7 kuruş olarak belirlenmiştir.¹¹⁰ Fiyatların belirlenmesinde mesafe etkili olduğu gibi memurların sahip olduğu dereceler de önemli bir ölçüttür.

Yevmiye ücretleri memurların hareket ettikleri günler dahil, geleceği güne kadar geçen zaman zarfında hesaplanarak verilmektedir. Nakliye masrafları ve yevmiye dışında memurlar görev yeri değişikliğinden dolayı ayrıca ücret almaktadırlar. Buna göre ailelerini yanlarına alamayan memurlardan birinci, ikinci ve üçüncü sınıfa dahil olanlara almış olduğu maaş kadar, dördüncü sınıfta bulunanlara 750 kuruş, beşinci sınıfta bulunanlara 500 kuruş ve altıncı sınıfta bulunanlara ise 250 kuruş ücret verilmektedir. Ancak aileleriyle birlikte giden veya ailelerini daha sonradan yanlarına aldıklarını beyan eden memurlar yukarıda belirtilen ücretlerin iki katını almaktadırlar. İdare bünyesinde bulunan müskirat¹¹¹ kayıtlarının tutulması ve tahririn yapılması, vergilerin tahsili, ipek ve balık vergilerinin toplanması ile tuzların ambarlara nakledilmesi sırasında görev icra etmek üzere vazifelendirilen memurların yapmış oldukları harcamaların masrafları aynı şekilde idare tarafından karşılanmaktadır.¹¹²

109 BOA, ŞD. 401/8.

110 *Düÿün-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 52-53.

111 1 Nisan 1897'de alınan bir kararla birlikte müskirat vergilerinin toplanmasında devlet bünyesinde görev icra eden tahsildar bölüklerinin Düÿün-ı Umûmiyye İdaresi görevlilerine yardımcı olması kararlaştırılmıştır. Bkz: "Sahipleri tarafından inkâr olunmayan müskirat resminin tahsili hususunda tahsildar bölükleri tarafından Düÿün-ı Umumiyye memurlarına mavenet olunması hakkında Tahsil-i Emval Nizamnamesi'ne bir bend ilavesi", BOA, ŞD, 406/61.

112 *Düÿün-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 53-54.

Daimî kadrolarda bulunan memurlar dışında mülazım olarak idarede istihdam edilen görevlilere maaş dışında ayrıca ücret ödenmektedir. Buna göre bu gibi memurlar beşinci sınıfta kabul edilerek İdare tarafından vazifelendirilmeleri halinde yaptıkları masraflar İdarece karşılanmaktadır. Ancak nakliye için ayrıca ücret ödenmemektedir. Geçici olarak istihdam edilen memurlara ise yevmiye ve nakliye masrafları için ücret ödemesi yapılmamaktadır. Bu memurlar mahalli İdare'nin uygun görmesi halinde mülazımlara verilen ücretle aynı ücreti alabilmektedirler. Görevlendirilmiş olan memurların yeni görev yerlerine gitmeleri için güzergâhlar belirlenmektedir. Buna dair İdare tarafından pusula hazırlanmaktadır. Memur bu pusulada belirlenen güzergâh üzerinden ilerlemek zorundadır. Yol boyunca konaklayacağı noktalar ile konaklama süreleri de bu pusulada not edilmiştir. Ancak zorunlu nedenlerden dolayı bu güzergâhların değiştirilmesi veya konaklama için belirlenen süreden daha fazla kalınması halinde pusula güncellenerek bu bilgiler de eklenmektedir. Güncellenen pusula üzerinden masraflar yeniden hesaplanıp memurlara belirlenen yeni ödeme yapılmaktadır. Görevlendirilmiş olan memurların görev yerindeyken veya görev yerine varmadan sağlık sorunlarından dolayı görevlerinden affını talep etmeleri halinde yapmış oldukları masraflar ve göreve başlamış ise vazife icra etmiş oldukları günlerin yevmiyeleri hesaplanarak kendilerine verilmektedir. Görevinden affı kabul edilen memurun daha sonra yerine başka bir memur vazifelendirilmektedir.¹¹³

Masraflara dair evraklar hazırlandıktan sonra ilgili idarede görev yapan memurlar ve İdare müdürü tarafından onaylanarak icra memurlarına teslim edilmektedir. Bu memurlar tarafından gerekli incelemelerin yapılmasıyla birlikte nakliye seferinin bitmesine müteakip bir hafta içerisinde teftiş memurları tarafından gerekli araştırmalar yapıp tamamlanmaktadır. Bu aşamada evrakta fazla masraf veya yevmiye ücretinin tespit edilmesi halinde yanlışlığın giderilmesi adına yeniden hesaplanmaktadır. Daha sonra ilgili memura gerekli ödemelerin yapılması için evraklar Müdüriyet-i Umumiye'ye iletilmektedir. Osmanlı sınırları dışına çıkacak olan memurların masrafları için ise Müdüriyet-i Umumiye bir hesap yapmakta ve daha sonra Meclis-i İdare'ye sunmaktadır. Meclis-i İdare'nin onayından sonra ücret ödemesi için çalışmalar başlatılmaktadır.¹¹⁴

İdare bünyesinde bulunan mahaller dışındaki yerlere memurların görevlendirilmesi halinde ise bu memurların yevmiyeleri ve nakliye masraflarının karşılanması için taviz akçesi verilmektedir. Taviz akçesi memurların hareket edeceği günden bir gün önce kendilerine verilmektedir. Kendilerine verilmiş olan taviz akçelerini kullanmaya hakları olduğu gibi görevleri sırasında İdare'ye ait olan akçeleri zimmetlerine geçirmeleri,

113 BOA, ŞD. 401/8.

114 *Düyyûn-ı Umûmiye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 55-56.

İdare'yi zarara uğratmaları veya görev süreleri dolmadan görevden ayrılmaları halinde görev yaptıkları sürenin tutarı hesaplanarak arta kalan miktarı Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne teslim edilmektedir.¹¹⁵

İdare'nin maaş politikasına dair belirlemiş olduğu bu hükümlerin icra edilebilirliğine bakıldığında, özellikle memurların üstlenmiş oldukları görevler karşılığında almış oldukları maaş miktarlarına dair birçok örnek tespit edilebilmiştir. Bu bağlamda Bursa Düyûn-u Umûmiye Nezâreti'nde muhasebe kâtibi olarak görevlendirilmiş olan Mustafa Zihni Efendi'nin maaşının 14 Ekim 1889 tarihinde 1600 kuruşa çıkarılması örnek olarak incelenebilir.¹¹⁶ Bir başka örnek de ambar memurları için gösterilebilir. Tabloda ambar memuru olarak vazife icra eden memurların 200 ile 1500 kuruş arası aylık gelir elde ettikleri belirtilmiştir. Bu çerçevede 14 Eylül 1883 tarihinde Samsun Düyûn-u Umûmiye İdaresi tuz ambarında memur olarak görevlendirilmiş olan Vanlızade Abdullah Avni Efendi'nin 400 kuruş maaş alması daha sonra ise 50 kuruş zam yapılarak maaşının 450 kuruşa çıkarılmış olması örnek olarak değerlendirilebilir.¹¹⁷

Nizamnamede kolcu veya kantarcıların aylık maaşlarına dair belirtilen rakam 100 ile 450 kuruş arasında değişiklik göstermektedir. Yapılan araştırmalar neticesinde Niksar Düyûn-u Umûmiye Memurluğu'nda piyade kolcusu olarak istihdam edilmiş olan Mehmed Halid Efendi'nin 28 Aralık 1892 tarihinde aylık 150 kuruş maaş aldığı tespit edilmiştir.¹¹⁸ Kolcu olarak ise 5 Mayıs 1890 tarihinde aylık 150 kuruş ücretle İbrahim Ethem Efendi, Giresun Düyûn-ı Umûmiyye Müdürlüğü kolcuğunda vazife üstlenmiştir.¹¹⁹ Kantarcıların aylık almış olduğu ücret 100 ile 450 kuruş arası olarak belirtilmiştir. Mesrat Efendi'nin, 2 Ağustos 1890 tarihinde Çorum'a bağlı olan Akçakoyunlu Mahallesi'nde kantarcı olarak 200 kuruş aylık ücret ile vazife icra ettiği tespit edilmiştir.¹²⁰ Mehmet Rasim Efendi ise 21 Haziran 1892 tarihinde aylık 150 kuruş maaş ile Giresun Düyûn-ı Umûmiyye Müdüriyeti'ne piyade kolcusu olarak atanmıştır.¹²¹

115 BOA, ŞD. 401/8.

116 "Mustafa Zihni Efendi; 1260 Niksar doğumlu, Askeriyeden Hacı Mehmed Efendi'nin oğlu", BOA, DH. SAİDd. 61/203.

117 "Abdullah Avni Efendi, Süleyman Ağa oğlu, 1263 Niksar (Sivas) doğumlu, Sivas-Niksar Kazası Nüfus kâtibi", BOA, DH. SAİDd. MEM. 1/3.

118 "Mehmed Halid Efendi; 1276 Niksar doğumlu, Niksarlı Uzunoğlu Hafız Abdullah Efendi'nin oğlu", BOA, DH. SAİDd. 117/249.

119 "İbrahim Edhem Efendi; 1276 Giresun doğumlu, Tüccardan Hanefizade Ali Ağa'nın oğlu", BOA, DH. SAİDd. 56/29.

120 Ahmet Önder Kırıcı, İrfan Yiğit, *Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Çorumlu Devlet Adamları (1830-1909 Yılları Arası)*, (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2011), 97.

121 "Mehmed Rasim Efendi, Hasan Yazıcızade; 1286 Giresun doğumlu, Giresun'da Hacı Hüseyin Mahallesi Muhtarı Hüseyin Ağa'nın oğlu", BOA, DH. SAİDd. 138/351.

Tabloda aşar katibinin her ne kadar 1500 kuruş aylık ücret ile görevlendirildiğine dair bilgiler verilmiş olsa da, 9 Şubat 1897 tarihinde Büyük Liman Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi Aşar kâtibi olarak görevlendirilen Artin Efendi'nin 300 kuruş ücret aldığı saptanmıştır.¹²² 14 Ocak 1892 tarihinde ise Mehmet Efendi, 300 kuruş aylık ücret ile Bolu Düyûn-ı Umûmîyye Memurluğu'na kâtip olarak görevlendirilmiştir.¹²³ Sandık emînlerinin aylık ücretlerinin 250 ile 1500 kuruş arasında değişiklik gösterdiğine dair bilgiler kayıt altına alınmıştır. Buna göre yapılan araştırmalar neticesinde Ahmet Rahmi Efendi'nin Giresun Düyûn-ı Umûmîyye Müdüriyeti'nde 20 Aralık 1882 tarihinde üstlenmiş olduğu sandık emînliği görevi karşılığında 350 kuruş ücret alacağı belirtilmiştir.¹²⁴ Verilen örneklerden hareketle memurların aldıkları maaş miktarlarının, istisnalar dışında Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi Memurun Nizamnamesi'nde belirtilen maaş tüzüğüne uygun olarak belirlendiği söylenebilir. Bu durum ise nizamnamede maaşlarla ilgili belirtilen hükümlerin, gerek merkezde gerekse taşrada bulunan şubeler tarafından icra edilebilirliğini göstermektedir. Memurların maaşlarına dair ele alınan düzenlemenin yanı sıra memurların emeklilik süreçlerine dair de ayrıntılı bir düzenleme yapılmıştır.

2.6. Memurların Emeklilik Süreçleri

Nizamnameye göre Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi'nde, 30 yıl hizmet etmiş olan memurlar emekliliğini talep edebilmekteydiler. 30 yıllık sürecin sadece Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi'nde tamamlanması şartı aranmamaktadır. Daha önce devlet kurumlarında çalıştıktan sonra İdare'ye geçiş yapan memurların burada kaç yıl çalıştığına bakılmaksızın 30 yılını doldurmuş olması halinde emekliliğini talep edebilmektedir. Bu durum ise her ne kadar İdare'de istihdam edilmiş olan memurların, devlet memuru olarak görülmeseler de İdare'nin daha önce devletin farklı kurumlarında görev yapmış olan memurların çalışma sürelerini emeklilik hizmet yılına eklediğini göstermektedir. Zira devlet kurumlarında çalıştıktan sonra İdare'ye geçiş yapan memurların sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Zorunlu emeklilik yaşı 65 olarak belirtilmiştir. Memurun hizmet süresine bakılmaksızın 65 yaşını doldurmuş olması halinde emekliliği istenmektedir. Bu doğrultuda kendisine davet gönderilen memur kararını dilekçe ile 2 ay içerisinde bağlı olduğu müdüriyete veya memuriyete iletmek zorundadır. Verilen karardan sonra 10 ay içerisinde emeklilik işlemleri bitmemiş ve idaredeki görevine

122 “Artin Ohannesoglu; 1290 Giresun doğumlu, Ermeni Milletinden Giresunlu Kigork Ağa'nın oğlu”, BOA, DH. SAİDd. 106/111.

123 “Mehmed Efendi; 1278 Bolu doğumlu, Bolu Asakir-i Zabtiye Kâtibi Nakkaşzade İzzet Efendi'nin oğlu”, BOA, DH. SAİDd. 117/255; Tahir Bilirli, *Bolu Devlet Adamları Sicil-i Ahvâl Defterlerine Göre*, (İstanbul: ARK Yayınları, 2020), 158.

124 “Ahmed Rahmi Efendi; 1271 Giresun doğumlu, Silk-i askeriden İsmail Ağa'nın oğlu”, BOA, DH. SAİDd. 64/197.

devam etmesinde bir sakınca görülmeyen memur iş başı yapmaktadır. Bu bilgiden hareketle 65 yaşını dolduran her memurun emekliliğe zorunlu olarak tabi tutulmadığı söylenebilir. Emeklilik yaşı gelmiş olmasına rağmen emekliliğe ayrılmayan memurlar daha önce almış oldukları maaşların dörtte birini almaktadırlar. Bir diğer ifade ile emekliliğe ayrılmayan memurlar bu süreçte aktif olarak görev icra etmesine rağmen emeklilik maaşından daha düşük bir ücret almaktadırlar. Emekliliğin gerçekleşmesinden sonra ise emekli memurlar 1 sene boyunca İdare'den daha önce almış oldukları maaşın üçte birini emeklilik maaşı olarak almaktadırlar. 1 yıllık sürenin sona ermesiyle birlikte daha sonraki süreçte emeklilik maaşı İdare'den değil de Mülkiye Tekaüt Cemiyet-i Umumiyesi'nden karşılanmaktadır.¹²⁵ 1 yıldan sonraki süreçte emeklilik maaşlarının Mülkiye Tekaüt Cemiyet-i Umumiyesi'nden karşılanması özel sermaye ile kurulmuş olan İdare bünyesinde istihdam edilmiş olan personelin devlet memuru olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Yaşı dolmuş olmasına ve emeklilik ile ilgili evrakların kendisine gönderilmiş olmasına rağmen emeklilik işlemlerini başlatmayan memur açığa alınmakta ve kendisine maaş verilmemektedir. Bu durum da tıpkı devlet memurluğunda olduğu gibi İdare memurluğunda da zorunlu emekliliğin olduğunu göstermektedir. Ayrıca emekliliği gelmiş olan memurun Mülkiye Tekaüt Cemiyet-i Umumiyesi'nden emeklilik maaşı alabilmesi için, daha önce memuriyeti döneminde sandığa aylık ödeme yapmış olması şartı aranmaktadır. Aksi halde emekliliğin ikinci yılından itibaren Mülkiye Tekaüt Cemiyet-i Umumiyesi'nden karşılanacak olan emeklilik maaşını alamamaktadır. Emeklilik maaşının İdare tarafından değil de devlet kurumu tarafından karşılanması nedeniyle devlet bütçesine ek bir maliyet oluşturmaması için emekli olacak İdare memurlarının emeklilik maaşlarını alabilmeleri için çalışmış oldukları zaman zarfında bu sandığa kayıtlı olmaları ve aylık belirlenen miktarda ödeme yapmış olmaları gerekmektedir. Gerek İdare-i Merkeziye'de gerekse taşrada bulunan müdüriyet ile memuriyetler tarafından her senenin mart ile eylül aylarının başlarında emekliliği gelmiş olan memurların bilgilerine dair kayıtlar tutulmaktadır. Bu kayıtlar müfettişler tarafından incelendikten sonra gerekli işlemlerin başlatılması için Meclis-i İdare'ye iletilmektedir. Meclis-i İdare, memur hakkında gerekli işlemleri icra ettikten sonra memurun emekliliğine karar verilmesi halinde emekliliğe ayrılma sürecini başlatmaktadır.¹²⁶

Emekliliğe dair nizamnamede yapılan düzenlemelerin sahadaki tatbikine dair öngöründe bulunabilmek amacıyla birkaç örneği incelemekte fayda vardır. Bu çerçevede tespit edilebilen örneklerden biri Düÿûn-ı Umûmîyye İdaresi Direktörlüğü'nde vazife icra ettikten sonra emekliliğe ayrılan Fransız tebaasından İskanavi Efendi ile ilgili meydana gelen

¹²⁵ *Düÿûn-ı Umûmîyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurun Nizamnamesi*, 28-30.

¹²⁶ BOA, ŞD. 401/8.

gelişmedir. İskanavi Efendi'nin 13 Ocak 1917 tarihinde Beyoğlu'nda ikamet ederken emeklilik yaşının gelmesinden dolayı 82 kuruşluk emeklilik maaşıyla görevden ayrılmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda ilk yıl İdare tarafından karşılanacak olan emeklilik maaşının Osmanlı Bankası aracılığıyla ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bir yıllık sürenin sona ermesinden sonraki süreçte görev yaptığı zaman zarfına Mülkiye Tekaüt Cemiyet-i Umumiyesi'ne kayıtlı olduğu ve aylık belirlenen ücreti ödediğinden dolayı emeklilik maaşı Mülkiye Tekaüt Cemiyet-i Umumiyesi'nden karşılanmıştır.¹²⁷ Bir diğer örnek Ahmet Bey'in emeklilik sürecidir. Ahmet Bey, 23 Mart 1899 tarihinde Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi muhasebesi piyasa memurluğundan emekliliğe ayrıldıktan sonra kendisine maaş bağlanmıştır. Aylık 900 kuruş olarak belirlenen maaşı ilk sene idare tarafından karşılanmış, daha sonraki süreçte ise bir önceki örnekte olduğu gibi emeklilik sandığına kaydının olması ve aylık ödemesini yapmasından dolayı emeklilik maaşının Mülkiye Tekaüt Cemiyet-i Umumiyesi'nden verilmesi kararlaştırılmıştır.¹²⁸

Emeklilik sürecinin nizamnamede belirtilen hükümler doğrultusunda icra edildiğine dair bir diğer örnek İzmir'de yaşanmıştır. Buna göre 26 Ekim 1905 tarihinde İzmir Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi'nde nazır olarak görev icra eden Hacı Şefik Efendi, çalışma yaşını doldurmasından dolayı aylık 3.355 kuruş maaş ile emekliliğe ayrılmıştır. İlk bir yıllık süreçte emeklilik maaşı idarece karşılanmış olup, daha sonraki süreçlerde ise bu maaş Mülkiye Tekaüt Cemiyet-i Umumiyesi'nce karşılanmıştır.¹²⁹ 25 Mayıs 1909 tarihinde Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi'nde muhasebeci olarak vazife icra eden Mesut Bey, yaş haddinden dolayı emekliliğe ayrılmıştır. Görevi başındayken almış olduğu maaş üzerinden yapılan hesaplamalar neticesinde aylık 6.932 kuruş emeklilik maaşı alması kararlaştırılmıştır. Alınan bu karar çerçevesinde gerekli işlemler yapıldıktan sonra Mesut Bey emekliliğe ayrılmıştır. İlk bir yıllık emeklilik maaşı Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi tarafından karşılanmış olup, daha sonraki süreçte maaşı Mülkiye Tekaüt Sandığı Cemiyet-i Umumiyesi tarafından karşılanmıştır.¹³⁰

Emeklilikle ilgili hükümlerin tatbik edilebilirliğine dair incelenen son örnek Bursa'da gerçekleşmiştir. Bursa Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi'nde nazır olarak görev icra etmiş olan Rıfat Efendi yaş haddinden dolayı 29 Aralık 1887 tarihinde emekliliğe ayrılmıştır. Görevi başındayken almış olduğu maaş üzerinden yapılan hesaplamalar neticesinde emeklilik maaşı 3.826 kuruş olarak belirlenmiştir. Nizamnamedeki hükümler çerçevesinde ilk yıl bu maaş

127 “Düyûn-ı Umumiye direktörlüğünden emekli Fransız tebaasından İskanavi Efendi'ye Düyûn-ı Umumiye'den seksen iki kuruş emekli maaşının Bank-ı Osmani vasıtasıyla ödenmesinin uygun olduğu”, BOA, DH. EUM. 5. Şb. 32/13.

128 “Düyûn-ı Umumiye Muhasebesi piyasa memuriyetinden emekli Ahmed Bey'e muhtacin maaşatından münhalat tarihinden itibaren maaş tahsisi”, BOA, İ. ML. 31/14.

129 “İzmir Düyûn-ı Umumiye Nazırı Hacı Şefik Bey'in icra-yı tekaüdü”, BOA, İ. TKS. 17/15.

130 “Maliye Düyûn-ı Umumiye eski Muhasebecisi Mesud Bey'in icra-yı tekaüdü”, BOA, İ. TKS. 22/40.

idare tarafından karşılanmıştır. Daha sonraki süreçlerde ise emeklilik maaşı Mülkiye Tekaüt Sandığı Cemiyet-i Umumiyesi tarafından karşılanmıştır. Zira Rifat Efendi, görevi başındayken emeklilik sandığına kayıt yaptırmış olup, yükümlü olduğu aylık ödemeleri de sandığa teslim etmiştir.¹³¹ İdarede istihdam edilmiş olan memurların emeklilikleriyle ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak yukarıda aktarılan örnekler nizamnamede emeklilikle ilgili belirtilen hükümlerin sahada kanunlara göre icra edildiğini söylemek için yeterli görülmüştür. Emeklilik dışında nizamnamede ele alınan son konu olarak, memurların görevlerini suistimal etmeleri halinde aldıkları cezalara ve bu cezaların uygulanma süreçlerinin nasıl gerçekleştirildiğine dair hükümler olmuştur.

2.7. Memurların Suistimalleri ve Aldıkları Cezalar

Kadro yapılanmasının yoğun ve kalabalık olduğu kurumlarda personel tarafından görevlerin suistimal edilmesi kaçınılmaz bir durum olmuştur. Düÿün-ı Umûmîyye İdaresi'nin de kalabalık bir kadro yapılanmasına sahip olmasından dolayı memurların görevlerini suistimal etmelerinin önünün alınabilmesi amacıyla nizamnameye hükümler eklenmiştir. Bu hükümlere göre memurların yasadışı girişimlerde bulunmaları halinde cezaları Müdür-ü Umumiye tarafından belirlenmektedir. Buna göre verilecek cezalar şu şekilde sıralanabilir; En fazla 15 gün olacak şekilde maaşın tamamının kesilmesi cezası, en fazla 6 ayı geçmemek şartıyla maaşın dörtte birinin kesilmesi cezası, Meclis-i İdare tarafından kınanma cezası, memurun sahip olduğu sınıf derecesini düşürme cezası, 1 seneden fazla olmamak şartıyla yarım maaş ile açığa alınma cezası, kesintisiz şekilde maaşsız açığa alınma cezası, görevden alınma cezası ve azledilen memurun bir daha memuriyette istihdam edilmemesi cezasıdır. Bu ceza türleri genel olarak memurun işlemiş olduğu suçun derecesine göre belirlenmektedir. Verilen cezalar Meclis-i İdare bilgisi doğrultusunda icra edilmektedir. Belirlenen bu cezalar dışında görevi başındayken suç işlediği tespit edilen memurun aylık maaşı 1000 kuruştan fazla ise 2 sene, 1000 kuruş veya daha az aylık maaşı olan memur ise 1 sene müddetle terfi etme ve derece yükselmeden mahrum bırakılmaktadır. İdare'de görev icra eden tüm memurların herhangi bir kimseye veya gazeteye İdare ile ilgili bilgileri aktarmaları kesinlikle yasaklanmıştır. Teftiş memurları dışında bu bilgileri yayanların tespit edilmesi halinde, sızdırmış oldukları bilgilerin gizlilik derecesine göre bir müddet maaşsız şekilde açığa alınmakta veya görevden azledilebilmektedir.¹³² İdare'ye ait olan bilgilerin neşredilmesinin yasaklanmış olması İdare'nin kurum mahremiyetine verdiği önemi göstermektedir.

131 "Tekaüt Sandığı Cemiyet-i Umumiyesi'nden tekaüdüğüne karar verilen Bursa Düÿün-ı Umumiye Nazırı Rifat Efendi hakkında", BOA, Y. A. RES. 41/11. Emeklilik kaydı örneği için bakınız ek-1.

132 *Düÿün-ı Umûmîyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 59-60.

Memurların işlemiş oldukları suçlardan dolayı görevden alınmasına, azledilmesine, maaş kesintisi yapılmasına veya diğer cezalara çarptırılmasına dair son karar merci Düyûn-ı Umûmîyye İdare Meclisi'dir.¹³³ Bu meclisin bilgisi dışında yasadışı girişimlerde bulunan memurlar hakkında yargılama süreci başlatan ve nihayetinde yukarıda belirtilen cezalardan birini vermeleri halinde bu muameleyi meclisin bilgisi dışında icra eden idareci hakkında hukuki süreç başlatılmaktadır. İdare'de görev yapan memur veya yöneticilerin, himayeleri altında bulunan memurları kendi şahsi çıkarları için çalıştırmaları veya babası, çocuğu, pederi, kayınpederi, damadı, kayınbiraderi, eniştesi, dayısı gibi kendi akrabaları olan kişilere imtiyaz tanıyarak İdare bünyesinde istihdam etmeleri yasaklanmıştır. Bunun tespit edilmesi halinde memur veya yönetici hakkında yukarıda belirtilen cezalar uygulamaya alınmaktadır. Böylece İdare içerisinde şahsi davranışlar ve kadrolaşmalar engellenmeye çalışılmıştır. Memurların himayelerinde bulunan diğer memurlardan akçe alması, onlara akçe dağıtması veya maaşlarını karşılık göstererek borç para almaları da yasaklanarak, bu gibi yasadışı girişimlerde bulunanlar hakkında tahkikat süreci başlatılarak yukarıda belirtilen cezalar verilmektedir.¹³⁴

İdare'nin herhangi bir şubesinde görev yapan memur veya yöneticilerin yasadışı girişimlerinden dolayı kasalarda hesapların eksik çıkması halinde eksik olan miktarın tahsil edilmesi için nazır, müdür, muhasebeci, başkatip, sandık emini, tahsildar, tezkire kâtibi, damga pul memuru, mübaşir, kolcu ve kantarcı gibi İdare'ye ait hesabı tutan, para alışverişinde bulunan tüm memurların suistimallerine karşılık kefil beyan etmeleri zorunlu tutulmuştur. Bu zorunlulukla, yolsuzluk girişimi neticesinde eksik olan miktarın memurdan tahsil edilememesi halinde kefilinden tahsil edilmesi hedeflenmiştir. Zira zimmetine para geçiren memurların çoğu olayın ortaya çıkmasıyla birlikte ortadan kaybolmaktaydılar. Bu nedenle memurlar istihdam edilirken İdare tarafından hazırlanan kefaletname belgesini doldurup, kefillerini ibraz etmedikleri müddetçe göreve maaşlı şekilde başlayamamaktadırlar. Ayrıca kefil olarak ibraz edilen kişinin olası zararları ödemesi zorunlu tutulmuştur. Bu nedenle yolsuzluk veya zimmet davalarında memurun yanı sıra kefilinin de bulunması zorunludur.¹³⁵ Bu zorunluluğa tabi tutulanlardan biri 1908 yılında Ankara'da İdare bünyesinde vazife icra eden Mustafa Efendi'nin kefilidir. 14 Temmuz 1908 tarihinde Ankara Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi'nde aşar kalem mukayyidi olarak vazife icra eden Mustafa Efendi'nin kefilıyla ilgili bir gelişme meydana gelmiştir. İdare'nin kasasından zimmetine para geçirdiği iddiası ile başlatılan yargılama sürecince Mustafa Efendi'nin yanı sıra kefil de dava sürecine dahil edilmiştir. Buna göre İdare'nin kasasında eksik olan 5000 kuruş ile ilgili yürütülen yargılama neticesinde paranın Mustafa Efendi tarafından çalınmasından dolayı eksik olan miktarın kendisi

133 BOA, ŞD. 401/8.

134 BOA, ŞD. 401/8.

135 *Düyûn-ı Umûmîyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 61-62.

ve kefilinden karşılanması kararlaştırılmıştır. Esasen mahkeme tarafından alınan karar eksik olan miktarın öncelikle suçlu işlemiş olan Mustafa Efendi'den karşılanmasını ön görmektedir. Ancak Mustafa Efendi'nin izini kaybettirmesi veya belirlenen ücreti ödemeyi inkâr etmesi halinde İdare'nin zarara uğramaması adına eksik olan miktarın kefilinden tahsil edilmesine karar verilmiştir.¹³⁶ Bu örnekten hareketle nizamname doğrultusunda hareket edildiği ve eksik olan miktardan dolayı meydana gelen gelişmede kefilin de sorumlu tutulabileceği görülmektedir.

Memurların göreve başladıktan sonra 20 gün içerisinde kefaletname belgesini ibraz etmeleri gerekmektedir. Bu sürenin dolması halinde kefaletnamenin ibraz edilmesi için ilave bir 20 günlük süre daha tanınmaktadır. Ancak bu süre içinde memur maaşının yarısını alabilmektedir. Bu zaman zarfında kefaletname verilmemiş ise maaşının dörtte birini almak şartıyla 20 gün daha süre tanınmaktadır. Belirtilen 60 günlük sürenin sonunda kefaletnamenin verilmemiş olması halinde memur maaşsız şekilde açığa alınmaktadır. Açığa alındıktan sonra kefaletnameyi vermesi halinde aynı dereceye ait bir memuriyette istihdam edilebilmektedir.¹³⁷ Memurların kefil beyan etmelerine dair bu hükümlerin icra edilmesine örnek olarak 3 Ağustos 1910 tarihinde meydana gelen gelişme gösterilebilir. Şöyle ki Ankara Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi'nde birinci sınıf muhasebeci olarak vazife icra eden Abdülhalim Efendi kendisine kefil olarak Hamdi Efendi'yi beyan etmiştir. Abdülhalim Efendi, göreve başlar başlamaz kefil için kendisinde tanınan ilk 20 günlük süre içerisinde kefilini beyan ettiğinden dolayı herhangi bir yaptırıma maruz kalmamıştır.¹³⁸ Kefil bulunduran bir diğer memur Zühdü Efendi olmuştur. Trabzon Düyûn-ı Umûmîyye Nezareti'nde Keşap memuru olarak vazife icra eden Zühdü Efendi ile kefil olan Manuk Ağa arasında 21 Temmuz 1902 tarihinde meydana gelen tazminat davasından hareketle Zühdü Efendi'nin İdare'ye kefil olarak Manuk Ağa'yı beyan ettiği çıkarımı yapılabilir.¹³⁹ İdare'de istihdam edilmiş olan memurların kefil bildirmelerinin zorunluluğunu ön gören hükümlerin icra edildiğine dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak bu örneklerle yetinilmiştir.

Sandık emini, pul memuru ve tuz ambar memuru gibi görevliler ise her sene düzenli olarak emlak ve akar mallarının bildirimini yapmak zorunda ve bunlardan kefalet göstermeleri istenmektedir. Bir diğer ifade ile bu memurların düzenli olarak her sene mal beyanında bulunmaları zorunlu tutulmuştur.

136 “Hırsızlık iddiasıyla yargılanan Ankara Duyun-ı Umumiye İdaresi Aşar Kalemi Mukayyidi Mustafa Efendi ve kefil hakkında verilen kararın temyiz mahkemesince reddi”, BOA, DH. MTV. 62/7.

137 *Düyûn-ı Umûmîyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 61-62.

138 “Ankara Duyun-ı Umumiye Muhasibi Refik-i Evveli Abdülhalim Efendi'nin kefil olan Hamdi Efendi hakkında”, BOA, DH. SN. THR. 10/105.

139 “Keşap Duyun-ı Umumiye sabık memuru Zühdü Efendi ve kefil Manuk Ağa arasındaki tazminat davasına dair vilayet idare meclisinden çıkan ilamın Sadarete takdimi”, BOA, DH. MKT. 519/70.

Bu zorunluluğun temel sebebi memurların vazife icra etmiş oldukları kadroların İdare'nin bünyesinde olan ürünlerin alım satımının gerçekleştiği yerler olmasından kaynaklanmaktadır. Bu memurlar himayelerinde bulunan ürünlerin satılmasını sağlamakla mükelleftirler. Satılması halinde ise kefalet olarak gösterdikleri emlak ve akar ücreti satılacak olan mallardan elde edilen gelirle karşılanmaktadır.¹⁴⁰ Bu doğrultuda 1907 yılında Selanik'te meydana gelen gelişme örnek olarak incelenebilir. 19 Haziran 1907 tarihinde kefalet senediyle ilgili bir gelişme meydana gelmiştir. Buna göre Selanik Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi Merkez Müdüriyeti'nde sandık emini olarak vazife icra etmiş olan Mustafa Efendi, kefalet senedini hazırlarken kefil Ustrumcalı Hacı Nafi Bey'in 20.000 kuruşa kadar kefalet ettiğini belirtmiştir. Bu nedenle eksik olan miktarın 20.000'den fazla olması halinde kefil 20.000 kuruşa kefil olduğundan dolayı kefilinden tahsil edilme girişiminde bulunulmaması ve kefalet senedi çerçevesinde hareket edilmesi istenmiştir.¹⁴¹ Kefil olarak gösterilen kişinin vefat etmesi, istifa etmesi veya akli dengesini kaybetmesi halinde memur 2 ay içerisinde yeni kefil beyan etmek zorundadır. 2 aylık süre içerisinde ise muhasebe ile ilgili her türlü faaliyetten ve hesaptan işlemi görüp de kefilsiz bulunan memur sorumlu tutulmaktadır. Yeni bir kefilin sunulmaması halinde ise memur maaşsız şekilde açığa alınmaktadır. İdare bünyesinde istihdam edilmiş olan memurlar birbirlerine kefil olamamaktadırlar. Ayrıca kefil olarak atanan kişi ikinci bir memura kefil olamamaktadır. Her sene düzenli olarak altı ayda bir mart ve eylül aylarında gerek merkezi idare gerekse taşrada bulunan idarelerde kefil olarak beyan edilen kişilerin isim listelerine dair tutulan defterler merkeze iletilmektedir.¹⁴²

İdare-i Merkeziye memurları, nazırlar, muhasebeciler, başkatipler ve sandık eminlerinin kefalet senetleri İdare-i Merkeziye'de, diğer tüm memurların kefalet senetleri ise tabi oldukları nezarete tutulmaktadır. Taşrada bulunan nezaretlerde kefalet senetleri ile ilgili tutulan kayıtlar her altı ayda bir düzenlenerek merkezi idareye iletilmektedir. Bu defterlerde kefaletnamelerin düzenlendiği tarih, memurların isimleri, sıfatları, memuriyetleri, kefilin isim ve sıfatı, ikamet adresi, kefalet senetlerinin onaylandığı tarih, muhafaza altına alındığı nezaretin adresi ve yoklama tarihi gibi bilgiler yer almaktadır. Bu kefaletnameler memur görevden ayrıldıktan sonra zimmetinde herhangi bir şeyin çıkmamasına rağmen altı ay İdare bünyesinde tutulmaktadır. Altı ay sonra bir suistimalin çıkmaması halinde kefaletname feshedilmektedir. Kefaletnamelerin memurun görevden ayrılmasından sonra da muhafaza edilmeye devam edilmesi İdare'nin evrak arşivlemesine verdiği önemi

140 BOA, ŞD. 401/8.

141 "Düyûn-ı Umumiye Nezareti Merkez Müdüriyeti sabık Sandık Emini Mustafa Efendi'nin yirmi bin liraya kadar olan borçları için kefil olan Ustrumcalı Hacı Nafi Bey'in, fazla çıkan borçlardan dolayı kefalet senedi hükümleri dışında bir muameleye tabi tutulmamasına dair tahrir", BOA, TFR. I. M. 16/1534.

142 BOA, ŞD. 401/8.

göstermektedir. Belirtilen bu hükümler çerçevesinde hareket etmeyip kefil göstermeyen memurlar hakkında işlemiş oldukları suçun derecesine göre yukarıda belirtilen cezalar uygulamaya konulmaktadır. İdare'nin zarara uğratılması halinde ise, memurların kefil olarak gösterdikleri şahıs ile memurlardan bu zarar tahsil edilmektedir.¹⁴³

Memurların görevlerini suistimal etmeleri halinde haklarında tahkikat süreci başlatılmaktadır. Tahkikat süreci ilk etapta İdare bünyesinde başlatılmaktadır. Tahkikatın icrası için yerelden veya merkezden bir müfettiş görevlendirilmektedir. Müfettişin soruşturmayı yürütmesi sırasında sorulan sorular ile alınan cevaplar ifadenin alındığı tarihle birlikte kayıt altına alınmaktadır. Daha sonra sorguya alınan memur bu kayıtları okuyarak imzalamaktadır. Soruşturma sırasında soruşturmayı yürüten müfettiş memurların şahadetnamelerini talep etmektedir. Soruşturmaya tabi tutulan şahıslar yabancı ise Osmanlı Hükümeti aracılığıyla mensup olduğu konsolosluktan haklarında şahadetname alınmaktadır.¹⁴⁴ Şahadetnameler Meclis-i İdare başkanı, Müdür-ü Umumiye, memurun görev icra ettiği son memuriyetin nazırı ve teftiş memurunun onayı sonucunda nazır ve merkez müdürleri tarafından verilmektedir. Şahadetnamelerde memurun İdare bünyesinde göreve başladığı tarih, üstlenmiş olduğu son görev ve tarihi, idarede üstlenmiş olduğu görevlerden almış olduğu maaşların hesaplarına dair kayıtlar ve icra etmiş olduğu vazifelere dair bilgiler yer almaktadır. Böylece elde edilen şahadetnamelerle memurun geçmişte icra etmiş olduğu vazifelere dair bilgi sahibi olunmaktadır. Soruşturma sonrasında şahadetnameye aykırı olarak ifade vermiş olan memur suçlu bulunarak cezaya tabi tutulmaktadır.¹⁴⁵

Hakkında soruşturma başlatılan kişilerin birden fazla olması halinde her memur hakkında ayrı ayrı soruşturma süreci başlatılmaktadır. Müfettiş veya tahkikat memuru, lüzum görmesi halinde İdare bünyesinde veya mahallî meclis içerisinde bir memuru şahit olarak talep edebilmektedir. Yürütülen soruşturma neticesinde görevlerini suistimal ederek İdare'yi zarara uğrattığı kararlaştırılan memurların görevlerine son verilmektedir. Yerlerine ise geçici olarak yeni memurlar tayin edilmektedir. Soruşturmayı yürüten memurun görevi sırasında sorgulanan memuru korkutması, zorla ifade almaya çalışması ve hakaret ettiğinin tespit edilmesi halinde görevinden azledilerek soruşturma için yeni biri görevlendirilmektedir. Böylece şüpheli olan memurun hukuki hakları ve ifade özgürlüğü güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Soruşturmayı yürüten memurun bu gibi zorlamalara başvurması halinde şüpheli durumunda olan memur tarafından daha sonradan dava açılabilir. Soruşturma ile ilgili kayıtların tutulduğu evraklar daha sonradan Meclis-i Merkeziye'ye iletilmektedir. Bu evraklar arasından dava süreci gerektirenlerin asılları ilgili

143 *Düÿün-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varıdatı Mahsusa İdaresi Memurun Nizamnamesi*, 63-65.

144 BOA, ŞD. 401/8.

145 BOA, ŞD. 401/8.

idarede korunurken yalnızca suretleri merkeze iletilmektedir. Ancak dava süreci gerektirmeyen soruşturmaların kayıt altına alındığı evrakların ise sadece asıllarının düzenlenmesi yeterli olup merkeze iletilmektedir.¹⁴⁶ Dava süreci tamamlanmış olan evrakların merkeze iletilmiş olması arşivlemenin merkezde yapıldığını göstermektedir.

Memurlar hakkında meydana gelen her türlü ihbar dikkate alınarak mahalli müfettişler tarafından denetlenmektedir. Bu ihbarlarla ilgili yapılan tahkikat süreçlerine dair bilgiler raporlar halinde merkeze iletilmektedir. Yapılan ihbarın araştırılması sırasında yapılan masraflar ile oluşan zararın giderilmesi ise, ihbarın asılsız çıkması halinde ihbar eden kişiden tahsil edilmektedir. Bu kararlar asılsız ihbarlarda bulunularak İdare'yi meşgul etmenin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Zira ihbarların asılsız çıkması durumunda cezalandırmaya gidilmemesi halinde keyfi ihbarların artabileceği ön görülmüştür. Bu doğrultuda ihbarda bulunan kişi şikâyeti gerçekleştirirken bir senet imzalamaktadır. Bu senet ihbarın asılsız çıkması halinde gerekli masrafların kendisinden karşılanacağını kabul etmesi anlamına gelmektedir. İhbarın doğru olduğunun tespit edilmesi halinde masraf ile zararlar usulsüz girişimlerde bulunan memurlardan karşılanmaktadır.¹⁴⁷

Nizamnamede memurların yasadışı girişimlerde bulunmaları halinde haklarında icra edilecek olan hukuki muamelenin ve alacakları cezaların neler olduğuna dair hükümler ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Bu bağlamda İdare'de görevini suistimal eden memurların tespit edilmesi halinde, bu hükümlerin icra edilmesine verilen önemin anlaşılabilmesi amacıyla örnekler eşliğinde bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. Bu çerçevede tespit edilebilen örneklerden biri 1889 yılında Simav'da yaşanmıştır. Simav Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi'nde kâtip ve sandık emini olarak görev üstlenmiş olan Salih Efendi hakkında 17 Ekim 1889 tarihinde idarenin kâsısından zimmetine 1377 kuruş 25 para geçirdiği gerekçesiyle tahkikat süreci başlatılmıştır. Tahkikat çerçevesinde gerek İdare'nin gerekse zimmetine para geçirdiği iddia edilen memurun ifadelerine başvurulmuştur. Alınan ifadeler neticesinde Salih Efendi'nin zikredilen miktarı zimmetine geçirdiğine karar verilmiştir. Zira Salih Efendi'de suçunu kabul ederek parayı zimmetine geçirdiğini beyan etmiştir. Ayrıca görevini kötüye kullanarak mallar üzerinden toplanan 2500 kuruşu kayıtlara işleyip sandığa teslim etmeden kendisinin kullandığı saptanmıştır. Böylece İdare'nin sandığında toplamdan 3877 kuruş 25 parayı zimmetine geçirdiği tespit edilmiştir. Suçunun sabit görülmesi üzerine görevinden azledildiği gibi eksik olan miktarın da kendisinden tahsil edilmesi karar altına alınmıştır.¹⁴⁸

146 *Düyûn-ı Umûmîyye-i Osmaniye Varidatı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi*, 74-75.

147 BOA, ŞD. 401/8.

148 Nurgül Bozkurt, "Sicil-i Ahvâl Defterlerine Göre Simavlı Memurlar", *Akademik Bakış Dergisi*, 27, (Aralık 2011): 10, <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423868094.pdf>.

Zimmet meselesiyle ilgili meydana gelen bir diğer vaka 1911 yılında Çatalca Sancağında yaşanmıştır. İddia, Büyükçekmece kazasına bağlı olan Şetros köyünde görev icra eden Ali Rıza Efendi ile İsmail Hakkı Efendi hakkında cereyan etmiştir. 11 Kasım 1911 tarihinde Çatalca Sancağı dahilinde Büyükçekmece Düyûn-ı Umûmîyye Memurluğu'nda vazife icra eden Ali Rıza Efendi ve kâtip İsmail Hakkı Efendi'nin İdare'nin bütçesinden zimmetlerine 7.000 kuruş geçirdikleri iddia edilmiştir. Bu iddia üzerine nizamnamede belirtilen hükümler çerçevesinde haklarında tahkikat süreci başlatılmıştır. Soruşturma neticesinde açığın ise müskirat vergisinden dolayı ortaya çıktığı tespit edilmiştir. İlk ifadeler İdare bünyesinde kurulan sorgu heyeti tarafından alınmıştır. Bu ifadeler çerçevesinde dava Osmanlı mahkemelerinde görülmeye başlanmıştır. Tarafların ifadelerine başvurulması ve gerekli evrakların incelenmesi neticesinde dava Ali Rıza Efendi ile İsmail Hakkı Efendi'nin suçlu bulunmasıyla neticelenmiştir. Sonuç olarak eksik olan 1000 kuruşun Ali Rıza Efendi'den tahsil edilmesi ve İsmail Hakkı Efendi'yle birlikte görevden azledilmesi kararlaştırılmıştır. Her iki şahsın görevine son verilmiş olmasının yanı sıra eksik olan miktarın sadece Ali Rıza Efendi'den tahsil edilmesi doğrultusunda kararın alınmış olması paranın Ali Rıza Efendi tarafından alındığını göstermektedir.¹⁴⁹

Zimmet meselesinden dolayı nizamname çerçevesinde belirtilen hükümler doğrultusunda hakkında tahkikat süreci başlatılan bir diğer memur Ferit Efendi'dir. 25 Ocak 1913 tarihinde Sille Nahiyesi Düyûn-ı Umûmîyye Memurluğu'nda vazife icra etmiş olan Ferit Efendi'nin birtakım yasadışı girişimler içerisinde bulunmasına dair iddialar ortaya atılmıştır. Bu iddialar üzerine nizamnamede belirtilen hükümler çerçevesinde hakkında hukuki süreç başlatılmıştır. Tahkikat süreci devam ederken kendisine ait olduğu tespit edilen üç tarlanın İdare'nin talebi doğrultusunda haczedilmesine karar verilmiştir. Zira Ferit Efendi kendi adına olan bu tarlaları başkalarına devretmeye çalışarak mal kaçırma girişiminde bulunmuştur. Bu önlemin alınmasıyla birlikte soruşturma süreci İdare tarafından yürütülmüştür. Alınan ilk ifadeler çerçevesinde dava Osmanlı mahkemelerinde icra edilmiştir. Fakat Ferit Efendi hakkında açılan dava sürecinin nasıl neticelendiğine dair sonuç elde edilememiştir.¹⁵⁰

Son olarak zimmet meselesinden dolayı nizamnamenin tatbik edildiği olay 1914 yılında Adana'da yaşanmıştır. 7 Nisan 1914 tarihinde Adana Vilayetinde zimmet meselesinden dolayı bir mahkeme süreci cereyan etmiştir. Buna göre Haçin kazasında Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi memuru olarak görev icra eden Mehmed Hilmi Efendi'nin İdare'nin kasasından

149 “Zimmetlerine para geçiren Büyükçekmece kazasına bağlı Şetros köyü Düyûn-ı Umumiye eski Memuru Ali Rıza ve Kâtibi İsmail Efendiler hakkındaki temyiz talebinin reddedildiği”, BOA, DH. MTV. 21/23.

150 “Sille Nahiyesi Düyûn-ı Umumiye sabık Memuru Ferid Efendinin zimmetinden dolayı mallarının haczolunması”, BOA, DH. MTV. 20/12.

zimmetine para geçirdiği iddia edilmiştir. Bu iddia doğrultusunda idare tarafından ilk tahkikat süreci başlatılmıştır. Tarafların ilk ifadeleri alındıktan sonra dava süreci Osmanlı mahkemelerine taşınmıştır. Dava Adana Vilayet Meclisi tarafından tahkikat altına alınmıştır. Vilayet Meclisi'ne bağlı olan Adana Bidayet Mahkemesi'nde davanın görülmesine başlanmıştır. İdare'nin dava vekili ile davalı konumunda olan Mehmed Hilmi Efendi'nin ifadelerine başvurulmuştur. Alınan ifadeler ile elde edilen evrakların incelenmesinden sonra iddiaların asılsız olduğuna karar verilmiştir. İddiaların asılsız çıkması üzerine Mehmed Hilmi Efendi berat ederken mahkeme masrafları olan 200 kuruşun idarece karşılanması kararlaştırılmıştır. Ancak İdare bir üst mahkeme olan Temyiz Mahkemesi'ne başvurarak Bidayet Mahkemesi tarafından verilen karara itiraz etmiş ve davanın yeniden görülmesini sağlamıştır. Ancak bu mahkemede yapılan incelemeler ve alınan ifadeler neticesinde karar değişmemiştir. Her iki mahkemede yapılan masrafların Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi tarafından tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵¹ Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak görevini suistimal eden memurlar hakkında nizamnamede belirtilen hükümler çerçevesinde hareket edildiğini göstermek açısından verilen örnekler yeterli görülmüştür.

Sonuç

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin 1881 yılından itibaren imparatorluk genelinde teşkilatlandığı görülmektedir. Bu teşkilatlanma gerçekleştirilirken kadro yapılanmasındaki yoğunluk gelir getiren vergi kalemlerine göre belirlenmiştir. Bu noktada başta tuz, tütün gelirlerinin toplanabilmesi ve kontrol altına alınabilmesi için bünyesinde ciddi bir kadro yapılanmasına gittiğini söylemek mümkündür. Maliye Nezareti'nden daha fazla personel istihdamı sağlayan İdare'nin imparatorluk genelinde muazzam bir teşkilatlanma yapısı oluşturduğu ve kalabalık bir kadro yapılanmasıyla denetimi sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Kalabalık kadro yapılanmasının Osmanlı istihdam politikasına olumlu yansımaları kaçınılmaz olmuştur. Zira 1896 yılında Maliye Nezareti bünyesinde istihdam edilen personel sayısı 5.000 kişi civarındayken İdare bünyesinde görevlendirilmiş olan kişi sayısı ise 9.960 olarak tespit edilmiştir. Maliye Nezareti'nden daha kalabalık bir kadro yapılanmasına sahip olan İdare'nin istihdam politikasını belirli bir düzen çerçevesinde gerçekleştirmesi gerekmektedir. İdare'nin bu manada ihtiyaç duymuş olduğu düzenlemeleri ilk yıllarda Tadilat-ı Dahiliye Mecmuası ile gidermeye çalıştığı saptanmıştır. Fakat genişleyen kadro yapılanması için bu düzenleme yeterli gelmemeye başlamıştır. Her ne kadar 1891 yılında bu mecmuada düzenlemeye gidilmiş olsa da ihtiyaç tam anlamıyla karşılanamamıştır. Zira İdare'nin bünyesinde istihdam etmiş olduğu personel sayısı gittikçe artış göstermekteydi. 1885

¹⁵¹ "Zimmetine akçe geçirdiği iddia edilen Haçin kazası Düyun-ı Umumiye eski Memuru Mehmed Hilmi hakkında men-i muhakeme kararı verildiği", BOA, DH. MTV. 21/49.

yılında 3.040 olan personel sayısının 1892 yılında 4.835 kişiye yükseldiği görülmektedir.

Personel sayısındaki artış bu alanda kapsamlı bir düzenlemenin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluk neticesinde Muharrem Kararnamesi'nin 16. maddesi çerçevesinde 27 Mart 1901 tarihinde Düÿûn-ı Umûmîyye-i Osmaniye Varîdat-ı Mahsusa Nizamnamesi hazırlanmıştır. Nizamnamenin on yedi bölüm ve 184 maddeden oluştuğu görülmektedir. Nizamnamedeki tüm hükümler incelenmiş olup İdare bünyesinde istihdam edilecek olan veya istihdam edildikten sonraki süreçte memurlarla ilgili her türlü konunun detaylı şekilde ele alındığı çıkarımı yapılabilir. Ayrıca bu nizamname İdare'nin memurlarla ilgili bugüne kadar hazırlamış olduğu en kapsamlı düzenleme olmuştur. Nizamnamenin kapsamlı oluşu memurlarla ilgili uygulanacak olan muamelelerde yaşanan belirsizliği ortadan kaldırmış ve İdare'nin lağvedilişine kadar yeni bir nizamname hazırlamaya ihtiyaç duyulmamasını sağlamıştır.

İdare'ye bağlı birimlerin teşkilatlanma yapısı dikkate alınarak kadro yapılanması düzenlenmeye çalışılmıştır. Buna göre İdare'nin ana yönetim kadrosunun Meclis-i İdare, Müdüriyet-i Umumiye ve Taşra İdaresi olarak sınıflandırıldığı görülmektedir. Bu üç merkeze bağlı olan alt müdüriyet, memuriyet veya şube yöneticilerinin görevlendirilmiş olması ise İdare'nin imparatorluğun en ücra köşesine kadar belirlenen kalemlerde meydana gelen her türlü gelişmeyi denetimi altına almaya çalıştığını göstermektedir. Bu denetimi sağlamakla yükümlü olan memurlar doğrudan Memurin Komisyonu'na bağlıdırlar. Komisyonun memurlarla ilgili her türlü gelişmeden sorumlu olduğu tespit edilmiştir. Sorumluluk tamamen komisyona ait olsa da memurlarla ilgili alınacak kararlarda son karar mercinin Meclis-i İdare olduğu çıkarımı yapılabilir. Meclis-i İdare'nin onayına ihtiyaç duyan bir diğer birim Heyet-i Müfettişîye Komisyonu olmuştur. Bu komisyonun temel görevi memurların keyfi davranışlarının önünün alınması amacıyla denetime tabi tutulmasını sağlamaktır. Bu komisyon tarafından her sene düzenli olarak bir defa denetimlerin gerçekleştirilmesi memurlar üzerinde İdare'nin denetim mekanizmasını aktif tutmaya çalıştığını göstermektedir.

Nizamname, İdare'de istihdam edilecek olan memurların sınava tabi tutulmasıyla ilgili ayrıntılı hükümler içermektedir. Nizamnamede, aday memurların başvuru süreçlerine, sınavda karşılaşacakları sorulara, bu soruları hazırlayan heyetin belirlenmesi sürecine, sınav sorularına verilen cevapların puanlanma süreçlerine ve alınan puanların açık bir şekilde adaylara bildirilmesine dair ayrıntılı hükümler mevcuttur. Bu hükümlerin açık bir şekilde belirtilmiş olması ve bu hükümlere uymayanların ağır yaptırımlara maruz bırakılacağına hüküm altına alınmış olması İdare'nin istihdam politikasını şeffaflık ve tarafsızlık ilkesi çerçevesinde şekillendirmeye çalıştığını göstermektedir. Memur adaylarının başvurularının kabul

edilebilmesi için yaş aralığının 18 ile 30 aralığında olması şartı ön koşul olarak aranmaktadır. Bu şart ise idarenin memur olarak istihdam edeceği vatandaşın en verimli yıllarından istifade etmeye çalıştığını göstermektedir. Bu verimliliği arttırmak adına memurların özlük haklarına dair hükümler düzenlenmiştir. Memurlara adi, sağlık, hac ve askerlik izni verilmektedir. Bu izinler dışında dini ve mezhepsel özelliklere göre dini bayramların tatil günü olarak ilan edilmesi idarenin dini ve mezhepsel farklılıklara göre memurların mesai saatlerini şekillendirdiğini göstermektedir. Personelin dini ve mezhepsel farklılığı dikkate alınarak belirlenen mesai gün ve saatleri memurlar arasında memnuniyetin oluşmasını sağlamıştır. Bu memnuniyet memurların daha özverili şekilde çalışmalarını sağlamıştır.

Özverili şekilde çalışan memurların başarı motivasyonunun artırılması amacıyla İdare sık sık ödüllendirmeye başvurmuştur. Bu ödüllendirme maaş zammı, derece artırma veya rütbe verme olarak uygulanmıştır. Bu ödüllendirme yöntemine sıklıkla başvurularak memurların başarı oranı arttırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu yöntemlerle memurların çalışma motivasyonu yüksek tutulmaya çalışılmıştır. Ancak yasadışı girişimlerde bulunan memurların da ağır cezalara tabi tutulduğu görülmektedir. Bu memurların tespit edilmesi halinde işlenen suçun derecesine göre en fazla 15 gün maaş kesintisi cezası, 6 ay maaşın dörtte birinin ödenmesi cezası, sınıf derecesinin düşürülmesi cezası, maaşlı veya yarım maaşlı açığa alınma cezası, maaşsız açığa alınma cezası veya azledilme cezası şeklinde uygulanmıştır. İdare'ye ait bilgileri yaymanın cezası maaş kesintisi veya görevden azledilmeyle sonuçlanmaktadır. İdare'ye ait olan bilgilerin neşredilmesinin yasaklanmış olması İdare'nin kurum mahremiyetine verdiği önemi göstermektedir. Adam kayırma, maaş karşılığı borç para alma ve zimmete para geçirme de suç kapsamında değerlendirilerek, bu tür suçları işleyen memurlar ağır yaptırımlara maruz bırakılmaktadır. Bu tür suçların önlenmesi adına verilen caydırıcı cezalarla İdare bünyesinde yolsuzluğun ve liyakatsizliğin yerleşmesi önlenmeye çalışılmıştır. Ancak bunda pek de başarılı olunmadığı görülmektedir. Zira çalışmamız kapsamında birçok yolsuzluk girişiminin ve zimmete para geçirme vakasının meydana geldiği tespit edilmiştir.

Birtakım yasadışı girişimlerin aksine İdare'nin nizamnamede emeklilikle ilgili belirtilen hükümlerin sahadaki tatbikinde başarılı olduğu görülmektedir. Nitekim çalışma kapsamında İdarede 30 yıllık çalışma süresini dolduran birçok memurun emeklilik talebinde bulunduğu dair örnekler tespit edilmiştir. İncelenen örneklerden hareketle nizamnamede belirtildiği gibi 65 yaşını doldurmuş olan bu memurların emekliliğe ayrıldıktan sonra memur maaşının üçte birini emeklilik maaşı olarak aldıklarını, ilk bir yıllık maaşın İdare tarafından daha sonraki süreçte ise Mülkiye Tekaüt Sandığı'ndan karşılandığı söylenebilir.

Nizamnamedeki hükümlerin sahada tatbik edilebilirliğine dair genel bir değerlendirme yapılacak olunursa teftiş memurlarının atamaları ve görev icra etmelerine dair yapılan araştırmalar neticesinde örnek tespit edilememiştir. Nizamnamede belirtilen hükümlerin sahada tatbikine dair örneklerin tespit edilemediği bir diğer konu memurların mesai saatleri olmuştur. Mesai saatleriyle ilgili herhangi bir şikâyetin bulunmayışı memurların nizamnamede belirtilen hükümler çerçevesinde hareket ettiklerini göstermektedir. Memurların görev icra etmek üzere başvuru süreci, sınava tabi tutulma usulü ve atanma sürecine dair belirtilen hükümlerin sahada tatbik edildiğine dair örnekler tespit edilmiştir. Özellikle mülazım olarak vazife icra eden memurların kadroya atanmasına ve kadroya atanmadan önce memurun nizamnamenin ön gördüğü güvenlik soruşturmasına tabi tutulmasına dair tespit edilen örneklerden hareketle nizamname hükümlerinin uygulanabilir olduğu söylenebilir. Belirlenen hükümlerin aksine hareket ederek sınav konusunda oğluna ayrıcalık talebinde bulunan Tabip Binbaşı Mahmut Bey'e olumsuz yönde cevap verilmiş olması ise nizamname hükümlerinden taviz verilmediğini göstermesi açısından önemli bir örnektir. İzin, terfi ve emeklilik konusunda nizamnamede bulunan hükümlerin icra edildiğine dair birçok örnek saptanmıştır. Bu örneklerden hareketle bu konularda belirlenen hükümler çerçevesinde hareket edildiği görülmektedir. Görevlerini suistimal eden memurlar hakkında uygulanan muamelenin nizamnamenin ön gördüğü hükümler çerçevesinde gerçekleştiği söylenebilir. Ancak maaşların miktarlarıyla ilgili her ne kadar belirli bir rakam belirtilememiş olsa da farklı görevleri icra eden memurların almış oldukları maaşlara dair elde edilen örneklerden hareketle; nizamnameye göre maaşların da farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- “Abdullah Avni Efendi, Süleyman Ağa oğlu, 1263 Niksar (Sivas) doğumlu, Sivas-Niksar Kazası Nüfus kâtibi.” BOA, DH. SAİDd. MEM. 1/3.
- “Abdünnafi Efendi; 1270 Kırşehir doğumlu, Kırşehirli Garibzade Nuri Efendi’nin oğlu.” BOA, DH. SAİDd. 107/51.
- “Ahmed Rahmi Efendi; 1271 Giresun doğumlu, Silk-i askeriden İsmail Ağa’nın oğlu.” BOA, DH. SAİDd. 64/197.
- “Ankara Düyun-ı Umumiye Muhasibi Refik-i Evveli Abdulhalim Efendi’nin kefil olan Hamdi Efendi hakkında.” BOA, DH. SN. THR. 10/105.
- “Artin Ohannesoğlu; 1290 Giresun doğumlu, Ermeni Milletinden Giresunlu Kigork Ağa’nın oğlu.” BOA, DH. SAİDd. 106/111.
- “Düyun-ı Umumiye İdaresi Memurin Nizamnamesi ve idare-i mezkure salahiyeti hakkında Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararının tebliği hakkında.” BOA, BEO. 2532/189859.
- “Düyun-ı Umumiye müfettiş mülazımlığına alınacak kimselerin Türkçe imtihanlarının yapıldığı bunlar hakkında güvenlik koğuşturması yapılmasının tabii olduğunun arzı.” BOA, Y. PRK. ZB. 23/86.
- “Düyun-ı Umumiye direktörlüğünden emekli Fransız tebaasından İskanavi Efendi’ye Düyun-ı Umumiye’den seksen iki kuruş emekli maaşının Bank-ı Osmani vasıtasıyla ödenmesinin uygun olduğu.” BOA, DH. EUM. 5. Şb. 32/13.
- “Düyun-ı Umumiye İdaresi ile ilgili irade. Osmanlı Bankası ve Galata bankerleri arasında yapılan sözleşme ve Osmanlı tahvili hamillerinin itirazları.” BOA, HR. İD. 290/50.
- “Düyun-ı Umumiye Komiseri Murad Bey’e ikinci ve Kardif Şehbenderi Celal Bey’e dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı itası.” BOA, İ. TAL. 11/59.

- “Düyun-ı Umumiye memurları hakkında mevki-i icraya konularak görülen lüzuma mebni ahiran tadil edilen ve idarece Memurin Nizamnamesi namı verilen talimatın ahkamı münderecesi nizammat ve mukarrarat-ı devlete muğayir olduğu.” BOA, ŞD. 401/8.
- “Düyun-ı Umumiye Muhasebesi piyasa memuriyetinden emekli Ahmed Bey’e muhtacin maaşatından münhalat tarihinden itibaren maaş tahsisi.” BOA, İ. ML. 31/14.
- “Düyun-ı Umumiye Müfettişlerinden Rober Efendi’ye dördüncü rütbeden nişan-ı Osmani ihسانیyla taltifi.” BOA, İ. TAL. 65/49.
- “Düyun-ı Umumiye Nezareti Merkez Müdüriyeti sabık Sandık Emmini Mustafa Efendi’nin yirmi bin liraya kadar olan borçları için kefil olan Ustrumcalı Hacı Nafi Bey’in, fazla çıkan borçlardan dolayı kefalet senedi hükümleri dışında bir muameleye tabi tutulmamasına dair tahrir.” BOA, TFR. I. M. 16/1534.
- “Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi’nce tanzim olunan Memurin Nizamnâmesi’nin Hükümet-i Seniyye’ce evvelen tetkik ve tasvibi gerektiği.” BOA, MV. 111/8.
- “Hazine-i Celile Düyun-ı Umumiye Muhasebecisi Muavini Salih Efendi’nin Hac farızası için Hicaz’a azimetine müsaade olunduğu.” BOA, BEO. 397/29755.
- “Hazine-i Maliye Düyun-ı Umumiye Muhasebecisi Muavini Salih Efendi’nin haccetmek üzere Hicaz’a gitmesine izin verilmesi.” BOA, İ. HUS. 24/1.
- “Hırsızlık iddiasıyla yargılanan Ankara Düyun-ı Umumiye İdaresi Aşar Kalemi Mukayyidi Mustafa Efendi ve kefil hakkında verilen kararın temyiz mahkemesince reddi.” BOA, DH. MTV. 62/7.
- “İbrahim Edhem Efendi; 1276 Giresun doğumlu, Tüccardan Hanefizade Ali Ağa’nın oğlu.” BOA, DH. SAİDd. 56/29.
- “İzmir Düyun-ı Umumiye Nazırı Hacı Şefik Bey’in icra-yı tekaüdü.” BOA, İ. TKS. 17/15.
- “Keşab Düyun-ı Umumiye sabık memuru Zühdü Efendi ve kefil Manuk Ağa arasındaki tazminat davasına dair vilayet idare meclisinden çıkan ilamın Sadarete takdimi.” BOA, DH. MKT. 519/70.
- “Maliye Düyun-ı Umumiye eski Muhasebecisi Mesud Bey’in icra-yı tekaüdü.” BOA, İ. TKS. 22/40.
- “Maliye Hazinesi Düyûn-ı Umumiye Muhâsebecisi Muâvini Salih Efendi’ye Hacc’a gitmek üzere izin verilmesi.” BOA, Y. A. HUS. 294/2.

- “Mehmed Efendi; 1278 Bolu doğumlu, Bolu Asakir-i Zabtiye Kâtibi Nakkaşzade İzzet Efendi’nin oğlu.” BOA, DH. SAİDd. 117/255;
- “Mehmed Enver Efendi; 1282 Eğin doğumlu, Ömer Efendi’nin oğlu.” B OA, DH. SAİDd. 187/66.
- “Mehmed Esat Bey; 1262 Trabzon doğumlu, Karahisar-ı Şarki Mutasarrıfı Kethüdazade Trabzonlu Ahmed Emin Ağa’nın oğlu.” BOA, DH. SAİDd. 165/117.
- “Mehmed Halid Efendi; 1276 Niksar doğumlu, Niksarlı Uzunoğlu Hafız Abdullah Efendi’nin oğlu.” BOA, DH. SAİDd. 117/249.
- “Mehmed Rasim Efendi, Hasan Yazıcızade; 1286 Giresun doğumlu, Giresun’da Hacı Hüseyin Mahallesi Muhtarı Hüseyin Ağa’nın oğlu.” BOA, DH. SAİDd. 138/351.
- “Memalik-i Mahruse Duhanları Müşterekü’l-Menfaa Reji Şirketi’nin nizamname-i esasıyesi ve şartnamesi suretleri.” BOA, A.) DVN. MKL. 82/2.
- “Midilli hanedanından Kulaksızzade ailesine mensup Tabib Binbaşı Mahmud Bey’in mahdumu Fuad Bey’in Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye İdaresi merkezinde istihdam edilecek memurlar için açılacak imtihana girmesine kolaylık sağlanmasına dair tahrirat.” BOA, TFR. I. M. 17/1613.
- “Muharrem İlhami Efendi; 1282 Giresun doğumlu, Tüccardan Yunuszade Hacı İbrahim Efendi’nin oğlu.” BOA, DH. SAİDd. 186/225.
- “Mustafa Zihni Efendi; 1260 Niksar doğumlu, Askeriyeden Hacı Mehmed Efendi’nin oğlu.” BOA, DH. SAİDd. 61/203.
- “Paskalya yortuları münâsebetiyle şimdiye kadar yalnız Hristiyan memurlar mezûn olurlarken Düyûn-ı Umumiye İdâresinin Müslim ve gayr-ı müslim bütün memurlara iki gün izin verdiği.” BOA, Y. A. HUS. 295/41.
- “Reji İdaresi muamelatının nizamı mucibince teftişatlarından Hazine’ye malumat vermelerinin Düyun-ı Umumiye müfettişlerine tenbih ve tebliğ edilmesi.” BEO. 1550/116201.
- “Rüsum-ı Sitte İdaresi’nin teşkili hakkında Bank-ı Osmani ve Cemiyeti mümessilleriyle imzalanan mukavelename.” BOA, A.) DVN. MKL. 18/9.
- “Sahipleri tarafından inkâr olunmayan müskirat resminin tahsili hususunda tahsildar bölükleri tarafından Düyun-ı Umumiye memurlarına mavenet olunması hakkında Tahsil-i Emval Nizamnamesi’ne bir bend ilavesi.” BOA, ŞD, 406/61.

- “Selanik, Düyun-ı Umumiye Nazırı Ali Rıza Bey’in, hüsn-ı hizmetine binaen rütbe ile taltifi.” BOA, DH. MKT. 38/48.
- “Sille Nahiyesi Düyun-ı Umumiye sabık Memuru Ferid Efendinin zimmetinden dolayı mallarının haczolunması.” BOA, DH. MTV. 20/12.
- “Tekaid Sandığı Cemiyet-i Umumiyesi’nden tekaüdlüğüne karar verilen Bursa Düyun-ı Umumiye Nazırı Rıfat Efendi hakkında.” BOA, Y. A. RES. 41/11.
- “Trabzon’un Kelkit kazasının 1310 senesi mültezimlerinden Ahmed Çavuş ve biraderinin aşara olan zimmetinin temin-i istifası için mahcuz olan emlakının devlet namına tefevvüzü.” BOA, ŞD. 404/82.
- “Üsküb Hacı Taceddin Mahallesi’nden olup Düyun-ı Umumiye memuriyetinden açığa alınan Ramiz Şevki’nin, tekrar tayin edilmesini talep eden istidası ile Düyun-ı Umumiye Müdüriyeti’nin cevabi yazısı.” BOA, TFR. I. ŞKT. 11/1072.
- “Zimmetine akçe geçirdiği iddia edilen Haçın kazası Düyun-ı Umumiye eski Memuru Mehmed Hilmi hakkında men-i muhakeme kararı verildiği.” BOA, DH. MTV. 21/49.
- “Zimmetlerine para geçiren Büyükçekmece kazasına bağlı Şetros köyü Düyun-ı Umumiye eski Memuru Ali Rıza ve Kâtibi İsmail Efendiler hakkındaki temyiz talebinin reddedildiği.” BOA, DH. MTV. 21/23.
- “Ziraat Nezareti ve Düyun-ı Umumiye idaresince tayin olunacak müfettişlerin tayin şekli, vazifeleri ve maaşları hakkında düzenlenen nizamname-i dahili sureti.” BOA, DH. MKT. 2610/67.

II. Araştırma-İnceleme Eserler

- Adiloğlu, Burcu ve Yücel, Göksel, “Düyûn-ı Umûmiyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi.” *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi* 21, (Temmuz 2021): 67-78. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/muftad/issue/64219/973790>.
- Bilirli, Tahir, *Bolu Devlet Adamları Sicil-i Ahvâl Defterlerine Göre*. İstanbul: ARK Yayınları, 2020.
- Bozkurt, Nurgül, “Sicil-i Ahvâl Defterlerine Göre Simavlı Memurlar.” *Akademik Bakış Dergisi* 27, (Aralık 2011): 1-12. <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423868094.pdf>.
- Bulutoğlu, Kenan, *Türkiye’de Yabancı Sermaye*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1970.

- Çetin, Engin Can, “Düyun-u Umumiye ve Osmanlı Dış Borç Tarihi Genel Bir Bakış.” *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 7, 14, (Temmuz 2018): 134-249. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bsbd/issue/38666/449298>.
- Dağ, Mustafa ve Tanık, İbrahim Halil, “Osmanlı Taşrasında Bir Memurun Hukuk Mücadelesi: Yabanabad Reji Memuru Zekeriya Sırrı Efendi.” *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 45, (Temmuz 2023): 781-804. <https://doi.org/10.21550/sosbilder.1239752>.
- Dağ, Mustafa ve Tanık, İbrahim Halil, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Kurumun İşleyişi: Reji İdaresi Şartnameleri (1883-1914)”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, (Haziran 2023): 371-392. <https://doi.org/10.56597/kausbed.1242019>.
- Dağ, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Adana ve Erzurum Reji İdaresi (1883-1925).” Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, 2023.
- Dağ, Mustafa, “Osmanlı Taşrasında Yabancı Sermaye Yatırımı: Siverek Düyun-ı Umûmîyye Müdürlüğü ile Reji Memurluğu (1881-1925).” *Bingöl Araştırmaları Dergisi* 8, 2, (Haziran 2022): 59-78. <https://doi.org/10.53440/bad.1077922>.
- Dağ, Mustafa, “Sicil-i Ahvâl Kayıtlarına Göre Niksar Doğumlu Memurlar (1879-1909).” *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2, 18, (Aralık 2023): 161-182. <https://doi.org/10.48145/gopsbad.1240040>.
- Doğan, Nazire, “İlmiye Tekaid Sandığı’nın Kuruluşu ve Faaliyetleri.” *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi* 5, 10, (Aralık 2021): 43-52. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/utsobilder/issue/67936/952496>.
- Ekinci, Abdullah ve Asoğlu, İsmail “Son Dönem Osmanlı Bürokrasiside Urfalı Memurlar.” *Osmanlı Urfası I*. Editör Abdullah Ekinci, 227-268. İstanbul: Urfa Okulu Yayınları, 2018
- Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Erçin, Abdülkadir, “Kuruluşundan II. Meşrutiyet’e Kastamonu Vilayeti’nde Düyun-ı Umumiye İdaresi (1882-1908).” *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* XXI, 81, (Mart 2024): 258-279. <https://doi.org/10.56694/karadearas.1411338>.

- Erdoğan, Anıl. “Düyun-u Umumiye’nin Kurulmasının Siyasi Yönü ve Reji İdaresiyle İlişkisi.” *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün*. Editör H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, 193-216. İstanbul: Tarihçi Kitapevi, İstanbul: 2014.
- Eroğlu, Onur, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinden Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Kamu Maliyesi.” *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12, (Temmuz 2010): 57-89. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/deuhfd/issue/46934/588902>.
- Genç, Mehmet ve Özvar, Erol, *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar I*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.
- Görsoy, Bedri, “100. Yılında Düyun-ı Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme.” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Mecmuası*, 40, 1-5, (Ekim 2011): 17-59. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuifm/issue/831/9094>.
- Gündüz, Ali Yılmaz, “Osmanlı Devleti’nin Ekonomi ve Dış Borç Politikası.” *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, 2, (Nisan 2012): 1-18. <http://busbed.bingol.edu.tr/tr/pub/issue/29513/401006>.
- Güner Sayar, Ahmet, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönem’den II. Abdülhamd’e)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021.
- Gürses Söğüt, Sibel. “Düyun-u Umumiye Nezaretlerinin Sınırları: Trabzon Merkezli Karadeniz Sahillerindeki Tuz Ticareti ve Hinterlandındaki Tuz Üretimi.” *Birinci Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Sempozyumu*, Editör Musa Yavuz Alptekin, 116-129. Trabzon: PDF Yayın, 2020.
- Kartopu, Saffet, “Düyun-u Umumiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler.” *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi* 1, 2, (Haziran 2012): 32-40. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumusgjebs/issue/7490/98701>.
- Kazgan, Gülten, *Tanzimat’dan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Keskinkılıç, Erdoğan, “Düyun-ı Umumiye İdaresine Memur Olmak.” *Amme İdaresi Dergisi* 36, 2, (Haziran 2002) 67-75. https://ammeidaresi.hacibayram.edu.tr/documents/article/1/36/2/5_keskinkilic.pdf.
- Keskinkılıç, Erdoğan, “Ermeni Memurların Düyun-ı Umumiye İdaresi’ndeki İstihdam Meselesi.” *Ermeni Araştırmaları Dergisi* 11, (Sonbahar 2003): 60-66. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Der giIcerik&IcerikNo=49>.

- Keskinkılıç, Erdoğan. “The Ottoman Dûyûn-ı Umumiye (Public Debt) Administration.” *The Turks*. C. 4, Editör Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, 649-659. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Kırıcı, Ahmet Önder ve Yiğit, İrfan, *Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Çorumlu Devlet Adamları (1830-1909 Yılları Arası)*, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.
- Korkmaz, Erdal, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Karaborsa.” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 66, (Bahar 2020): 71-85. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/1184225>.
- Külekcı, Cahit, “Osmanlı Devleti'nde Birlikte Yaşam: Paskalya Örneği.” *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 13, 25, (2015): 67-83. <http://ktp.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=87024375&Dergivalkod=0535>.
- Manav, Nursel, “Mazuliyet Sandığı'nın Kuruluşu ve Kuruluşuna Yol Açan Sebepler.” *Türkiye Mecmuası* 27 1, (Haziran 2017): 215-224. <https://doi.org/10.18345/iuturkiyat.323928>.
- Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2013.
- Narin, Resül, “Düyûn-ı Umûmiye İdaresi ve Adapazarı.” *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 6, 21, (Bahar 2009): 49-59. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/106013>.
- Noviçev, A.D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*. çeviren Nabi Dinçer, İstanbul: Onur Yayınları, 1979.
- Oğuz, Zafer, *Osmanlı Devleti'nin Genel Borçları (Düyun-ı Umumiye İdaresi)*. Ankara: Gökkuşuğı Kitabevi, 2001.
- Özcan, Şevket, “Yahudilikte Pesah (Fısıh) Bayramı: Ritüeller ve Semboller Bağlamında Fenomenolojik Bir İnceleme.” *Uluslararası Sosyal Dergisi* 11, 61, (2018): 1206-1214. https://www.academia.edu/38048216/YAHUD%C4%B0L%C4%B0KTE_PESAH_FISIH_BAYRAMI_%C5%9Eevket_%C3%96zcan.
- Öztürk, İbrahim, “Sicil-i Ahvâl Defterlerine Göre Develili Memurlar.” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21, 4, (Ekim 2022): 2479-2499. <https://doi.org/10.21547/jss.1121663>.

- Öztürk, Mustafa. “Osmanlının Son Dönemlerinde Düyun-u Umumiye’ye Yönelik İmtiyaz Politikasına Bir Örnek: Tütün İşletmesi İmtiyaz Mukavelenamesi (1913).” *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz’a Armağan*, Editör Necdet Hayta, Bahattin Demirtaş, Mustafa Can, 741-753. Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Quataert, Donald, “Düyun-ı Umumiye’nin İstihdam Politikaları (1881-1909).” çeviren Ahmet Fethi, *Toplumsal Tarih Dergisi* 79, (Temmuz 2000): 15-19.
- Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılım ve Direniş 1881-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Sağlam, Mehmet Hakan, *Osmanlı Devleti’nde Moratoryum 1875-1881 – Rûsum-ı Sitte’den Düyûn-ı Umumiyye’ye*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- Taçalan, Nurdoğan, *Ege’de Kurtuluş Savaşı Başlarken*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1970.
- Yadı, Ahmet, *Sicil-i Ahvâl Kayıtlarına Göre Giresunlu Memurlar (1879-1909)*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2021.
- Yıldırım, Münir, “Ortodoks Kilisesinde Paskalya.” *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7, 21, (2005): 67-75. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/51848>.
- Yılmaz, Faruk, *Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Dış Borçları (Düyun-u Umumiye)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2007.
- Yılmaz, Faruk, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Dış Borçlar (Düyûn-u Umumiye)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2003.
- Yılmaz, Faruk, *Osmanlı’nın Borç Batağı–Düyun-u Umumiyye*. İstanbul, İz Yayıncılık, 2011.
- Yılmaz, Mahmut ve Yılmazçelik, İbrahim, “Ma’muratü’l-Aziz (Harput) Reji İdaresi (1883-1925)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 33, 1, (Ocak 2023): 489-505. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.1206905>.
- Yüksel, Ayhan, *Sicil-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Tirebolulu Memurlar (1879-1909)*. İstanbul: Kitabevi, 2004.

EKLER

EK-1. Düyûn-ı Umûmîyye İdaresi Tarafından Tutulmuş Emeklilik Evrakı

مجلس نقاد صحتی داره

دوره نومردگی ۱۰

عمر نومردگی ۱۱

نقاد صحتی در معائنات قبضه دار نظام اول شخص مطبوعه در بطریق برجه و در در	
بیمه و شهرت	سهادت و وقت اضطراری حقیقی
سن	۱۱ سالگی یا سنه در
معاينه شخص اول شخص ذاك صحتی یعنی موزین و با وجود لاغر و انانک و ما از ناسن و اولدی	ملازمین
حقوق نقاد صحتی انسابیه در ذاك خدمت و لذت خردن فخر	موزین
مدت خدمتی قاجار سیزده سال اولدی	اولوزنکین در
موزین اخیره	بروز دویجه نیمه نقد
معزول اولدی موزین اخیره سنه در انقضای تاریخ	مستقیم
نقد	هم نقاد صحتی انسابیه در تاریخ در کبر و طوعری او در سنه خدمت و در بعضی معائنات مجروح
۷۷۵۰۴۴	
۷۸۷۶	قطعا کسی اولدی معائنات مک مفاد
سائر معلومات	
عقد	عمر موزین در معائنات دستری بود و بهر نسبت اجرائی لازم نکلا تقصیرات در حال اولوزنکین
۸۸۰۰۰۰	
۸۶۷۴۵۴	موزین کهنه در نقاد صحتی در قبضه اولوزنکین معزول اولدی
نومردگی	نومردگی یعنی نقاد صحتی در تاریخ موزین در معائنات صحتی اولوزنکین قرار و در بعد از آن نومردگی
۴۴۴۴	اولوزنکین

۱۰۰۰ دروازه در معزول اولدی

۱۰۰۰ دروازه در معزول اولدی

۱۰۰۰ دروازه در معزول اولدی

Kaynak: BOA. Y. A. RES. Dosya No: 41, Gömlek No: 11 (13 Rabiülahir 1305/29 Aralık 1887).

Mülkiye Tekaüd Sandığı Dairesi

Tekaüd Sandığından Maaş Tahsisine Dair Tanzim Olunacak Mazbatalara Rapt Edilecek Varakadır.

İsim ve Şöhreti	Saâdetli Rıfat Efendi Hazretleri.
Yaşı	Elli Sekiz Yaşındadır.
Maaş tahsis olunacak zatın sınıfı veyahut memurin eytâm veya akrabasından olduğu.	Memurinden.
Hak tekaüd iktisap eden zatın hizmete duhûl tarihi	1 Temmuz 60.
Hizmet sandığının kaç seneye balığ olduğu	Otuz sekiz senedir.
Memuriyet-i âhiresi	Bursa Düyûn-ı Umûmîyye Nezareti.
Ma'zûl ise memuriyet-i âhiresinden infisal tarihi	Müstahdim.
725.033 kuruş	Hak tekaüd iktisap ettiği tarihten geriye doğru on sene müddette aldığı maaşların mecmû'u.
3.826 kuruş	Nizama müstehak olduğu maaşatın miktarı.
Sair Malumat	
880.000	Umum memur maaşlarından şehri %5 nisbetiyle icrası lazım gelen tevkifattan hasıl olan meblağın yekûnu.
867.452 kuruş	Bu zata gelinceye kadar tekaüd sandığından tahsis olunmuş olan meblağın miktarı neye balığ olduğu.
4.243 numero	Numerosu yani tekaüd sandığına tarih-i tensibinden itibaren maaş ahzından müstehak olduklarına karar verilenlerin bu zat kaçınıcı olduğu.

Extended Abstract

Subject and Scope of the Research: The subject of this study is the developments in the regions where the Düyûn-ı Umûmiyye Administration, which operated in all regions of the Ottoman Empire between 1881 and 1928, implemented the Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye Varidat-ı Mahsusa İdaresi Memurin Nizamnamesi, which shaped its employment policy in order to carry out its activities in an uninterrupted and organised manner. In this framework, the scope of the research was spatially defined as the regions within the borders of the empire where the Administration was found to have officers. In terms of time, although the Administration started its activities in 1881, our focus was on the period between 1901 and 1928, since the relevant regulation came into force in 1901.

Purpose and Method of the Study: The main purpose of our study is to evaluate the examples that can be identified regarding the personnel of the administration in different regions of the empire between 1901 and 1923, especially in different regions of Anatolia, within the framework of the provisions in the regulation. In this direction, this study, which was prepared with qualitative research method, was created in accordance with content analysis. The study consists of an introduction and eleven sub-headings.

Sources of Research: While conducting the study, the draft regulation and archive documents were used as the main sources. Examples of the applicability of the provisions of the draft regulation in the field have been tried to be conveyed by making use of archival documents. In this context, the documents identified in different folders of the Ottoman Archive of the Prime Ministry of the Presidency of the Republic of Türkiye State Archives were consulted. Accordingly, 2 in the Bâb-ı ‘Âlî Evrak Odası folder, 1 in the folder of the Internal Affairs-Fifth Branch, 11 in the folder of the Internal Affairs-Ledgers, 3 in the folder of the Internal Affairs-Metropolitan Pen, and 1 in the folder of the Internal Affairs-Envelopes of Civil Servants’ Records, 1 in Dahiliye-Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi folder, 4 in Dahiliye-Mütenevvia folder, 1 in Nezareti-Administration folder, 1 in İrade-Maliye folder, 2 in İrade-Tekaüt Sandığı folder, 1 in İrade-Hususî folder, Irade-Taltifat folder 2, Majlis-i Vükelâ folder 1, Sadaret-Mukavelenameler folder 2, Şûrâ-yı Devlet folder 3, Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Inspectorate)-Arzuhaller folder 1, A total of 43 documents were used, including 2 documents in the folder Teftişat-ı Rumeli (Rumeli Inspectorate)-Müteferrik Evrakı, 1 document in Yıldız-Resmî Maruzat folder, 1 document in Yıldız-Zaptiye Nezareti Maruzatı folder and 2 documents in Yıldız-Hususî Maruzat folder. In addition to archival documents, research and analytical works were also frequently consulted.

Findings: The findings of the study reveal that the Düyûn-ı Umûmiyye Administration was able to establish an enormous organisational structure throughout the empire shortly after its establishment on 22 December 1881. The staff structure, which is directly proportional to this organisation, has also developed significantly. In particular, the intensity of staff organisation was observed in revenue-generating tax items. At this point, it is possible to say that the administration carried out a serious employment policy in order to collect and control salt and tobacco revenues. It is observed that the Administration, which employed more personnel than the Ministry of Finance, tried to ensure control with a large staff organisation throughout the empire. The crowded staff structure inevitably had positive repercussions on Ottoman employment policy. The Administration, which had a more crowded staff structure than the Ministry of Finance, had to implement its employment policy within a certain orderly framework. It was determined that the Administration tried to meet the regulations it needed in this sense in the first years with the Tadilat-ı Dahiliye Mecmuası. However, this arrangement has become insufficient for the expanding staff structure. Thereupon, within the framework of Article 16 of the Muharram Decree, the Düyûn-ı Umûmîyye-i Osmaniye Varidat-ı Mahsusa Regulation was prepared on 27 March 1901. It is seen that the regulation consists of seventeen sections and 184 articles. All provisions in the regulation have been examined and it has been determined that all kinds of issues related to the civil servants who will be employed within the Administration or in the process after they are employed are dealt with in detail. Moreover, this regulation was the most comprehensive arrangement prepared by the Administration on civil servants to date. The comprehensive nature of the regulation eliminated the uncertainty in the treatment of civil servants and ensured that there was no need to prepare a new regulation until the dissolution of the Administration.

Considering the organisational structure of the units affiliated to the Administration, the staff structure was tried to be arranged. Accordingly, it is seen that the main administrative staff of the Administration was categorised as the Council of Administration, Directorate General and Provincial Administration. The fact that sub-directorates, offices or branch managers were assigned to these three centres shows that the Administration was trying to control all kinds of developments that took place in the designated items all the way to the remotest corners of the empire. The officials responsible for this supervision report directly to the Civil Service Commission. The Commission was found to be responsible for all developments concerning civil servants. Although the responsibility lies entirely with the commission, it can be inferred that the final decision-making authority for decisions regarding civil servants was the Council of Administration. Another unit that needed the approval of the Council of Administration was the Committee of

Inspectors. The main task of this commission is to ensure that civil servants are subject to supervision in order to prevent arbitrary behaviour. The fact that this commission carries out regular inspections once a year shows that the Administration is trying to keep the control mechanism active over the civil servants.

The Regulation contains detailed provisions on the examination of civil servants to be employed by the Administration. The regulation contains detailed provisions on the application processes of candidate civil servants, the questions they will face in the exam, the process of determining the committee that prepares these questions, the scoring process of the answers given to the exam questions and the clear notification of the scores to the candidates. The fact that these provisions are clearly stated and that those who do not comply with these provisions will be subject to severe sanctions shows that the Administration is trying to shape its employment policy within the framework of the principle of transparency and impartiality. Provisions regarding the personal rights of civil servants were also regulated in the regulation. Civil servants are granted ordinary, health, pilgrimage and military leave. Apart from these leaves, the fact that religious holidays are declared as holidays according to religious and sectarian characteristics shows that the Administration shapes the working hours of civil servants according to religious and sectarian differences. In the regulation, provisions were added that the Administration should resort to frequent rewards in order to increase the motivation of civil servants for success. These rewards were given in the form of salary increases, grade increments or ranks. However, regulations have been made stipulating that officials who engage in illegal initiatives should also be subjected to severe penalties. In case of detection of these officers, depending on the degree of the offence committed, the penalty of salary deduction for a maximum of 15 days, the penalty of paying one fourth of the salary for 6 months, the penalty of lowering the class rank, the penalty of suspension with or without salary, the penalty of suspension without salary or the penalty of dismissal were applied. Such penalties were intended to prevent the entrenchment of corruption and lack of merit within the Administration. However, this has not been very successful. This is because, within the scope of our study, it has been determined that many corruptions attempts, and embezzlement cases have occurred. Contrary to some illegal attempts, the Administration appears to have been successful in implementing the pension provisions of the regulation in the field.

If a general assessment is made regarding the applicability of the provisions of the regulation in the field, no examples could be found as a result of the research conducted regarding the appointments and duties of the inspection officers and the working hours of the officers. Examples of the application process, examination procedure and appointment process

of civil servants were found to be implemented in the field. It can be said that the provisions of the regulation are applicable, especially based on the examples identified regarding the appointment of civil servants to the cadre and the subjection of the civil servant to the security investigation stipulated by the regulation before being appointed to the cadre. The fact that a negative answer was given to Medical Major Mahmut Bey, who acted contrary to the provisions of the regulations and demanded privileges for his son in the examination, is an important example in terms of showing that the provisions of the regulations were not compromised. There are many examples of the enforcement of the provisions of the regulations regarding leave, promotion and retirement. Based on these examples, it is seen that these matters are acted within the framework of the provisions determined. It can be said that the treatment of officials who misconducted their duties was carried out within the framework of the provisions stipulated by the regulation. However, although no specific figures were given regarding the amounts of salaries, based on the examples obtained regarding the salaries received by civil servants performing different duties; it was determined that the salaries also differed according to the regulation.

Geliş Tarihi: 2 Eylül 2024
Kabul Tarihi: 15 Aralık 2024

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal of Modern Turkish History Studies
XXIV/49 (2024 Güz/Autumn), ss. 561-604

DOI: 10.18244/ctad.1542340

Araştırma Makalesi / Research Article

MUĞLA KUVA-YI MİLLİYESİNDE MALİ SORUNLARA İLİŞKİN BİR SORUŞTURMA ÖRNEĞİ*

Mehmet BAŞARAN**

Öz

Kurtuluş Savaşı'nda Muğla, Ege Bölgesi'nde stratejik bir konuma sahip olmasından dolayı önemli bir direniş noktası haline gelmiştir. İtalya'nın Güneybatı Anadolu'yu işgal planları ve Yunanistan'ın İzmir'i ele geçirme arzusu, bölgede milli direniş hareketlerinin hız kazanmasına neden olmuştur. Bu dönemde Muğla'da Kuvayı Milliye ruhu, bölge halkının direnişe katılımıyla güçlenmiş ve özellikle Menteşe bölgesindeki halk, önemli bir rol oynamıştır.

Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Muğla ve çevresinde işgale karşı direnişi organize etmek amacıyla kurulan en önemli yerel cemiyetlerden biridir. Cemiyetin kuruluş amacı, Mondros Mütarekesi sonrasında hızla gelişen işgal tehditlerine karşı halkın direnişini koordine etmek ve bölgenin savunmasını güçlendirmektir. Bu cemiyet, yerel halkın organize edilmesinde ve direniş ruhunun canlı tutulmasında kilit bir rol oynadı.

Bu önemli oluşum ile birlikte elimizde bulunan bazı belgeler kapsamında yaşanan iç çekişmeler, 1919 ve 1920 tarihli yazışmalar ve Muğla Kuva-yı Milliye ile ilgili mali hesaplamalar çalışmamızın temelini oluşturmuştur. Muğla'daki Kuva-yı Milliye ve birliklerinin mali durumu ve bazı akçelerin nasıl kullanıldığına dair ayrıntılar sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Kuva-yı Milliye, Muğla, Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Mali, İdari, Usulsüzlük, İtalya.*

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üni., İnsan ve Toplum Bilimleri Fak., Tarih Bölümü, (e-posta: mbarasan@adu.edu.tr), (Orcid: 0000-0001-9178-7117)

AN EXAMPLE OF AN INVESTIGATION ON FINANCIAL PROBLEM IN MUĞLA KUVA-YI MILLIYE

Abstract

During the War of Independence, Muğla became an important point of resistance due to its strategic location in the Aegean Region. Italy's plans to occupy Southwestern Anatolia and Greece's desire to seize Izmir caused national resistance movements to gain momentum in the region. During this period, the spirit of Kuva-yı Milliye in Muğla strengthened with the participation of the people of the region in the resistance, and especially the people in the Menteşe region played an important role.

Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti (The Menteşe Defense of Homeland Society) is one of the most important local associations established in and around Muğla to organize resistance against the occupation. The founding purpose of the society was to coordinate the resistance of the people against the rapidly developing occupation threats after the Armistice of Mondros and to strengthen the defense of the region. This society played a key role in organizing the local population and keeping the spirit of resistance alive.

The internal conflicts, correspondence dated 1919 and 1920, and financial calculations related to Muğla Kuva-yı Milliye within the scope of some of the documents we have with this important formation formed the basis of our study. Details on the financial situation of the Kuva-yı Milliye and its units in Muğla and how some coins were used are presented.

Keywords: *National Forces (Kuva-yı Milliye), Muğla, Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Financial, Administrative, Irregularities, Italy.*

Giriş

Milli Mücadele döneminde Muğla, işgalci güçlere karşı direnişin önemli bir merkezi olmuştur. Bölge halkı ve yerel liderler, işgal tehdidiyle karşı karşıya kaldıklarında, Muğla Kuva-yı Milliyesi ve Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti teşkil edilerek, vatan savunmasında aktif bir rol üstlenmişlerdir. Bu örgütler, hem halkın direnişini organize etmek hem de İstanbul hükümetinin etkisiz kaldığı bir dönemde yerel bir yönetim ve mücadele sistemi geliştirmiştir.

1. Muğla Kuva-yı Milliyesi'nin Oluşumu

Mondros Mütarekesi'nin ardından İtalya'nın Antalya ve Muğla bölgelerini işgal etme niyeti, halk arasında büyük bir endişe yaratmıştır. Yunanistan'ın İzmir'e çıkışı ve Menderes Vadisi'ne doğru ilerleyişi bu endişeleri daha da artırmıştır. Bölgedeki 57. Tümen'in çökmesi, askeri disiplini zayıflatmış ve halkın kendi kendini savunma yollarını aramasına neden olmuştur. Bu süreçte Muğla Kuva-yı Milliyesi, yerel milislerin teşkilatlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu oluşumun liderliğini Giritli Zekai Bey, Faik Bey ve Ulalı İdris gibi isimler üstlenmiştir. Söz konusu liderler, silah ve kaynak toplayarak direnişi organize etmiş, halkı mücadeleye katılmaya teşvik etmiştir. Ancak, başlangıçta yerel eşrafın direnişe tereddütle yaklaşması ve Kuva-yı Milliye hareketinin bazı kişiler tarafından "İttihatçı" bir girişim olarak görülmesi, hareketin büyümesini zorlaştırmıştır.

2. Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin Kuruluşu

Muğla'da müdafaa cemiyetinin kurulması düşüncesi veya Kuva-yı Milliye'ye uygun ortamın oluşması 1916'larda başlamıştır. Adalardaki Rumların bölgede tehlike oluşturması müdafaa yani savunma topluluklarına gereksinimi zorunlu kılmıştır. 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgal edilmesinin ardından, Muğla Belediye Başkanı Ragıp Bey'in önderliğinde Dr. Cemil Şerif Baydur (Hastane Operatörü), Hacıkadızade Hafız Sabri Bey (Sandık Emni) Serficeli Reşit Bey (Mutasarrıfın Kardeşi), Zorbazzade Emin Kamili Bey (Çiftçi) gibi Muğlalılarla, Kuva-yı Milliye'yi şekillendirmek ve bölgeyi savunmak amacıyla bir araya gelmiştir. Yapılan toplantıda Muğla'nın Ege'nin güneyinde İtalyan ve Yunan işgaline karşı korunması gerektiği vurgulanmıştır. İlk hedef Yunan ilerleyişini durdurmak ve bölgeyi işgalden korumak olmuştur. Bu toplantıya katılanlar, Kuran ve tabanca üzerine yemin ederek, Muğla'nın ve Ege'nin savunulması konusunda ant içmişlerdir. Bu toplantının sonucunda, Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti kurulmuş ve cemiyet, yerel milis kuvvetlerini bir araya getirerek direnişi organize edilmiştir.

İstanbul dışında oluşacak Kuva-yı Milliye Heyeti Merkezileriyle birleşilmesi ve ne pahasına olursa olsun düşmanın yurt topraklarından atılması ilkelerinde anlaşmalarının ardından ilk ve büyük hedef Yunan istilası olmuştur. Yunan ileri hareketi Menderes'in Güney'ine geçirilmeyecek, gerektiğinde İtalya'nın da desteği sağlanarak Muğla her türlü cinayet, gasp, yağma ve taarruzdan korunma kararı alınırken, toplantılar sonucu Hafız Sabri, Sadettin ve Emrullah Beylerin, İtalyanlarla Marmaris'te görüşme yapması kararlaştırılmıştır.

Muğla'nın önde gelen efe ve zeybekleri ilk silahlı milis kuvveti olarak sonraki teşkilatlanmaların da temelini oluşturacaklardır. İlk direnme kurulu hemen o günlerde Muğla Serdengeçtiler Müfrezesi adını alırken, başkaldırma sözcükleriyle ortak düşmana meydan okumaya da başlanmıştı.

Örneğin;

Ejderhaoğlu Muhammed Efe'nin gür sesi;

“Biz karılarımızın, çoluk ve çocuğumuzun Yunan ayağı altında çiğnenmesini mi göreceğiz?

Ne duruyoruz?

Biz de kan kalmadı mı?

Silahı hükümetten, parayı zenginlerden alalım. Cepheye varalım. Yunan'a vuralım. Muğla'nın nam ve şerefini koruyalım”

sözleri ile mücadeleyi ortaya koymuşlardır.

Cemiyetin kurulmasıyla yetinmeyen Muğla ileri gelenleri, Yunan ve İtalyan işgallerini duyurmak ve Türk'ün sesi olmak amacıyla *Menteşe Gazetesi*'ni çıkarmaya karar vermişlerdir.

3. İç Çekişmeler ve Zorluklar

Muğla bölgesindeki direnişin başlangıcında, yerel liderler arasında çeşitli çekişmeler ve anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Özellikle, bölgedeki eşrafın direnişe destek vermemesi ve Kuva-yı Milliye hareketinin bazı kişiler tarafından İttihatçı veya Enver Paşacı olarak görülmesi, hareketin genişlemesini engellemiştir. Bununla birlikte, yerel direniş teşkilatları, bu iç çekişmelere rağmen zamanla bir araya gelmiş ve Kuva-yı Milliye hareketini güçlendirmiştir. Muğla Kuva-yı Milliyesi, Mentешeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti ile birleşerek, bölgedeki direnişin merkezi haline gelmiştir.

Muğla bölgesindeki iç çekişmelerin birkaç temel nedenini kısaca özetlemek gerekirse;

3.1. Yerel Eşrafın Direnişe Katılımındaki Tereddütler; Muğla'da direnişin ilk aşamalarında, yerel eşrafın ve önde gelen ailelerin direnişe katılımı konusunda tereddütleri vardı. Bu aileler, Kuvayı Milliye hareketini desteklemekten çekiniyorlardı. Bunun başlıca sebepleri arasında, bazı yerel liderlerin İttihatçı veya Enver Paşacı olarak görülmesi bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve İttihatçıların savaşta başarısızlıkları, bu tür hareketlerin güvenilirliğini sorgulamalarına neden olmuştur.

3.2. İdeolojik Farklılıklar; Özellikle yerel liderler arasında, Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kalanlar ve yeni bir Türkiye'nin kurulmasını isteyenler arasında bir ayırım vardı. Bu durum, yerel direniş gruplarının birlik içinde hareket etmesini zorlaştırıyordu. Bazı liderler, geleneksel Osmanlı yönetim yapısını sürdürme arzusundayken, diğerleri daha radikal değişiklikler peşindeydi.

3.3. Eşraf ve Halk Arasındaki Güvensizlik; Muğla'daki direnişin bir diğer sorunu, eşraf ve halk arasındaki güvensizlikti. Yerel eşrafın bir kısmı, direnişe katılan halk liderlerini yeterince güvenilir bulmuyor ve bu nedenle direnişin genişlemesi ve etkili olması konusunda isteksiz davranıyordu. Örneğin, bazı eşraf, direnişi organize edenleri Enver Paşa'nın destekçileri olarak göyerek, bu hareketin başarısız olacağına inanmışlardı.

3.4. Kuva-yı Milliye Hareketinin Yeni Bir Yapıya Dönüşmesi; Kuva-yı Milliye hareketi, başlangıçta bireysel liderlerin ve küçük grupların inisiyatifiyle başlatıldı. Ancak, hareket büyüdükçe, liderlik ve yönetim konularında çatışmalar yaşandı. Özellikle, bazı liderler daha merkezîyetçi bir yapıdan yana olurken, diğerleri daha yerel bir yönetim ve hareket tarzını savunuyordu. Bu durum, direniş hareketi içinde strateji ve taktik konusunda anlaşmazlıklara yol açmıştır.

Muğla'da 57. Tümen'in çöküşü sonrasında, askeri disiplin zayıflamış ve bölgedeki direniş hareketi büyük ölçüde yerel milisler ve efeler tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Ancak, bu süreçte efeler ve milis liderleri, kendi bölgelerinde neredeyse bağımsız birer otorite haline gelmiştir. Efeler, özellikle Ege Bölgesi'nde, halk tarafından kahraman olarak görülen, ancak aynı zamanda kendi otoritelerini kurmaya çalışan yerel liderlerdi. Bu efeler, genellikle bağımsız hareket etmeyi tercih ederken, askeri liderler daha disiplinli ve merkezîyetçi bir yapıdan yanaydılar. Bu durum, efelerle askerler arasında zaman zaman gerginliklere neden oluyordu. Örneğin, Yörük Ali Efe gibi liderler, halkın desteğini alarak kendi bölgelerinde bağımsız hareket ederken, askeri liderler bu tür bağımsız hareketlerin kontrolsüzlüğünden endişe ediyorlardı.

3.5. Kaynakların Dağılımı Üzerindeki Anlaşmazlıklar; Direnişin başarısı için gerekli olan silah, mühimmat ve para gibi kaynakların dağılımı da iç çekişmelere neden oldu. Yerel liderler, bu kaynakların nasıl

kullanılacağı konusunda sık sık anlaşmazlık yaşadılar. Özellikle, bölgenin zengin kaynaklarına sahip olanlar, bu kaynakların direniş için kullanılmasını kabul etmekte isteksizdi. Bu da Kuvayı Milliye hareketi içinde gerilime yol açmıştır.

Bu dönemde, bazı efeler ve milis liderleri, özellikle silah ve mühimmat temini konusunda usulsüzlükler yapmıştır. Bazı efeler, halktan topladıkları malzemeleri kendi çıkarları için kullanmış veya bu malzemelerin bir kısmını piyasada satarak gelir elde etmişlerdir. Ayrıca, askeri disiplini ihlal eden keyfi uygulamalar da yaygındı. Örneğin, bazı efeler, askeri liderlerin emirlerini dikkate almamış ve kendi bildikleri şekilde hareket etmişlerdir. Bu durum, direnişin etkinliğini zaman zaman azaltmış ve birlik içinde hareket edilmesini zorlaştırmıştır.¹

Muğla'da Kuva-yı Milliye'nin faaliyeti sırasında çeşitli yolsuzluk olayları yaşanmış ve bu durum bölgedeki direnişi olumsuz etkilemiştir. Özellikle "çalı kakıcı" olarak adlandırılan bazı kişilerin efeler adına yaptığı cinayetler ve yolsuzluklar, Muğla halkının Kuva-yı Milliye hareketine temkinli yaklaşmasına sebep olmuştur. Bu olaylar, halkın Kuva-yı Milliye'ye katılımını ve hareketin etkinliğini olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca, Muğla'daki Heyet-i Milliye'nin bazı üyeleri hakkında da yolsuzluk iddiaları ortaya atılmıştır. Muhasebeci Kamil, Tahrirat Müdürü Lütfi, Belediye Reisi Ragıp, Çekirge Müdürü Cevad ve Belediye Eczacısı Osman Efendi gibi yerel idareciler, yolsuzluk yaparak halkın güvenini zedelemişlerdir. Bu kişiler hakkında resmi makamlarca soruşturma başlatılması talep edilmiştir.

Örneğin, cephenin ikmali konusunda ihmaller olmuş, gereksiz memurluklar ihdas edilmiş ve bazı kişilere normalin çok üstünde harcırahlar verilmiştir. Bu tür yolsuzluklar, halkın Kuva-yı Milliye'ye olan güvenini ciddi şekilde sarsmıştır.

Muğla Heyeti Milliyesi'nin hesaplarında yapılan denetimler sonucunda da bazı suistimallerin tespit edildiği, cepheye gönderilmesi gereken yardımların yerinde kullanılmadığı ve gereksiz harcamalar yapıldığı görülmüştür. Bu durum, halkın Kuva-yı Milliye'ye olan güvenini ciddi şekilde sarsmıştır.²

Elimizde bulunan belgelerin tarihlerine baktığımız zaman 1919-1920 yılları arasını kapsadığını görmekteyiz. Belgeler tahsilât ve sarfiyat

1 Bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Ünal Türkeş, *Kurtuluş Savaşı'nda Muğla*, (İstanbul: Yelken Matbaası, 1973), 243-394.; Mehmet Çanlı ve Ünal Türkeş, "Kuruluş ve Teşkilatlandırma Çalışmaları Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti", *Toplumsal Tarih*, 86 (Şubat 2001), 41-51; Haluk Selvi ve Bülent Cırık, *Milli Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, (Ankara: 2020), 294; Nuran Koltuk, "Batı Anadolu'da Kuva-yı Milliye'nin Askeri Ve Mali Kaynakları", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010), 188.

2 İç çekişmeler ile ilgili bakınız: Emine Pancar, "Aydın ve Muğla Kuva-yı Milliyesi", (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi 2010), 276-310.

işlemlerine dair yazışmaları içeren finansal hareketleri ve bu hareketlerle ilgili hukuksal sorumlulukları içermektedir. Bu tür belgeler, o dönemin mali ve idari işleyişini anlamak için önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Belgeler genel olarak 23 Temmuz 1919 ve 4 Eylül 1919 tarihleri arasından gerçekleşen finansal gelişmeleri konu edinmiştir.

Aşağıda tafsilatlı olarak verdiğimiz;

Birinci Belge, belirtilen tahsilât ve sarfiyat işlemleri, belirli tarihlerde jandarma kuvvetlerine veya cephede görev yapan memurlara yapılan ödemelerle ilgilidir. Özellikle bu tür işlemler, devletin otoritesine dayanarak yapılmakta olup, sarfiyatların ilgili yetkililerin (örneğin Ragıp Bey³ ve Hüseyin Efendi) emirleriyle gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Bu durum, hukuksal olarak yetkilendirilmiş kişilerin bu tür mali işlemleri yapma hakkına sahip olduğunu göstermiştir.

Belge, 23 Temmuz 1919 ile 4 Eylül 1919 tarihleri arasında gerçekleştirilen mali işlemleri kapsamakta ve belirli meblağların hangi amaçlarla ve kimlere ödendiğini belirtmektedir. Ancak, belgede belirtilen 34152,20 guruşluk bir miktarın vezneye teslim edilmediği ve bu durumun incelenmesi gerektiği Jandarma Kuva-yı Muavene Heyet Veznedarı Mehmed Ali tarafından ifade edilmiştir.

İkinci Belge, Menteşe Heyet-i Merkeziyesi Veznedarı Salih Efendi'nin, Hacı İstanbullu oğlu Ali Hafız ve Hafız Sabri Efendi adına vezneye teslim edilen 25 liranın makbuz karşılığında nasıl teslim edildiğini raporladığı görülmektedir. Belge, bir önceki veznedar olan Hakkı Efendi'nin dönemine ait bir eksiklik veya anlaşmazlık olduğuna işaret eder. Bu eksiklik, yirmi beş liranın vezneye kaydedilmediği, ancak paranın daha sonra teslim edildiği belirtilmektedir. Mali açıdan, bu tür belgeler, yapılan ödemelerin ve tahsilatların düzgün bir şekilde kayıt altına alındığını ve muhasebe süreçlerinin takip edildiğini göstermiştir.

Üçüncü Belge, 24 Şubat 1920 tarihinde Eski Muğla Kuva-yı Milliye Tahrirat Müdürü ve Reji Muhasebecisi Hüseyin Hüsnü tarafından Milas Kuva-yı Milliye Heyet-i Milliyesine hitaben yazılmıştır. Belge, Menteşe Kuva-yı Muavene (destek kuvvetleri) akçesi hakkında yapılan bir soruşturmaya cevap olarak sunulmuştur. Belge, Menteşe Kuva-yı Muavene akçesiyle ilgili

3 Mehmet Ragıp Zorbazzade, 1914-1928 yılları arasında Muğla Belediye Başkanı olarak görev yapmış, şehri elektrikle tanıştırmış ve I. Dünya Savaşı ile Milli Mücadele'nin zorlu yıllarını yönetmiştir. Menteşe Kuvâ-yı Milliyesi'ni örgütlemesi ve Milli Mücadele'ye katkılarıyla Muğla tarihinde önemli bir yer edinmiştir. 1920'de hakkında yolsuzluk iddialarıyla soruşturma açılmış, Dâhiliye Nezareti görevden alınmasını istemiştir. Ancak bu iddialara rağmen 1928'e kadar görevde kalmış, suçlamaların doğruluğu konusunda şüpheler doğmuştur. Bu durum, iddiaların Milli Mücadele'deki etkisini kırmaya yönelik bir girişim olup olmadığını düşündürmektedir. Mehmet Temel, "Menteşe/ Muğla Belediye Başkanı Mehmet Ragıp Zorbazzade Hakkında 1920 Yılında Açılan Usulsüzlük ve Yolsuzluk Soruşturması", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 50, (Aralık 2020), 298-299.

olarak çeşitli kişiler arasında gerçekleşen mali işlemleri ve bu işlemlerden kimin sorumlu olduğunu açıklamaktadır. Örneğin, Hüseyin Hüsnü, 17 lira tutarındaki bir miktarın Ragıp Bey'e teslim edildiğini ve onun da bu parayı kendi çekmecesine koyduğunu belirtmektedir. Daha sonra bu paranın Hamza Bey tarafından alındığı iddia edilmektedir. Özellikle, paranın Hamza Bey tarafından alınıp alınmadığına dair bir belirsizlik vardır. Örneğin, bordroların bulunamaması, paraların doğru bir şekilde kaydedilmemesi gibi durumlar, mali disiplin açısından ciddi sorunlara işaret eder. Bu tür eksiklikler, mali yönetimde güven sorunlarına yol açabilir ve bu nedenle acilen düzeltilmesi gereklidir. Örneğin, Hüseyin Hüsnü, bir miktar paranın Ahiköy'deki kuvvetlere gönderilmek üzere ayrıldığını, ancak gönderilip gönderilmediğini bilmediğini belirtmiştir.

Dördüncü Belge, 1919 yılı Temmuz ayında Muğla Jandarma Bölüğünde istihdam edilen Kuva-yı Muavene efradına ait maaş ve hak edişlerin detaylandırıldığı bir bordro niteliğindedir. Belge, özellikle 22 neferin (askerin) istihkaklarının nasıl dağıtıldığını ve toplamda 12.350 kuruş tutarındaki ödemenin nasıl gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bölük Kumandanı ve Kâtibi, bu sürecin doğru bir şekilde yürütülmesiyle yükümlüdür. Belge, askerlerin istihkaklarının dağıtılmasına dair ayrıntılı bir kayıt sunmaktadır. Bu, hesap verilebilirlik ve şeffaflık ilkeleri açısından önemli bir adımdır. Belgede belirtilen her neferin adı, rütbesi, memleketi ve hak ettiği miktar detaylandırılmıştır.

Beşinci Belge, 2 Nisan 1920 tarihinde Menteşe Heyet-i Merkeziye Reis-i Evveli tarafından Nazilli'de Umum Kumandan Demirci Mehmed Efe'ye hitaben yazılmıştır. Belge, İzmir'in işgali üzerine Muğla'da yaşanan bazı olayları ve özellikle dönemin mutasarrıfı (vali) Hilmi Bey ve Belediye Reisi Ragıp Bey gibi kişilerin Muğla ahalisine ve Kuva-yı Milliye hareketine karşı aldığı tutumları eleştiren bir dizi suçlamayı içermektedir. Belge, mutasarrıf Hilmi Bey'in Muğla'da yaptığı bazı eylemleri eleştiriyor. Özellikle Hilmi Bey'in Muğla'nın bağımsızlığı ve kendi "prenslığı"ni ilan etmek için girişimlerde bulunduğu iddia edilmektedir. Belgede, Ragıp Bey ve diğer bazı yetkililerin halktan toplanan büyük miktardaki parayı zimmetlerine geçirdiği ve bu paraların yalnızca küçük bir kısmının gerçekten sarf edildiği belirtilirken, Hilmi Bey'in ve diğer bazı kişilerin Kuva-yı Milliye'ye karşı hareket ettiği, halkı yanıltmaya çalıştığı ve Muğla'nın düşman işgaline uğramasını kolaylaştırdığı iddia edilmiştir.

Belgede, halktan toplanan büyük miktardaki paraların (86.547,5 kuruş ve 17 altın lira) yalnızca çok küçük bir kısmının gerçekten harcandığı, geri kalanının ise Belediye Reisi Ragıp Bey'in zimmetinde kaldığı belirtilmiştir.

Altıncı Belge, 16 Şubat 1920 tarihinde Muğla'nın Kara Mehmed Mahallesinden Hacı İstanbullu oğlu Ali Hafız'ın Kuva-yı Milliye tarafından

kendisine tahsis edilen parayla ilgili verdiği ifadeyi içermektedir.⁴ İfade, Ali Hafız'ın toplanan parayı nasıl teslim ettiği ve bu süreçte makbuz alıp almadığıyla ilgili sorulara yanıtlarını içerir. Ali Hafız'ın ifadesi, şahitler huzurunda alınmış ve ilgili yetkililer tarafından tasdik edilmiştir. Ali Hafız, teslim ettiği 25 lira için makbuz almadığını ancak teslim sırasında bir şahit bulunduğunu beyan etmiştir.

Yedinci Belge, 2 Nisan 1920 tarihinde Menteşe Heyet-i Merkeziye Reis-i Evveli Cemal tarafından Nazilli'de Umum Kumandan Demirci Mehmed Efe'ye hitaben yazılmıştır. Belgede, Muğla Müdafaa-i Hukuk Heyeti Sabıka Veznedarı Sabri Efendi ve Reis-i Sabık Ragıb Bey'in mali sorumluluklarıyla ilgili ciddi suçlamalar ve ihlaller detaylandırılmaktadır. Belge, Sabri Efendi ve Ragıb Bey'in, Heyet-i Milliye'ye ait fonları zimmetlerine geçirdiklerini ve bunları eksik veya hatalı beyan ettiklerini ortaya koymaktadır. Özellikle, Sabri Efendi'nin vezneye kaydedilmesi gereken 25 lirayı kaydetmediği ve gizlediği, Ragıb Bey'in ise 16.000 kuruşu zimmetinde bulundurduğu iddia edilmektedir. Her iki şahsın da hesap verilebilirlikten kaçındığı ve fonların yönetiminde şeffaflığa uymadığı vurgulanmaktadır. Ragıb Bey'in, Fethiye'ye giderken 400 lira bıraktığı, ancak daha sonra 1000 lira üzerinde tutulduğu ve Muğla'ya dönüşünde bu miktarı vezneye geç teslim ettiği belirtilmiştir.

Sekizinci Belge, 2 Nisan 1920 tarihinde Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi tarafından hazırlanmış ve Menteşe bölgesindeki çeşitli mali işlemleri ve para teslimatlarını detaylandırmaktadır. Belge, Ragıb Bey tarafından yapılan para teslimatlarını ve bu teslimatların nasıl kullanıldığını kaydetmektedir. Belgede, Ragıb Bey tarafından yapılan para teslimatlarına dair makbuzlar ve senetler yer almaktadır. Örneğin, 880.000 kuruşun Muğla'ya ve 500.000 kuruşun Milas'a ait olduğu belirtilmiştir. Belge, Ragıb Bey'in yaptığı bir hata nedeniyle bir senedin yanlış beyan edildiğini ve bu nedenle fazla iddia bulunduğunu belirtir. Teslim edilen paraların nasıl harcandığı ve hangi amaçlarla kullanıldığı ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Örneğin, 23 süvari neferinin maaşları ve yevmiyeleri için yapılan ödemeler gibi.

Dokuzuncu Belge, Muğla Heyet-i Milliye veznesinden alınan ve çeşitli kişilere veya amaçlara yönelik harcamalarla ilgili mali hesapları ve teslimatları ayrıntılı olarak kaydeden bir muhasebe dökümüdür. Belge, özellikle savunma amaçlı harcamaların ve maaş ödemelerinin nasıl yapıldığını ayrıntılı bir şekilde sunmuştur. Örneğin, süvari müfrezesi kumandanı Cavid Bey'e yapılan 1.000 liralık ödeme gibi.

Onuncu Belge, 3 Aralık 1919 tarihinde Muğla Müdafaa-i Vatan Cemiyeti tarafından yapılan mali denetim ve sorgulama işlemlerini detaylandırmaktadır.

4 16 Şubat 1920 tarihinde Muğla'nın Kirameddin Mahallesinden Berber Hafız oğlu Hafız Süleyman Efendi de aynı içerikte ifade vermiş ve tutanak tutulmuştur.

Belge, Muğla Heyet-i Milliye veznesinde görevli olan kişilerin yaptıkları işlemler ve fon yönetimi hakkında bilgi verirken, bu süreçte ortaya çıkan bazı mali sorunları ve eksiklikleri de ortaya koymaktadır. Belgede, Ulalı Ali Çavuş'un ismi altında yevmiye alındığı ancak bu yevmiyelerin kim tarafından alındığının bilinmediği gibi önemli bir sorun ele alınmaktadır. Ali Çavuş'un sorgulanması sonucunda, bu durumun ortaya çıkması, mali sorumluluğun yerine getirilmediğini göstermekteydi. Belge, Ragıb Bey ve Hafız Sabri Efendi'nin fon yönetimi sırasında yaptıkları işlemler ve bu işlemlerle ilgili ortaya çıkan eksiklikleri ele almaktadır. Zimmetinde para tutma veya eksik kayıt yapma gibi durumlar ortaya çıkmaktaydı.

Tutanakta, hesaplar arasındaki farklar belirlenmiş ve bu farkların gerekçeleri açıklanmıştır. Örneğin, Hafız Sabri Efendi'nin Fethiye'ye gitmeden önce Ragıb Bey'e teslim ettiği para ve teslim ettiği makbuz, bu hesap farklarını açıklamada kullanılmaktaydı.

Tabloda mevcut sandıkta olması gereken tutar ile küçük kasada mevcut olan tutar arasında farklar bulunmaktadır. Bu farklar, muhtemelen Ragıb Bey'e verilmiş olan paralar ve kasadan çıkan diğer meblağlar nedeniyle oluşmuştur.

Hafız Sabri Efendi'nin mali hesaplarının Heyet-i Milliye tarafından denetlenmesi, bu dönemde hesap verebilirlik ilkesinin uygulandığını gösteriyor. Heyet-i Milliye'nin bir tür mali disiplin kurumu gibi işlediği anlaşılmakta.

4. Belgelerde En Çok İsmi Geçen İlk Üç Kişinin Genel Olarak Sorumlu Oldukları Konular ve/veya Suçlandıkları Alanlar

4.1. Ragıb Bey

Ragıb Bey, Muğla Heyet-i Milliye'nin reis-i sabıkı (eski başkanı) olarak birçok mali işlemin ve para teslimatlarının yönetiminden sorumludur. Kendisi, Muğla Heyet-i Milliye adına toplanan paraların yönetilmesi, teslimatların yapılması ve fonların doğru şekilde kullanılması ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca, çeşitli askeri harcamalar ve maaş ödemeleri gibi önemli mali işlemlerde kilit rol oynamıştır. Ragıb Bey, toplanan paraların eksik beyan edilmesi, zimmete para geçirme, sehven yapılan hatalar ve yanlış kaydedilen teslimatlar gibi konularla suçlanmaktadır. Özellikle, teslim edilen paraların makbuzlarda yanlış belirtilmesi ve bazı paraların zimmette tutulması gibi ciddi mali ihlallerle ilişkilendirilmiştir.

4.2. Hafız Sabri Efendi

Hafız Sabri Efendi, Muğla Heyet-i Milliye'nin veznedarı olarak görev yapmıştır. Bu görev kapsamında, toplanan paraların ve altınların yönetilmesi, kaydedilmesi ve teslim edilmesinden sorumludur. Ayrıca, mali denetimlerin gerçekleştirilmesi ve paraların güvenli bir şekilde saklanması gibi konular da sorumluluk alanına girmektedir. Zimmette tutulan paraların zamanında vezneye teslim edilmemesi gibi konularda suçlanmaktadır.

4.3. Mehmed Efendi

Mehmed Efendi, belediye sandık emini olarak görev yapmaktadır. Bu görev kapsamında, emaneten alınan paraların güvenli bir şekilde saklanması, kaydedilmesi ve gerektiğinde teslim edilmesinden sorumludur. Ayrıca, mali kayıtların düzgün bir şekilde tutulması ve fonların doğru şekilde yönetilmesi gibi sorumlulukları vardır. Mehmed Efendi, emaneten alınan paraların hatalı kaydedilmesi, bu paraların resmi defterlere işlenmemesi ve fonların izlenebilirliğinde yaşanan sorunlar nedeniyle suçlanmaktadır. Belgelerde, özellikle paraların emaneten alınıp gayri resmi bir deftere kaydedilmesi ve bu durumun mali denetim açısından sorunlara yol açması gibi ihlallerle ilişkilendirilmiştir.

5. Ragıb Bey ve Hafız Sabri Efendi'nin Sorumlu Tutulduğu Miktarlar

- 12.000 Lira: Ragıb Bey'in Muğla Heyet-i Milliye veznesinden aldığı ve Nazilli'ye teslim etmek üzere sorumlu olduğu miktar. Bu miktarın çeşitli parçalara bölünerek harcandığı, zimmete geçirildiği veya yanlış beyan edildiği belirtilmiştir.

- 880.000 Kuruş: Ragıb Bey'in bu miktarı Muğla'ya ait olarak teslim ettiği ancak bu paranın bir kısmının eksik beyan edildiği veya zimmette tutulduğu belirtilmiştir.

- 200 Altın Lira ve 200 Kâğıt Lira: Ragıb Bey'in, Hafız Sabri Efendi'ye Fethiye'ye giderken teslim ettiği miktar. Bu miktar, daha sonra teslim edilmediği veya zimmette tutulduğu iddiasıyla sorgulanmıştır.

6. Diğer Dikkat Çeken Miktarlar

Belgelerde genel olarak sorumlu tutulan para miktarı, farklı kişiler ve durumlar için belirtilmiş olmakla birlikte, toplamda çok sayıda işlem ve miktar yer almaktadır. Ancak, en çok dikkat çeken ve sıklıkla tekrar edilen para miktarları şunlardır:

34152,20 kuruş: Bu miktarın vezneye teslim edilmediği ve incelenmesi gerektiği ifade edilmektedir.

34152,5 kuruş ve 17 adet Osmanlı altını: Bu miktarın Hüseyin Efendi'ye teslim edildiği belirtilmektedir, ancak kayıtlarda eksiklikler olduğu vurgulanmaktadır.

86547,5 kuruş ve 17 altın lira: Ragıp Bey'in zimmetinde kaldığı iddia edilen miktar.

880000 kuruş ve 500.000 kuruş: Ragıp Bey tarafından Muğla'ya ve Milas'a teslim edilmek üzere belirtilen miktarlar.

375773 kuruş: Heyet-i Milliye veznesine teslim edilmesi gereken ve mevcudiyeti hesaplanan para miktarı.

53844 kuruş: Yapılan hesaplamalar sonrasında bulunması gereken ancak eksik olan miktar.

16190 kuruş: Ragıp Bey'in eksik teslim ettiği veya zimmetinde tuttuğu bir diğer para miktarı.

96000 kuruş: Çeşitli harcamalar ve teslimatlar sonrasında bulunması gereken miktar, ancak bu miktarın doğru teslim edilmediği veya eksik kaydedildiği belirtilmiştir.

Sonuç

Belgelerde yer alan bilgiler ışığında, dönemin olayları incelendiğinde Muğla Heyet-i Milliye ve diğer yerel idarelerde bazı mali disiplinsizliklerin olduğu gösterilmiştir. Özellikle para yönetimi ve fonların kullanımı konusunda büyük eksiklikler ve hatalar yapılmış, bu durum mali kayıtların doğruluğunu ve güvenilirliğini zedelemiştir.

Belgelerde yer alan çeşitli isimlerin, toplanan fonları zimmetlerine geçirdikleri, eksik teslim ettikleri veya hatalı kaydettikleri görülmektedir. Bu durum, bireysel ihmalden öteye geçerek sistematik bir suiistimalin varlığını işaret eder. Özellikle Ragıb Bey, Hafız Sabri Efendi ve Mehmed Efendi gibi kişilerin isimleri sıkça bu tür mali suiistimallerle anılmıştır.

Paraların doğru şekilde kaydedilmemesi, kasalardaki eksiklikler, makbuzların hatalı düzenlenmesi gibi durumlar, denetim mekanizmalarının etkin çalışmadığını ortaya koymuştur. Bu eksiklikler, ilgili kişilerin mali sorumluluklarını yerine getirmediklerini ve bunun ciddi sonuçlar doğurduğunu göstermiştir.

Belgelerde yer alan ihmal ve suiistimaller, kamu yönetiminde güven kaybına yol açmıştır. Mali disiplinsizlik ve denetim eksiklikleri, halkın bu tür yerel idarelere olan güvenini sarsmış olabilir. Kamu fonlarının bu şekilde kötüye kullanılması, genel olarak idareye olan güvenin zayıflamasına ve kamu hizmetlerinin etkinliğinin düşmesine neden olmuştur.

Muğla Heyet-i Milliye ve ilgili diğer yerel idarelerde mali sorunların ve suiistimallerin bu belgeler içerisinde de görüleceği üzere yaşandığını göstermektedir.

Aynı zamanda bu belgeler ve tutanaklara baktığımız zaman şunu da açıklıkla söylemek gerekir ki mali hesaplarının Heyet-i Milliyeler tarafından denetlenmesi, bu dönemde hesap verilebilirlik ilkesinin uygulandığını da göstermiştir. Mali denetim süreçlerinin ne kadar titizlikle yürütüldüğünü bu şekilde ortaya koyularak, Heyet-i Milliye'nin sorumlu bir yönetim anlayışına sahip olduğunu ve mali disipline büyük önem verdiğini göstermiştir.

KAYNAKÇA

I. Kitaplar

Selvi, Haluk ve Cırık, Bülent, *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*. Ankara: 2020.

Türkeş, Ünal, *Kurtuluş Savaşı'nda Muğla*. İstanbul: Yelken Matbaası, 1973.

II. Makaleler

Çanlı, Mehmet ve Türkeş, Ünal. "Kuruluş ve Teşkilatlandırma Çalışmaları Mentешeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti." *Toplumsal Tarih*, 86 (Şubat 2001): 243-394.

Temel, Mehmet, "Menteşе/Muğla Belediye Başkanı Mehmet Ragıp Zorbazzade Hakkında 1920 Yılında Açılan Usulsüzlük ve Yolsuzluk Soruşturması." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 50 (Aralık 2020): 298-299.

III. Tezler

Koltuk, Nuran. "Batı Anadolu'da Kuva-yı Milliye'nin Askerî Ve Malî Kaynakları." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.

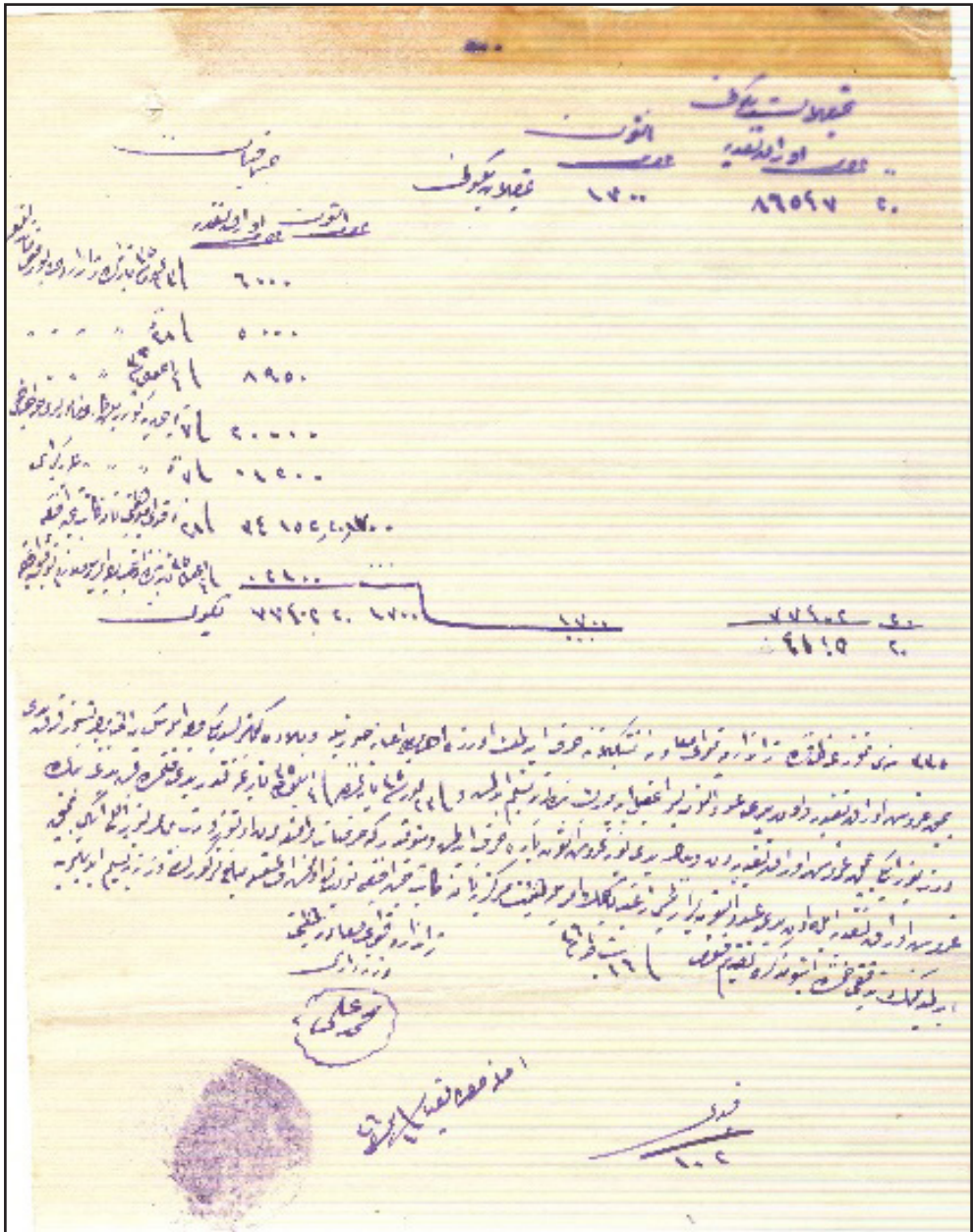
Pancar, Emine. "Aydın ve Muğla Kuva-yı Milliyesi." Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2010.

BELGE TRANSKRİPSİYONU VE BELGELER⁵**Belge 1:**

TAHSİLÂT YEKÛNU			SARFIYAT YEKÛNU		
<i>Evrak-ı Nakdiye Aded</i>	<i>Altın Aded</i>	<i>Tab-silât Yekûnu</i>	<i>Altın Aded</i>	<i>Evrak-ı Nakdiye Aded</i>	
86547,20	1700			6000	23 Temmuz 35 tarihinde Jandarma Tabur Kumandanlığına
				5000	28 Temmuz 35 tarihinde Jandarma Tabur Kumandanlığına
				8950	4 Ağustos 35 tarihinde Jandarma Tabur Kumandanlığına
				20000	7 Ağustos 35 tarihinde cepheye gönderilen memurların harcırahı
				1200	7 Ağustos 35 tarihinde cepheye gönderilen araba kirası
			1700	34152,20	28 Ağustos 35 tarihinde Kuva-yı Milliye heyeti namına Kâtip Hüseyin Efendiye
				2100	4 Eylül 35 tarihinde Ragıb Bey'in emriyle mülazım Tefrik Efendiye
			1700	77402,20	Yekûn
77402,20	1700				
1145,20	0000				

5 Belgeler tarafımda bulunmaktadır. Aydın Tarihi yazarı Sayın Asaf Gökbel'in oğlu tarafından verilen belgeler içinden çıkan özgün imzalı ve mühürlü belgelerdir.

Belge 1:

Belge 2:

732 /146

Menteşe Heyet-i Merkeziyesi Veznedar Salih Efendi'ye

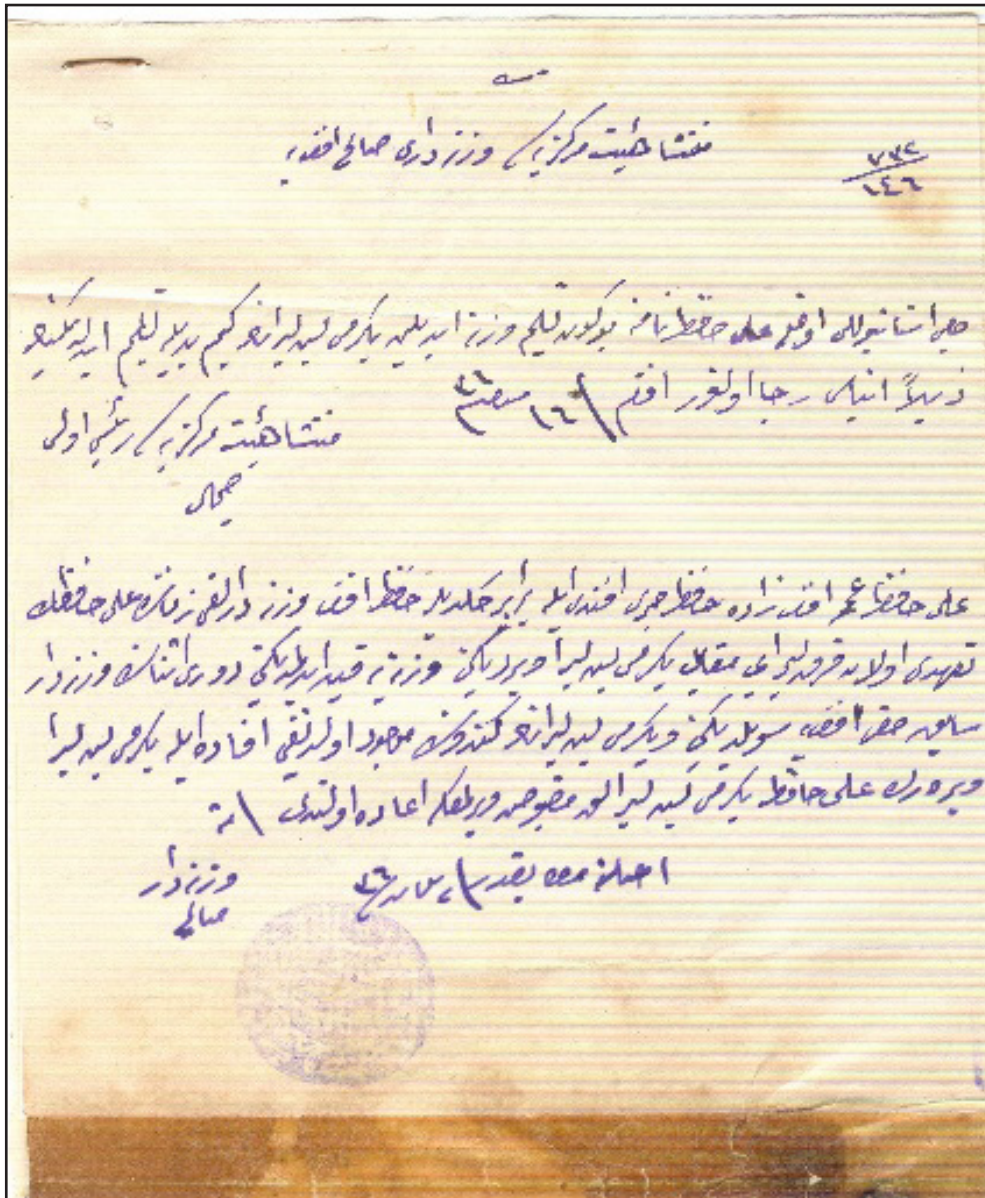
Hacı İstanbullu oğlu Ali Hafız namına bugün teslim-i vezne edilen yirmibeş (25) liranın kim yeddiyle teslim edildiğinin zeylen inbâ'sı [haber verme] rica olunur. 16 Şubat 36 (1920)

Menteşe Heyet-i Merkeziye Reis-i Evveli Cemal

Ali Hafız Ömer Efendizade, Hafız Sabri Efendi ile beraber çektiler. Hafız Efendi veznedarlığı zamanında Ali Hafız'ın taahhüdü olan kırk (40) liraya mukabil yirmibeş (25) lira verdiğini vezneye kayd edilmediğini devri esnasında veznedar-ı sabık Hakkı Efendi'ye söylediğini ve yirmibeş (25) liranın kendisinde mevcut olduğunu ifade ile yirmibeş (25) lira vererek Ali Hafız yirmibeş (25) liralık makbuz verilmekle iade olundu. 16 Şubat 36 (1920)

Veznedar Salih

Belge 2:

Belge 3:

Tarafımdan sual olunan Menteşe Kuva-yı Muavene akçesi hakkında ki malumatım ber vech-i zir

Milas Kuva-yı Milliye Heyet-i Milliyesine arz olunur.

Şöyle ki;

İşbu Kuva-yı Muavene heyet-i Kuva-yı Milliye'nin Muğla'da teşkilinden akdem makam-ı mutasarrıfının taht-ı riyasetinde ve memleket eşrafının ekserisinin taht-ı riyasetinde ve memleket eşrafının ekserisinin reyleriyle nakil etmiş bir cemiyet idi. Bunun başlıca vazifesi yarımşar lira yevmiye ile bir takım eşhası kayd olunarak merkez jandarma kuvvetinin takviyesiyle teşkilat için hariçden gelecek Kuva-yı Milliye'ye mani olmak ve icabında müdafaa etmek ve ila-hakk teşkilatı kabul etmemek için ihzar edilmiş bir kuvvet idi. Bil-ahere Kuva-yı Milliye'yi Muğla'ya gelüp işbu cemiyeti lâğv iderek kendi teşkilatını tatbik etmişti. Salifü'l-arz Kuva-yı Muavene cemiyetinin efradı Kuva-yı Milliye emrine geçerek o mahın nihayetine kadar istihdam edildi ve bunların maaşatı ise jandarma bölük dairesinden tanzim kılınan bordro mucibince tevziye edile gelmekte olub o mah nihayetine kadar efrad Kuva-yı Milliye devr edildiği cihetle bordrosu yine jandarma bölük kâtibi tarafından tanzim kılınarak Kuva-yı Milliye'ye ita edilmiş ve Kuva-yı Milliye dahi miktarı hatırımda kalmayan akçeyi Kuva-yı Muavene veznedarı ahz olunarak ba-bordro efrada tevzi' edildi. İşte sual buyurulan para efrada tevzi' olunan paradır. Bordro Kuva-yı Milliye tahrirat müdiriyeti masasından idi. Bordro bulunamaz ise paranın tevzi' edildiği ile isbat ettim ki bölük kâtibi Ahmed Efendi bazı efrada ihtiyaçlarına binaen para vermiş ve Aşçı Feyzullah Ağa dahi Ahmed Efendinin kefaletiyle yemin ita eylediklerinden maaşatı tevzi' olunduğu zamanlar işbu akçeler kat' olunarak verilmiş ve Aşçı Feyzullah Ağa'ya tarh olunan otuz (30) lira bu paradan tahsil edilmiş idi. Ve ahz olunan para Kuva-yı Muavene veznedarının defterine şerh verildi. Bundan maada Kuva-yı Muavene veznedarındaki mevcut akçe Ahiköy Kuva-yı Muavene efradına tevzi' edilmek üzere irsal edilecek idi. Gönderilip gönderilmediğini bilmiyorum. On yedi (17) liraya gelince bu akçe tarafımdan ahz olunarak Reis-i Sani Ragıb Bey'e teslim edildi. Ve Ragıb Bey dahi bu parayı kendi çekmecesine koydu. Ertesi günü o on yedi (17) liranın görülen lüzum üzerine Hamza Bey'in aldığı söylemişti. Artık bu ciheti Ragıb Bey'den sual edilsin. Hamza Bey'den bi'l-ahere alub almadığını bilmiyorum. Keyfiyyet bundan ibarettir. 24 Şubat 36 (1920)

Esbak Muğla Kuva-yı Milliye Tahrirat Müdürü Reji Muhasebecisi Hüseyin Hüsnü

Belge 4:

<i>Sıra Numarası</i>	<i>Rütbesi</i>	<i>Esâmi</i>	<i>Memleket</i>	<i>Vukuatı</i>	<i>İstihkakı</i>	
1	Kuva-yı Muavene Neferi	Ali oğlu M e h m e d Salih	Muğla	Âmedi 17 Temmuz 35 Eyyam 14	700	
2	Kuva-yı Muavene Neferi	Mehmed Çavuş oğlu Süleyman	Muğla	Bu dahi	700	
3	Kuva-yı Muavene Neferi	Hüseyin oğlu Haşim	Muğla	Bu dahi	700	
4	Kuva-yı Muavene Neferi	Çerkez Şükrü oğlu Hüseyin	Muğla	Bu dahi Eyyam 10	500	28 Temmuz 35'de kayd-ı terkin etmiştir.
5	Kuva-yı Muavene Neferi	Mehmed oğlu İsmail	Muğla	Bu dahi Eyyam 14	700	
6	Kuva-yı Muavene Neferi	Hüseyin oğlu Cafer	Muğla	Bu dahi	700	
7	Kuva-yı Muavene Neferi	Ali oğlu Ali	Muğla	Âmedi 15 Temmuz 35 Eyyam 16	800	
8	Kuva-yı Muavene Neferi	Halil İbrahim oğlu Osman	Muğla	Âmedi 19 Temmuz 35 Eyyam 12	600	
9	Kuva-yı Muavene Neferi	Mehmet Efendi oğlu Hikmet	Muğla	Âmedi 19 Temmuz 35 Eyyam 6	300	25 Temmuz 35'de kayd-ı terkin etmiştir.
10	Kuva-yı Muavene Neferi	Mehmed oğlu Mehmed	Muğla	Âmedi 19 Temmuz 35 Eyyam 12	600	

<i>Sıra Numarası</i>	<i>Rütbesi</i>	<i>Esâmi</i>	<i>Memleket</i>	<i>Vukuatı</i>	<i>İstihkakı</i>	
11	Kuva-yı Muavene Neferi	Mehmed oğlu Ahmed	Muğla	Âmedi 19 Temmuz 35 Eyyam 12	600	
12	Kuva-yı Muavene Neferi	Süleyman oğlu Şükrü	Muğla	Âmedi 19 Temmuz 35 Eyyam 12	600	
13	Kuva-yı Muavene Neferi	Nazmi oğlu Cemal	Muğla	Âmedi 19 Temmuz 35 Eyyam 12	600	
14	Kuva-yı Muavene Neferi	Mehmed Pehlivan oğlu Ali Rıza	Muğla	Âmedi 19 Temmuz 35 Eyyam 12	600	
15	Kuva-yı Muavene Neferi	Hasan oğlu Tevfik	Muğla	Âmedi 19 Temmuz 35 Eyyam 12	600	
16	Kuva-yı Muavene Neferi	Halil İbrahim oğlu Mehmed	Muğla	Âmedi 19 Temmuz 35 Eyyam 12	600	
17	Kuva-yı Muavene Neferi	Salih oğlu Cemal	Muğla	Âmedi 19 Temmuz 35 Eyyam 12	600	
18		Kazım oğlu Hüseyin	Osmaniye	Âmedi 19 Temmuz 35 Eyyam 12	600	Firari 19 Temmuz 35
19		Yusuf oğlu Mustafa	Düğrek	Âmedi 18 Temmuz 35 Eyyam 12	700	
20		İsmail oğlu Şükrü	Muğla	Âmedi 17 Temmuz 35 Eyyam 8	400	Şubeye teslimi 25 Temmuz 35
21		Ali oğlu Sadeddin	Muğla	Âmedi 24 Temmuz 35 Eyyam 7	350	

<i>Sıra Numarası</i>	<i>Rütbesi</i>	<i>Esâmi</i>	<i>Memleket</i>	<i>Vukuatı</i>	<i>İstihkakı</i>	
22		Ali Hoca oğlu Tahir	Muğla	Âmedi 27 Temmuz 35 Eyyam 4	200	
					12350	

Beyanı

12350	22 Neferin Temmuz 35 (1919) gayesine kadar istihkakları
3400	Ale'l-hesab [hesaba sayarak] suretiyle evvelce alub tevzi edilen
8950	

Muğla jandarma bölüğünde istihdam edilen Kuva-yı Muavene efradının yirmiiki (22) neferin Temmuz 35 (1919) istihkakları ber-mucib defter onikibinüçyüzelli (12350) kuruştan ibaret olub meblağ-ı mezkûrun efrad-ı merkumeye tevzi' edildiği tasdik kılınur. Ağustos 35 (1920)

İşbu cedvel sureti bölükte mahfuz olan tevzi' cedveline mutabıktır. 29 Mart 36 (1920)

Merkez Bölük Kumandanı namına Mehmed Tevfik

Bölük Katibi Ahmed Midhat

Belge 4:

ردیف	تاریخ	مکان	شرح	مبلغ
۱	۱۳۰۰	منزل	قره سارون تریه علی اوغوز کورمالی	۷۰۰
۲	۱۳۰۰	"	محمد یار و سنان	۷۰۰
۳	۱۳۰۰	"	صالح	۷۰۰
۴	۱۳۰۰	"	برکات و حمید	۷۰۰
۵	۱۳۰۰	"	احمد	۷۰۰
۶	۱۳۰۰	"	جعفر	۷۰۰
۷	۱۳۰۰	"	علی	۸۰۰
۸	۱۳۰۰	"	خلیل و ابراهیم	۲۰۰
۹	۱۳۰۰	"	محمد افند و حکمت	۲۰۰
۱۰	۱۳۰۰	"	محمد	۲۰۰
۱۱	۱۳۰۰	"	محمد	۲۰۰
۱۲	۱۳۰۰	"	محمد	۲۰۰
۱۳	۱۳۰۰	"	سنان و تریه	۲۰۰
۱۴	۱۳۰۰	"	تقی و جمال	۲۰۰
۱۵	۱۳۰۰	"	محمد و ابراهیم	۲۰۰
۱۶	۱۳۰۰	"	محمد	۲۰۰
۱۷	۱۳۰۰	"	صالح	۲۰۰
۱۸	۱۳۰۰	عقمان	طاهر و حمید	۷۰۰
۱۹	۱۳۰۰	دولت	برهان و سعید	۷۰۰
۲۰	۱۳۰۰	محمد	احمد و شکر	۹۰۰
۲۱	۱۳۰۰	"	علی و سعید	۵۰۰
۲۲	۱۳۰۰	"	علی و محمد	۵۰۰
				۱۳۰۰

۱۳۰۰
۱۳۰۰
۱۳۰۰

قره سارون تریه علی اوغوز کورمالی
محمد یار و سنان
صالح
برکات و حمید
احمد
جعفر
علی
خلیل و ابراهیم
محمد افند و حکمت
محمد
محمد
محمد
سنان و تریه
تقی و جمال
محمد و ابراهیم
محمد
صالح
طاهر و حمید
برهان و سعید
احمد و شکر
علی و سعید
علی و محمد

۱۳۰۰
۱۳۰۰
۱۳۰۰

قره سارون تریه علی اوغوز کورمالی
محمد یار و سنان
صالح
برکات و حمید
احمد
جعفر
علی
خلیل و ابراهیم
محمد افند و حکمت
محمد
محمد
محمد
سنان و تریه
تقی و جمال
محمد و ابراهیم
محمد
صالح
طاهر و حمید
برهان و سعید
احمد و شکر
علی و سعید
علی و محمد

۱۳۰۰
۱۳۰۰
۱۳۰۰

قره سارون تریه علی اوغوز کورمالی
محمد یار و سنان
صالح
برکات و حمید
احمد
جعفر
علی
خلیل و ابراهیم
محمد افند و حکمت
محمد
محمد
محمد
سنان و تریه
تقی و جمال
محمد و ابراهیم
محمد
صالح
طاهر و حمید
برهان و سعید
احمد و شکر
علی و سعید
علی و محمد

Belge 5:

Nazilli'de Umum Kumandan Demirci Mehmed Efe'ye

2003/188

İzmir'in işgali üzerine Muğla ahalisinden vatani kurtarmak hususunda bir galeyana hâsıl olarak memleketin ulema ve eşraf ve münevveranı İzmir ve Aydın'ın müdafaası teşkilatına icra için riyaset-i aczi altında birkaç defa içtima eylemiş ise de içtimaât mutasarrıf-ı sabık Hilmi Bey tarafından polisler vasıtasıyla dağıtılmış ve bendenizle sair bazı zevat tehdid edilmiş ve daima kendisine prens süsü vermiş olan mutasarrıf-ı mumaileyh Aydın'ın işgalini müteakib livanın muhtariyetini ve kendisinin prensliğini ilan için bir cemiyet teşkil ederek teşebbüsata girişmiş ve ittihaz [kabul edilmiş] edilen tedabir sayesinde bu ihaneti akamete uğratılmış idi. Arzusuna muvaffak olamayacağını anlamış olan mumaileyh cepheye karşı olan muhalefetine devam ve Muğla'da muâriz [karşı gelen] bir kuvvet bulundurmak için merbuten [bağlanmış] takdim kılınan evrak suretlerinden münfehim [anlaşılan] olacağı vechle Jandarma Kuva-yı Muavenesi namı altında bir teşkilat icra e ahaliden külli para ahz eyledi. Bu sırada cepheden gelmiş olan mülazım Necmeddin Efendi ve rüfekasını tevkif ve idare-yi örfiye ilan ve hatta divan-ı harbi teşkil ederek memlekette bila-sebeb güya asayiş olmadığı ihsas ve ilan ile Muğla'nın ecnebiler tarafından işgalini te'hil [layık] eylemiştir. Mezkûr teşkilat için ahaliden iane suretiyle seksenaltıbinbeşyüzkırkyedi buçuk (86547,5) kuruş evrak-ı nakdiye on yedi (17) aded altın lira tahsil ve bundan yetmişyedibindörtüyükü buçuk (77402,5) kuruş evrak-ı nakdiye ile binyediyüz (1700) kuruş altın para sarf olduğu beyan edilmiş olduğu halde Jandarma dairesinin ve Hüseyin Efendi'nin merbut cevabnamesinden anlaşılacağı üzere mebalîğ-i mezkureden yalnız ikibinüçyüzelli (2350) kuruş sarf edilerek mütebâkisinin Belediye Reisi Ragıb Bey'in zımmetinde kaldığı anlaşılmış ve mumaileyh Ragıb Bey'e bu meseleden dolayı istifası havi yazılan 18 Şubat 36 (18 Şubat 1920) ve 22 Mart 36 (22 Mart 1920) tarihli ve 744/154 ve 953/241 numrolu tezkerelere cevab bile alınamamıştır. Teşkilat-ı Milliye aleyhdar olduğu daha bu gibi birçok vesailerle müsebbet [tespit olunmuş] bulunan mutasarrıf-ı sabık âmal-ı hasise ve hainânesine nail olamayacağını anlaması üzerine tebriye-i zimmet [zimmetinde hükümet parası olmadığını ispat etmek] için bu muhalifi pak ve nezih olan Muğla ahalisine atf etmiş ve bin türlü tesvilât [aldatma] ve tezvirât [yalan-dolan] ile bir müddet-i muvakkate için hakikati setre muvaffak olmuş ise de

nihayet makasid-i hainesi tamamıyla cephece de tayin etti. Fakat hem-pâları olan Belediye Reisi Ragıb Bey'le muhasebeci Kamil ve Çekirge Müdürü Cevad ve Tahrirat Müdürü Lütfi ve Belediye Eczacısı Osman Efendilerin ihtilasları [para çalma] vesair seyyiât [suçlar, günahlar, kötülükler] ahvali mütehakkık bulunduğu ve nefret-i ammeyi kazanmış oldukları halde el-yevm mevki-i iktidarda bulunarak heyet-i merkeziye aleyhinde daima tezvıratdan çekinmemekte olduklarından mahiyetleri anlaşılmak ve memleketinin ahenk ve intizamı muhafaza ve hoşnud-u umumi celb edilmek üzere haklarında icab edecek muamele-yi ma'deletin [adalet] bir an evvel ifa buyurulması zımminde evrak-ı mezkure suretleri leffen takdim kılınmıştır. Ol babda emr ve irade efendim hazretlerindir. 2 Nisan 336 (1920) Merbutâtı [ekli] on kıtadan ibarettir. Mentеше Heyet-i Merkeziye Reis-i Evveli

Belge 6:

Muğla'nın Kara Mehmed Mahallesinden Hacı İstanbullu oğlu Ali Hafız'ın zabt edilen ifade-i evveliyesidir (varakasıdır)

İsmi Nedir, pederin ismi nedir, kaç yaşındasın, nerelisin. Mücerred <i>mi, müteebhil misin?</i>	İsmim Ali Hafız'dır. Pederimin ismi Mehmed'dir. 1316 (1900/01) tevellüdlüyüm. Muğlalıyım. Bekârim.
<i>Mukaddema Kuva-yı Milliye tarafından namınıza ne kadar para tarh edilmiş, miktarı nereye teslim ettiniz, makbuzunuz var mıdır?</i>	Mukaddema Kuva-yı Milliye heyeti tarafından namıma yirmibeş (25) lira tarh edilmiştir. Bu tarh edilen yirmibeş (25) lirayı Hacı Hafız Sabri Efendi'ye teslim ettim.
<i>Parayı teslim ettiğin zaman ne için makbuz almadın, sebebini izah et.</i>	Makbuzu vermediği için almadım.
Şimdi vezneye yatırmış olduğun yirmibeş (25) lirayı vezneye kim teslim etti. Şimdi yatırılan yirmibeş (25) lirayı Hafız Sabri Efendi vezneye teslim ederken kimler gördü.	Muğlalı Berber Hafız oğlu Hafız Süleyman Efendi gördü. Başka kimsenin gördüğünü bilmiyorum.
<i>Başka bir diyeceğiniz var mıdır? İfadeniz doğru ise tasdik ediniz.</i>	İfadem doğrudur. Başka diyeceğim yoktur. İfademi imza ederim. Ali Hafız

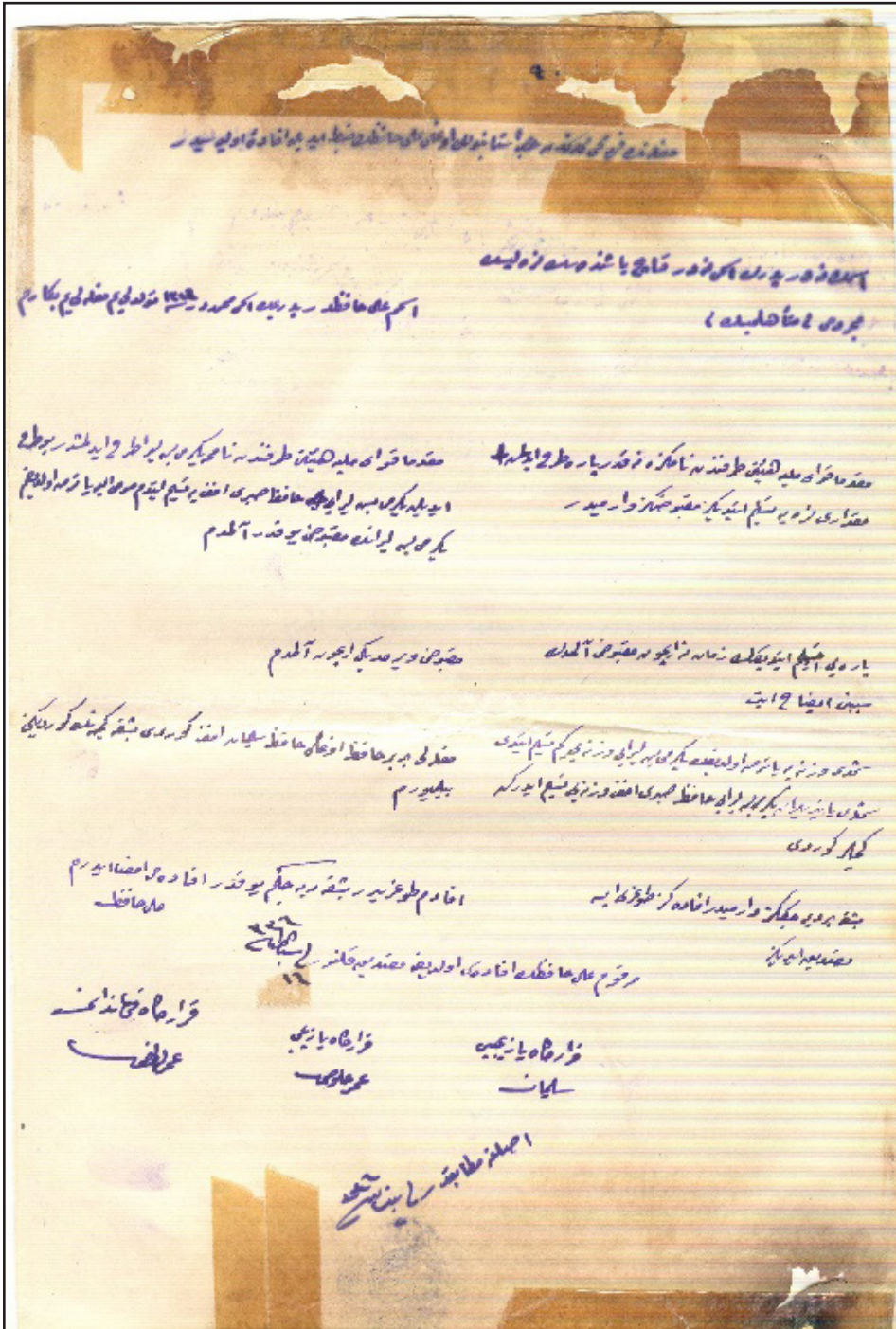
Merkum Ali Hafız'ın İfadesi olduğu tasdik kılınır. 16 Şubat 336 (16 Şubat 1920)

Karargâh Yazıcısı Süleyman, Karargâh Yazıcısı Ömer Hulusi, Karargâh Kumandanı Ömer Lütfi

Aslına Mutabıkdır. 2 Nisan 336 (2 Nisan 1920)

Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi (mühür)

Belge 6:

Belge 7:

2009/ 190

Nazilli'de Umum Kumandan Demirci Mehmed Efe'ye⁶

Heyet-i Sabıka veznedarı Sabri Efendi'nin 3 Kanun-ı Evvel 335 (3 Aralık 1919) tarihli zabıt varakasında muharrer olduğu vechle devr edilen paradan başka üzerinde heyet-i milliyeye aid para bulunmadığı beyan eylemiş olduğu 17 Şubat 36 (1920) tarihli zabıt varakasından ve cevabnamesinden anlaşılacağı vechle Muğlalı Çelebi oğlu Hafız Süleyman'dan tahsil edildiği yirmibeş (25 lirayı vezneye kayd etmeyerek ketm eylediği [gizlediği] ve reis-i sabık Ragıb Bey'de 17 Teşrin-i Sani 335 (17 Kasım 1919) tarihli zabıt varakasından münderiç olduğu vechle devr etmiş olduğu mebalighden başka heyet-i milliyeye ait para bulunmadığını söylemiş iken rüyet edilen muhasebesi neticesinde onaltıbin (16000) kûsur gurusun⁷ zımmetinde bulunduğu anlaşılmiş olduğundan mebaligh-i mezkureyi tesviyeye [ödeme] mecbu olmuş ve veznedar Hafız Sabri Efendi Fethiye'ye azimet eylediği sırada vuku' bulacak mesarifat için dörtyüz (400) kûsur lira reis-i mumaileyhe bırakmış olduğu halde mumaileyh Ragıb Bey'in Nazilli'ye götürmüş olduğu mebalighden bin (1000) kûsur lirasını nezdinde alıkoyarak Muğla'ya avdet etmiş ve Muğla'ya vürudundan heyet-i lâhikeye [son, yeni] devrien kadar aradan epeyce müddet geçmiş ve o sırada Hafız Sabri Efendi Muğla'da bulunduğu halde vezneye teslim etmeyerek mezkûr bin (1000) kûsur lirayı esna-yı devride muhasebesini müteakib teslim eylemiştir. Üzerinde böyle tul-u müddet alıkoyması esbabı sorulduktaki belediye veznesine emaneten bırakmış olduğunu ifade eylemiş ise de belediye veznedarı mebaligh-i mezkûrun emanet defterine kayd edilmeyüb adi el defterinde bulunduğunu ifade eylemiş ve heyet-i milliyeye veznedarı Muğla'da mevcut iken belediye veznesine teslim ettirilmesi ve cep defterinde mukayyed bulunması sümme't-tedarik [tedarikten sonra, iş olduktan sonra düşünölmüş, uydurulmuş] bir tedbirden ibaret olub mebaligh-i mezkureyi ketm [gizlemek] maksadıyla alıkoyarak gayri memul [umulmadık] olan sükutları [düşme, büyük bir vazifeden ayrılma] üzerine rüyet edilen hesap neticesinde meydana çıkan mezkur parayı o gün belediye veznedarına telse eylediğine delalet etmekte bulunduğu ma'ruzdur. Efendim. 2 Nisan 336 (1920) Merbûtu [eki] ondört (14) kıtadır.

Menteşe Heyet-i Merkeziye Reis-i Evveli Cemal

Heyet-i Merkeziye riyaset-i aliyyesine 7 Nisan 36 (1920)

Umum Kumandan Demirci Mehmed Efe Mührü

6 Bu metnin aynı "Çine'de Cenub Mıntıkası Kumandanı" başlığı ile Yörük Ali Efe'ye gönderilmiştir.

7 Yörük Ali Efe'ye gönderilen metinde altıbin (6000) kuruş olarak yazılmış.

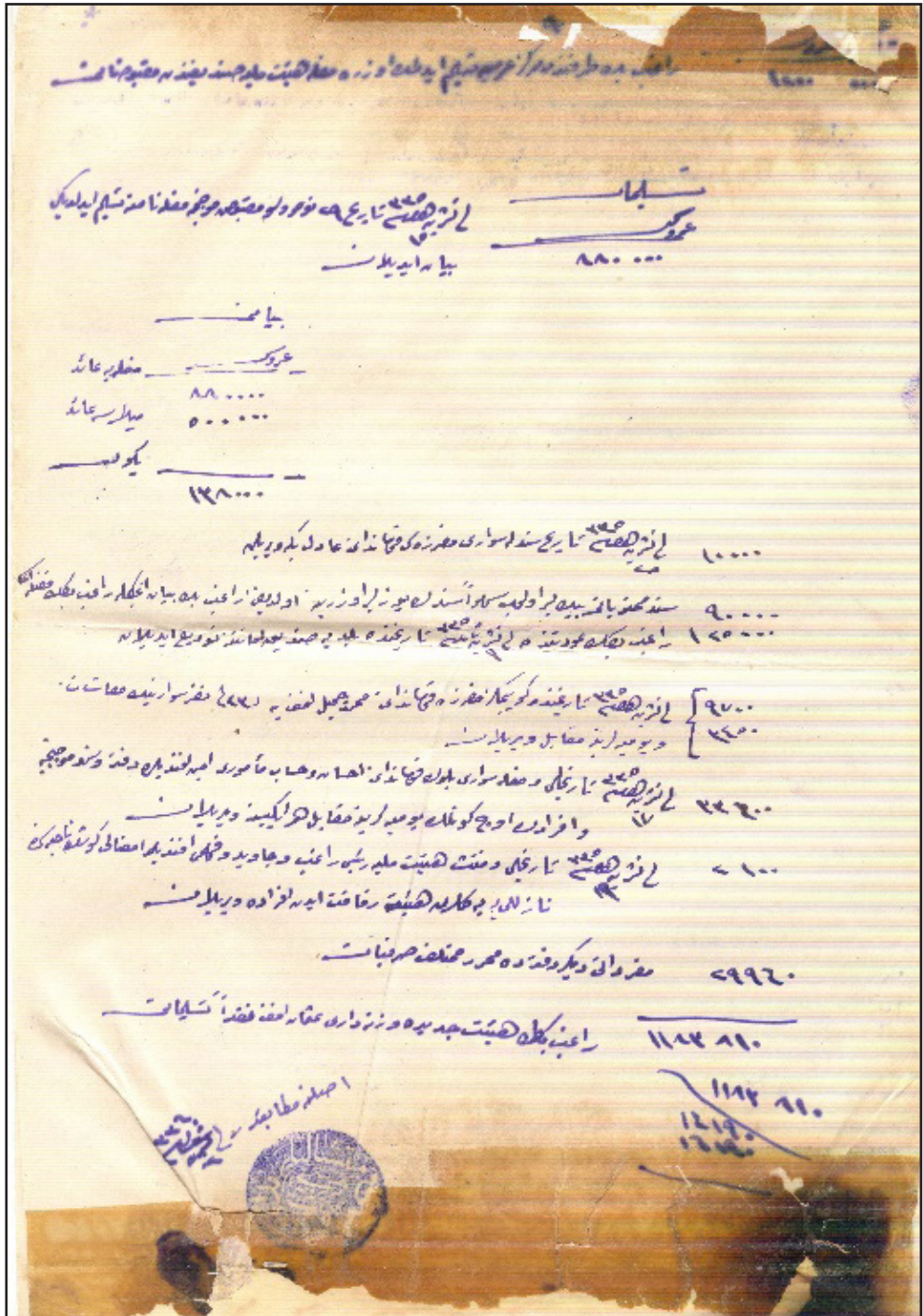
Belge 8:

	Guruş
Ragıb Bey tarafından merkez-i umumiyyeye teslim edilmek üzere Muğla Heyet-i Milliye sandığından makbuzatı	1200 000
	Teslimat Guruş
15 Teşrin-i Evvel 35 (15 Ekim 1919) tarih 29 numarolu makbuz mucibince Muğla namına teslim edildiği beyan edilen	880 000
	Beyanı
	Guruş
Muğla'ya aid	880 000
Milas'a aid	500 000
Yekûn	1380 000
25 Teşrin-i Evvel 335 (25 Ekim 1919) tarih senedle süvari müfrezesi kumandanı Adil Bey'e verilen	10000
Sened muhteviyatı bin (1000) lira olup sehven senedin 100 (yüz) lira üzerine olduğunu Ragıb Bey beyan etmekle Ragıb Bey'in fazla iddiası	90000
Ragıb Bey'in avdetinde 9 Teşrin-i Sani 335 (9 Kasım 1919) tarihinde belediye sanduk emanetine tevdi' edilen	125000
Teşrin-i Evvel 335 (Ekim 1919) tarihinde Köyceğiz müfreze kumandanı Mehmed Cemil Efendi'ye (23) nefer süvarinin maaşat ve yevmiyelerine mukabil verilen	9700 3450
18 Teşrin-i Evvel 335 (18 Ekim 1919) tarihli ve Muğla süvari bölük kumandanı İhsan ve hesap memuru Emin Efendi'lere defter ve sened mucibince ve efradın üç günlük yevmiyelerine mukabil her ikisine verilen	33600
19 Teşrin-i Evvel 335 (19 Ekim 1919) tarihli ve Menteşe Heyet-i Milliye reisi Ragıb ve Cavid ve Fehmi Efendiler imzalı Köşk nahiyesinden Nazilli'ye gelen heyete refakat eden efrada verilen	2100
Müfredatı diğer defterde muharrer muhtelif sarfiyat	29960
Ragıb Bey'in heyet-i cedide veznedarı Osman Efendi nakden teslimatı	1183810
	1183810
	16190
	16190

Nisan 336 (1920) Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi (mühür)

Belge 8:

Belge 9:

Emanet Suretiyle Belediye Sandık Emmini Mehmed Efendi'ye teslim olunan paranın hesabı

<i>Makbuzat</i>		
16580	Evrak-ı Nakdiye	Kasadan Verilen
3420	Lira-yı Osmani aded 9 Beheri 380	
76000	Lira-yı Osmani aded 200 Beheri 380	
96000		
5000	Kasab Abdal oğlundan alınan	
101000		
125000	Evrak-ı Nakdiye	
226000		

<i>Medfuât</i> <i>[Sarfedilmiş Paralar]</i>	
Guruş	
300	Muhabere memuru Mehmed Efendi'ye verilen
280	Muğlalı İşçi Mustafa Çavuş'a
500	Postacı Hacı Süleyman
7800	Efrad yevmiyesi
2000	Cemal Efendi'nin Maaşı
1000	Nakliye ücreti. Arabacı Halil İbrahim'e verilen
1230	Kereste esmanı [bedel] Mestan Efendi'ye
5100	Efrad yevmiyesi
500	Hasta nakliye ücreti
2500	Marmaristen gelen üç ihtiyat zabiti
1513.20	Yerkesikten Muğla'ya buğday nakliye ücreti
1500	Karabörtlen'den Muğla'ya buğday nakliye ücreti
1000	Cepheden mecruh gelen Mehmed çavuş'a ikramiye
7550	Efrad yevmiyesi
12000	Cepheye der-dest sevk olan ihtiyat zabitanına verilen
44773.20	

Reis-i sabık Ragıp Bey'in süvari müfrezesi kumandanı Cavid Bey'e maaşât ve mesarifâta mukabil bin (1000) liralık evrak-ı nakdiye ita olunduğu ve ol babdaki senedin sehven yüz (100) lira olarak tahrir kılındığı tahkikat-ı ahire ve muhaberat-ı vâkıa ile anlaşılmağa işbu mahale şerh verildi. 13 Kanun-u Sani 36 (13 Ocak 1920)

Reis-i Sani Ahmed Nuri

Reis-i Evvel Cemal

Müdafaa-ı Milliye reisi Ragıp Bey'in Nazilli'ye teslim etmek üzere Muğla Heyet-i Milliye veznesinden ahz etmiş olduğu onikibin (12000) liranın hesabı rüyet edilerek meblağ-ı mezkureden sekizyüzseksenbin (880000) guruş balada gösterildiği vechle 15 Teşrin-i Evvel 335 (15 Ekim 1919) tarihli senede mucibince Nazilli veznesine teslim üçyüzüçbinsekizyüzon (303810) guruşunu irae ettiği makbuz ve senedat mucibince sarf ve yüzyirmibeşbin (125000) guruş ve 9 Teşrin-i Sani 35 (9 Kasım 1919) tarihinde belediye sandık emanetine tevdi' eylediği ve şu kadar ki mezkur makbuzat meyanında 25 Teşrin-i Evvel 335 (25 Ekim 1919) tarihli senedatla süvari kumandanı Cavid Bey'e bin (1000) lira tevdi' eylediğini beyan eylemiş ise de mezkur senette yüz (100) lira münderiç bulunduğu görülmüş olduğundan vuku' bulan istizaha cevaben senedde sehviyyât olduğunu iddia eylemiştir. Bu cihet bi'l-ahire tahkik edilmek üzere sandık emini Mehmed Efendi'ye celb edilerek sual edildiğinde tarih-i mezkurda Ragıp Bey tarafından kendisine ol-mikdar mebaligemanetentevdi' edildiği ve lede'l-istizah mebalig-i mezkureyi yevmiye defterine emanet hesabına kayıd etmeyüb hususi bir deftere derc eylediğini ifade eylemiştir. Ayrıca tanzim edilen defterde irae edildiği vechle Ragıp Bey'in makbuzatından Nazilli veznesine teslimatıyla sarfiyatı ve belediye sandık emanetine tevdi' atı yekûnu bi't-tenzil onaltıbinyüzdoksan (16190) guruş Ragıp Bey yedinde kalmadığı anlaşılmıştır. Mezkûr onaltıbinyüzdoksan (16190) guruşun ve belediye sandık emini Mehmed Efendi'nin de kendisinde emanet bulunan yüzyirmibeşbin (125000) guruş heyet-i cedide veznedarı tüccarândan Osman Efendi'ye huzurumuzda teslim etmiştir. Dünkü gün tanzim edilen zabıt varakasında münderiç olduğu vechle Ragıp Bey'in Hafız Sabri Efendi'nin Fethiye'ye harekâtı esnasında belediye sandık emini Mehmed Efendi'ye vuku' bulacak sarfiyata mukabil ikiyüzdoksan (290) aded altın lira ile ikiyüz (200) aded yüzük evrak-ı nakdiye teslim eylediğini ifade eylemiş olmasına binâen bu cihet hazır bulunan mumaileyh Mehmed Efendi'den el-istizah Hafız Sabri Efendi kendisine beheri evrak-ı nakdiye ile üçyüzseksen (380) guruş hesabıyla yetmişdokuzbindörtüyüzyirmi (79420) guruş kıymetinde ikiyüzdokuz (209) aded altın ile onaltıbinbeşyüzseksen (16580) guruş evrak-ı nakdiye ki ceman doksanaltıbin (96000) guruş 9 Teşrin-i Sani 35 (9 Kasım 1919) tarihinde teslim eylediğini ve muahharen Kasan Abdal oğlu Halil

İbrahim'den tahhüdü olan beşbin (5000) guruşun bi't-tahsil muvakkat ve adi makbuz mukabilinde kendisine tevdi' edildiğini ve mebalîğ-i mezkureden mevcut senedat mucibince kırkdörtbinyedyüzyetmişüç buçuk (44773,5) guruş sarf edilüb mütebaki yüzkırk buçuğu (140,5) altın lira ve mütebakisi banknot olmak üzere ellialtıbinikiyüzyirmialtı buçuk (56226,5) nezdinde kaldığını beyan ve mebalîğ-i mezkureyi de bi'l-umum senedat ile heyet huzurunda aynen ve tamamen veznedara devr ve teslim etmiş olmağla işbu zabıt varakası nüshateyn olarak bi't-tanzim imza kılındı. 17 Teşrin-i Sani 335 (17 Kasım 1919)

Reis Mehmed Hilmi, Reis-i sabık Mehmed Ragıb, Aza Mehmed Cemal, Aza Abdurrahman, Aza Hamdi, Aza İsmail Hakkı, Veznedar Osman 2 Nisan 336 (1920)

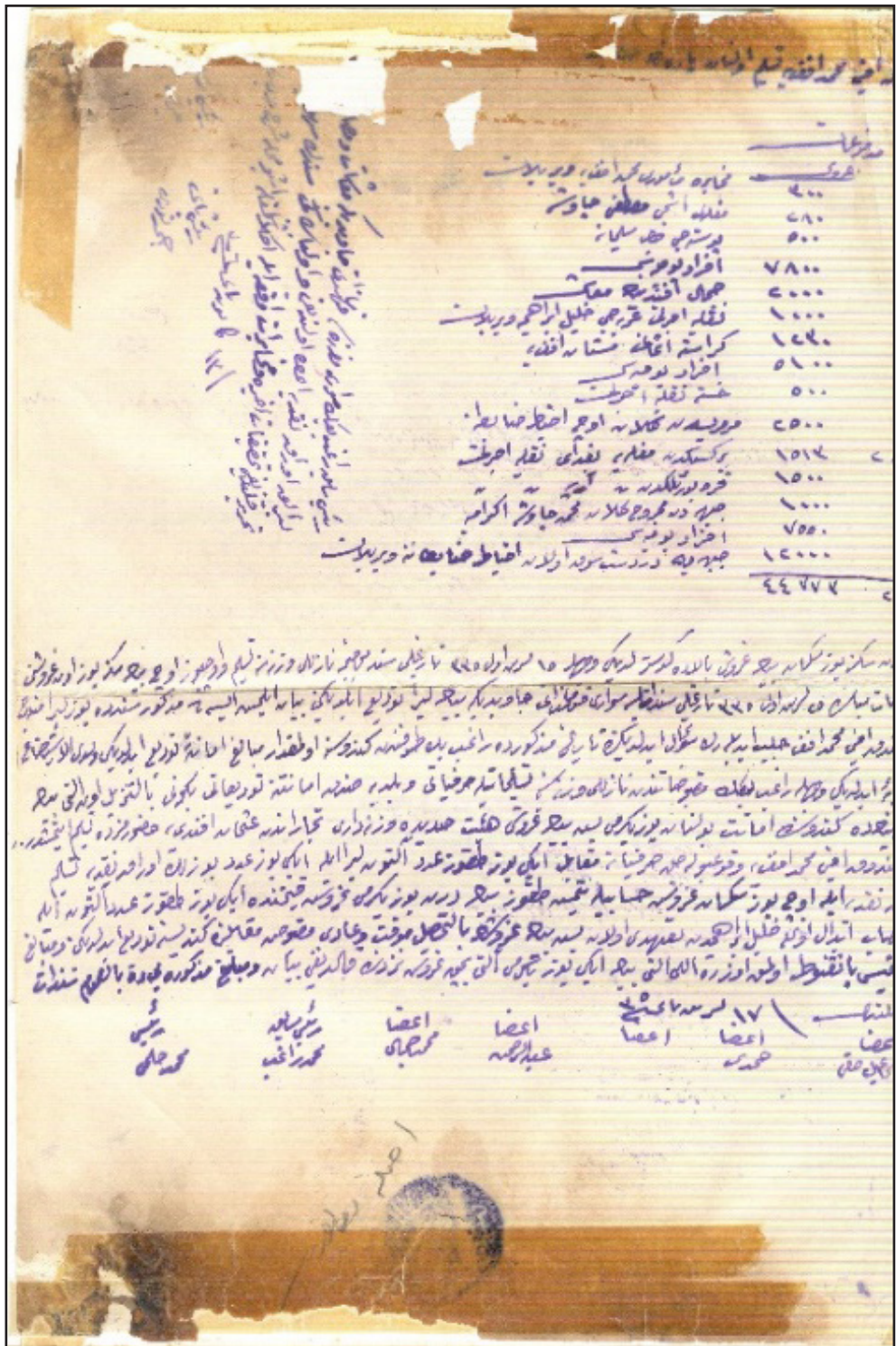
Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi (mühür)

	<i>Guruş</i>	
	2500	13 Teşrin-i Evvel 35 (13 Ekim 1919) tarihli sened mucibince mülazım-ı Evvel Mehmed Efendi'ye Teşrin-i Evvel (Ekim) maaşı olarak verilen
	2000	13 Teşrin-i Evvel 35 (13 Ekim 1919) tarihli sened mucibince Mülazım-ı Sani Ragıb Efendi'ye Teşrin-i Evvel (Ekim) maaşı olarak verilen
	2000	13 Teşrin-i Evvel 35 (13 Ekim 1919) tarihli sened mucibince Mülazım-ı Sani Kazım Efendi'ye Teşrin-i Evvel (Ekim) maaşı olarak verilen
	2000	13 Teşrin-i Evvel 35 (13 Ekim 1919) tarihli sened mucibince Mülazım-ı Sani Kazım Efendi'ye Teşrin-i Evvel (Ekim) maaşı olarak verilen
	1000	13 Teşrin-i Evvel 35 (13 Ekim 1919) tarihli sened mucibince süvari müfrezesinden Arab Hüseyin Çavuşa bir maaşa mukabil verilen
	1000	13 Teşrin-i Evvel 35 (13 Ekim 1919) tarihli sened mucibince ser çavuş Hasan Çavuşun Teşrin-i Evvel (Ekim) maaşı
	750	20 Teşrin-i Evvel 35 (20 Ekim 1919) tarihli sened mucibince mülazım Kazım Efendi'ye avans olarak verilen
	1200	13 Teşrin-i Evvel 35 (13 Ekim 1919) tarihli sened mucibince Nalband Mustafa'ya nal bedeli olarak
	100	18 Teşrin-i Evvel 35 (18 Ekim 1919) tarihli sened mucibince Nazilli'de kırtasiyeci Hüsnü Efendi'den alınan kırtasiye bedeli
	60	17 Teşrin-i Evvel 35 (17 Ekim 1919) tarihli sened mucibince eğer takımı masrafı olarak bölük kumandanı İhsan bey'e verilen
	750	20 Teşrin-i Evvel 35 (20 Ekim 1919) tarihli sened mucibince Nazilli Çilingir Mustafa oğlu Ali'den alınan ..... esmanı

100 lira avans hali olan senetleri Nazilli heyetince musaddak [tasdik olmuş olan] olan	400	17 Teşrin-i Evvel 35 (17 Ekim 1919) tarihli sened mucibince müfrez kirtasiyesine sarf edilmek üzere süvari hesap memuru Emin efendi'den mülazım-ı evvel Mehmed Bey'in aldığı
	1440	20 Teşrin-i Evvel 35 (20 Ekim 1919) tarihli sened mucibince keçeçi Bahri'den alınan 16 adet terlik keçeşi esmanı
	450	20 Teşrin-i Evvel 35 (20 Ekim 1919) tarihli sened mucibince urgancı Emin Ustadan alınan 15 adet yem torbası bedeli
	1190	20 Teşrin-i Evvel 35 (20 Ekim 1919) tarihli sened mucibince sarah ustası İzmirli Ali'den alınan 6 adet ..... ve 4 çift ..... vesaire bedeli
	400	20 Teşrin-i Evvel 35 (20 Ekim 1919) tarihli sened mucibince urgancı Hacı Ahmed'ten alınan 10 adet kolan bedeli
	125	20 Teşrin-i Evvel 35 (20 Ekim 1919) tarihli sened mucibince Tahir Hocadan alınan on adet ..... bedeli
	1050	16 Teşrin-i Evvel 35 (16 Ekim 1919) tarihli sened mucibince keçeçi Bahri'den alınan 16 adet terlik keçeşi esmanı
	247, 20	16 Teşrin-i Evvel 35 (16 Ekim 1919) tarihli sened mucibince urgancı Tahir Hocadan alınan 11 adet yular esmanı
	450	16 Teşrin-i Evvel 35 (16 Ekim 1919) tarihli sened mucibince Çilingir Usta Ali'den alınan otuz adet kasa esmanı
	800	16 Teşrin-i Evvel 35 (16 Ekim 1919) tarihli sened mucibince tüccardan Ahmed Rüşdi'den alınan 15 adet saman torbası esmanı
	1030	13 Teşrin-i Evvel 35 (13 Ekim 1919) tarihli sened mucibince havutçu molla Mehmed oğlu Nuri 32 yem torbası beş adet organ bir adet saman torbası esmanı verilen mülazım-ı evvel Hamdi'ye verilen
	2000	13 Teşrin-i Evvel 35 (13 Ekim 1919) tarihli sened mucibince Aydın mekteb-i Sultani muallimlerinden Gümölcüneli Esad Efendi'ye verilen mükâfat-ı nakdi
	1500	14 Teşrin-i Evvel 35 (14 Ekim 1919) tarihli sened mucibince Dalama'da mevaşi ve mekulâta sarf olunan reis Ragıb ve müftü Mehmed ve Cavid Efendilere sened mucibince
	2250	13 Teşrin-i Evvel 35 (13 Ekim 1919) tarihli sened mucibince müdafaa-yı milliye reisi Ragıb Bey emriyle süvari bölüğünden müfrez yedi neferin yemek bedeli
	29460	
	500	13 Teşrin-i Evvel 35 (13 Ekim 1919) tarihli sened mucibince müftü Mehmed Zeki Efendi'nin harcırahına mahsuben kendisine bila-sened verilen
	29960	

Belge 10:

Muğla Müdafaa-yı Vatan Cemiyeti karargâh efradında bulunan Ulalı Ali Çavuş'un müsteciri bulunduğu Yağcılar Hanı'nda kendi işiyle meşgul olduğu halde yoklama cedveline idhal edilerek yevmiye verilmekte bulunduğu istihbar kılınmış olmasına mebni şehri halin ondokuzuncu (19) Çarşamba gecesi saat dört raddelerinde merhum Ali Çavuş hanında daireye bi'l-celb heyet huzurunda isticvab [sorgu] edildikte kendisinin iki mah mukaddem taht-ı silaha alınarak karargahta alikonularak birkaç gün karargahta istihdam edildikten sonra karargah hayvanlarını kendi hanında bilâ-ücret nezaret eylemek üzere müsaade edildiği ve o zamandan beri hem kendi hanında umurunu rüyet ve hem de karargah hayvanlarını nezaret eylemekte olduğundan karargahta bulunmadığı ve lede'l-istizah gerek karargahta bulunduğu birkaç gün zarfında ve gerek hana müsaade edildikçe şimdiye değin kendisine yevmiye i'ta edilmediğini ve yevmiyelerin askere Hacı Şahin oğlu Ali Çavuş tarafından tevdi' ediliyorsa da kendi yevmiyesinin kimin tarafından alınmakta olduğunu bilmediğini ifade eylemiş olmağla işbu zabıt varakası bi't-tanzim imza ve temhir kılındı. 18/19 Teşrin-ı Sani 35 (18/19 Kasım 1919) Osman, Hakkı, Hafız Mehmed, Hamdi, Ahmed Hamdi, Mehmed Hilmi, Cemal, Ulalı Ali Çavuş, Hacı Hakkı, Şerif 2 Nisan 336 (1920)

Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi (mühür)

	<i>Evrak-ı Nakdiye Guruş</i>	<i>Altun / Guruş</i>	<i>Gümüş Guruş</i>	<i>Mağuşe [karışık, saf olmayan] Guruş</i>
Me'hûzât [alınan para ve bu paranın defterde yazıldığı hane]	2375773	255700	14070	12434
Medfûât [verilmiş paralar ve hesap defterinde kaydedildiği hane]	2321929	191400		6120
Mevcut Sandıkta olması gereken	53844	64300	14070	6314
Küçük kasada zuhur iden	33448	18600	3130	1544. 10
Seneden Ragıb Bey'e vermiş olduğu	20000	20000		

Heyet-i Milliye veznedarı Hafız Sabri Efendi'nin dünkü gün Fethiye'den avdet eylemiş olmasına binâen bugün öğleden sonra mumaileyh heyet-i milliye dairesine bi'l-celb hesabatının tedkikine mübaşeret olundu. Yevmiye defterinin me'hûzât hanesinde ikimilyonüçyüzyetmişbeşbinyedi üzyetmişüç guruşluk evrak-ı nakdiye, ikiyüzellibeşbinyediyüz guruş altın, ondörtbinyetmiş guruş gümüş, onikibindörtüzyotuzdört guruş mağşuşe ve medfûât sahifesine de ikimilyonüçyüzyirmibirbindokuzyüzyirmidokuz guruş evrak-ı nakdiye, yüzdoksanbirbindörtüzyüz guruş altın ve altıbinyüzyirmi guruş mağşuşe mukayyed olduğu görülmüş olmağla medfûât yekûnu me'hûzât yekûnundan lede'l-tenzil elliüçbinsekizyüzkırkdört guruş evrak-ı nakdiye ve altmışdörtbinüçyüzguruş altın ve ondörtbinyetmiş guruş gümüş ve altıbinüçyüzzondört guruş mağşuşe mevcut-u sandık olması lazım geleceği anlaşılmıştır. Ba'dehu mühürlü bulunan heyet-i milliye dairesindeki küçük kasa küşad edilerek mevcudu otuzüçbindörtüzyüksekiz guruşluk otuz guruş Osmanlı bir frangı dokuz guruş itibariyle mütebakisi İtalyan banknotu olmak üzere evrak-ı nakdiye onsekizbinaltıyüz guruş altın ve üçbinyüzotuz guruş gümüş ve binbeşyüzkırkdört guruş on para nikel ve sekizlik zuhur eylemiş ve ( )⁸ tarihli münderiç olduğu vechle Fethiye'ye azimet eylediği sırada Ragıb Bey'e teslim etmiş olduğu ikiyüz aded altın lira ile ikiyüz aded kağıt lirayı havi makbuzu nakid makamında ibraz etmiş ve mütebaki üçyüzdoksanaltı guruş evrak-ı nakdiye yirmibeşbinyediyüz guruş altın, onbindokuzyüzkırk guruş gümüş ve dörtbinyediyüzaltmışdokuz guruş otuz paranın da küçük kasanın adem-i müsaadesine binaen heyetin malumatı tahtında kıraathanedeki kendi kasasından mevcut olduğunu ve defter hanesinde başka me'hûzât ve sarfiyatı olmayub ancak Hacı Kirazzade Hakkı Efendi'nin vermesi lazım gelen iki yüz liraya mukabil yüzonbeş lira teslim etmiş olduğundan mütebaki seksenbeş lirayı da i'tâ eylediğinden makbuzu imlâ ve deftere kayd edilmek üzere mezkur yüzonbeş liranın emaneten alındığını ifade eylemiş olmağla nukud-u mevcude ile senedat tekrar küçük kasaya vaz' edilerek Hafız Sabri Efendi tarafından kilitleyerek anahtarı kendisi almış ve kıraathanedeki kasada mevcut eden mebalîğ-ı mezkure dairede ki küçük kasaya vaz' edilmek üzere heyetten Mehmed Hilmi Efendi ile Hakkı Efendi Hafız Sabri Efendi'ye tevfikân mahall-i mezkure i'zâm edilmiş ve tamam-ı zuhur eden büyük kasa mevcudu küçük kasaya vaz' edilerek anahtarı Hafız Sabri Efendi tarafından alınmış olmağla tedkikat bi'l-ahere icra edilmek üzere ve vaktin adem-i müsaadesine binaen şimdiye kadar cereyan eden muameleyi muntazamın işbu zabıt varakası bi't-tanzim imza kılındı. 3 Kanun-u Evvel 35 (3 Aralık 1919) Sabık Veznedar Mehmed Sabri, Aza Mehmed Hilmi, Aza Hamdi, Aza Hacı Hakkı, Aza Şerif, Reis-i sani Ahmed Nuri, Reis-i Evvel Cemal 2 Nisan 336 (1920)

Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi (mühür)

8 Tarih kısmı boş bırakılmış.

Belge 10:

The document is a handwritten manuscript on aged paper, oriented vertically. It features five columns of entries, each containing an Ottoman Turkish label and a numerical value. The entries are written in blue ink.

Column 1	Column 2	Column 3	Column 4	Column 5
عقدی ... ٣٣٥	عقدی ... ١٥٥٧	عقدی ... ٩٧٠	عقدی ... ٥٠٠	عقدی ... ٤٨٧٧
عقدی ... ١٤٤٤	عقدی ... ١٥٧٠	عقدی ... ٩٧٠	عقدی ... ٥٠٠	عقدی ... ٤٨٧٧
عقدی ... ١٤٤٤	عقدی ... ١٥٧٠	عقدی ... ٩٧٠	عقدی ... ٥٠٠	عقدی ... ٤٨٧٧
عقدی ... ١٤٤٤	عقدی ... ١٥٧٠	عقدی ... ٩٧٠	عقدی ... ٥٠٠	عقدی ... ٤٨٧٧
عقدی ... ١٤٤٤	عقدی ... ١٥٧٠	عقدی ... ٩٧٠	عقدی ... ٥٠٠	عقدی ... ٤٨٧٧
عقدی ... ١٤٤٤	عقدی ... ١٥٧٠	عقدی ... ٩٧٠	عقدی ... ٥٠٠	عقدی ... ٤٨٧٧

Extended Abstract

During the Turkish War of Independence, Muğla stood out as an important center of resistance. During this period, the people of Muğla and local leaders united to form organizations such as the Kuvva-yı Milliye (National Forces) and the Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti (Menteşe Defense of the Homeland Society). The region's resistance was primarily triggered by Italy's ambitions to occupy the area and Greece's landing in İzmir following the Armistice of Mudros.

The Muğla Kuvva-yı Milliyesi was established by local militias with the support of the public after the collapse of the 57th Infantry Division. Key figures like Giritli Zekai Bey, Faik Bey, and Ulalı İdris took leadership roles in organizing the resistance, gathering weapons and funds, and mobilizing the population. However, the movement encountered significant challenges. The lack of support from the local notables and perceptions that the Kuvva-yı Milliye was affiliated with the Committee of Union and Progress (CUP) or aligned with Enver Pasha created divisions and internal tensions.

The Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti was founded under the leadership of Muğla's mayor, Ragıp Bey, to coordinate resistance efforts. Following the occupation of İzmir, meetings were held where the people of Muğla vowed to defend their homeland. These gatherings led to the organization of the first armed militia forces. These movements became the foundation of the resistance in Muğla, eventually consolidating to form the central resistance in the region. However, ideological differences among local leaders and mistrust between the populace and the elite posed obstacles to the effectiveness of the resistance.

This resistance movement, prominently led by *efes* (local guerilla leaders) and local militias, occasionally lacked military discipline, leading to tensions among leaders. Issues surrounding the distribution of resources and allegations of misconduct further hampered the resistance efforts. Documents from the period provide insight into the financial and administrative operations of the time, shedding light on the challenges of that era.

Records covering the years 1919-1920 highlight deficiencies and irregularities in financial transactions. For instance, some of the funds collected were either not recorded or misused, which undermined public trust in the Kuvva-yı Milliye movement. Audits conducted within the Muğla Heyeti Milliyesi (Muğla National Delegation) revealed instances of funds being improperly utilized and unaccounted for. Allegations of corruption included embezzlement of money collected from the public, breaches of military discipline, and unnecessary expenditures.

The individuals involved in Muğla's resistance against occupation and their actions, when analyzed through the lens of historical documents, reveal the extent of the financial and legal challenges they faced. The financial records from the period highlight the difficulties in the efficient use of resources and their impact on the resistance effort. Additionally, conflicts among local leaders and declining public support for the Kuvva-yı Milliye emerged as significant factors limiting the organizational strength of the resistance movement. These tensions not only affected morale but also weakened the overall coordination necessary for effective resistance.

Documents reveal significant issues in the collection, distribution, and use of financial resources by the Muğla Kuvâ-yı Milliyesi. Specifically, problems such as unrecorded revenues in daily ledgers, off-the-books expenditures, and allegations of embezzlement by certain individuals created trust issues within the financial structure of the movement.

Disagreements among regional leaders regarding financial management and accountability further exacerbated these issues. This discord weakened public trust in the Kuvâ-yı Milliye, undermining its credibility and effectiveness as a resistance organization. Prominent accusations of corruption were directed at figures such as Ragıp Bey, Hüseyin Efendi, and other local administrators. For example, discrepancies in the records of gold and money delivered necessitated legal investigations, pointing to severe lapses in financial transparency.

The documents provide concrete evidence of the financial management and organizational structure of the time. Notably, records of financial transactions between July 23 and September 4, 1919, detail payments made to gendarmerie forces and frontline personnel. These records offer a glimpse into the financial flows during this period, illustrating both the scale of operations and the challenges in maintaining accountability within the resistance movement.

Araştırma Makalesi / Research Article

**ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNİN
II. MEŞRUTİYET İLE İTTİHAT VE TERAKKİ'YE BAKIŞI***

Gülsüm TÜTÜNCÜ**

Öz

Bu çalışmanın amacı; Erken Cumhuriyet Dönemi'nin İkinci Meşrutiyet (II. Meşrutiyet) ile İttihat ve Terakki'ye bakışını genel bir tutum değerlendirmesi yaparak açıklamaktır. Bu amaç doğrultusunda cevabı aranan araştırma soruları; Cumhuriyet'in ilk kuşakları II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'yi birbirinden ayırmış mıdır? Yoksa bir bütün olarak mı görmüşlerdir? Tutumlarının olumlu ya da olumsuz olmasını etkileyen nedenler nelerdir? Çeşitli araştırmacıların savunduğu gibi İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet'in Kemalist İdeolojisi arasındaki devamlılık Cumhuriyet'in ilk kuşakları tarafından dile getirilmiş midir? olarak belirlendi. Cumhuriyeti kuran kadroların çoğu II. Meşrutiyet döneminde az ya da çok rol almışlardır. Geçmişte içinde buldukları bir döneme ilişkin tutumları bu yaşanmışlığın etkisi altındadır. Ayrıca Cumhuriyet'in II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı takındığı tutum, kişisel tutumlara etki etmektedir. Araştırma sorularının cevaplandırılması ve tutumun belirlenmesi için kullanılan başlıca kaynaklar; Erken Cumhuriyet Dönemi'nin süreli yayınlarında başta *Akşam*, *Son Posta*, *Milliyet* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde yayınlanan çoğunluğu hatırat kapsamında olan tefrikalardır. Tefrikaların içerdiği bilgiler öznel olmakla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihini oluşturmak için arşivine başvurulamaması nedeniyle değerlidirler. II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarih yazınının en fazla çalışılan konularından olması sebebiyle konuya ilişkin başlıca kitaplar değerlendirilerek, literatürün yaklaşımı da tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın kaynaklarına ilişkin tanıtım ve analiz çalışmanın başına dahil edilmiştir. Çalışma tutuma ilişkin bulgu ve değerlendirmelerini son bölüm olan "Erken Cumhuriyet Döneminde Tefrikalara göre II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'ye Bakış" başlığı altında sunmaktadır. Sonuç bölümünde araştırmanın bulguları dahilinde araştırma sorularının yanıtları oluşturulmuş ve tefrikaların tutumlarına ilişkin hazırlanan tablo ışığında Erken Cumhuriyet Dönemi'nin İkinci Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'ye bakışı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İkinci Meşrutiyet, İttihat ve Terakki, Erken Cumhuriyet Dönemi.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
(e-posta: tutuncugulsum@gmail.com), (Orcid: 0000-0001-8450-6831).

THE EARLY REPUBLICAN PERIOD'S PERSPECTIVE ON THE SECOND CONSTITUTIONAL MONARCHY AND THE COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS

Abstract

This study aims to elucidate the Early Republican perspective on the Second Constitutional Monarchy and the Committee of Union and Progress through a comprehensive evaluation of prevailing attitudes. To this end, the study seeks to address the following questions: Did the initial generations of the Republic differentiate between the Second Constitutional Monarchy and the Committee of Union and Progress, or did they perceive them as a singular entity? What were the underlying reasons for their positive or negative attitudes? Furthermore, did these early generations of the Republic acknowledge the continuity between the Committee of Union and Progress and the Kemalist ideology of the Republic, as various scholars have suggested? Most leading figures who founded the Turkish Republic had, to varying degrees, participated in the Second Constitutional Era. Their perspectives on this period, in which they were once involved, are shaped by their personal experiences. Furthermore, the Republic's stance towards the Second Constitutional Era and the Committee of Union and Progress also influences these individuals' views. The primary sources for addressing the research questions and understanding these attitudes are the commentaries, many of which are memoirs, published in early Republican periodicals, particularly in the newspapers *Akşam*, *Son Posta*, *Milliyet*, and *Cumhuriyet*. These personal accounts are both subjective and invaluable, given the limitations on accessing archival materials necessary for writing a comprehensive history of the Committee of Union and Progress. As the Second Constitutional Era and the Committee of Union and Progress have been extensively studied within historical scholarship, the key texts on the subject were reviewed to assess the existing literature's approach. An introduction and analysis of the sources of the research is included at the beginning of the study. The findings and assessments of the various attitudes towards the period are presented in the final section, titled "The Second Constitutional Era and the Committee of Union and Progress in Early Republican Newspapers and Memoirs." In the conclusion, answers to the research questions are provided, drawing on the study's findings, and the Early Republican period's perspective on the Second Constitutional Era and the Union and Progress is established based on a synthesis of these attitudes.

Keywords: *Second Constitutional Monarchy, Committee of Union and Progress, Early Republican Period.*

Giriş

Türk modernleşmesi kapsamında Cumhuriyet, Osmanlı modernleşmesinin yarattığı temeller üzerinden ilerlemiştir. Özellikle İkinci Meşrutiyet (II. Meşrutiyet) deneyimi cumhuriyeti kuran kuşakların yetişmesi açısından önemlidir. II. Meşrutiyet dönemi Tarık Zafer Tunaya'dan itibaren sıklıkla 'Cumhuriyet'in Laboratuvarı', 'Cumhuriyet'in Arka Planı' olarak tanımlanmaktadır.¹ Bu nedenle çalışma, Cumhuriyet'in ilk yıllarında temelde bu sürekliliğin bir parçası olan isimlerin anı ve yazılarından hareketle Cumhuriyet'in II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'ye bakışını genel bir tutum değerlendirmesi ile anlamlandırmaya çalışmaktadır. Çalışmada son dönemde tarih çalışmalarında yaygın şekilde kullanılan algı belirleme yerine tutum belirleme tercih edildi. Bunun nedeni tutumun, bireylerin yaşantı ve deneyimleri sonucu oluşan yönlendirici, duygusal ve zihinsel olarak tavır ve davranışlarını etkileyen hazırlık durumu olarak tanımlanmasıdır.² Tutum, çalışmanın ana kaynakları olan tefrikaların öznel bakış açısını ve bireysel yönünü daha iyi vurgulamaktadır. Sosyal bilimlerde tutum, bu çalışma açısından aydınlatıcı bir başka kavrama; değerlendirme kuramına bağlanmaktadır. Değerleme, bireyin bir nesneye, duruma ya da "şeye"; olumlu, olumsuz, göreceli, mutlak, öznel ve nesnel gibi değerler ile değerlendirilmesi, anlam yüklemesidir. Değer, kültür ve çağa bağlı olarak değişim gösterebilir. Değerleme konusu olan "şey" bütün faktörlerden etkilenerek nitelenir.³ Bu çerçevede tutum kavramının kullanımı tercih edilmiş ve 1923-1938 arasında geçmişin bir parçası olarak II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'ye yüklenen anlam ve değer analiz edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada, Mustafa Kemal Atatürk'ün görüş ve değerlendirmeleri bu çalışmanın makale sınırında kalmasını sağlamak amacıyla kapsam dışı bırakılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'ye karşı olan tutumu ayrı bir çalışmada değerlendirilmeyi gerektirecek kadar geniştir. Araştırma sürecinde cevabı aranan temel sorular; Cumhuriyet'in ilk kuşakları II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'yi birbirinden ayırmış mıdır? Yoksa bir bütün olarak mı görmüşlerdir? Tutumlarının olumlu ya da olumsuz olmasını etkileyen nedenler nelerdir? Çeşitli araştırmacıların savunduğu gibi İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet'in Kemalist İdeolojisi arasındaki devamlılık Cumhuriyet'in ilk kuşakları tarafından dile getirilmiş midir? olarak oluştu. Bu çerçevede çalışmanın amacı; Cumhuriyet'in kuruluşundan 1938 yılına kadar geçen

- 1 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, cilt 1, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988); Hakkı Uyar, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet Kadrolarının İkinci Meşrutiyet'ten ve Birinci Dünya Savaşı'ndan Çıkardığı Dersler", *Belgi* 1, 7 (Kış 2014).
- 2 G. W. Allport, *Reading in Attitude Theory and Measurement* (1967), 68'den aktaran Ersan Fazıl Çöllü ve Yunus Emre Öztürk, "Örgütlerde İnançlar-Tutumlar Tutumların Ölçüm Yöntemleri ve Uygulama Örnekleri Bu Yöntemlerin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 9, 1-2 (2006):376.
- 3 Mustafa Gözen, "Değer ve Değerleme Hakkında Kavramsal ve Kuramsal Bir Çalışma", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 22, 2 (Kasım 2019):376.

süreçte II. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet'in en önemli aktörü olan İttihat ve Terakki ile ilgili tutumun nasıl olduğunu ve ne yönde değiştiğini açıklamaktır. Tefrikaların özneliği ve içerdikleri bilgilerin güvenilirliğine dair şüphelerin durumu nedeniyle hâkim görüşü yansıtan tek bir çizginin belirlenmesi mümkün değildir. Amaç doğrultusunda ortaya konan sonuçlar ancak mevcut kaynaklar dahilinde genel bir tutum belirlemeye olanak tanımaktadır. İttihat ve Terakki üzerinde var olan kutuplaşmanın dönemin kaynaklarındaki farklılıklara etki ettiği de unutulmamalıdır. Araştırmanın başlıca kaynakları, ilgili dönemin araştırma eserleri ve tefrika halinde yayınlanan hatıratlardır. Makalenin birinci bölümünde bu kaynakların literatür analizi yapılmaktadır. Kaynakların içeriği nitel olarak incelenmektedir. Kaynakların anlamlandırılması ve yorumlanmasında hermenötik (yorumbilim) yöntemi dikkate alınmıştır. Bu yöntem ile açıkça tespit edilebilenin yanında açıkça tespit edilemeyen söylem ve anlamda ortaya konabilmektedir. Tarihsel araştırma yöntemi açısından yorumbilim kaynağın gerçeğe en yakın şekilde ortaya konmasıdır.⁴ Bu çalışmada muhteva analizinin çeşitli bilgisayar programları yoluyla yapılabilecek niceliksel değerlendirmeleri, incelenen yayınların tanıtılması ve çalışmanın makale sınırları içinde kalması açısından bu makale kapsamı dışında bırakılmıştır.⁵ Muhteva analizi metinler içindeki kelime ve kavramların kullanım sıklığını, aralarındaki ilişkiyi kavram analizi ve ilişkili analiz tekniği ile belirlemeye dayanır.⁶ Bu çalışmada kavram analizi, incelenen kaynaklarda belirlenen anahtar kelimeler bağlamında yapılmıştır. Farklı kelimelerin aynı anlamda kullanıp kullanılmadığına dikkat edilmiştir. Kelime kullanım sıklığı ise kullanılan kaynakların değişkenliği nedeniyle bu makale kapsamında ölçülmemiştir. II. Meşrutiyet dönemi değerleri ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kavramların kullanımını çerçevesinde başlıca kelimeler; hürriyet, meşveret, adalet, eşitlik, devlet (millet), vatan (millet), ittihat ve millî olarak ortaya çıkmıştır. Hürriyet kelimesi aynı zamanda özgürlük ve demokrasi anlamlarını da içerecek şekilde kullanılmıştır. Devlet ve vatan kavramları ise sıklıkla millet anlamında kullanılmaktadır. II. Meşrutiyet'in birlik sağlama hedefinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine millî kavramının Türklük ile aynı anlamda kullanıldığı da görülür. Belirtilen

4 Halil İnalıcık, "Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji", *Oryantalizm I, Doğu-Batı*, 20 (Ağustos-Eylül-Ekim 2002):14.

5 Nitel araştırma yöntemlerinde yapılabilecek nicel analizler ve tarih alanında kullanımına ilişkin bakınız: Fatma Acun, "Muhteva Analizi Metodu ve Cumhuriyet Tarihi Araştırmalarında Kullanımı", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 22, 1 (2005); Şerif Mardin, "Siyasi Fikir Tarihi Çalışmalarında Muhteva Analizi", *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler* 2, der. Mümtaz 'er Türköne, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019); Ayşe Bedir, "Atatürk'ün Türk Kadınına Bakışı: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri'nin Muhteva Analizi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 76 (2023) ss.197-220, <https://doi.org/10.51290/dpusbe.1246141>; Sevda Mutlu, "Atatürk'ün Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Geçişte Rejim Stratejileri: Atatürk'ün TBMM Açış Konuşmalarının İçerik Analizi (1920-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXX, 90 (2014).

6 Acun, 27-28.

kelimelerin kullanım anlamlarına ve açıklama şekillerine dikkat edilmiş, kelimeler üç kategoriye ayrılarak değerlendirilmiştir: “*Olumlu anlamda kullanılanlar, olumsuz anlamda kullanılanlar ne olumlu ne de olumsuz anlamda kullanılanlar*”.⁷ İma yoluyla kullanılan kelimelerin hangi anlamda, hangi kategoride olduğunun tespiti ise bir tarihsel süreç değerlendirmesini gerektirmiştir. Ayrıca başta İttihatçı liderler olmak üzere İttihat ve Terakki kadrolarının; görev ve sorumluluğa bağlılık, kanun ve nizamı sağlama, siyaseten demokratik olma ya da olmama ve kibir ile makam mevki düşkünü olma/olmama gibi özellikler yönünden olumlu-olumsuz haklarında yapılan tanımlamalar belirlenmiştir.

Cumhuriyet’in kuruluşundan günümüze kadar gelen süreçte II. Meşrutiyet döneminin değerlendirilmesinde kimi zaman çelişkilere varan değişiklikler görülür. Cumhuriyet’i kuran kadroların hemen hepsi II. Meşrutiyet döneminin olaylarında az ya da çok rol oynamışlar; 1960’lı yıllara kadar da fiilen Cumhuriyet’i yöneten kadrolar arasında yer almışlardır. Bu nedenle hatıratlar öznel yönleri nedeniyle dikkatli kullanılması gereken önemli bir bilgi birikimini barındırmaktadırlar. Hatıratların kullanımı İttihat ve Terakki arşivinin kullanımı mümkün olmadığından daha da önemli bir hale gelmektedir.

1. Araştırmanın Kaynakları:

Gazete Tefrikaları ve Akademik Yayınlar

II. Meşrutiyet dönemi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne yönelik Cumhuriyet dönemindeki ilk çalışmaların 1930’lu yıllardan itibaren başladığı görülmektedir. Söz konusu ilk çalışmalar gazetelerde tefrikalar halinde yayımlanmıştır. Tefrikalar 1960’lı yıllara kadar Türkiye’de popülerleşen tarihin önemli bir parçasıdır. Tefrikaların en yaygın olduğu dönem II. Meşrutiyet’ten 1930’lu yıllara kadar olan süreçtir. Tefrikalar, farklı türlerde olabilen “*arkası yarın*” şeklinde merak uyandırıcı bir şekilde çıkarılan; tüm gazetelerin rekabet halinde yayınlar yaptıkları uzun süreli bir yayıncılık geleneğini oluşturduklar.⁸ Tarihi roman ve anı tarzında yayınlanan tefrikaların önemli bir kısmı daha sonra kitap olarak basıldı. Ahmet Özcan’ın *Türkiye’de Popüler Tarihçilik (1908-1960)* kitabında verdiği istatistiklere göre *Akşam* gazetesi çeşitli konularda yayınladığı 205 tefrika ile tefrika yayınlama konusunda gazeteler arasında liderdir. Ancak Özcan’ın istatistiklerinde *Son Posta* gazetesinin bulunmaması dikkat çekicidir.⁹

7 Mardin, *Muhteva Analizi*, 14.

8 Ahmet Özcan, *Türkiye’de Popüler Tarihçilik (1908-1960)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 172.

9 Özcan, 396. Aynı şekilde Ek 19’da verilen (ss.403-410) Süreli yayın adına göre alfabetik listede Son Posta gazetesinden Esat Cemal Peker’in 1953’te yayınlanan Hatıraları dışında bir tefrika dahil edilmemiş görünmektedir.

Gazetelerin genel tutum ve tefrika yayınlama politikaları incelendiğinde en detaylı ve uzun tefrikalar *Son Posta* gazetesinde yayınlanmıştır. *Son Posta* gazetesi yayın hayatına başladığı 27 Temmuz 1930'dan kapandığı 26 Kasım 1962'ye kadar iddialı bir yayın çizgisi izlemiş her dönemde önemli isimleri bünyesinde barındırmıştır. Yayınlanmaya başladığı dönemde *Cumhuriyet*, *Akşam*, *Ulus* ve *Vakit* gibi büyük gazetelere rakip olmuş özellikle akşam yayınlandığı için *Akşam* gazetesi ile kıyaslanmıştır. Gazetenin imtiyaz sahipleri 1930'da Zekeriya Sertel, Selim Ragıp Emeç, Ekrem Uşaklıgil ve Halil Lütfü Dördüncü'dür. Birbirinden çok farklı siyasi çizgilere sahip olan bu isimler, gazetenin genel karakteri hakkında önemli ipuçları vermektedir. *Son Posta*, kurulduğu andan itibaren muhalif bir duruş sergilemiş, muhalif duruşta etkisi olan Zekeriya Sertel 1934'te ayrıldıktan sonra da muhalif duruşu değişmemiştir. *Son Posta* gazetesinde çok sayıda hatırat ve tarih konulu yazı dizisi yayınlanmıştır. Bu nedenle "*Son Posta, bu özelliğiyle İttihat ve Terakki başta olmak üzere yakın dönem siyasi tarihi araştırmaları için önemli bir kaynak niteliğindedir*".¹⁰ Dönemin tutumunun tespiti açısından *Son Posta* gazetesi burada incelenen yazı dizilerinin yanı sıra baş makaleleri, haber ve değerlendirmeleri, köşe yazıları ile de dönemin muhalif genel karakteri hakkında çok şey söylemektedir.

Son Posta gazetesinde 11 Aralık 1932– 28 Nisan 1935 yılları arasında uzun bir süre yayımlanan Ziya Şakir tarafından kaleme alınan "*İttihat Terakki Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Öldü?*" adlı tefrika ilk örneklerden biridir. Tefrikada İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan başlayarak 1918'e kadar geçen olaylar beş kısımda anlatılmaktadır.¹¹ Bu yazı dizisi daha sonra İsmail Hakkı Avcı tarafından yayına hazırlanarak 3 cilt halinde basılmıştır.¹² Ziya Şakir, aynı dönemde *Son Posta* gazetesinde ayrıca "*Osmanlı Saltanatı Göçerken*" ve "*Abdülhamid'in Son Günleri*" başlıklı kısa süren tefrikaları da yazmıştır. Ziya Şakir'in soyadı Wikipedia gibi popüler erişim adreslerinde ve pek çok çalışmada Soku olarak geçerken, Ahmet Özcan'ın *Türkiye'de Popüler Tarihçilik (1908-1960)* eseri de dahil olmak üzere pek çok kaynakta da Soko olarak geçmektedir.¹³ Doğum tarihi açısından da net bir birlik olmadığı görülmektedir. 2017 yılında Güngör Göçer tarafından hakkında yapılan doktora tezi ile pek çok bilginin açıklığı kavuştuğu ve soyadının Soku olarak

10 Erol Karıcı, "Son Posta Gazetesi", *Atatürk Ansiklopedisi*, erişim 12 Temmuz 2024, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/son-posta-gazetesi/>.

11 Birinci Kısım 11 Aralık 1932'de başlamış ve 22 Nisan 1933'te bitmiş 128 tefrika halinde yayınlanmıştır. İkinci Kısım 23 Nisan 1933'te başlamış ve 26 Ağustos 1933'e kadar 125 tefrika halinde yayınlanmıştır. Üçüncü Kısım 27 Ağustos 1933'te başlamış, 10 Şubat 1934'te bitmiş 164 tefrika yayınlanmıştır. Dördüncü Kısım 11 Şubat 1934'te başlamış, 18 Temmuz 1934'te 155 tefrika ile tamamlanmıştır. Beşinci kısım ise 267 tefrikadan oluşmaktadır, 19 Temmuz 1934 ve 28 Nisan 1935 arasında yayınlanmıştır.

12 Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu?* (Cilt1-1. ve 2. Kısımlar), *İttihat ve Terakki Nasıl Yaşadı?* (Cilt 2- 3. ve 4. Kısımlar), *İttihat ve Terakki Nasıl Öldü?* (Cilt 3- 5. Kısım), (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2014).

13 Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik*, 302.

kullanımının doğru olacağı söylenebilir.¹⁴ Ziya Şakir, tefrika yazarlarının en üretkenidir demek yanlış olmaz. Ağırlıklı olarak II. Meşrutiyet dönemi, II. Meşrutiyet döneminin önemli şahsiyetleri hakkında kendi tanıklığına da dayanan yazılar kaleme almıştır. Belirtmek gerekir ki; II. Meşrutiyet öncesinde İttihatçıları eleştiren yazılar yazdığı için İttihat ve Terakki ile arası hiçbir zaman tam düzelmemişti. 1929'da tefrika yazarlığına başlayan Ziya Şakir, belgelere dayanan, olayların içinde bulunmuş kişiler ile görüşen araştırmacı karakteri ile de diğer tefrika yazarlarından ayrılmaktadır. *Son Posta* gazetesindeki bu tefrikada verdiği bilgiler cemiyetin içinden pek çok bilginin kurtarılması olarak değerlendirilebilir.

Son Posta gazetesi eski *Tanin* Başmuharriri Muhittin Birgen'in ilk sayısı 16 Ekim 1936'da yayınlanan "*İttihat ve Terakki'de On Sene*" başlıklı bir yazı dizisini de yayınlamıştır.¹⁵ Bir köşe şeklinde farklı alt başlıklarla devam eden tefrika 1937'nin yaz aylarında "*İttihat ve Terakki'nin Sonu, Talat, Enver ve Cemal Nasıl Kaçtılar? Nasıl Öldüler?*" alt başlığı ile sonlanmıştır. Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki içine II. Meşrutiyet sonrasında dahil olmuştur. İttihat ve Terakki'yle olan ilişkisi diğer tefrika yazarlarına göre daha geç dönemde başlamıştır. 1920-1921 arasında *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinin baş muharrirliğini yapmıştır. Birgen'in Bolşevik İhtilali'nden etkilendiği ve Mesleki Temsil fikrini savunduğu görülür.¹⁶ 1924-1925 yılları arasında *Meslek* gazetesini çıkarmış sonrasında *Halk* gazetesi başyazarlığı yapmış, 1936'da *Son Posta* gazetesi başyazarlığını üstlenmiştir. Anılarını yazmasındaki amacının İttihat ve Terakki'yi tanıtmak olduğunu belirterek tefrikaya başlamıştır.¹⁷

İlk olarak 1918'de Necmettin Sadak imtiyaz sahipliğinde yayın hayatına başlayan *Akşam* gazetesi Türk basın tarihinin en önemli gazetelerinden biridir. Millî Mücadele'yi destekleyen *Akşam*, Cumhuriyet döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'ne (CHP) yakındır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında *Akşam* gazetesinin ortakları için İstanbul basını "*Mustafa Kemal'in Prensleri*" demektedir.¹⁸ Özellikle Erken Cumhuriyet Dönemi'nde bu yakınlık belirgindir, 1957 sonrasında azalmış ve 1965 yılında değişmiştir. 1965 sonrası imtiyaz sahiplerinin görece sık değişmesi ve daha popüler bir çizginin belirlenmesi *Akşam* gazetesini fikir gazeteciliği çizgisinden

14 Güngör Göçer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Popüler Bir Tarihçi: Ziya Şakir" (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2017). Ayrıca bkz: Ziya Şakir ile yapılan bir röportajı içermesi nedeniyle önemli olan Hasan Eryüksel, *Ziya Şakir Hayatı ve Eserleri*, (İstanbul: Anıl Matbaası, 1949) ve torunu tarafından kaleme alınan Ayla Üstündağ, *Sözlü Tarihin Büyük Üstadı Dedem Ziya Şakir*, (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2011).

15 Tefrika Zeki Arıkan tarafından hazırlanarak kitap olarak basılmıştır. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat Terakki Neydi?*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009).

16 Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 28-29.

17 Muhittin Birgen, "İttihat ve Terakki'ye Dair Neler Yazacağım?", *Son Posta*, 16 Ekim 1936.

18 Nurhan Kavaklı, *Bir Gazetenin Tarihi Akşam*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 51.

uzaklaştırmıştır. 1930'lu yıllar *Akşam* gazetesinin büyüdüğü yıllardır. Dönemin gazeteleri arasında tiraj olarak *Cumhuriyet* ve *Tan*'dan sonra 3. sıradadır.¹⁹ *Akşam* gazetesi II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki yazı dizilerine en erken dönemde başlayan gazetedir. Gazetenin genel tutumu II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki ile ilgili tutumuna da yansır. Tefrikalarda II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'deki önemli isimlere daha fazla odaklanılmakta ve İttihatçı liderler arasındaki güç çatışmaları işlenmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanı öncesi duruma ilişkin değerlendirmeler yapılmış; II. Meşrutiyet belirgin şekilde İttihat ve Terakki'den daha fazla yer almıştır. Bu durumda birbirine rakip olan iki gazeteden *Son Posta*'nın daha çok İttihat ve Terakki'de aslında ne oldu? sorusuna odaklandığı *Akşam*'ın ise Meşrutiyet'in ilanında aslında ne oldu? sorusuna odaklandığı söylenebilir.

Akşam gazetesinde Aralık 1932- Nisan 1933 tarihleri arasında yayımlanan "*İttihat ve Terakki'nin Son Günleri*" adlı tefrikanın Amil isimli yazarı İttihatçı liderlerin yurtdışına çıktıktan sonraki yaşantılarını konu edinmektedir.²⁰

Yine *Akşam* gazetesinde Ekim 1933- Eylül 1935 tarihleri arasında yayımlanan Mustafa Ragıp tarafından kaleme alınan "*İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*" adlı tefrikanın konusu İttihatçı liderler arasında yaşanan güç çatışmalarının Yakup Cemil'in faaliyetleri çevresinde anlatılmasıdır.²¹ Mustafa Ragıp tarafından *Akşam* gazetesinde Şubat- Ekim 1935 tarihleri arasında yayımlanan diğer bir tefrika da "*Meşrutiyetten Önce Manastırda Patlayan Tabanca*" dır.²² Bu tefrikada Meşrutiyet'in ilanı öncesinde yaşanan önemli olaylar; Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen olaylar anlatılır. Teşkilat-ı Mahsusa hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Mustafa Ragıp, tefrikaları yazdığı dönemde aynı zamanda *Akşam* gazetesinin istihbarat şefidir. Mustafa Ragıp'ın Dârülfünun Edebiyat Fakültesi mezunu olması ve Rıza Tevfik'ten felsefe ve tarih dersleri alması²³ onu diğer tefrika yazarlarından ayıran özelliğidir. Mustafa Ragıp, okullu bir tarihçidir. *Akşam* gazetesi, 1939'da Süleyman Kâni İrtem tarafından kaleme alınan "*Meşrutiyet'te Saray ve Babıali*" başlıklı tefrikayı da bir yıl kadar yayınlamıştır. Meşrutiyet öncesi dönemin olayları anlatılmaktadır. Bu tefrikadaki çoğu bölüm *Meşrutiyet Doğarken* başlığı altındaki kitapta

19 Kavaklı, 82.

20 Yazı dizisinin bazı bölümleri <https://www.gastearsivi.com/> erişim adresinden ulaşılabilir durumdadır. Belirtilen arşiv adresi makale metni içinde geçen çoğu yazı dizisinin tüm tefrikaları olmasa da çoğunun okuyucuya ulaşmasını sağlayan önemli bir veri tabanı halindedir. Buna karşın bu makalede kullanılan gazeteler çoğunlukla İzmir Milli Kütüphane koleksiyonundan taranmıştır.

21 Mustafa Ragıp Esatlı, Tefrika 1935'te Akşam Kitaphanesi tarafından kitap olarak basılmıştır. Günümüze en yakın tarihli baskı: Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, haz. Nurer Uğurlu, (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2004).

22 Mustafa Ragıp, *Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, haz. Rahşan Aktaş, (İstanbul: Bengi Kitap Yayın, 2007).

23 Mustafa Ragıp Esatlı, *Ölümünden Sonra Rıza Tevfik*, (İstanbul: Sinan Matbaası, 1950).

yer almaktadır.²⁴ Süleyman Kâni İrtem, çok sayıda tefrika yazmış olmasına rağmen bu tefrikalar kitaplaşması esnasında tefrika bütünlüğüne değil konu bütünlüğüne dikkat edilmesi nedeniyle yeniden telif edilmiş olmaktadır.²⁵ Süleyman Kâni Bey, İttihat ve Terakki'nin iç halkasından bir isimdir. Cavid Bey'in Süleyman Kâni Bey'den mütareke dönemine ilişkin notlarında “Bizim Süleyman” olarak bahsettiği görülmektedir.²⁶ Süleyman Kâni Bey'in 11 Ağustos 1918'de Ankara Valiliği'nden İstanbul Valiliği'ne atanması ve valiliği döneminde İttihatçı liderlerin 2-3 Kasım 1919'da yurt dışına kaçışlarının gerçekleşmesi nedeniyle bu döneme ilişkin anlattıkları ayrı bir değer kazanmıştır.

Milliyet gazetesi ise 1926 yılında yayınlanmaya başlamıştır. 1935 yılında el değiştiren gazete 1950'ye kadar *Tan* adı ile çıkmış sonra tekrar *Milliyet* adına dönmüştür. 1954 yılında Abdi İpekçi'nin yazı işleri müdürü olması ile etkili bir siyasi gazete haline gelmiştir. *Milliyet* gazetesi 1930'lu yıllarda çok fazla hatırat yayınlamamıştır.

Milliyet gazetesinde Nisan – Aralık 1934 tarihleri arasında “*Bahaeddin Şakir'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*” tefrikası A.C. imzasıyla Arif Cemil tarafından yayınlanmıştır. Bu tefrikada Bahaeddin Şakir'in bıraktığı iddia olunan belgeler etrafında yazar, İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı başlarına kadar olan dönemi yazmıştır. Bu tefrikada Arif Cemil imzası açıkça kullanılmamış, tefrikanın içinde geçmiştir. Arif Cemil, *Milliyet* gazetesindeki bu tefrika öncesinde 2 Kasım 1933 tarihinden 1934 başına kadar *Vakit* gazetesinde “*Umumi Harpte Teşkilat-ı Mahsusa*” isimli tefrikayı yayınlamıştır. Bu tefrika *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa* adıyla kitaplaştırılmıştır.²⁷ II. Meşrutiyet sonrasında Arif Cemil'in Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri ile yakın ilişkileri *Milliyet* ve *Vakit* gazetelerindeki bu tefrikaları değerli kılmaktadır. Ayrıca Arif Cemil, Talat Paşa 1919'da Berlin'e gittikten sonra hususi katipliğini yapmış, bu dönemdeki anılarını *Son Posta Gazetesi*'nde 21 Ağustos 1937'de “*Talat Paşa'nın Son Günleri: İttihat ve Terakki'nin Lideri Berlinde Nasıl Yaşadı ve Nasıl Öldürüldü?*” başlığı ile yayınlamaya başlamıştır.²⁸

Hüseyin Cahit Yalçın, 1933-1940 yılları arasında çıkardığı *Fikir Hareketleri* dergisinde Mart 1935- Şubat 1938 tarihleri arasında “*Meşrutiyet Hatıraları 1908–1918*” adıyla hatıralarını yayımlamıştır. Bu hatıralarında

24 Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön Türk İhtilali*, der. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yayınları, 1999).

25 Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyetten Mütarekeye Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Yılları 1909-1918*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yayınları, 2004), 18.

26 İrtem, 16.

27 Arif Cemil Denker, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, haz. Metin Martı, (İstanbul: Arma Yayınları, 2006).

28 Arif Cemil, *Talat Paşa'nın Son Günleri Bir Türk Vurulmuş Diyorlar*, haz. Volkan Soran, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2020).

özellikle meşrutiyet dönemi *Tanin*'inde çıkan yazılarını da kullanarak Meşrutiyet dönemini yazma yoluna gitmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Fikir Hareketleri* dergisindeki yazıları Nahit Yüksel tarafından “‘*Fikir Hareketleri*’ Dergisinde (1933-1940) Hüseyin Cahit’in (Yalçın) Türk Devrimi’ne Bakışı” başlıklı makalesinde Türk Devrimi açısından detaylı olarak incelenmiş ancak II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki açısından ele alınmamıştır.²⁹ Cumhuriyet döneminde çıkan *Tanin*³⁰ de ise Hüseyin Cahit Yalçın tarafından 11 Ağustos 1945- 22 Aralık 1946 tarihleri arasında İttihatçıların Maliye Nazırı Cavid Bey’in 1918–1922 tarihleri arasında tuttuğu notlar tefrika edilmiştir. Yine *Tanin* gazetesinde 15 Birinci Teşrin (Ekim) 1944- 2 Nisan 1945 tarihleri arasında İttihatçı liderlerin Dünya Savaşı’ndan sonra yurtdışında buldukları dönemde birbirlerine gönderdikleri mektuplar “*Tarihi Mektuplar*” başlığıyla Hüseyin Cahit Yalçın tarafından yayımlanmıştır.³¹ Hüseyin Cahit Yalçın’ın farklı zamanlarda önce *Fikir Hareketleri*, *Yedigün*, *Halkçı* ve *Yeni Ulus* gibi dergi ve gazetelerde yayınlanmış olan hatıraları Rauf Mutluay tarafından hazırlanan *Siyasal Anılar* kitabında derlenmiştir.³²

Cumhuriyet’in³³ ise 1930’lu yıllarda II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki’yi konu alan önemli bir tefrika yayınlamadığı görülür. 1940’lı yıllarda hatırat yayınlamaya, bu yazı dizilerinin ilgi görmesi üzerine başlamıştır. Ayrıca hükümete yakın bir yayın organı olarak resmi görüşü yansıtan bir içerikle yayın yapma durumundadır. Ahmed Rıza ve Halil Menteşe gibi iki önemli ismin hatıratlarının *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanması önemlidir. 1940’lı yıllardan itibaren hatıraların yayımlanmasında artış görülmektedir. *Cumhuriyet* gazetesinde 13 Ekim 1946- 9 Aralık 1946 tarihleri arasında “*Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe’nin Hatıraları*” adıyla Halil Menteşe’nin anıları yayımlanmıştır. Anılar Meşrutiyet’in ilanının hemen öncesinden başlamakta ve Kurtuluş Savaşı sırasında Malta sürgününden dönüşü kadar devam etmektedir.³⁴

26 Ocak- 2 Mart 1950 tarihleri arasında *Cumhuriyet* gazetesinde Haluk Şehsuvaroğlu tarafından “*İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey’in*

29 Nahit Yüksel, “ ‘Fikir Hareketleri’ Dergisinde (1933-1940) Hüseyin Cahit’in (Yalçın) Türk Devrimi’ne Bakışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 22, 64-65-66 (Kasım 2006).

30 *Tanin*’in Türk Basın tarihinde ayrı bir yeri vardır. Osmanlı döneminde 1908-1914 arasında, Cumhuriyet’in ilk yıllarında 1922-1925 arasında ve 1943-1947 yılları arasında yayınlanmıştır. Bu dönemlerin hepsinde Hüseyin Cahit’in önemli bir etkisi vardır. Baş makalenin yazarıdır.

31 “Tarihi Mektuplar” tefrikasının en ilginç bölümleri “*Doktor Bahaeddin Şakir Bey’in Cavid Bey’e Mektupları*” bölümüdür. Hüseyin Cahit Yalçın, “Tarihi Mektuplar”, *(Yeni) Tanin*, 15 Mart 1945.

32 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, haz. Rauf Mutluay, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1976).

33 1924’ten günümüze kesintisiz yayın hayatına devam eden Cumhuriyet gazetesi Türkiye’nin en köklü gazetesidir. Genel tarihi hakkında bakınız: Mustafa Arıkan, “Cumhuriyet Gazetesi”, *Atatürk Ansiklopedisi*, erişim: 17 Temmuz 2024, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cumhuriyet-gazetesi/>.

34 Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları*, (Ankara: Altınordu Yayınları, 2019).

Hatıraları” başlığıyla Ahmed Rıza Bey’in anıları yayımlanmıştır. Hatıralar, Ahmed Rıza Bey’in Paris’teki sürgün yıllarıyla başlamakta ve Birinci Dünya Savaşı sonuna dek devam etmektedir.³⁵

Türk Tarih Kurumu’nun yayını olan *Belleten*’de de 1930’lu ve 1940’lı yıllarda Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki’ye dair makaleler yayımlanmıştır. Özellikle Atatürk’ün vefatından önce Afet İnan, 1937 yılında *Belleten*’de “*Atatürk’ü Dinlerken*” başlıklı bir köşe açarak bu köşe altında üç Makale yayınlamıştır. “*Gerilla Hakkında İki Hatıra*”, “*Vatan ve Hürriyet*”, “*Mukaddes Tabanca*” makaleleri dönemin resmi görüşünü yansıtması bakımından önemlidir.³⁶

Cumhuriyet döneminde 1930’lu yıllardan başlayarak 1960’lı yıllara kadar özellikle Türk İnkılâp Tarihi alanında önemli eserler veren Enver Behnan Şapolyo, II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki konusunda ilk eser veren tarihçilerden biridir. Şapolyo, özellikle İttihat ve Terakki içinde Mustafa Kemal’in oynadığı rol konusunda dönemin resmi görüşü çizgisinde bir anlatımı tercih eder. Şapolyo, *Ziya Gökalp: İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi, Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, Mustafa Kemal ve Millî Mücadelenin İç Alemi*³⁷ adlı eserlerinde bu dönemden bahsetmiştir.

II. Meşrutiyet ve dönemin siyasal partileri ve özellikle de İttihat ve Terakki konusunda 1950’lerden başlayarak en kapsamlı çalışmaları yapan kişi Tarık Zafer Tunaya’dır. Tunaya’nın çalışmaları bu konuda daha sonra yapılacak çalışmalara temel teşkil etmiştir. Tunaya’nın *Türkiye’de Siyasal Partiler* adlı eseri Meşrutiyet dönemi için temel kaynaklardan biridir. Tunaya, bunun dışında üç cilt olan *İslamcılık Cereyanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatı Boyunca Gelişmesi ve Bugüne Bıraktığı Meseleler, Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları*,³⁸ *Hürriyetin İlanı; II. Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakışlar*³⁹ adlı eserlerinde bu dönemi analiz etmiştir.

Şerif Mardin, Osmanlı Devleti’ni meşrutiyet kavramıyla tanıştıran Yeni Osmanlılar hareketi ve onların takipçisi sayılabilecek Jön Türklerin fikri altyapılarının incelenmesine dayalı çalışmalarıyla bu konuda önemli eserler vermiş bir araştırmacıdır. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*⁴⁰ ve *Jön*

35 *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey’in Anıları*, haz. Bülent Demirtaş, (İstanbul: Arba Yayınları, 1988).

36 *Belleten*’de yayınlanan bu makalelerin tam künyeleri kaynakçada verilmiştir.

37 Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin İç Alemi*, (İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1967). Şapolyo daha çok inkılâp tarihi konularında yazması nedeniyle diğer popüler tarihçilerden ayrılmaktadır. Eserlerinden çoğunun yayın yeri Ankara’dır. Özcan, *Türkiye’de Popüler Tarihçilik*, 314-315.

38 *Fikir Cereyanları* Tunaya’nın İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuasındaki iki makalesini kapsamaktadır. Bu makalelerden biri “Garpçılık” akımına diğeri İslamcılık akımına ilişkindir. Makalelerin künyeleri için kaynakçaya bakınız.

39 Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet’in İlanı: İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakışlar*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2023).

40 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021).

*Türklerin Siyasi Fikirleri*⁴¹ adlı eserlerinde Meşrutiyet düşüncesinin Osmanlı Devleti'nde hangi düşün ve siyaset adamlarının gayretleriyle ortaya çıktığını ve bu düşüncelerin Cumhuriyet dönemindeki yansımalarını ortaya koymaya çalışmıştır. Hanioglu, Mardin'in çalışmaları hakkında şu değerlendirmede bulunur: “Mardin'in çalışmaları ile konu, siyasal düşüncelerin analizi bakımından gerçekten de mükemmel bir biçimde incelenmiştir. Jön Türklerin siyasal düşüncelerinin analizi bakımından bu araştırmalarda tespit edilmiş olan sınırları zorlamak hayli güçtür”.⁴²

Ahmet Bedevi Kuran'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*⁴³ adlı eseri de dönemle ilgili önemli belgeler sunan bir kaynaktır. Eser hakkında Hanioglu'nun değerlendirmesine göre eserin en güçlü yönü; 1950'lere kadar harekete katılanların hatıralarını önemli bir gayretle toplanmış, ortaya gerçekten önemli belgelerin çıkarılmış bulunmasıdır.⁴⁴

Enver Ziya Karal ve Yusuf Hikmet Bayur da konuyla ilgili çalışmalar yapan ve genel olarak resmi görüşü dile getiren tarihçiler arasındadır. Özellikle dönemi çalışan Petrosyan, Ramsaur, Georgeon ve Feroz Ahmad gibi yabancı araştırmacılar; Karal ve Bayur'un yanı sıra Ahmet Bedevi Kuran'ı da önemsemiş ve çalışmalarında sıklıkla atıf vermişlerdir.

Ramsaur'un *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*⁴⁵ adlı eseri yabancı bir yazarın bakış açısından bu dönemi yansıtmaktadır. Hanioglu bu eser için “gerçekten de konunun önemli klasiklerinden biri haline gelmiştir” diyerek eserin en özgün yönünün batı kamuoyunun Jön Türk hareketi üzerine yaptığı değerlendirmeleri içermesi olduğunu belirtir.⁴⁶

İttihat ve Terakki konusunda çalışmaları bulunan Feroz Ahmad; önemli iki çalışması *İttihat ve Terakki 1908–1914* ve *İttihatçılıktan Kemalizme* adlı eserlerinde; İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet'in Kemalist ideolojisi arasında bir devamlılık olduğunu savunan önemli isimlerden biridir. Ahmad'a göre Kemalistler de Jön Türklerin yolunu takip etmişlerdir. Aralarındaki fark; İttihatçılar Meşrutî monarşiyi korurken Kemalistler daha radikal bir yol seçmişler ve Cumhuriyeti tercih etmişlerdir.⁴⁷ Feroz Ahmad'ın

41 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989).

42 Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 4.

43 Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, (İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1959); Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000).

44 Hanioglu, *İttihad ve Terakki*, 4.

45 Ernest Edmondson Ramsaur JR, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Ülken, (İstanbul: Sander Yayınları, 1972).

46 Hanioglu, *İttihad ve Terakki*, 4.

47 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktaş, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.

eserleri için Hanioglu “genellikle İngiliz vesikalarına dayanılarak yazılmıştır. Bunun yararı açıktır; ama bu vesikalar İttihat ve Terakki'nin orijinal ve Türk arşivlerindeki önemli vesikalarla desteklenmedikçe, beklenen açıklayıcılığa sahip olamazlar”.⁴⁸ diyerek Ahmad'ın sadece İngiliz belgelerinin gözünden olayları gördüğünü söyler.

Erik Jan Zürcher ise *Millî Mücadele'de İttihatçılık*⁴⁹ ve *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* adlı eserlerinde konuyla ilgili farklı bir değerlendirme yapmaktadır. Zürcher, İttihat ve Terakki'nin fikir ve kadrolarının Cumhuriyet dönemine nasıl aktarıldığını incelemiş ve Cumhuriyet dönemindeki siyasi mücadelenin bir anlamda aynı İttihatçı kökenden gelip “İttihatçı kimliklerinde ısrar eden” ve “İttihatçı kimliklerini reddeden” kadroların mücadelesi olduğunu savunmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında Meşrutiyet'e karşı olumlu bir tutum ve değerlendirmeler çoğunlukta olmasına rağmen İttihat ve Terakki karşısındaki tutum ve tavırlar çeşitlilik göstermektedir. Zürcher, bir anlamda Cumhuriyet'in Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki karşısındaki ikircikli tutumunun esas sebebinin bu ortak kökler olduğunu savunmaktadır.⁵⁰

Bu çalışma kapsamında incelenmeyecek ancak dikkate alınması gereken bir durumda 1980'lerden sonra Meşrutiyet dönemini eleştirel bir gözle ele alan alternatif tarih olarak adlandırabileceğimiz çalışmaların dönemin tarihinin yazılmasında yaratmış olduğu etkidir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarihçiler ve dönemin ileri gelenleri yukarıda bahsi geçen kaynaklardan anlaşıldığı üzere II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki hakkında detaylı açıklamalarda bulunmuşlardır. Tefrika yazarlarının tamamı İttihat ve Terakki içinde bulunmuş ya da İttihat ve Terakki ile teması olan kişilerdir. İttihat ve Terakki'de buldukları göreve ve İttihatçı liderlere olan yakınlığa göre tutumun etkilendiği; yakınlık arttıkça olumlu yaklaşımın ve İttihatçı liderlere yönelik davranış açıklamalarının arttığı görülmektedir. Cumhuriyet'i, Meşrutiyet'le başlayan demokrasi sürecinin tamamlanması olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Meşrutiyet'e karşı görülen olumlu tutum cumhuriyet ve meşrutiyet kıyaslandığında Cumhuriyet'in daha ileri bir gelişim olarak açıklandığı bir noktaya gelir, bu fikrin gelişiminde Mustafa Kemal Atatürk'ün görüşlerinin önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bakış açıları, dönemin resmi görüşü ile de çoğunlukla paralellik göstermekte ve resmi görüşten etkilenmektedir. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e giden sürecin kolay olmadığı, demokrasinin gelişimi açısından bir devamlılık olduğunun kabulü görülmektedir. İttihat ve Terakki'ye olan tutum ise hangi kavramla ele alındığına göre değişiklik göstermiş ve siyaseten olan konularda tutumun olumsuzlaştığı görülmüştür.

48 Hanioglu, *İttihat ve Terakki*, 6.

49 Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoglu, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).

50 Zürcher, *İttihatçılık*.

Özellikle anılarda İttihat ve Terakki'nin içinden gelenlerinin “*o şartlarda başka türlü davranmak mümkün değildi*” açıklamasını yaptıkları söylenebilir. Meşrutiyet'te görülen devamlılık kabulünün İttihat ve Terakki'de olmadığı resmi düşünce olarak İttihat ve Terakki'nin ömrünü tamamlamış bir siyasi parti olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Ancak eski İttihat ve Terakki üyesi bazı İttihatçıların İttihat ve Terakki'nin ömrünü tamamladığını kabul etmekte zorlandıkları hatırlatılmalıdır. Erken Cumhuriyet döneminde II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'nin süreç olarak birbirinden ayrılmadığı ancak ayrılmaz bir bütün olarak değerlendirilmedikleri söylenebilir. Bu bakışa göre, İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet'in ilanını sağlayan bir aktördür. Sürecin kendisi aktörden önemlidir. İttihat ve Terakki ideolojisi ile Kemalizm arasında ideolojik ortaklık olup olmadığı ise tefrikalarda yer almamaktadır. Bu konu daha çok telif eser yazarı akademisyenler tarafından tartışılmış benzerlik ve farklılıkları yönünden analizler yapılmıştır. Sonuçta araştırmacıların bir kısmı modernleşme yönü ve milliyetçilik yaklaşımlarındaki benzerlikler açısından bir devamlılık tespiti yapmışlardır. Fikir birliği olmadığı ise açıktır. II. Meşrutiyet döneminin parti kavgalarının yıkıcılığı konusu ise tefrikalarda fikir birliği olduğunu söyleyebileceğimiz bir konudur. İncelenen tefrikaların hemen hepsi parti kavgalarının yıkıcı, bezdirici ve engelleyici bir durum olduğunu bir şekilde dillendirmişlerdir.

2. İttihat ve Terakki, II. Meşrutiyet ve Modernleşme

Osmanlı modernleşmesi temelde kültür değişimi yaratmadan kültürel unsurların aktarılmasını hedefleyen bir bakış açısına sahiptir. Ancak kültürel alımların yaratacağı değişime müdahale son derece zordur. Dış müdahaleler arttıkça batının sadece ilim ve fennini almak Osmanlı için imkânsız hale gelmiştir.⁵¹ Batı dünyasından aktarım kaçınılmaz bir hal aldığında bu aktarım için iki önemli dönem vardır: Tanzimat ve Meşrutiyet.

Cumhuriyet dönemi tarih yazımında Meşrutiyet, Tanzimat'la birlikte değerlendirilmiş ve yenileşme hareketlerinin bir devamı olarak olumlanmıştır. Meşrutiyet, genellikle kendinden önceki ıslahat girişimlerinden daha ileri bir adım olarak kabul edilmiştir. Meşrutiyet'in ilanında Jön Türkler, Bab-ı Ali Erkanı, askeri kuvvetlerden bir grup ve ulema grupları arasında bir ittifak vardır ve bu gruplar Abdülaziz'in tahtan indirilmesinde iş birliği yapmışlardır. Abdülhamid'in iç politikası da bu ittifakı çözmek üzerine kurulmuştur.⁵² Mardin, bu gruplardan Jön Türklerin en önemli isteklerinin hürriyet değil, imparatorluğun parçalanmasını durdurmak, olduğunu belirtmektedir.⁵³

51 Halil İnalçık, “Osmanlılarda Batı'dan Kültür Aktarması Üzerine”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler* içinde, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), 425-429.

52 Mardin, *Siyasi Fikirleri*, 69-74.

53 Mardin, 305.

Jön Türklere göre Meşrutiyet, modern olmanın modern dünyaya geçişin kriterlerinden biriydi. Çağdaş gereklilikler dahilinde imparatorluğun tüm unsurlarının ihtiyacını karşılayacak; çağa ayak uydurmanın bir gereği olarak görülüyordu.⁵⁴

Jön Türklerin Ahmed Rıza etrafında toplanan ana kolunun öncelikle devleti kurtarma düşüncesi içinde olması hürriyet ve demokrasinin bir amaç değil, imparatorluğun parçalanmasını önlemek için bir araç olarak kullanıldığı yorumlarının yapılmasına neden oldu. 1908’de II. Meşrutiyet’in siyasal bir rejim değişikliği yaratmamasını bir devrim olarak değil bir ıslahat olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayan görüşleri ortaya çıkardı. Sonrasında bu II. Meşrutiyet’le ilgili tartışılan ikilemlerden biri haline geldi. II. Meşrutiyet’in bir devrim olarak nitelendirilmesi gerektiğini savunan Aykut Kansu, sayısı ne olursa olsun II. Meşrutiyet’in ilanında var olan halk desteğinin II. Meşrutiyet’i bir devrim haline getirdiğini ve halkın bir kısmında hürriyet ve demokrasi bilincinin varlığının bir ispatı olduğunu dile getirdi.⁵⁵ Kansu, 1908’den, Fransız Devrimi’nden esinlenen geç kalmış bir liberal devrim olarak bahseder. 1908’de ekonomik haklarını liberal bir hukuk düzeni içeren anayasal garanti altına almak isteyen burjuva sınıfı isteklerinin ön plana çıktığı görüşündedir.⁵⁶ Kansu’ya göre bu açıdan 1908 Devrimi’ni gerçekleştirmiş olan ve bu nedenle modernliği temsil eden İttihat ve Terakki; gelenekselliği temsil eden güçler ile girdiği mücadeleyi kazanarak 1908’de yeni bir siyasal rejimin kurulmasını sağlamıştır. İttihat ve Terakki’nin programı, kaçınılmaz olarak geleneksellikten oluşan çatışma sürecini hızlandırmıştır.⁵⁷ Aynı şekilde Tunaya ’da halkın II. Meşrutiyet ile “*iktidara iştirak edebilir*” duruma geldiğini savunmaktadır.⁵⁸ Bu çerçevede Hürriyet kavramı, II. Meşrutiyet açısından kesinlikle özgürlükle eş anlamlı kullanılmasının yanı sıra demokrasi anlamına da sahip bir içerikle de kullanılmıştı. Ayrıca II. Meşrutiyet döneminin milliyetçiliğin kitleselleşmesinin başlangıç noktası olarak da değerlendirilmesi, ulus devlet inşa sürecinin başlangıcı olarak alınması ile doğrudan bağlantılıdır. Dönemin değerleri; özgürlük, eşitlik, kardeşlik, adalet, vatan, millet (devlet), ittihat ve millidir. Millet ve devletin çoğunlukla eş anlamlı ve birbirinin yerine kullanılması da anlamlıdır. Varlıkları birbirine bağlanan bir anlayışın yansımasıdır.

19. yüzyılda başlayan zihniyete dayalı kurumsal değişim Cumhuriyet döneminde hangi noktaların kopuş, hangi noktaların devamlılık arz ettiği

54 Necmettin Doğan, “Türk Demokrasi Tarihini Anlamanın Bir Aracı Olarak Meşrutiyet”, *II. Meşrutiyet “100.Yıl”*, Doğu-Batı 1, 45 (Mayıs-Haziran-Temmuz 2008): 134.

55 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 1-34.

56 Kansu, 358-360. Kansu, 1908’in bir burjuva sınıfı tarafından yapıldığını açıkça belirtme de bir burjuva nüvesinin varlığının oluştuğunu düşündüğü anlaşılmaktadır. Sina Akşin ise Burjuvazinin olmadığı yerde “Mekteplilerin İkame Burjuvazisinin” oluştuğunu belirtmektedir. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, (Ankara: İmge Kitapevi, 2023), 8.

57 Kansu, *1908 Devrimi*, 221-222.

58 Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, 36.

noktasında bir değerlendirme yapma zorunluluğunu getirmiştir. Başlıca kopuş siyasi rejim değişikliğinin kendisidir. Devamlılık noktaları ise devlet eliyle değişim beklentisi, yönetim örgütü, eğitim ve mali sistem mirasıdır.⁵⁹ En önemlisi ise demokratik parlamenter yapının Osmanlı'daki tecrübelerle, siyasi kurum ve partilere dayanması ve bu dayanağın odak noktasında İttihat ve Terakki ile II. Meşrutiyet'in olmasıdır.

İttihat ve Terakki 1 Mayıs 1889'da Tıbbiye-i Şahane 'de gizli olarak kurulmuş bir örgüttür. Kuruluş hedefleri arasında padişahın mutlak yetkilerinin sınırlandırılarak Meşrutiyet'in yeniden ilanı en belirgin hedef olarak ortaya çıkmaktadır. İstibdada karşı duyulan hoşnutsuzluk, II. Meşrutiyet'in ilanının da temelinde bulunan en önemli unsurdur. İttihat ve Terakki, meşrutiyetin yeniden ilanı için çalışmış fikir ve faaliyetlerini basın yayın yoluyla duyurmuştur. Durumun düzelmesi için ıslahat gereğine inanmış ve bunun ancak meşrutiyet ilan edilerek meşruti bir sistem içinde yapılabileceğini savunmuşlardır. II. Meşrutiyet'in ilanı gerçekleştiğinde de bu başarının mimarları olarak öne çıkmışlardır. Tefrikalarda zaman zaman gereğine inandıkları bu ıslahatların gerçekleşmesi yolundan sapmakla, hükümeti ele almakta basiretsiz davranmakla eleştirildikleri görülmektedir.

1889'dan 1895'e kadar bir fikir kulübü/gizli bir cemiyet olarak çalışan İttihat ve Terakki, İstanbul'da gerçekleşen Ermeni gösterileri karşısında daha aktif olmaya karar vererek iki bildirge yayınladı. Ardından cemiyet programı 3 Aralık 1895'te "Programımız" başlığı ile *Meşveret*'te yayınlandı. Program, süreklilik ve kopuş tartışmalarının önemli kanıtlarından biri haline geldi. Programda, Cemiyet; "*Toplumsal dayanışmayı devam ettirebilmek için lüzumlu gördüğümüz şimdiki hükümdarı devirme düşüncesinde değiliz. Fakat ülke gelişmesi için şart olduğuna inandığımız prensiplerin propagandasını yapacağız. Parolamız "Asayiş ve İlerlemedir" ve cinayetlerle elde edilebilecek ödünlerden de uzağız.*" demektedir.⁶⁰ Program bu ifadeler ile Osmanlı hanedanını devirmek niyetinin olmadığını; ilerleme ve gelişmenin barışçıl yollar ile sağlanmasına çalışılacağını belirtmektedir. Çoğu araştırmacı bu ifadelerin Osmanlı siyasi sisteminden bir kopuşun hedeflenmediğinin kanıtı olduğu görüşündedir. Bazı araştırmacılar da programdaki barışçıl

59 Halil İnalcık, "Turkey Between Europe and The Middle East", *Journal Of International Affairs* 3, 1 (March-May 1998): 1-7, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/817181>.

60 Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, çev. Hacasan Yüncü, (İstanbul: Etkin Kitaplar, 2013), 36-37; Programın metni Petrosyan'da aktarım farklılıkları ile daha dikkat çekici bir vurgu ile aktarılmaktadır. Oysa Petrosyan'ın atfına göre program, Ramsour'un kitabının Princeton'da basılan İngilizce kopyasından aktarılmaktadır. Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sosyalist Açından Jöntürk Hareketi*, çev. Ayşe Hacıhasanoğlu, Mazlum Beyhan, (İstanbul: Yordam Kitap, 2020), 193-194. Petrosyan'ın genel olarak tarafı bir anlatımı olduğu vurgulanmalıdır. Ayrıca bu konuda yabancı araştırmacılar tarafından yapılmış ve yayınlanmış eserler içinde, çevirmenlerin yazarların kullanımına sadık kaldıkları varsayımı çerçevesinde, "Jön Türk" kavramını "Jöntürk" şekilde birleşik kullanan tek isim olarak görülmektedir.

vurgunun Ahmed Rıza etkisi ile ortaya çıktığını savunarak özünde bir kopuş bulunduğu görüşündedirler. Program ve cemiyetin süreç içinde değişen ismi⁶¹ çerçevesinde belirtilmesi gereken bir diğer konu, Ahmed Rıza'nın etkisi ile belirginleşen pozitivizmdir. Pozitivizme yapılan göndermelerin ve dayanağın cemiyetin dinsizlikle suçlanabileceği endişesi yarattığı görülmektedir. Endişe, özellikle İbrahim Temo ve Halil Ganem tarafından dile getirilmiştir.⁶² 1908 sonrasında İttihat ve Terakki, iktidara kısmî dahil olduğu ve dışarı daha kapalı bir yapıda olduğu dönemde dinle ilgili daha dikkatli davranma gayreti içinde görünmektedir. 31 Mart sonrasında din referansı ile gelen itirazların önemli bir muhalefet odağı olabileceği anlaşılmıştır. Akşin, İttihat ve Terakki'nin ancak 1916 sonrasında daha rahat bir çizgide ilerleyebildiğini ifade eder.⁶³

Cemiyet üyeleri, 1895'te parti tüzüğünün de yayınlanması ile daha fazla kovuşturmaya uğradılar. Kovuşturma, 1896'da Abdülhamid'i devirmek için bir hükümet darbesi planlamakla suçlandıkları için daha da hızlandı.⁶⁴ Abdülhamid, başta tıbbiyeliler olmak üzere Jön Türkleri kovuşturdu, kovuşturma sonrası pek çok isim Mısır ve Avrupa'ya kaçarak örgütün etkinliğinin artmasına ve katılımın genişlemesine neden oldu. 1897 sonrası Ahmed Rıza'nın *Meşveret*'i yayınlamak dışında etkisiz kalması ve barışçıl bir çizgiden yana olması Cenevre ve Kahire şubelerinin ön plana çıkmasını sağladı.⁶⁵ Etkinlikleri başta Balkanlar olmak üzere 4-9 Şubat 1902'de toplanan I. Jön Türk Kongresi sonrasında arttı ve cemiyete asker katılımı hızlandı. I. Jön Türk Kongresi, Cemiyet'in derin anlaşmazlıklarının etkisi altında güçlkle toplanmıştı.⁶⁶ Cemiyet'in sivil kanadının askerlerden baskın olduğu bu dönemde Cemiyet'in ittihatçılar ve diğer azınlık muhalifler olarak ikiye ayrıldığı söylenebilir. Kongrenin iki önemli ismi Ahmed Rıza ve Prens Sabahattin'di. Kongrede iki grup arasında doğan anlaşmazlıklar sonrasında cemiyet bölündü. Bu anlaşmazlıklar temelinde İngiltere müdahalesini talep etme fikrine karşı oluşturulan tutum vardı.⁶⁷ Yabancı devlet müdahalesini istemenin medeni bir davranış olacağını savunan grubun lideri olarak öne

61 Cemiyetin isim değişikliği ve bir siyasal partiye dönüşme sürecine ilişkin en net açıklama için bakınız: Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001) 23: 476-484; Süleyman Tekir, *İttihatçılık Doğuş 1908*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2024), 16.

62 Dinsizlikle suçlanma endişesi Ramsour, *Hazırlık Dönemi*, 41-42; Petrosyan, *Jöntürk Hareketi*, 211, Petrosyan bu endişenin kendilerine karşı yapılabilecek karşıt propagandanın halk üzerinde en etkili olabileceği konu olarak dinsizliği değerlendirmelerinden kaynaklandığını belirtmektedir.

63 Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, 463.

64 Orhan Örs, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 51 (Bahar 2013): 692.

65 Kuran, *Jön Türkler*, 112.

66 Kongrenin toplanma çabaları için bakınız: Gentrit Smakaj, "Birinci Jön Türk Kongresi ve Arnavutlar (Paris 4-9 Şubat 1902)", *CEDRUS XI*, (Haziran 2023): 445-459, <https://doi.org/10.13113/CEDRUS.202324>; Oğuz Kaan, "Türk Siyasi Tarihi'nde Jön Türk Kongreleri", *Econharran Harran Üniversitesi İİBF Dergisi* 3, 4 (2019): 1-19.

67 Tekir, *Doğuş*, 50.

çıkan Prens Sabahattin kendi örgütünü kurarak liberalizme yönelirken; yabancı devlet müdahalesine karşı olan Ahmed Rıza ve ekibi Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti olarak değiştirdikleri isimle faaliyetlerine Paris'te devam etti ve Türk Milliyetçiliği'nin fikri altyapısı bu koldan gelişmeye devam etti.⁶⁸ Ahmed Rıza grubu için zorlu geçen üç yılın ardından 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile gerçekleşen birleşme ile güçlenme gerçekleşti. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Makedonya'da konuşlanan Üçüncü Ordu'da ve Edirne merkezli İkinci Ordu'da oldukça iyi örgütlenmişti. Üçüncü Ordu'da görevli en etkili üyelerden biri Binbaşı Enver'di. Birleşme sonrası cemiyetin yönetiminde güç Selanik grubunun eline geçti.⁶⁹ Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gelişiminde oynadığı rol nedeniyle Şam'da görevli iken Kolağası Mustafa Kemal'in kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti arasında birinci bölümde açıklanmış olan *Bellekten*'deki yazılarda belirgin bir bağ kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Afet İnan, 1937 tarihli *Bellekten*'in ikinci sayısında çıkan "*Vatan ve Hürriyet*" makalesini "(...) Şamdaki eserini Makedonyada da kuruyor. Evrensel ve tarihi işin, 1908 inkılabının esasını Şamda, Doktor Mustafanın evinde aramak lazımgelir" şeklinde bitirmektedir. *Bellekten*'in bir sonraki sayısında ise Hüsrev Sami Kızıldoğan, "*Vatan ve Hürriyet=İttihat ve Terakki*" başlıklı "*Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Profesör Bayan Afet'e*" hitabıyla bir yazı yazmış ve Afet İnan'a böyle bir gerçeği açığa çıkardığı için teşekkür etmiş ve kendisinin Selanik'te Vatan ve Hürriyet'e nasıl üye olduğunu ve Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesinin kuruluşunu aktarmıştır.⁷⁰ Sonrasında Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik şubesinin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Dr. Nâzım'ın faaliyetleri sonrasında bir oldu bitti ile birleştiğinden bahsetmektedir. *Bellekten*'deki bu yazıların ideolojik popüler tarih yazıları olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu yazılar 1908 öncesinde Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerini açıklamak ve bir anlamda açıkça söylenmese de Mustafa Kemal Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne olan üyeliğinin kendi kurmuş olduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nden kaynaklandığını belirtmek içindir. Sonuçta, II. Meşrutiyet öncesinde İttihat ve Terakki bütün gücünü Selanik ve Makedonya'dan alır oldu. Cemiyet'in Makedonya'da başlattığı bir dizi etkinliğin sonucunda II. Meşrutiyet'in ilanı gerçekleşti. Kazım Karabekir'de anılarında iki döneme ayırdığı Cemiyet'in kuruluşunun ikinci dönemini 1906'daki birleşme ile başlatır.⁷¹

68 Zürcher, *İttihatçılık*, 38-39; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 200-201. Kongre sonrası ayrışmalar ve değişim için ayrıca bakınız: Suavi Aydın, Ömer Türkoğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası", *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek*, der. Ferdan Ergut içinde, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), 260-285.

69 Zürcher, *İttihatçılık*, 41-69; 133-134.

70 Hüsrev Sami Kızıldoğan, "Vatan ve Hürriyet=İttihat ve Terakki", *Bellekten* 1, 3-4 (Temmuz 1937): 619-625.

71 Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 19.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile İttihat ve Terakki'nin gücü ve etkinliği Makedonya sınırlarını aştı. Bu dönemde II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki bir bütün olarak görülüyordu. II. Meşrutiyet bütün sorunların çözümü, bütün umutların başlangıcı idi. İttihat ve Terakki'nin sahip olduğu güç arttıkça karşısındaki muhalefet cephesi de genişledi. İttihat ve Terakki gerçek anlamda iktidarı ise 1913 sonrasında aldı. 1913'e kadar sadrazamlardan hiçbiri İttihat ve Terakki'nin içinden çıkmadı ve İttihat ve Terakki, bu dönemde sık değişen hükümetlere ancak birkaç nazır verebildi.⁷² Hükümetlerdeki bu duruma karşın sahada ve siyasi kulislerdeki güç, askerlerin verdiği destek ile İttihat ve Terakki'ye doğru kayıyordu. 31 Mart Olayı, İttihat ve Terakki içindeki askerlerin durumunu güçlendirdi. II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ile İttihat ve Terakki'nin siyasi gücü de arttı. 31 Mart Olayı, sonraki dönemlerde bir kırılma anı olarak önemsendi. Başta Hüseyin Cahit'in anıları olmak üzere anılarda canlı ve duygusal bir yer tuttu.⁷³ 31 Mart'ta İstanbul'un ortamı İttihatçılara önemli dersler öğretti. Yalçın'a göre "(...) İttihat Terakki'nin sivil unsurları askerler karşısında "süt dökmüş kedi" halinde kalmışlardı. Kabahatli gibiydiler. İşlerini yüzlerine, gözlerine bulaştırmışlardı".⁷⁴

31 Mart sonrasında İttihat ve Terakki, daha etkin ve kararlı bir siyasal güç haline gelirken muhalefetini içinden çıkardı.⁷⁵ Cemiyet, karşısında 1911'den sonra giderek genişleyen bir muhalefet cephesi Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatışı altında birleşti. 1912 seçimleri bütün bu siyasi aktörlerin yarıştığı ilk seçimdi ve muhalefetin İttihat ve Terakki'nin aldığı bütün tedbirlere rağmen güçlendiği görülüyordu. Siyasi çatışmalar; İtalya'nın saldırıları ve Balkan Savaşları ile farklı bir boyut kazandı. Balkan Savaşları'nda Edirne'nin durumu İttihat ve Terakki'nin Bâb-ı Âli Baskını ile iktidarı tam olarak almasına neden oldu. İttihat ve Terakki, tam olarak hükümeti ele aldıktan sonra Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ortamda pek çok reformu gerçekleştirme fırsatı buldu. Bu reformların Cumhuriyet dönemindeki reformlarla olan benzerliği ve hedef ortaklığının olması ideolojik süreklilik iddiasının dayanaklarından biri haline gelmiştir.

3. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tefrikalara göre II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'ye Bakış

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren toplumsal yapının değişimi en öncelikli hedeftir. Bu hedef Tanzimat'tan itibaren bir süreç içinde olgunlaşmış

72 Akşin, *Jön Türkler ve İttihad Terakki*, 29.

73 Yalçın, *Siyasi Anılar*, 36-128, Yalçın, 31 Mart öncesi ve sonrasında olaylar sırasında yaşadıklarını, saklanma ve İstanbul'dan kaçma sürecini detaylı ve duygusal bir şekilde anlatır. Cemiyet'e karşı her zaman doğruları söyleyen bir isim olarak kendini tanımlayan Yalçın, Cemiyet'in "Umutsuzca Bir Uğraş" (s.130) içinde olduğu görüşündedir ve Hareket Ordusuna "Hürriyet Ordusu" demektedir. (s.142)

74 Yalçın, 127.

75 Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 219-220.

ve “*Muasır Medeniyet Seviyesine Çıkmak*” olarak belirginleşmiştir. Cumhuriyet, siyasal rejimin değişimi çerçevesinde sonucu olduğu dönemin kendisi ile farklarını tespit etmek gereği duymuştur. Türk demokrasisi bir taraftan tarihsel gelişim süreci içinde geçmişin birikiminden faydalanırken bir taraftan da bir meşruiyet dayanağı olarak bu gelenekten farklı, daha iyi bir versiyon olduğunu açıklama ihtiyacındadır. Dönemin siyasi rekabeti bu açıklamaların durumu ve niteliğini etkileyen bir faktördür.

Çalışmanın bu bölümünde incelenen dönemin tefrikaları ve yayınlanan hatıratlarında II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki’ye ilişkin yapılan aktarımlar analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu bölüm, bütün fikir beyan eden kaynak ve yayınların kullanıldığı iddiasında değildir. Tefrikaların öznel yapıları nedeniyle güvenilirliklerinin sorgulanması sonucunda topyekûn bir hâkim görüş tespiti oldukça güçtür. Ayrıca kaynakların makale sınırları dahilinde kullanımında İttihat ve Terakki ile II. Meşrutiyet’in önemli isimlerinin yazı ve yayınları öncelikle dikkate alınmıştır. Dönemin gazetelerinin kurumsal tavrının bütünsel olarak ortaya konabilmesi için gazetelerin bastığı tefrikalar kendi içlerinde de bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ayrıca bu çalışmada adı geçen ve eleştiriye tabi tutulan isimlerden gerek tefrikalar gerekse mektuplar aracılığıyla cevap hakkını kullananlar olmuştur.⁷⁶ İzmir Suikastı sonrasında kurulan İstiklâl Mahkemesi’nde verilen ifadelerin zabıtları da cevap hakkı kapsamında görülebilir. Bu cevap haklarının yarattığı etkiyi değerlendirmeye çalışmak ya da hangi eleştirilere nasıl cevap verildiğinin açıklanması konunun makale boyutlarını aşmasına neden olabileceği kaygısı ile bu makale kapsamı dışında bırakılmıştır.

Akşam gazetesi erken dönemde tefrika yayınlamaya başlamıştır. *Akşam* gazetesinde Ocak 1932’den itibaren 1933 Nisan ayına kadar süren “*İttihat Terakki’nin Son Günleri*” adlı tefrika Amil adlı yazarın eseridir. Tefrikada İttihat ve Terakki liderlerinin yurtdışına çıktıktan sonraki faaliyetleri anlatılmaktadır. Bu dönemdeki diğer tefrikalara benzer biçimde Talat Paşa hakkında olumlu ancak Enver Paşa hakkında olumsuz bir anlatım vardır. Talat Paşa, “*Anadolu’daki milli mücadelemizden hiçbir zaman ümidini kesmemiştir*”⁷⁷ ifadesiyle Talat Paşa’nın Berlin’de Millî Mücadele lehine temaslarda bulunduğunu aktarmaktadır. “*Talat Paşa Berlinde yalnız kalmıştı.*” diyerek Enver Paşa ve Cemal Paşa’nın faaliyetleri ile bir bağlantısının görünmediğini, Talat Paşa’nın bunu Mustafa Kemal’e yazdığı

76 İttihatçı liderlerin mektupları ve hatıratlarına ilişkin çok sayıda yapılan çalışma bulunmaktadır. En kapsamlı olanları açısından dikkati çeken çalışmalar: Murat Bardakçı, *İttihatçının Sandığı*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020); Murat Bardakçı, *Enver*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019); *Hatıraları ve Mektuplarıyla Talât Paşa*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yayınları, 2008); Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Pankuş Yayınları, 2023); İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal’in Mektuplaşmaları”, *Bellekten* 44, 174 (Nisan 1980): 301-345, <http://doi.org/10.37879/bellekten.1980.301>.

77 *Akşam*, Tefrika No:9, 30 Kânunuevvel (Aralık)1932.

mektuplarda da teyit ettiğini aktarmaktadır.⁷⁸ Tefrikanın yazarına göre Talat Paşa'nın yegâne gayesi Milli Mücadele başarıyla sonuçlandığında Edirne'den mebus olarak memlekete hizmet etmektir.⁷⁹

Milliyet gazetesinde 3 Nisan 1934 tarihinde yayımlanmaya başlanan ve 31 Aralık 1934 tarihine kadar tefrika halinde “*İttihat ve Terakki (Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre)*” başlığıyla yayımlanmış eser bulunmaktadır.⁸⁰ Tefrikayı A.C. olarak imzalayan yazarı (Arif Cemil) daha ilk satırlarında kalkıştığı işin zorluğunu teslim etmiş;

(...) Jön Türklüğün ve İttihat Terakki'nin nasıl doğduğunu, ilan-ı meşrutiyete kadar gerek memleket haricinde gerekse dahilinde gizli olarak nasıl çalıştığı ve meşrutiyetten sonraki icraatının hangi fikirlerden ve maksatlardan doğduğu anlaşılamamıştır. Bunu tamamıyla meydana çıkarmaya çalışmak beyhude bir işin peşinden koşmaya benzer. Çünkü meşrutiyetten evvel ve sonra Abdülhamid devrinin ilk zamanlarından sonuna kadar İttihat ve Terakki'nin dâhildeki ve hariçteki gizli teşkilatı ve muhaberatı ve onlara intisap etmiş olanların icraatı bir tarafa kaydedilmediği gibi başlıca müntesiplerinden birçoğu da artık berhayat olmadığından İttihat ve Terakki tarihçesinin hakiki bir tarihçe olarak ortaya konulmasına imkân kalmamıştır.⁸¹

diyerek kalkıştığı işin sınırlarını belirlemiştir. Yazar, Bahaeddin Şakir'e ait belgeleri kullanarak İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan itibaren kapsamlı bir tarihini yazmayı amaçlamakta ve tefrikanın daha öncekilerden farkının belgelere dayanması olduğunu ima etmektedir.

Meşrutiyet'in ilanı sırasında Arnavutları Müslümanlık ile galeyana getirmeye çalışan bildiriye yer verildikten sonra tefrika; “*İttihat ve Terakki idaresinin meşrutiyetten sonra da milletteki taassubu bir kuvvet zannetmekle ne büyük bir hata işlemiş olduğunu hatırlatmak istiyoruz. Meşrutiyet*

78 *Akşam*, Tefrika No:27, 17 Kânunusani (Ocak)1933.

79 *Akşam*, Tefrika No:28, 18 Kânunusani (Ocak)1933.

80 Bu tefrika Bahaeddin Şakir hakkında yapılan biyografi çalışmaları içinde ana kaynaklardan biridir. Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007). Alaattin Uca'nın Bahaeddin Şakir'in biyografisi iki ciltlik *İttihat ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey* isimli çalışmasında ise tefrikanın Erdal Aydoğan ve İsmail Eyüpoğlu tarafından yayına hazırlanan 2004 tarihli kitaplaştırılmış hali kullanılmakta, tefrikaların aslına atf yapılmamaktadır. Alaattin Uca, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, (Konya: Kömen Yayınları, 2015).

81 *Milliyet*, Tefrika No:1, 3 Nisan 1934. Arif Cemil'in belirttiği zorluğu biraz olsun azaltan Kopya Defterlerinden burada bahsetmek gerekir. 1905'te Bahaeddin Şakir'in Paris'e gitmesi ve Dr. Nâzım'la birlikte örgütlenme konularını ele almaları önemlidir. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nâzım'ın Paris'ten Cemiyet adına gönderdikleri resmi yazılar, ittifak ve tüzük çalışmaları, silahlanma gibi konuları içeren 570 yazışma kopyasını içeren iki defter basılmıştır. *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti: Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri 1906-1908*, haz. Çiğdem Önal Emiroğlu, Kudret Emiroğlu, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017).

idaresi kuvvet zannettiği o kara cehaletten doğan taassuba el sürmekten çok korktuğu için terakki yolunda atabileceği birçok adımlar atmaktan son derece çekinmekle vakit geçirmiştir”.⁸² Bu serzeniş yazarın İttihat ve Terakki'nin meclisteki çoğunluğuna rağmen 1913'e kadar gerçek bir hükümet kuramamasına bir eleştiri olarak yorumlanabilir. Aradan geçen 5 yıl yazara göre boşa geçmiş bir zamandır.

Arnavutluk'ta yayınlanan İttihat ve Terakki bildirisinin Arnavutları tahrik ettiğini ve bu durumun Arnavutların ayrılmasına sebep olduğunu savunan tefrika “Bunları yazmaktaki maksadımız Arnavut isyanlarından dolayı o zaman ki İttihat ve Terakki idaresini mesul tutmaktan ziyade yukarıdaki beyannameyi yazarak Arnavutlara dağıtan meşrutiyetten evvelki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düşünceleri ile meşrutiyetten sonraki İttihat ve Terakki icraatı arasında ne büyük tezatlar olduğu hakkında nazarı dikkati celbetmektir”.⁸³ Yazar, “İttihat ve Terakki idaresini mesul tutmaktan ziyade” diyerek herhangi bir suçlama ya da sorumluluk yüklediğini ifade etmesine karşın aslında örtük bir şekilde İttihat ve Terakki'nin geçirdiği değişimi eleştirmekte ve Arnavut isyanlarından sorumlu tutmaktadır. Alt metinde yazarın, İttihat ve Terakki'yi düşünmeden hareket etmekle, sorumsuzlukla itham ettiği hissi okuyucuya geçmektedir. Bu sorumsuzluk suçlaması, yazı dizisinin ilerleyen bölümleri ile pekişmektedir.

Tefrika yazarı ilerleyen bölümlerinde Rumeli topraklarının kaybedilmesi durumunda Arnavutlar ile hilafetin arasına düşman gireceğinin söylenmesine rağmen beyannameyi yazan İttihat ve Terakki'nin bu değerlendirmeleri görmezden gelmesinin sonuçlarını merak etmektedir. “Bu beyannameyi yazanlar acaba bugün berhayat mıdırlar? Berhayat iseler, o zamandan beri Arnavutlukla hilafet makamı arasına neler girdiğini, hilafetin hurafata karıştığını ve hilafet etrafındaki döküntüler de ortadan kaldırıldıktan sonra, yalnız İslamlardan ve Osmanlılardan bahseden yukarıdaki beyannameye isimleri yazılması tenezzül edilmeyen Türk milletinin hakiki Türk vatanını nasıl yeniden kurmaya muvaffak olduğunu gördükleri zaman ne düşünüyorlar?”⁸⁴ diyerek İttihat ve Terakki'nin Türk adını telaffuz etmeye bu dönemde tenezzül etmediği iddiasındadır. Tefrikanın en suçlayıcı ve hesap sorucu ifadeleri bu sayıya ortaya çıkar.

Ele aldığımız tefrikada Prens Sabahattin Bey hakkında olumsuz bir bakış açısı yansıtılmış ve yazıldığı dönemin havasına uygun olarak Ermeniler ile iş birliği yaparak ihanet etmekle suçlanmıştır. *Terakki* gazetesi vasıtasıyla “(...) oturduğu yerde parlak sözler yazmak” ve “kalpleri kazanmak” hususunda oldukça maharet göstermesine rağmen “(...) Abdülhamid'e karşı canları pahasına canlandırdıkları hareketi icraata kalbetmek mevzubahis

82 *Milliyet*, Tefrika No:50, 28 Mayıs 1934.

83 *Milliyet*, Tefrika No:50, 28 Mayıs 1934.

84 *Milliyet*, Tefrika No:51, 30 Mayıs 1934.

olunca onlara katiyen yanaşmıyordu."⁸⁵ denilerek Prens Sabahattin'in Ermeniler tarafından istismar edildiği görüşünü dile getirir. Prens Sabahattin'in düşünceleri için "...doğru ve ilmi olsa bile zemin ve zamana uymayan fikirlerine ekseriya Şurayı Ümmet'de cevap bile vermiyorlardı."⁸⁶ değerlendirilmesinde bulunmaktadır. Bu bölümde saray çevresinden bir Prens olan Sabahattin Bey'e kibir ve halktan kopuk olma suçlaması yöneltilmektedir.

Tefrikada 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanından bahsedilirken İttihat ve Terakki'nin rolünü küçümseyici bir tavır hissedilmektedir:

Fakat Abdülhamid'in saltanatı yalnız Terakki ve İttihat cemiyetinin o devamlı ve azimli mücadelesi sayesinde mi yıkılıyordu?

Bu suale doğrudan doğruya 'evet' cevabını vermek kolay değildir. Çünkü 1902 senesinden beri Avrupa devletleri Makedonya meselesini mütemadiyen kurcalamamış ve Osmanlı Devleti'nin o mühim ve kıymetli parçasını devlet bünyesinden ayırmak için çalışmamış olsaydılar, Terakki ve İttihat Cemiyeti daha çok seneler daha o mücadelesine devam etmek zorunda kalırdı. (...) Bundan başka Terakki ve İttihat Cemiyeti son bir iki yıl zarfında teşkilatını tevsiya ve aza adedini arttırmaya muvaffak olması artık Abdülhamid idaresinin tutunacak yeri kalmamasından ileri gelmişti.⁸⁷

İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet'in ilanının ardından takındığı tutum ise eleştiriliyordu. Yazara göre mücadele etmek için var olduğu istibdat dönemi hafiye ve bürokratları ile uzlaşmak; Abdülhamid'i tahtta bırakmak, İttihat ve Terakki'nin en önemli hatası ve zayıflığıydı. Bu zayıflığın sebep olduğu 31 Mart'ı dönemin anlayışında yaygın olduğu üzere engellenebilecek bir felaket olarak görüyordu. Bu görüşleri, yukarıda aktarılan 28 Mayıs 1934 tarihli bölümde yazdıkları görüşler ile örtüşmektedir.⁸⁸

İttihat ve Terakki hakkındaki tefrikalardan biri de *Son Posta* gazetesinde yayınlanmıştır. II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiyi zayıflatma eğilimi *Son Posta*'nın yazılarında da belirgindir.⁸⁹

Son Posta gazetesinde Ziya Şakir tarafından yazılan 11 Aralık 1932 – 10 Nisan 1935 tarihleri arasında yayımlanan "*İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?*" isimli yazı dizisi de önemli bir bakış açısı sunmaktadır. İncelenen yazılar arasında en uzun süre yayınlanan, detaylı bilgiler içeren bir tefrikadır. Birinci bölümde açıklandığı üzere kitap olarak basılması tefrikanın toplu bir şekilde bulunmasını kolaylaştırmıştır. Bu

85 *Milliyet*, Tefrika No:99, 30 Temmuz 1934.

86 *Milliyet*, Tefrika No:99, 30 Temmuz 1934.

87 *Milliyet*, Tefrika No:179, 4 Teşrinisani (Kasım) 1934.

88 *Milliyet*, Tefrika No:181, 7 Teşrinisani (Kasım) 1934; *Milliyet*, Tefrika No:19, 1 Kânunuevvel (Aralık) 1934.

89 "Tarihi Musahabe", *Son Posta*, 7 İkinci Teşrin (Kasım) 1933.

nedenle tefrikalar arasında en fazla atıf yapılan olabilir. Bu çalışma, tefrikanın *Son Posta*'da yayınlanan orijinal halini kullanmaktadır.

Ziya Şakir tefrikasında İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan başlayarak 1918'de kendini feshetmesine kadar geçen olayları hikâye etmektedir. Olayları Prens Sabahattin'in babası ve kardeşiyle birlikte yurtdışına kaçmasıyla başlatır. Ziya Şakir gerek Prens Sabahattin ve gerekse Ahmed Rıza, Dr. Nâzım ve Enver Paşa gibi İttihat ve Terakki tarihinde önemli rol oynayan isimleri sık sık eleştirmesi ve onları olumsuzlamasıyla dikkat çeker. Eserinde ilk eleştirdiği kişilerden biri Prens Sabahattin'dir. Prens Sabahattin'i özellikle Ermeniler ile iş birliği yapmasından dolayı eleştirmekte, Prens Sabahattin ve Ahmed Rıza ekiplerinin davranışları arasında karşılaştırmalar yapmaktadır. "(...) *Gayesine muvaffak olmak için mutlaka ecnebi müdahalesini intac edecek teşebbüslere girişen ve bazen de Ermeni komitecilerinin elinde muti bir alet derecesine inen Prens Sabahattin Bey, artık İttihatçıların şiddetli hücumlarına maruz kalıyor*".⁹⁰ Prens Sabahattin, Ziya Şakir tarafından Türk hakimiyetini hiçe saymakla suçlanıyordu. "*O Prens Sabahattin Bey ki, Avrupa'da cemiyete daima muhalif ve muarız yaşamıştı. Ahmet Rıza Bey ve arkadaşlarının az çok ilmi esaslara istinad eden mesleklerine hiçbir zaman yanaşmamıştı. (...) Osmanlı ülkesi denilen o geniş Türk yurdunda Türkün kılıç ve kan hakkını unutarak ve Türk hakimiyetini hiçe indirecek bir program yaparak bununla, Türkün gayri unsurları kendi tarafına celbetmek istiyordu*".⁹¹

Ziya Şakir, yazısında 1905 Kongresi demekle birlikte içerikten anlaşılacağı üzere 1902 I. Jön Türk Kongresinde yaşanan bölünme ve tartışmalardan bahsetmektedir. Prens Sabahattin'i Ermeniler tarafından kullanılmasına izin vermekle eleştirmektedir. Yabancı devletlerin müdahaleye çağırılması fikrinin Prens Sabahattin tarafından kabul edilmesinin onu İttihatçıların "haklı" hücumlarına maruz bıraktığını ve Cemiyet'teki itibarının azaldığını aktarmaktadır. Dönemin genel karakteri Prens Sabahattin ve Ademi Merkezi düşünceye karşıdır. Şapolyo'da "(...) *Yani bir konfederasyon kurulacaktı. Buna imkân yoktu. (...) o halde ademi merkezîyet fikri çürüktür*"⁹² demektedir.

Tefrikada Ziya Şakir'in eleştirel bir bakış açısıyla ve bazen de alaycı bir üslupla söz ettiği kişilerden biri de Dr. Nâzım Bey'dir. Örneğin cemiyetin kurucularından Bursalı Tahir Bey'den bahsederken şöyle yazar: "*Dr. Nâzım Bey bu büyük adamı layıkıyla tanıyamamış ve dediklerini anlayamamıştı. Zaten Nâzım Bey, birçok şeyleri de pek iyi anlayamazdı*".⁹³ Meşrutiyetin ilanından sonra Dr. Nâzım'ın İzmir'den ayrılmasını anlatırken yine eleştiri vardır. "*Demek ki her şey unutulmuştu. İzmir... Buradaki mücahit arkadaşlar...*

90 *Son Posta*, Tefrika No:52, 2 Şubat 1933.

91 *Son Posta*, İkinci Kısım No: 123, 24 Ağustos 1933.

92 Enver Behnan Şapolyo, *Millî Mücadele'nin İç Alemleri*, 147.

93 *Son Posta*, Tefrika No: 71, 21 Şubat 1933.

*Onlarla geçirilen tehlikeli günlerin hatıraları... Bundan sonra yapılacak işler... Bütün bunlar unutulmuş...Bir an evvel Selaniğe can atmak ve orada tebellür edecek büyük kahramanlar zümresine kavuşmak için kanatlı bir kuş gibi uçmak lazım geliyordu”.*⁹⁴

Dr. Nâzım Bey’in bu şekilde eleştirilmesinin nedenlerinden birinin, onun İzmir Suikastı davasının Ankara yargılamalarında yargılanması ve idam cezası alması olabilir. Tefrikanın yayımlandığı tarih dikkate alınrsa, henüz üzerinden 6 sene 9 ay geçmiş bir olayın kahramanlarından birini itibarsızlaştırmak amacını taşıyor olabilir. Dr. Nâzım Bey’in hayatı, İttihat ve Terakki’deki rolü de düşünüldüğünde Meşrutiyet döneminde oynadığı rolün öneminin azaltılmak istenmesi söz konusu olabilir.

Olumsuz şekilde bahsedilen diğer bir İttihatçı şahsiyet ise Kara Kemal’dir. Keza Kara Kemal’de İzmir Suikastı davasında yargılanmış ve idam cezası almıştır. Şeyhülislam Cemalettin Efendi’nin istifasını istemek için toplanan grubun önüne çıkan Kara Kemal için;

Orta boylu, uzun ve yağlı saçlı, çehresinde hiç kimseye benzemeyen marazi bir infial görünen bu asabi adam (...) Hiçbir insan ruhu üzerinde, en küçük bir sempati yapması ihtimali olmayan bu adam, bu koca ulema ve softa güruhunu arkasından ne suretle sürüklemişti? Bu sorunun cevabını o gün değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin on senelik hayatında, bu adamın cazibesine tutulanlar arasında bile vermek mümkün olmamıştır (...) Fakat o günden itibaren onu herkes tanıdı ve birçok kimseler, ona tam on sene bir Allah gibi taptı.⁹⁵

denmektedir.

Ziya Şakir’in yazılarında belki de en olumsuz şekilde anlatılan kişi Enver Paşa’dır. Enver Paşa’nın olaylardaki rolü kasıtlı olarak küçümsenir. Örneğin Ziya Şakir, daha II. Meşrutiyet’in ilanından önce, aynı zamanda Enver Paşa’nın eniştesi olan Nazım Paşa’nın vurulması olayında, Enver Paşa’nın aslında plandan haberdar dahi edilmediği, olay sırasında tesadüfen Nazım Paşa’nın evinde bulunduğunu yazar.⁹⁶ Nazım Paşa olayından sonra Enver Paşa, Cemiyet tarafından Tikveş’e gönderilir. Tikveş’teki önemli adamlar zaten kazanılmış olduğu için, Çeteler Müfettişi Umumisi unvanı verilen Enver Paşa burada önemli bir rol oynamamıştır. Tefrikada bu durum şu cümlelerle ifade edilir: “*Şu hale göre yapılacak iş, burada oturmak ve neticeyi beklemekten ibaret olacaktı. Nitekim Enver Bey’de böyle yaptı*”.⁹⁷

94 *Son Posta*, İkinci Kısım No:11, 3 Mayıs 1933.

95 *Son Posta*, İkinci Kısım No:109, 10 Ağustos 1933.

96 *Son Posta*, Tefrika No:88, 10 Mart 1933.

97 *Son Posta*, İkinci Kısım No:20, 12 Mayıs 1933.

Tefrikaya göre Enver Bey'in meşrutiyetin ilanından da sonradan haberi olmuştur. Meşrutiyetin ilanı üzerine “*Enver Paşa şaşırmış, bu vaziyet karşısında hayrette kalmıştı. Meşrutiyetin her yerde Cuma günü tam Cuma namazından sonra ilan edilmesi kararlaştırılmış olduğu halde acaba nasıl bir mecburiyet hasıl olmuştu da Serez’de ve Manastır’da bu hareket bir gün önce vukua gelmişti*”.⁹⁸ Tefrikaya göre, Enver Paşa meşrutiyetin ilanı sırasında bu kadar pasif bir durumdayken Mustafa Kemal Paşa olaylarda daha aktif bir rol oynamıştı. Bu durum, Meşrutiyet’in ilanının ardından Enver Paşa ile karşılaşan Mustafa Kemal Paşa “...*umumi vaziyet hakkında Enver Bey’i tenvir ederlerken...*”⁹⁹ denilerek açıkça vurgulanarak aktarılmaktadır. Enver Paşa’nın hürriyet kahramanı olarak anılmasının da Merkezi Umumi’nin bir tertibi olduğu ima edilmektedir:

(Enver Bey) Cemal Bey vasıtası ile merkezi umumiyi vaziyetten haberdar etmekle beraber kendi hattı hareketi hakkında da talimat istiyordu. Bu esnada, meşrutiyete bir timsal çıkarılması merkezi umumice takarrür etti ve mümkün olduğu kadar fazla silahlı çete efradıyla Selanik’e avdet etmesi Enver Bey’e bildirildi.¹⁰⁰

Cemiyet Enver Paşayı fuzuli bir kahraman haline getirmek istiyordu. Enver Bey baht ve talihinin kendine açtığı ufukların nur ve haşmetinden ürküyor bütün bu emsalsiz teveccühün neye matuf olduğunu kestiremeyerek büyük bir safiyet ve hakkaniyet gösteriyor: –ben bir şey yapmadım ki diye söyleniyordu.¹⁰¹

Tefrikada Enver Paşa’nın rütbe atlatılarak paşalığa yükselmesini de Abdülhamid döneminde de zadedânın böyle terfi ettiğini belirterek eleştirmektedir.¹⁰² Bir anlamda İttihat ve Terakki eleştirdiği Abdülhamid’in hatalarına düşmektedir. Ziya Şakir’e göre Enver Paşa’nın pek çok olumlu özelliği olsa da hayalci yaklaşımı en zayıf yönüdür:

Ortada bariz bir hakikat varsa, Enver Paşa yaradılışı, yaşı, her husustaki tecrübesizliği, işgal ettiği mevki ve makamın icabatını hazmedecek bir halde değildi. Vatan muhabbeti, milliyetperverliği, hüsnüniyeti hiç söz götürmeyecek derecede bir kuvvet ve selabete malik olsa bile, dimağının kabiliyeti idaresini deruhte ettiği makinayı selametle işletilemeye kâfi gelemezdi. Bu zatın dimağında, zekâ kudretinden ziyade hayal hüküm sürmekte idi.¹⁰³

98 *Son Posta*, İkinci Kısım No:21, 13 Mayıs 1933.

99 *Son Posta*, İkinci Kısım No:22, 14 Mayıs 1933.

100 *Son Posta*, İkinci Kısım No:22, 14 Mayıs 1933.

101 *Son Posta*, İkinci Kısım No:32, 24 Mayıs 1933.

102 *Son Posta*, Beşinci Kısım No:31, 18 Ağustos 1934.

103 *Son Posta*, Beşinci Kısım No:103, 9 Kasım 1934.

Ziya Şakir, görüş ve düşüncelerini açıklamakta cesur davranmış yazarlardan biridir. Tefrikasında İttihat ve Terakki'nin önde gelenleri ile bir hesaplasmaya girişir. En olumsuz tavrı İzmir Suikastında idam cezası alan Dr. Nâzım ve Kara Kemal ile Enver Paşa'ya takınır. Talat Paşa ve Cemal Paşa hakkında tavırları daha nötrdür. Triumvira arasında dönemdeki yazarların en fazla bahsettiği isim Enver Paşa ardından Talat Paşa'dır. Talat Paşa hakkında olumlu görüş besleyenler kendisinden Paşa diye bahsederken olumsuz görüş benimseyecek olanların kendisinden Bey olarak bahsetmesi yaygındır. Cemal Paşa ise yazılarda kendisine pek yer bulmaz. Onun hakkında genelde diğer iki isme göre daha nötr bir tutum mevcuttur.

Enver Paşa ile ilgili aynı olumsuz tutum Samih Nafiz Tansu tarafından yazılan Galib Vardar'ın anılarında da görülmektedir. Vardar, Süleyman Nazif'in Enver Paşa ile ilgili sözlerine hak vermektedir: "*Süleyman Nazif merhumun bir sözü hakikaten yerindedir: "Enver Paşa maalesef Enver Bey'i katletmiştir." Tıpkı Viyana'ya giren Napolyon için bestelediği senfoniye cenaze marşıyla bitiren, Bethofen gibi, hürriyet mücahidi Enver'i, imparatorluğun başkumandan vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa öldürmüştür"*.¹⁰⁴ Tansu, Enver Paşa ve Mustafa Kemal Paşa rekabeti için de şu değerlendirmelerde bulunur: "*(...) Mustafa Kemal'e karşı bu imparatorluk müstemlekesinde ilk rekabet hislerini duyan Enver Bey, daha sonra bu hissini tesiri altında kalmış, Mustafa Kemal'i kendisine en tehlikeli rakip addetmişti"*.¹⁰⁵

Ziya Şakir'in *Son Posta* gazetesinde doğrudan Mustafa Kemal Paşa'nın II. Meşrutiyet'in ilanından önceki ve sonraki faaliyetlerinden bahsettiği yazıları da vardır. Tefrikaya göre Mustafa Kemal Paşa Meşrutiyet için önemli hizmetler yapmış fakat kendisini çok ön plana çıkarmayarak gölgede kalmayı tercih etmiş biridir. Tefrika, Mustafa Kemal Paşa'nın bu minvaldeki faaliyetlerini Şam'da kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ile başlatır. Akka, Yafa, Kudüs'te açtığı şubelerden bahsedilir ve bu cemiyetin "*Efradı Tüccar Mustafa Teşkilatı*" olarak da adlandırıldığının söylendiğini belirtir. Şam'dan Selanik'e gelen Mustafa Kemal Paşa, Ömer Naci ve Hakkı Baha ile temas etmiş, vatanseverlerin örgütlenmesi gerektiği fikrindeki uzlaşma üzerinden Mustafa Kemal Paşa'nın Şam'a dönüşünden üç ay sonra Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulmuştur.¹⁰⁶ Ziya Şakir'in de tefrikada Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşunda rol oynadığına dair Erken Cumhuriyet Dönemi'nde gelişmekte olan fikre katıldığı görülmektedir. Bu durum, İttihat ve Terakki'deki pek çok önde gelen ismin bu cemiyetten gelmesi nedeniyle önemli görülmüş olabilir.

104 Samih Nafiz Tansu, *İttihat Terakki İçinde Dönerler- Anlatan: Galib Vardar*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1960), 211-212.

105 Tansu, 213.

106 *Son Posta*, Tefrika No:58, 8 Şubat 1933.

Tefrikaya göre 1908’de hürriyetin ilanından sonra Mustafa Kemal Paşa olayların gidişatından memnun olmadığı için kendisine Merkezi Umumi üyeliği teklif edilmesine rağmen geri plana kalmıştır. “(...) *dün mevcudiyetinden kimse haberdar değilken bugün hadisatın sevgiyle şöhret kazanıveren ve bunu hazmedemedikleri için de birden bire mağrur ve mütehakkim bir hale gelen şahsiyetler arasına girmek istememişti. (...)*”¹⁰⁷

Tefrikada Selanik’teki kongre öncesi bir toplantı yapan İttihat ve Terakki erkanı arasında Mustafa Kemal Paşa içtimanın başkanlığına seçildikten sonra Mustafa Kemal Paşa’nın hakikati göstermek için çalıştığı ve Meşrutiyet’in “*nihai bir inkılap olmadığını ancak sarayın kudret ve nüfuzunu kırmakla kaldığını*” savunduğu aktarılmaktadır. Tefrika, toplantıda Mustafa Kemal Paşa’nın öncelikle Türk’ü hakim kılmak gerektiğini savunduğunu aktarmaktadır:

(...) menfaatleri birbirine uymayan insanların dostlukları devam edemeyeceği gibi bugün aynı hislerle mütehasıs olan ve Osmanlı namını taşıyan milletlerin artık bu isim altında barınamayacaklarını buna binaen bundan sonra, anavatanda tamamen Türkü hakim kılmak için bu maskeli siyasetten vazgeçilerek gerek devleti ve gerek bu devleti teşkil eden milletleri bugünkü hükümet şekillerinin en son merhalesine ulaştırmaktan başka çare olmayacağını izah etti.¹⁰⁸

Tefrikada Mustafa Kemal Paşa’nın 31 Mart olayında Hareket Ordusu’nun hazırlanmasında inisiyatifi alan esas kişi olduğu yazılır. Mahmut Şevket Paşa, Mustafa Kemal Paşa’nın tavsiyelerine uymuş, ona tam yetki vermiştir. Hüseyin Hilmi Paşa’yı öneren de Mustafa Kemal Paşa’dır.¹⁰⁹

Sonrasında Ziya Şakir, İttihatçıları 1908 sonrasında iktidara geldikten sonra önceki söylemlerinden uzaklaşmakla suçlar. Dönemin yazılarında uzaklaşma ve değişme suçlaması yaygın şekilde görülmektedir. Hürriyet savunucusu olan Cemiyet’in hürriyet kahramanı olanların otoriterleşerek daha büyük ve önemli hizmetler yapamaz hale geldikleri fikri savunulmaktadır.

Hürriyet aşkıyla ortaya atılan cemiyet ise kendi muhaliflerini susturmak için aynı istibdat idaresini başka bir şekilde idame eylemişti. Şimdi de istibdat yerini değiştirmiş fırkanın eline geçmişti. Kime kimden şikâyet edilecekti. Bu idareyi terviç ve tatbik edenler, milletin bizzat intihap ettikleri kendi vekilleri

107 *Son Posta*, İkinci Kısım No:91, 22 Temmuz 1933.

108 *Son Posta*, Üçüncü Kısım No:12, 7 Eylül 1933.

109 *Son Posta*, Üçüncü Kısım No:34, 29 Ekim 1933. 31 Mart ayaklanmasına giden süreçte tefrikada isimler karışmış görünmektedir. Burada kastedilenin Tefrik Paşa olması olasıdır. Mustafa Kemal Paşa’nın öne çıkışı 22 Temmuz 1933’te yayınlanan “*vaziyetten memnun olmayanların Kolağası Mustafa Kemal’in etrafında toplandığı*”nın anlatıldığı tefrikadan beri vurgulanmaktadır. Eylül ayında 7 -8-9 Eylül 1933 sayılarında Mustafa Kemal Paşa’nın durumu ve etkisi arka arkaya vurgulanmıştır.

idi. Hükümet ise, artık fırkanın her arzusuna körü körüne itaat eden bir icra kuvvetinden başka bir şey değildi.¹¹⁰

İttihat ve Terakki hakkında bu eleştirileri yapan Ziya Şakir'in, Talat Paşa'nın İbrahim Temo'nun Demokrat Fırkası'na izin vermemesi hakkındaki değerlendirmesi, muhalefete karşı takınılacak tavır konusunda 1930'larda hala devam eden kafa karışıklığına işaret etmektedir.

Talat Bey bu cevabında haksız değildi. İnkılâbı yapan bir kuvvetin, kendi programını tam manasıyla tatbik edip de memleketi selameti çıkarmaya kadar muhalif bir kuvvet görmek istememesi tabii idi. Aynı zamanda harici ve dâhili gaileler de hakikaten o esnada muhalefete müsait değildi. Ancak, memleketi tek fırka ile idare etmek isteyenlerin o idareye muktedir olan kuvvet ve dimağlara malik olması icap ederdi. Hâlbuki gerek İttihat ve Terakki cemiyeti erkanının ve gerek meclisteki İttihat ve Terakki fırkası azalarının kemiyet ve keyfiyetleri nazarı dikkate alınırca aralarında birkaç münevver müstesna olmak üzere, diğerleri (tokcu)lardan ibaretti.¹¹¹

Tefrikada İttihat ve Terakki'nin fedailer kullanması ve Teşkilât-ı Mahsusa hakkında da ilginç fikirler ileri sürülmektedir. Ahmed Samim'in öldürülmesi hakkında "*Vatanperverliği sadece şurada burada palavracılıktan ve adam öldürmekten ibaret zannedenler, İttihat ve Terakki'nin alınca kızıl bir leke daha sürmüşlerdir*"¹¹² diyerek eleştirilirken Teşkilât-ı Mahsusa'nın aynı türde farklı faaliyetleri için "*Şu hakikati de itiraf etmek lazım gelir ki buraya*¹¹³ *girip de bir çıkamayanlar, böyle bir akıbeta müstahak olanlardan ibaretti.*"¹¹⁴ demektedir.

Tefrikada İttihat ve Terakki'nin Türk olmayan Osmanlılara karşı tutumları da eleştiriliyordu. Dr. Nâzım ve Enver Paşa'nın İzmir'e gelişlerinde kendilerini karşılayanlar arasında Yunan bayraklarıyla Rumların da yer almasından bahisle "*Cemiyet, işte o günden itibaren ciddi bir mesele karşısında bulunuyordu. Demek ki Osmanlı ülkesinde yaşayan koskoca bir unsur; icap ettiği zaman yabancı bir bayrak altında toplanmak istidadını gösteriyordu. O unsur ki dört gün sonra yapılacak (O.M.M)*¹¹⁵ *girmeye hazırlanıyorlardı. Halbuki Heyeti Mahsusa bu mesele üzerinde daha fazla durmaya lüzum görmedi. Kendi işlerinde devam etti. Görülecek işler epeyce mühimdi. Ziyafetler verilecek, nutuklar teati edilecekti.*"¹¹⁶ Bu ifadeler ile Cemiyet'e yapması gereken işleri yapmadan, düşünmesi gereken konuları düşünmeden ziyafet vermek ve nutuk atmakla uğraştığı eleştirisi yapılmıştı.

110 *Son Posta*, Dördüncü Kısım No:25, 10 Mart 1934.

111 *Son Posta*, Dördüncü Kısım No:29, 14 Mart 1934.

112 *Son Posta*, Dördüncü Kısım No: 53, 7 Nisan 1934.

113 Teşkilât-ı Mahsusa'nın Nuruosmaniye'deki binası kastedilmektedir.

114 *Son Posta*, Beşinci Kısım No: 83, 10 Ekim 1934.

115 Osmanlı Meclisi Mebusanı.

116 *Son Posta*, İkinci Kısım No:106, 7 Ağustos 1933.

Girit meselesinde de alaycı bir dille eleştiriyi vardır. Girit'i vermemek için kuvvet gerektiğini oysa ortada hürriyet kahramanlarının keçe külâhlarından başka bir kuvvet bulunmadığını ifade etmektedir. Yapılanların kuru gürültü ve hayalden ibaret olduğunu belirtmektedir.

Gündüzleri Sirkeci'nin köhne otelleri altındaki loş ve kuytu gazinoların köşelerinde nargile çeken, akşamları da Kanuni Esasi ve Londra birahanelerinde kafaları tütsüleyen kahramanlar çeteler teşkil etmekten ve Girit'e giderek oradaki Yunan bayrağını yırtıp denize atıvermekten bahsediyorlardı. Hiç Şüphesiz ki bu kahraman efendiler Girit'in yolunu bilmiyorlardı.¹¹⁷

Ziya Şakir, Talat Paşa'nın buradaki tavrını hata olarak gördüğünü aktararak şunları söylemektedir:

Talat Bey cemiyetin istikbalini karanlık görüyor, vaziyeti başka bir kalıba dökmeyi düşünüyordu. Talat Bey o esnadaki düşüncesi başlıca şu noktada temerküz ediyordu: Cemiyet, 10 Temmuz da tarihinde vazifesini ifa ve ikmal etmiştir. Biz bu tarihi teşekkülün asalet ve nezahetini muhafaza etmek için o gün cemiyeti feshetmeli, İttihat ve Terakki ismini tarihin senei tekrimine gömmeli idik. Bunu yapmadık. Yapmamakla da kalmadık, cemiyete önümüze geleni aldık. Bu karmakarışık insanların ihtirasatı yüzünden, bütün işlerimizi elimize yüzümüze buluşturduk.¹¹⁸

Görüldüğü üzere Talat Paşa'yı eleştirirken daha kibar bir dil kullanılmaktadır. Talat Paşa, Ziya Şakir tarafından İttihatçı liderler arasında en ferasetlisi olarak değerlendirilmektedir. Bu sözlerle Ziya Şakir özeleştiri de yapmakta Cemiyet'te buna izin verilmesinde herkesin suçlu olduğunu ifade etmektedir.

İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden Ahmed Rıza Bey'in Haluk Y. Şehsuvaroğlu tarafından *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan anılarında Ahmed Rıza Bey, İttihat ve Terakki'nin eksik ve yanlışlarını aktarmaktadır.¹¹⁹ Ahmed Rıza Bey'in özellikle Ermeniler konusunda ve harekete geçmenin zamanı ve yöntemi çerçevesinde İttihat ve Terakki ile ayrı düştüğü bilinmektedir. Ahmed Rıza Bey, siyaseten olaylarda daha barışçıl, eylemden ziyade teoriden yana bir tavır içindedir. Ahmed Rıza Bey anılarında İttihat ve Terakki'nin girdiği büyük çatışmalarda kolunu kanadının kırıldığını

117 *Son Posta*, Üçüncü Kısım No:9, 4 Eylül 1933.

118 *Son Posta*, Dördüncü Kısım No:1, 14 Şubat 1934.

119 Ahmed Rıza Bey'in 1930'daki ölümünden önce son yıllarını geçirdiği Vanıköy' deki çiftlikte anılarını yazdığı ve bir İttihat ve Terakki Tarihi yazmaya başladığı bilinmektedir. Ancak son yıllarda yaşadığı ekonomik sıkıntılarla birlikte elindeki siyasi vesikaları ve kütüphanesini satmıştır. Haluk Şehsuvaroğlu tarafından ilk Cumhuriyet gazetesinde elde olduğu kadarıyla yayınlanan anıları daha sonra kitaplaştırılmıştır: *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, haz. Bülent Demirbaş, (İstanbul: Arba Yayınları, 1988).

ve bu nedenle kısa ömürlü olduğunu aktarmaktadır. Ahmed Rıza Bey'e göre Cemiyet'in en önemli kabahati karşısındaki cepheyi anlayamamak ve cemiyetin ilkelerine uygun olmayan kişileri cemiyete kabul etmektir. Sonrasında da cemiyeti yıkmak için bir araya gelen “*derme çatma fırkalara*” karşı duramamıştır.¹²⁰

Ahmed Rıza Bey, halkın meşrutiyete bakışı ile ilgili olarak da meşrutiyetten sonra halkın bu defa da her şeyi padişah ve hükümetten beklemek yerine cemiyetten beklemeye başladığı değerlendirmesini yapmaktadır. Ahmed Rıza Bey'e göre Cemiyet'in hataları vardır ancak meşrutiyet ile istenen başarının yakalanamamasının asıl sebebi “*halkın muamelesidir*”.¹²¹

Şapolyo' da Enver ve Cemal Paşaları mektupları üzerinden eleştirmekte ve çökmekte olan imparatorluğu kurtarma iddiasında olan bu zatların “*Anadolu kan deryası içinde boğulurken hala kendilerini Paşa zannedip*” Atatürk'ten Türkistan'ı kurtarmak için yardım isteyerek çocukça öğütler verdiklerini söylemektedir. “*Bunlar Anadolu'yu tanımadıkları gibi Atatürk'ün dünya çapında bir insan olduğundan habersiz*”dirler.¹²² Şapolyo bununla birlikte, Mustafa Kemal'in “*En çok kıskandığı ve onun gibi olmak istediği*” kişinin “*Enver Paşa olduğunu*”¹²³ yazabilmektedir.

Genel olarak İttihat ve Terakki'nin üçlü yönetim kadrosu hayalperest ve sergüzeşt peşinde koşan kişiler olarak tasvir edilmiş ve Türk Milliyetçiliğini bu uğurda feda etmekle suçlanmışlardır: “*Bütün maceralarına rağmen bu memlekette hararetili ve yüksek bir milliyet heyecanını temsil ettiler. Fakat itiraf edelim ki, bu zapturapt edilmez heyecan ve sergüzeşt de Osmanlı İmparatorluğunu yıkmış oldu*”.¹²⁴

İttihat ve Terakki içinde yer alan ve cumhuriyet döneminde milletvekilliği yapan; eğitim alanındaki çalışmaları ile bilinen Kazım Namî Duru'da Hatıralarında İttihat ve Terakki ile ilgili görüşlerini yazmıştır.¹²⁵ Kazım Namî Duru hatıralarında İttihat ve Terakki'yi savunan bir üslup kullanmaktadır. İttihatçıların bazı hatalar yapsalar da vatana hizmet niyetiyle hareket ettiklerini, hatalarının kaynağının tecrübesizlik olduğunu savunur: “*İçlerinde 'Ben Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım' diyen Boşo'ların bulunduğu bir Mebusan Meclisi'ne ne kadar itimat edebilirdi? Bir yandan yıkıcı bir savaşla uğraşırken öte yandan memleketin iç işlerini yola koyma, milli bir iktisat kurmak, ilim ilerlemelerine çalışmak kolay mı idi?*”¹²⁶

120 *Cumhuriyet*, Tefrika No: 10, 4 Şubat 1950.

121 *Cumhuriyet*, Tefrika No: 10, 4 Şubat 1950.

122 Şapolyo, *Millî Mücadele'nin İç Alemi*, s.117-118.

123 Şapolyo, 65-68.

124 Tansu, *Galib Vardar*, 235- 237.

125 Hatıraları ilk olarak 1950 yılında Millet Dergisi'nde tefrika olarak yayınlanmış, 1957 yılında kitap olarak basılmıştır.

126 Kazım Nâmi Duru, “*İttihat Terakki*” *Hatıralarım*, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1975, s 3.

Duru, İttihatçılarının amacının birlik sağlamak olduğunu ve Kanun-i Esasi'nin yeniden ilanının bütün sorunların çözümü sandıklarını ifade etmektedir: “*Bir kere Kanuni Esasi ilan edildi, Millet hürriyete kavuştu, Meclisi Mebusan açıldı mı, Cemiyetin vazifesi bitmiş olacaktı. Bundan sonrasını düşünen yoktu*”.¹²⁷

Duru, İttihatçıların uzun erimli ve ayrıntılı bir planları olmadığını da ortaya koymuş oluyordu. “*Biz, cemiyeti kurduğumuz vakit, olayların bu kadar süratle yürüyeceğini, bizi tam bir başarıya yaklaştıracağını pek ummamıştık. Başarıya varmak için belki daha çok yıllar çalışacağımızı, birçok kurbanlar da vereceğimizi hesaba katmıştık*”.¹²⁸ Duru, bir anlamda II. Meşrutiyet'in ilanının Cemiyet'ten ziyade koşulların etkisi altında geliştiğini ve Cemiyet'in iktidar ile hazırlıksız bir şekilde karşı karşıya kaldığını itiraf etmektedir.

İttihatçılar işe başlarken ikbal hırsıyla yola çıkmamışlardı. “*... (İttihatçılar) içlerinde tek tük ihtirashlı adamlar bulunsa da bunlar ötekilerin yanında ihtirashlarını göstermeye bile cesaret edemiyorlardı. (...) işte meşrutiyeti elde etmek için hayatlarını dahi hakir görece kadar çalışan gerçek İttihatçılar hep böyle, dünyalığa mevkiye karşı kayıtsız kaldılar. Onlar mevkiye koşmadılar, mevkiler onların ayaklarına geldi*”.¹²⁹ Ayaklarına makam ve mevkiler gelen İttihatçılar bu makam ve mevkiler için yeterli miydiler? sorusunu soran Duru, net bir cevap vermekten kaçınmaktadır.

Kazım Namî Duru'nun İttihat ve Terakki'ye yönelttiği en önemli eleştiri hükümetlere üye vermekte takındığı tutumdur. Siyasi bilgilerindeki eksiklikle yaşadıkları çeşitli çekincelerin “yeni bir hayatı” engellediğini aktarmaktadır.¹³⁰ Duru'nun nihayetinde vardığı sonuç şudur:

Hakikatte inkılâp yapan adamlar, onun mesuliyetlerini de yüklenmelidir. Devlet işlerini el bile sayılamayacak adamların ellerine bırakarak, millet meclisindeki çoğunluklarına güvenmek elbette doğru değildi. Hele hiç de mütecanis olmayan bir mecliste çoğunluğun pek o kadar önemli işler beceremeyeceğini de kabul etmek lazımdır. Arkadaşlarla beraber biz de bunu geç anladık.¹³¹

Duru'nun sıklıkla “biz” öznesini kullanması kendisini ne kadar soyutlamaya çalışırsa çalışsın kendini İttihat ve Terakki'nin bir parçası olarak görmeye devam ettiğini göstermektedir

Duru, İttihatçıların fedailik ve siyasi cinayetlerdeki tutumuyla ilgili de bilgi verir.

127 Duru, 8-9.

128 Duru, 29.

129 Duru, 44.

130 Duru, 44.

131 Duru, 51.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulduktan biraz sonra, her arkadaş fedailiğe yazılmaya çağrıldı. Fakat bu mecburi değildi, isteyen yazılır, istemeyen serbest kalırdı; çünkü fedaililikten maksat, hep birden ihtilal hareketi yapmak değil, icabında Cemiyetin, vatan haini saydığı, ölümüne karar verdiği kimseleri, öteki dünyaya göndermekti. Böyle olmakla beraber Cemiyetin merkezinden hiçbir fedai arkadaşına ‘filancayı dünyadan kaldırmaya karar verildi sen memursun’ emri verilmemiştir.¹³²

demektedir.

Ahmet Samim cinayetiyle ilgili de İttihatçıların suçsuz olduğunu savunur:

Onları İttihat ve Terakki öldürttü, sanıyorlardı. Hâlbuki Meşrutiyetten evvel de sonra da öldürülenlerin hiçbiri İttihat ve Terakki mesullerinin kararları emirleriyle olmamıştır kanaatindeyim. Bunların hepsi şahsi inkisarların eseri idi. Fakat kim dinler, bütün bu cinayetler İttihat ve Terakki’ye yükletiliyordu. Çünkü katiller meçhul kalıyordu.¹³³

Duru’ya göre İttihatçılar ellerinden geleni yapmışlardır. Savaşa girmek onların tercihi değil şartların zorlaması sonucunda gerçekleşmiştir. Duru’ya göre İttihatçılar kötü insanlar değildir. Buna kanıt olarak Atatürk’ün birlikte çalıştığı ittihatçıları isim vererek örnek göstermiştir.¹³⁴

İttihatçıları kısmen de olsa savunan bir diğer isimde Hüseyin Cahit Yalçın’dır. Yalçın, İttihat ve Terakki’yi kuranların yurt sevgisine sahip gençler olarak tecrübesizliğin kurbanı olduklarını ifade etmektedir. Cemiyet’in Abdülhamid’i devirdikten sonra ülkenin başına geçmek hırslında olmadığını, elinde olmadan işleri akışına bıraktığını ifade etmektedir.¹³⁵ Yalçın, böylece İttihat ve Terakki’nin en fazla eleştirildiği II. Meşrutiyet sonrasında yönetimi ele almama konusunda Cemiyeti savunuyor ve başka türlü davranacak gücü ve fırsatı olmadığını itiraf ediyordu. Yalçın, “*İttihat ve Terakki’nin arkasından rahmet okuyabilir miyiz?*” diye sormakta ve cevabını şöyle vermektedir:

Ben buna hiç duraksamadan evet derim. İttihat ve Terakki, bu ülkede bir ulusal onur, bir yurtseverlik, bir ülkü okulu oldu. Milli Kurtuluş Savaşının şefi yanındakilerin en bağlı, en özverili olanlarını ittihatçılar arasından buldu. İttihat ve Terakki’nin kusurlarını, hiç örtmeye çalışmayarak bu

132 Duru, 21

133 Duru, 61.

134 Duru, 4, “*İttihatçılar vatan haini kötü insanlar olsaydılar; Büyük Atatürk Selanik’te sonradan İttihat ve Terakki ile kaynaşan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurucularından hocamız Naki’yi, Mithat Şükrü Bleda’yi, Edip Servet Tör’ü, İttihat Terakki İzmir mesul katibi Celal Bayar’ı, Ohrili Eyüp Sabri’yi, nihayet beni Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne alıp arkadaş edinirler mi idi?*”

135 Yalçın, *Siyasi Anılar*, 24.

anılar arasında yeri geldikçe çözümlerim ve açıkladım. Bütün bunları terazinin bir gözünde tutmakla birlikte, İttihat Terakki'nin temiz ve yüce ülküsü, kişisel çıkarları hor görerek her zaman özgeçi içinde yurdun iyilik ve esenliğine kendini adanması ve ulusal devrime taban hazırlaması saygıyla anılmaya yaraşır bir hizmet oluşturur.¹³⁶

Yalçın, Fırka-Cemiyet ayrışmasını ise birçok yanlış anlamalara dedikodulara, eleştirilere ve karışıklıklara yol açacak bir iş olarak eleştirmekteydi. Buna rağmen bu ikiliği “*hem bir güç hem bir zayıflık*” olarak tanımlıyordu.¹³⁷

Yalçın, siyasi cinayetler ile ilgili de muhalif gazete muharrirlerinde hissedilen bir telaş ve yaygara kokusu ile kendilerine sıkılan bir kurşunu durdurmak ister gibi öldürülen arkadaşlarının cesetlerini bir hitabet, bir propaganda kürsüsü gibi kullandıklarını söylerken¹³⁸ bir taraftan da Hasan Fehmi'nin öldürülmesini bir düş kırıklığı olarak tanımlıyor ve İsmail Mahir Paşa'nın öldürülmesine ilişkin olarak da şunları söylüyordu. “*Herhalde girişim, cemiyetten çıkmışsa büyük bir yanlışlıktı. Bir cemiyetin saygınlığı halka dehşet salmak yolu ile sürdürülemez*”.¹³⁹

Yalçın'ın Talat Paşa ve Enver Paşa hakkındaki yorumları da Talat Paşa hakkında oldukça olumlu ve empatik, Enver Paşa hakkında ise eleştirel olmakla birlikte anlayışlı bir yapıdadır. Yalçın'a göre Talat Paşa, “*Cemiyetin ve hükümetin bütün yükünü omuzlarında taşıyan; inançlı ve ateşli bir devrimci*” dir.¹⁴⁰ “*Talat*”ı yalan söylemeyen, alçak gönüllü, sade bir kişilik olarak tanımlayan Yalçın'ın bu görüşlerinde anılarında aktardığı gibi Cemiyet'e girişinde Talat Paşa'nın oynadığı rolün etkisi olabilir. Enver Paşa hakkında ise öncelikli değerlendirmesi Enver Paşa'nın hürriyet kahramanı olarak kendisine gösterilen sevgiyi “*alın yazısı nedeniyle*” sonuna kadar koruyamadığıdır çünkü; “*... çok alçak gönüllü görünen Enver, sonradan mevki tutkusuna kapılır gibi olmuştu*”.¹⁴¹ Yalçın, her şeye rağmen Enver Paşa'nın sonradan kendisine yöneltilen aşırı ve insafsız yargıları hak etmediği görüşündedir. Yurdunu sevdiğinden, namuslu ve gözü pek bir asker olduğundan emin olduğu Enver Paşa'nın devlet adamlığından emin değildir.¹⁴² Yalçın, Enver Paşa ve Talat Paşa arasında bahsedilen soğukluk ve dolaplara ise hiç ihtimal vermemekte ve dönemin gazetelerine yansıyan bu dedikoduları şaşkınlıkla okuduğundan bahsetmektedir. “*Sanırım bütün bu olayların, Enver'le Talat arasında bir ölüm dirim çatışması biçimini almış ve alttan alta o kadar*

136 Yalçın, 247.

137 Yalçın, 51.

138 Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri*, sayı:101, Tefrika no:31, 1935.

139 Yalçın, *Siyasal Anılar*, 53.

140 Yalçın, 147-149.

141 Yalçın, 204.

142 Yalçın, 203-204.

dolaplar çevrilmiş olmasına inanmıyorum. Bütün bunları tanıtlamak için çok inanılır belgelerin açığa çıkması gerekir"¹⁴³ diyordu.

Talat Paşa ve Enver Paşa'nın yanı sıra uzun yıllar İttihat ve Terakki'yi ayakta tutmuş ve liderlik etmiş Ahmed Rıza Bey'e karşı takınılan tutum da önemlidir. Ahmed Rıza Bey, II. Meşrutiyet döneminin meclis reisi olarak hürmet görmüştür. Ahmed Rıza Bey, o dönemde İttihat ve Terakki içerisinde tanınmış ve yetke sahibi en önemli isimdir. Ahmed Rıza Bey'e ilişkin tartışmalar Ermeni sorunu ve tedhiş yöntemine karşı takındığı karşıt tavır etrafında düğümlenmiştir. Ahmed Rıza Bey ya gerçek bir demokrat ve hümanist ya da eyleme geçmekten korkan bir teori adamı olarak iki uçta tasvir edilmiştir. Prens Sabahattin grubuna yakın olan Ahmet Bedevi Kuran; Ahmed Rıza'ya sert eleştirilerde bulunan taraftadır. İttihat ve Terakki'nin yayıncılıktan başka bir yöntem düşünmeyerek eylem yönünden zayıf kaldığını ileri sürer:

Murat Bey'in İstanbul'a dönüşünden sonra, Avrupa'da Jön Türklüğü temsil edebilecek bir reise şiddetle ihtiyaç vardı. Ahmet Rıza Bey, bu mevkiyi dolduramıyor, bu inatçı mücadele kahramanının kendini beğenmiş hallerinden rahatsız olanlar kendisiyle beraber çalışmak istemiyordu.¹⁴⁴

Ahmet Rıza Bey Jön Türk mücadelesini şahsı adına istismar etmiştir.¹⁴⁵

Dönemde sıklıkla tartışılan bir konu da Bab-ı Âli Baskınıdır. Duru, baskının düşünülerek planlanmadığını belirtmiştir. "(...) *Biz İttihatçılar birlikte yaptığımız bütün hareketlerimizde, ani ihtiyacın tesiri altında bulunduk. Memleket, millet için yapılması zaruri görülen hareketler çok defa birkaç saat içinde kararlaştırılır, derhal de işe başlanırdı*".¹⁴⁶ Dönemin ittihatçı gelenekten gelen bir diğer ismi Celal Bayar'da baskınla ilgili olarak baskını yapanların şahsi olmayan hedeflerini açıkça ortaya koyduklarını ve kin uğruna hukukun temel kurallarını çiğnemediklerini söylemiştir.¹⁴⁷ Tansu'da İttihat ve Terakki İçinde Dönenler kitabında baskının başka çare kalmayınca "*Trakyasız, Edirne 'siz bir barışın yaratacağı felaketi önlemek için*" yapıldığını aktarmaktadır.¹⁴⁸

Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat' da *Hatıralarım 1842-1946* adıyla anılarını yayınlamış ve daha çok Abdülhamid, Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki dönemlerine ilişkin olaylardan bahsetmiştir. 1908'de Meşrutiyetin ilan edilmesinin Selanik ve Manastır'dakiler tarafından başarıldığını, Jön

143 Yalçın, 207-208.

144 Kuran, *Jön Türkler*, 118.

145 Kuran, 120

146 Duru, *Hatıralarım*, 54.

147 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 4, (İstanbul: Sabah Yayınları, 1997), 46-47.

148 Tansu, *Galib Vardır*, 106.

Türklerin bu başarıda olan paylarının görüldüğünden az olduğunu ifade eder.¹⁴⁹ Mithat, yurtdışındaki Ahmed Rıza Bey gibi Jön Türklerin çalışmalarının etkisiz olduğu düşüncesindedir.

Anılarında Ali Haydar Mithat'ın İttihat ve Terakki'ye destek vermek konusunda kararsız kaldığı ve İttihat ve Terakki dışında “*milletin iyiliğini isteyen ciddi bir kuvvet göremediğinden*” cemiyeti idare edenler ile samimi bir iş birliği yaptığını anlatmaktadır.¹⁵⁰ Ali Haydar Mithat' da pek çokları gibi İttihat ve Terakki'nin en büyük hatasının Abdülhamid ve çevresine karşı müsamahalı davranmak olduğunu savunur.¹⁵¹

Erken Cumhuriyet döneminde II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'yi anlatan çok sayıda tefrika yayımlandı. Bu tefrikalar dönemin ayrıntılarını ortaya koyan ve bu çalışmanın amacı olan bakışın belirlenebilmesini sağlayan detayları içeren önemli kaynaklardır. Tefrikaların II. Meşrutiyet'e karşı olumlu, İttihat ve Terakki faaliyet ve liderlerine karşı genel olarak eleştirel ve olumsuz yaklaşımları görülmektedir. Ana eleştiri noktası İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra yaptığı hatalar ve iktidara hazır olmama konusuna odaklanmış görünmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanında rol oynayan Cemiyet'in hürriyet, meclis ve Kanun-i Esasî söylemleri takdir edilmiş, ancak söylemlerinden uzaklaşan ve iktidara hazır olmayan İttihat ve Terakki'nin sürecin sonunu olumlu bitiremediği kaydedilmiştir. İttihat ve Terakki'nin insafsız suçlama ve eleştirilere maruz kaldığını belirten isimler ise yaklaşmakta olan Dünya Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumda şartların getirdiği tepkisel yaklaşımlarda bulunduğu savunmasını yapmışlardır. İttihatçı liderlere ise yöneltilen başlıca eleştiri hayalperest tutumları ve bu tutumun özellikle Enver Paşa'da Millî Mücadele boyunca devam ettiğidir.

149 Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1842-1946*, (İstanbul Mithat Akçit Yayını, 1946), 189.

150 Mithat, 224.

151 Mithat, 190.

Sonuç

Çalışma sonucunda elde edilen verilere göre, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki hakkında mutlak tek bir görüş ve fikir birlikteliği olmadığı ortadadır. Bu nedenle bireysel olarak görüş farklılıklarından hareketle bireysel ya da eser bazında bakış açısı ve tutum belirlenebilir. Diğer bir konuda aktarılan anı ve görüşlerin biz araştırmacıları bazı ortak kanaatlere ulaştırmakta yeterli olduğudur. Bu çerçevede giriş bölümünde açıklanan araştırma soruları bu araştırma ışığında şu şekilde cevaplanabilir.

Cumhuriyet'in ilk kuşakları II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'yi birbirinden ayırmış mıdır? Yoksa bir bütün olarak mı görmüşlerdir?

Büyük bir çoğunlukla Cumhuriyet'in ilk kuşakları II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki'yi birbirinden ayırmışlardır. Meşrutiyet demokrasi kültürünün başlangıcı; II. Meşrutiyet, demokrasi değerlerinin en önemli adımıdır ve Cumhuriyet'in demokrasi değerlerine sahip daha ileri bir versiyon olarak demokrasi sürecinin bir devamı olduğu kabul edilmiş görünmektedir. II. Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet'in ortak noktalarından biri de toplumsal dönüşüm hedefinin iki dönemde de aynı yönde (liberal demokrasi) hedeflenmiş olmasıdır. Burada Meşrutiyet'in biraz daha İngiliz modeline yakın Cumhuriyet'in ise Fransız modeline yakın olduğu tespiti yapılabilir. İttihat ve Terakki ise II. Meşrutiyet döneminin önemli bir aktörüdür ancak ömrünü tamamlamıştır. Cumhuriyet Halk Partisi, İttihat ve Terakki'den farklı Cumhuriyet'in ilkelerine uygun hareket eden bir siyasal partidir. Genel kanı; II. Meşrutiyet ile bir sürekliliği kabul ederken İttihat ve Terakki ile bir kopuş söz konusudur. İttihat ve Terakki ile kopuş konusunun kabulünde Mustafa Kemal Atatürk'ün görüşlerinin önemli bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Vurgulanması gereken bir noktada İttihat ve Terakki'den gerçekleşmiş olan kopuşa çeşitli itirazların geldiği, öyle ya da böyle İttihat ve Terakki'nin siyasal parti olarak gelenek belirleyici bir rolü olduğunun zaman zaman dile getirildiğidir. Aynı şekilde siyasal rejim değişikliği açısından bir kopuş söz konusu iken devlet eliyle değişim beklentisi, yönetim örgütünün ve idari yapının benzerliği ile eğitim ve mali sistem mirasında bir devamlılık mevcuttur.

Tutumların olumlu ya da olumsuz olmasını etkileyen nedenler nelerdir?

Tutumların olumlu ya da olumsuz olmasını etkileyen nedenler ise şu şekilde maddeleştirilebilir:

- Triumviraya yakınlık ve bireysel ilişkilerin durumunun tutumu etkileyen başlıca faktör olduğu açıktır. Yakınlık arttıkça duygusal tepki artıyor görünmektedir.

- Enver Paşa'ya olan olumsuz tutum Talat Paşa ve Cemal Paşa'ya olan olumsuz tutumdan fazladır. Bu durumda Enver Paşa'nın II. Meşrutiyet sonrasında Mustafa Kemal Paşa ile olan rekabeti ve Millî Mücadele sırasındaki faaliyetleri etkili olmuş görünmektedir. İttihat ve Terakki'nin bu üç lideri; görev ve sorumluluk bilinci, kanun ve nizam sağlamada yetkinlik, siyaseten demokratik olma/olmama, kibir sahibi olma/olmama ve makam-mevki düşkünü olma/olmama yönünden karşılaştırılmış ve eleştirilmiştir. Özetle; görev ve sorumluluk bilinci en fazla olarak Talat Paşa ardından Enver Paşa olarak açıklanmıştır. Cemal Paşa, daha az söz konusu edilmiş, genellikle askerliği bilen disiplinli yönü ile görev ve sorumluluk bilincine sahip olarak tanımlanmıştır. Enver Paşa'ya görev ve sorumluluk bilinci olmasına rağmen yapılan ana eleştiri gerçekçi davranmaması hayalci yönünün ağır basması şeklinde olmuştur. Kanun ve nizam sağlama yetkinliği açısından ise ağırlıklı olarak Talat Paşa'nın ismi öne çıkmaktadır. Cemiyetin 1908 öncesi dönemine ilişkin ise kanun ve nizam sağlamada öne çıkan isim Bahaeddin Şakir'dir. Dr. Nâzım ise Bahaeddin Şakir'den daha az sevilmesi nedeniyle kanun ve nizam sağlamadaki rolü konusunda daha geri planda bırakılmış görünmektedir. Ayrıca vurgulamak gerekir ki 1908 öncesindeki kanun ve nizam sağlama cemiyetin örgütlenmesini kapsarken, İttihat ve Terakki iktidarı döneminde ülke yönetimini de kapsamıştır. İki dönemin ağırlığı ve kapsamı aynı değildir. Siyaseten demokratiklik açısından ise İttihat ve Terakki genel olarak iktidara geldikten sonra söylemlerinden, meclis vurgusundan uzaklaşmakla eleştirilmektedir. Demokratik karar davranışları konusunda en fazla öne çıkan isim ise Talat Paşa'dır. Bunun nedeni bu kararları alma durumunda kalan kişinin Talat Paşa olmasıdır. En çelişkili eleştiri ve yorumlar bu demokratik davranma ve davranmama konusunda ortaya çıkmaktadır. Yine siyasi cinayetlere ilişkin ikircikli tutum demokratik karar kapsamında değerlendirilebilir. Cemal Paşa hariç Enver Paşa ve Talat Paşa kibirli olmakla itham edilmişler, Enver Paşa'nın kibri daha fazla eleştirilmiştir. Makam-mevki düşkünü olma konusu ise yazarlar açısından en fazla değişkenlik gösteren husustur. Hüseyin Cahit Yalçın gibi isimler makam -mevki düşkünlüğünden değil yönetimdeki tecrübesizlikten hatalar yapıldığı görüşünderken Ziya Şakir gibi biraz daha dışarıdan isimler özellikle Enver Paşa'yı makam-mevki düşkünü olmak yönünden eleştirmişlerdir.

- Ahmed Rıza, Prens Sabahattin gibi isimlere bakışta ise genellikle Ermeni Sorunu kaynaklı olumsuz tutum görülür. Prens Sabahattin belki de adı geçen isimler arasında olumsuz tutum birliği en fazla olan isimdir. Ahmed Rıza ise hem Cemiyet'in kuruluş sürecince Jön Türkler ve Cemiyet arasındaki ana bağlantı noktalarından biri olması hem de I. Jön Türk Kongresi sonrası Türk Milliyetçiliğinin geliştiği kolun lideri olarak öne çıkması ve 1908'de Cemiyet'in halk tarafından tanınan en önemli ismi olarak Meclis-i Mebusan reisi olması nedeniyle saygı görmüştür.

- Kişilerin İttihat ve Terakki’de oynadıkları rol, üye olup olmamaları, kongrelere katılıp katılmamaları ve Merkezi Umumi ile olan bağlantılarının da tutumları üzerinde etkili olmuştur. Meşrutiyet süreci içinde aktif rol alan ve görevlerde bulunan isimler nötr görünen ancak savunmacı olan bir tutum izlemişlerdir.

- Kişilerin, II. Meşrutiyet dönemindeki görev ve sorumlulukları ile İttihat ve Terakki içindeki görev ve sorumlulukları ne olursa olsun Erken Cumhuriyet dönemindeki konumları tutumun durumunu etkilemiştir.

3) Çeşitli araştırmacıların savunduğu gibi İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet’in Kemalist İdeolojisi arasındaki devamlılık Cumhuriyet’in ilk kuşakları tarafından dile getirilmiş midir?

Millî Mücadeleden itibaren önemli roller oynayan isimlerin önemli bir kısmı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesidir. Erken Cumhuriyet Dönemi’nde bu isimlerin çoğu İttihat ve Terakki’nin ömrünü tamamladığı fikrindedir. Bu fikir de olmayanlar bertaraf edilmiştir. İdeolojiler arasındaki devamlılık; toplumun dönüşmesi fikri ve değer kavramları üzerinden gerçekleşmiştir. II. Meşrutiyet’in sembol değeri Hürriyeti; Millî Mücadele de Hürriyet’in anlamı tam bağımsızlık ile de özdeşleşti. II. Meşrutiyet’in eşitlik, kardeşlik, adalet, millet (devlet), ittihat ve Millî kavramları Cumhuriyet dönemi reformları ile demokratik gelişim sürecinin bir parçası olarak devam etti. Cumhuriyet’in ilk kuşağı başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere II. Meşrutiyet döneminden, İttihat ve Terakki’nin hatalarından önemli dersler çıkarmışlardı. Hedeflerde ortak noktalar bulunmasına rağmen çoğu hata tekrarlanmadı. Ancak bu dönemden kalan bazı travmaların hassasiyet yarattığı da iddia edilebilir. Sonuç olarak bir devamlılığın Cumhuriyet’in ilk kuşakları tarafından açıkça dile getirilmediği görülmektedir.

Son olarak aşağıdaki tablo 1 ile araştırma boyunca incelenen bazılarına az bazılarına daha fazla yer verilen tefrikaların bir analizi yapılacaktır.

Tablo 1’de görüldüğü üzere öncelikle İttihatçı liderlerle bağlantılı konular, II. Meşrutiyet döneminin önemli isimlerinin hatıraları, Meşrutiyet’in ilanı öncesinde olan olaylar öncelikle işlenmiştir. Bu yazı dizilerindeki öznel tutum göz önünde tutularak içerikler değerlendirildiğinde hem II. Meşrutiyet dönemi olayları ile İttihat ve Terakki hakkında önemli bilgiler edinildiği hem de Erken Cumhuriyet Dönemi’nin genel tutumunun anlaşıldığı görülmektedir.

Tablo 1: Tefrikaların Genel Değerlendirme Tablosu					
Gazete	Yazar	Yayınlandığı Tarih Aralığı	Yazı Dizisinin Genel Başlığı	Konusu	Genel Tutumu
Akşam	Amil	Aralık 1932- Nisan 1933	İrithat Terakki'nin Son Günleri	İrithatçı liderlerin yurtdışına çıkıktan sonraki yaşantıları	Olumsuz -Göreceli-Öznel
	Mustafa Ragıp	Ekim 1933- Eylül 1935	İrithat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?	İrithatçı liderler arasında yaşanan güç çatışmalarının Yakup Cemil'in faaliyetleri çevresinde anlatılması	Olumsuz -Göreceli-Öznel
	Mustafa Ragıp	Şubat-Ekim 1935	Meşrutiyeten Önce Manasurda Patlayan Tabanca	Meşrutiyet'in ilanı öncesinde yaşanan önemli olaylar	Olumlu- Göreceli- Öznel
Son Posta	Süleyman Kâni İrem	1939	Meşrutiyet'te Saray ve Babalı	Meşrutiyet ilanı sırasında Saray ve Hükümetin tavrı	Olumsuz -Göreceli-Öznel
	Ziya Şakir	1932-1935	İrithat Terakki Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Öldü?	İrithat ve Terakki'nin kuruluşundan başlayarak 1918'e kadar geçen olaylar	Olumsuz -Göreceli-Öznel
Milliyet	Muhittin Birgen	Ekim 1936- Ağustos 1937	İrithat ve Terakki'de On Sene	1908-1918 Arasındaki olaylar İrithatçı liderlerin yurtdışına kaçış ve ölümleri ile biter	Olumsuz -Göreceli-Öznel
	A.C. (Arif Cemil)	Nisan-Aralık 1934	Bahaeddin Şakir'in Bıraktığı Vesikalara Göre İrithat ve Terakki	Bahaeddin Şakir'in bıraktığı iddia olunan belgeler etrafında yazar, İrithat ve Terakki'nin kuruluşundan I. Dünya Savaşı başlarına kadar olan dönemi	Olumsuz -Göreceli-Öznel
Cumhuriyet		Ekim- Aralık 1946	Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Mentеше'nin Hatıraları	Anılar Meşrutiyet'in ilanın hemen öncesinden başlamakta ve Kuruluş Savaşı sırasında Malta sürgününden dönüğe kadar devam etmektedir.	İ.T. Açısından olumsuz- Meşrutiyet Açısından Olumlu- Göreceli-Öznel
	Haluk Şehsuvaroğlu	Ocak-Mart 1950	İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları	Hatıralar, Ahmed Rıza Bey'in Paris'teki sürgün yıllarıyla başlamakta ve Birinci Dünya Savaşı sonuna dek devam etmektedir.	Olumsuz-Göreceli-Öznel
Fikir Hareketleri	Hüseyin Cahit Yalçın	1935-1938	Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918	Meşrutiyet dönemi tanıtımında çıkan yazıların da kullanılarak Meşrutiyet dönemini yazma yoluna gitmiştir	Olumlu-Göreceli-Öznel- Duygusal
(Yeni) Tanin	Hüseyin Cahit Yalçın	Ağustos 1945- Aralık 1946	Cavit Bey'in Notları	İrithatçıların Maliye Nazırı Cavit Bey'in 1918-1922 tarihleri arasında tuttuğu notlar	Olumlu-Göreceli-Öznel
	Hüseyin Cahit Yalçın	Ekim 1944-Nisan 1945	Tarihi Mektuplar	İrithatçı liderlerin Dünya Savaşı'ndan sonra yurtdışında buldukları dönemde birbirlerine gönderdikleri mektuplar yayınlamıştır	Nötr- Göreceli-Öznel

KAYNAKÇA

I. Süreli Yayınlar

Akşam
Cumhuriyet
Fikir Hareketleri
Milliyet
Son Posta
(Yeni) Tanin

II. Araştırma Eserler

- Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çeviren Fatmagül Berktaş, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.
- Akşın, Sina, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Ankara: İmge Kitapevi, 2023.
- Arıkan, Zeki, *Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Arif Cemil, *Talat Paşa'nın Son Günleri Bir Türk Vurulmuş Diyorlar*, hazırlayan Volkan Soran, İstanbul: Kronik Yayınları, 2020.
- Bardakçı, Murat, *Enver*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Bardakçı, Murat, *İttihatçının Sandığı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, cilt 4, İstanbul: Sabah Yayınları, 1997.
- Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat Terakki Neydi?*, hazırlayan Zeki Arıkan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.
- Çiçek, Hikmet, *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.
- Denker, Arif Cemil, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, hazırlayan Metin Martı, İstanbul: Arma Yayınları, 2006.

- Duru, Kazım Nami, “*İttihat Terakki*” *Hatıralarım*, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1975.
- Eryüksel, Hasan, *Ziya Şakir Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Anıl Matbaası, 1949.
- Esatlı, Mustafa Ragıp, *Ölümünden Sonra Rıza Tevfik*, İstanbul: Sinan Matbaası, 1950.
- Hanioğlu, Şükrü, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Hatıraları ve Mektuplarıyla Talât Paşa*, hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 2008.
- İrtem, Süleyman Kâni, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön Türk İhtilali*, derleyen Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- İrtem, Süleyman Kâni, *Meşrutiyetten Mütarekeye Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Yılları 1909-1918*, hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 2004.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Kavaklı, Nurhan, *Bir Gazetenin Tarihi Akşam*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1959.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çeviren Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çeviren Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, hazırlayan Bülent Demirbaş, İstanbul: Arba Yayınları, 1988.
- Menteşe, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Ankara: Altınordu Yayınları, 2019.

- Mithat, Ali Haydar, *Hatıralarım 1842-1946*, İstanbul: Mithat Akçit Yayını, 1946.
- Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi: Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?*, hazırlayan Nurer Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2004.
- Mustafa Ragıp, *Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, hazırlayan Raşan Aktaş, İstanbul: Bengi Kitap Yayın, 2007.
- Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti: Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri 1906-1908*, hazırlayan Çiğdem Önal Emiroğlu, Kudret Emiroğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.
- Özcan, Ahmet, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik (1908-1960)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, *Sosyalist Açından Jöntürk Hareketi*, çeviren Ayşe Hacıhasanoğlu, Mazlum Beyhan, İstanbul: Yordam Kitap, 2020.
- Ramsaur Jr, Ernest Edmondson, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çeviren Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1972.
- Ramsour, Ernest Edmondson, *Genç Türkler ve İttihat Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, çeviren Hacasan Yüncü, İstanbul: Etkin Kitaplar, 2013.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin İç Alemi*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1967.
- Tansu, Samih Nafiz, *İttihat Terakki İçinde Dönerler- Anlatan: Galib Vardar*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1960.
- Tekir, Süleyman, *İttihatçılık Doğuş 1908*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2024.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Hürriyet'in İlanı: İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul: Kronik Kitap, 2023.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1998.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi*, cilt 1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, cilt 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Uca, Alaattin, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, Konya: Kömen Yayınları, 2015.

- Üstündağ, Ayla, *Sözlü Tarihin Büyük Üstadı Dedem Ziya Şakir*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2011.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Pankuş Yayınları, 2023.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, hazırlayan Rauf Mutluay, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1976.
- Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki Nasıl Doğdu?*, cilt 1, *Nasıl Yaşadı?*, cilt 2, *Nasıl Öldü?*, cilt 3, hazırlayan. İsmail Hakkı Avcı, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2018.
- Zürcher, Erik Jan, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 1924-1925*, çeviren Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Zürcher, Erik Jan, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, çeviren Nüzhet Salihoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

III. Makaleler

- Acun, Fatma, “Muhteva Analizi Metodu ve Cumhuriyet Tarihi Araştırmalarında Kullanımı”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 22, 1 (2005): 27-50.
- Aydın, Suavi ve Ömer Türkoğlu, “İttihad ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası”, *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek* derleyen Ferdan Ergut içinde, 260-285. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Baykal, Bekir Sıtkı, “93 Meşrutiyeti”, *Belleten* 6, 21-22 (Ocak 1942): 45-83.
- Bedir, Ayşe, “Atatürk'ün Türk Kadınına Bakışı: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri'nin Muhteva Analizi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 76, (Nisan 2023): 197-220, <https://doi.org/10.51290/dpusbe.1246141>.
- Birgen, Muhittin, “İttihat ve Terakki'ye Dair Neler Yazacağız?”, *Son Posta*, 16 Ekim 1936.
- Çöllü, Ersan Fazıl ve Yunus Emre Öztürk, “Örgütlerde İnançlar-Tutumlar Tutumlarının Ölçüm Yöntemleri ve Uygulama Örnekleri Bu Yöntemlerin Değerlendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 9, 1-2 (2006): 373-404.
- Doğan, Necmettin, “Türk Demokrasi Tarihini Anlamanın Bir Aracı Olarak Meşrutiyet”, *II. Meşrutiyet “100.Yıl”*, *Doğu-Batı* 1, 45 (Mayıs-Haziran-Temmuz 2008): 133-148.

- Gözen, Mustafa, “Değer ve Değerleme Hakkında Kavramsal ve Kuramsal Bir Çalışma”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 22, 2 (Kasım 2019): 374-382.
- Hanioglu, Şükrü, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 23: 476-484. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- İnalcık, Halil, “Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji”, *Oryantalizm I, Doğu-Batı*, 20 (Ağustos-Eylül-Ekim 2002): 13-39.
- İnalcık, Halil, “Osmanlılarda Batı’dan Kültür Aktarması Üzerine”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler* içinde, 425-430. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- İnalcık, Halil, “Turkey Between Europe and The Middle East”, *Journal Of International Affairs* 3, 1, (March-May 1998): 1-7.
- İnan, Afet, “Atatürk’ü dinledim: Trablusgarp’ta Hürriyete Karşı İsyan”, *Bellekten* 8, 31 (Temmuz 1944): 387-401.
- İnan, Afet, “Atatürk’ü Dinlerken: Gerilla Hakkında İki Hatıra”, *Bellekten* 1, 1 (Ocak 1937): 15-19.
- İnan, Afet, “Atatürk’ü Dinlerken: Mukaddes Tabanca”, *Bellekten* 1, 3-4 (Temmuz 1937): 605-610.
- İnan, Afet, “Atatürk’ü Dinlerken: Vatan ve Hürriyet”, *Bellekten* 1, 2 (Nisan 1937): 289-298.
- Kaan, Oğuz, “Türk Siyasi Tarihi’nde Jön Türk Kongreleri”, *Econharran Harran Üniversitesi İİBF Dergisi* 3, 4 (2019): 1-19.
- Kızıldoğan, Hüseyin Sami, “Vatan ve Hürriyet=İttihat ve Terakki”, *Bellekten* 1, 3-4 (Temmuz 1937): 619-625.
- Mardin, Şerif, “Siyasi Fikir Tarihi Çalışmalarında Muhteva Analizi”, *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler* 2, derleyen Mümtaz’er Türküne içinde, 9-24. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Mutlu, Sevda, “Atatürk’ün Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Geçişte Rejim Stratejileri: Atatürk’ün TBMM Açış Konuşmalarının İçerik Analizi (1920-1938)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXX, 90 (2014): 83-114.
- Örs, Orhan, “Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 51 (Bahar 2013): 679-716.

- Smakaj, Gentrit ,“Birinci Jön Türk Kongresi ve Arnavutlar (Paris 4-9 Şubat 1902)”, *CEDRUS XI*, (2023): 445-459, <https://doi.org/10.13113/CEDRUS.202324>.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, “Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal’in Mektuplaşmaları”, *Bellekten* 44, 174 (Nisan 1980): 301-345, <https://doi.org/10.37879/bellekten.1980.301>.
- Tunaya, Tarık Z., “Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Tefekküründe ‘İslamcılık Cereyanı’”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 19, 3-4 (1954): 630-670.
- Tunaya, Tarık, “Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Tefekküründe ‘Garbcılık Cereyanı’”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 14, 3-4 (1948): 585-630.
- Uyar, Hakkı, “Millî Mücadele ve Cumhuriyet Kadrolarının İkinci Meşrutiyet’ten ve Birinci Dünya Savaşı’ndan Çıkarıldığı Dersler”, *Belgi* 1, 7 (Kış 2014): 829-835.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, “Tarihi Mektuplar”, *(Yeni) Tanin*, 15 Mart 1945.
- Yüksel, Nahit, “‘Fikir Hareketleri’ Dergisinde (1933-1940) Hüseyin Cahit’in (Yalçın) Türk Devrimi’ne Bakışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 22, 64-65-66 (2006): 347-378.

IV. Tezler

- Göçer, Güngör, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Popüler Bir Tarihçi: Ziya Şakir” Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2017.

V. İnternet Kaynakları

- Arıkan, Mustafa, “Cumhuriyet Gazetesi”, Atatürk Ansiklopedisi, erişim 17 Temmuz 2024, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cumhuriyet-gazetesi/>
- <https://www.gastearsivi.com/>
- Karcı, Erol, “Son Posta Gazetesi”, Atatürk Ansiklopedisi, erişim 12 Temmuz 2024, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/son-posta-gazetesi/>

Extended Abstract

The purpose of this study is to analyze the perspective of the Early Republican Period towards the Second Constitutional Monarchy (Constitutional Monarchy II) and the Committee of Union and Progress (CUP) by evaluating general attitudes. People's attitudes are shaped by their value to specific objects, situations, or concepts. This valuation reflects the attribution of meaning to an entity based on categories such as positive, negative, relative, absolute, subjective, or objective. Values are also subject to change depending on cultural and temporal contexts. In line with the research objectives, the study identifies the positive, negative, and neutral attitudes present in memoirs, opinions, and evaluations related to the Second Constitutional Monarchy and the CUP. A conceptual analysis was conducted using keywords derived from the sources, with attention given to whether different terms were used interchangeably. Within the framework of the values and conceptual usage of the Early Republican Period, key terms include liberty, consultation (meşveret), justice, equality, state (nation), homeland (country), unity, and nationality. Notably, the term "liberty" encompasses meanings associated with both freedom and democracy. Similarly, "state" and "homeland" are frequently employed to denote the concept of nationhood. After the failure of the Second Constitutional Monarchy's ideal of unity, the term "nationality" was increasingly used synonymously with Turkish identity. The criteria for criticizing the leaders of the Committee of Union and Progress can be categorized into four main groups: commitment to duties and responsibilities, competence in establishing laws and order, political alignment with or deviation from democratic principles, and whether or not they exhibited arrogance or an obsession with power and position. Determining the implicit meanings and categorizations of these terms necessitated a historical process analysis. The primary research questions addressed are as follows: Did the early Republican generations differentiate between the Second Constitutional Monarchy and the CUP, or did they perceive them as a unified entity? What were the underlying reasons for their positive or negative attitudes? Furthermore, did these early generations recognize the continuity between the CUP and the Kemalist ideology of the Republic, as posited by various scholars? Many of the founders of the Republic were directly or indirectly involved during the Second Constitutional Monarchy, and their perspectives on this period were influenced by their personal experiences. Additionally, the Republic's institutional stance toward the Second Constitutional Monarchy and the CUP affected individual attitudes. While the memoirs used as primary sources reflect subjective viewpoints shaped by these attitudes, they remain invaluable due to the lack of an extensive CUP archive. These memoirs serve as key sources for understanding the Early Republican Period's perspective on the Second Constitutional Monarchy and the CUP.

Tefrikas (The Newspaper Serial) were a prominent feature of popular historical writing in Türkiye until the 1960s. Newspapers of the time published numerous serialized articles on the Second Constitutional Monarchy and the CUP, with their editorial stances influencing the selection of topics and narratives. Many of these serialized articles were later compiled into books. Among these newspapers, *Son Posta* and *Akşam* were particularly noteworthy. For example, *Son Posta* published Ziya Şakir's series titled "How was the Committee of Union and Progress Born, How Did It Live, How Did It Die?" and Muhittin Birgen's series "Ten Years in the Committee of Union and Progress". Ziya Şakir, as one of the most prolific serial writers, provided extensive coverage of the CUP's activities. On the other hand, *Akşam* published the highest number of serialized articles (205) and often focused on historical narratives. Notable examples include "The Last Days of the Committee of Union and Progress" by the pseudonymous Amil, "The Curtain of Mystery in the History of the Committee of Union and Progress: Why and How Yakup Cemil Was Murdered?" by Mustafa Ragıp, and "The Palace and the Sublime Porte in the Constitutional Monarchy" by Süleyman Kâni İrtem. In comparing these two newspapers, *Son Posta* predominantly explored the inner workings and trajectory of the CUP, while *Akşam* concentrated on the proclamation and early developments of the Second Constitutional Monarchy. Other newspapers, such as *Milliyet*, featured articles like "According to the Documents Left by Bahaeddin Şakir: The Committee of Union and Progress" and "The Special Organization (Teşkilat-ı Mahsusa) During the Great War" by Arif Cemil. Prominent figures such as Hüseyin Cahit Yalçın, Halil Mentеше, and Ahmed Rıza also published their memoirs in various periodicals, contributing to the broader discourse.

All of these authors were either CUP members or had close associations with the organization. Their attitudes were shaped by their roles within the CUP and their proximity to its leadership; greater proximity generally corresponded with more favorable views. Many perceived the Republic as the culmination of the democratization process initiated during the Second Constitutional Monarchy. Positive attitudes toward the Constitutional Monarchy framed the Republic as an advanced development of earlier reforms, influenced significantly by Mustafa Kemal Atatürk's ideas. These perspectives largely aligned with the official Republican narrative, which recognized the challenges and continuities in the transition from the Constitutional Monarchy to the Republic. However, attitudes toward the CUP varied significantly depending on the context. While the Second Constitutional Monarchy was often viewed positively as part of a democratic evolution, the CUP was more contentious. The Republican narrative portrayed the CUP as a political entity that had completed its historical role. Nevertheless, some former CUP members struggled to accept its dissolution. In conclusion, while the Second

Constitutional Monarchy and the CUP were closely associated processes, they were not perceived as an inseparable whole during the Early Republican Period. The CUP was regarded as a key actor that facilitated the proclamation of the Constitutional Monarchy, but the process itself was deemed more significant than the organization. Discussions about ideological continuity between the CUP and Kemalism remain inconclusive, with some researchers identifying shared goals in modernization and nationalism, while others highlight critical differences. On one issue, however, there is consensus: the divisiveness of political rivalries during the Second Constitutional Monarchy was a significant source of turmoil.

Geliş Tarihi: 20 Mayıs 2024
Kabul Tarihi: 5 Eylül 2024

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal of Modern Turkish History Studies
XXIV/49 (2024 Güz/Autumn), ss. 655-689

DOI: 10.18244/ctad.1486793

Araştırma Makalesi / Research Article

FRANSIZ LE TEMPS GAZETESİNİN TÜRKİYE MUHABİRİ PAUL GENTIZON'UN GÖZÜYLE TÜRK-YUNAN ZORUNLU NÜFUS MÜBADELESİ (1922-1924)*

Fatih SELÇUK**

Öz

Ulus devlet kavramının dünya siyasetinde giderek yer ettiği bir süreçte ilk defa Balkan Savaşları sırasında gündeme gelen Türk-Yunan nüfus mübadelesi, 1923 yılında imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile karara bağlanmış ve böylelikle Türkiye'deki Ortodoks Rum nüfus ile Yunanistan'daki Müslüman Türk nüfus, bazı istisnalar hariç olmak üzere, karşılıklı olarak mübadele edilmiştir. Bu makale, Lozan Barış Antlaşması'ndan sonraki süreçte Türk-Yunan ilişkilerinin temel bir meselesi olarak kendisini gösteren zorunlu mübadeleyi, o tarihte Fransız Le Temps gazetesinin Türkiye muhabiri olarak İstanbul'da bulunan Paul Gentizon'un gözünden analiz etmektedir. Fransa'nın da bölgeye ilgisini uzun süredir muhafaza ettiği ve gelişmeleri yakından takip ettiği bu süreçte Gentizon, Fransa hükümetinin de yarı resmi yayın organı olarak değerlendirilen Le Temps gazetesinde mübadele ile ilgili çok sayıda yazı yayımlamış ve gözlemlerini aktarmıştır. Bu gözlemlerinde Gentizon, askeri safhalardan zaferle çıkmış olan yeni Türkiye'de milli duyguların hiç olmadığı kadar arttığını ve mübadelenin de bu duygulara paralel bir şekilde, ülkeyi daha milli bir hale getirmek yolunda arzu edilen bir işlem olarak görüldüğünü vurgulamaktadır. Yine de Gentizon, mübadeleyi uzun vadede barışa hizmet edecek zoraki bir çözüm olarak da değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mübadele, Türk-Yunan nüfus mübadelesi, Fransız basını, Paul Gentizon.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
(e-posta: fatihselcuk35@gmail.com), (Orcid: 0000-0002-0505-0539).

**TURKISH-GREEK OBLIGATORY POPULATION
EXCHANGE THROUGH THE EYES OF PAUL GENTIZON,
TÜRKİYE CORRESPONDENT OF THE FRENCH
LE TEMPS NEWSPAPER (1922-1924)**

Abstract

The Turkish-Greek population exchange, which first came to the agenda during the Balkan Wars in a process in which the concept of nation-state was gradually gaining ground in world politics, was decided with the Lausanne Peace Treaty signed in 1923, and thus the Orthodox Greek Orthodox population in Türkiye and the Muslim Turkish population in Greece were mutually exchanged, with some exceptions. This article analyzes the forced exchange, which emerged as a fundamental issue in Turkish-Greek relations after the Lausanne Peace Treaty, through the eyes of Paul Gentizon, who was in İstanbul at the time as the Türkiye correspondent of the French newspaper Le Temps. During this period, when France had long maintained its interest in the region and closely followed the developments, Gentizon published numerous articles on the exchange in Le Temps newspaper, which was also considered as the semi-official organ of the French government, and conveyed his observations. In these observations, Gentizon emphasizes that in the new Türkiye, which had emerged victorious from the military phases, national feelings had increased more than ever and that the exchange was seen as a desirable process to make the country more nationalized in parallel with these feelings. Nevertheless, Gentizon also sees the exchange as a forced solution that would serve peace in the long run.

Keywords: *Population Exchange, Turkish-Greek population exchange, French press, Paul Gentizon.*

Giriş

Göç, ya da diğer bir ifadeyle yer değiştirme, insanlığın var olduğu ilk andan itibaren içerisinde bulunduğu bir eylemdir. Tarihin her döneminde insanoğlu, sayısız sebepten ötürü yaşadığı yeri terk etmek durumuna kalmış ve bu terk edişler büyük çoğunlukla zoraki şartlar altında gerçekleşmiştir. Kimi zaman yeni ekonomik imkânlar yaratmak, kimi zaman siyasi ve sosyal baskıdan kurtulmak, kimi zaman da yalnızca hayatta kalmak uğruna yapılan bu göçler, genellikle plansız, tedbirsiz ve dolayısıyla acılara sahne olan bir görünüm arz etmiştir. Ulus devletlerin dünya siyasetinde yerlerini almaya başladıkları XIX. yüzyıl göç kavramında da değişimlere neden olmuştur. Zaman içerisinde kavram, daha önceki dönemlerde belirli bir kavim ya da grubun tamamen dış etkiler nedeniyle ve oldukça sıradanlaşmış bir şekilde yer değiştirmesinden farklı olarak, bizzat ulus devlet tarafından tayin edilen bir siyasi “çözüm” yöntemi halini almıştır. Bu makalenin konusu olan Anadolu ve Balkan coğrafyaları da uzun yıllara yayılan sancılı süreçlerin ardından çok sayıda demografik hareketliliğe sahne olmuştur. Takvimler 1922 yılının Eylül ayını gösterdiğinde, yaklaşık on yıldır kanlı savaşlara sahne olan bölgede demografik yapı böylelikle geri dönülemez bir şekilde değişmiştir. Bu değişim, iki komşu devlet olan Türkiye ile Yunanistan’ın uzun süren kanlı bir sürecin ardından masaya oturması ve aralarında anlaşarak karşılıklı olarak sistemli ve planlı bir kitlesel nüfus değişimi (mübadele) yapmaları ile sonuçlanmıştır. Kemal Arı’nın savaş yılları boyunca süre gelen kitlesel ve dağınık göçlerin yasal bir zemine oturtulması işlemi olarak tanımladığı¹ Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, modern tarihte bir ilk olması bakımından önemlidir. Bölgenin kaderini uzun yıllar boyunca etkileyecek olan bu köklü adım, gerek insanların gerekse devletlerin geleceklerinde kalıcı izler bırakacaktır.

1923 yılı sonunda başlayan Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, hem mikro hem de makro anlamda oldukça zengin bir içerik sunmaktadır. Bu zengin literatüre rağmen mübadelenin yabancı bir gözlemcinin bakış açısından aktarımı henüz yeterinde ele alınmış bir konu değildir.² Bu makalede,

1 Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 15.

2 Arı, *Büyük Mübadele*; Mihri Belli, *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi: Ekonomik Açından Bir Bakış*, çev. Müfide Pekin (İstanbul: Belge Yayınları, 2006); Semih Çınar, *Mübadelede Tekirdağ: Hilal-i Ahmet (Kızılây) Cemiyeti’nin Mübadele Yıllarında Tekirdağ Faaliyetleri (1923-1924)*, (İstanbul: Hiper Yayın, 2021); Kemal Arı, “1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir’de ‘Emval-i Metruke’ ve ‘Mübadil Göçmenler’”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 18 (1990): 627-658; Kemal Arı, “Mübadele Göçmenlerini Türkiye’ye Taşıma Sorunu ve İzmir Göçmenleri (1923-1924)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (1991): 13-46; Mesut Çapa, “İstikbal Gazetesine Göre Trabzonda Mübadele ve İskân”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 8 (1991): 631-642; H. Cevahir Kayam, “Lozan Barış Antlaşmasına Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun T.B.M.M.’de Görüşülmesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27 (1993): 581-608; Hikmet Öksüz, “Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 48 (2000): 743-768; Ercan Çelebi, “Mübadillerin Yunanistan’daki Mal Kayıtları ve Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi*

mübadelelenin gerçekleştirildiği yıllarda Fransa'nın seçkin gazeteleri arasında gösterilen³ *Le Temps* gazetesinin Türkiye muhabiri olarak görev yapan ve bu görevi 1928 yılına kadar sürdüren Fransız gazeteci Paul Gentizon'un (1885-1955) tanıklığına başvurarak onun mübadele ile ilgili gözlemlerini aktarmak amaçlanmaktadır. Böylelikle mübadele konusundaki tarih yazımına yabancı bir göz üzerinden katkı sunmaya çalışılacaktır. Makalenin temel tezi, Cumhuriyet'in bu ilk yıllarında dışarıdan bakan bir gözün Ankara'nın mübadele politikasını bir tür demografik "arınma" yahut "homojenleşme" olarak sunması ve bunu da gelinen noktada gerçek anlamda bir zorunluluk olarak telakki etmesidir. Makalenin temel kaynağı Gentizon'un mübadele sürecince İstanbul'da kaleme aldığı yazılarıdır. *Le Temps* gazetesinde periyodik olarak yayımlanan bu yazılar, doğal olarak, tarihi bir malzeme olarak gazetenin hüviyeti ve politikası, Gentizon'un hüviyeti ve siyasi görüşü ve son olarak o dönem içerisinde bulunulan atmosferden bağımsız olarak değerlendirilemez.

Paul Gentizon 1885 yılında İsviçre'nin Fransızca konuşan bölgelerinden Vaud'da Protestan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Lozan Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi gören Gentizon, eğitimini tamamlamasının ardından Avrupa'nın çeşitli kentlerinde bulunmuştur. Genç yaşlarında başladığı gazetecilik mesleğini Fransa'da *Le Temps* gibi prestijli bir gazetenin İsviçre, Gürcistan ve Bulgaristan muhabiri olarak sürdürmüş ve buralarda mesleki açıdan önemli tecrübeler edinmiştir. Gentizon'un *Le Temps* muhabiri olarak bir sonraki durağı yeni bir dönemin kapısını aralamakta olan

Araştırmaları Dergisi, 12 (2006): 35-45; Ercan Çelebi, "Türk Ve Rum Ahalinin Mübâdelesine Dair Oluşturulan Komisyonlardan Muhtelit Mübâdele Komisyonu Ve Faaliyetleri", *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (2006): 107-120; İbrahim Erdal, "Türk Yunan Nüfus Değişiminde Türk Mübadillere Yapılan Yardım Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40 (2006): 203-214; Durdu Mehmet Burak, "Türkiye İle Yunanistan Arasında Mübadele Meselesi ve Kırşehir'e Yerleştirilen Muhacirlerin İaşe Sorunları", *Karadeniz Araştırmaları*, 14 (2007): 29-46; Mithat Atabay, "Mübadelede Küçükkuyu", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 6-7 (2009): 61-90; Fahriye Emgili, "Mübadeleden Kurtulma Çabası Olarak: İhtidâ", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 45 (2009): 221-234; Bülent Kara, "Dramatik Bir Huzur Mücadelesi: Mübadele", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2005): 187-198; Ömer Budak, "Mübadele Meselesi ve Lozan'da Çözümü", *Karadeniz Araştırmaları*, 26 (2010): 129-142; Eza Özcan, "Ahali Mübadelesi ve Yardımların İstanbul Örneği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20, (2020): 55-75; Bedri Mermutlu, "Mübadele Sonrası Bursa'da Üretici ve Küçük Esnafın Durumu", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25 (2013): 267-288; İbrahim Erdal, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde Gayrimübadil Olma Konusu Ve Mübadeleden İskat (Çıkma) Yolları", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180 (2014): 123-142; Fahriye Emgili, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin Millî İktisadının Oluşumundaki Etkisi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180 (2014): 105-122; Yücel Bozdağlıoğlu, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180 (2014): 9-32; Serdar Balcı, "1923 Tarihli Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Amasya'nın Demografik Yapısına Etkisi", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 10 (2014): 40-49.

3 Dönemin Fransız basını hakkında bilgi için bkz: Fatih Selçuk, *Fransız Basınında Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi (1922-1938)*, (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2020), XIII-XXV.

Türkiye olmuştur. Gentizon'un –genellikle o tarihte yabancıların ana uğrak yeri olan- başkent İstanbul'a geldiği gün Ankara Hükümeti ile Müttefikler arasında Mudanya Mütarekesi (11 Ekim 1922) imzalanmaktadır.⁴ Bu bakımdan Gentizon'un Doğu Meselesi'nin⁵ çözümü açısından önemli süreçlerden geçilen bir dönemde İstanbul'a geldiği söylenebilir. Bu tarihte Gentizon'un kaleme aldığı yazılara bakıldığında zaman, yer yer diğer meslektaşlarına kıyasla daha ılımlı ve yansız bir dil kullanmasına rağmen, genel çerçeve bakımından Batı'nın o tarihte izlediği çizgiyi takip ettiği söylenebilir.⁶ Unutmamak gerekir

4 Olivier Decottignes, “Un Correspondant de Presse en Turquie: Paul Gentizon ou l'Orient en Marche”, *Turcs et Français (Une Histoire Culturelle 1860-1960)*, ed. Güneş Işıksel et Emmanuel Szurek (Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2014), 197-199; Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*. çev. Fethi Ülkü (Ankara: Bilgi Yayınevi, Ankara, 1994), 11.

5 XIX. yüzyılda Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin nasıl paylaşılacağına dair ortaya attıkları meselenin adı.

6 Gentizon Türkiye'nin önemli bir dönüşüm dönemi içerisinde bulunduğu bu yıllarda ülkenin iç ve dış siyasetine dair de kapsamlı yazılar kaleme almıştır. Örnekler için bkz: Paul Gentizon, “A Dieu A L'Orient”, *Le Temps*, 15 Mart 1924; Paul Gentizon, “La Question du Patriarcat”, *Le Temps*, 28 Mart 1924; Paul Gentizon, “La Question de Mossoul”, *Le Temps*, 14 Eylül 1924. Türkiye'de geçireceği beş yıl boyunca bu ülkenin dönüşümüne yakından tanıklık edecek olan Gentizon, buradaki görevinin sona ermesinden bir yıl sonra, 1929'da “*Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*” başlıklı bir kitap yayımlayacak ve daha önceki bir çalışmamızda da işaret ettiğimiz üzere ağırlıklı *Le Temps*'taki tefrikalarından derlediği yazılara bu kitapta yer verecektir. Bkz: Gentizon, *Mustafa Kemal*; Selçuk, *Fransız Basınında*, 333'te 1338 numaralı dipnot. Mustafa Kemal Paşa'ya büyük bir hayranlık besleyecek olan Gentizon'un gözlemleri, o günleri yabancı bir entelektüelin gözünden görmek bakımından oldukça önemlidir. Gentizon, 1929'da yayımlanan kitabının ön sözünde kendi düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir: “*Küçük Asya'da, 1922 yılının Ekim ayında meydana gelen Yunan bozgunundan sonra, ortaya çıkan durumlar üstüne ilk haberleri bildirmek amacıyla [Le] Temps gazetesini tarafından Türkiye'ye gitmekle görevlendirdim. Beş yıl kadar bulunduğum bu ülkede, çeşitli karışıklıklarla dolu bir dönemin bütün şaşkıncu olayları gözlerimin önünde olup bitti. İmparatorluğun yerini cumhuriyet aldı. Bir sultan kaçtı. Bir halife sürgün edildi. Büyük bir önder dünyanın dikkatini çekti. Onun buyruklarıyla Müslüman bir hayat yeni bir plana göre şekil aldı. O, bu halkı, eski Asya geleneklerine bağlayan bağları kopardı. Geçmiş sildi, süpürdü. İslam dinine kendi esprisi içinde bir yön verdi. Çok kadınla evliliği önledi. Cinsiyet ayrımını yıktı. Şer'i hukuku kaldırdı. Avrupa kanunlarını kabul etti. Kıyafeti değiştirdi. Hatta başka bir alfabe oluşturdu. Sonuç olarak denebilir ki, 1922-1928 yılları Türkiye'sinde gerçekleştirilen şeylerin dünyada bir eşi daha yoktur. Deyim yerinde ise, bütün bir halk adeta deri değiştirdi. Buna rağmen, koca bir edebiyat, bu milletin ciddi bir ilerlemeyi gerçekleştirme yeteneğinde olmadığını işleyip durdu. Yüzlerce kitap, ondan sadece güçsüzlüğünü, ağırkanlılığını, kaygusuzluğunu, kadcerciliğini değil, aynı zamanda uyusukluğunu, artık canlandırılmayacak derecede fosilleşmiş olduğunu da ilan ediyorlardı. Hatta bazıları onun yakın gelecekte ortadan kalkacağını bile söyleyecek kadar ileri gidiyorlardı. Daha o zaman Avrupa'nın en tanınmış yazarları, onun ölüm fermanını tebliğ etmiş bulunuyorlardı. Oysa, bugün zekaların gizli işleyişini, yüreklerin ağır değişimini görmemiş ya da insan doğasının gizli kaynaklarını hesaba katmamış olan yazarların ürünlerinin artık yanlış olduğu anlaşmıştır.” Bkz: Gentizon, *Mustafa Kemal*, 11-12. Gentizon kitabı yayımlanır yayımlanmaz bir nüshasını Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya takdim edilmek üzere Başbakanlığa göndermiştir. “*Tan [Temps] Gazetesi Muhabiri Paul Gentizon tarafından telif edilerek Başvekâlete gönderilen (Mustafa Kemal ou l'orieut [Orient] eu [en] marihe [Marche]) namı eser Reiscümhur Hazretlerine takdim olunmak üzere leffen takdim olunmuştur.*” Bkz: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA), 30/10-10-0-0 (18.07.1929). Paul Gentizon'un Türkiye'ye beslediği dostluk duyguları uzun yıllar sonra da unutulmamıştır. Bu hususta Türk Diplomatik Arşivi'nde bulunan bir yazışma, ilerleyen yıllarda dahi Türk diplomatların Gentizon'un Türkiye'ye yönelik dostluğuna referans olduklarını ve*

ki Fransa, Milli Mücadele döneminde Ankara hükümeti ile anlaşılan ilk İtilaf devleti olmuş ve bu süre zarfında kurulan yakın ilişkilere rağmen, Lozan Barış Konferansı süresince geçmiş çıkarlarını yeniden hatırlayarak Ankara hükümetine karşı İngiltere'nin yanında tavır almıştır.⁷ Bu süreçte Gentizon'un, diğer pek çok yabancı meslektaşı gibi, aşağı yukarı şu değerlendirmelerde bulunduğunu söylemek mümkündür: Türkiye tam bağımsızlık tutkusu içerisinde köklü bir değişim sürecine girmiştir. Ülkede git gide milliyetçi bir duygu hüküm sürmekte, bu duygu içerisinde eski alışkanlıklarından kurtulmak istenmektedir. Bu milliyetçi değişim, Türkiye'deki Fransız nüfuzunu da zora sokabilecek nitelikte olması bakımından kaygı ile karşılanmaktadır. Yine de ekonomik alanda zorluklar yaşaması beklenen Türkiye er ya da geç yabancıların desteğine yeniden ihtiyaç duyacaktır.⁸

Gentizon'un Türkiye'ye adım attığı ilk dönemlerdeki değerlendirmelerinin yanında, hemen her gazeteci gibi onun da bir gazeteye bağlı olarak çalıştığı ve bunu profesyonel bir şekilde, yani para kazanmak için yaptığı unutulmamalıdır. Bu husus, gazetelerin tarihi bir belge olarak değerlendirilmesinde oldukça önemlidir. Zira gazeteci, bir birey olarak görüş,

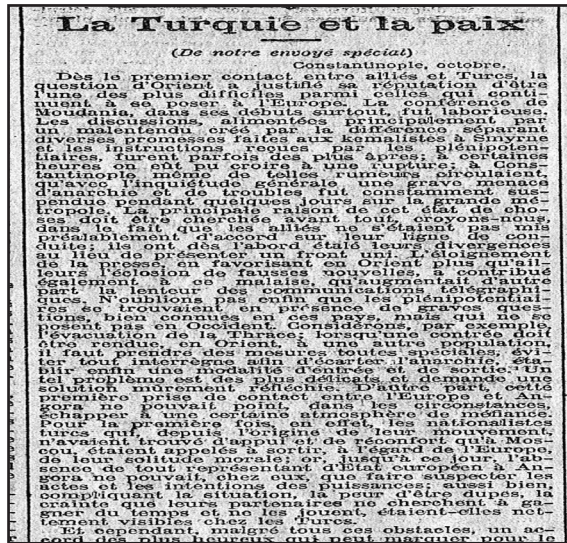
hatta bu dostluğun devlet başkanlığı nezdinde dahi bilindiğini göstermesi bakımından kayda değerdir. İlgili belgeye göre 1942 yılında Türkiye'nin Sofya Büyükelçisi Şevki Berker, o sırada Bulgaristan hükümetinin bir davetiyle on beş gün için Sofya'da bulunan gazeteci Paul Gentizon ile İsviçre sefaretindeki bir etkinlikte tesadüfen karşılaştığını ifade ederek, Türkiye'ye beslediği dostluktan şüphe etmediğini ifade ettiği Gentizon'un Türkiye'yi bir kere daha ziyaret ederek yeni makaleler yazmak istediğini belirtmektedir. Gentizon'un vakti zamanında Milli Şef İsmet İnönü'nün de itimadını kazandığını ekleyen Berker, Gentizon'a her türlü maddi yardım ve kolaylığın gösterilmesini Dışişleri Bakanlığından rica etmektedir. Bkz: *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)*, 525/38347-153285-25. 07.02.1942. Bu yazışma derhal cevap bulmuş ve Gentizon'un Türkiye'ye gelişiyile ilgili gerekli yardımlarda bulunulmuştur. Gentizon'un bu süre zarfında kaleme aldığı uzun yazısı birkaç ay sonra İsviçre'de *Le Mois Suisse* adlı yayın organında yayınlanmıştır. Bkz: *TDA*, 525/38347-153285-24 (20.02.1942); *TDA*, 525/38347-153285-21 (21.02.1942); *TDA*, 540/44580-213906-1 (01.04.1942).

- 7 Aynı dönemde, Lozan Barış Konferansı başlarken Fransa'nın doğudaki çıkarlarını göz önünde tutarak Türkiye'ye karşı düşmanca bir tavır takınan gazetecilerin sayısı hiç de az değildi. Kısa süre önce, Milli Mücadele yıllarında Ankara'yı destekleyen Fransız kamuoyu, şimdi Lozan'da gündeme gelen konularda, özellikle kapitülasyon ve okullar gibi Fransız ekonomik ve kültürel nüfuzunu doğrudan ilgilendiren konularda Türkiye'ye karşı bir tavır almıştı. Fransız kamuoyunun Lozan ve sonrasındaki dönüşümü için bkz: Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 343-348; Selçuk, *Fransız Basınında*, 21-36, 86-95. Milli Mücadele'de Türk-Fransız İlişkileri hakkında bkz: Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk Fransız İlişkileri (Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994); Fatih Selçuk, *Dengeler Değişirken: Milli Mücadele'de Türk-Fransız İlişkileri (1918-1922)*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2022).
- 8 Paul Gentizon, "La Turquie et La Paix", *Le Temps*, 21 Ekim 1922; Paul Gentizon, "La Turquie Et Les 'Capitulations'", *Le Temps*, 29 Ekim 1922; Paul Gentizon, "Le Statut 'Organique' de La Turquie Nouvelle", *Le Temps*, 4 Kasım 1922; Paul Gentizon, "Angora Et Stamboul", *Le Temps*, 10 Kasım 1922; Paul Gentizon, "La Turquie Et L'Occident", *Le Temps*, 15 Kasım 1922; Paul Gentizon, "A La Sublime-Porte", *Le Temps*, 19 Kasım 1922. Dönemin çağdaşlarının Türkiye ile ilgili değerlendirmeleri için bkz: Selçuk, *Fransız Basınında*, 21 vd.

düşünce ve yargı sahibi olabilir; fakat bundan çok daha önemlisi, mensubu olduğu gazetenin yayın politikası da onun değerlendirmelerini etkileyebilir. Bu bakımdan ilk olarak 1861 gibi erken bir tarihte yayın hayatına başlayan ve II. Dünya Savaşı'nda Fransa'nın Alman işgaline girişine kadar yayın hayatına aralıksız devam eden *Le Temps* gazetesinin Fransa'nın önde gelen ve saygı duyulan bir yayın organı olarak görüldüğünü hatırlatmakta fayda vardır: “[Le Temps] *Fransa'nın en ciddi ve en saygın gazeteleri arasındadır. Genellikle hükümetin yarı-resmî yayın organı olarak kabul görmektedir. [Görüş olarak] Muhafazakâr bir çizgidedir*”.⁹ *Le Temps*'ın bu özelliği, Fransa hükümetinin görüşlerini yansıttığı şeklindeki genel kamu ile birleştiği zaman, bu gazetede çıkan yazıların değerini daha farklı bir konuma yerleştirmektedir. Genellikle altı sayfa halinde ve kaliteli malzeme kullanılarak yayımlanan *Le Temps*, hemen hemen hiç görsel kullanmayan, buna rağmen oldukça uzun haber ve makalelere yer veren bir gazetedir. Ana sayfanın sol kısmında bulunan “*Günün Bülteni*” kısmı gazetenin herhangi bir konuyla ilgili tutumunu yansıtan başyazılardır ve genellikle imzasız olarak yayımlanır. Gazete, Fransa'nın dışında Fransız sömürge ülkeleri başta olmak üzere dünyanın dört bir yanına kadar uzanabilecek bir abonelik hizmetine sahiptir. Öyle ki, dönemin Türk gazetelerinde sıklıkla “*Tan gazetesi*” olarak aktarılan ve görüşlerine sıklıkla başvuru yapılan yabancı gazete, yine *Le Temps*'tır. Bunun yanında *Le Temps*, Fransa'nın diğer gazetelerinden az da olsa pahalıya satılsa da bariz bir fiyat farkı söz konusu değildir ve Fransa'da yaygın bir şekilde okunan gazeteleri arasında *Le Temps* da bulunmaktadır.¹⁰ Bu bakımdan Gentizon'un *Le Temps*'ta Türkiye ile ilgili olarak yazılarını yayımladığı “*Türkiye Mektubu*” köşesinin Fransa'da geniş bir kitleye kolaylıkla ulaşabildiği söylenebilir.

Görsel-1:

Paul Gentizon'un Türkiye'de kaleme aldığı ilk yazı olan “Türkiye ve Barış”a dair bir küpür.
(*Le Temps*, 21 Ekim 1922)

9 Selçuk, *Fransız Basınında*, XXI.

10 Bu konu hakkında bkz: Selçuk, *Fransız Basınında*, XV-XVIII; EK-1.

1. Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi ve Uygulanması (1923-1924)

1912-1913 yılları arasında cereyan eden Balkan savaşları, gerek Balkanların gerekse Anadolu'nun demografik yapısını önemli ölçüde değiştiren bir süreci başlatmıştır. Nurten Çetin, Balkan savaşlarının hemen ardından yaşanan bu demografik değişim ile birlikte Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında bir nüfus mübadelesi yapılmasının ilk defa gündeme geldiğine dikkat çekmektedir. Çetin'e göre Osmanlı Devleti tarafından gündeme getirilen bu mübadele önerisi, Batı Anadolu'yu topraklarına katmak gibi bir düşüncede olan ve bu sebeple buradaki Rum nüfusun mevcudiyetini önemli gören Yunan hükümeti tarafından ilk başta olumsuz karşılanmış; fakat Anadolu'dan Yunanistan'a yönelik Rum göçünün artmasıyla birlikte Yunan hükümeti bu teklifi gönülsüzce de olsa kabul etmek durumunda kalmıştır. Bu konunun gündeme gelmesinden kısa bir süre sonra patlak veren I. Dünya Savaşı ile birlikte mübadele konusu o an için rafa kalkmıştır. Yine de bu girişim, iki ülke arasındaki nüfus meselesinin karşılıklı anlaşma yoluyla bütünsel bir şekilde çözülmesine dair önemli bir adımdır ve sonraki süreçler için de bir temel teşkil edecektir.¹¹

1922 yılının Eylül ayına gelindiğinde Anadolu, Balkan savaşları, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'nin ardından, on yıl öncesine göre çok daha homojen, fakat aynı zamanda yıkıntılarla dolu bir görünümündedir. O tarihte Anadolu'da kalan hemen hemen tek Türk dışı kitlesel etnik grup, büyük çoğunluğu Yunan ordusu ile birlikte Anadolu'yu terk ederek Yunanistan'a gitmiş olsa da, Ortodoks Rumlardır. Orta Anadolu'dan itibaren genellikle Batı Anadolu, Karadeniz ve Trakya çevresinde yaşayan Ortodoks Rumlar¹² ve Türkler arasında, barış döneminde kalıcı bir sükûnetin sağlanması güç görünüyordu ve bu durumun ileride yeni sıkıntılara yol açmaması için hiçbir neden yoktu. Kemal Arı, Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi ile ilgili olarak kaleme aldığı ve bu alanda en temel kaynakların başında gelen çalışmasında, o tarihlerde Anadolu'da yaşanan kitlesel göç hareketlerini ve bu süreçte yaşanan kırılmaları şu şekilde ifade etmektedir:

Bu dönemde görülen kitlesel göç hareketleri, oluşum sırasına göre üç ana başlıkta toplanabilir: 1. Türkiye'den Türkiye dışına yönelik göçler; 2. Türkiye'de işgalden kurtarılmış yörelere yönelik iç göçler; 3. Türkiye dışından Türkiye'ye yönelik göçler...

11 Ayrıntılı bilgi için bkz: Nurten Çetin, "1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2010): 149-175.

12 Arı, *Büyük Mübadele*, 113.

İlk ana başlıkta belirtilen göçler, Türk Kurtuluş Savaşı'nın hemen bitiminde, Türkiye Rumlarının büyük bir kısmının Türkiye'yi terk etmeleriyle ortaya çıkan göçlerdir. Aynı oranda olmamakla birlikte, Türkiye'den Ermeni ve Musevilerden de önemli sayıda insan göç etti. Bu göçlerin nedeni olarak, Anadolu Rumlarının, Anadolu'daki Yunan işgali süresince sergiledikleri tavır ve girişimleri gösteren pek çok yapıt ortaya konmuştur. Yunan Ordusu'nun Türk Ordusu karşısındaki yenilgisinin ardından, Türkiyeli Rumlar, önce Batı Anadolu ve Marmara kentlerinden, sonra da Doğu Trakya ve Karadeniz kentlerinden Yunanistan'a deniz, kara ve demir yolları aracılığıyla göç etmişlerdi. Göç hareketi süresince, başta İstanbul ve İzmir olmak üzere, pek çok kıyı kentinde, yoğun göçmen yığılması görüldü. Bir İstanbul gazetesinin verdiği bilgiye göre, İstanbul'a yığılan bu göçmenlerin sayısı bir ara 21.505 olmuştur.¹³

Arı'nın da dikkat çektiği üzere Batı Anadolu'daki Rumların 650.000'i Yunan ordusunun çekilişi ile birlikte hızla Yunanistan'a göç etmişti. 1922 yılının sonlarına gelindiğinde Anadolu'yu kendiliğinden terk eden Rumların sayısı 1.000.000'u bulacaktı.¹⁴ Bu kitlesel göçe rağmen Doğu Trakya ve İstanbul başta olmak üzere belirli bir Rum nüfusu ülkede bulunmayı sürdürüyordu. Yunanistan'da ise sayıları yüzbinleri bulan bir Müslüman Türk nüfusu vardı. Bu insanlar, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki ilk fetihlerden itibaren buralarda yaşamaya başlamışlar ve yüzlerce yıldır yaşadıkları Balkan topraklarını yurt edinmişlerdi. Fakat gelinen noktada kitlesel bir göç akınına maruz kalan Yunanistan'da beliren sıkıntıların onları da etkilemesi kaçınılmazdı. Bu süreçte askeri harekâtın Türklere sağladığı başarının ardından 1922'nin Kasım ayında İsviçre'nin Lozan şehrinde toplanan Barış Konferansı, Doğu'da yüzlerce yıl önceye dayanan sorunları çözmeyi amaçlıyordu. Bu sorunlardan biri de artık bir çözüme ulaştırılması gerektiği düşünülen demografik yapıydı.

Türkiye'deki Rumların ve Yunanistan'daki Türklerin durumu kaçınılmaz olarak Lozan'da da gündeme geldi. Yunanistan'a göç eden Rumların Türkiye'de bıraktıkları mallar ve haklar başta olmak üzere pek çok konu sığağı sığağına masada duruyordu. Barış görüşmelerinde uluslararası bir sorun haline gelebilecek olan bu mesele, Milletler Cemiyeti tarafından konferans öncesinde ele alındı. Cemiyetin barış görüşmelerinden hemen önce Norveçli Dr. Nansen'i bölgedeki nüfus değişimlerini ve bu değişimlerin yarattığı sonuçları incelemesi için görevlendirmesi, konunun vahametini ortaya koydu. Çeşitli incelemelerde bulunan Nansen, bölgedeki kötü ekonomik durumu ve demografik değişimleri de göz önünde bulundurarak, iki ülke arasında Müslümanların ve Ortodoks Rumların mübadele edilmesini önerdi. Onun bu önerisi konferansın 1 Aralık 1922 tarihli oturumunda okundu. Nansen'e göre Türk ve Rum nüfusları arasındaki demografik sorun çözülmez ise ileride daha büyük acılar yaşanabilirdi, bu sebeple acele etmek

¹³ Arı, *Büyük Mübadele*, 7.

¹⁴ Arı, *Büyük Mübadele*, 7-8.

gerekiyordu. Nansen'in hazırladığı plana göre Yunanistan'daki Müslümanlar ile Türkiye'deki Ortodokslar (ki bunlar Rum olarak görülüyordu) isteğe bağlı olarak mübadele edilecek, fakat İstanbul'da yaşayan Rumlar bu mübadelenin dışında tutulacaktı. Bu teklif karşısında Türk tarafı, prensipte olumlu bakmakla birlikte Rumların azınlıkta bulunduğu İstanbul'un da mübadeleye tabii olmasını ve ayrıca Batı Trakya'da yaşayan ve burada çoğunluk olan Müslümanların da mübadele dışında tutulmalarını istiyordu. Yunanistan ise öncelikle İstanbul'daki Rumların mübadeleye dâhil edilmemesi fikrini savunurken, savaştan hemen sonra başlayan Rum göçünün Yunanistan'da yarattığı yer sorununa dikkat çekerek Yunanistan'daki 350.000 Müslüman Türk'ün ivedilikle Anadolu'ya gönderilmesini istiyordu. Türk tarafı konferans boyunca İstanbul'u mübadeleye dâhil etmeye ve Batı Trakya'yı da mübadele dışında tutmaya çalıştı. Ayrıca mübadelenin gönüllülük değil, zorunluluk esasıyla uygulanması gerektiğini savundu. Neticede karşılıklı görüşmelerin ardından konu, Yunanistan temsilcisi Venizelos ile Türkiye temsilcisi İsmet (İnönü) Paşa'nın ortak önerisiyle, Dr. Nansen'in danışmanlığı ve İtalyan temsilci Montagna'nın başkanlığı altında bir Türk, bir Yunan ve bir de bağımsız üyeden oluşan bir komisyona bırakıldı. Burada Türk tarafı, İstanbul Rumlarının mübadeleye dâhil edilmesi ve Batı Trakya Müslümanlarının da mübadele dışında bırakılması tezini savunmayı sürdürse de, bu sefer Amerikan ve İngiliz temsilcilerin de muhalefeti ile karşılaştı. Bu sebeple Türk tarafı, Fransızcada "établis" şeklinde tabir edilen ve Türkçeye "yerleşikler" olarak tercüme edilebilecek bir kavram üzerinden, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinden önce İstanbul'da yaşamakta olan Rumların mübadele dışında kalmalarını kabul etti ve zorunlu mübadelenin 1923 yılının Mayıs ayına kadar uygulanmasını talep etti. Genel hatlar üzerinde anlaşılmasının ardından taraflar, ayrıntıları çeşitli Avrupalı temsilcilerden oluşan 11 alt komisyonun çalışmalarına bırakarak, 30 Ocak 1923 günü "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol"e imza attılar ve böylelikle Türk askeri zaferinden itibaren başlamış olan göç hareketleri, bu sefer iki ülke arasındaki resmi bir anlaşma ile yasal bir zemine kavuşarak yürürlüğe girmiş oldu.¹⁵

Protokol gereğince Batı Trakya hariç olmak üzere Yunanistan'da yaşayan Müslümanlar ve 30 Ekim 1918 tarihinden önce İstanbul'da yaşayanlar hariç olmak üzere Türkiye'de yaşayan Ortodokslar 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu olarak mübadele edileceklerdi. Bu kimseler gittikleri ülkenin vatandaşlığına geçecekler ve eski ülkesine geri dönerek yerleşemeyeceklerdi. Her iki tarafın da kendi ülkelerindeki mülkiyet ve alacak haklarına zarar gelmesi önlenecek ve her iki tarafa da gidiş aşamasında herhangi bir engel çıkarılmayacaktı. Mübadiller her türlü taşınır mallarını vergi ödemeksizin

15 Arı, *Büyük Mübadele*, 15-18; Mihri Belli, *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi: Ekonomik Açıdan Bir Bakış*, çev. Müfide Pekin (İstanbul: Belge Yayınları, 2006), 26-28.

yanında götürebileceklerdi ve bu konuda da her türlü kolaylık kendilerine sağlanacaktı. Arkalarında bıraktıkları taşınmaz mallar ise (ev, dükkan, arsa, vs.) kendilerinin de bilgisi dâhilinde kayıt altına alınacak ve kendilerine, gittikleri ülkede mallarının karşılığı olarak yer almalarını sağlayacak bir belge verilecekti. Sözleşmenin yürürlüğe girişinin ardından bir ay içerisinde Milletler Cemiyeti tarafından seçilecek üç bağımsız üyeden oluşacak bir Karma Mübadele Komisyonu kurulacak ve bu komisyona bağlı alt komisyonlar da görev yapacaktı. Bu komisyonlar, mübadele sürecinin uygulanması ve hemen her türlü sorunun çözümünden sorumlu olacaklardı.¹⁶

Böylelikle Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi ilk başlarda iki ülke arasındaki bir mesele olarak görülürken Lozan Konferansı'nın hemen başlarında milletlerarası bir mesele haline gelmiş, karşılıklı görüşlerin bildirilmesi ve Milletler Cemiyeti'nin de araya girmesiyle belirli bir plan çerçevesinde kararlaştırılmıştı. O tarihte Yunanistan, Yunan ordusunun mağlubiyetinin ardından Anadolu'dan tamamen kendi inisiyatifleri ile ayrılmak durumunda kalan yüzbinlerce Rum mülteciye ev sahipliği yapmak gibi ağır bir yük altındaydı. Türk tarafında ise askeri zafer kazanılmış olsa da ülke adeta bir yangın yeri idi. Her ne kadar ülkedeki milli duygular daha önce hiç olmadığı kadar canlı idiyse de, yıkıntı da bir o kadar büyüktü. Ülke zaten on yıldır aralıksız bir savaşın içerisinde gerek altyapı gerek ekonomi gerekse nüfus bakımından son derece kötü bir durumdaydı. Yunan ordusu, Anadolu'nun en verimli ve gelişmiş bölgelerinden çekilirken pek çok şehri yakmış ve kullanılamaz hale getirmişti.¹⁷

Her iki tarafın da yaşadığı bu sıkıntılara bir de mübadelenin ağır yükü eklenmişti. Fakat sorun o kadar önemliydi ki, bir an önce halledilmesi gerektiği görüşü ağır basıyordu. 1923 Ocak'ında ilgili protokolün imzalanmasının ardından kurulan Karma Mübadele Komisyonu her iki ülkeyi ziyaret ederek çalışmalarına başlamıştı. Mübadelenin başlangıç tarihi olarak 1 Mayıs 1923 tarihi kabul edilse de, hazırlıkların yeterli olmayacağı görülerek başlangıç tarihi 1 Mayıs 1924'e ertelendi. Bu süre zarfında Türkiye açısından yapılması gereken çok iş vardı; öncelikle mübadillerin getirileceği taşıtlar belirlenecek, yerleştirmelerin yapılacağı yöreler tespit edilecek, taşınmaz malların değerleri tespit edilecek, evler onarılacak, yeni köyler inşa edilecek, mübadillerin geçici olarak misafir edilmeleri sağlanacak ve tüm bunlar için de önemli bir maddi kaynak ayırmak gerekecekti. Yine de Türk tarafı, mübadelenin daha erken bir tarihte, 1923 Kasım'ında yapılmasını istiyordu. İleride Türk dış politikasına yön verecek olan Karma Mübadele Komisyonu üyesi Tefvik Rüşdü (Aras) Bey'in önerisiyle mübadelenin resmen başlangıç tarihi olarak 10 Kasım 1923 tarihi belirlendi.¹⁸

16 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt 1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 185-191; Arı, *Büyük Mübadele*, 18-20, 72.

17 Bu konu hakkında bkz: Belli, *Nüfus Mübadelesi*, 89-91; Arı, *Büyük Mübadele*, 58-59.

18 Arı, *Büyük Mübadele*, 71; Belli, *Nüfus Mübadelesi*, 30.

Mübadele, ilk olarak 1923 yılının Kasım ayında Yunanistan'da Girit, Kavala, Drama ve Selânik'ten başladı ve 1924 yılına kadar geçen iki aylık süre zarfında 61.318 Müslüman mübadil Yunanistan'dan Türkiye'ye getirildi. Bir başka ifadeyle, 1924 yılında mübadele resmen başlamadan önce mübadillerin önemli bir kısmı karşılıklı olarak yer değiştirmiş bulunuyordu. Kalanların değişimi ise 1924 yılının ilk yarısında devam etti. Temmuz ayına gelindiğinde bu sayı 315.000'i bulmuş, 1924 sonuna gelindiğinde ise yaklaşık 500.000 kişiye ulaşmıştı. Müslüman mübadiller daha çok Rumların yaşadığı yerlere, ağırlıklı olarak Batı Anadolu'daki köy ve kentlere yerleştiriliyorlardı. Anadolu'dan Yunanistan'a gönderilen Ortodoks mübadil sayısı ise 1924'ün Ekim ayına gelindiğinde 109.000'i buluyordu. Bu tarihte mübadele işlemi büyük ölçüde tamamlanmıştı. Daha önce yıllar sürmesi ön görülürken, Karma Mübadele Komisyonu 1925 kışına kalmadan mübadelenin tamamlanacağını duyurmuştu.¹⁹

2. Le Temps Gazetesi Muhabiri Paul Gentizon'un Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesine Dair Gözlemleri

Lozan Barış Konferansı'nın başlama arifesinde İstanbul'a gelmiş olan Gentizon, ilk değerlendirmelerinde buradaki havayı milli duyguların yoğunluğu ile açıklamaktadır.²⁰ Gentizon'un ilk yazısındaki tespiti, zafer ile birlikte buradaki yeni sloganın "*Türkiye Türklerindir*" olduğudur.²¹ Ona göre "*Ankara'daki liderleri dikkatle gözlemleyen herkes, 'Türkçülük' kelimesinin ülkenin [içinde bulunduğu] özel durumu en iyi şekilde açıkladığını*" kolaylıkla anlayabilirdi.²² Bu ruh hali içerisinde Gentizon, kısa bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa'nın temsilcisi Refet (Bele) Paşa'nın İstanbul'a gelişinin büyük bir coşku ile karşılandığına şahit olmuş ve Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nde saltanatın kaldırılmasının görüşüldüğü gün yayımlanan yazısında şu ifadeleri kullanmıştı: "*Türk'ün kalbi uzun yılların ardından ilk defa İstanbul'da yeniden atmaya başladı.*" Kısacası Gentizon'a göre ülkede artık tek ve ortak bir duygu hâkimdi: "*Türklerin hepsi milliyetçiydi!*"²³ Lozan Barış

19 Arı, *Büyük Mübadele*, 88-92; Belli, *Nüfus Mübadelesi*, 30-33.

20 İstanbul'da geçirdiği süre zarfında Gentizon, en azından makalemizin kapsadığı dönem içerisinde, çalıştığı gazetenin de etkisiyle önemli bir gazeteci olarak görülmüştür. Örneğin, İstanbul'a geldiği ilk günlerde İstanbul'da Refet (Bele) Paşa ile baş başa bir röportaj gerçekleştirebilmiştir. Bkz: Paul Gentizon, "A La Sublime-Porte", *Le Temps*, 19 Kasım 1922.

21 Paul Gentizon, "La Turquie et La Paix", *Le Temps*, 21 Ekim 1922.

22 Paul Gentizon, "Le Turquisme", *Le Temps*, 3 Kasım 1923.

23 Paul Gentizon, "Le Difficultés de La Paix d'Orient", *Le Temps*, 1 Kasım 1922. Paul Gentizon'un Türkiye'de şahit olduğu milliyetçilik o tarihteki konjonktür itibarıyla dinden bağımsız değildir. Gentizon 1924'ün Ocak'ında ileriye dönük olarak tahminlerde bulunurken Türkiye'nin bir Cumhuriyet olmasına rağmen öyle ya da böyle İslami bir anlayışla yönetileceğinden emin gibidir. İlgili yazısında "[Türkler] *Asimile edilemeyen güçlü azınlıkları yönetmek ve hükmetmek için, İslam inançlarını en katı şekilde tatbik etmek zorunluluğuyla karşı karşıya kaldılar. Şimdi kendi ülkelerinde yalnız [başlarına] oldukları için aynı kavram [ve inançları] daha geniş bir şekilde ve herhangi bir risk olmaksızın [yeniden] yorumlayabileceklerdir.*" ifadelerini kullanan Gentizon'un Türkiye'nin eski katı uygulamaları terk etse de İslami anlayışı kendi içinde

Konferansı öncesinde İstanbul'daki havayı bir yabancı açısından yansıtan bu ifadeler, yabancı boyunduruğunun altına girme tehlikesinin ardından elde edilmek istenen tam bağımsızlık arzusunun güçlü bir göstergesi gibidir. Bu milliyetçi hava, Gentizon'un Türklerin mübadeleyi ülkelerini daha da milli ve homojen kılmak için kullandıkları bir formül olarak görmesine neden olmuştur. Nitekim Gentizon, henüz Lozan Konferansı başlamadan önce, zafer havası içerisinde yükselen milliyetçi duyguların Türklerin ülkelerini homojenleştirme isteklerini artırdığını yazmaktadır.²⁴

İstanbul'da gitgide yükselen milliyetçi hava içerisinde Gentizon'un Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi'ni konu aldığı ilk yazısı *Le Temps*'ın 23 Eylül 1923 tarihli nüshasında "*Türk ve Yunan Nüfuslarının Zorunlu Mübadelesi*" başlığıyla yayımlanmıştır. Bu meselenin Lozan Barış Konferansı'nın ilk günlerinden beri gündemde olduğu ve 1923 Ocak'ında da resmileştiği göz önünde bulundurulduğunda, Gentizon'un bu konuyu oldukça geç bir tarihte köşesine taşımış olduğu söylenebilir. Fakat yine de mübadelenin resmen 1923 Kasım'ında başlayacak oluşu da akla getirilirse, meselenin, yazının kaleme alındığı Eylül ayında dünya gündeminde yer bulmaya başladığı görülebilir.²⁵ Mübadele konusundaki bu ilk yazısına bakıldığında, Gentizon'a göre konferans süresince "*umutlarını ve arzularını bağladıklarını Asya topraklarını terk etmek zorunda kalan*" ve "*her insanın doğduğu ülkede yaşama hakkını savunan*" Yunan tarafı zorunlu mübadeleyi istemeye istemeye kabul ederken, büyük bir askeri ve diplomatik bir çabanın sonunda kurtardıkları ülkelerini millileştirmek isteyen Türk tarafı ise mübadeleyi oldukça kapsamlı ve zoraki bir şekilde uygulamak niyetindedir. Böylelikle Türkiye, pek çok ulusu bir arada barındırmak suretiyle karmaşık bir görünüm arz eden Osmanlı Devleti'nin ardından benimsediği "*Türkiye Türklerindir*" ilkesini gerçekleştirmiş olacaktır. Ayrıca Gentizon, "*Yüzlerce*

muhafaza edeceğini belirtmesi bu bakımdan dikkat çekicidir. Onun bununla kastettiği aslında bir tür yumuşak sekülerleşme sürecidir. Nitekim saltanatın kaldırılmasının hemen ardından Gentizon, tarihte ilk defa Müslüman bir ülkenin sekülerleşmeye başladığını yazmıştır Bkz: Paul Gentizon, "La Turquie Et L'Occident", *Le Temps*, 15 Kasım 1922. Fakat İslam bir şekilde kendisini hissettirmeyi sürdürecektir. Bu 1924 Ocak'ı için oldukça olağan bir değerlendirmedir; o tarihte devletin dini hala İslam'dır ve İstanbul'da da bir İslam halifesi (Abdülmedic Efendi) bulunmaktadır. Birkaç ay önce Cumhuriyet ilan edilmiş olsa da, TBMM İslami yapısını muhafaza etmektedir. Bu bakımdan Gentizon'un Türkiye'de homojenleşmeyi konu edinirken kullandığı "*Türklük*" ve "*milliyetçilik*" duyguları henüz İslam'dan bağımsız değildir fakat eski katı anlayışın yerini bir tür sekülerleşme de almaktadır. Kısacası Gentizon, mübadeleye sahne olan değişim sürecinde Türkiye'nin siyasi anlamda da sekülerleştiğini düşünmekte fakat İslam'ı henüz tam olarak devlet ve toplum hayatından tecrit edilmiş bir şekilde tahayyül edememektedir. Bir buçuk ay sonra hilafetin kaldırılması, onun bu fikirlerini tamamen değiştirecek ve Fransa'ya benzer bir laikliğin Türkiye'de de kendisini gösterdiği yorumunu yapacaktır. Bkz: Selçuk, *Fransız Basınında*, 148-149. Bu bakımdan hilafetin kaldırılmasının Türk siyasi hayatı açısından ne denli bir kırılma noktası olduğunu Paul Gentizon gibi bir yabancınn ifadelerinden de tespit edebilmek mümkündür.

24 Paul Gentizon, "L'Echange Des Populations Grecs et Turques", *Le Temps*, 28 Eylül 1923.

25 Paul Gentizon, "L'Echange Obligatoire Des Populations Grecs et Turques", *Le Temps*, 23 Eylül 1923. Ayrıca bkz: EK-2.

yıldır görülmemiş olan gerçek bir halk göçü anlamına gelen” bu uygulamayı “Doğu’nun tarihinde kaydedilmiş en önemli siyasi ve ekonomik tedbirlerden biri” olarak da değerlendirmektedir.²⁶

Gentizon’un daha ilk yazısındaki değerlendirmelerine bakılırsa zorunlu mübadeleyi isteyen asıl taraf, ülkesini homojenleştirmeyi amaçlayan Ankara’dır. Gerçekten de Ankara, en başından itibaren azınlıklar meselesinin karşılıklı değişim ile halledilmesini daha uygun bulmaktadır. Daha önce de dikkat çektiğimiz üzere Osmanlı Devleti daha Balkan savaşları sırasında Yunanistan’a bu yönde bir teklifte bulunmuştur.²⁷ Türkiye’yi temsilen Lozan’a giden İsmet (İnönü) Paşa’ya verilen on dört maddelik talimat listesinin dokuzuncu maddesi de “*azınlıkların mübadele edilmesinin esas olduğunu*” ifade etmektedir. Nitekim İsmet Paşa Lozan’a giderken uğradığı İstanbul’da basına, azınlıkların mübadelesinin en uygun yol olduğu yönünde bir açıklamada bulunmuştur.²⁸ Paris’e vardığı günlerde de İsmet Paşa, Fransa Başbakanı Raymond Poincaré ile olan özel görüşmesinde azınlıkların mübadelesi meselesinin Türkiye’nin istediği şekilde çözülebileceği izlenimini edinmiş ve bunu 20 Kasım 1922 tarihli bir telgrafla Ankara’ya iletmıştır.²⁹ Bu telgrafın ardından İsmet Paşa, beş gün sonra Ankara’ya gönderdiği bir diğer telgrafında “*Ekalliyetlerin [azınlıkların] mübâdelesi fikri tarafımızdan neşr ve telkin edilmektedir [yazılmakta ve söylenmektedir]. [...] Benim fikrimce [...] Rumların mübadelesinden bihakkın [haklı bir şekilde] bahsedebiliriz*” demektedir.³⁰

Gelinen noktada Ankara’nın en başından beri azınlıklar meselesini mübadele ile çözmeyi düşündüğü anlaşılmaktadır. Fakat Gentizon’un burada ifade ettiği şekliyle, mübadelenin ülkeyi daha da homojenleştirmek için yapılmak istendiği, o dönem Avrupalı gözlemcilerde oldukça yaygın olan bir düşünceyi paylaşan bir tür niyet okumadır. Zira Gentizon Ankara’nın bu türde açık ve resmi bir açıklamada bulunduğu hiç değinmemektedir. Buna rağmen Gentizon’un inkâr edilemez biçimde haklı olduğu bir husus vardır, o da ülkedeki atmosferin değiştiğidir. Gentizon’un tespitinden yola çıkılacak olursa Türkiye’deki milli duyguların hiç olmadığı kadar arttığı doğrudur, fakat mübadelenin gerekliliğinin, milli duyguların da ötesinde, mevcut şartların gerektirdiği kaçınılmaz bir durum halini aldığı da gözden kaçmamalıdır. Nitekim bu zorunluluk, olaya tamamen dışarıdan bakan bir göz olan Dr. Nansen’in de dikkatini çekecek ve Türkiye ile Yunanistan arasında yapılacak bir mübadele önerisi Dr. Nansen’in 1 Aralık 1922’de okuduğu raporda ifade edilecektir.

26 Paul Gentizon, “L’Echange Obligatoire Des Populations Grecs et Turques”, *Le Temps*, 23 Eylül 1923.

27 Bkz: Çetin, “1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi”.

28 Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi*, Cilt 2 (Batı Cephesi-6. Kısım-4. Kitap, İstiklâl Harbinin Son Safhası), (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995), 195-196; Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993), 51.

29 Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, Cilt 1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 111. (Belge no: 11. İsmet Paşa’dan Büyük Millet Meclisi Riyâsetine telgraf. 20.11.1922)

30 Şimşir, *Lozan*, 124. (Belge no: 23. İsmet Paşa’dan Hey’et- Vekile Riyâsetine telgraf. 25.11.1922)

Görsel-2:

Paul Gentizon'un "Türkçülük" başlıklı yazısından bir kopya. Gentizon bu yazıdaki gözlemlerini Ankara'dan aktarmaktadır. (*Le Temps*, 3 Kasım 1923)

Bu değerlendirmelerin ardından Gentizon'un mübadelenin kapsamı hakkında neler bildiğinden söz edebiliriz. Anadolu haritasını adeta okuyucuları ile buluşturan Gentizon, mübadelenin kapsam ve ölçütleri hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

Toprak açısından değerlendirildiğinde, zorunlu mübadele İstanbul ve yakın çevresi hariç olmak üzere Türkiye'nin tamamını ve Meriç Nehri'nin batısındaki Trakya [Batı Trakya] hariç olmak üzere Yunanistan'ın tamamını kapsamaktadır. Yakın bir gelecekte evlerini terk etmek zorunda kalacak olan [Yunanistan'daki] Türk azınlıklar, Balkan Savaşları öncesinde Yunanistan'da (Çeselya, Girit ve diğer adalarda) sınırlı sayıda bulunurken, 1912'den bu yana Yunanistan'ın kazandığı topraklarda, bilhassa Makedonya'da [diğer bölgelere göre] daha yoğun bir nüfusa sahiptir. Mübadeleye tabii tutulacak olan Rum azınlıkların daha yoğun olduğu yer ise Doğu Trakya'dır, ki bu da İstanbul ile birlikte Türkiye'nin Avrupa topraklarına tekabül etmektedir. Bunun yanında Karadeniz, Marmara ve Ege Denizi kıyılarında yer alan geniş Türk toprakları olan [Batı] Anadolu'da da yaşamaktadırlar. Genel olarak bakıldığında Türkiye'de Rum nüfusunun yoğunluğu kuzeyden güneye ve batıdan doğuya doğru ilerledikçe azalırken, iç kesimlerde ve Karadeniz kıyısında bulunan Sakarya Nehri ağzından Rodos Adası'na kadar uzanan bölgede hala yoğundur. Rodos'tan doğuya doğru gidildiğinde, Akdeniz kıyılarında Rum nüfusu görece daha az sayıdadır ve oldukça dağılmış bir durumdadır.³¹

31 Paul Gentizon, "L'Echange Obligatoire Des Populations Grecs et Turques", *Le Temps*, 23 Eylül 1923.

Gentizon'un okuyucusunun önüne adeta bir Anadolu panoraması sunduğu bu ifadeleri, İstanbul dışına çıkmadığını bildiğimiz Gentizon'un yazısını muhtemelen bir nüfus istatistiği yahut demografik haritaya başvurarak kaleme aldığı izlenimi doğmaktadır. Zira ilgili tarihte Gentizon'un bahsettiği yerlerde, özellikle de Türk-Yunan silahlı çatışmalarının yaşandığı Batı Anadolu'da hatırı sayılır bir Rum nüfusun hâlihazırda Yunan ordusunun 1922'deki mağlubiyeti ile buraları terk ettiği bilinmektedir. Bir başka ifadeyle 1923 yılında Batı Anadolu'da öyle sanıldığı kadar yaygın bir Rum nüfusu kalmamıştır.³² Yine de iki ordunun fiilen karşı karşıya gelmediği Doğu Trakya ve İstanbul'daki Rum nüfus yoğunluğu o tarih için doğru bir gözlem olarak kabul edilmelidir.

Gentizon'un Türk-Yunan nüfus mübadelesi ile ilgili bu ilk değerlendirme yazısını 28 Eylül 1923 tarihli bir başka yazı izlemiştir. Bu yazıda "Gentizon" imzası yoktur, dolayısıyla bu bir "Türkiye Mektubu" değil, sade bir haber yazısıdır. Haberin girişinde ye alan "İstanbul'daki özel muhabirimiz" ifadesi aslında doğrudan Gentizon'u işaret etmektedir. Bu yazıda Lozan Barış Konferansı'nın ardından mübadeleyle ilgili kurulan komisyonlar ve bunların görevleri hakkında doğrudan bilgi aktarımı yapılmaktadır. Buna göre Lozan süresince ve sonrasında mübadele ile ilgili komisyonlar kurulmuş, görev ve sorumluluklar tayin edilmiş, bütçeler belirlenmiş ve ileriye dönük olarak planlar yapılmıştır. Böylelikle 1924'e gelindiğinde artık mübadele resmen başlamıştır. Gentizon, mübadelenin resmen başlamasıyla birlikte yaptığı değerlendirmede, bir kere daha Türkiye'nin mübadele ile ne amaçladığına dikkati çekmekte ve şu ifadeleri kullanmaktadır: "Türk hükümeti bu nüfus mübadelesinden büyük faydalar beklemektedir. Trakya, Makedonya ve adalardan gelen 400.000 kişinin Küçük Asya'ya yerleşmesi [buradaki] Türk nüfusunu artıracak, savaşın yol açtığı boşlukları dolduracak ve ulusal birliği ve homojenliği sağlayacaktır".³³ Bu ifadeleriyle Gentizon, bir bakıma, Türk tarafının ülkeyi en başından beri homojenleştirmek istediği ve mübadeleyi de bunun bir fırsatı şeklinde gördüğü değerlendirmesini tekrarlamaktadır. Gentizon'un burada kullandığı "ulusal birlik" ve "homojenlik", yukarıda da dikkat çektiğimiz üzere, o tarihlerde özellikle Batı'da Türkiye'ye yönelik yapılan değerlendirmelerde oldukça yaygın bir şekilde gözlemlenebilmektedir. Batılılara göre İttihat ve Terakki döneminde çeşitli tutum ve uygulamalarla başlayan³⁴ ve uzun süren savaşların ardından daha yoğun bir şekilde hissedilen milliyetçi duygular, zaferin ardından Türklerin attıkları her adımda kendisini göstermektedir. Bu bakımdan geleceğe dönük olarak Türkiye'deki yabancıları çok da iyi günlerin beklediğini söylemek

32 Arı, *Büyük Mübadele*, 113.

33 Paul Gentizon, "L'Echange Des Populations Grecs et Turques", *Le Temps*, 28 Eylül 1923.

34 Fransız kamuoyunun bu yöndeki bazı değerlendirmeleri için bkz: Selçuk, *Fransız Basınında*, 49-50, 128, 134.

zordur. Zira artık, “*Türkiye Türklerindir*”.³⁵ Şimdi “*yeniden canlanan Türk, yabancılara karşı derin bir güvensizlik duy[maktadır]*” ve bu tutum uzun zamandır Türkiye’de güçlü bir şekilde hâkimdir.³⁶ Bu sebeptendir ki Gentizon, nüfus mübadelesinin Türkiye’de yarattığı beklentiyi açıklarken bunun ülkeyi homojenleştirme yönünde bir fırsat olarak görüldüğü değerlendirmesini defaatle tekrarlamakta ve mübadeleyi askeri zaferden sonra gitgide artan milli duygular ile bağdaştırmayı sürdürmektedir. Batılılar tarafından da genel olarak paylaşılan bu söylemin gerçekten de Türkiye’deki hisleri karşılayıp karşılamadığının tespiti sürecin aydınlatılması bakımından ayrı bir önem arz etmektedir. Esasen o tarihlerde Türkiye’de milli duyguların yükselmesi kadar olağan bir durum olamaz. Bu bakımdan, savaş yıllarının getirdiği tecrübeler de dikkate alınacak olursa, Gentizon’un da işaret ettiği şekliyle mübadelenin Türk kamuoyunda olumlu bir etki yaratması son derece olağandır. Nitekim bu konuda temel sayılabilecek eserinde Kemal Arı, Türk mübadillerin yurda gelişlerinin Türk kamuoyunda yarattığı heyecana dikkat çekmektedir.³⁷

Gentizon’un konuyla ilgili esaslı gözlem ve görüşlerini bizzat kendi imzasını barındıran 17 Ocak 1924 tarihli üçüncü yazısında bulmak mümkündür. Burada “*Türkiye’nin Yunanistan’da bulunan nüfusu ile Anadolu’daki Rum nüfus arasındaki nüfus mübadelesi başladı*” diyerek haberi okurlarına duyuran Gentizon, devam eden satırlarında şu ifadeleri kullanmaktadır:

Yunanistan’daki Türk nüfusu ile Anadolu’daki Rum nüfusu arasındaki mübadele [henüz yeni] başladı. Yakın Doğu’da bir bölge halkının tamamının zoraki ya da gönüllü bir şekilde kitlesel olarak göç etmesi elbette ilk kez karşılaşılan bir durum değil. Örneğin geçen yüzyılın ortalarında Kırım’daki Nogaylar ve Kafkasya’daki Çerkesler gibi sayıları yüzbinleri bulan pek çok insan, Hıristiyan egemenliği altına giren topraklarını terk ederek Anadolu’ya yerleştiler. Ancak şu an tecrübe edilmemiş bir deneyim ile karşı karşıyayız. Günümüzdeki mübadele, Lozan [Barış] Antlaşması tarafından [her iki tarafa da] dayatılan ve toplumların yaşamında daha önce eşi benzeri görülmemiş bir girişimdir.³⁸

Bu üçüncü yazısında görüleceği üzere Gentizon, hemen her yazısında yaptığı gibi ele aldığı konuyu kendi birikimi kapsamında diğer örneklerle kıyaslamaya çalışmaktadır. Fakat Gentizon’un burada yaptığı, ancak geçmişte yabancı işgaller karşısında yerlerini terk etmek durumunda kalan toplumları örnek vermektense ibaret kalmaktadır. Örneğin Gentizon, XIX. yüzyılın

35 Paul Gentizon, “La Turquie et La Paix”, *Le Temps*, 21 Ekim 1922. Bu sloganın Türkiye’de hâkim bir görüş haline geldiği o dönemin diğer Fransız yazarlarınca da dile getiriliyordu. Bkz: Selçuk, *Fransız Basınında*, 93-94.

36 Paul Gentizon, “Les Difficultés de La Paix d’Orient”, *Le Temps*, 1 Kasım 1922.

37 Arı, *Büyük Mübadele*, 90-91.

38 Gentizon, “Le Début de L’Echange Des Populations”, *Le Temps*, 17 Ocak 1924.

ortalarında Kırım ve Kafkasların Rus egemenliğine girmesinin ardından Anadolu'ya göçen Çeçenlerden ve diğer Müslümanlardan bahsetmektedir. Fakat bu ve buna benzer örnekler Türkiye ile Yunanistan gibi iki devlet arasında yapılan resmi bir anlaşmaya dayalı bir nüfus değişimi ile bir tutulamaz; bilakis Gentizon'un verdiği örnekler genellikle savaşların zorunlu kıldığı göç ve sürgünlerin yarattığı demografik değişimlerdir. Bu bakımdan Gentizon, haklı olarak, iki devlet arasında resmi bir antlaşmaya dayanarak gerçekleştirilen Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi'ni “eşi benzeri olmayan, denenmemiş bir deneyim” olarak tanımlamaktadır. Bu “eşi benzeri olmayan deneyim” dâhilinde 1924 yılının sonlarına gelindiğinde, Arı'ya göre, Türkiye'ye getirilen mübadillerin sayısı 500.000'i bulacaktır. Bu bakımdan her iki taraf için de konuşulacak olursa, mübadelenin milyonu bulan bir kitleyi doğrudan yahut dolaylı olarak etkilediği söylenebilir.³⁹

Görsel-3:

Paul Gentizon'un
“Nüfus Mübadelesi'nin Başlangıcı”
başlıklı yazısının ilk paragrafı.
(*Le Temps*, 17 Ocak 1924)

Gentizon, kapsamlı yazısının devamında, yüzbinlerce insanın zorunlu bir şekilde yer değiştirecek olmasının birtakım sorunları da beraberinde getireceğinin farkındadır. Buradan yola çıkarak Gentizon, mübadele kapsamına girmekten sıyrılmak isteyenlerin olacağına dikkat çekmektedir. Örneğin Türkiye'de Papa Eftim⁴⁰ ve onun liderliğindeki Türk Ortodoks Kilisesi etrafında toplanan bir Ortodoks grubu mübadelenin dışında tutulmak istemektedirler.⁴¹ Gentizon'un burada bahsettiği Ortodokslar, aslen Türk olan Ortodokslar olmakla birlikte, onlar da mübadele kapsamına alınacaktır. Yalnız onlar değil, İstanbul'daki pek çok Ortodoks Rum da mübadeleden muaf olma şartı olarak belirtilen “30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşik olmak” şartını kendileri açısından olabildiğince geniş bir şekilde yorumlayarak mübadeleden

39 Arı, *Büyük Mübadele*, 88-92.

40 Papa Eftim Türk Ortodoks papazıdır. Türk Milli Mücadelesine verdiği destek ile tanınan Papa Eftim, aynı zamanda Türk Ortodoks Patrikhanesi'ni kuran isim olarak da bilinmektedir.

41 Gentizon, “Le Début de L'Echange Des Populations”, *Le Temps*, 17 Ocak 1924.

muaf tutulmak istemişlerdir. Bu tutum, İstanbul'daki Rum varlığını muhafaza etmek isteyen Yunanistan tarafından da desteklenmektedir. Türkler ise İstanbul'da Rumların kalmasını sağlayacak olan bu hükmün kapsamını olabildiğince daraltmak ve böylelikle daha çok Rum'u Yunanistan'a göndermek isteyen bir görünüm arz etmektedir. Eğer Türklerin dediği olursa 100.000'den fazla Rum İstanbul'u terk etmek zorunda kalacaktır. Gentizon'a göre mübadele kapsamının dışında kalmak isteyenlere yalnızca Türkiye'de değil, Yunanistan'da da rastlanmaktadır. Örneğin "İslamlaşmış Yahudiler" olarak tanımlanan Selânikli Müslümanlar kendilerini "dönmeler" olarak adlandırarak mübadele kapsamına alınmamak için başvuruda bulunmuşlar, fakat girişimlerinde başarısız olmuşlar ve mübadele kapsamına alınmışlardır. Bu örneğe rağmen Yunanistan'da yaşayan "Arnavut kökenli" Müslümanlar ise Milletler Cemiyeti'nin müdahalesiyle mübadele kapsamı dışında tutulmayı başarmışlardır. Yunanistan'daki "Yunan Romanların" ise mübadele kapsamında Anadolu'ya gönderilmesine karar verilirken, "Hıristiyan Romanların" kaderi ise belirsizliğini korumayı sürdürmüştür. Tüm bunların yanında belki de en ilginç olanı, Türklerle evlenen Rum Ortodoks kadınlarının mübadeleye dâhil edilip edilmeyeceği sorusunun yanıtsız kalması olmuştur. Gentizon'un mensubu olduğu *Le Temps*'in haberi okurlarına aktarışına bakarsak, "Henüz çözülememiş olan tüm bu sorunlar, karma komisyonun hala karşı karşıya olduğu olağanüstü sorunları [bizlere] göstermektedir".⁴²

Görsel-4:

Paul Gentizon'un
"İstanbul Rumlarının Mübadelesi"
başlıklı yazısının ilk kısmı.
(*Le Temps*, 27 Ekim 1924)

42 *Le Temps*, 9 Ağustos 1924; *Le Temps*, 19 Ağustos 1924; *Le Temps*, 15 Eylül 1924.

Gentizon'un mübadeleden bir şekilde kaçmak isteyenlere dair verdiği örnekler, her iki tarafta da insanların doğdukları ve büyüdükleri memleketlerini zoraki terk etmek istemediklerini ve aslında mübadelenin bu bakımdan pek çok acıya sebebiyet veren bir uygulama olduğunu göstermektedir. Doğal olarak tüm bunlar, uygulayıcılar bakımından süreci bir şekilde zorlaştıran etkenler olmuşlardır. Özellikle İstanbul'daki Rumların mübadele kapsamına alınıp alınmayacağı zaman içerisinde o denli çetrefilli bir konu haline gelmiştir ki,⁴³ Gentizon sırf bu konu üzerine bir yazı kaleme alma ihtiyacı hissetmiştir. Gentizon'un 1924'ün Ekim ayı gibi geç bir tarihte aktardığına göre –ki burada yazdıkları hemen yukarıda yer verilen haberlerin benzer bir aktarımıdır– İstanbul'da şehir merkezinin dışındaki kırsal yerlerde yaşayan Rumlar son günlerde gönderilmiş olsalar da, şehir merkezinde halâ hatırı sayılır bir yerleşik Rum nüfus bulunmaktadır. Bunlara 30 Ekim 1918, yani Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından katılan 20.000'den fazla Rum da eklenince, İstanbul'daki Rum nüfusun mevcudiyeti bir hayli artmaktadır. Lozan Barış Antlaşması'na göre 30 Ekim 1918 tarihinden önce İstanbul'da yaşamakta olan ve “yerleşik” (établis) olarak tanımlanan Rumlar mübadeleden muaf tutulacak, o tarihten sonra gelenler ise mübadeleye dâhil edilecekti. Fakat bu konuda Türk ve Yunan heyetleri arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Gentizon'a göre “ülkenin homojenliğini artırmak isteyen” Türk tarafı İstanbul Rumlarını olabildiğince göndermek isterken, bu şehirdeki tarihsel köklerini unutmayan Yunan tarafı ise “yerleşik” (établis) ifadesini olabildiğince geniş bir kapsamda ele alarak Rumları burada tutmayı arzulamaktaydı. Nitekim yukarıda da dikkat çekildiği üzere pek çok Rum mübadeleden kaçmak için türlü çabalara girmişti.⁴⁴ İstanbul'daki bu durumun zorluğu ile ilgili olarak Gentizon, “*Bu anlaşmazlık pek çok insanı ilgilendiriyor; çünkü Türk tezi kabul edilirse 180.000 Rum İstanbul'u terk etmek zorunda kalacak. Eğer Yunan görüşü galip gelirse en fazla 20.000 kişi göç etmek zorunda kalacak*” diyerek durumun ciddiyetini açıklamaktadır.⁴⁵

Gentizon'un mübadele ile ilgili yaptığı değerlendirmelerin bir diğer önemli ayağını ekonomik etki oluşturmaktadır. Yüzbinlerce insanın bir anda

43 Lozan Barış Konferansı'nda Türkiye'yi temsil eden İsmet Paşa, 5 Aralık 1922 tarihinde Ankara'ya gönderdiği telgrafında, İstanbul'daki Rumların mübadele edilmesi konusunun en çetin konu olduğunun altını çiziyordu. Bkz: Şimşir, *Lozan*, 169. (Belge no: 82. Hey'et-i Vekile Riyâsetine telgraf. 05.12.1922)

44 Bu konuya benzer bir şekilde temas eden ve büyük oranda Gentizon'un aktardıklarını doğrulayan çalışmalar için bkz: Emgili, “İhtidâ”; Erdal, “İskat”. Gentizon'un bu tespitine bir örnek olarak da İstanbul'dan ayrılmak istemeyen Rumların yabancı ülke pasaportları alarak mübadeleden kurtulmaya ya da en kötüsü, mübadelenin ardından bu pasaportlar ile Türkiye'ye geri dönmeye çalışmaları gösterilebilir. Bkz: Arı, *Büyük Mübadele*, 87-88. Benzer bir durum İzmir için de geçerlidir. Ankara'dan İsmet Paşa'ya gönderilen bir telgrafa göre İzmir'de zorunlu mübadeleye tutulan bazı Rumlar, daha sonrasında İtalyan vatandaşlığına geçerek tekrar geri dönmüştür. Bkz: Şimşir, *Lozan*, 341. (Belge no: 329. İsmet Paşa Hazretlerine telgraf. 12.01.1923)

45 Paul Gentizon, “L'Echange des Populations Grecs de Constantinople”, *Le Temps*, 27 Ekim 1924.

yer değiştirmesinin ekonomik etkiler doğurması kaçınılmazdır. Gentizon bu önemli mesele hakkında şu yorumda bulunmaktadır:

Sonuçta mesele hukuki çerçeveden çıkarak diğer alanlara da sıçradı. Örneğin Yunanistan'dan gelen birçok Türk mübadil, şu an içerisinde buldukları yerleşim koşullarından pek de memnun değiller ve [maddi] kayıplarını İstanbul'daki Rumların [geride kalan] mallarıyla telafi etmeyi düşünüyorlar. [Burada] Basın da çok karıştı ve birçok Türk açısından Rumların [İstanbul'dan] ayrılması bir saplantı haline geldi; bu da bir iç siyaset meselesine evirildi. Bu koşullar altında hükümetin kamuoyuna karşı koyamayabileceği endişesi vardı. Ayrıca, Batı Trakya'dan gelen haberler[egöre] [...] Lozan Antlaşmasıyla Yunan topraklarında kalmalarına izin verilen Müslümanların Yunan yetkililer tarafından türlü zorluklara maruz bırakıldıklarına dair iddialar da mevcuttur. Batı Trakya'daki Türklere ait taşınır ve taşınmaz mallara bazı durumlarda el konarak Anadolu'dan gelen Rum mübadillere verildiği bildirildi. Bu tür olayların bazıları karma komisyonların tarafsız üyelerince de doğrulandı. Gerçek şu ki, Yunanistan bir milyondan fazla mülteciyi yaşatmak gibi korkutucu bir görevle karşı karşıyadır. Ancak Batı Trakya otoriteleri [buradaki] Türk unsurlara karşı her türlü yasadışı uygulamanın önünü daha en başından alabilmiş olsaydı, Yunan tezinin başarı şansı daha yüksek olurdu. Karma komisyonun tarafsız üyeleri de Türk heyetiyle daha fazla ağırlık ve otorite [kurarak] konuşabilirdi. Her ne olursa olsun, en tarafsız şekilde bile olsa, bu anlaşmazlık sürmektedir ve endişe verici bir şekilde gelişebileceği korkusu vardır.⁴⁶

Gentizon'un da işaret ettiği üzere mübadele süresince ve sonrasında yaşanan mal, mülk ve iş gibi iktisadi sorunlar her iki tarafta da uzun yıllar boyunca hem ekonomik hem sosyal hem de siyasi hayatta izler bırakacak kadar derin ve kapsamlıdır.⁴⁷ Esasen Gentizon, mübadelenin henüz başında yaptığı bir değerlendirmede, kâğıt üzerinde komisyonların kurulmasına, planların yapılmasına ve bütçelerin tayin edilmesine rağmen iş uygulamaya geldiğinde birtakım sıkıntılarla karşılaşabileceğini en başından öngörmüştü.⁴⁸ Süreç, büyük oranda Gentizon'u haklı çıkarmaktadır. Her şeyden önce

46 Gentizon, 27 Ekim 1924.

47 Bu sorunlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Arı, *Mübadele*, 105-182. Belli, Türk ve Yunan trafındaki taşınmaz malların kıymetinin belirlenmesi işleminin 1929 yılına kadar sürdüğüne dikkat çekmektedir. Bkz: Belli, *Nüfus Mübadelesi*, 47. Mevcut literatür bu konuda benzer içerikler sunmaktadır. Bkz: Bu makalede 2 numaralı dipnot.

48 "Yüzbinlerce insanın zorunlu olarak başka diyarlardaki yeni yuvalarında hayatlarını yeniden kurmaları anlamına gelen Nüfus Mübadelesi meselesinin büyük zorluklarla karşılaşmadan gerçekleştirileceği öngörülebilir. Fakat gerçekte, bu işin gerçekleştirilmesi son derece hassas bir konudur ve en ufak bir hatada çok ciddi sorunlara yol açabilir. Bu olağanüstü değişimin hayata geçirilmesi bile başlı başına bir yıkım ve acılar silsilesini beraberinde getirebilir." Bkz: Paul Gentizon, "Le Début de L'Echange Des Populations", *Le Temps*, 17 Ocak 1924.

Gentizon'un yukarıdaki gözlemleri, Anadolu'nun pek çok yerinde bitmek üzere olan mübadele süresinde mübadillerin içerisinde buldukları şartlardan pek de memnun olmadıklarını göstermektedir. Genellikle maddi anlamda kayıp içerisinde bulunan mübadillerin bu kayıplarının Rumların arkalarında bıraktıkları mal ve mülkler üzerinden telafi edilmesi düşünülmektedir. Gentizon'un aktardığı bu durum, Arı'nın da üzerinde ısrarla durduğu üzere, gelinen yerde sahip olunan taşınmaz malların karşılıklarının tam olarak alınamaması ve bunun yanında taşınmaz olarak da çok fazla bir şeyin yanlarında getirilememiş olmasından kaynaklanan bir maddi kayba işaret etmektedir. Gerçekten de mübadiller, bu kayıplarını çoğunlukla Rumların kalan malları üzerinden telafi etmeye çalışmışlardır.⁴⁹ Gentizon'un aktardığına göre bu durum Yunanistan'da da karşılık bulmuştur, zira orada da Rum mübadillerin Türklerin mallarını kullandıkları ve hatta Batı Trakya'daki Türklerle de bu konuda baskılar yapıldığına yönelik haberler gelmiş ve bu haberleri doğrulamak da pek güç olmamıştır.⁵⁰ Bu bakımdan her iki tarafta da ekonomik anlamda belirli bir sıkıntı baş göstermiştir ve Gentizon, zorunlu mübadele ile birlikte Anadolu'dan gelmiş olan yaklaşık bir milyon mülteciye ev sahipliği yapan Yunanistan'ın Türkiye'den daha ağır bir yük altında olduğuna işaret etmektedir. Gentizon bu noktada bir nebze yanılmaktadır, zira her ne kadar Yunanistan da türlü sıkıntılar içerisinde bulunsa da, yaklaşık on yıldır neredeyse aralıksız bir savaş halinde bulunan Türkiye'nin durumu Yunanistan'dan çok daha kötüdür. Bilhassa uzun yıllar işgal altında kalan Batı bölgelerinin yaşamsal olarak en önemli yerleri işgal sonucunda yanmış, adeta yok olmuştur. Bu bakımdan yeniden imar ve mübadillerin yerleştirilmeleri bakımından Türkiye'nin yükü, Gentizon'un iddia ettiğinin aksine, Yunanistan'a kıyasla daha ağır görünmektedir.

Mübadelelerin ekonomik etkilerine değinmeyi sürdüren Gentizon, ekonomik sıkıntıların yalnızca mübadilleri değil, ülkenin genelini de etkilediğini ifade etmektedir. Ona göre hâlihazırda, savaş sonrası dönemde gayrimüslim nüfusta görülen azalma ve buna eklenen mübadele, siyasi sebeplerden dolayı artık eski konumundan çok uzakta bulunan İstanbul başta olmak üzere, ülke genelinde ekonomiye önemli bir darbe vurmuştur. Bu konuda Gentizon şu ifadeleri kullanmaktadır:

Yunan ve Ermeni nüfusundan 300.000 kişinin ayrılması, ticaret ve denizcilik işlerinde çok önemli bir rol oynayan ekonomik süreçlerin bozulmasına neden oldu. İstanbul bir anda denizcilik, ticaret, bankacılık,

49 Bu konu hakkında bkz: Arı, *Büyük Mübadele*, 9-15, 114-129; Kemal Arı, "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve 'Mübadil Göçmenler'", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 18 (1990): 627-658; Kemal Arı, "Mübadele Göçmenlerini Türkiye'ye Taşıma Sorunu ve İzmir Göçmenleri (1923-1924)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (1991): 13-46.

50 Gentizon'un bu ifadelerini doğrulayan malumat için bkz: Arı, *Büyük Mübadele*, 88.

komisyonculuk ve sanayi ile uğraşan nüfusun bir kısmından yoksun kaldı. [...] Bu sürekli göçler, tüm şehrin ticaret mekanizmasını mütemadiyen bozmaya devam ederken, mübadeleye tabii tutulan 60.000'den fazla Rum Selânik ve Pire'ye doğru yola çıkmaya hazırlanıyor. Elbette art arda gelen bu göçlerin yarattığı boşluk Yunanistan'dan gelen Türk mübadiller ile doldurulacaktır. Fakat bu insanların mübadelesi İstanbul nüfusunun kesin bir istikrara kavuşması anlamına gelmeyecektir. Yeni gelenler [mübadiller] yetkililerin yönlendirmelerine uyarak Boğaz'a [İstanbul Boğazı kıyılarına] yerleşiyorlar. Belki de yarın öbür gün [kendisi] iş ve meziyetlerine daha uygun yerlerde yaşamak isteyeceklerdir. Bu sebeple nüfus mübadelesi, bu krizin nihai bir noktası olmayacaktır. İstanbul'un, eski ve yeni sakinleri arasındaki uyum çabalarıyla ekonomik dengeye kavuşması yıllar alacaktır. Zoraki bir şekilde ayrılan [Gayrimüslim] nüfusun ve İstanbul'un hayatı [ticari] işletmelere sahip olan kesiminin göç etmesi, yalnızca şehrin genel olarak fakirleşmesine yol açmakla kalmadı, aynı zamanda komşu ülkelerde Yakın Doğu'nun ekonomik üstünlüğüne karşı yoğun bir rekabetin oluşmasına da neden oldu. Çoğu zengin olan bu [İstanbullu gayrimüslim] göçmenler sermaye, deneyim ve hatta üretim araçlarını da yanlarına götürdüler. Tabii olarak, yeni ülkelerinde, Avrupa ve Amerika'daki eski iş ortaklarıyla ticari ilişkilerini sürdüreceklerdir. Bu şekilde, bir zamanlar İstanbul'un mali zenginliğinin en önemli kısmını oluşturan ticari faaliyetler, Doğu Akdeniz'in diğer şehirlerine kaydı.⁵¹

Gentizon'un buradaki ifadelerinde İstanbul'un çehre değişimdeki nihai etkeni birtakım göçler ve zorunlu mübadele ile açıklaması oldukça doğaldır. Gentizon gayrimüslimlerin zorunlu mübadele ile ya da kendi istekleri ile ayrılmalarını yaratacağı etki bakımından eşdeğer olarak görmektedir. Her iki durumda da şehir ekonomik olarak olumsuz etkilenecektir, çünkü gayrimüslimler şehirdeki ekonomik faaliyetlerde başı çekmektedirler.⁵² Bu kişilerin şehirdeki yokluğu bir şekilde doldurulabilir, hatta şimdiden Yunanistan'dan gelen Türk mübadiller yetkililerin gösterdikleri yerlere yerleştirilmeye başlanmıştır. Fakat bu yerleştirmeler zoraki bir şekilde

51 Paul Gentizon, "L'Avenir de Constantinople", *Le Temps*, 22 Ekim 1924.

52 Gentizon'un bu değerlendirmesini destekleyen bir değerlendirme için Arı'nın şu tespitlerine bakılabilir: (Arı, *Mübadele*, 14) "[...] Özellikle büyük kent merkezlerinden ve kasabalardan ayrılarak Türkiye dışına çıkan zanaat sahibi Rumlardan da, küçümsenemez oranda değişik işkollarına ait atölye, araç ve gereç kaldığının bilinmesine rağmen, bunların da sayısal dökümleri konusunda bilgi vermek pek olası görünmüyor. Ancak değişik işkollarından pek çok Rumun Türkiye'den ayrılmalarından sonra günlük yaşam içinde değişik boyutlarda aksamalar yaşanmış ve bu yönde yakınmalara sık sık tanık olunmuştu." Belli de benzer bir tespitte bulunmaktadır: "*Rum azınlığın Türkiye'yi terk etmesi önemli bir ekonomik bunalıma yol açmıştır. Rum göçmenlerin doğdukları yerlerde oynadıkları önemli ekonomik rol hatırlandığında böyle bir sonucun ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. [...] Osmanlı İmparatorluğunun dış ticaret faaliyetlerinin büyük bir bölümü Rumların elindeydi. Onların ayrılmasıyla Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin dış ticareti en düşük düzeye inmişti. [...]*" Bkz: Belli, *Nüfus Mübadelesi*, 97.

yapılmaktadır. Nitekim Gentizon, pek çok mübadilin ilk yerleşimlerinin ardından ilerleyen dönemlerde kendi iş ve meziyetlerine göre farklı yerlere göç etmek isteyeceklerini öngörmektedir. Burada Gentizon aslında Yunanistan'dan getirilen ve ağırlıklı olarak tarımsal işlerde faaliyet yürüten mübadillerin şehir hayatına alışamayarak ilerleyen zamanlarda kendilerine uygun yerlere göç etmek isteyeceklerine işaret etmektedir. Gerçekten de Yunanistan'dan gelen Türk mübadillerin büyük bir çoğunluğu tarımla meşgul olan kimselerdir ve gerek bu sebeple gerekse kaldıkları evlerin uygunsuzluğu nedeniyle farklı yerlere gönderilmek isteyenler olacaktır.⁵³ Bunların yanında, Gentizon'un yukarıdaki ifadelerinde sermayelerini ve üretim araçlarını yanlarında götürerek farklı ülkelerde işlerini devam ettireceklerine dikkat çektikleri yabancılar yalnızca mübadiller değildir; aralarında kendiliğinden ayrılan gayrimüslimler (Ermeniler, Levantenler vs.) de vardır. Bu kimseler daha çok siyasi, sosyal ve ekonomik koşullar nedeniyle Türkiye'den ayrılma ihtiyacı hissetmiş olan kimselerdir. Gentizon'un mübadele ve diğer demografik değişimlerden Türk ekonomisinin ciddi anlamda etkileneceği şeklindeki öngörüsü doğrudur; bu konuda yapılan çalışmalar mübadelenin ve diğer gayrimüslim nüfusunun ülkeden ayrılışının yerel yahut ulusal ölçekte Türk ekonomisini ciddi anlamda etkilediğine işaret etmektedir.⁵⁴ Ekonominin yanında Gentizon'un İstanbul'un kaybetmekte olduğu konumuna dair tespitleri de daha sonra diğer yabancı gözlemciler tarafından doğrulanacaktır. 1930'lara gelinirken şehri ziyaret eden bazı Fransız gazeteciler, İstanbul'un adeta cezalandırılmış bir şehir haline geldiğini köşelerinde uzun uzadıya yazacaklardır.⁵⁵

İşin insani ve ekonomik boyutu dışında mübadelenin esas amacını teşkil eden siyasi boyut ele alındığında ise nihai olarak Gentizon, pek çok acıya yol açan mübadelenin gerekli bir uygulama olduğu düşüncesindedir. Ona göre her iki ülkede de uzun yıllar süren kanlı süreçlere ve acılara sahne olan karmaşık nüfus yapıları ancak mübadele ile kesin bir şekilde çözüme ulaştırılabilir. Bu bakımdan Gentizon'un olaya soğukkanlı baktığı ve büyük

53 Türk mübadillerin genellikle tarım bölgelerinden gelmeleri hakkında bkz: Arı, *Mübadele*, 98. Türk mübadillerin yerleştirilmesi ve konut sorunu hakkında bkz: Arı, *Büyük Mübadele*, 105-129.

54 Emgilli, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin Millî İktisadının Oluşumundaki Etkisi": 105-122; Bozdağlıoğlu, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi..."; Mermutlu, "Mübadele Sonrası...".

55 Fatih Selçuk, "Fransız Gazeteci Edouard Helsey'in Gözüyle 1926 Yılında Kemalist Türkiye", *Tarih ve Günce*, 15 (2024) 8-13, 29-31. İstanbul'dan bağımsız olarak mübadelenin ilerleyen yıllarındaki etkilerini görmek bakımından, 1929'da Türkiye'yi ziyaret eden Fransız gazeteci Henry de Korab'ın şahit olduğu bir görüntüyü dikkate almakta yarar vardır. Seyahati sırasında Korab, Edirne'nin Uzunköprü mevkiinde tren vagonları içerisinde yaşamakta olan ve vagonları normal bir ev gibi kullanan aileler görür ve oldukça şaşırır. Bu kişilerden biri Korab'a "*Biz Türk'üz. Rumeli'den geliyoruz. Makedonya'da başka Türkler de var. Bizler mübadele edildik*" der. Bu durum, mübadelenin en azından barınma konusundaki aksaklıklarının ilerleyen yıllarda da sürdüğünü göstermektedir. Bkz: Henry de Korab, "Une Visite A La Turquie Nouvelle", *Le Matin*, 22 Ağustos 1929. Tüm bunlar, Gentizon'un mübadelenin etkilerinin daha uzun yıllar süreceğine yönelik öngörülerini haklı çıkarmaktadır.

oranda Lozan Barış Konferansı'nda mübadele ile ilgili olarak Dr. Nansen tarafından sunulan rapordakine benzer bir görüşü taşıdığı görülmektedir. Uzun vadede barışa hizmet edeceğini düşündüğü bu uygulamayı siyasi açılardan değerlendiren Gentizon'un ifadeleri şu şekildedir:

Siyası açıdan [bakıldığında] Yunanistan ile Türkiye'deki azınlıkların karşılıklı olarak sürülmesi, Doğu Akdeniz'de düzen ve barışın yeniden sağlanması için alınabilecek en iyi tedbirdir. Elbette ırklar, milletler ve dinler arasındaki çatışmanın, bu tür karmaşık toplumlar arasında bir uyum ve kardeşlik temelinde çözümlenmesi arzulanırdı. Ancak insanların tutkuları ve zayıflıkları buna izin vermedi. Belki yalnızca bir hayalden ibaret olan bu yönde ilerlemek yerine, yüzyıllar boyunca uyumsuz bir şekilde süren bir evlilik [artık] tam bir ayrılığı tercih etti ve ne kadar acı verici olursa olsun bu çözüm, Yakın Doğu'nun yenilenmesini mutlak surette kolaylaştıracaktır. Bugüne kadar Türkiye'de Yunanca konuşan ve Yunanistan'da da Türkçe konuşan azınlıklar mevcuttu ve [aralarındaki] anlaşmazlık [aşlında] anlaşmamaktan kaynaklanıyordu. Bu sefer, mübadeleye tabii olmayan İstanbul'daki Rumlar ve Batı Trakya'daki Türkler hariç olmak üzere net bir ayrım çizilmiştir; Rumlar orada, Türkler [de] burada [olacaktır]. Bu sayede Hıristiyanlar engellerle karşılaşmayacak, Türkler de zulme uğramayacaklardır. Artık efendi ve reaya, egemen bir ırk ya da ebedi mağluplar söz konusu olmayacaktır. Azınlık [kavramı] son bulduğunda artık aynı millet içerisindeki çılgınca rekabet, çelişkili taleplerin yarattığı kaos, zıt ideallerin çatışması, farklı dinler arasındaki gizli savaş ve farklı özelliklere sahip ırklar arasındaki rekabet de olmayacaktır. Bugüne kadar Türklere yöneltilen suçlamaların çoğu, [aşlında] devlet yapılarının doğasından kaynaklanıyordu. Asimile edilemeyen güçlü azınlıkları yönetmek ve hükmetmek için, İslam inançlarını en katı şekilde tatbik etmek zorunluluğuyla karşı karşıya kaldılar. Şimdi kendi ülkelerinde yalnız [başlarına] oldukları için aynı kavram [ve inançları] daha geniş bir şekilde ve herhangi bir risk olmaksızın [yeniden] yorumlayabileceklerdir. Nüfus mübadelesi, Türkiye'de liberalizmin [özgürleşmenin] gelişmesini mümkün kılan ve kolaylaştıran derin bir etkiye sahip olacaktır. Yunanistan için de nüfus mübadelesi ulusal birliğin ve homojenliğin daha da artırmasını sağlayacaktır. Bu nedenle [nüfus mübadelesi] Doğu halkları için daha güvenli bir geleceğin garantisi anlamına gelmektedir.⁵⁶

Görüldüğü üzere Türk-Yunan nüfus mübadelesiyle ilgili kaleme aldığı bu kapsamlı yazısında Gentizon, mübadelenin uzun vadede yararlı olacağını altını çizmektedir. Artık her iki millet de daha önce yaşadıkları pek çok sorundan kurtulacak, ülkeleri daha da homojenleşecek ve iki ülkede

56 Paul Gentizon, "Le Début de L'Echange Des Populations", *Le Temps*, 17 Ocak 1924.

de azınlık sorunu büyük ölçüde çözüleceğinden, bölgede tesis edilen barış daha da kalıcı olacaktır. Her zaman olduğu gibi burada da tarihten çeşitli örnekler sunan Gentizon, yakın zamanda yaşanan çeşitli ve dağınık nüfus hareketlerinin yarattığı pek çok acının ardından iki devlet arasında resmi bir anlaşmaya dayalı ve planlı bir şekilde yapılacak olan nüfus mübadelesini daha iyi ve hayırlı bulmaktadır; eğer çatışma kaçınılmaz ise bunu anlaşarak çözmek daha az sıkıntılı ve acılı olacaktır.⁵⁷ Bu bakımdan Gentizon'un mübadeleye gerçekçi ve soğukkanlı bir bakış açısı ile baktığını özellikle vurgulamak gerekir.

Sonuç

Gerçekleştiği tarihe kadar tecrübe edilmemiş bir kitlesel göç türü olan Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi bugüne kadar çok sayıda akademik çalışmaya konu olmuştur. Her ne kadar bu çalışmalar mikro ve makro ölçekte geniş bir yelpazeye sahip olsa da, mübadelenin yabancı bir göz tarafından değerlendirilmesi genel olarak geri planda kalmış bir husustur. Bu makalede, mübadele süreci Fransız gazeteci Paul Gentizon'un tanıklığı üzerinden aktarılmıştır. O tarihte Fransa'nın seçkin bir gazetesi olarak görülen *Le Temps*'ın Türkiye muhabiri olarak görev yapan Gentizon, üçüncü bir göz olarak bu konu hakkında hem Paris'e haberler göndermiş hem de kendi köşesinde gözlemlerini aktarmıştır. Gentizon'un yazdıkları, gelişmelerin kapsamına, önemine ve tabii olarak ülkedeki diğer gelişmelerin bu konunun ne kadar önüne geçebildiğine bağlı olarak, belirli aralıklarla *Le Temps* gazetesinde yer bulmuştur. Kendi köşesinde oldukça uzun bir şekilde kaleme aldığı yazılarında Gentizon, Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesini yabancı bir göz olarak çeşitli açılardan ele almıştır.

Gentizon'a göre zorunlu mübadele, iki ülke arasında karşılıklı bir şekilde yapıldığı için, tarihte bir ilk olması bakımından önemlidir. Ona göre bu adım, makul nedenleri olan bir zorunluluktur ve bu bakımdan, geçmişte demografik ve kültürel nedenlerden ötürü yaşanan pek çok acıya nihayet verebilecek bir çözümdür. Bu bakımdan Gentizon'un mübadeleyi çeşitli şekillerde değerlendirmekle birlikte, büyük oranda soğukkanlı olarak karşıladığı söylenebilir.

Gentizon mübadelenin iki taraf açısından da belirli anlamlar içerdiğini öne sürmüştür. İstanbul'a ayak bastığı ilk andan itibaren burada yükselen milli duygulara şahitlik etmiş birisi olarak Gentizon, Türk tarafının mübadeleye bakışını bu açıdan yorumlamakta ve Ankara'nın zorunlu mübadeleyi ülkeyi daha milli ve homojen kılacak bir fırsat olarak görmektedir. Makalenin genelinde de dikkat çektiğimiz üzere, Gentizon'un bu yöndeki

57 Gentizon, 17 Ocak 1924.

değerlendirmeleri, Türkiye'nin Osmanlı Devleti'nin yıkıntıları arasından yeni milli bir devlet haline gelmekte olduğu bir dönemde, yabancı gözlemciler tarafından da paylaşılmaktadır. Bu bakımdan Gentizon'un değerlendirmeleri o günün şartları açısından ele alındığında, askeri zaferlerin ardından yoğun bir milli duygu içerisindeki İstanbul'u ve hatta ülke genelini teneffüs eden herhangi bir Batılı için bakıldığında tutarlı görünmektedir.

Gentizon'un dikkat çektiği bir diğer nokta ise mübadelenin yarattığı ve yaratacağı sonuçlardır. Ona göre insanların yerlerini ve yurtlarını zorunlu bir şekilde aniden terk etmeleri her iki taraf açısından da kolay değildir. Bu sebeple her iki tarafta da pek çok insan, zorunlu mübadeleden muaf olmak için türlü çabalara girişmişlerdir. Buna rağmen mübadele, belirli aksaklıklarına rağmen, geniş kapsamlı bir şekilde gerçekleştirilebilmiştir. Bu süre zarfında İstanbul ve çevresindeki değişimi yakından izleyen Gentizon iki hususa dikkat çekmektedir. Birincisi, yetkililerin gösterdikleri yerlere yerleşmek durumunda kalan Müslüman mübadillerin önemli bir kısmı daha önce tarımla uğraşan kimseler oldukları için, buralarda yaşamakta zorlanacaklar ve ilerleyen dönemlerde başka yerlere göç etmek isteyeceklerdir. İkincisi, zorunlu mübadele ile birlikte Rumların ve mübadeleden bağımsız olarak, kendi geleceklerinden emin olamayarak ülkeyi terk eden diğer gayrimüslim nüfusun ayrılmaları şehir ve hatta ülke ekonomisi için büyük bir zarara yol açacaktır. O tarihte dahi Gentizon, ticareti ellerinde bulunduran gayrimüslim nüfustan git gide yoksun kalan İstanbul'un geçmişe oranla canlılığını yitiren bir şehir olduğu yorumunu yapmıştır. Onun bu değerlendirmeleri ilerleyen yıllarda İstanbul'u ve bir zamanlar gayrimüslim nüfusa ev sahipliği yapan diğer şehirleri ziyaret edecek olan yabancı meslektaşlarınca da paylaşılacaktır.

Şunu da eklemek gerekir ki, Paul Gentizon'un 1922-1924 yılları arasında yaptığı bu değerlendirmeler, onun 1928 yılına kadar Türkiye'de geçirdiği süre içerisinde daha geniş kapsamlı olarak şekillenecek ve olgunlaşacaktır. 1929 yılına gelindiğinde Gentizon, bir zamanlar biraz da belirsiz bir ruh hali içerisinde izlediği Türkiye'deki gelişmeleri kendi kitabında hayranlıkla takdir edecektir. Onun Türkiye'ye yönelik artan bu yakınlığı ve sempatisi, aradan uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen, Türk diplomat ve siyasiler tarafından da hatırlanacaktır.

Son olarak, cumhuriyetin ilk yıllarının önemli bir dönüm noktası olan Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesini dışarıdan bir göz olarak aktaran Gentizon'un değerlendirmelerinin asıl değeri, diğer yabancı gözlemcilerin değerlendirmeleri ile kıyaslandığı zaman ortaya çıkacaktır. Özellikle İngiltere, İtalya, Almanya yahut Sovyetler Birliği gibi olaya üçüncü bir göz olarak bakan büyük devletlere mensup gözlemcilerin konuyla ilgili değerlendirmelerinin araştırmacılarca incelenmesi, mübadele meselesinin daha farklı perspektiflerden görülmesinin önünü açacaktır.

KAYNAKÇA

I. Arşivler

A. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30/10-10-0-0 (18.07.1929).

B. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

TDA, 525/38347-153285-25 (07.02.1942).

TDA, 525/38347-153285-24 (20.02.1942).

TDA, 525/38347-153285-21 (21.02.1942).

TDA, 540/44580-213906-1 (01.04.1942).

II. Süreli Yayınlar

(Paul Gentizon'un Yazıları)

Gentizon, Paul. "La Turquie et La Paix." *Le Temps*, 21 Ekim 1922.

Gentizon, Paul. "La Turquie Et Les 'Capitulations.'" *Le Temps*, 29 Ekim 1922.

Gentizon, Paul. "Le Statut 'Organique' de La Turquie Nouvelle." *Le Temps*, 4 Kasım 1922.

Gentizon, Paul. "Angora et Stamboul." *Le Temps*, 10 Kasım 1922.

Gentizon, Paul. "La Turquie Et L'Occident." *Le Temps*, 15 Kasım 1922.

Gentizon, Paul. "A La Sublime-Porte." *Le Temps*, 19 Kasım 1922.

Gentizon, Paul. "Le Turquisme." *Le Temps*, 3 Kasım 1923.

Gentizon, Paul. "Le Difficultés de La Paix d'Orient." *Le Temps*, 1 Kasım 1922.

Gentizon, Paul. "L'Echange Des Populations Grecs et Turques." *Le Temps*, 28 Eylül 1923.

- Gentizon, Paul. "L'Echange Obligatoire Des Populations Grecs et Turques." *Le Temps*, 23 Eylül 1923.
- Gentizon, Paul. "L'Echange Des Populations Grecs et Turques." *Le Temps*, 28 Eylül 1923.
- Gentizon, Paul. "Le Début de L'Echange Des Populations." *Le Temps*, 17 Ocak 1924
- Gentizon, Paul. "La Turquie Et L'Occident." *Le Temps*, 15 Kasım 1922.
- Gentizon, Paul. "A Dieu A L'Orient." *Le Temps*, 15 Mart 1924.
- Gentizon, Paul. "La Question du Patriarcat." *Le Temps*, 28 Mart 1924.
- Gentizon, Paul. "L'Echange des Populations Grecs de Constantinople." *Le Temps*, 27 Ekim 1924.
- Gentizon, Paul. "La Question de Mossoul." *Le Temps*, 14 Eylül 1924.
- Gentizon, Paul. "L'Avenir de Constantinople." *Le Temps*, 22 Ekim 1924.

III. Kitaplar

- Akyüz, Yahya. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Arı, Kemal. *Büyük Mübadele: Türkiye 'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Belli, Mihri. *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi: Ekonomik Açından Bir Bakış*. çev. Müfide Pekin, İstanbul: Belge Yayınları, 2006.
- Çınar, Semih. *Mübadelede Tekirdağ: Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin Mübadele Yıllarında Tekirdağ Faaliyetleri (1923-1924)*. İstanbul: Hiper Yayın, 2021.
- Genelkurmay Başkanlığı. *Türk İstiklâl Harbi*, Cilt 2, (Batı Cephesi-6. Kısım-4. Kitap, İstiklâl Harbinin Son Safhası). Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.
- Gentizon, Paul. *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*. çev. Fethi Ülkü, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1994.
- Karacan, Ali Naci. *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.
- Selçuk, Fatih. *Dengeler Değişirken: Milli Mücadele 'de Türk-Fransız İlişkileri (1918-1922)*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2022.
- Selçuk, Fatih. *Fransız Basınında Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi (1922-1938)*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2020.

- Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Şimşir, Bilâl N.. *Lozan Telgrafları*, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Yavuz, Bige. *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk Fransız İlişkileri (Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

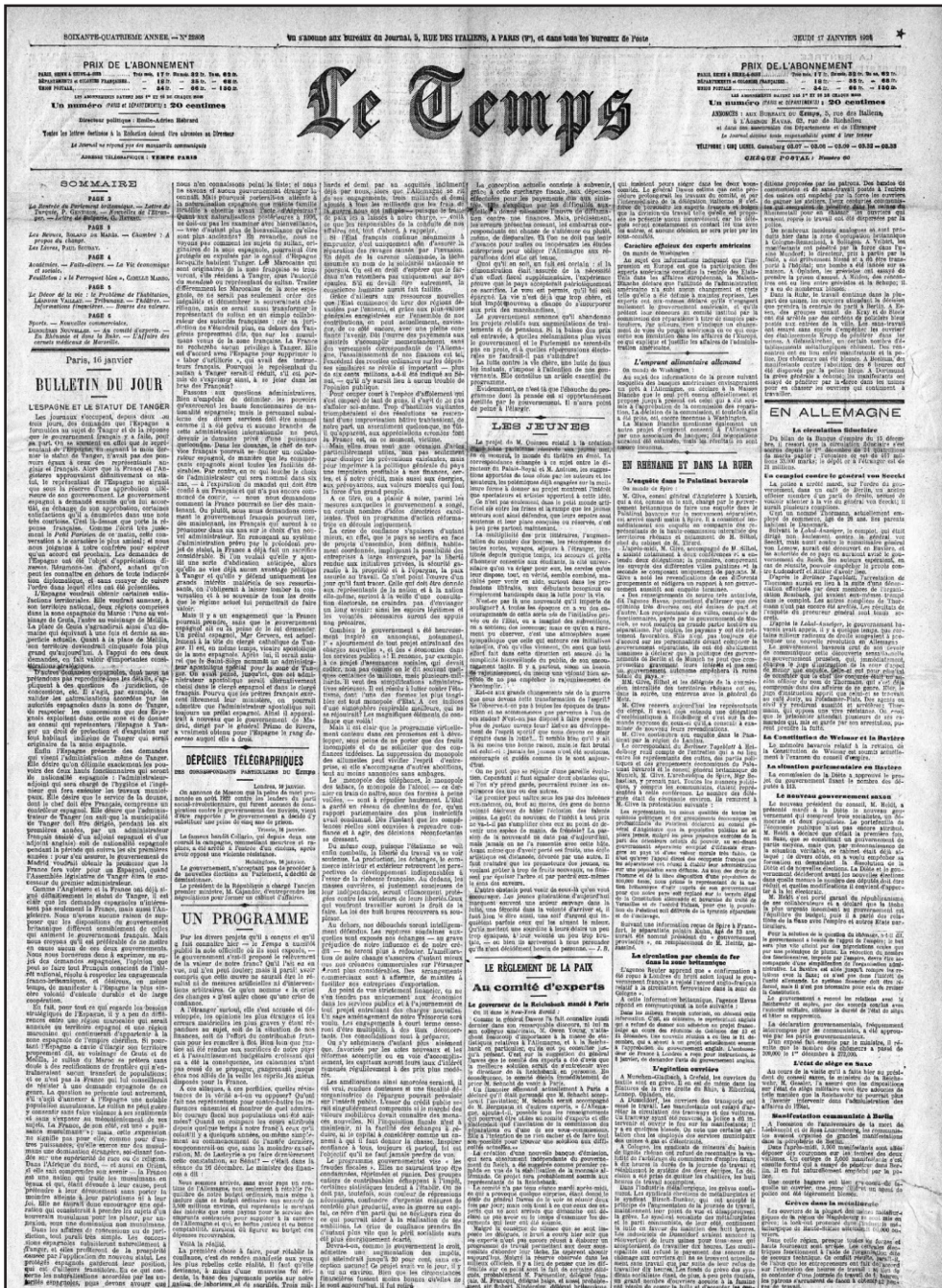
IV. Makaleler ve Kitap Bölümleri

- Arı, Kemal. “1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir’de ‘Emval-i Metruke’ ve ‘Mübadil Göçmenler’.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 6, 18 (1990): 627-658.
- Arı, Kemal. “Mübadele Göçmenlerini Türkiye’ye Taşıma Sorunu ve İzmir Göçmenleri (1923-1924).” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, 1 (1991): 13-46.
- Atabay, Mithat. “Mübadelede Küçükkuyu.” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 6-7 (2009): 61-90.
- Balcı, Serdar. “1923 Tarihli Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Amasya’nın Demografik Yapısına Etkisi.” *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 10 (2014): 40-49.
- Bozdağlıoğlu, Yücel. “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları.” *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180 (2014): 9-32.
- Budak, Ömer. “Mübadele Meselesi ve Lozan’da Çözümü.” *Karadeniz Araştırmaları*, 26 (2010): 129-142.
- Burak, Durdu Mehmet. “Türkiye İle Yunanistan Arasında Mübadele Meselesi ve Kırşehir’e Yerleştirilen Muhacirlerin İaşe Sorunları.” *Karadeniz Araştırmaları*, 14 (2007): 29-46.
- Çapa, Mesut. “İstikbal Gazetesine Göre Trabzonda Mübadele ve İskân.” *Atatürk Yolu Dergisi*, 8 (1991): 631-642.
- Çelebi, Ercan. “Mübadillerin Yunanistan’daki Mal Kayıtları ve Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12 (2006): 35-45.
- Çelebi, Ercan. “Türk Ve Rum Ahalinin Mübâdelesine Dair Oluşturulan Komisyonlardan Muhtelit Mübâdele Komisyonu ve Faaliyetleri.” *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (2006): 107-120.
- ÇETİN, Nurten. “1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi.” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2010): 149-175.

- Decottignes, Olivier. “Un Correspondant de Presse en Turquie: Paul GENTIZON ou l’Orient en Marche.” *Turcs et Français (Une Histoire Culturelle 1860-1960)* içinde, editor Güneş Işıksel et Emmanuel Szurek, 195-211. Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2014.
- Emgilli, Fahriye. “Mübadeleden Kurtulma Çabası Olarak: İhtidâ.” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 45 (2009): 221-234.
- Emgilli, Fahriye. “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi’nin Türkiye Cumhuriyeti’nin Millî İktisadının Oluşumundaki Etkisi.” *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180 (2014): 105-122.
- Erdal, İbrahim. “Türk Yunan Nüfus Değişiminde Türk Mübadillere Yapılan Yardım Faaliyetleri.” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40 (2006): 203-214.
- Erdal, İbrahim. “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde Gayrimübadil Olma Konusu Ve Mübadeleden Iskat (Çıkma) Yolları.” *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180 (2014): 123-142.
- Kara, Bülent. “Dramatik Bir Huzur Mücadelesi: Mübadele.” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (2005): 187-198.
- Kayam, H. Cevahir. “Lozan Barış Antlaşmasına Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun T.B.M.M’de Görüşülmesi.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27 (1993) 581-608.
- Korab, Henry de. “Une Visite A La Turquie Nouvelle.” *Le Matin*, 22 Ağustos 1929.
- Mermutlu, Bedri. “Mübadele Sonrası Bursa’da Üretici ve Küçük Esnafın Durumu.” *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25 (2013): 267-288.
- Selçuk, Fatih. “Fransız Gazeteci Edouard Helsey’in Gözüyle 1926 Yılında Kemalist Türkiye.” *Tarih ve Günce*, 15 (2014): 3-47.
- Öksüz, Hikmet. “Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 48 (2000): 743-768.
- Özcan, Eza. “Ahali Mübadelesi ve Yardımların İstanbul Örneği.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20 (2020): 55-75.

EKLER

EK-1: 17 Ocak 1924 tarihli Le Temps gazetesinin ana sayfa görüntüsü. (Fransa Milli Kütüphanesi)

Extended Abstract

The concept of migration is a concept that humanity has been familiar with since its earliest times. Humanity has always moved throughout history due to wars, political reasons and economic reasons. Until the twentieth century, these migrations took place under forced conditions. It is also known that sometimes states migrated masses to certain places within the framework of certain policies. The concept of the nation-state, which gradually began to crystallize with the XIXth century, made it difficult for different nations to live together after the empires, which had a multinational demographic structure. In this context, empires, which gradually weakened in this process, witnessed extremely painful and bloody processes. An example of this occurred in the Balkans and Anatolia, where the Ottoman Empire ruled. This geography, where Muslim and Christians were intertwined for centuries, became unable to coexist within the rising nation states following the gradually weakening Ottoman Empire as the twentieth century began. Especially the Balkan Wars of 1912-1913 irreversibly changed the demographic structure of the region. Following this, World War I and the Turkish National Struggle dealt the final blow to the changing demographic structure. In September 1922, after the Turkish military victory, when the time came for peace negotiations, the exchange of Muslim and Christian populations on both the Turkish and Greek sides within the framework of a mutual treaty was on the agenda of the parties and this view was formalized by the treaty. Started in 1923, the Turkish-Greek population exchange is important in terms of being the first example of migration movements in history that two states realized by mutual agreement. This exchange left deep demographic, political, cultural and economic impacts on both sides.

The academic literature on the Turkish-Greek Forced Population Exchange covers a wide range of topics. There are many studies examining the exchange on macro and micro scales. However, the issue of how the exchange was seen and evaluated by a third eye, that is, by a foreigner, has generally been ignored. This article analyzes the observations of Paul Gentizon, who was sent to İstanbul in October 1922 as a special correspondent by *Le Temps*, one of France's most prominent newspapers. *Le Temps* is one of the leading newspapers in France and some sources even state that it is the semi-official organ of the French government. Be that as it may, *Le Temps* was a prestigious publication that even the Turkish press at the time used as a reference for its coverage of Europe. Its articles and news were generally taken seriously. Between 1922 and 1928, Gentizon published articles in *Le Temps* under the title "Türkiye Letters" or in various news articles. Considering the identity of *Le Temps*, Gentizon's writings should be considered as an extremely important source.

In October 1922, Gentizon, who arrived in İstanbul at a time when Türkiye had won a military victory and was therefore experiencing intense national feelings, evaluated the exchange largely within this atmosphere. According to him, there was an extremely high level of nationalism on the Turkish side, and with the influence of this feeling, the exchange was seen as an opportunity to make Türkiye more homogeneous and nationalized. Gentizon's observation was shared, directly or indirectly, by other foreign observers of the period. Gentizon also draws attention to the economic problems that the exchange would create. According to him, considering that a significant part of the economic activities in Türkiye in the relevant period was under the control of the non-Muslim population, the Turkish economy would suffer significant shocks after the non-Muslims who left the country with the exchange - and who left spontaneously for various reasons even though they were not included in the exchange. It is possible to test and verify Gentizon's assessment with other sources. Gentizon also mentions other difficulties caused by the exchange in his writings. In general, Gentizon draws attention to the problems of the food, settlement and permanence of the exchange migrants. Many of them were victimized due to the fact that the settlements shown to them were not suitable for them, that they came from different professions, and that they could not receive compensation for the goods and properties they left in the places they came from. These victimizations, which Gentizon drew attention to, continued to affect them for many years. Gentizon states that such victimizations were experienced on both sides and claims that Greece was under a heavier burden than Türkiye, pointing out that Greece hosted a population of approximately one million refugees. Another issue that Gentizon emphasizes is the unwillingness of the refugees to leave the lands they came from. Indeed, according to *Le Temps*, many people on both sides tried to stay out of the exchange with various excuses and tricks. This information can also be confirmed by other sources. All these factors show that it was foreseeable at the time that the exchange would be a painful and troublesome process, the effects of which would last for a long time, and that it was realized shortly afterwards. Finally, Gentizon, while making various evaluations about the exchange, basically defends the view that this exchange was an inevitable necessity for both countries. According to him, since these demographic conflicts in the nation-state process always cause troubles, solving this demographic problem through exchange is a step that will serve peace in the long run. In this respect, it can be said that Gentizon welcomed the exchange with cold blood and considered it necessary, even though it was a troublesome process. At this point, it is important to increase the number of scholarly studies on the exchange, which are based on the accounts of an impartial and third eye like Gentizon, in order to shed light on the exchange process.

Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRKİYE'DE HALİFELİĞİN KALDIRILMASININ İTALYAN KAMUOYUNDAKİ YANSIMALARI*

Yeter MENGEŞ**

Öz

Türkiye'de 3 Mart 1924 tarihinde TBMM'de çıkarılan kanunlarla halifelik kaldırılmış ve Osmanlı hanedanının Türkiye dışına çıkarılması kararı alınmıştır. İtalyan kamuoyu bu dönemde kısa süre önce iktidara gelmiş bulunan Mussolini ve Faşist Parti'nin iktidarını sağlamlaştırmak için çıkarmaya çalıştığı seçim yasaları, İngiltere ile devam etmekte olan Menteşe Adaları (Rodos, 12 Ada ve Meis)-Jubaland pazarlıkları gibi iç ve dış önemli siyasal gelişmelerle meşgul bulunmaktadır.

Bu meşguliyetlere rağmen topraklarında önemli sayıda Müslüman nüfus bulunan İtalya'da hilafetin kaldırılması ve sonrasında meydana gelen gelişmelere ilişkin haberler yakından takip edilmekte, mesele İtalyan gazetelerinde sıklıkla ele alınmaktadır. İtalyan şarkiyatçı bilim insanları tarafından yapılan ve İtalyan basınında yer alan değerlendirmelerde, hilafetle papalığın karşılaştırılması eğilimi dikkat çekmektedir.

İtalyan kamuoyunda genel olarak hilafetin kaldırılması bağımsız ve özgür bir cumhuriyet sığıyla Türkiye'nin verdiği bir karar anlamında olumlu ve saygıyla karşılanmaktadır. İtalyan basınında Türkiye'nin bu karar sonrasında Panislamcı politikalarından vazgeçmiş olduğu belirtilmektedir. Diğer yandan, hilafetin kaldırılması kararının-dikkat çekici bir şekilde-laikliğe giden yolda önemli bir adım olduğu tespitini yapan gazeteciler de bulunmaktadır. İtalyan gazetelerinde ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın önce saltanatı kaldırıp hilafeti muhafaza etmek suretiyle bir geçiş dönemi stratejisi izlediği, bundan sonra uygun bir zamanlama ile hilafeti de kaldırmış olduğu tespiti de yer almaktadır.

Bu çalışmada Türkiye'de hilafetin kaldırılması ve sonrasında meydana gelen gelişmelerin İtalyan kamuoyundaki yansımaları; İtalyan ve İngiliz diplomatik belgeleri ile dönemin İtalyan basınında yer alan haber ve yorumlardan istifade edilerek açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hilafet, Halife, İtalya, Türkiye, İslam.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doktor, (e-posta: ymenges@yahoo.com), (Orcid: 0000-0002-2767-9311).

REFLECTIONS OF THE ABOLITION OF THE CALIPHATE IN TÜRKİYE ON THE ITALIAN PUBLIC

Abstract

In Türkiye, the caliphate was abolished with the laws passed by the Turkish Grand National Assembly on March 3, 1924, and the decision was taken to remove the Ottoman dynasty from Türkiye. During this period, the Italian public was busy with important internal and external political developments, such as the election laws that Mussolini and the Fascist Party, who had recently come to power, were trying to pass to consolidate their power, and the ongoing Dodecanese (Menteşe Islands)-Giubaland negotiations with England.

Despite these preoccupations, in Italy, which has a significant number of Muslim population in its territory, news about the abolition of the caliphate and the developments that occurred afterwards are followed closely and the subject is frequently covered in Italian newspapers. The evaluations made by Italian orientalist scientists on this subject appear in the Italian press, and the tendency to compare the caliphate with the papacy draws attention.

The abolition of the caliphate is generally viewed positively and respectfully by the Italian public as a decision made by Türkiye as an independent and free republic. The Italian press states that Türkiye has abandoned its Pan-Islamist policies after this decision. On the other hand, there are also journalists who note that the decision to abolish the caliphate is an important step towards secularism. It is also stated in Italian newspapers that Mustafa Kemal Pasha followed a transition period strategy by first abolishing the sultanate and preserving the caliphate, and then abolishing the caliphate at a suitable time.

In this study, the abolition of the caliphate in Türkiye and the reflections of the subsequent developments on the Italian public; It was explained by making use of Italian, British diplomatic documents and the news and comments in the Italian press of the period.

Keywords: *Caliphate, Caliph, Italy, Türkiye, Islam.*

Giriş

İslam tarihinde Peygamberin ölümünden sonra devleti ve ümmeti yöneten kişiye “halife”, yönetimine ise “hilafet” adı verilmiştir. Hilafet bir idare şekli olup hükümet etmek anlamına gelmektedir. Hilafet, İslam dininde Kur’an veya sünnete dayanan dini bir müessese olmadığı gibi halife de kutsal ya da dini niteliklere sahip birisi değildir. Hilafet, Orta Çağ Arap dünyasında Müslüman toplumun kurduğu bir siyasal-idari kurumdur.¹ Yavuz Sultan Selim’in 1517 yılında Mısır’ı almasıyla Osmanlıların halifeliği ele geçirdiği genel kabul görmektedir.² Osmanlı yönetimi tarafından en zayıf oldukları dönemlerde dahi kullanılmayan Halifelik konusu, 1774 Kaynarca Antlaşması’yla gündeme gelmiştir. Padişah II. Abdülhamit döneminde devletin bütünlüğünü koruyabilmek için başvurulan araçlar arasında siyasal bir sistem olarak ön plana çıkan hilafet, imparatorluğun dağılmasını engelleyememiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’na dâhil olmasının ardından 23 Kasım 1914 tarihinde padişah iradesiyle yayımlanan fetva ile cihat (Cihad-ı Ekber) ilan edilmiştir. Cihat çağrısının aksine İngiltere, Fransa ve Rusya egemenliğindeki topraklarda yaşayan Müslümanlardan bir kısmı bu ordularda Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşmıştır.³ Cihat ilanı, Osmanlı İmparatorluğu içindeki bazı Müslümanların ayaklanarak düşmanla iş birliği yapmasını da engelleyememiştir. İngilizlerle anlaşan Mekke Şerifi Hüseyin’in liderliğindeki Araplar, “Osmanlı emperyalizmine karşı Arap milliyetçiliği” adına Haziran 1916 tarihinden itibaren Osmanlı halifesini tanımadıklarını ilan ederek ayaklanmışlar, Osmanlı ordusunun cephe gerisinde yaptıkları eylemler ile İngiliz ordusuna destek sağlamışlardır.⁴ 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan

1 Sabri Hizmetli, “Mustafa Kemal Atatürk’ün İslam Tarihi Anlayışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XV, 44 (Temmuz 1999): 457-485.

2 Halifeliğin Osmanlı hanedanına geçiş meselesinin irdelendiği bir çalışma için bkz. Faruk Sümer, “Yavuz Selim Halifeliği Devraldı mı?”, *Belleten* 56, 217 (Aralık 1992): 675-701.

3 Padişah bu çağrıda ilginç bir şekilde halife unvanını kullanmamıştır. Bu dönemde Osmanlı ordusunda çoğunluğu Hıristiyan olmak üzere Müslümanlıktan başka dinden olan askerler de bulunmaktadır. Diğer yandan Osmanlı devleti Almanya, Avusturya-Macaristan ve daha sonra Bulgaristan gibi Hristiyan devletlerle ittifak halinde savaşa girmiş bulunmaktadır. Osmanlı Padişahının Cihat ilanına; Müslüman toplulukların tamamının sömürge durumunda olması, milliyetçiliğin yıldızının yükselmekte oluşunun da etkisiyle Büyük Senûsi lideri ve Sana’daki İmam dışında destek sağlayan Müslüman lider ve topluluk olmamıştır. Buna karşılık, İngiliz ordusunda Osmanlı ordularına karşı cephelere gönderilen ve çoğu Müslüman olan Hintli asker sayısı toplamda 756.000’e ulaşmış, bunların 85.000 kadarı bu cephelerde ölmüştür. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt III, (1914-1918 Genel Savaşı), kısım I, (Savaşın Başından 1914-1915 Kışına Kadar), 3. bs. (Ankara: TTK yay., 1991), 320-325.

4 Seçil Karal Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik*, 1924-1928, 2. bs. (İstanbul: Temel yay., 2006), 33. Savaş sonrası Ortadoğu’yu şekillendirmeyi planlayan Lord Kitchener tarafından 1914 yılında başlatılan İslam inancını İngiltere’nin yönetimine sokmak politikasının başarısız olacağı görüldükten sonra İngiliz Hükümeti tarafından Panislamizm’e rakip olabilecek başka bağlantılara yönelinmiştir. Temmuz 1915 ile Mart 1916 tarihleri arasında Mısır’daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir McMahon ile Mekke Şerifi Hüseyin arasında mektuplaşmalarla yapılan

Mondros Mütarekesi'nde yer alan hükümler doğrultusunda Osmanlı devleti Arap toprakları ve Hicaz üzerindeki koruyuculuğunu kaybetmiştir.⁵

1911 yılından itibaren Trablusgarp ve Bingazi'yi, 1912 yılında Mentеше Adaları'nı işgal eden İtalya, "Müslüman imparatorluklar" arasına dâhil olmuş durumdadır. İtalya, Libya'da yaşayan Müslümanlara doğrudan bir halife tayin etmekten daha ziyade 1918 yılından itibaren Türkiye'de yaşamakta olan Şeyh Ahmet Senûsi'ye⁶ bağlamayı düşünmektedir. Mütareke döneminde İtalyan Yüksek Komiseri Kont Carlo Sforza ile Şeyh Ahmet Senûsi arasında bazı görüşmeler yapılmıştır. Kont Sforza hatıratında; Ahmet Senûsi ile bu temasları hakkındaki görüşlerini almak istediği Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına konuyu bildirdiğini, Mustafa Kemal Paşa'nın, geçmişte Araplar üzerinde Türk hakimiyeti yürütmenin Türkiye'yi zayıflatan önemli etmenlerden birisi olduğunu ifade ettiğini ve bu konu üzerinde durmak istemediğini kaydetmektedir. Sforza, Şeyh Senûsi konusunun İtalya'da Faşist Parti'nin iktidara gelmesiyle rafa kalktığını belirtmektedir.⁷

Mustafa Kemal Paşa 1919 yılında Anadolu'ya geçerek milli mücadeleyi başlattığı süreçte kafasındaki gelecekteki hükümet şekli cumhuriyettir.⁸ Millî Mücadele esnasında çevresinde çok sayıda saltanat ve

---

pazarlıklar bu politikanın yansımasıdır. Bu pazarlıklarda; Şerif Hüseyin'in talepleri arasında Arap yarımadası, Suriye, Ürdün Lübnan, İsrail ve Irak'ın bir kısmını kapsayan bir Arap devletinin kurulması ve Arap İslam Halifelığının tanınması bulunmaktadır. İngilizlerin kısmen kabul ettiği bu teklifler sonrasında İngilizlerin sağladığı parasal kaynaklarla (bugünkü değerle yaklaşık toplam 400 milyon ABD doları) Birinci Dünya Savaşı devam ederken Haziran 1916'da Hicaz Şerifi Hüseyin liderliğinde Osmanlı Devleti'ne karşı Arap ayaklanması başlamıştır. Bu ayaklanmaya Hüseyin'in düşündüğü gibi katılım olmamış ve başlangıçta önemli bir gelişme sağlanamamış, ayaklanma Medine önlerinde durmuştur. Kral Hüseyin'in oğlu Faysal komutasındaki Arap deve birlikleri, 19-25 Eylül 1918 tarihlerinde Suriye-Filistin cephesinde başlayan İngiliz taarruzu ve devam eden savaşta İngiliz-Fransız-Hint birliklerine paralel olarak savaşmışlar, özellikle Türk ordusunun ana ikmal yolu olan demiryollarının sabote edilmesinde önemli rol oynamışlardır. İngiliz kuvvetlerinin 30 Eylül'de Şam'a girmesinden sonra Faysal'ın kuvvetleri de 3 Ekim 1918 tarihinde Şam'a girmiştir. Basil Liddle Hart, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Kerim Bağrıaçık, 6. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yay., 2021), 554-560. David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?, 1914-1922, çev. Mehmet Harmancı, 4. bs. (İstanbul: Epsilon yay., 2013), 143, 283-289, 480. Avi Shlaim, *Lion Of Jordan, The Life Of King Hussein In War and Peace*, (London: Allen Lane, 2007), 4-6.

5 *Survey Of International Affairs* 1925, cilt I, The Islamic World, ed. Arnold Toynbee, (London: Oxford University press, 1927), 44.

6 *Şeyh Ahmet Senûsi* (1873-1933): Trablusgarp savaşı ve sonrasında Birinci Dünya Savaşı esnasında İtalyanlara karşı verdiği mücadele sonrasında Osmanlı padişahının isteğiyle Ağustos 1918'de geldiği Türkiye'de önce İstanbul ve müteakiben Kasım 1918'den itibaren Bursa'da yaşamaktadır. Millî Mücadeleye destek veren Şeyh Ahmet Senûsi, Kasım 1920'de Ankara'ya gidecektir. Bkz. Nagehan Elemana, "Millî Mücadele Döneminde Anadolu'da Şeyh Ahmet Senûsi", 1918-1924, (Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi, 2020).

7 Kont Carlo Sforza, *Makers of Modern Europe*, (London: Elkin Mathews&Marrot, 1930), 364-365. Bilal N.Şimşir, "Halifelik Siyasetle Birlikte Yürüyordu", Halifesiz 50 Yıl, *Cumhuriyet*, 18 Mart 1974.

8 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, cilt II, (Ankara: TTK yay., 2009), 131-132.

hilafet taraftarı olduğunun farkında olan Mustafa Kemal Paşa, millî güçlerin parçalanmaması için başlangıçta bu niyetini açıklamamış, hilafet ve saltanat yönetim şekillerine doğrudan karşı çıkmaktan sakınmıştır.

Padişah Vahdettin⁹, Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa önderliğinde verilen Kurtuluş Savaşı’nı kendi sultanlık ve hilafetine bir tehdit olarak değerlendirerek yetkilerini ve etkisini Millî Mücadele aleyhine kullanmıştır.¹⁰ Kurtuluş Savaşı sürecinde İtilaf devletleri ve özellikle İngilizlerle iş birliği içinde politikalar izleyen Vahdettin; çeteler kurularak Millî Mücadele’ye karşı kullanılması için Damat Ferit’e yetki vermiş, bu başarısız olunca asi olarak nitelendirilen Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını çıkarttığı fetvalarla idama mahkûm ettirmiştir. Ankara Hükûmeti’ne karşı iç isyanları teşvik ederek ve Anadolu’ya Hilafet ordusu adıyla kuvvet göndererek iç savaşı tetikleyen Vahdettin, Sevr Antlaşması’nın imzalanmasına da onay vermiştir.¹¹

Mustafa Kemal Paşa, başarıyla yöneterek sonuçlandırdığı anti-empyralist Kurtuluş Savaşı’nı Millî Mücadele’nin başlangıcından itibaren Türkiye bakımından bir çağdaşlaşma savaşı olarak görmektedir. Bu savaşın ilk hedefi yüzyıllardan beri devam etmekte olan siyasi yönetimin değiştirilmesi olacaktır. Mudanya Mütarekesi’yle Anadolu’daki savaşın sona ermesi sonrasında; İtilaf devletleri tarafından barış konferansı görüşmelerinin Lozan’da başlayacağı bildirilerek, Ankara Hükûmeti ile Babıali de konferansa davet edilmiştir. Bu süreçte Padişah Vahdettin ve İstanbul Hükûmeti’nin zafere sahip çıkarak ve barış konferansına iştirak ederek Türkiye’nin geleceği hakkında tasarrufta bulunma girişimleri TBMM’de saltanat hakkında verilecek karara ilişkin süreci hızlandırmıştır.

TBMM’de 1 Kasım 1922 tarihinde hilafet ve saltanatın birbirinden ayrılması ve 16 Mart 1920 tarihinden geçerli olmak üzere saltanatın kaldırılması kararı alınmıştır.¹² Bu kanunla saltanatı elinden alınmış olmakla birlikte halifelik sıfatını taşıyan Vahdettin, “Halifeyi Müslimin” imzasıyla

9 *VI. Mehmet Vahdettin* (1861-1926): Padişah Abdülmecit (hüküm yılları 1839-1861)’in 8.oğlu olan ve 18 Temmuz 1918 tarihinde tahta çıkan Vahdettin, otuz altıncı ve son Osmanlı padişahıdır.

10 Mütareke döneminde İstanbul’da ilk İtalyan Yüksek Komiseri olan Kont Sforza siyasi hatıralarında; Vahdettin’in zayıf ve kararsız bir kişilik olduğunu, ülkesinden daha çok hanedanının bekasına önem verdiğini, Vahdettin’in *artık siyasi ömrünü tamamlamış bir hanedanın tipik bir torunu* olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Sforza, *Makers of Modern Europe*, 350-351.

11 Padişah Vahdettin ve İstanbul Hükûmeti’nin Millî Mücadele karşısındaki tutumuna dair değerlendirmeler için bkz. Sina Akşin, *İç Savaş ve Sevr’de Ölüm*, 2. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası yay., 2010), 345-354. Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, cilt I, 8. bs. (İstanbul: Kastaş yay., 1987), 49-104. Selâhattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, cilt II-IV, 2. bs. (Ankara: TTK yay., 2023). Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu’da*, (İstanbul: Yenigün Haber yay., 2000), 91-115. Turgut Özakman, *Vahdettin , Mustafa Kemal ve Millî Mücadele*, 6. bs. (Ankara: Bilgi Yayınevi yay., 2007).

12 *TBMM ZC*, Devre I, Cilt 24, İçtima Senesi 3, 130. İçtima, 1 Kasım 1922, 314-316. Düstur, No. 121, Karar No. 308, 1 Kasım 1922.

General Harington'a gönderdiği 16 Kasım 1922 tarihli bir mektupla; hayatını tehlikede gördüğünü, İngiltere'ye sığınmak istediğini ve en kısa sürede İstanbul'dan tahliye olmak istediğini bildirmiştir.¹³ Sığınma talebi kabul edilen Vahdettin ve yanındakiler, General Harington tarafından yapılan planlama doğrultusunda, 17 Kasım 1922 sabahı Yıldız Sarayı'ndan alınarak HMS Malaya Zırhlısı'na nakledilmiş ve Malta'ya doğru yola çıkarılmıştır.¹⁴

Vahdettin'in İngiltere'ye sığınması sonrasında TBMM'de 18 Kasım 1922 tarihinde yapılan gizli oturumda; Vahdettin oybirliği ile halifelikten hal edilmiş¹⁵ ve Abdülmecit Efendi¹⁶ oylamaya katılan 163 milletvekilinden 148'inin oyu ile yeni halife olarak seçilmiştir.¹⁷ Bu dönemde İstanbul'dan henüz işgal kuvvetleri çekilmeden, hanedan mensubu bir şehzadeyi halife yapmak son derece stratejik bir karar olarak değerlendirilmelidir.¹⁸ Böylece Türkiye'de laik bir cumhuriyetin kurulması yönünde çabalar devam ederken, bir taraftan da hilafet makamı yetkileri oldukça azaltılmış bile olsa mevcudiyetini devam ettirmekte olduğu yeni bir dönem başlamış oluyordu.

Mustafa Kemal Paşa, esas hedefi çağdaş normlarda millî, laik ve üniter yeni bir Türk devleti kurmak olmasına rağmen bu hedefini ancak belli aşamalardan geçerek gerçekleştirebileceğinin bilinciyle, hilafetin kaldırılması konusunu toplum buna hazırlandıktan sonraki aşamada gerçekleştirilmek üzere ertelemiş bulunmaktadır.

Bu süreçte Halifelik işlevsiz hale getirilmiş olmakla birlikte Osmanlı hanedanının yerinde kalması Cumhuriyet karşıtlarına bir toplanma ve dayanak noktası oluşturabilecektir. Halifenin bütün İslam aleminin başı olma iddiası, Türkiye'nin özellikle dış ilişkilerde çeşitli sorunlarla karşılaşmasına neden olarak, bunun sonucunda emperyalist devletlerin Türkiye'nin iç işlerine müdahalesine zemin hazırlanması ihtimalini ortaya çıkarabilecektir.

13 Mektup için bkz. Charles Harington, *Tim Harington Looks Back*, (London: John Murray, 1941), 125.

14 *Documents On British Foreign Policy* (DBrFP), (1919-1939), Series.1, Volume. XVIII (3 Eylül 1922-24 Temmuz 1924), Belge.200, 17 Kasım 1922, (London: HMSO, 1972), 283. Vahdettin, 15 Ocak 1923 tarihinde Hicaz Kralı Hüseyin'in davetlisi olarak ve büyük beklentilerle Hicaz'a gitmesine rağmen beklediği ilgiyi bulamayarak hayal kırıklığına uğramıştır. Hicaz'da Vahdettin'i halife olarak tanıyan kimse bulunmadığı gibi TBMM'nin kararını tanımayanların arasında bulunan Hicaz Kralı Hüseyin de halifelik iddiasındadır.

15 Şeriye Vekaleti tarafından hazırlanan fetva ile Vahdettin'in yabancı bir düşmana iltica ederek fiilen halifelikten feragat etmiş olduğu ve hal edildiği açıklanmış, bu fetva TBMM tarafından onaylanmıştır. Bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre.I, Cilt 3, İçtima Senesi III, 140. İnikat, Cilt 4, 18 Kasım 1922, 1046, 1053-1054. *TBMM ZC*, Devre I, Cilt 24, İçtima Senesi 3, 140. İçtima, Cilt 1, 18 Kasım 1922, 564.

16 *Abdülmecit Efendi* (1868-1944): 32. Osmanlı Padişahı Abdülaziz (hüküm süresi:1861-1876)'in oğlu olan Abdülmecit saltanatın kaldırılmasıyla veliahtlığını kaybetmiş bulunmaktadır.

17 *TBMM ZC*, Devre I, Cilt 24, İçtima Senesi 3, 140. İçtima, Cilt 1, 18 Kasım 1922, 562-565.

18 Ali Satan, *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, (İstanbul: Yazıgen yay., 2017), 266.

1. Cumhuriyetin İlanı Sonrasında Halifelik Sorunu

Cumhuriyetin ilan edilmesi ve Mustafa Kemal Paşa’nın Cumhurbaşkanlığı seçilmesinden sonra Halifenin durumu farklı bakış açılarıyla yeniden kamuoyu gündemine gelmeye başlamıştır. Bu dönemde Türkiye’de Halife Abdülmecit’i devlet başkanı olarak düşünenler ve görmek isteyenler de bulunmaktadır. Aralarında Rauf Bey (Orbay)’ın da bulunduğu bu kesimin ümitleri cumhuriyetin ilan edilmesiyle büyük ölçüde kırılmış bulunmaktadır.¹⁹ Bu arada Mustafa Kemal Paşa’yı Cumhurbaşkanı seçilmesi dolayısıyla ilk kutlayanlar arasında Halife Abdülmecit Efendi de bulunmaktadır.²⁰ Saltanat kaldırılmış ve cumhuriyet ilan edilmiş olmakla birlikte hilafet ve Osmanlı hanedanı hâlâ yerinde durmakta, Halife geleneksel Cuma selamlıklarına devam etmektedir. Bu koşullarda ilginç bir şekilde bir çeşit Müslüman Papalığı ortaya çıkarılarak İstanbul sanki İslam dünyasının Vatikan’ı yapılmaya çalışılmaktadır.²¹

İngiliz Yüksek Komiser Vekili Henderson’dan Curzon’a gönderilen 6 Kasım 1923 tarihli raporda, Rauf Bey ve Refet Paşa gibi liderlerin son zamanlarda Halife Abdülmecit ile yakın görünmelerinin Mustafa Kemal Paşa’yı harekete geçirdiği yorumu yapılmaktadır.²² Henderson tarafından Curzon’a 20 Kasım 1923 tarihinde gönderilen raporda; Mustafa Kemal Paşa’ya karşı muhalefet edenlerin İstanbul’da toplandıkları ve burada yeterli destek buldukları, İstanbul’a gelen Kâzım (Karabekir) Paşa’nın 12 Kasım da Halife’yi ziyaret ettikten sonra Refet Paşa ve Rauf Bey’le bir araya geldikleri ve açıklamalar yaptıkları, gelişmelere İstanbul basınında geniş yer verildiği bildirilmektedir.²³

İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey tarafından Abdülmecit’e hitaben yazılan ve manevi hazine olarak nitelendirdiği Halifenin devletin en yetkilisi olması gerektiğini iddia eden açık mektubun *Tanin* gazetesinde yer alması yankılar meydana getirmiştir.²⁴ Ertesi gün aynı gazetede hilafetin Osmanlı hanedanından alınması durumunda, 5-10 milyonluk Türkiye’nin İslam dünyasında bir öneminin kalmayacağı ifade edilmektedir.²⁵

Bu dönemde Hint Müslümanlarının lideri Ağa Han ve yardımcısı Emir Ali tarafından İsmet Paşa’ya hitaben hazırlanan 24 Kasım 1923

19 Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, yay. haz. Zeynep Korkmaz, (Ankara: ATAM yay., 2023), 583-584.

20 Halifenin tebrikine verilen cevap için bkz. *Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, (Ankara: ATAM yay., 2006), 557.

21 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi yay., 2002), 511.

22 *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, cilt V, belge 157, 6 Kasım 1923, 271-272.

23 *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, cilt V, belge 162, 20 Kasım 1923, 361-365.

24 “Huzuru Hazreti Hilafet Penâhî’ye”, *Tanin*, 10 Kasım 1923.

25 “Şimdi de Hilafet Meselesi”, *Tanin*, 11 Kasım 1923.

tarhli İngilizce bir mektup 4 Aralık 1923 tarihinde Ankara'ya ulaşmıştır. Bu mektubun tercümesinin *Tanin*, *İkdam* ve *Tevhid-i Efkâr* gazetelerinde büyük başlıklarla yayımlanması hilafetin kaldırılmasına giden süreçte önemli bir dönüm noktası meydana getirecektir. Mektupta özet olarak; hilafetin Müslümanları birbirine bağlayan bir unsur olduğu, nüfuzunun azaltılması veya kaldırılmasının İslam'ın dağılmasına neden olacağı, İslamiyet'in dünyada büyük bir manevi güç olarak kalması isteniyorsa halifenin nüfuz ve şerefine papanın nüfuz ve şeref seviyesinden az olmaması gerektiği ifade edilerek, TBMM ve onun liderlerinden Halifelğin Müslüman ülkelerin güven ve saygısına layık bir konuma koyulmasını talep ettikleri bildirilmektedir.²⁶ Bu mektup, TBMM Hükümeti tarafından Türkiye'nin bağımsızlık ilkesine aykırı ve iç işlerine bir müdahale girişimi olarak değerlendirilmiştir.²⁷

İngiliz gizli istihbarat servisi tarafından hazırlanan 17 Aralık 1923 tarihli raporda; Filistin Arap liderleri tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen mektup ile Halifelik makamının itibarının korunmasını aksi takdirde kendileri tarafından Kral Hüseyin gibi birisinin halife adayı olarak belirleneceğinin bildirildiği, Ankara Hükümeti'nin bunun üzerine Abdülmecit'in halife olarak tüm İslam dünyasında-Fas hariç-kabul edilmiş olduğunu ve bir İslam Kongresi toplanmasına gerek olmadığı açıklaması yaptığı belirtilmektedir.²⁸

Mustafa Kemal Paşa, 2 Ocak 1924 tarihinde harp oyunlarını izlemek ve Halifelğin kaldırılması konusunda ordunun kesin desteğini almak üzere İzmir'e gelmiştir.²⁹ 4-5 Şubat tarihinde İzmir'de gazetecileri kabul eden Mustafa Kemal Paşa; önemli devrimler yapılmakta olduğunu belirterek

26 Mektubun İngilizce metni için bkz. *Survey Of International Affairs 1925*, 571-572. Mektubun tam tercümesi için bkz. Akgün, *Halifelğin Kaldırılması ve Lâiklik*, 167-168. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı halifesinin cihat çağrısına Ağa Han tarafından oldukça ağır ifadelerde karşı çıkmış olduğu, Emir Ali'nin ise İngiliz Kraliyet Özel Danışma Meclisi (His Majesty's Privy Council) üyesi olduğu hatırlanmalıdır. "Sünnî Müslümanların halifesi için gözyaşı dökən" Emir Ali ve Ağa Han Sünnî değil Şii mezhebindedir. Bu mektubun İngilizler tarafından hazırlatıldığı, diğer amacının Hint Müslümanlarını Gandhi liderliğindeki Ulusal Kongre akımından ayırarak Vahabilik akımına yönelmek olduğu sonraki gelişmelerden anlaşılacaktır. Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 511-512.

27 Konu 8 Aralık 1923 tarihinde TBMM'de gizli oturumda ele alınarak müzakere edilmiş, mektup olayının İngiliz Hükümeti'nin bir girişimi olduğunu, bu işe alet olarak mektubu yayımlayanların "Hiyaneti Vataniye" kanununa göre İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmaları kararı alınmıştır. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre.II, Cilt.4, İçtima Senesi.1, 64.İçtima, 8 Aralık 1923, 316-317, 320. TBMM kararı kapsamında teşkil edilerek 10 Aralık 1923 tarihinde İstanbul'da çalışmalarına başlayan İstiklal Mahkemesi tarafından; *Tanin*, *İkdam* ve *Tevhid-i Efkâr* gazetelerinin sahipleri tutuklu olarak yargılanmış ve 2 Ocak 1924 tarihinde yapılan duruşmada beraat etmişlerdir. Bkz. Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, cilt I-II, 1920-1927, (İzmir: İleri Kitabevi yay., 1995), 231. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, cilt II, 1922-1947, haz. Erol Şadi Erdinç, (İstanbul: Pera yay., 1997), 913. Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, 4. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yay., 2017), 6.

28 *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, cilt V, belge 163, 17 Aralık 1923, 366.

29 Atatürk, Hilafetin kaldırılması zamanının geldiği kararını İzmir'de verdiğini kaydetmektedir. Bkz. Atatürk, *Nutuk*, 598.

basından Cumhuriyete destek istemiş, Halifeliğin kaldırılacağını ima etmiştir.³⁰ İngiliz diplomatik temsilcisi Lindsay tarafından McDonald’a gönderilen 20 Şubat 1924 tarihli raporda; Mustafa Kemal Paşa’nın yeni atılımlar için basın ve ordunun desteğinden emin olmak istediği, Halifeyi zayıf düşürmeyi veya onu İstanbul’dan çıkarmayı düşünüyor olabileceği ifade edilmektedir.³¹

Şubat ayı sonunda Türk basınında; halifeliğin Cumhuriyet ile bağdaşmadığı ve kaldırılması gerektiği, tüm İslam alemine ait olan halifeliğini masraflarının Türk Milleti’nin omuzlarına yüklenmesinin yanlış olduğu, millî hükûmetin hareketine engel olacak maziden kalan tüm engellerin ortadan kaldırılacağı belirtilmekte, hilafetin kaldırılması hakkında milletvekilleri tarafından verilen önerge haberleştirilmektedir.³²

2. Halifeliğin Kaldırılması Süreci ve İtalyan Kamuoyundaki Yansımaları

Birinci Dünya Savaşı’na İngiltere, Fransa ve Rusya ile yaptığı gizli antlaşmalarda yer alan vaatler karşılığında İtilaf devletleri safında giren İtalya, savaş sırasında çok kayıp vermesine ve kazanan tarafta yer almasına rağmen umduğu siyasal ve ekonomik kazançları elde edememiştir. Paris Barış Konferansı’nda Anadolu’nun paylaşılması konusunda İngiltere, Fransa ve ABD ile çıkarları çatışan İtalya, bu devletlerle anlaşmazlığa düşmüş ve Mart 1919 tarihinden itibaren Anadolu’nun çeşitli bölgelerine asker çıkararak işgale başlamıştır. Bu işgaller esnasında Kuvayımillîye güçleriyle çatışmaktan kaçınan ve Anadolu’da işgal altında tuttukları bölgelerde halka karşı dikkatli davranan İtalyan kuvvetleri, Kemalist kuvvetlere sınırlı miktarda silah ve malzeme yardımında da bulunmuştur.

Millî Mücadele döneminde İtalya’nın genel politikası Türklerin Yunan egemenliğine girmemek için ılımlı bir İtalyan himayesini tercih edecekleri yönündedir. İtalyan diplomatları kamuoyunun da desteğiyle Kemalist güçlere yardım ederek bunun elde edilebileceğini değerlendirmektedir. Bu süreçte bir taraftan da İngiltere ve Fransa ile imzalamış olduğu Üçlü Anlaşma (*Accord Tripartite*)³³ kapsamında Anadolu’da kazançlar edinme peşinde olan İtalya’nın doğrudan işgal yerine ekonomik nüfuz alanları elde etmek yaklaşımı da sonuç vermemiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde içerde oldukça zorlu sosyal,

30 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, cilt II, (Ankara: ATAM yay., 1997), 170-171. *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, cilt V, belge.172, 6 Şubat 1924, 382-385. *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, cilt V, belge174, 9 Şubat 1924, 387-390.

31 *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, cilt V, belge 179, 20 Şubat 1924, 398-402.

32 “Hilafet ve Alem-i İslam”, *İleri*, 26 Şubat 1924. Celal Nuri, “İleri”, *İleri*, 27 Şubat 1924. “Hilafet Makamının İlgası”, *İleri*, 28 Şubat 1924.

33 *Üçlü Anlaşma* (Tripartite Agreement-Accord Tripartite): Sevr Antlaşması’na paralel olarak 10 Ağustos 1920 tarihinde İngiltere, Fransa ve İtalya arasında imzalanan ve Anadolu’yu özel çıkar bölgelerine ayıran anlaşma. Bkz. *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl*, Kurtuluş Savaşımız, (1919-1922), (Ankara: Dışişleri Bakanlığı yay., 1973), 19-25.

siyasal ve ekonomik sorunlar yaşamakta olan İtalya, 5 Temmuz 1921 tarihi itibarıyla Anadolu'dan askerî kuvvetlerini tamamen çekmek zorunda kalmıştır.³⁴

Türkiye'de Hilafetin kaldırılmasına giden zaman diliminde gelişmeler yaşanırken, Lozan Barış Antlaşması'nın uluslararası hukuk bakımından geçerli olabilmesi için gerekli olan imzacı devletlerin parlamentolarındaki onay süreci devam etmektedir. Musul sorununun henüz çözüme ulaşmadığı dönemde İngiltere'nin hilafet konusundaki tutumu ile buna paralel olarak Mısır Kralı Fuad ve Hicaz Kralı Hüseyin'in halifelik talepleri Ankara tarafından yakından takip edilmektedir. Bu gelişmelerin yanı sıra Abdülmecit Efendi'nin ödeneğinin artırılması talebinin gündeme gelmesi Halifeliğin kaldırılması sürecini hızlandıracak ve bardağı taşıran damla olacaktır.³⁵

İngiliz diplomat Ronald C. Lindsay³⁶ İstanbul'dan gönderdiği 25 Şubat 1924 tarihli raporda; on gün önce geldiği İstanbul'da Halife Abdülmecit Efendi ile bir görüşme yapmak talebini Ankara Hükûmeti Temsilcisi Adnan Bey'e ilettiğini ancak Adnan Bey'in Halifenin durumu hakkında bazı düzenlemeler yapılacağı gerekçesiyle buna izin verilmeyeceği cevabı verdiğini bildirmektedir.³⁷ Lindsay tarafından 26 Şubat 1924 tarihinde MacDonald'a gönderilen raporda; yeni hazırlanmakta olan taslak anayasada halifelik kurumundan bahsedilmediğine dikkat çekilmektedir.³⁸ Lindsay'ın 27 Şubat 1924 tarihli raporundan ise halifeliğin kaldırılacağına dair bilgilerin Cavit Bey tarafından İngiliz büyükelçiliği elemanlarına 25 Şubat 1924 tarihinde sızdırıldığı anlaşılmaktadır. Lindsay aynı raporda, Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Mart 1924 tarihinde TBMM'de yapacağı konuşmada cumhuriyetin genel karakteri hakkında vurgulamalarda bulunacağını beklediğini kaydetmektedir. Lindsay, genel kanaatin Mustafa Kemal

34 Millî Mücadele döneminde Türk-İtalyan ilişkileri için bkz. Fabio L. Grassi, *İtalya ve Türk Sorunu*, 1919-1923, Kamuoyu ve Dış Politika, çev. Nevin Özkan, Durdu Kundakçı, 2. bs. (İstanbul: Yapı Kredi yay., 2010). Mevlüt Çelebi, *Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, (Ankara: ATAM yay., 2002). Fabio L. Grassi, *Türk-İtalyan İlişkilerinde Az Bilinenler*, çev. Sadriye Güneş, (İstanbul: Tarihçi Kitabevi yay., 2014). Ayrıca bkz. Mustafa Salep, "İtalya'nın Yayılmacı Dış Politikasının İki Savaş Arası Dönemde Türk-İtalyan İlişkilerine Etkisi", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 8, 1 (Mart 2022), 114-147. Ersin Müezzinoğlu, "İtalya ile İlişkiler", *Ana Hatları ile Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası* içinde, (İstanbul: İdeal Kültür yay., 2019), 293-331.

35 Halifelige bütçeden ayrılan ödenek oldukça yüksek meblağlara tekabül etmektedir. Bkz. Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik*, 324. 20 Şubat 1924 tarihinde toplanan TBMM'de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk bütçesi görüşülmeye başlanmıştır. Bütçede toplam giderler 126.087.739 lira olarak öngörülmüştür. Bütçesinde artış talep eden Halife'nin bütçesi 100.000 lira azaltılarak 331.000 lira olarak belirlenmiştir. Aynı bütçede TBMM bütçesi 400.000 lira, Cumhurbaşkanlığı bütçesi ise 247.000 liradır. Bkz. *TBMM ZC*, Devre II, Cilt 6, İçtima Senesi 1, 107. İçtima, Birinci Celse, 20 Şubat 1924, 166-174.

36 Lozan Barış Antlaşması henüz onaylanmamış olduğu için büyükelçilik tesis edilmemiştir. Bunun yerine "representative-temsili" sıfatı kullanılmaktadır.

37 Bilal N. Şimşir, "Türkiye Çok Önemli Devrimler Eşiğinde", *Halifesiz 50 Yıl, Cumhuriyet*, 21 Mart 1974.

38 *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, cilt V, belge 181, 26 Şubat 1924, 403-405.

Paşa’nın sadece şeriat mahkemeleri, dini okullar veya Şeriye vekâletinin hükûmet dışında bırakılmasıyla yetinmeyeceği, asıl olarak halifenin devlet işlerine müdahalesinin engellenmesi üzerinde yoğunlaşacağı şeklinde olduğunu belirtmektedir. Lindsay ayrıca Mustafa Kemal’in bu hedeflerini bir darbe olmadan gerçekleştirmesinin oldukça zor olduğunu kaydetmektedir.³⁹

Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanmasından sonraki dönemde Türk-İtalyan ilişkileri, Mussolini ve Faşist Parti iktidarının Akdeniz’de izlemekte olduğu saldırgan ve genişlemeci eğilimler taşıyan politikalarından başka Türkiye’ye karşı İngiltere ve Yunanistan ile hareket etmesi nedeniyle oldukça gergin bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti bu dönemde baş etmek zorunda olduğu siyasal, ekonomik ve sosyal birçok konudan başka Musul meselesi ve Şeyh Sait ayaklanması gibi oldukça zorlu sorunlar ile karşı karşıya bulunmaktadır. Bu süreçte Mussolini’nin Türkiye Cumhuriyeti’ne bakışı egemen bir devletten daha çok kolonileştirilerek fazla İtalyan nüfusunun ihraç edilebileceği bir coğrafyadır. Mussolini, Türkiye’nin İngiltere ile yeni bir savaş durumuna gelerek çökmesini beklemektedir. Bu durumda Faşist İtalya’ya, Liberal İtalya’nın 1921’de çekildiği Anadolu topraklarını yeniden işgal etme fırsatı doğacaktır.⁴⁰

Bu dönemde İtalyan kamuoyu, 30 Ekim 1922 tarihinde kurulan bir koalisyon hükûmeti ile iktidara gelmiş olan Mussolini ve Faşist Parti’nin uyguladığı politikalar ve iktidara yerleşme çabaları ile fazlasıyla meşgul bulunmaktadır. İtalya’da 6 Nisan 1924 tarihinde yapılacak olan ve İtalya’nın geleceğini doğrudan etkileyecek olan genel seçimler gündemde ön sıraları kaplamaktadır. Diğer yandan İtalyan ve İngiliz hükûmetleri arasında devam eden Mentеше Adaları-Jubaland pazarlıkları⁴¹ basında sıklıkla yer bulmaktadır. Bu siyasal meşgulliyetlere rağmen İtalyan basınında Türkiye’deki hilafet meselesine ilişkin konular oldukça yakından takip edilmekte, gelişmeler haber ve yorumlarla İtalyan kamuoyu dikkatine sunulmaktadır.

39 *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, cilt V, belge.182, 27 Şubat 1924, 406-407.

40 Bkz. Dilek Barlas, “Friends or Foes: Diplomatic Relations Turkey and Italy”, *International Journal Of Middle East Studies* 36, 2 (Mayıs 2004), 231-252. Grassi, *Türk-İtalyan İlişkilerinde Az Bilinenler*, 311-312. Yeter Mengeş, *Türkiye-İtalya İlişkileri* (1928-1940), (Ankara: ATAM yay., 2023), 50-63. Bu dönemde Türk-İtalyan ticari ilişkileri ise oldukça canlıdır. Öyle ki İtalya, Türkiye’nin ihracat ve ithalat rakamlarında birinci ülke konumundadır. Bkz. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, (1923-1950), 2. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası yay., 2020), 198. Bunlara karşılık İtalya, Lozan Barış Antlaşması’na 31 Ocak 1924 itibarıyla parlamento onayı veren ilk batılı devlet olmuştur. İtalya bu onayını gizli tutacak ve ancak 12 Mart 1924 tarihinde Türkiye’ye resmî olarak bildirecektir.

41 İtalya, 1915 Londra Antlaşması’yla İtilaf devletleri safında Birinci Dünya Savaşı’na katılırken İngiltere ve Fransa tarafından kendisine vadedilenler arasında, Mentеше Adaları’ndan başka Afrika’daki Alman sömürgelerinin paylaşılmasında İtalya lehine yapılacak bazı sınır düzeltmeleri de yer almaktadır. Mentеше Adaları’nın İtalya yerine kendi siyasal kontrolündeki Yunanistan’a verilmesini isteyen İngiltere, Birinci Dünya Savaşı’nın sona ermesinden sonra İtalya ile Mentеше Adalarını Yunanistan’a bırakması karşılığında Somali-Kenya sınırındaki Jubaland (Giubaland) topraklarını teklif etmiştir. Lozan Barış Antlaşması’nın onay sürecinde de devam eden pazarlıklar sonucunda; İtalya, Mentеше Adalarını terk etmediği gibi Jubaland’a da sahip olacaktır.

Il Messaggero gazetesinde 1 Mart 1924 tarihinde “Ankara’da Meclis Hilafete Karşı” başlığı ile yayımlanan haberde Ankara’dan alınan haberlere göre hükûmetin hilafetin kaldırılması ve Osmanlı hanedan üyelerinin sürgüne gönderilmesi konularında hazırlık içinde olduğu ve konunun çok yakında TBMM gündemine getirileceği kaydedilmektedir.⁴² *La Stampa* ve *Il Giornale d’Italia* gazetelerinde *Times* gazetesinin İstanbul muhabirine dayanarak verilen haberde; 29 Şubat 1924 tarihinde Dolmabahçe’de yapılan Abdülmecit’in selamlık töreninin muhtemelen son selamlık töreni olacağı, hafta başından itibaren hilafetin kaldırılması konusunda TBMM’de görüşmelerin yapılarak bir karar alınabileceği bildirilmektedir.⁴³

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1924 tarihinde TBMM açılışında yaptığı konuşmada; cumhuriyetin denenmiş ve kanıtlanmış ilkelere uydurulması gerektiğini belirterek, “İslam dinini yüzyıllardan beri adet olduğu üzere politika aracı olmaktan kurtarıp yükseltmek zamanının geldiğini” ifade etmekte, eğitim ve öğretimin birleştirilmesine olan ihtiyacı kaydetmekte, Cumhuriyetin her türlü saldırılara karşı korunması gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁴⁴ Bundan sonra önce CHP Grubu ve ardından TBMM’de yapılan çalışmalar neticesinde kanun tasarıları 3 Mart 1924 tarihinde üç ayrı önerge halinde TBMM gündemine getirilmiştir. Bunlardan “Hilafetin İlgası ve Hanedan-ı Osmaninin Türkiye Dışına Çıkarılmasına” dair kanun TBMM’de yapılan görüşmeler neticesinde oybirliği ve alkışlarla onaylanmıştır. Bu kanunun konumuz bakımından önemli olan ilk iki maddesi şöyle düzenlenmiştir:

Madde 1. Halife hal’edilmiştir. Hilafet, hükûmet ve cumhuriyetin mâna ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan, hilafet makamı mülgadır.

Madde 2. Hal edilmiş Halife ve Osmanlı hanedanı mensubu tüm erkek, kadın ve damatlar, Türkiye Cumhuriyeti’nde ikamet hakkından ebediyen memnurdurlar.⁴⁵

Böylece 3 Mart 1924 tarihinde TBMM’de kabul edilen 13 maddelik 431 sayılı kanunla “kansız ihtilal” gerçekleştirilmiş ve Halifelik kaldırılmıştır. Lord Kinross bu eylemi şöyle özetlemektedir: *Gazi, birkaç saat içinde, bir tarih dönemini ortadan kaldırmıştı.*⁴⁶ Hilafetin kaldırılması, saltanatın

42 “Assembla di Angora Contro Il Califfato”, *Il Messaggero*, 1 Mart 1924, 7.

43 “L’Ultimo Selamlık?”, *La Stampa*, 2 Mart 1924, 2. “Il Califfo Sara’ Espulso”, *Il Giornale d’Italia*, 2 Mart 1924.

44 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, cilt I, (Ankara: ATAM yay., 1997), 344-350. “Reisi Cumhuriyet Paşa Hazretlerinin 1 Mart Nutukları”, *Hâkimiyeti Milliyet*, 2 Mart 1924. Mustafa Kemal’in konuşması İtalyan gazetelerinde de yer almaktadır. Bkz. “Il Verbo di Kemal”, *Il Messaggero*, 4 Mart 1924.

45 Tam metin için Bkz. *TBMM ZC*, Devre II, İçtima Senesi 1, Cilt 7, İkinci İçtima, 3 Mart 1924, 27-29.

46 Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sander, 19. bs. (İstanbul: Altın Kitaplar yay., 2007), 453.

kaldırılması ve Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte Atatürk devriminin üçüncü önemli aşamasını meydana getirmektedir.⁴⁷

İtalyan gazeteleri Türkiye’de hilafetin kaldırılmasını birinci sayfalarından önemli haber olarak okuyucularına yansıtmakta ve çeşitli yorumlarla kamuoyunu aydınlatmaktadır. *Avanti* gazetesinde TBMM’de 3 Mart 1924 tarihinde 50 milletvekili tarafından imzalanan önergede yer alan hilafetin kaldırılması, halifenin azli ve Osmanlı hanedan üyelerinin Türkiye dışına çıkarılmasına ilişkin kanun tasarısının görüşüleceği haberi yer almaktadır.⁴⁸ *Avanti* gazetesinde *Reuter* Ajansı’na dayanarak verilen son dakika haberinde TBMM’de yapılan oylama neticesinde hilafetin kaldırılmasına dair kanunun onaylandığı kaydedilmektedir.⁴⁹

La Stampa ve *Avanti* gazetelerinde yer alan haberlerde; TBMM’de Şeriye ve Evkaf Vekaleti ile Genelkurmay Bakanlığının kaldırılması ve bunların yerine Diyanet İşleri Başkanlığı, Evkaf Müdürlüğü ve Genelkurmay Başkanlığı kurulmasına ilişkin yasaların tartışılmadan kabul edildiği kaydedilmektedir. Aynı gazetelerde hilafetin kaldırılması, halifenin halli ve Osmanlı hanedanının sürgüne gönderilmesi üzerinde şiddetli tartışmalar yapıldığı, bunun sonucunda kanunun kabul edildiği, sabık halifenin yanındakilerle birlikte trenle İsviçre’ye hareket ettiği yer almaktadır.⁵⁰

Il Giornale d’Italia gazetesinde, “Geçici Gücün Sonu” başlıklı ile verilen haberde on iki yüzyıl sonra halifeliğin kaldırıldığı, Osmanlı hanedanı üyelerinin sürgün edildiği bildirilmektedir.⁵¹ “Türkiye’nin Sırları” başlıklı haberde ise Dünya savaşı ve sonrasında Yunanistan dahil diğer Müttefiklere karşı yürütülen savaşı kazanan Türkiye’nin önce saltanatı kaldırdığı ve Ankara’yı başkent yaparak cumhuriyeti ilan ettiği, saltanatın kaldırılmasıyla hilafeti sadece dini alanda sınırlandıran Türkiye’nin en sonunda hilafeti kaldırdığı belirtilmektedir. Türkiye’de egemenliğin, halkın iradesinin yansıtıldığı TBMM tarafından temsil edilmekte olduğu kaydedilmektedir.⁵²

47 Sina Akşın, *Kısa Türkiye Tarihi*, 16. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası yay., 2013), 185-187. Hilafetin kaldırılmasıyla paralel olarak aynı gün TBMM’de çıkarılan 429 ve 430 sayılı kanunlar da dikkat çekmektedir. Bunlar Şeriye ve Evkaf Vekâlet’inin kaldırılarak yerine Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulması, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti’nin kaldırılarak yerine Genelkurmay Başkanlığı’nın tesis edilmesi, ayrıca Tevhidi Tedrisat (öğretimin birleştirilmesi) kanunlarının kabul edilmesidir. Böylece Millet’in tam egemenliği karşısındaki son engel olan halifeliğin ortadan kaldırılması gerçekleştirilirken; din ve ordu siyasetten ayrılıyor, eğitim laikleştirilerek cumhuriyetin kuruluş felsefesi sağlam esaslara oturtulmuş oluyordu.

48 “La Turchia Vuole Abolire Il Califfato”, *Avanti*, 4 Mart 1924.

49 “La Turchia Ha Abolito Il Califfato”, *Avanti*, 4 Mart 1924, 4.

50 “Il Califfo, 32 Principi e 36 Principesse Banditi dal Territorio Turco”, *La Stampa*, 5 Mart 1924, 3. “Il Califfo e La Famiglia Imperiale Espulsi dalla Turchia”, *Avanti*, 5 Mart 1924, 4.

51 “La Fine di Una Potere Temporale”, *Il Giornale d’Italia*, 5 Mart 1924.

52 “Le Incognite della Turchia”, *Il Giornale d’Italia*, 5 Mart 1924.

Il Messaggero gazetesinde TBMM’de alınan kararın hemen uygulamaya koyulduğunu, bu süreçte Abdülmecit’in defalarca Mustafa Kemal Paşa ile görüşme ve son durum hakkında açıklama talebinde bulunduğu ancak bunun gerçekleşmediği bilgisi yer almaktadır.⁵³ *La Tribuna* gazetesinde “cumhuriyetçiler hilafeti kaldırdı” başlığı ile haber duyurulmakta ve hilafetin kaldırılmasının önemi üzerinde yorum yapılmaktadır. Saltanatın kaldırılması sonrasında dünyevi gücünü kaybetmiş olan hilafetin cumhuriyete karşı yeni bir entrika merkezi olmaması maksadıyla Osmanlı hanedanının Türkiye dışına çıkarılması kararının alınmış olduğu, Mustafa Kemal Paşa’nın hilafetin kaldırılması sonrasında Türkiye’nin İslam dinine bağlı olmayan bir toplum olarak algılanmaması için içeriye ve dışarıya mesaj verdiği ifade edilmektedir.⁵⁴

Mustafa Kemal Paşa, 4 Mart 1924 tarihinde İstasyon binasındaki çalışma ofisinde gazetelerin başyazarlarını kabul ederek yaptığı görüşmede; TBMM tarafından alınan kararlar hakkında açıklamalarda bulunmakta, bu kararların Millet tarafından istenmekte olan doğal taleplerin bir sonucu olduğunu ve bunun yararlarının kısa süre içinde görüleceğini ifade etmektedir.⁵⁵ Hilafetin kaldırılması sürecinde Türkler, gerçekte İslam dünyasından yükselecek olası tepkilerden daha çok batıdaki dostlarından gelecek eleştirilere karşı hassasiyet göstermektedirler.⁵⁶ *Oriente Moderno* dergisinde yer alan yorumda “Türkler Osmanlı halifesine aldırış etselerdi, Halifeliğin kaldırılmasının İslam dünyasındaki yansımalarına aldırış ederlerdi” ifadesinin yer alması ilginçtir.⁵⁷

Detaylı onay sürecinden sonraki gelişmeler hakkında İtalyan basınında devam eden günlerde detaylı bilgiler yer almaktadır. *La Tribuna*, *La Voce Repubblicana* ve *Il Popolo d’Italia* gazetelerinde; diplomatik çevrelerden alınan haberlere göre, TBMM kararının İstanbul valisi tarafından yanında ve polis müdürü ve dışişleri bakanlığı temsilcisi ile birlikte 3-4 Mart gecesi saat 02.00-03.00 sularında Abdülmecit Efendi’ye tebliğ edildiği, Abdülmecit ve ailesine İstanbul’u terk etmek üzere hazırlanmak için bir saat süre verildiği, sabık halife ve yanındakilerin İstanbul’u terk etmek üzere Çatalca Tren İstasyonu’na refakatte getirildikleri, buradan Simplon-Orient Ekspres için özel hazırlanan vagonlarla İsviçre’ye doğru yola çıktıkları kaydedilmektedir.⁵⁸ *La Tribuna* gazetesinde yayımlanan haberde 3-4 Mart gecesine ilişkin detaylı bilgiler verilmekte, Abdülmecit Efendi’nin kendisine TBMM kararını

53 “L’Abolizione del Califfato e La Disposizione del Califfato”, *Il Messaggero*, 4 Mart 1924.

54 “Repubblicana Ha Abolito Il Califfato”, *La Tribuna*, 5 Mart 1924.

55 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, cilt III, (Ankara: ATAM yay., 1997), 97. Hilafetin kaldırılmasını; şapka devrimi, alfabe ve dil devrimi, türbe ve zaviyelerin kapatılması gibi önemli devrimler izleyecektir.

56 *Survey Of International Affairs 1925*, 62.

57 *Oriente Moderno*, IV, 4 (15 Nisan 1924), 220, 242-244.

58 “Il Califfo Ha Lasciato Constantinopoli”, *La Tribuna*, 6 Mart 1924. “Il Califfo in Svizzera”, *La Voce Repubblicana*, 6 Mart 1924. “Come Avvene Lo Sfratto di Abdulmegid”, *Il Popolo d’Italia*, 6 Mart 1924.

tebliğ eden görevlilere hitaben; *madem bu ülke için en iyisini yapmaya çalışıyorsunuz o halde Tanrı size yardım etsin!* dediği kaydedilmektedir. Abdülmecit’in hazırlanmak için iki gün süre talep ettiği ancak bu talebinin karşılanmadığı, ailesi ile hemen hazırlanarak şafaktan önce hareket etmesinin istendiği, Abdülmecit’in Türkiye’yi terk ederken Mustafa Kemal Paşa’ya bir telgraf göndererek; *Türkiye için her zaman elinden gelen en iyisini yaptığını* belirttiği ifade edilmektedir.⁵⁹

Il Giornale d’Italia gazetesinde yer alan yorumda, hilafetin siyasal potansiyeli dikkate alınarak sona erdirildiğini ancak hilafetin dünyada değil yalnızca Türkiye’de kaldırılmış olduğu, hilafetin Türkiye dışında yabancı bir ülkede bulunması durumunda siyasal gücünün etkisinin olamayacağı belirtilmektedir. Gazetede ayrıca Anadolu’daki büyük savaştan zaferle çıkan Türkiye’nin bir cumhuriyet olduğu, özgür ve bağımsız bir ülke olarak hilafeti kaldırma hakkının olduğu kaydedilmektedir.⁶⁰

Il Giornale d’Italia gazetesinde, hilafetin kaldırılmasının milliyetçi Türklerin izlemekte oldukları politikanın mantıklı bir sonucu olmakla birlikte Fransız kamuoyunda Türklerin beklemediği yansımalar meydana getirdiği belirtilmekte ve bu haberlerden bazılarında yer verilmektedir. Bunlara göre; *Petit Parisien* gazetesinde halifeliğin en büyük adayının Peygamber sülalesinden gelen ve İngiltere tarafından desteklenen Hicaz Kralı Hüseyin olduğu belirtilmektedir. *L’Echo de Paris* gazetesinde ise Türkiye’nin daha önce halifeliği denediği, artık eskisi gibi Müslüman dünyasına bel bağlamak zorunda bulunmadığı, Türkiye’nin hilafeti kaldırmakla Panislamcı politikardan vazgeçmiş olduğu ancak şiddetli güçlü milliyetçi ve emperyalist olarak kaldığı yorumu bulunmaktadır.⁶¹

Il Popolo d’Italia gazetesinde *Reuter* Ajansı-Ankara’dan alınan bilgilere göre yer alan haberde; TBMM’nin, 3 Mart 1924 tarihinde yaptığı toplantıda halifenin hal edilmesine ve hilafetin kaldırılmasına karar verdiği, halife ve hanedan üyelerinin Mısır’a gitme ihtimalinin bulunduğu, bu maksatla Türk Hükûmeti tarafından bir gemi hazırlanmakta olduğu, Mustafa Kemal Paşa’nın TBMM’de yaptığı konuşmada modern bir hükûmet için din işlerinin politikadan ayrılması gerektiğini ifade ettiği kaydedilmektedir.⁶²

Il Popolo d’Italia ve *Il Giornale d’Italia* gazetelerinde, TBMM’de Şeriye ve Evkaf Vekaleti ile Genelkurmay Bakanlığı’nın kaldırılmasına ilişkin kanunun tartışma olmadan kabul edildiği ancak hilafetin kaldırılması ve Osmanlı hanedanının sürgüne gönderilmesi kanununun uzun tartışmalar sonucunda onaylandığı belirtilmektedir. Haberlerde ayrıca Türkiye’de halihazırda Osmanlı hanedanı üyesi 32 prens ve 35 prenses bulunduğu, TBMM

59 “Nuove Espulsioni in Turchia”, *La Tribuna*, 7 Mart 1924.

60 “Perché La Turchia Ha Deposto Il Califfo”, *Il Giornale d’Italia*, 6 Mart 1924.

61 “Commenti Francesi”, *Il Giornale d’Italia*, 6 Mart 1924.

62 “La Deposizione del Califfo Approvata Dall’Assembla di Angora”, *Il Popolo d’Italia*, 4 Mart 1924, 5.

tarafından sabık Halife için 100.000 lira, tüm aile için ise 200.000 lira ödenek ayrıldığı, saraylar ve tüm taşınmaz mallara devlet tarafından el koyulacağı, Topkapı Sarayı'nın müze olarak muhafaza edileceği, sabık Halifenin ailesi ile İsviçre'ye doğru yola çıktığı belirtilmektedir.⁶³

Henderson, 5 Mart 1924 tarihinde MacDonald'a gönderdiği raporunda halifeliğin kaldırılması ve Osmanlı hanedanının sınır dışı edilmesine giden sürece ilişkin son gelişmeleri Londra'ya bildirmekte, bu karara karşı Türkiye'de muhalif bir tutum görülmediğini vurgulayarak, Ankara Hükûmeti'nin bu cüretkâr kararının sonuçları hakkında bir şey söylemek için bir süre beklemek gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁴

Il Popolo d'Italia gazetesinde yayımlanan başmakalede; saltanatın kaldırılmasından yaklaşık bir yıldan fazla bir süre geçtikten sonra bu sefer de kaçınılmaz ve karşı koyulamaz bir biçimde hilafetin kaldırıldığını ve Osmanlı hanedanının sürgüne gönderilmesi kararı alındığı, Türkiye tarihindeki bu büyük değişikliklerin laik bir devlet kurmak amacıyla yapıldığı, yeni Türkiye'nin kendisinden başka bir gücün egemenliğine tehdit oluşturmasına izin vermediği belirtilmektedir.⁶⁵ *Il Giornale d'Italia* gazetesinde; Roma'da yaşayan Türk çevrelerinde hilafetin kaldırılması konusunda fikir ve onay birliği olduğu, Osmanlı döneminin sona erdiği ve artık modern Türkiye Cumhuriyeti'nin doğduğu, bu gibi kararların beklenen radikal reformlar olarak nitelendirildiği belirtilmektedir.⁶⁶

Il Nuovo Paese gazetesinde yer alan başmakalede; Türkiye'de saltanatın kaldırılması ve halifenin sadece dini konularla ilgili bırakılmasının tüm Doğu için anayasal rejimlere geçmek bakımından büyük avantaj sağlamış olduğuna dikkat çekilmektedir. Başmakalede saltanatın hilafetten ayrılarak kaldırılması ve Abdülmecit'in yeni halife olarak seçilmesinden sonra İtalya kamuoyunda bazı çevrelerde, yanlış bir benzetmeyle, hilafetin papalık gibi bir konuma sahip olabileceği yorumları yapıldığını ancak Türkiye'de bu meselenin oldukça karmaşık olduğu belirtilmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın saltanatı kaldırıp hilafeti muhafaza ederek bir *geçiş dönemi stratejisi* izlediği ve tehlikeyi görerek hilafeti de kaldırmış olduğu ifade edilen makalede bu durumun Müslümanlar arasında hilafetin kaldırılması sebebiyle meydana gelebilecek düzensizlik, yönelim bozukluğu gibi önemli tehlikeleri ortadan kaldırıp kaldırmadığının henüz belli olmadığı kaydedilmektedir.⁶⁷

63 “L'Intera Famiglia Imperiale Bandita dalla Turchia”, *Il Popolo d'Italia*, 5 Mart 1924, 3. “Il Califato Soppresso”, *Il Giornale d'Italia*, 5 Mart 1924. “Il Califato Partite Per Svizzera”, *Il Popolo d'Italia*, 5 Mart 1924, 6. Son Halife Abdülmecit, 4 Mart 1924 sabah saat 05.00'de yanında iki eşi, oğlu Ömer Faruk, kızı Durrüşehvar, mabeyincisi, kadın efendileri, Dr. Selahattin, özel kâatibi Salih Keramet Nigâr Bey ile İstanbul'dan ayrılmak üzere Çatalca Tren İstasyonu'na getirilmiştir. Orient-Simplon Ekspres'e özel olarak hazırlanarak eklenen yataklı vagona bindirilen Abdülmecit ve yanındakiler İstanbul'dan ayrılarak İsviçre'ye doğru yola çıkmıştır.

64 *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, cilt V, belge184, 5 Mart 1924, 408-412.

65 “Il Califato”, *Il Popolo d'Italia*, 6 Mart 1924.

66 “L'Impressione Nei Circoli Turchi di Roma”, *Il Giornale d'Italia*, 6 Mart 1924.

67 “La Fine del Califato”, *Il Nuovo Paese*, 5 Mart 1924.

La Voce Repubblicana gazetesinde Şarkiyatçı Prof. Carlo Alfonso Nallino⁶⁸ ile hilafet konusunda yapılan mülakat ilginç bilgiler ve yaklaşımlar içermesiyle dikkat çekicidir. Pof. Nallino, Avrupa’da halifeliğin her zaman *Müslümanlığın Papası* gibi yanlış bir şekilde anlaşıldığı ve değerlendirildiğini oysa halifenin dünyevi gücü olmadan var olamayacağını, İslam’da sadece manevi bir gücün söz konusu olmadığını, Ankara’nın da böyle bir şey icat edemeyeceğini belirtmektedir. Son halife meselesinin 13. yüzyılda Moğol istilasıyla ortaya çıkmış olduğunu belirten Nallino, halifenin Kureyş soyundan gelmesi gerektiğini ve bu yüzden aslında hiçbir Türk’ün halife olamayacağını iddia etmektedir. Nallino, TBMM’nin başlangıçta hilafeti bir güç olarak muhafaza etmek istemesine rağmen gerçekte ne yapılması gerektiğini kimsenin tam olarak bilemediğini ancak son kararlar *TBMM’nin hilafeti kendi bünyesinde saklı tutmakta olduğu* yorumunda bulunmaktadır. Nallino’ya göre Avrupalılar açısından hilafetin kaldırılması olumlu bir gelişme olmakla birlikte vatandaşlık kavramının olmadığı Müslüman dünyasında Türk millî devletinin doğuşu Müslüman ruhunu şok edici bir gelişmedir.⁶⁹

La Voce Repubblicana gazetesinde yayımlanan başmakalede, Kemalistlerin hilafeti kaldırma eyleminin mantıklı ve bir geometri teoremini çözer gibi kesin bir şekilde yönetilerek sonuca ulaşıldığı ifade edilmektedir.⁷⁰ *Il Giornale d’Italia* gazetesinde yer alan yorumda; Osmanlı hanedanı tarafından hilafetin üstlenilmesi süreci özetlenmekte ve dünya savaşı ve sonrasındaki Sevr Antlaşması’nın Türk devrimini ortaya çıkardığı belirtilmektedir. Halifeliğin kaldırılarak Abdülmecit ve ailesinin sınır dışı edilmiş olduğu ancak tarihte buna benzer durumların yaşanmış olduğu, papa Vatikan’da yaşarken Doğu Roma İmparatorluğu’nun İstanbul’da devam ettiği hatırlatılmaktadır.⁷¹ Ettore Rossi, İstanbul’dan gönderdiği 6 Mart 1924 tarihli yazısında, hilafetin kaldırılması konusunda Türk toplumu ve kamuoyunda genel bir kabul olduğunu, “Ankara ne yapıyorsa doğru yapıyordur” anlayışının hâkim olduğunu bildirmektedir.⁷²

La Stampa gazetesinde yayımlanan “Laik Türkiye” başlıklı başmakalede, Mustafa Kemal Paşa ve TBMM’nin laikleşme yolunda radikal adımlar atmaya devam ettiği, bir yıldan fazla bir zaman önce saltanatın kaldırılmasından sonra şimdi de hilafetin kaldırılarak Osmanlı hanedanının sürgüne gönderildiği kaydedilmektedir. Hilafetin kaldırılmasındaki esas

68 Prof. Carlo Alfonso Nallino: İtalyan şarkiyatçı, tarihçi ve yazar. Ortadoğu ve Müslüman ülkelerin tarih, kültür, edebiyat ve toplum bilimini izleyen Istituto Per L’Oriente (Şark Araştırmaları Enstitüsü)’nin kurucusudur. 1921 yılından beri yayımlanan Oriente Moderno Dergisi, enstitünün yayın organıdır.

69 “Quel Che Dice Il Prof.Nallino dell’Universita di Roma”, *La Voce Repubblicana*, 6 Mart 1924. “Chiarimenti E Guidizi di Un Orientalista Italiano”, *La Stampa*, 6 Mart 1924. Nallino, benzer görüşlerini Oriente Moderno Dergisinde de açıklayacaktır. Bkz. C. A. Nallino, “La Fine del Cosi Detto Califfato Ottomano”, *Oriente Moderno*, IV, 3 (15 Mart 1924), 137-153.

70 “L’Abolizione del Califfato”, *La Voce Repubblicana*, 6 Mart 1924.

71 “Il Crepuscolo dei Padiscia”, *Il Giornale d’Italia*, 6 Mart 1924.

72 Ettore Rossi, “L’Abolizione del Califfato”, *Oriente Moderno*, IV, 3(15 Mart 1924), 169-174.

sebebin hilafetin eski saltanatı ve mutlakiyetçiliği yeniden kurmayı amaçlayan gerici hareket için temel ve yabancı entrikaların merkezi olabileceği hakkındaki endişeler olduğu, Halifenin bu endişeleri doğrulayacak biçimde Türk olmayan unsurlarla ve belki de büyük güçlerin temsilcileriyle temasa geçmiş olabileceği bu kapsamda İngiltere'nin himayesinde olduğu bilinen Ağa Han tarafından Hint Müslümanları adına geçen yıl sonunda gönderilen mektubun Türkiye'de büyük hassasiyet yarattığı ifade edilmektedir. Makalede Şarkiyatçı Prof. Nallino'nun da belirttiği üzere *Halifenin Batı dünyasında Müslüman Papa olarak nitelendirilmesinin büyük bir hata olduğu*, Halifenin, Şarkiyatçı Giorgio Levi della Vida⁷³ tarafından tarif edildiği üzere, teorik olarak tüm İslam aleminin siyasal-dinsel başı olarak *elinde kılıcıyla İslam'ın dünyevi egemenliğini savunan ve genişleten* kişi olarak algılanması gerektiği belirtilmektedir. Makalede ayrıca modern bir ulus devlete dönüşmekte olan Türkiye Cumhuriyeti'nin millî çıkarlarının Pan-İslamcı politikalarla çatışması üzerine hilafetten vazgeçtiği öne sürülmektedir. Doğu dünyasında meşruiyeti eskiden beri tartışılmakta olan Türk halifeliğinin sona ermesi sonrasında Arap halifeliğine dikkat çekilen makalede Hicaz Kralı Hüseyin'in halife adayı olarak ortaya çıktığı kaydedilmektedir.⁷⁴

Gerarchia dergisinde Cornelo di Marzio imzasıyla yayımlanan "Kemal'in Türkiyesi" başlıklı makalede; halifeliğin kaldırılması sürecinde tüm Avrupa'nın dikkatinin Türkiye'ye çevrilmiş bulunduğu belirtilmektedir. Cumhuriyet rejiminin teokratik esaslara dayanmadığı, dogmatik mutlakiyet bir sistemde var olamayacağı belirtilmekte ve hilafetin Kemalist milliyetçilikle bir arada yaşayamayacağı belirtilmektedir.⁷⁵

Corriere Italiano gazetesinde yayımlanan Londra kaynaklı haberlerde; İngiliz kamuoyunda hilafetin kaldırılmasının dominyonlardaki Müslüman ahalî üzerindeki olası etkilerinin sebep olacağı gelişmeler nedeniyle endişe bulunduğu belirtilerek, Türkiye'ye karşı artan sempatinin Asya'da yaşayan tüm Müslümanların bağımsızlık taleplerinin güçlenmesi sonucunu getireceği, Hindistan'daki Anti-İngiliz partilerin kararlığını artıracığı yorumlarına dikkat çekilmektedir.⁷⁶

Bu süreçte İngiliz Temsilci Lindsay tarafından McDonald'a gönderilen 8 Mart 1924 tarihli rapor dikkat çekicidir. Lindsay, Türkiye'nin halifeliği kaldırmasının Panislamcı bir politika izlemeyeceği anlamına geldiğini, bu gelişmelerin İngilizlerin kuşkularını azaltarak Musul meselesinin çözümüne katkıda bulunabileceğini ifade etmektedir.⁷⁷

73 *Giorgio Levi della Vida*: (1886-1967) İtalyan şarkiyatçı ve yazar.

74 "Turchia Laica, *La Stampa*, 6 Mart 1924.

75 Cornelio di Marzio, "La Turchia di Kemal", *Gerarchia* III, 2 (Şubat 1924), 111-130.

76 "La Ripercussioni Sulla Politica Inglese", *Corriere Italiano*, 7 Mart 1924, 8.

77 *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, cilt V, belge 185, 8 Mart 1924, 412-413.

Halifeliğin kaldırılacağına dair haberlerin yoğunlaşması üzerine o sırada San Remo’da bulunan Vahdeddin, hilafetin kaldırılması sonrasında Fransız basınında yayımlanan beyanatında, kendisini Mekke’den hicret eden Peygambere benzetmekte ve şöyle söylemektedir:

Altı milyon Türk’ün haksız yere hilafet makamına tecavüzünü protesto ediyorum. Bu müessese, on üç asır boyunca kafirlerin saldırısına kahramanca karşı koymuştur. Bu nedenle, ben yegâne halifeyim. Halifenin haiz olması gereken yetkilerden yoksun olan İstanbul’daki ise halife değildir.⁷⁸

Lloyd George tarafından kaleme alınan ve *La Stampa* gazetesinde çevirisi yayımlanan makalede; Kemalistlerin Türkiye’yi Batılılaştırmaya karar vermiş olduklarını, Kemalistlerin Müslüman olmakla birlikte gerçekte özgür düşünceli insanlar olduklarını, modern hayat şartlarında bir ülkenin şeriatla yönetilebileceğine inanmadıklarını ifade etmektedir. İslam dinini korumak için siyasal ve ruhani gücün birleştirilmesi gerektiğinin belirten George, Türklerin cami ile devletin ayrılması politikası başlattıkları, bu politikanın halifeliğin tamamen dini ve manevi güçlere sahip olan bir çeşit Vatikan tipi bir papalığa dönüşmesi sonucu getirebileceği yorumunda bulunmaktadır.⁷⁹

Il Messaggero gazetesinde yer alan haberde, halifeliğin kaldırılması sonrasında Türkiye’de laikleşmeyle birlikte Anakara Hükûmeti tarafından okullardaki her türlü dini sembollerin kullanılmasının yasaklandığı, aksi uygulamalarda bu okulların kapatılması cezası uygulanmaya başlandığı, bu kapsamda okullardan haçları kaldırmayı kabul etmeyen bazı Fransız cemaat okullarının kapatıldığı belirtilmektedir.⁸⁰ *La Stampa* gazetesinde Türkiye’de halifeliğin kaldırılmasından sonra Bingazi’deki camilerde Cuma namazında okunan hutbelerde İtalya Kralı Vittorio Emanuele III’ün adının zikredildiği haberi yer almaktadır.⁸¹

Bu dönemde İtalyan Büyükelçi Cesare Montagna ile Türk gazetecileri arasında İstanbul’da yapılan mülakat dikkat çekmektedir. Montagna bu mülakatta son zamanlarda ne İtalya’nın ve ne de Türkiye’nin dostu olmayanlar tarafından yapılan ve aralarında hilafet meselesi dahil olmak üzere yapılan yayınlardan şikayetçi olmakta, *İtalya’nın Türkiye ile dostça ilişkiler içinde olmak istediğini* ifade etmektedir.⁸²

Gustavo Sacerdote, *Avanti* gazetesinde yayımlanan makalesinde, halifeliğin kaldırılmasının büyük bir öneme haiz olduğunu bunun sadece

78 “Le Califat, L’Egypte Et Le Roi Hussein”, *Le Journal*, 10 Mart 1924, 2.

79 Lloyd George, “Un Millenario Albergo Abbattuto”, *La Stampa*, 15 Mart 1924.

80 “Le Scuole Confessionali in Turchia e Gli Emblemi Religiosi”, *Il Messaggero*, 22 Mart 1924.

81 “Il Nome del Re Sostituto A Quello del Califfo”, *La Stampa*, 25 Mart 1924, 6.

82 “L’Italia e L’Oriente”, *Il Giornale d’Italia*, 23 Mart 1924, 2.

Türkler için değil tüm dünyadaki Müslümanlar için yeni bir dönemin başlangıcı anlamına geldiğini belirtmektedir. Sacerdote, Mustafa Kemal Paşa tarafından TBMM’de yapılan konuşmada; hilafetin kaldırılmasıyla Müslümanların inancının her türlü siyasi etkileşimden özgür bırakılmasının sağlandığını ve bir düğümün daha çözüldüğünün ifade edildiğini hatırlatmaktadır. Türk Hükümeti’nin hilafeti kaldırmakla Panislamcı siyasetin kullanabileceği güçlü bir enstrümanından vazgeçmiş olduğunu hatırlamak gerektiğini belirten Sacerdote, hilafetin kaldırılmasının sadece modernleşmeye doğru giden adım değil laikleşme yolunda yapılan önemli bir hamle olduğunu vurgulamaktadır. Sacerdote ayrıca hilafetin kaldırılmasının sadece Müttefik güçlere değil aynı zamanda sultana karşı da Anadolu topraklarında verilen sert mücadelenin ve *Türkiye Türklerindir* yazan bayrağın altında verilen milliyetçi dirilişin şimdilik en önemli bölümü olduğunu ifade etmektedir.⁸³

3. Sabık Halife Abdülmecit’in İsviçre’deki Faaliyetlerinin İtalyan Basınında Yansımaları

TBMM tarafından çıkarılan kanunla halifeliğin kaldırılması, Osmanlı hanedanı üyelerinin Türkiye dışına çıkarılması kararının alınması ve uygulamanın hemen başlamasıyla Abdülmecit Efendi ve ailesinin İstanbul’dan ayrılması sürecinde, İtalyan basınında olası ikamet yerleri hakkında ilgi çekici haber ve yorumlara rast gelinmektedir. Bunların arasında *Il Messaggero* gazetesinden yer alan oldukça dikkat çeken bir yorumda; İtalyan Hükümeti’nin Türkiye’den sürgüne gönderilen halifenin Avrupa’ya giderken İtalya’da geçici de olsa ikamet etmesine izin verilmesinin İtalya’nın siyasi gücünü artıracığı, halifenin tüm Akdeniz’de Müslüman halkların manevi ışığı olduğu iddia edilmekte, İtalya’da bugünkü halifenin durumunun 1300’lü yıllarda papanın Avignon’daki durumu⁸⁴ gibi olduğunu düşünen çok sayıda insan olduğu belirtilmektedir. Gazetede ayrıca halifenin İtalya’da ikamet etmesi durumunda çok sayıda Müslüman ahalinin de ona yakın olmak için İtalya’ya gelerek yerleşeceği ve böylece Akdeniz havzasındaki insanlar arasındaki ilişkilerin daha fazla gelişeceği, İtalya’nın ulusal kalkınmasında fazlasıyla zorluk çekmekte olduğu Akdeniz ırklarını yakınlaştırma hedefine ulaşabileceği değerlendirilmesinde bulunmaktadır.⁸⁵ *Avanti* gazetesi ise bu görüşe tamamen karşı çıkmakta ve halifenin İtalya’da ikamet etmesi halinde herhangi bir Müslüman şehirden oldukça uzakta olacağından Müslümanlar

83 Gustavo Sacerdote, "La Fine del Califfo", *Avanti*, 9 Mart 1924, 3.

84 Hristiyan dünyasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle, Papa Clement döneminde, 1309 yılında papalık Roma’dan bugünkü Fransa’nın Avignon kentine taşınmıştır. 1309-1377 yılları arasındaki dönemde birbirini takip eden yedi papa, Avignon kentinde ikamet etmiş ve faaliyetlerini buradan sürdürmüştür. Papanın 1377 yılında tekrar Roma’ya dönmesine karşılık, Avignon’da ilan edilen anti-papalar sebebiyle bölünme, 1417 yılına kadar devam edecek ve aynı yıl yapılan Constance Konsülü’nde sona erecektir.

85 "Dare Ospitalita Al Califfo", *Il Messaggero*, 7 Mart 1924.

üzerinde önemli bir etkisinin olmayacağı, ayrıca halifenin İtalya’da ikamet etmesinin Türkiye ile ciddi sürtüşmelere neden olacağı kaydedilmektedir.⁸⁶

Hilafetin kaldırılmasının büyük bir devrim olarak nitelendirildiği *La Stampa* gazetesinde ise Fransa’nın halifeye ikamet izni vereceği haberi yayımlanmaktadır.⁸⁷ *Il Popolo d’Italia* ve *Il Nuova Paese* gazetelerinde; Türk dostu olarak bilinen Claude Farrère’nin⁸⁸, *Liberté* gazetesinde yayımlanan yazısı okuyucularına duyurulmaktadır. Farrère bu yazısında; sabık halifenin, geçmişte papanın Avignon’da yaşaması gibi, Fransa’da ikamet etmesine izin verilmesini önermektedir. Farrère, halifenin Müslümanlar üzerindeki prestij ve etkisinden yararlanmak düşüncesiyle Tunus yakınlarında Akdeniz’de bir adada ikamet ettirilebileceği, bunun Fransa tarafından yapılmaması ve İtalya’nın sabık halifeyi kabul etmesi durumunda ise Fransa’nın çıkarlarının zarar göreceğini belirtmektedir.⁸⁹

Türkiye dışına çıkarılan Sabık Halife Abdülmecit ve yanındakiler 7 Mart 1924 tarihinde İsviçre’nin Montreux şehri yakınlarındaki Territet’e ulaşmış bulunmaktadır.⁹⁰ Abdülmecit Efendi’nin yerleşmesiyle Territet Oteli gazetecilerin ilgi odağı haline gelmiştir. Abdülmecit Efendi, İstanbul’dan ayrılmadan önce ve İsviçre’ye vardktan hemen sonra gazetecilere yaptığı açıklamada; kanunlara saygılı olduğunu, yabancı hırsalara alet olmayacağını, kendisini güzel sanatlara adayacağını ifade etmiş bulunmaktadır. Abdülmecit Efendi kısa bir süre sonra söylemini değiştirerek çeşitli Avrupa gazetelerine verdiği demeçler ile hem İslam dünyasını ve hem de Avrupa kamuoyunu TBMM’nin hilafetin kaldırılması kararlarının yanlışlığı konusunda etkilemeye çalışmıştır.⁹¹

Bu arada bir İsviçre gazetesinin başyazarı sabık halifenin sekreteri ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve bu görüşme gazetelerde yayımlanmıştır. Sekreter, TBMM kararının açık bir şekilde Türkiye ve dünyadaki tüm Müslümanların istek ve taleplerine aykırı olduğunu, yaşanan bu şok edici olayların sonuçlarını merakla beklemekte olduklarını açıklamaktadır. Halifenin düşüncesi ise TBMM üyelerinin halifeye destek vermek vaadiyle

86 “Vogliamo Il Califfo”, *Avanti*, 9 Mart 1924, 3.

87 “L’Atto Estremo della Rivoluzione Turca”, *La Stampa*, 6 Mart 1924. “La Francia Ospitera’ Il Califfo Espulso”, *La Stampa*, 6 Mart 1924.

88 *Claude Farrère* (1876-1957): Fransız asker, yazar ve gazetecidir. Kurtuluş Savaşı esnasında Fransa’ya karşı Türkiye’yi savunan yazıları bulunmaktadır. Büyük taarruzdan kısa bir süre önce 18 Haziran 1922 tarihinde İzmir’te Mustafa Kemal Paşa ile mülakatta bulunmuştur. Farrère, o tarihlerde Türkiye’de “Yeni Pierre Loti” olarak isimlendirilmektedir.

89 “Re Hussein dell’Hegiaz Candidato Inglese al Califfato?”, *Il Popolo d’Italia*, 7 Mart 1924, 6. “Claudio Farrère Per Un Califfato Francese”, *Il Nuovo Paese*, 13 Mart 1924, 8.

90 “L’Ex-Califfo In Svizzera”, *La Tribuna*, 9 Mart 1924. Hanedanın geri kalan kısmı (16 damat, 100 sultanlade) takip eden günlerde yurtdışına çıkarılacaktır. Abdülmecit’in dört eşli olması İsviçre’ye girişinde başlangıçta bir sorun çıkarmış ancak sonra geçici bir izin alınmıştır. Kinross, *Atatürk*, 453.

91 Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik*, 222.

seçilmiş oldukları, TBMM'nin bu kararının ahdine sadık olmamak anlamına geldiği ve geçerli olmadığı şeklindedir.⁹²

Abdülmecit Efendi, 11 Mart 1924 tarihinde Territet'te dünya Müslümanlarına hitaben yayımladığı bildiriye; TBMM tarafından alınan hilafetin kaldırılması kararının yasal olmadığını ve bunu kabul etmediğini, hilafetin tüm Müslümanların ortak tarihi bir müessesesi olduğunu ve tek tarafı olarak kaldırılamayacağını, İslam dünyasının bu sorunla ilgilenmesi gerektiğini belirtmektedir. Hilafetin geçici olarak bir güç tarafından üstlenilmesini isteyen Abdülmecit, bütün Müslüman ülkelerden temsilcilerin katılımıyla toplanacak uluslararası bir İslam kongresinde mevcut durumun değerlendirilmesini talep etmektedir.⁹³

Abdülmecit'in yayımladığı beyanname sonrasında hilafet konusunda oldukça ilginç gelişmeler görülmektedir. Emir Ali tarafından *Manchester Guardian*'a verilen mülakatta; Abdülmecit'in herhangi bir dinsel kuralı ihlal etmemiş olduğu ve halen halife olduğu iddia edilmektedir.⁹⁴ Abdülmecit tarafından TBMM kararının hiçe sayılması anlamındaki bu açıklamaların yapılması üzerine TBMM tarafından ödeneğinin kalan kısmının gönderilmemesi kararı verilmiştir. Ayrıca İsviçre Hükûmeti uyarılarak benzeri bildirilerin yayımlanmasının engellenmesi de istenmiştir.⁹⁵

Il Giornale d'Italia gazetesinde; bu beyannamenin İsviçre'de bir alarm durumu yarattığı ifade edilmekte, İsviçre haber ajansı tarafından Abdülmecit tarafından bu beyannamenin yayımlanmasının kendisine İsviçre Hükûmeti tarafından verilen geçici sığınma iznindeki koşulların ihlali anlamına geldiği, İsviçre Federal Konsey'in bu konuyu görüşmek üzere toplandığı haberi yer almaktadır.⁹⁶ *Il Nuovo Paese* gazetesinde, İsviçre Hükûmeti tarafından sabık Halife Abdülmecit'e uyarıda bulunularak, siyasal mesaj ve hareketlerden kaçınması aksi takdirde kendisine verilmiş olan sığınma hakkı ve İsviçre'de kalış izninin iptal edilebileceğinin bildirildiği haberi yer almaktadır.⁹⁷

Il Giornale d'Italia gazetesinde, *Il Temps* gazetesinde yayımlanan bir haber aktarılmakta, İtalyan Hükûmeti tarafından sabık halifeye Libya'daki Müslümanların ruhani lideri olarak İtalya'da ikamet etmesi için bir teklifte

92 "L'Ex- Califfo a Basilea", *Il Giornale d'Italia*, 11 Mart 1924.

93 "L'Ex Califfo Voul Convocare Un Congresso Interislamico", *Il Popolo d'Italia*, 14 Mart 1924, s.3. Bilal N.Şimşir, "Abdülmecit Efendi'nin Bildirisi", Halifesiz 50 Yıl, *Cumhuriyet*, 29 Mart 1924.

94 "Il Vecchio e il Nuovo Califfo", *Il Giornale d'Italia*, 15 Mart 1924.

95 TBMM tarafından Bakanlar Kurulu'nun teklifi doğrultusunda alınan bir kararla sabık Halife'nin yaptığı açıklamalar nedeniyle kendisine daha önce tahsis edilmiş olan ödeneğin kesilmesi kararı alınmıştır. "Dall'Estero: La Assemblea Nazionale", *Avanti*, 5 Nisan 1924, 4. *Oriente Moderno* IV, 4 (15 Nisan 1924), 244.

96 "Preoccupazioni Svizzere", *Il Nuovo Paese*, 13 Mart 1924, 8. "La Svizzera Allarmata", *Il Giornale d'Italia*, 14 Mart 1924, *Oriente Moderno* IV, 3 (15 Mart 1924), 177.

97 "La Svizzera Intima al Califfo", *Il Nuovo Paese*, 15 Mart 1924.

bulunulması ihtimalinden bahsedilmektedir. Bu durumda sabık halifenin tüm Müslümanların mı yoksa-İtalya’nın himayesinde-Türklerin ve Arapların mı Halifesi olacağı sorusu ortaya atılmaktadır.⁹⁸

Il Giornale d’Italia gazetesinde, sabık Halife Abdülmecit’in son birkaç gündür verdiği demeçler ve yarattığı tepkiler sebebiyle İsviçre Hükûmeti’nin rahatsız olduğu, Abdülmecit’e verdiği sığınma hakkı ve misafirperverliğinden dolayı pişmanlık yaşadığı belirtilmektedir. İsviçre Hükûmeti bu beyannamenin Hindistan, Rusya gibi Müslümanların yoğun yaşadıkları yerlerde birtakım tepkiler meydana getirebileceğini ve ayrıca İsviçre ve yakınlarında yaşayan Müslümanlar tarafından İsviçre’ye yönelik birtakım protestolara neden olabileceğini değerlendirmektedir.⁹⁹

Abdülmecit tarafından *Liberte* gazetesine verilen ve *Il Popolo d’Italia* gazetesinde yer alan mülakatta; dünya Müslümanlarına yayımlamış olduğu beynamede, hilafet konusunda gereken kararların alınması maksadıyla bir İslam konferansının toplanması çağrısında bulunduğu, bu çağrıya karşılık olarak önemli cevaplar aldığı, ayrıca Fransa’ya yerleşmek üzere müracaatta bulunduğu kaydedilmektedir.¹⁰⁰

İsviçreli hukuk uzmanı G.Brenwald tarafından *Neue Zürcher Zeitung* gazetesine verilen mülakatta, Abdülmecit’in bir sultan gibi davranamayacağını, ancak dini bir lider olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Brenwald, halifenin Tanrı tarafından atanan kutsal birisi olmadığını, ancak dini bir yönetici olduğunu, bu bakımdan papa gibi nitelendirilebileceğini, zaten papanın da daimî bir yönetici olmadığını ifade etmektedir.¹⁰¹

İsviçre Hükûmeti tarafından yapılan açıklamada; sabık halifenin özellikle siyasal eylemlerden uzak durması şartıyla İsviçre topraklarında özel bir izinle bulunduğu, bu iznin geçerli kalabilmesi için politik açıklamalarda bulunmaması gerektiği, sabık halifenin benzeri faaliyetlere devam etmesi halinde İsviçre’de barınmasına izin verilmeyeceği ifade edilmiştir.¹⁰² İsviçre Federal Konseyi 18 Mart 1924 tarihinde halifenin İsviçre’deki ikameti hakkında yaptığı toplantıda; sabık halifenin politik ve dinsel faaliyetlerine son vermemesi durumunda İsviçre’de ikamet etmesinin mümkün olmadığı, bu konuda dikkatinin çekilmesi kararı almıştır.¹⁰³

Vahdettin tarafından ikamet ettiği San Remo’dan, Abdülmecit’in beyannamesi ile aynı günlerde, bazı büyük devlet başkanlarına mektup gönderilerek Türkiye Cumhuriyeti’nin hilafetin kaldırılması ve Osmanlı

98 “Una Pretesa Proposta dell’Italia”, *Il Giornale d’Italia*, 14 Mart 1924.

99 “Il Califfo Insorge Contro Angora”, *Il Giornale d’Italia*, 14 Mart 1924.

100 “L’Ex Califfo Abdul Megid é Sicuro della Fedelta dell’Islam Verso di Lui”, *Il Popolo d’Italia*, 22 Mart 1924.

101 “Il Soggiorno dell’Ex Califfo a Territet”, *Il Popolo d’Italia*, 19 Mart 1924, 3.

102 “Diffida Svizzera All’Ex Califfo”, *Il Messaggero*, 15 Mart 1924.

103 “La Svizzera Accorda Al Califfo Una Condizionata Ospitalita”, *Il Popolo d’Italia*, 19 Mart 1924, 3.

hanedanının Türkiye dışına çıkarılması kararının geçersiz olmasını temine çalışılmış ve bu devletlerden yardım talep edilmiştir.

Vahdettin, 13 Mart 1924 tarihinde ABD Başkanı Coolidge'e Osmanlı İmparatoru unvanı kullanarak gönderdiği mektubunda; hilafet ve saltanat haklarından söz etmekte, TBMM ve üyelerini fitne çıkarıcılar olarak nitelendirerek aldığı kararları geçersiz gördüğünü bildirmektedir. Vahdettin hilafet sorununun İslam ülkelerinden gönderilecek din bilginlerinden meydana getirilecek bir meclis tarafından çözüme bağlanabileceğini belirterek, hilafet konusunun çözüme kavuşturulması için diplomatik bir üslupla yardım talep etmektedir.¹⁰⁴ Vahdettin, 13 Mart 1924 tarihinde Fransa Cumhurbaşkanı Millerand'a hitaben hilafetin kaldırılması ve Osmanlı hanedanının Türkiye dışına çıkarılmasını protesto eden aynı mealde bir mektup göndermiştir. Fransa cumhurbaşkanı tarafından bu mektubun İngiltere ve İtalya'ya da gönderilip gönderilmediğinin araştırılması istenmiştir. Sonradan bu mektubun İngiltere Kralı V. George'a da gönderildiği anlaşılmıştır. Fransa tarafından bu mektuba verilen cevapta; Fransa Hükûmeti'nin başka ülkelerin içişlerine karışmamayı bir kural olarak benimsemiş olduğu, hilafet ve saltanat konularında müdahale edecek durumda olmadığı bildirilmiştir.¹⁰⁵

Bu arada 11 Mart 1924 tarihinde Hint Hilafet Komitesi adına Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen bir mektupta, Hint Müslümanlarının Türkiye'nin kararlarına saygılı olduğu, Türkiye'nin iç meselelerine karışmak arzusunda bulunmadıkları, halifenin Arap soyundan olmasının gerekmediği belirtilerek; hilafet meselesinin tüm Müslümanlara ait bir konu olduğu, TBMM tarafından halifeliğin kaldırılması kararının yeniden gözden geçirilmesi istenmektedir.¹⁰⁶ İsmet Paşa tarafından 20 Mart 1924 tarihinde dış temsilciliklere gönderilen genelgede; halifeliğin kaldırılmasına Hint Hilafet Komitesi tarafından gösterilen tepkilerin esas sebebinin kendi varlık sebeplerinin sorgulanması olduğu açıklanmaktadır.¹⁰⁷

Abdülmecit'in bu süreçte İtalya'da ikamet etmek için müracaata bulunduğu anlaşılmaktadır. Mussolini tarafından 27 Mart 1924 tarihinde Montagna'ya gönderilen talimatta, İtalyan Hükûmeti tarafından Abdülmecit'in İtalya'da geçici olarak ikamet etmek için yaptığı müracaata cevap verilmemiş olduğu ifade edilmekte, bu hususun Türk Hükûmeti'ne bildirilmesi istenmektedir.¹⁰⁸

104 İhsan Güneş, "Vahidettin'in Amerikan Başkanına Mektubu", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24, 37 (Mayıs 2005), 47-56. 15 Nisan 1924 tarihinde ABD Paris büyükelçiliğine teslim edilen mektup tercüme edilerek Washington'a gönderilmiştir.

105 Jean Louis Bacque-Grammont, "Altıncı Mehmet'in Sürgündeki Haç Yolculuğu ve Birkaç Bildirisi", *Tarih ve Toplum*, 16 (Nisan 1985), 58-59.

106 *Oriente Moderno*, Anno IV, Nr.5, 15 Mayıs 1924, s.290-292. Bilal N. Şimşir, "Türkiye Çizdiği Yoldan Dönmüyor", *Halifesiz 50 Yıl, Cumhuriyet*, 2 Nisan 1974.

107 Bilal N. Şimşir, "Türkiye'deki Gelişmeler", *Halifesiz 50 Yıl, Cumhuriyet*, 3 Nisan 1974.

108 *Documenti Diplomatici Italiani* (DDI), Serie.7 (1922-1935), Volume III (23 Şubat 1924-14 Mayıs 1925), Belge.106, 27 Mart 1924, (Roma: Istituto Poligrafico e Zecco dello Stato,

4. Hicaz Kralı Hüseyin’in Halife İlan Edilmesi ve Tepkiler ile İtalyan Basınında Yansımaları

Türkiye’de halifeliğin kaldırılması ve Osmanlı hanedanının sürgüne gönderilmesini izleyen süreçte Fas, Hicaz ve Mısır’da yeni halife adayları ortaya çıkmıştır. *Corriere della Sera* gazetesi Türkiye’den sınır dışı edilenin Türk halifeliği değil İslam halifeliği olduğunu belirterek, bu kuruma sahip çıkmak için bir yarışma olduğunu kaydetmektedir.¹⁰⁹ Lindsay, 8 Mart 1924 tarihli raporunda; Türkiye’de 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen kanunla sadece halifenin sınır dışı edilmediğini, hilafetin kaldırıldığını, Türklerin yeni bir halifeyi kabul etmeyeceklerini, yeni bir halifenin ortaya çıkmasının bir İngiliz oyunu olarak nitelendirileceğini ve bunun İngiliz-Türk ilişkilerini adamakıllı bozabileceğini bildirmektedir.¹¹⁰

Bu dönemde halife adayları arasında İngilizler tarafından desteklendiği değerlendirilen Hicaz Kralı Hüseyin ön plana çıkmaktadır. Türkiye’de halifeliğin kaldırılması emarelerini erkenden gören Hüseyin, Araplar ve Kureyş kabilesi içinde olacak bir halifelik kurulması için aslında Ocak 1924’ten itibaren propagandaya başlamış bulunmaktadır.¹¹¹ Nitekim Türkiye’de halifeliğin kaldırıldığını öğrendikten sonra Kral Hüseyin 5 Mart 1924 tarihinde kendi halifeliğini ilan etmiştir.¹¹²

İtalyan basınında Hicaz Kralı Hüseyin’in halifelik ilanı genelde bir İngiliz oyunu olarak nitelendirilmektedir. *Il Nuovo Paese* gazetesinde, Kahire’de yayımlanan gazetelere dayanılarak verilen haberde, hilafetin kaldırılmasının hac mevsimine denk geldiğini, bu sebeple toplanan Araplar arasında bu konunun müzakere edildiğini, Osmanlı hanedan üyelerinin sürgüne gönderilmesi kararı sonrasında halifeliğin kesin olarak Mekke’ye dönmesinin gündemde olduğu belirtilmektedir.¹¹³

La Stampa gazetesinde yayımlanan başmakalede; Hicaz Kralı Hüseyin’in halife adayı olarak ortaya çıktığı, ancak Pan-Arapçılık hareketini ateşleyecek böyle bir hareketin İngiltere’nin çıkarlarına aykırı olabileceği, bundan dolayı Hüseyin’in etki alanının Mezopotamya ve Trans Ürdün¹¹⁴

1955), 68-69. Davasına beklediği uluslararası desteği bulamayan Abdülmecit, Ekim 1924’te Nice’e taşınmıştır. 1939 yılında Paris’e taşınan Abdülmecit, 23 Ağustos 1944 tarihinde Paris’te ölmüş ve cenazesi geçici olarak Paris Camisi’nde bir hücrede muhafaza edilmiştir. Ailesi tarafından Türkiye’ye getirilmesi hususunda yapılan çeşitli girişimlerden sonuç alınmaması sonrasında Abdülmecit’in cenazesi, 30 Mart 1954 tarihinde Medine’ye nakledilmiş ve burada defnedilmiştir.

109 “Le Lotte Per La Nomina del Califfato”, *Corriere della Sera*, 11 Mart 1924.

110 Bilal N. Şimşir, “Hicaz’ın Topları”, Halifesiz 50 Yıl, *Cumhuriyet*, 26 Mart 1974.

111 *Survey Of International Affairs* 1925, 64. *Oriente Moderno* IV, 3 (15 Mart 1924), 158-167.

112 Shlaim, *Lion Of Jordan*, 15.

113 “Gli Arabi e Il Califfato”, *Il Nuovo Paese*, 6 Mart 1924, 8.

114 *Trans Ürdün* (Mavera-i Ürdün): Ürdün (Şeria) nehrinin doğusunda kalan toprakları belirtmek

ile sınırlı tutulabileceği ve İngiltere'nin Türk halifeyi tercih edebileceği belirtilmektedir.¹¹⁵ *Il Popolo d'Italia* gazetesinde Türkiye'de halifeliğin kaldırılması sonrasında Fransız kamuoyunda, halifeliğin başka bir Müslüman ülke tarafından üstlenilebileceği konusunda endişeler bulunduğu haberleştirilmekte; Peygamber sülalesine mensup olan Hüseyin'in halifeliği tekrar ayağa kaldırabileceği söylentilerinden bahsedilmekte, diğer yandan İngiltere'nin Abdülmecit'in halife olarak tanınmasına karşı olacağının konuşulduğu kaydedilmektedir.¹¹⁶

Filistin Müslüman Kongresi, 10 Mart 1924 tarihinde Hicaz Kralı Hüseyin'in halifeliğini kabul etmiştir. Filistin ve Trans Ürdün'de kabul gördükten sonra 11 Mart 1924 tarihinde Hüseyin halife ilan edilmiştir.¹¹⁷ Lloyd George, *La Stampa* gazetesinde İtalyanca çevirisi yayımlanan makalesinde; Hicaz Kralı Hüseyin'in halifeliğini ilan etmesini "halifeliğin onu kuran yiğit halka geri dönmesi" olarak nitelendirmektedir.¹¹⁸

Oriente Moderno'da yer alan haberde San Remo'da yaşamakta olan Vahdettin tarafından Hicaz Kralı Hüseyin'e gönderilen bir telgraf ile halifeliğini desteklediğinin bildirildiği, bu durumun Suriye'de Hüseyin aleyhine olan muhalefetin yumuşatılmasına katkıda bulunacağı belirtilmektedir. Haberde, Vahdettin'in bu eyleminin Türk Hükûmeti'nden intikam almak amacı taşıdığı kaydedilmektedir.¹¹⁹

Il Nuovo Paese, *La Stampa* ve *Il Popolo d'Italia* gazetelerinde Reuter-Kudüs kaynaklı olarak yayımlanan haberde; Mezopotamya, Trans Ürdün ve Hicaz'ın Kral Hüseyin'e halifelik teklif ettiği ve Hüseyin'in bunu kabul ettiği yer almaktadır.¹²⁰ *Il Giornale d'Italia* ve *Il Nuovo Paese* gazetelerinde yayımlanan ve Kudüs-Reuter Ajansı'ndan alınan habere göre; Kudüs Yüksek İslam Konseyi tarafından Kral Hüseyin'e Arapça konuşulan tüm ülkelerde anayasal bir hükümet kurulması için elinden geleni yapması ve halifeliğinin Arapça konuşulan yerlerle sınırlı olması şartıyla halifelik teklif edilmiştir. Benzer teklifin Kral Hüseyin'e aynı şartlarda Filistin ve Trans Ürdün tarafından da yapıldığı belirtilmektedir.¹²¹

için kullanılmakta ve bugünkü Ürdün'den daha geniş toprakları ifade etmektedir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'nin Filistin ile manda yönetimini oluşturan iki bölgeden birisidir.

115 "Turchia Laica", *La Stampa*, 6 Mart 1924. "Il Califfo, 32 Principi e 36 Principesse Banditi Dal Territorio Turco", *La Stampa*, 5 Mart 1924, 3.

116 "Re Hussein dell'Hegiaz Candidato Inglese al Califato?", *Il Popolo d'Italia*, 7 Mart 1924, 6.

117 *Survey Of International Affairs* 1925, 64-65.

118 Lloyd George, "Un Millenario Albero Abbattuto", *La Stampa*, 15 Mart 1924.

119 *Oriente Moderno* IV, 4(15 Nisan 1924), 233. *Survey Of International Affairs* 1925, 65.

120 "Il Nuovo Califfo Inglese", *Il Nuovo Paese*, 8 Mart 1924. "Re Hussein dell'Hedjaz Ha Accettato Il Califfo", *La Stampa*, 8 Mart 1924, 6. "Hussein Califfo della Mesopotamia", *Il Popolo d'Italia*, 8 Mart 1924, 6.

121 "Il Califfo a Hussein", *Il Giornale d'Italia*, 13 Mart 1924, 2. "Il Califfo Arabo Offerito A Hussein", *Il Nuovo Paese*, 13 Mart 1924, 8.

Kahire’den Mareşal Allenby tarafından McDonald’a gönderilen 11 Mart 1924 tarihli raporda; Kral Hüseyin’in halife ilan edilmesinin Mısır’da küstahça bulunduğu, tepkiyle karşılandığı ve bunun bir İngiliz oyunu olarak nitelendirildiği, halife olarak Kral Fuad’ın adının geçtiği bildirilmektedir.¹²² *La Tribuna* gazetesinde yayımlanan Londra kaynaklı haberde Hicaz Kralı Hüseyin’in “Arapların Halifesi” ilan edilmesi sonrasında Mısır Kralı Fuad’ın da halife ilan edileceğine yer verilmekte, ayrıca Fransa’nın Abdülmecit’i kendi bünyesinde çalıştırabileceği ve Tunus’ta ikamet ettirebileceği belirtilmektedir.¹²³

11 Mart 1924 tarihinde halife olarak bir beyanname yayımlayan Hicaz Kralı Hüseyin, *Manchester Guardian* gazetesine verdiği mülakatta; Türklerin hilafeti kaldırması ve halifeyi sürgüne göndermesi üzerine Arapların kutsal ailenin üyesi ve hükümdar olarak kendisine yöneldiklerini ancak kendisinin halife olmaya hevesli olmadığını ancak bu yükü almak zorunda kaldığını, İtilaf devletlerinin sözlerini tutmadıklarını, İslam birliğinin parçalandığını, durumunun çok kritik olduğunu, Suudlar ve İmam Yahya’nın tehdidi altında bulunduğunu ifade etmektedir.¹²⁴

Hüseyin’in halifeliği Irak’ta kısmen kabul edilmiş, Suriye ve Trans Ürdün’de genel bir kabul görmüş ancak Mısır ve Hindistan Müslümanları tarafından şiddetle reddedilmiştir.¹²⁵ Aslında sadece Hindistan’da değil, İngiliz kontrolündeki Mısır’da, Fransız kontrolündeki Suriye ve Lübnan’da, Kuzey Afrika’da ve İtalyan kontrolündeki Trablusgarp’ta da Hüseyin halife olarak kabul edilmemektedir. Hüseyin’in halifeliğini ilan etmesi üzerine Ağa Han, İngiliz parlamentosunda Arap halifeyi protesto ettiklerini söylemesi üzerine Edward Grey; *bu Müslümanların kendi işi* diye cevap vermiş, yani İngiltere’nin hilafet meselesinin dışında kalmak istediğini belirtmiştir.¹²⁶

5 Mart 1924 tarihinde Avam Kamarası’nda sorular üzerine açıklama yapan İngiliz Dışişleri Müsteşarı Ponsoby, İngiliz Hükûmeti’nin halifelik ile ilgili son gelişmeler hakkında bilgi sahibi olmadığını, İngiliz Hükûmeti’nin bu konuyla ilgili olmadığını ifade etmektedir.¹²⁷ İngiliz Başbakanı 12 Mart 1924 tarihinde Avam Kamarası’nda benzer açıklamada bulunmaktadır.¹²⁸

İngiltere gerçekten de kendisine göre nedenlerle halifelik konusunda açık bir resmî görüş ortaya koymamasına rağmen İtalyanların kuşkularının

122 *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, cilt V, belge 186, 11 Mart 1924, 414.

123 “Anche Il Re d’Egitto al Califfato?”, *La Tribuna*, 9 Mart 1924.

124 *Survey Of International Affairs 1925*, 65. “Il Vecchio e Il Nuovo Califfo”, *Il Giornale d’Italia*, 15 Mart 1924.

125 *Survey Of International Affairs 1925*, 64. *Oriente Moderno* IV, 4(15 Nisan 1924), 229-231. Massimo Gusso, “La Fine del Califfato Ottomano (1923-1924)”, *Circolo Vittorioso di Ricerche Storiche* 11 (2009), 13-33.

126 Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik*, 227-228.

127 *UK Parliament, Hansard, Commons*, Volume 170, Column 1353, 5 Mart 1924.

128 *UK Parliament, Hansard, Commons*, Volume 170, Column 2328, 12 Mart 1924.

devam ettiği görülmektedir. *Corriere Italiano* gazetesinde yer alan yorumda; Hint Müslüman lideri Ağa Han ve Emir Ali'nin hilafet hakkındaki mektuplarının İstanbul basınında yayımlanarak ortaya çıkmasının TBMM'nin egemenliği ve gücüyle Ankara'nın modernleşme çabaları karşısında bir hareket olarak değerlendirildiği, bu mektupların hilafetin kaldırılması sürecini hızlandırdığı belirtilmektedir. Gazetede ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın halife karşısındaki devrimsel hareket ve zaferinin, İngiliz himayesindeki Arapların bir imparatorluk kurma hayalleri de dikkate alınarak, Hicaz Kralı Hüseyin'in dünya Müslümanlarının başı halife olarak ilan edilmesine engel olamadığı belirtilmektedir.¹²⁹

Bu arada *Corriere della Sera* gazetesinde Dünya Müslüman Komitesi'nin Hüseyin'i halife olarak ilan ettiği haberi yayımlanmaktadır.¹³⁰ *Il Popolo d'Italia* gazetesi Reuter-Kudüs kaynaklı olarak geçtiği haberde Hicaz Kralı Hüseyin tarafından hilafet meselesini görüşmek amacıyla bir İslam Konferansı toplanması çağrısında bulunulmuş olduğu belirtilmektedir.¹³¹

Ürdün'ün Roma temsilcisi tarafından İtalya dışişleri bakanlığına verilen bir nota ile Kral Hüseyin'in halife seçildiğinin bildirilmesi üzerine, 24 Mart 1924 tarihinde Londra büyükelçisine aynı notanın İngiltere'ye de verilip verilmediğinin, verildiyse İngiltere'nin cevabının ne olduğunun öğrenilmesi talimatı verilmiştir. İtalyan Hükûmeti bu konuda İngiltere'nin tutumunu öğrenerek politika belirlemeye çalışmaktadır. İngiliz dışişleri bakanı tarafından İtalyan büyükelçiye İngiltere'nin halifelik meselesiyle ilgilenmediği ve ilgilenmeyeceği bilgisi verilmiştir.¹³² Bu sırada Fransız Senatosu dış ilişkiler komisyonu, Fransız Hükûmeti'nin hilafet sorununda tarafsız durumunu muhafaza etmesi ve hilafetin yeniden ihya edilmesi yönünde eylemde bulunmaması kararı almış ve bu kararını hükûmete bildirmiştir.¹³³

İtalyanların ise asıl endişesi Halifeliğin kaldırılmasından ziyade bu silahın İngiltere veya Fransa tarafından kullanılması ihtimalinin ortaya çıkmasıdır. Kral Hüseyin'in halife ilan edilmesi bu endişeyi artırmaktadır. İngiltere karşıtı olan İtalyan basınında Hüseyin'in İngiltere'nin kontrolünde olması nedeniyle halife olamayacağı belirtilmektedir. Diğer yandan İtalyan gazetelerinde Hüseyin'in Birinci Dünya Savaşı esnasında meşru Osmanlı halifesine karşı isyan ettiğinden İslam hukuku bakımından halife olamayacağı yorumları da yapılmaktadır. İtalyan Hükûmeti ise İngiltere'yi direkt olarak karşısına almamak için hilafet konusunda resmî bir açıklamada bulunmaktan kaçınmaktadır.¹³⁴

129 “La Vittoria di Kemal Sul Califfato”, *Corriere Italiano*, 11 Mart 1924.

130 “Congresso Mondiale Musulmano Indetto dal Califfo Hussein”, *Corriere della Sera*, 21 Mart 1924.

131 “Conferenza Mondiale Musulmana Convocato dal Re dell'Hijaz”, *Il Popolo d'Italia*, 21 Mart 1924,6.

132 Bilal N.Şimşir, “Bingazi ve Trablus'taki Hutbelerde”, Halifesiz 50 Yıl, *Cumhuriyet*, 28 Mart 1924.

133 “Una Mozione del Senato Francese Contro Il Ristabilimento del Califfo”, *Il Popolo d'Italia*, 21 Mart 1924, 6.

134 Bu dönemde İngiltere ile İtalya arasındaki Mentеше Adaları-Jubaland pazarlıklarındaki

Il Popolo d’Italia gazetesinde, Hicaz Kralı Hüseyin’in Roma temsilcisi olan A. Libohova tarafından İtalyan Hükûmeti ve diğer büyük devletlere verilen notalar ile Hüseyin’in halifeliğinin resmen bildirildiği haberleştirilmekte ve Libohova ile yapılan mülakat yayımlanmaktadır. Libohova bu mülakatta Hüseyin’in Arapların halifesi olarak ilan edilmiş olduğunu ancak Hüseyin’in ısrarla ifade ettiği gibi Araplar dışındaki Müslümanların halifesi olmadığını belirtmektedir. Libohova, bu durumun yıkılan Türk İmparatorluğu’nda Arapça konuşanların haklarının tanındığını 1915 Londra İngiliz-Arap Antlaşması’nın bir yansıması olarak uygulandığını belirtmektedir.¹³⁵

Il Popolo d’Italia gazetesinde, Hindistan’ın Kerala Eyaleti Trivandum şehrinde bulunan Şeyh Muhammed El Hag Abdullah ile yapılan mülakat yayımlanmaktadır. Şeyh, Hindistan Müslümanlarının aynı Mısır Müslümanlarının düşündüğü gibi, İngiltere’den milyonlarca altın destek alan Hicaz Kralı Hüseyin’in halifeliğine karşı olduğunu ifade etmektedir. Hilafetin kaldırılmasının laik bir devlet kuran Türkiye’nin yararına olabileceğini ancak tüm Müslümanların zararına olduğunu belirten Şeyh, Panislamizm, Pantürkizm, Pan-Arabizm ve Pan-Hinduizm gibi güçlü etmenler altında mutabakata varılabilecek bir hilafete ulaşılmasının imkansızlığına vurgu yapmaktadır.¹³⁶

İtalyan kolonisi Trablusgarp ve Bingazi’de Cuma namazında hutbelerde İtalya kralının adının okunmaya başlanması İtalyan topraklarında yaşayan Müslümanların Kral Hüseyin’in halifeliğini kabul etmediği ve İngiliz himayesindeki bir halifeye biat etmeyecekleri anlamına gelmektedir. Diğer yandan Bingazi’deki mahalli imamlar tarafından hutbede İtalyan kralının adının okunması, Kahire’deki İslam Konferansı Uygulama Komitesi tarafından İtalya’nın protesto edilmesine neden olmuştur.¹³⁷ Mısır Kralı Fuad, Kral Hüseyin’in halife ilan edilmesine karşı çıkmış ve kendisinin halife olarak seçilmesi için girişimlerde bulunmaya başlamıştır.¹³⁸ El Ezher Camisi şeyhinin başkanlığında 25 Mart 1924 tarihinde yapılan toplantıda Vahdettin ve Abdülmecit’in halifeliklerinin kabul edilmediği, halifeliğin sadece dini değil dünyevi işlerle de ilgili olduğu ifade edilerek, hilafet konusunda bir karar vermek üzere Mısır’ın başkanlığında Kahire’de 1925 Mart ayında bir

gelişmelerin bu tutumu etkilediği anlaşılmaktadır. Bkz. “La Stampa Inglese Insiste Sull’Opportunita”, *Corriere Italiano*, 8 Mart 1924, 8. Bu süreçte İngiltere Başbakanı Mc Donald tarafından Mussolini’ye gönderilen 1 Nisan 1924 tarihli mektup ile bu pazarlığın sonuçlandırılması için somut bir adım başlatılmış olacaktır. Bkz. *Documents On British Foreign Policy* (DBrFP), (1919-1939), Series 1, Volume XXVI, Belge 105, 1 Nisan 1924, (London: HMSO, 1985), 167-168. *DDI*, 7/III, Belge 122, 1 Nisan 1924, 76-77.

135 “La Proclamazione di Re Hussein A Califfato”, *Il Popolo d’Italia*, 22 Mart 1924.

136 “La Destituzione del Califfato”, *Il Popolo d’Italia*, 23 Mart 1924, 4.

137 *Survey Of International Affairs 1925*, 66-67. Protesto Metni için bkz. *Oriente Moderno* IV, 4 (15 Nisan 1924), 241-242. *Oriente Moderno* IV, 5 (15 Mayıs 1924), 292-293.

138 Bilal N. Şimşir, “Mısır’ın Din Alimleri Kral Fuad’ın Emrinde”, *Halifesiz 50 Yıl, Cumhuriyet*, 31 Mart 1974.

İslam kongresi toplanması kararı alınmıştır.¹³⁹ İtalya Koloniler Bakanı Scalea tarafından Mussolini'ye 12 Temmuz 1924 tarihinde gönderilen raporda; İtalya Kahire Büyükelçiliği'nden alınan bilgilere göre eski Senûsi lideri Şeyh Ahmet'in halife adaylarından birisi olduğu, İngilizlerin İtalyanlara yakınlığı ile bilinen Mısır Kralı Fuad'ın halifelliğini engellemek için Hicaz Kralı Hüseyin ile halifelik konusunda anlaşmasını temin etmek amacıyla aracılar vasıtasıyla girişimlerde bulduklarını bildirmektedir.¹⁴⁰

Kral Hüseyin'in kendi gücünü ve siyasal ortamı doğru bir şekilde analiz edemeyen ve diğer İslam liderleriyle mutabakat sağlamadan verdiği yanlış bir karar ile ilan edilen ve dünyada kabul görmeyen halifeligi uzun ömürlü olamayacaktır. İbn Suud'a bağlı kuvvetlerin 16 Ekim 1924 tarihinde Mekke'yi ele geçirmesiyle Hüseyin'in Hicaz krallığı ve halifelik hayalleri sona erecektir.¹⁴¹

Sonuç

TBMM'de kabul edilen kanunlarla Türkiye'de halifelığın kaldırılması ve Osmanlı hanedanının sürgün edilmesi sonrasındaki gelişmeler İtalyan kamuoyu tarafından yakından takip edilmiş ve buna ilişkin haberler İtalyan basınında bu dönemde sıklıkla yer almış, İtalyan Şarkiyatçı bilim insanları tarafından basında önemli ve ilginç değerlendirmeler yapılmıştır.

İtalya'da 1922 Ekim sonunda iktidara gelen Mussolini ve Faşist Parti, siyasal durumunu sağlamlaştırmak için gereken yasal düzenlemeleri yaparak 1924 Nisan başında yapılacak genel seçimlerden alacağı sonuçla iktidarını güçlendirmeye çalışmaktadır. İtalyan kamuoyu bu dönemde yaklaşan kritik seçimden başka İngiltere ile yapılmakta olan Menteşe Adaları-Jubaland pazarlıkları ile fazlasıyla meşgul bulunmaktadır.

İtalyan basınında Türkiye'de hilafetin kaldırılması genel olarak olumlu olarak karşılanmış, bağımsız bir cumhuriyet olarak Türkiye'nin verdiği bu karar saygıyla karşılanmıştır. İtalyan gazetelerinde; Mustafa Kemal Paşa'nın planlarına uygun olarak önce saltanatı kaldırıp hilafeti muhafaza ederek bir geçiş dönemi stratejisi izlediği, bundan sonra hilafeti de kaldırmış olduğu ifade edilmiştir. Türkiye'de saltanatın kaldırılmasından sonra kaçınılmaz bir şekilde hilafetin de kaldırılması ve Osmanlı hanedanının sürgün edilmesiyle

139 1925 Mart ayında toplanan kongreden ve 13-19 Mayıs 1926 tarihlerinde toplanan kongreden herhangi bir sonuç elde edilemeyecektir. Bkz. *Survey Of International Affairs 1925*, Ek 3 ve Ek 4, 576-581.

140 *DDI*, 7/III, Belge 385, 12 Temmuz 1924, 217-218.

141 Shlaim, *Lion Of Jordan*, 16. *Survey Of International Affairs 1925*, 298-299. Böylece Şerif Hüseyin'in "Hâşimoğulları İmparatorluğu" de hayali sona ermiş oluyordu. Akabe limanından bir İngiliz gemisiyle Kıbrıs'a kaçmak zorunda kalan Hüseyin, 1930 yılına kadar Kıbrıs'ta yaşamış, 1931 yılında Amman (Ürdün)'da ölmüştür. Öldüğünde oğullarından; I. Faysal Irak kralı, I. Abdullah ise Ürdün kralıdır.

Panislamcı politikadan vazgeçilmiş olduğu ancak Türkiye’nin milliyetçiliğini muhafaza ettiği belirtilmiştir. İtalyan gazetelerinde Sabık Halife Abdülmecit’in İsviçre’de yaşadığı süre içinde TBMM aleyhine açıklamalarda bulunması haberleştirilmiş, İsviçre Hükûmeti tarafından kendisine ve ailesine verilmiş olan geçici ikamet şartlarına aykırı bulunularak Abdülmecit’e uyarılmasına yer verilmiştir.

İtalyan kamuoyunda halifelik yanlış bir değerlendirmeye papanın tarihteki ve halihazır durumuna benzetilerek anlaşılmaya çalışılmaktadır. İtalyan basınında sabık halifenin İtalya’da ikamet ettirilmesinin İtalya’nın çıkarlarına uygun olabileceği değerlendirmeleri de yer almaktadır. Bu dönemde Abdülmecit Efendi’nin İtalya’da ikamet üzere bir müracaatta bulunduğu ancak bunun Türkiye’nin tepkisinden çekinen Mussolini ve İtalyan Hükûmeti tarafından kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Diğer yandan bu süreçte Fransa’nın Abdülmecit Efendi’ye Tunus veya yakınlarındaki bir adada ikamet izni vermek suretiyle Müslümanlar üzerinde bir etki yaratması ihtimali İtalyan kamuoyunda endişe yaratmıştır.

İtalyan kamuoyunda bazı yazarlar tarafından hilafetin kaldırılmasının sadece modernleşme eylemi değil laikleşmeye doğru yapılan önemli bir hamle olarak nitelendirilmesi önemlidir. Hilafetin kaldırılmasının Anadolu topraklarında hem Müttefiklere ve hem de sultana karşı verilen mücadelenin ve milliyetçi dirilişin en önemli parçası olduğu belirtilmiştir.

Türkiye’de Halifeliğin kaldırılması sonrasında İslam dünyasında çeşitli yerlerde halife adayları ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında İngiltere’nin desteklediği bilinen Hicaz Kralı Hüseyin’in ön plana çıkması ve halifeliğini ilan etmesi İtalyan basınında bir İngiliz oyunu olarak değerlendirilmiş, bu konuda Hint ve Mısır Müslümanlarının tepkilerine yer verilmiştir. Bu dönemde İtalyan kolonileri olan Trablusgarp ve Bingazi’de halifenin yerine İtalyan kralının adının hutbelerde okunmaya başlaması da Mısırlı din adamları tarafından protesto edilmiştir. İtalyan gazetelerinde Vahdettin’in Hicaz Kralı Hüseyin’e destek telgrafı göndermesinin Türk Hükümeti’nden intikam almak duygusuyla yapıldığı yorumu yapılmıştır.

İtalyan devlet adamlarında halifeliğin kaldırılmasından ziyade Fransa veya İngiltere’nin kontrolünde ortaya çıkabilecek yeni bir halifenin İslam dünyasında söz sahibi olması durumu endişe yaratmaktadır. İngiliz devlet adamlarının hilafet konusundaki muhtelif açıklamaları İtalya’nın bu endişesini gidermeye yönelik eylemler olarak nitelendirilmelidir. Bu dönemde İtalya ile İngiltere arasında Mentеше Adaları- Jubaland pazarlıklarının oldukça kızışmış durumda ve bir sonuca bağlanmak üzere bulunması tarafları daha mutedil politikalar izlemeye sevk etmekte olduğundan dönemin İtalyan Hükümeti de hilafet konusunda resmî bir açıklama yapmaktan özellikle kaçınmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Documenti Diplomatici Italiani (DDI), Serie 7 (1922-1935), Volume III (23 Şubat 1924-14 Mayıs 1925). Roma: Istituto Poligrafico e Zecco dello Stato, 1955.

Documents On British Foreign Policy (DBrFP), (1919-1939), Series 1, Volume XVIII (3 Eylül 1922-24 Temmuz 1924). London: HMSO, 1972.

Documents On British Foreign Policy (DBrFP), (1919-1939), Series 1, Volume XXVI. London: HMSO, 1985.

Survey Of International Affairs 1925, cilt I, editor Arnold Toynbee, The Islamic World. London: Oxford University press, 1927.

2. Resmî Yayınlar

UK Parlaiment, Hansard, Commons.

TBMM Gizli Celse Zabıtları (TBMM GCZ).

TBMM Zabıt Cerideleri (TBMM ZC).

3. Araştırma Eserler

Akgün, Seçil Karal, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik*, 1924-1928, 2. bs. İstanbul: Temel yay., 2006.

Akşin, Sina, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, 2. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası yay., 2010.

Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, 16. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası yay., 2013.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt I-II. Ankara: ATAM yay., 1997.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri. Ankara: ATAM yay., 2006.

Aybars, Ergün, *İstiklâl Mahkemeleri*, cilt I-II. 1920-1927. İzmir: İleri Kitabevi yay., 1995.

- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt III. (1914-1918 Genel Savaşı), kısım I, (Savaşın Başından 1914-1915 Kışına Kadar), 3. bs. Ankara: TTK yay., 1991.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 14. bs. İstanbul: Yapı Kredi yay., 2002.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu’da*. İstanbul: Yenigün Haber yay., 2000.
- Çelebi, Mevlüt, *Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*. Ankara: ATAM yay., 2002.
- Elemena, Nagehan, *Millî Mücadele Dönemi’nde Anadolu’da Şeyh Ahmed Senûsi (1918-1924)*. Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi, 2020.
- Fromkin, David, *Barışa Son Veren Barış*, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?, 1914-1922, çev. Mehmet Harmancı, 4. bs. İstanbul: Epsilon yay., 2013.
- Goloğlu, Mahmut, *Devrimler ve Tepkileri*, (1924-1930), 4. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yay., 2017.
- Grassi, Fabio L., *Türk-İtalyan İlişkilerinde Az Bilinenler*, çev. Sadriye Güneş. İstanbul: Tarihçi Kitabevi yay., 2014.
- Grassi, Fabio L., *İtalya ve Türk Sorunu, 1919-1923, Kamuoyu ve Dış Politika*, çev. Nevin Özkan, Durdu Kundakçı, 2. bs. İstanbul: Yapı Kredi yay., 2010.
- Harington, Charles, *Tim Harington Looks Back*. London: John Murray, 1941.
- Hart, Basil Liddle, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Kerim Bağrıaçık, 6. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yay., 2021.
- İngiliz Belgelerinde Atatürk*, (1919-1938), cilt V, Ekim 1922-Aralık 1925, haz. Bilâl N. Şimşir. Ankara: TTK yay., 2005,
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, cilt II, Ankara: TTK yay., 2009.
- Lord Kinross, *Atatürk*, Bir Milletten Yeniden Doğuşu, çev. Necdet Sander, 19. bs. İstanbul: Altın Kitaplar yay., 2007.
- Mengeş, Yeter, *Türkiye-İtalya İlişkileri (1928-1940)*. Ankara: ATAM yay., 2023.
- Müezzinoğlu, Ersin, “İtalya ile İlişkiler”, Ana Hatları ile Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası içinde, 293-331. İstanbul: İdeal Kültür yay., 2019.
- Özakman, Turgut, *Vahdettin, Mustafa Kemal ve Millî Mücadele*, 6. bs. Ankara: Bilgi Yayınevi yay., 2007.

- Satan, Ali, *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*. İstanbul: Yazıgen yay., 2017.
- Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, cilt I, 8. bs. İstanbul: Kastaş yay.,1987.
- Sforza, Kont Carlo, *Makers of Modern Europe*. London: Elkin Mathews&Marrot, 1930.
- Shlaim, Avi, *Lion Of Jordan, The Life Of King Hussein In War and Peace*. London: Allen Lane, 2007.
- Tansel, Selâhattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, cilt II-IV, 2. bs. Ankara: TTK yay., 2023.
- Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, (1923-1950)*, 2. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası yay., 2020.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Kurtuluş Savaşımız, (1919-1922)*. Ankara: Dışişleri Bakanlığı yay., 1973.
- Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, cilt II, 1922-1947, yay. haz. Erol Şadi Erdiñç. İstanbul: Pera yay.,1997.

4. Süreli Yayınlar

Avanti
 Belleten
 Corriere della Sera
 Corriere Italiano
 Circolo Vittoriese di Ricerche Storiche
 Cumhuriyet
 Gerarchia
 Hâkimiyeti Milliye
 Il Giornale d'Italia
 Il Messaggero
 Il Nuovo Paese
 Il Popolo d'Italia
 İleri
 La Stampa
 La Tribuna

La Voce Repubblicana

Le Journal

Oriente Moderno

Tanin

Tarih Araştırmaları Dergisi

Tarih ve Toplum

5. Makaleler

Bacque-Grammont, Jean Louis, “Altıncı Mehmet’in Sürgündeki Haç Yolculuğu ve Birkaç Bildirisi”. *Tarih ve Toplum*, 16 (Nisan 1985), 58-59.

Barlas, Dilek, “Friends or Foes: Diplomatic Relations Turkey and Italy”. *International Journal Middle East Studies* 36, 2 (Mayıs 2004), 231-252.

Güneş, İhsan, “Vahidettin’in Amerikan Başkanına Mektubu”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24, 37 (Mayıs 2005), 47-56.

Hizmetli, Sabri, “Mustafa Kemal Atatürk’ün İslam Tarihi Anlayışı”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XV, 44 (Temmuz 1999), 457-485.

Gusso, Massimo, “La Fine del Califfato Ottomano (1923-1924)”. *Circolo Vittoriese di Ricerche Storiche*, 11 (2009), 13-33.

Salep, Mustafa, “İtalya’nın Yayılımacı Dış Politikasının İki Savaş Arası Dönemde Türk-İtalyan İlişkilerine Etkisi”. *Tarih ve Gelecek Dergisi* 8, 1 (Mart 2022), 114-147.

Sümer, Faruk, “Yavuz Selim Halifeliği Devrildi mi?”. *Belleten* 56, 217, (Aralık 1992), 675-701.

Şimşir, Bilal N., Halifesiz 50 Yıl. *Cumhuriyet*, (Yazı dizisi), 18 Mart-4 Nisan 1974.

6. İnternet Kaynakları

www.api.parliament.uk

www.archive.org

www.digitale.bnc.roma.sbn.it

www.digiteca.bsmc.it

www.farnesina.ipzs.it

Extended Abstract

Gazi Mustafa Kemal Pasha foresaw the anti-imperialist War of Independence, which he successfully led and concluded, as a modernization war for Türkiye from the beginning of the National Struggle. The first goal of the modernization war would be to change the political administration that had been going on for centuries.

With the decision taken in the Turkish Grand National Assembly on November 1, 1922, the sultanate and the caliphate were separated and the sultanate was abolished as of March 16, 1920, but the caliphate was preserved to remain in the Ottoman dynasty. Vahdettin, who held the title of Caliph, took refuge in the British government when he saw his life in danger and was evacuated from Istanbul and transferred to Malta. Thereupon, Vahdettin was dethroned from the caliphate by the Turkish Grand National Assembly and Abdülmecid Efendi was elected as the Caliph. After the signing of the Treaty of Lausanne and the declaration of the republic, the caliphate, which continued for a while, was abolished by laws enacted by the Turkish Grand National Assembly on March 3, 1924, and the decision was made to expel the Ottoman dynasty from Türkiye.

Mussolini and the Fascist Party, who came to power in Italy at the end of October 1922, were trying to strengthen their power by making the necessary legal arrangements to strengthen their political position and the results they would receive from the general elections to be held at the beginning of April 1924. During this period, the Italian public was busy with important domestic and foreign political developments such as the Acerbo election law that Mussolini and the Fascist Party, who had recently come to power, were trying to enact in order to strengthen their power, and the ongoing Dodecanese (Menteşe Islands)-Jubaland negotiations with England.

Despite these preoccupations, the public in Italy, which had a significant Muslim population in its territory, closely followed the process of abolishing the caliphate in Türkiye and exiling the Ottoman dynasty. During this period, important and interesting evaluations were published in the Italian press by Italian orientalist scholars in Italian newspapers and especially in the *Oriente Moderno Magazine*. Among these, it is described that the abolition of the caliphate was seen as a positive development by Europeans, but the emergence of a Turkish national state in the Muslim world, where there was no concept of citizenship, was a shocking development for the Muslim spirit.

The abolition of the caliphate in Türkiye was generally welcomed positively in the Italian press, and this decision made by Türkiye as an independent republic was respected. In Italian newspapers; It was stated that Mustafa Kemal Pasha first followed a transitional period strategy by

abolishing the sultanate and preserving the caliphate in accordance with his plans, and then abolished the caliphate. It was emphasized that the republican regime was not based on theocratic principles, and it was stated that the republic could not exist in a dogmatic absolutist system, and that the caliphate could not coexist with Kemalist nationalism. In some newspapers, it was commented that the Kemalists’ action to abolish the caliphate was carried out with quite logical processes, and that the result was achieved by managing it in a precise manner, as if solving a geometric theorem. It has been stated that after the abolition of the sultanate in Türkiye, the caliphate was inevitably abolished and the Ottoman dynasty was exiled, and the Pan-Islamist policy was abandoned, but Türkiye preserved its nationalism. It is important that some writers in the Italian public opinion describe the abolition of the caliphate not only as an act of modernization but also as an important move towards secularization. In some comments stating that the abolition of the caliphate was the most important part of the struggle against both the Allies and the Sultan in Anatolian lands and the “nationalist revival” under the banner of “Turkey belongs to the Turks”, it is emphasized that Türkiye has experienced the caliphate in its history and that it no longer has to rely on the Muslim world as it used to, with the lessons it has learned from this.

In the Italian public opinion, the Caliphate is wrongly evaluated and is tried to be understood by likening it to the historical and current situation of the Papacy. The evaluations of orientalist Italian scholars on this subject are noteworthy, emphasizing that the caliph cannot exist without worldly power and that there is not only a spiritual power in Islam.

There are also assessments in the Italian press that it might be in Italy’s best interests for the former caliph to reside in Italy. It is understood that during this period, Abdülmecid Efendi applied to reside in Italy, but this was not accepted by Mussolini and the Italian government, who were afraid of Türkiye’s reaction. On the other hand, the possibility that France would influence Muslims by granting the former caliph Abdülmecid Efendi a residence permit in Tunisia or a nearby island during this process caused serious concern in the Italian public. For Italian statesmen, rather than the abolition of the caliphate, they wanted a new state under the control of France or England.

The situation of a caliph having a say in the Islamic world is a cause for concern. Various statements by British statesmen on the subject of the caliphate should be considered as actions aimed at alleviating Italy’s concerns. During this period, the Italian government particularly avoided making an official statement on the subject of the caliphate. During this period, the Jubaland-Dodecanese negotiations between Italy and England were quite heated and were about to be concluded, which led the parties to adopt more moderate policies. After the abolition of the Caliphate in Türkiye, candidates for the

caliphate emerged in various places in the Islamic world. Among these, the prominence of King Hussein of the Hejaz, who was known to be supported by England, and his declaration of caliphate were evaluated as a British game in the Italian press, and the reactions of Indian and Egyptian Muslims on this issue were included. During this period, the fact that the name of the Italian king began to be read in sermons instead of the caliph in the Italian colonies of Tripoli and Benghazi was also protested by Egyptian clerics. It was recorded in Italian newspapers that Vahdettin's support telegram to King Hussein of Hejaz was done with a sense of revenge against the Turkish government.

In this study, the reflections of the abolition of the caliphate in Türkiye and the developments that followed were explained in Italian public opinion by using Italian and British diplomatic documents and news and commentaries in the Italian press of the period.

Araştırma Makalesi / Research Article

CUMHURİYET DÖNEMİ ESKİ TÜRK TARİH YAZICILIĞINDA BLEDA İMAJI*

Can Tankut ESMEN**

Öz

Cumhuriyet döneminde, tarih büyük önem atfedilen bir çalışma sahası olarak görülmüştür. Buna bağlı olarak Türk tarihinin çeşitli dönemlerine dair incelemeler kaleme alınmıştır. Tarih yazılırken, tarihin karakterleri, zaman zaman siyasetin gerektirdiği biçimde tasarlanarak imajlarla ortaya konulmuşlardır. Tarihinin anlatısında tali bir unsur olarak yer alan bazı isimler yahut figürler de bu bağlamda incelenebilir. Attila'nın ağabeyi Bleda da söz konusu yardımcı kahramanlardan bir tanesidir. Cumhuriyet dönemi eski Türk tarih yazıcılığında, kaleme alınmış çalışmalara bakıldığında, Bleda'nın anlatılarda oldukça farklı şekilde konumlandırıldığı görülmektedir. Öyle ki, anıldığı yerler, bazı metinlerden birkaç satırı geçmezken, bunların, okuyucunun zihninde bir imaj oluşturmaya yettiği görülmektedir. Bu çalışmada başlangıçta Bleda'nın, tarihçilerin faydalandığı ana kaynaklarda yer aldığı kısa parçalara değinilmektedir. Sonrasında cumhuriyet dönemi tarihyazımında Bleda'nın yer aldığı kısımlar incelenmiştir. Söz konusu inceleme ile Bleda'nın, hangi tarihçide ne kadar görünür olduğu ve nasıl karakterize edildiğini açığa çıkarmak hedeflenmiştir. Çalışmanın devamında ise; Bleda imajı tespit edilen üç bağlam üzerinden incelenmiştir. Bunlar, karizma yoksunu Bleda, eğlence düşkün Bleda ve maktul Bleda anlatılarıdır. Söz konusu imajlar, kendilerini inşa eden tarihçiler ekseninde bir çözümleme tabi tutulmuştur. Böylelikle kaynaklar ne kadar kıt ve ketum olsa dahi, tarihçinin sanatı, yani anlatısını ortaya koyma gücü, devreye girebileceği ve tarih metninin, söz konusu sınırlı kaynakları utandıracak, hatta kimi zaman da şaşırtacak şekilde canlı bir metin ortaya koyabileceği gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bleda, Avrupa Hunları, Eski Türk Tarihyazımı, İmaj, Tarihçi.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Tarih Bölümü,
(e-posta: ctankutesmen@trakya.edu.tr), (Orcid: 000-0002-1884-1276).

THE IMAGE OF BLEDA IN OLD TURKISH HISTORIOGRAPHY OF THE REPUBLICAN PERIOD

Abstract

During the Republic period, history was presented in a field of study with great importance bounded. Accordingly, studies on various periods of Turkish history have been written. While history was being written, the characters of history were sometimes designed and presented with images as required by politics. Some names or figures that appear as secondary elements in the historian's narrative can also be examined in this context. Attila's older brother, Bleda, is one of the supporting heroes in the main question. When we look at the works written in the old Turkish historiography of the Republican period, it is seen that Bleda is positioned quite differently in the narratives. This is so much so that, although the places where it is mentioned do not exceed a few lines from some texts, it is seen that they are enough to create an image in the reader's mind. In this study, short pieces that Bleda included in the main sources used by historians are mentioned at the beginning. Afterward, the sections in which Bleda was included in the historiography of the republican period were examined. This review aims to reveal how visible Bleda is in which historian and how he is characterized. In the continuation of the study; The Bleda image was examined through three identified contexts. These are the narratives of Bleda the charismatic, Bleda the fun-loving Bleda, and Bleda the victim. The images asked in this question were analyzed based on the historians who constructed them. Thus, it has been shown that no matter how scarce and secretive the sources are, the art of the historian, that is, the power of revealing his narrative, can come into play and the history text can produce a lively text that will embarrass and sometimes even surprise the limited resources in question.

Keywords: *Bleda, European Huns, Old Turkish Historiography, Image, Historian.*

Giriş

Benedetto Croce, 1893 yılında, felsefe alanındaki kariyerinin henüz başlarında, tarihin ne olduğu ile ilgili bir soru ortaya atmış ve onu sanat mı yoksa bilim mi bağlamında cevaplamaya çalışmıştı. Netice itibarıyla, ne biri ne de ötekini seçmeye kendisini mecbur hissetmeyen Croce, tarihe kendi tanımı ile yaklaştı: “*Quel genere di prodizione artistica che ha per oggetto della sua rappresentazione il realmente accaduto*”¹. Yaklaşık olarak, *temsil nesnesi gerçekte olup bitenler olan bir tür sanatsal üretim alanı* şeklinde tercüme edilebilecek bu ifadeye göre, Croce, tarih ile sanat arasında bir özdeşlik kurarak, tarihçiyi olup bitenin (tekil olan bir şeyin) sezgisini içinde yaşadığı çağın/toplumun insanlarına anlatma vazifesini yükledi. Bu fikrin üzerine, bir İngiliz, Collingwood, *eğer tarih bir sanatsa dahi bu çok özel bir sanat olmalı* dedikten sonra, bu durumun gerekçesi olarak “*sanatçının gördüğünü betimleme görevine karşın tarihçinin hem bunu başarma hem de betimlediğinin hakikat* [belki de tarihî gerçeklik demek bu noktada daha doğru olabilirdi] *olduğuna kendini inandırması gerektiğini*” söyledi.² Croce’nin attığı temele dayanarak, tarihçinin bizatihi eserini inşa eder konumu üzerine kendi tarih tasarımını inşa eden düşünür aşağıdaki satırlarıyla tarihi; tarihçiye, onun muhayyilesine, dolayısıyla düşünceye ve anlatıya indirgemıştır.

Tarihçinin incelediği olaylar uzak geçmişte olup bitmiş olaylar olduğunda bile, tarihsel olarak bilinmelerinin koşulu tarihçilerin zihninde titreşmeleri, yani onlara ilişkin kanıtın tarihçinin önünde şimdi ve burada olması, tarihçi için kavranabilir olmasıdır. Tarih kitaplarda ya da belgelerde bulunmaz: Tarihçi bu belgeleri eleştirip yorumladığı ve böylece içerilerine girip soruşturduğu zihin durumlarını kendisi için yeniden canlandığı sırada, şimdiki bir ilgi ve uğraşı olarak onun zihninde yaşar.³

Collingwood’un bu sözlerinin bizi ulaştıracağı bir diğer bakış açısı ise her tarih metninin kendi çağının ürünü olduğudur. Tarih yazımının araştırma sahalarından biri olan bu düstura göre, tarihçi metnini yaşadığı dönemin koşullarında ve yaşadığı dönemin soruları/sorunları ekseninde kaleme almaktadır. Bu yargı, Carr’ın, “*tarih metninden önce tarihçiye bakmak gerekir*” şiarını daha ciddi biçimde düşünmemize yardımcı olabilir.⁴ Croce’de tarihçiyi, gerçekten var olduğuna kani olunan bir olayı anlatma

1 Benedetto Croce, *La storia ridotta sotto il concetto generale dell’arte*, (Milano: Adelphi Edizioni, 2017), 46.

2 Robin George Collinwood, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, (Ankara: Doğu Batı Yayınları 2013), 248.

3 Collinwood, *Tarih Tasarımı*, 259.

4 Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir*, çev. Misket Gizem Göktürk, (İstanbul: Birikim Yayınları, 1980), 60.

sanatını üstlenmiş kişi olarak tanımlamasından, Collingwood tarihin zihinsel süreç olduğuna ulaşmış ve Carr'da tarihçinin metin üzerindeki fail konumuna gönderme yaparak, bizi anlatılanlardan önce anlatan hakkında fikir sahibi olmaya sevk etmiştir. Buraya kadar anlatılan, tarih ve tarihçi bağlamında aşağıdaki yazının hangi tanımları ve ön kabulleri taşıyan bir tarihçi tarafından kaleme alındığının anlaşılabilmesi içindi. Bu çalışmanın, bir araştırma sahası bağlamında henüz emekleme aşamasında olan “*tarihçiliğin tarihi*” üzerine gerçekleştirildiği düşünüldüğünde, yukarıda alıntılanan ve yazarının tarihe bakışına işaret eden satırların, incelenmeye çalışılan tarihçilere nasıl yaklaşıldığı ile ilgili de bir çerçeve ortaya koymaktadır.⁵

Giriş kısmının devamında ise; yalnızca kahramanların/büyük adamların tarihi olabileceğine dair yaygın kanaatten mustarip bir figür ile tanışmanın girizgâhı yapılacaktır. Bu bağlamda, girişin buradan sonraki kısmında, tarih metinlerinde ikinci adam olarak aksettirilmiş olan, Hun hükümdarı Bleda'nın,/Bleda imajının eski Türk tarihyazımındaki fotoğrafı çekilmeden önce, meselenin hangi saiklerle ele alındığı ve nasıl bir izlek ile incelendiğinden bahsedilmektedir.

Cumhuriyet döneminde, Türk tarihçiliğinin siyaset ve iktidar odakları ile girdiği ilişki, tarihin önem atfedilen bir çalışma sahası olarak görülmesinin teminatlarından biri olmuştur. Bu duruma bağlı olarak, Türk tarihinin çeşitli dönemlerindeki seçkin isimler, ön plana çıkartılarak ikonlaştırılmış, siyasetin argümanlarına paralel (çoğunlukla milliyetçiliği pekiştirmek amacıyla) yahut tasarlanmak istenen toplum biçimine dönük imajlarla ortaya konulmuşlardır. Bu yaklaşım, tarihçilerin umumiyetle büyük isimler üzerinde çalışmaları yahut tarihin belirli dönemlerini söz konusu isimler bağlamında adlandırmaları/düşünceleri sonucunu doğurmuştur. Cumhuriyet dönemi eski Türk tarihçiliğine bakıldığında; Mete, Attila, Bilge ve Kültegin Kağanlar bu minvalde akla ilk gelen sembolleşmiş isimlerdir. Tarihi araçsallaştıran ve araştırmaları dar bir kapsama hapseden bu yaklaşımın son yıllarda değişmeye başladığını söylemek mümkündür. Öyle ki, artık “ana kahramanları” bir kenara konulup, tarihçinin anlatısında tali bir unsur olarak yer alan isimler yahut figürlerin merkeze alındığı çalışmalar okuyucuya sunulmaktadır. Her ne kadar hakkında yapılmış müstakil bir çalışma olmasa da; Attila'nın ağabeyi Bleda da bu tali kahramanlardan bir tanesidir.

5 Tarihten önce tarihçiye bakmak şiarını yerine incelikte getiren çalışmalardan bir tanesi, burada anılmayı özellikle hak etmektedir. Kemal Arı tarafından kaleme alınan *Tarih Yöntemi* başlıklı eser, ilk bakışta klasik bir metodoloji çalışması gibi görünse de bilhassa 9.-80. sayfaları arasında tarihçilik mesleğinin küresel çapta gelişimini incelediği kısmıyla, benzeri çalışmalardan ayrılmaktadır. Yazar burada, her dönem için öne çıkan başlıca tarih biçimlerini ortaya koyarken, ekolün önemli isimleri üzerinde durmaktadır. Bu isim kimi zaman Thukydides olurken, kimi zaman Carlyle, kimi zaman Peçevi, kimi zaman ise Ranke olmuştur. Arı, söz konusu isimlerin tarihçiliklerinden önce hayat hikâyelerine göndermeler yaparak, bunun tarihçiliklerine sağladığı zeminin altını çizmiştir. Kemal Arı, *Tarih Yöntemi*, (İzmir: İleri Yayıncılık, 2011), 9-vd.

Eski Türk tarih yazıcılığında, Avrupa Hun tarihi üzerine kaleme alınmış çalışmalara bakıldığında, Bleda'nın anlatı içinde oldukça farklı şekillerde konumlandırıldığı görülmektedir. Öyle ki, hükümdarı anıldığı yerler, bazı metinlerden birkaç satırı geçmezken, yine de bunlar, okuyucunun muhayyilesinde bir imaj oluşturmaya yetmektedir. Elbette bu durumun başlıca nedeni, döneminin ana kaynaklarından ziyade, araştırmasını sürdüren tarihçinin temel metinleri kullanma biçimi ile ilgilidir. Bu sebeple, okuduğunuz çalışmada ilk bölümde Bleda'nın, tarihçilerin faydalandığı ana kaynaklarda yer aldığı kısa parçalara değinildikten sonra cumhuriyet dönemi tarihyazımında Bleda'nın kendisini gösterdiği satırlar ele alınmıştır. Burada, önce kronolojik bir sıralama takip edilmiş, devamında ise akademik-popüler metinler biçiminde bir ayırım gözetilmiştir. Metinler arası etkileşim kadar, Bleda'nın, hangi isimde ne kadar görünür olduğunu açığa çıkarmak da bu başlığın gayeleri arasındadır. Çalışmanın devamında ise; Bleda imajı tespit edilen üç bağlam üzerinden incelenmiştir. Bunlar, “*ahmak yahut karizma yoksunu Bleda, eğlence düşkününü Bleda ve kardeş kurbanı/maktul Bleda*” anlatılarıdır. Söz konusu imajlar, kendilerini inşa eden tarihçiler ve kendi dönemlerinin ruhu ekseninde bir çözümleme tabii tutulurken, sonuçta varılmak istenen yere; girişin ilk satırlarına ulaşılarak çember tamamlanmıştır: Kaynaklar ne kadar kıt ve ketum olsa dahi, tarihçinin sanatı, yani anlatısını ortaya koyma gücü, devreye girebilir ve tarih metni, söz konusu sınırlı kaynakları utandıracak nispette canlı bir metin ortaya koyabilir.

1. Tarihyazımında Bleda

Eskiçağa ait kaynaklarda Avrupa Hunlarına dair kayıtların sınırlı olduğunu söylemek yanlış değildir. Kaynakların, bütün olarak günümüze ulaşmaması, meseleyi daha da çetrefilli bir hale sokmaktadır.⁶ Bu sınırlılık, soruşturma Hunlar içinde belirli bir isme doğru yöneltilince tarihçinin işini daha da zora sokacak bir seyrekliğe ulaşmaktadır. Bu çalışmada, tarihyazımı bağlamındaki kısımda incelenen tarihçilerin istifade ettiği, Bleda hakkında bilgi sağlayan ana kaynakların başında *Priskos*'un fragmanları ve bu eserin etkisiyle yazılmış olan *Jordanes*'in tarihidir. Fragmanlar'da Bleda ile alakalı bilgi veren pasajlar şunu ifade etmektedir:

Amcalarının ölümünden sonra, Attila ve Bleda kardeşler birlikte Hunların hükümdarlık tahtına geçtiler. Attila, hazırlandığı seferde düşmanına denk bir kuvvet olabilmek için gücünü bir cinayetle arttırmaya teşebbüs etti ve komutası altındakilere gözdağı vermek için kendi ailesindekileri yok etmeye koyuldu. Böyle utanç verici yolla gücünü arttırdıysa da adaletin dengesi gereği korkunç gaddarlığının karşılığını aldı. Hunların büyük

6 Abdullah Üstün, “Geç Roma Tarihyazımında Hunlar Batı Avrasya’da Erken Türk Varlığı”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013), 5.

bir kısmı üzerinde hüküm süren kardeşi Bleda, Attila'nın kalleşliği ile katledildikten sonra Attila bütün halkı kendi yönetimi altında birleştirdi.⁷

Söylenenlere göre Zercon İskit'ti, fakat köken bakımından Magripli'ydi. Fiziksel biçimsizliği, kekemeliği ve genel görüntüsünün (çünkü çok kısaydı, kamburdu, çarpık bacaklıydı ve aşırı şişmanlığından dolayı sadece delikleri görünen bir burnu vardı) neden olduğu gülünçlükten dolayı, Zercon Libya'dayken önce Ardaburius'un oğlu Aspar'a sunuldu. Barbarlar Trakya'ya saldırdığı zaman, Zercon esir edildi ve İskit krallarına sunuldu. Attila onun görünüşüne tahammül edemiyordu, diğer yandan sadece eğlendirici şeyler söylediği zaman değil, hatta söylenmediği zamanlarda da yürürken ve hareket ederken bedeninin aldığı acayip görünüşlerden dolayı Bleda ondan çok hoşlanıyordu. Zercon, seferlerde ve ziyafetlerde Bleda'ya eşlik ediyor, hatta seferlerde eğlendiricisi olması için Zercon zırh takımları giyiyordu. Bleda onu o kadar çok düşünüyordu ki bazı Romalı esirlerle kaçtığı zaman, diğerlerini önemsemedi, ancak onun bulunması için olağanüstü bir çaba gösterilmesini emretti. Zercon ele geçirilip, zincire vurulmuş olarak geri getirildiği zaman, onu görünce gülmeye başlayan Bleda, öfkesini bastırdı ve kaçışın nedenini ve Romalılar arasında hayatın, neden kendilerinininkinden daha iyi olduğunu düşündüğünü sordu. Zercon, kaçışının bir suç olduğunu, fakat bu suçu işleminin bir gerekçesi olduğunu, çünkü kendisine bir eş bulunmadığı cevabını verdi. Bleda daha da fazla gülmeye başladı ve bazı kusurlu davranışlarından dolayı artık kraliçenin hizmetinde olmayan soylu hizmetçilerinden birisini ona eş olarak verdi. Böylece Zercon bütün zamanını Bleda ile geçirip durdu.⁸

Yukarıda gördüğünüz canlı anlatı, aradan geçen yüzyılı aşkın bir süre sonunda Jordanes'te Bleda ile alakalı düşünülen şu kayıtlara dönüşmüştür:

Hazırlandığı seferde rakipleriyle eşit olabilmek için, gücünü cinayetle artırmaya çalıştı. Böylece kendi akrabalarını yok etmeye, diğerlerini tehdit etmeye başladı. Her ne kadar böylesi utanç verici bir yöntemle gücünü arttırsa da; adaletin dengesi sayesinde, kendisi de zulmünün iğrenç sonuçlarına katlandı. Hunların büyük bir kısmına hükmetmekte olan kardeşi Bleda, onun ihaneti sonucu öldürülünce, Attila, bütün halkı kendi yönetimi altında birleştirdi.⁹

7 Priscus, *Fragmenta et Excerpta*, (Attila ve Bizans Tarihi), Çev. Turhan Kaçar, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), 149.

8 Priscus, *Fragmenta et Excerpta*, 151-153.

9 Jordanes, *The Origin and Deeds of the Goths*, Trans. Charles C. Mierow, (Princeton: Ostara Publications, 1908), 70. (Bölüm XXXV; 180. ve 181. Paragraflar.)

Eski Türk tarih yazıcılığında Bleda'nın bir karakter olarak tarihî olay örgüsü içinde görülmeye başlandığı ilk çalışmalar, batılı kaynaklardan, bilhassa, Joseph de Guignes'den yapılan tercümelere istifa edilerek yazılan ilk umumî tarihlere kadar gider.¹⁰ Çağdaş dönem tarih yazımında ise söz konusu umumî tarihlerin mirasçısı, Türk tarih tezi adı verilen, çalışmalar külliyyatının ortaya koyduğu başlıca eser olan *Türk Tarihinin Ana Hatları*'dir. Bu çalışmada; Bleda tarihi vakaların içinde bir olayın kahramanı olarak ele alınmaktan ziyade, "Bleda zayıf tabiatlı idi." ve "Bleda ahmak ve yalnız eğlenceye düşkün olduğundan Attila devleti idarede serbestti" ifadeleri içinde, kişiliğine yönelik yargılarla var olabilmıştır¹¹. Türk tarihinin ana hatlarından mülhem dönemin sembolleşmiş ders kitabı *Tarih II'de* de aynen tekrarlanmıştır.¹² Türk tarih tezinin Avrupa Hun ve özelde Bleda anlatısında, Hunların bu eş hükümdarının vefatına dair hiç söz edilmemesi de not edilmesi gereken bir meseledir.

Türk tarih tezinin döneminin tarihçilik anlayışını domine ettiği yıllarda, Doğu Avrupa'daki Türk tarihi sahasında, bilhassa Avrupa Hunları ve Attila'nın tarihi üzerine kıymetli çalışmalar yapmış bir isim de Hüseyin Namık Orkun'dur. Orkun, dönemi içinde ses getiren çalışması *Attila ve Oğulları*'nda, Bleda hakkında hiçbir olumsuz bir ifade kullanmamıştır. Bununla birlikte eser boyunca Bleda; gerçekleşen tüm siyasi ve askerî hadiselerin merkezinde yer almıştır. Elbette bu eserin anlatısında Attila başkahramandır fakat kronolojide ölümüne kadar geçen süre zarfında Bleda ismi her daim Attila ile birlikte anılmıştır. Orkun, burada, "*Attila, kardeşi Bleda ile birlikte*" terkiibini sıklıkla kullanmıştır. Örneğin, Birinci Balkan Seferi anlatılırken Bleda'nın, Attila ile birlikte, ordunun başında sefere çıktığı aktarılmıştır.¹³ Orkun'un anlattığı ve merkezinde Bleda'nın yer aldığı en önemli bölüm ise vefatının anlatıldığı kısımdır. Burada, anlatılana göre Attila kardeşini bizzat öldürmüştür. Orkun, bu kastın sebebi olarak, Bleda'nın Tuna kıyısında kendi adıyla anılan bir şehir yaptırmamasını (Buda), bu sebeple iki kardeşin arasının açıldığını ve iktidarı ele alınca Attila'nın şehrin adını Etzelburg olarak değiştirdiğinin rivayet

10 Bu çalışmaların bir örneği olarak, başından sonuna bir Türk tarihi yazma ülküsünü gerçekleştirebilmiş sayılı isimlerden olan Rıza Nur'un *Türk Tarihi* başlıklı eseri verilebilir. 1924-1926 yılları arası yazılan eserin ilk cildinde Attila dönemi de konu edinirken Bleda ismine salt iki yerde (tahta çıkması ve ölümü) yer verilmiştir. Rıza Nur, *Türklerin Tarihi, Cilt 1-2*, (Ankara: Toker Yayıncılık, 1994), 246-247. Daha eski tarihli olmakla birlikte genel dünya tarihlerine örnek olması itibarıyla Mizancı Murad Bey'in *Tarih-i Umumi*'si de anılmaya değer bir çalışmadır. Bu kitapta kısa bir Avrupa Hun tarihçesi sunulurken Bleda anlatısına katkı yapacak bir söylem bulunmamaktadır. Hatta dönemin ünlü tarihçesi Seignobos'un etkisiyle, olumsuz barbar Hun imajı çizilmektedir. Mizancı Murad Bey, *Tarih-i Umumi*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2006), 9. Bu ve benzeri çalışmalara ana kaynaklık eden temel eser için bkz. Joseph de Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumi*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, haz. Erol Kılınç, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018).

11 *Türk Tarihinin Ana Hatları*, (Tıpkıbasım), (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 327-328.

12 *Tarih II, Ortazamanlar*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1933), 23-24.

13 Hüseyin Namık Orkun, *Attila ve Oğulları*, (İstanbul: Remzi Kitaphanesi, 1933), 25.

edildiğini yazmaktadır. Bu görüş Macar tarih yazıcılığı içinde yer alan bir anlatı olabilir. İhtimaldir ki, Orkun'da Macaristan yıllarında bu hikâyeyi okumuş olmalıdır. Ancak aynı satırların devamında, Bleda'nın 445 yılındaki ölümünde sadece dört sene sonra 449 yılında Hun topraklarına gitmiş olan Priskos'un Bleda'nın öldürülmesi hakkında bir şey yazmamasını, bu iddianın zayıflığı yönünde bir kanıt olarak beyan etmektedir.¹⁴

Avrupa Hun tarihi ile alakalı oldukça erken tarih çalışmalarından bir tanesi de Şükrü Akkaya'ya aittir. Bir Alman Dili ve Edebiyatı uzmanı olan Akkaya, Alman destanlarında Avrupa Hunları ve bilhassa Attila'nın imgesi üzerine yaptığı çalışmalar ile tanınmıştır. Akkaya'nın başlıca makalesinde Hun tarihi ve Bleda odağında yazdıkları ise şunlardan ibarettir: Amcaları Rua'nın ölümünden sonra Hun hükümdarı büyük kardeş Bleda olmuştur. Ancak O, küçük kardeşi Attila'nın yönetimi ele almak yönündeki haris emellerinden haberdardır ve huzur içinde bir hayat sürme isteğiyle kardeşini iktidara ortak etmiştir. Yine de kendisini bekleyen sondan kaçamamış, 445 senesinde Attila'nın bir tertibiyle öldürülmüştür. Akkaya, bu anlatısının kaynağı olarak Priskos'un verdiği havadisleri işaret etmiştir.¹⁵

Kemalist dönem tarihyazımının kalbi demek olan Tarih tezinin etkisini yavaş yavaş yitirmeye başladığı, 40'lı-50'li yıllarda Doğu Avrupa sahasında çalışmalarıyla öne çıkmaya başlayan bir diğer kıymetli tarihçi Akdes Nimet Kurat'tır. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* başlıklı kapsamlı çalışmasında kısıtlı da olsa Avrupa Hunlarına ve Attila'ya yer vermektedir. Bununla birlikte, çalışmada, Bleda'nın anıldığı yegâne yer, Attila'nın ağabeyi Bleda'yı öldürmesi hadisesidir. Eserde, Bleda ile ilgili bahsedilen her şey bundan ibarettir.¹⁶ Aynı dönemde yıldızı parlamaya başlayan ve özellikle eski Türk tarihi ve Türk kültür tarihçiliğindeki etkisi günümüze dek sürmekte olan İbrahim Kafesoğlu'da başarıyı Türk Milli Kültürü içerisinde Avrupa Hunlarına bir bölüm ayırmıştır. Kafesoğlu, tarih tezindekine hayli yakın ifadelerle, Bleda'yı eğlenceden hoşlanan ve enerjisi kıt bir yönetici olarak tanımlamıştır. Bu durum onun yönetiminde ikinci planda kalmasının başlıca sebebi olarak zikredilmektedir.¹⁷ Bleda'nın olaylarına merkezine alındığı ikinci husus ise, artık kanıksamaya başladığımız gibi, Bleda'nın ölümü hadisesidir. Kafesoğlu, iki kardeş arasındaki rekabet iddiaların kesin olarak reddetmiş ve büyük kardeşin küçüğünün iktidar hırsı sebebiyle cinayete kurban gittiği tezine karşı çıkmıştır. Sözün özü, Kafesoğlu, Attila'nın kardeşinin katili olmadığını açık bir dille yazmış, Bleda'nın eceliyle öldüğünü ifade etmiştir.¹⁸

14 Orkun, *Attila ve Oğulları*, 28.

15 Şükrü Akkaya, "Eski Alman Destanlarında Attila'nın Akisleri", *DTCF Dergisi* 2, 4, (1944): 557.

16 Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, (Ankara: Murat Kitapevi Yayınları, 1992), 20.

17 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2011), 74.

18 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 75. Kafesoğlu'nun yapıtı, dipnotların ve verilen bilginin bir

Çalışmanın şu ana kadar olan kısmında ele alınan eserler daha ziyade umumî tarihler veya bir bölge üzerine yazılan bütüncül çalışmalar içinde Avrupa Hunlarına da bir hisse ayırmış olan yapıtlar ele alınmıştır. Elbette bu durumun istisnası Hüseyin Namık Orkun ve çalışmasıdır. Orkun'a benzer biçimde, Macaristan'da bulunmuş sonrasında akademik hayatının devamında Avrupa Hunlarına dair müstakil bir eser vermiş ikinci kişi Şerif Baştav'dır. Ancak, *Büyük Hun Kağanı Attila* başlıklı bu çalışma, Avrupa Hun yazını içinde aykırı bir duruşa sahiptir. Öyle ki, alışlageldik güçlü Attila zayıf Bleda söylemini benimsemeyen ve tarihi anlatısını tam aksi bir yönde işleten alternatif bir kurguya sahiptir. Baştav, eserinde sıklıkla yer verdiği Bleda'yı, ülkenin meşru hükümdarı olarak tasvir etmiştir. Bleda için "*neşeli ve hayatın tadını çıkartmasını bilen*" bir adam diyen yazar, yönetime Attila'nın ortak edilmesini ise; küçük kardeşin haris ve zorba bir karakterde olması sebebiyle bir takım tertibata müracaat edip kendi iktidarına başkaldıracağından çekinmesine ve devletin idaresini yük olarak görmesine dayandırmıştır.¹⁹ Baştav'ın tarih anlatısındaki bir başka önemli nokta, Doğu Roma'dan alınan yüklü vergilerin ve sürdürülen başarılı diplomatik temasların arkasında Bleda'nın yer aldığı iddiasıdır.²⁰ Dönem üzerine çalışan başka hiçbir tarihcide böylesi bir hikâye bulunmamaktadır. Aynı eserde Bleda'nın ölümü meselesine bakıldığında ise Baştav'ın, Attila'nın iktidarda yalnız kalmak ve rakiplerinden kurtulmak düşüncesiyle abisini kendi eliyle öldürdüğünü yazdığı görülmektedir.²¹

Avrupa Hunları sahasında yakın dönemde kalem oynatmış ve konunun en önemli isimlerinden biri olarak kabul edilen kişi Ali Ahmetbeyoğlu'dur. Gerek doktora tezi olarak savunduğu ve akabinde yayınladığı temel eseri, gerekse sonrasında Avrupa Hunları odağında yayınladığı takip eden çalışmalarında Bleda, kendisine önemli ölçüde yer bulmuştur. Ahmetbeyoğlu, yapıtı Avrupa Hun İmparatorluğu'nda; amcaları Rua'nın ölümünü takiben Hunların yönetimini Attila ve Bleda'nın birlikte üstlendiklerini ancak başlangıçta meşru hükümdarın Bleda olup, gösterdiği kabiliyet sebebiyle fiili yönetimin ise Attila eliyle yürütüldüğünü izah etmiştir.²² Bundan sonraki on yıllık süreçte yaşanan siyasi ve askerî gelişmeler, Bleda'nın hayatta olmasına karşın hep Attila dönemi vakaları olarak incelenmiştir. Burada "*zevk ve sefaya düşkün karakterde olduğu*"²³; dolayısıyla da alt metinde hükümdarlık yapmaya kardeşi Attila'nın daha uygun olduğuna dair bir söylem de bulunmaktadır. Nihayetinde konu Bleda'nın ölümüne geldiğinde

kaynağa yahut yazına dayandırılmasının en başarılı örneklerinden biridir. Bleda'nın ölümü hususunda da başvurulan temel eser, aşağıda Mustafa Baydar'ın da referans olarak kullandığı Bela Szasz'ın *A húnok története Attila nagykirály* başlıklı çalışmasıdır. Kafesoğlu'nun eserinde Avrupa Hunları ile alakalı verdiği toplam 66 atfın 34 tanesi Szasz'ın eserindedir.

19 Şerif Baştav, *Büyük Hun Kağanı Attila*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), 64, 73.

20 Baştav, *Büyük Hun Kağanı Attila*, 97.

21 Baştav, 108.

22 Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, (Ankara: TTK Yayınları, 2001), 60-61.

23 Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, 67.

Ahmetbeyoğlu, Kafesoğlu'nun tezlerini yeniden dile getirerek, Bleda'nın aceleyle ölmüş olmasının en kuvvetli ihtimal olduğunu yenilemiştir. Bu savı güçlendirmek adına; Attila'nın kudretinin, ağabeyinin on yıl iktidara ortak kalmasına sabır göstermeye yer bırakmayacak kadar fazla olduğu yönünde bir yorum ortaya atılmıştır. Ek olarak, Priskos'un Attila'nın sarayına ziyareti sonrasında yazdığı eserinde bu cinayete yönelik hiçbir bilgi ve hatta imanın olmaması ile elçilik heyetinin Bleda'nın dul eşi ile görüşebilmeleri hadisesi okuyucuya sunulmuştur.²⁴

Ahmetbeyoğlu'nun ilerleyen yıllarda kaleme aldığı Avrupa Hun anlatılarında da benzer durum sürmektedir. Bunlardan ilki; editörlüğünü Osman Karatay ve Serkan Acar'ın yaptığı oldukça hacimli bir çalışma olan *Doğu Avrupa Türk Tarihi* başlıklı eserdeki ilgili bölümdür. Her ne kadar Ahmetbeyoğlu, bu yazısında temel eserini tekrar etmiş ve bir hülasesini okuyucuya sunmuşsa da; görüşlerinin Attila lehine keskinleştiği yönünde bir tespit yapmak aşırı bir yorum olmayacaktır. Bu çalışmada da ikili yönetimin sürdüğü on yıllık dönem, Attila devri olarak işlenmiş ve doktora çalışmasında yer alan Bleda'nın merkezde gerçekleştirdiği sınırlı faaliyetlere burada yer verilmemiştir. Bleda'nın ölümü ile alakalı kısımda da benzer bir yol izlenmiş, yukarıda Ahmetbeyoğlu'ndan aktarılan argümanlar aynı ile bu çalışmada da sıralanmıştır.²⁵ Yazarın, takip eden yıllarda kaleme aldığı, Avrupa Hun tarihi üzerine Atlı Şehirliler başlıklı bir başka müstakil çalışması da bulunmakla birlikte, Bleda hususunda kaleme alınmışlar, yukarıdaki çalışma ile aynılık göstermektedir.²⁶ Ahmetbeyoğlu'nun akademik anlamda olmasa da eski Türk tarihyazını adına oldukça kıymetli bir popüler tarih çalışması da mevcuttur. Sorularla Eski Türk tarihi adını taşıyan bu eserde Avrupa Hunlarına ve Attila'ya da oldukça önemli nispette yer verilmiştir. Bilhassa 166. ve 187. sayfalar arası Attila'nın hayatına ayrılmışken, bu bölümde cevaplanan on beş sorudan hiçbiri Bleda ile alakalı olmamıştır. Bununla birlikte büyük kardeş sadece bir yerde; "*Hun yönetimini Attila ile Bleda üstlendiler, 445 tarihinde Bleda'nın ölümüyle Attila devletin tek hâkimi oldu.*" şeklinde anılmaktadır.²⁷

Avrupa Hunları üzerine çalışmaları olarak genç Türk tarihçilerden Umut Üren de yazdıkları ile Bleda tarihyazımına katkıda bulunmuştur. Üren, kaynakların ihtiva ettiği mevcut bilgilerdeki yoksunluk nedeniyle Bleda'nın her zaman gizemini koruyacağını söylemektedir. Buna karşın yazarın incelediği metinlerden ulaştığı sonuç, Bleda'nın kardeşi Attila'ya göre daha yumuşak bir mizaca sahip olduğu ve savaşmaktansa barışı tercih ettiği yönündeki kanaattir.²⁸ Üren'in, Bleda üzerinde en teferruatlı işlediği mesele,

24 Ahmetbeyoğlu, 66-67.

25 Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hunları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. Osman Karatay-Serkan Acar, (İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 2015), 145-151.

26 Ali Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 17-18.

27 Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 167.

28 Umut Üren, *Avrupa Hunları Tarih ve Destan*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2022), 110.

Hun hükümdarının ölümü hakkındaki anlatıdır. Üren burada, kesin bir kanaat ortaya koymazken, tarihçilerin çoğunun, dönemin ana kaynaklarından da hareketle Bleda'nın ölümünü Attila'nın tertiplediği bir suikasta bağladıklarını yazmıştır. Bu bağlamda, tarihçilerin bu görüşlerinin merkezinde Attila'nın Hunların tek hükümdarı olmak istediği yatmaktadır. Üren, yine tarihçilerin görüşlerine referansla, söz konusu cinayetten Attila'nın suçlanmasının nedeni olarak iki kardeşin zıt mizaçlarının yattığına işaret etmektedir. Buna göre; Bleda imgesinin eğlenceye meraklı, ziyafetlere düşkün ve askerî seferlerde dahi konumunun ağırlığına uygun olmayan hareketler yapan bir kişi olarak resmedilirken buna karşın Attila, sert, özgüvenli ve ciddiyetten hiçbir zaman ödün vermeyen bir karakter olarak ifade edilmektedir.²⁹

Akademik yazındaki bu örneklerin popüler tarihçiliğe de benzer yansımaları olmuştur. Bu minvalde verilecek örneklerden ilki 1953 yılında kaleme alınan Mustafa Baydar'ın *Attila*'sıdır. Bu küçük kitapta Bleda vefatıyla konu edilmiştir. Vakayı tabii bir ölüm olarak ele almış, Bleda'nın öldürülmediğini savunmuştur. Yazara göre; Bleda, zayıf iradeli, sakin, kendi halinde ve zevk-i sefaya düşkün biridir. Baydar nazarında, Attila, zaten yönetimde yeterince rahattır ve böyle bir kardeşi ortadan kaldırmaya ihtiyaç duymayacaktır. Bununla birlikte, söz konusu hadise hususunda popüler bir tarih kitabında nadiren görülen bir biçimde, atıf ile kaynak gösterilerek Macar Bela Szasz'ın 1943'te Budapeşte'de yayınlanan *Attila ve Hunlar* başlıklı eserine gönderme yapılmıştır. Alanında çok kıymetli bir çalışma olarak tanıtılan bu kitaptan yapılan doğrudan aktarmaya göre, cinayet anlatısı tamamen yanlış ve uydurmadır. Dönemin çağdaş kaynaklarında ve Priskos'ta böyle ithamın yer almadığı söylenmiştir. Bu rivayetin kaynağı sonraki yıllarda eserlerini kaleme alan ve Hunlara düşmanlık besleyen müverrihlerdir.³⁰ Bizce Baydar'ın bu kitaptan haberdar olmasında ve böyle bir dipnot ile bu oldukça hassas konuda refleks göstermesinde, eserin başında çalışmaya katkıları için teşekkür ettiği ve eserin yazıldığı dönemde genç bir tarih doçenti olan İbrahim Kafesoğlu'nun teşviki bulunmaktadır.

Bu eserin evvelinde, tek parti yıllarında kaleme alınmış kimi denemelerde mevcuttur. Tek parti döneminin şartlarını ihtiva eden söz konusu popüler çalışmaların ilki, Hasan Cemil Çambel'in yazdığı ve faydalı cep kitapları serisinde yayınlanan *Attila'dan Atatürk'e* başlıklı eserdir. Bu popüler tarihçede, bir noktada Bleda'ya temas edilmiştir. Burada, Attila için sarf edilen bir cümlede, "Kardeşi Bleda ile tahta çıkan bu enerji ve irade kaynağı, bir müddet sonra bu ikiliği ortadan kaldırarak, bütün millet üzerinde tek ve yalnız hâkimliği, o ortak kabul etmeyen başbuğluğu kurdu." denmektedir.³¹

29 Üren, *Avrupa Hunları Tarih ve Destan*, 114-155.

30 Mustafa Baydar, *Tarihte Türk Kahramanları: Attila*, (İstanbul: Üstünel Yayınevi, 1953), 4.

31 Hasan Cemil Çambel, *Attila'dan Atatürk'e*, (İstanbul: Varoğlu Yayınevi, 1948), 4.

Yine tek parti döneminde kaleme alınmış bir piyes olan Attila'da ise şu çarpıcı dizeler, Bleda'nın karısı Karakan [kaynaklardaki Kereka] adlı karaktere söylenmiştir:

Ve bu azmi o kadar kat'ı ki, yerinde ki:
 Durduramaz önüne Tanrı da çıksa belki!
 Şaşıtlar kardeşini eli ile öldürünce;
 Ona hak veren benim, anlayan benim önce:
 Bu işte en yakını ona inanmıyordu
 Bu şüphe yayılırsa parçalanırdı ordu!
 Fısıldamakta ne var bir sırmış gibi bunu:
 Öğrenin, Attila'nın "şüpheyi" boğduğunu!³²

Burada, Attila'nın dünyayı tek elden yönetme ülküsünün yüceliğine yapılan açık bir gönderme vardır. Öyle ki, Bleda'nın eşi dahi, kocasının kardeşi eliyle öldürülmesi kabul edebilmektedir.

Refik Özdek'in *Türklerin Altın Kitabı* isimli eserinde de Bleda ele alınmıştır. Burada Bleda için: "*Bleda* [Metinde Buda olarak verilmiştir.] *eğlenceden çok hoşlanıyordu, enerjisi ve cesareti sınırlıydı ve Hakanlığı kardeşi Attila'ya isteyerek bırakmıştı. Bazı Batılı müelliflerin dedikleri gibi aralarında bir taht mücadelesi olmadı ve Bleda'nın 11 yıl Attila'ya yardımcı olarak çalıştıktan sonra 445 yılında eceliyle ölünceye kadar, Attila tarafından himaye edildiği artık ispatlanmış bulunuyor.*" denmektedir.³³ Bir başka popüler tarih çalışmasında ise; Oğuzhan Cengiz, Blada'yı, zevk-i sefadan hoşlanan ve Attila'nın karizması yanında silik kalmış bir lider olarak betimlemektedir. Yazara göre, Bleda, ortaklaşa idame ettirilen iktidarın ilk yıllarından sonra savaşlarda yeterince başarı gösteremediği, beklenen nispette ganimet getiremediği gerekçesiyle Attila tarafından çıkartılan bir isyana maruz kalmıştır. Buna göre sadık adamları ve bazı Germen beyleri ile Bleda'ya bir pusu kurarak onu öldürmüş ve bu şekilde tahtın tek sahibi olmuştur.³⁴ Hülasa, eski Türk tarih yazıcılığında Bleda'nın ele alındığı kısıtlı satırlar bu şekildedir.

32 Behçet Kemal Çağlar, *Attila*, (Ankara: Ulus Basımevi, 1935), 12.

33 Refik Özdek, *Türklerin Altın Kitabı, Cilt 1*, (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1990), 57.

34 Oğuzhan Cengiz, *Attila*, (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2016), 25.

2. Bleda İmajı

Cumhuriyet dönemi eski Türk tarihyazıcılığında, yukarıda işaret edilen biçimde ele alınmış olan Bleda, üç farklı tema ekseninde resmedilmiş ve ortaya şu imajlar çıkmıştır: Yönetme kabiliyetinden uzak yahut karizma yoksunu Bleda, eğlence (zevk-i sefa) düşkün Bleda ve kardeş kurbanı maktul Bleda. Bu görünümlere bakmadan önce, Bleda'nın Avrupa Hun Devleti'nin başında, kardeşi Attila ile paylaştığı on yıllık bir saltanat devrinin olduğunu hatırlatmak faydalı olacaktır.³⁵ Konu üzerinde çalışması olan tarihçilerin, bilhassa siyasi tarih ele alınırken, Bleda'yı gelişen olaylar içinde "önem" arz eden bir pozisyona dâhil etmemeleri bu hatırlatmayı zaruri kılmaktadır. Elbette bunda küçük kardeş Attila'nın Avrupa Hunlarının en büyük mareşali ve idarecisi olması büyük pay sahibidir. Bleda ise, anlatı içinde konumlandırıldığı haliyle Attila'nın hikâyesini süsleyen, onun vurgulanmak istenen güçlü yönleri, çizdiği tezat ile vurgulayan bir yardımcı oyuncuyu dönüştürülmüştür.

Bahis konusu olan birinci imaj, Bleda'nın yönetimde neden etkili olamadığını anlatmak için kurguya eklenmiş gibi görünen, yönetme becerilerinden uzak karakteri ile kendisini göstermektedir. Bu noktada tercih edilen ifadeler, zayıf tabiatlı ve enerjisi kıt şeklinde metinlerde kaleme alınırken, bilhassa devleti, askeri faaliyetleri ve yöneticisinin karizması ekseninde okuyan Kafesoğlu ve Ahmetbeyoğlu gibi isimlerin eserlerinde karşılaşılmaktadır. Bu görüşü yansıtan en önemli ardıl eser ise; Türk tarih tezinin temsilcisi olan Türk Tarihinin Ana Hatları'dır ki, burada, zayıf karakter ifadesinin bir yumuşatma girişimi olduğu ve Bleda için doğrudan "ahmak" sıfatının yakıştırıldığı görülebilir.³⁶ Buna karşın, Hüseyin Namık Orkun ve Şerif Baştav'ın Bleda'nın karakterini tasvir ederken daha itidalli ifadeleri seçtiği hatta meşru yönetimin de Bleda'nın hakkı olup, yaşadığı müddetçe onun uhdesinde kaldığını yazdıkları söylenebilir. Bu son yargı Baştav'a aitken, Orkun ise Bleda'nın komutanlık yetenekleri üzerinde durmuştur. Avrupa Hunları üzerine erken akademik çalışmalardan birini yapan Şükrü Akkaya da, Bleda'nın Rua'dan sonraki meşru hükümdar olmasını söylemesiyle farklı bir yorum ortaya koymuş ve diğer bir anlama göre Attila'nın ilk on yıllık döneminin meşruiyetine şerh düşmüştür.³⁷ Fakat sonuçta, tarih tezi ile başlayan ve Kafesoğlu ekolü ile günümüze ulaşan anlatı baskın çıkararak, silik karakterli Bleda imajını tarihçilerin belleğine yerleştirmiştir.

35 Hatta Macar tarihçi Alföldi, bu durumun tesadüf olmadığını aksine kurumsallık gösterdiğini Rua döneminde de Oktar isimli ikinci bir hükümdarın devlet idaresine iştirak ettiğini belirterek işaret etmiştir. Andras Alföldi, "Türklerde Çifte Krallık Meselesi", *II. Türk Tarih Kurultayı Zabıtları*, (TTK Yayınları: İstanbul, 1943), 507.

36 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 75; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, 60-61; *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 327-328.

37 Orkun, *Attila ve Oğulları*, 28; Baştav, *Büyük Hun Kağanı Attila*, 64; Akkaya, "Eski Alman Destanlarında", 557.

Çalışmada gözler önüne sermeyi amaçladığımız ikinci imaj, eğlence düşkünü Bleda'dır. Dönemin koşulları göz önüne alınarak düşünüldüğünde, yaşadığı çağda Batı ve Doğu Roma İmparatorları ile birlikte en önde gelen kişilerden birisinin Hun tahtının sahibi olacağı çıkarımını yapmak zor değildir. Bu bağlamda, söz konusu konumdaki şahısların toplum içinde sıradan insanların sahip olabileceklerinin ötesinde imkân ve ayrıcalıklara erişmiş olmaları tabiidir. Bu yargımız, kabul edilip zihinlerin bir kenarında tutulabilirse, tarih çalışmalarında ortaya çıkan eğlence düşkünü Bleda meselesine de açıklık getirme imkânı doğmaktadır. Şöyle ki, tarihçilerin söz konusu bağlamda yorumlar yapabilmesinin arkasında yatan başlıca amil, ana kaynaklara aksettığı haliyle soytarı cüce Zercon olsa gerektir. Priscus'da Bleda hakkında kaydedilen ender satırlardan birinin başkahramanı olan Zercon³⁸, tarihçilerimize Bleda'nın kişiliği ve düşünceleri hakkında bir aşırı-yorum yapma fırsatı yaratmaktadır. Bleda'nın maskarasına gösterdiği alaka karşısında kaynaklarda yer alan Attila'nın cüceye tahammül dahi edemediği bilgisi, Bleda ile Attila arasında kurulmak istenen zayıf karakter/güçlü karakter ikiliğine hatırı sayılır bir dayanak sağlamaktadır. Bir başka ifadeyle, zayıf tabiatlı bir Bleda resmedildiğinde bu aynı zamanda Bleda'nın kendi tarihi gerçekliğinden bağımsız olarak Attila'nın güçlü karakterini vurgulamaya yaramaktadır. Buna ek olarak, tarihçilerin benimsediği, kardeşini devre dışı bırakma (burada Bleda'nın ölümü değil yönetimden dışlanması, etkisizleştirilmesi kastedilmektedir) pahasına benimsediği mutlak yönetim anlayışı anlatısını da desteklemektedir. Söz konusu imajı desteklemeyen isimlerin başında ise Şerif Başstav gelmektedir. O, yukarıda da söylendiği gibi, "*Bleda neşeli ve hayatın tadını çıkartmasını bilen bir adamdı*" diyerek, meseleyi muktedir olma/olamama çizgisinin çok uzağında bir bağlamda ele almayı tercih etmiştir.³⁹

Bleda yazını üzerindeki üçüncü imaj Bleda'nın ölümü problemi ekseninde şekillenmektedir. Burada inşa edilmek istenen anlatının temelinde Attila'nın emriyle öldürülen ve böylece maktul ilan edilen bir kardeş imgesi yatmaktadır. Ele alınan çalışmaların kimisi Bleda'nın bizzat Attila tarafından⁴⁰ ya da onun emriyle⁴¹ öldürüldüğünü söylerken, çalışmaların önemli bir kısmı ise söz konusu bir cinayeti reddetmektedir.⁴² İlginç olan bir diğer nokta ise Bleda'nın hükmetme hakkı olmadığını ahmak gibi ifadeleri çekinmeden kullanan tarih tezi anlatısının çekirdeği olan *Anahatlar ve Tarih II* Bleda'nın ölümüyle ilgili hiçbir bilgi verilmeyip, hadisenin görmezden gelinmesidir. Ancak tarih tezinde Bleda'nın öldürülmesine yer verilmemesinin asıl nedeni,

38 Priscus, *Fragmenta et Excerpta*, 151-153.

39 Başstav, *Büyük Hun Kağanı Attila*, 73.

40 Orkun, *Attila ve Oğulları*, 28; Çambel, *Attila'dan Atatürk'e*, 4; Başstav, *Büyük Hun Kağanı Attila*, 73. Bu isimlerden yalnızca Orkun, çalışmasında, söz konusu cinayetin zayıf bir ihtimal olduğunu not düşmüştür.

41 Akkaya, "Eski Alman Destanlarında", 557.

42 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 75; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, 66-67.

cinayetin yıkılmak istenen barbar Türk imgesini besleyen bir durum olması ile alakalıdır. Böylelikle, Batı'nın barbar Türkler anlatısını onaylayacak bir olay, metnin dışında bırakılmıştır. Bleda'nın ölümünün Türk tarihyazımında kendisine yer bulduğu bir başka alan popüler tarih metinleridir. Burada, hadisenin okurların dikkatlerini çekecek denli ses getiren bir biçimde olması, özellikle tek parti dönemindeki kimi popüler yazarların ondan istifade etmesini sağlamıştır. Hasan Cemil Çambel kaleme aldığı Attila'dan Atatürk'e isimli eserinde Bleda'nın Attila tarafından ortadan kaldırılması ile ortaklık kabul etmeyen başbuğluğun tesis edildiğini vurgulayarak, aynı zamanda aslında dönemin tek partili yönetim anlayışına tarihten bir payanda sunmuştur. Benzer şekilde, aynı yıllarda yazılmış olan ve ünlü şair Behçet Kemal Çağlar'ın imzasını taşıyan tarihi piyeste Bleda'nın eşi Karakan karakterine, kocasının kardeşi Attila eliyle öldürüldüğü ve bunun devlet içinde oluşabilecek bir ikiliği ortadan kaldırmanın tabii yolu olduğu söylenmektedir. Karakan, sözlerine "*Attila'yı anladığımı, hak verdiğini ve bu cinayeti bir sır gibi fısıldamanın yersiz olduğunu*" da eklemektedir.⁴³ Çağlar'ın bu kısa şiirine bakıldığında, onun da tek parti yönetimini meşrulaştırma gayreti içerisinde olduğunu ve tek elden yönetimi olumladığını iddia etmek mümkündür.

---

43 Çağlar, *Attila*, 12.

Sonuç

Avrupa Hun Devleti'nin hükümdarlarından bir tanesi olan Bleda, bu çalışmada, tarihi kaynaklara akseden haliyle, tarihi çalışmalarda tarihçinin metin inşasında vücut bulduğu şekliyle ve son olarak ise anlatı neticesinde ortaya çıkan ve kalıplaşan imajı ile ele alınmıştır. Böylelikle tarihi gerçeklikten ana kaynağa, oradan tarihçinin kalemine ve son kertede tarih okurlarının muhayyilesine uzanan bir yol çizilmek istenmiştir. Bu çalışma bir Bleda tarihi ortaya koymayı hedeflememektedir. Esasında amaç, tarih içinde Bleda'nın hikâyesinin yaşadığı dönüşümü ve sahip olduğu çeşitliliğe işaret etmektir. Bu minvalde, genel anlamda Doğu Avrupa Türk tarihi özel anlamda ise Avrupa Hunları ile alakalı çalışmalar yapan kıymetli pek çok tarihçinin metni tahlil süzgecinden geçirilmiştir. Bu yapılırken, belirli bir dil kuramına yahut yapışöküme yaslanılmamıştır. Bununla birlikte giriş kısmında değinildiği üzere, Croce'nin tarih tanımı esas alınarak, incelenen tarih metinlerine o bağlamda yaklaşılmıştır.

Çalışmanın ortaya koymayı hedeflediği en önemli sonuç, Bleda anlatısının temel taşlarını oluşturan, oldukça kıt ana kaynaklar üzerine, birbirinden oldukça farklı ve çeşitli anlatıların yerleştirilebildiğidir. Bunu işaret etmekteki maksat; hem tarihçinin anlatı/yaratı ortaya koyabilme bağlamında yaptığı iş itibarıyla ne kadar ünik ve kıymetli bir konumda olduğunu göstermek hem de bu becerinin kötüye kullanılması halinde yaratacağı tahrifatın ve tahribatın büyüklüğünün de ona eş olacağını söylemektir.

Söz konusu çalışmamızın çıktıklarına bakıldığında, Bleda'nın üç farklı imaj ile resmedildiğini söylemek mümkündür. Bunlar, zayıf karakterli ve yönetim karizmasına sahip olmayan Bleda, eğlence düşkünü Bleda ve kardeşi eliyle ölüme gitmiş maktul Bleda görünümleridir. Burada tarihçilerin, ana kaynaklara akseden birkaç satırlık bilgiden hareketle, tarihi bir kişilik yaratmalarına şahit olunurmuştur. Aynı zamanda, tarihçilerin, yaratılan karakterler üzerinde fikir birliği sağlayamadıkları da görülmüştür. Şöyle ki, bir tarihçinin zevk-i sefa düşkünü demesine karşın aynı durumu bir başkası hayatın tadını almayı bilirdi şeklinde ifade etmiştir. Yine bir tarihçiye göre Bleda, zayıf karakterli ve Hunların askeri hayat tarzlarını sevk ve idare etmeye muktedir değil iken bir başkasına göre Balkan Seferlerinde büyük pay sahibi muzaffer bir komutandır. Aynı ihtilaflar, Bleda'nın eceliyle mi yoksa kardeşi Attila'nın eliyle mi öldüğü meselesinde de kendisini göstermektedir. Tarihçiler elbette bu soruları ortaya atıp farklı cevaplar vermişlerdir. Bilinmesi istenen, bu cevapların özünde, tarihi gerçeklikten ve tarihin izlerinden ziyade, tarihçinin niyet ve düşünce dünyasının belirleyici olduğudur.

KAYNAKÇA

I. Ana Kaynaklar

- de Guignes, Joseph. *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi*. çev. Hüseyin Cahit Yalçın, haz. Erol Kılınç. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Jordanes. *The Origin and Deeds of the Goths*. translator Charles C. Mierow, Princeton: Ostara Publications, 1908.
- Priscus, *Fragmenta et Excerpta*. çev. Turhan Kaçar, İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.

II. Araştırma Eserler

- Ahmetbeyoğlu, Ali. *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, "Avrupa Hunları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, editör Osman Karatay- Serkan Acar, 145-151. İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 2015.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. *Atlı Şehirliler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. *Sorularla Eski Türk Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- Arı, Kemal, *Tarih Yöntemi*. İzmir: İleri Yayıncılık, 2011.
- Baştav, Şerif. *Büyük Hun Kağanı Attila*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Baydar, Mustafa. *Tarihte Türk Kahramanları: Attila*. İstanbul: Üstünel Yayınevi, 1953.
- Carr, Edward Hallet. *Tarih Nedir*, çeviren Misket Gizem Göktürk. İstanbul: Birikim Yayınları, 1980.
- Cengiz, Oğuzhan. *Attila*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2016.

- Collinwood, Robin George. *Tarih Tasarımı*, çeviren Kurtuluş Dinçer. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.
- Croce, Benedetto. *La storia ridotta sotto il concetto generale dell'arte*. Milano: Adalphi Edizioni, 2017.
- Çağlar, Behçet Kemal. *Attila*. Ankara: Ulus Basımevi, 1935.
- Çambel, Hasan Cemil. *Attila'dan Atatürk'e*. İstanbul: Varoğlu Yayınevi, 1948.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011.
- Kurat, Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Murat Kitapevi Yayınları, 1992.
- Mizancı Murad Bey. *Tarih-i Umumi*, sadeleştiren Faruk Yılmaz. Ankara: Berikan Yayınevi, 2006.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Attila ve Oğulları*. İstanbul: Remzi Kitaphanesi, 1933.
- Özdek, Refik. *Türklerin Altın Kitabı, Cilt 1*. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1990.
- Rıza Nur. *Türklerin Tarihi, Cilt 1-2*. Ankara: Toker Yayıncılık, 1994.
- Tarih II, Orta Zamanlar*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1933.
- Türk Tarihinin Ana Hatları; Kemalist Yönetimin Resmi Tarih Tezi*. (Tıpkıbasım), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- Üren, Umut. *Avrupa Hunları Tarih ve Destan*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.

III. Makaleler

- Akkaya, Şükrü, “Eski Alman Destanlarında Attila'nın Akisleri”, *DTCF Dergisi* 2, 4, (1944): 555-568.
- Alföldi, Andras, “Türklerde Çifte Krallık Meselesi”, *II. Türk Tarih Kurultayı Zabıtları*, (1943): 507-519.

IV. Tezler

- Üstün, Abdullah. “Geç Roma Tarihyazımında Hunlar Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı.” Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.

Extended Abstract

During the Republic period, Turkish history progressed in close relations with the centers of politics and power. This close bond has been one of the reasons why history is seen as a field of study that is attributed to its importance. Various selectable names of Turkish options are depicted with images parallel to the richness of politics in the form of the object of study (mostly to reinforce nationalism). This approach has resulted in historians generally studying big names and considering their thoughts on these issues in certain periods of history. While history was seen as a field of study of great importance during the Republican period, studies on the early periods of Turkish history were also written. While the history of great names is written here, some names or figures are also included in the texts as a secondary element of the narration of history.

Attila's older brother, Bleda, is one of the supporting heroes in question. When we look at the works written on European Hun history in ancient Turkish historiography in Türkiye, it is seen that Bleda is positioned in quite different ways within the narrative. So much so that, although the places where he is mentioned do not exceed a few lines from some texts, they are still enough to create an image in the readers mind. It has been observed that the Bleda image was developed through three basic contexts. These are the narratives of Bleda as a fool or lacking charisma, Bleda as a fun-loving Bleda, and Bleda as a victim brother. Before moving on to the image of Bleda, it would be useful to look at the status of the main sources and research works. It is possible to say that the records about the European Huns in ancient sources are limited. The fact that the sources do not survive in their entirety makes the field even more difficult to study.

In this study, in the context of historiography, the main sources written by Priskos and Jordanes, which historians benefited from, were examined. After the sources, it is important to get to know the literature related to the period in question. The first works in ancient Turkish historiography in which Bleda began to be seen as a character in the historical plot go back to the first general histories written using translations from Western sources, especially Joseph de Guignes. In contemporary historiography, the heir of these general dates is the Main Lines of Turkish History, which is the main work put forward by the corpus of studies called the Turkish history thesis. In addition to this study, a serious European Hun historiography is also carried out in the four-volume History textbooks. Hüseyin Namık Orkun is another name that made valuable studies on the history of the European Huns and Attila during the years when the Turkish history thesis dominated the historiography of the period. During the same period, Şükrü Akkaya wrote some academic studies. Akkaya, a specialist in German Language and Literature, is known

for his studies on the image of the European Huns and especially Attila in German epics. Akkaya pointed to the news given by Priskos as the source of this narrative.

Another valuable historian who started to stand out with his works in the field of Eastern Europe is Akdes Nimet Kurat. Kurat includes European Huns and Attila in his works, albeit in a limited way. Another important historian, İbrahim Kafesoğlu, devoted a chapter to the European Huns in his masterpiece, *Turkish National Culture*. Kafesoğlu, in expressions very close to those in his history thesis, described Bleda as a manager who liked entertainment and had little energy. Şerif Baştav is another name who was in Hungary and later wrote an independent work on the European Huns during his academic life. However, this work has a contradictory stance within the European Hun literature. So much so that it does not adopt the usual strong Attila, weak Bleda discourse and has an alternative fiction that runs its historical narrative in the opposite direction. Another important point in Baştav's historical narrative is the claim that Bleda was behind the heavy taxes collected from Eastern Rome and the successful diplomatic contacts. No other historian working on the period has such a story.

The person who has recently contributed to the field of European Huns and is considered one of the most important names on the subject is Ali Ahmetbeyoğlu. Bleda found a significant place for himself in both his main work, which he defended and subsequently published as a doctoral thesis, and his subsequent works, which he published focusing on the European Huns. Umut Üren, one of the young Turkish historians also contributed to Bleda's historiography with his works on the European Huns. Üren says that Bleda will always remain a mystery due to the lack of available information contained in the sources. In addition to academic studies, these examples in literature have also had reflections on popular historiography.

In the old Turkish historiography of the Republican period, Bleda, who was discussed in the names and works mentioned above, was depicted on three different themes and the following images emerged: Bleda, who is incapable of governing or lacking charisma, Bleda, who is fond of entertainment (pleasure), and Bleda, the victim of his brother. The first image in question shows itself with Bleda's character, far from management skills, which seems to have been added to the fiction to explain why he cannot be effective in management. The second image revealed in the work is the fun-loving Bleda. Considering the conditions of the period, it is not difficult to deduce that one of the most prominent people of his era, along with the Western and Eastern Roman Emperors, would be the owner of the Hun throne. In this context, it is natural that people in this position have access to opportunities and privileges beyond what ordinary people can have in society. The third image of Bleda literature is shaped around the problem of Bleda's death. The basis of the

narrative that is wanted to be constructed here is the image of a brother who was killed by Attila's order and thus declared the victim.

Bleda, one of the rulers of the European Hun State, is discussed in this study as reflected in historical sources, as it is embodied in the text construction of the historian in historical studies, and finally with the image that emerges and becomes stereotyped as a result of the narrative. In this way, it was intended to draw a path from historical reality to the main source, from there to the historian's pen and, ultimately, to the imagination of history readers. The most important result that the study aims to reveal is that quite different and diverse narratives can be placed on very scarce primary sources, which form the cornerstones of the Bleda narrative. Historians have, of course, raised these questions and given different answers. What is wanted to know is that the historian's intention and world of thought are decisive behind these images, rather than the historical reality and traces of history.

Geliş Tarihi: 27 Haziran 2024
Kabul Tarihi: 22 Kasım 2024

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal of Modern Turkish History Studies
XXIV/49 (2024 Güz/Autumn), ss. 751-774

DOI: 10.18244/ctad.1506141

Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRKİYE’DE İLKOKUL SOSYAL ALAN DERS KİTAPLARINDA KÖYCÜLÜK ÇALIŞMALARI (1923-1933)*

Fatma EMEK**

Doğan DUMAN***

Öz

Köycülük politikası Osmanlı Devleti’nin son döneminde aydınların ilgi alanına girmiştir. Köyle alakalı yürütülen çalışmalar ile öncelikle köy ve köylünün ekonomik olarak güçlendirilerek toplumda yer edinmesi hedeflenmiştir. Bu hedefin başarılması için “Dürus-ı Eşya” ders kitaplarına köycülük çalışmalarına uygun bilgiler eklenmiştir. Ülkede yaşanan Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşları köylerde yaşanabilecek olan ekonomik gelişmeyi olumsuz etkilemiştir. Ancak ülke nüfusunun yarısından fazlasının köylerde yaşaması daha Kurtuluş Savaşı sırasında köye yönelik adımlar atılmasını sağlamıştır. 1921 yılındaki Maarif Kongresi’nde derslerin toplumun ihtiyaçlarına uygun olarak yeniden düzenlenmesi istenilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra Mustafa Kemal Paşa önderliğinde köycülük çalışmaları başlamıştır. Köycülük çalışmalarındaki amaç; köy ve köylünün ilk önce ekonomik sonra kültürel, sosyal durumunun iyileştirilmesi olmuştur. Siyasi idare, izlediği köycülük politikasını okul çağındaki çocuklara ağırlıklı olarak “Yurt Bilgisi” ve belli ölçülerde “Hayat Bilgisi”, “Dürus-ı Eşya” gibi derslerde aktarmıştır. Bu dersler aracılığıyla yeni rejimin idealize ettiği köy ve köylü profili çocuklara benimsetilmeye çalışılmıştır.

Çalışma kapsamında, 1923-1933 yılları arasında ilkokul 3., 4. ve 5. sınıflarda okutulan Yurt Bilgisi ve Hayat Bilgisi gibi sosyal alan ders kitaplarıyla çok sınırlı biçimde Dürus-ı Eşya ders kitaplarında köycülük politikasına ilişkin öğrencilere yönelik ne tür anlatıların yapıldığı irdelenmiştir. Böylelikle ders kitaplarının yürürlükteki politikaların öğrencilere aktarılmasında ve benimsetilmesinde ne denli önemli bir araç olarak kabul edildiğinin anlaşılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ders Kitapları, Eğitim, Köy, Köylü, Köycülük Politikası.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doktor, (e-posta: fatma-emek-@hotmail.com), (Orcid: 0000-0002-3492-9753).

*** Prof. Dr., Dokuz Eylül Üni., Buca Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, (e-posta: dogan.duman@deu.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-4662-9942).

VILLAGISM STUDIES IN PRIMARY SCHOOL SOCIAL STUDIES TEXTBOOKS IN TÜRKİYE (1923-1933)

Abstract

Peasant policy in the last period of the Ottoman Empire period, it became an area of interest for intellectuals. The village-related activities primarily aimed to strengthen the village and its inhabitants economically and give them a place in society. In order to achieve this goal, information in line with peasant studies was added to the “Dürus-ı Eşya” textbooks. The First World War and the War of Independence negatively affected the economic development in the villages. However, the fact that more than half of the country’s population lived in villages led the government to take steps towards the village even during the War of Independence. In 1921, the Education Congress called for the reorganization of courses in accordance with the needs of society. After the proclamation of the Republic, peasantry activities started under the leadership of Mustafa Kemal Pasha. The aim of the peasantry activities was to improve the economic, cultural and social situation of the village and the peasants. The political administration conveyed its peasant policy to school-age children mainly in courses such as “Yurt Bilgisi” and, to a certain extent, “Hayat Bilgisi”, “Dürus-ı Eşya”. Through these lessons, the village and peasant profile idealized by the new regime was tried to be adopted by children.

Within the scope of the study, primary school 1923-1933 between 3., 4. and 5. social field textbooks such as Civics and Life Sciences taught in classrooms, as well as Dürus-ı Eşya textbooks in a very limited form, and what kind of narratives are made for students related to village politics in the textbooks, have been examined. In this way, it is aimed to understand how textbooks are considered as an important tool in transferring and adopting the current policies to students.

Keywords: *Textbooks, Education, Village, Peasant, Village Policy.*

Giriş

Avrupa’da 18. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali feodalitenin büyük ölçüde ortadan kalkmasına, süreç içerisinde halkın ziraattan uzaklaşarak tarım toplumundan sanayi toplumuna dönüşümünü başlatmıştır. Bu yeni düzende köyün ve köylünün konumu ise başlangıçta belirsizdir. Sanayi ile güçlenen Batı, tarımsal üretimin kaynağı olarak gördüğü Doğu’yu kendi istekleri doğrultusunda yeniden tasarlamak için adımlar atmıştır. Böyle olunca da 19. yüzyılda idareciler ve düşünürler dikkatlerini köye yöneltmiş, kırsal kesimleri dönemin koşullarına göre yeniden düzenlenmeye çalışarak köy ve köycülük ile ilgili yeni yaklaşımların ortaya çıkmasını sağlamışlardır.¹ Aynı yüzyıl içerisinde bu gelişmelere paralel olarak Avrupa’da eğitim alanında da değişimler yaşanmıştır. Eğitim zorunlu hale getirilmiş ve böylece ders kitapları eğitimin önemli materyalleri arasına girmiştir.² Süreç içerisinde kitapların içerikleri siyasi iktidarların izlemiş olduğu politikalara göre değişim göstermiştir. Bu değişimin topluma yansıtılmasında ve istenilen vasıflarda vatandaş yetiştirilmesinde ise ders kitapları önemli rol oynamıştır.³

Osmanlı Devleti idarecilerinin ve düşünürlerinin Avrupa’nın aksine köycülük kavramına ilgi göstermeleri oldukça geç olmuştur. Köy konusunda yalnızca teşkilatlanmada Avrupa örnek alınarak değişikliklere gidilmiştir. Osmanlı’da devlet yönetiminde en alt birim olan köyün statü kazanması 1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnameleri ile gerçekleşmiştir.⁴ 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yürürlüğe giren bu nizamnamelerle köylerin idari yapısı değişime uğramıştır. Her köyde muhtarlıklar açılmış, herkesin toplu şekilde kullandığı okul, dini yerlerin bakımı, köyün genel temizliği, köy korucusunun belirlenmesi, vergi toplanması muhtarların sorumlulukları arasında yer almıştır.⁵ Yaşanan değişime rağmen köyler hala ağırlıklı olarak devlete vergi ve asker veren yerler olarak görülmeye devam etmiş köycülük sadece teşkilatlanmada hayata geçirilmiştir.⁶ Aynı yıllarda devletin eğitim yapısı içerisinde de değişikliğe gidilmiştir. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve 1870 Telif ve Tercüme Nizamnâmesi, modern anlamda ders kitaplarının yazılmasını sağlamıştır.⁷

1 Recep Ertürk, *Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları* (Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1997), 13-14.

2 İ. Hakkı Demircioğlu, “Tarih Ders Kitabı Yazımında Yeni Yaklaşımlar”, *Karadeniz Araştırmaları*, 38 (Yaz 2013): 120.

3 Derya Akın, “1939-1945 Dönemi Ortaokul Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı Tarihine Bakış”, *Tarih Okulu*, 57 (2022): 932.

4 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 251.

5 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 112.

6 Parvus, “Köylüler ve Devlet”, *Türk Yurdu*, 9 (9 Mart 1328): 264.

7 Arzu M. Nurdoğan, “II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Okullarındaki Ders Kitapları ve Tarih Öğretimi”, *Türk Tarih Eğitimi (TUHED)* 3, 2 (2014): 85.

II. Meşrutiyet Dönemi ülkede köycülük çalışmalarına yönelik daha köklü adımların atılmaya başladığı yıllar olmuştur. Bu süreçte köye yönelik politikalar dönemin aydınları tarafından tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle de köylerin ihmal edilmişliğine bakımsızlığına dikkat çekilmiş, savaşların yol açtığı olumsuzluklar, salgın hastalıklar, kötü yönetim ve eskimiş geleneklerle mücadele edilmesi gereğine vurgu yapılmıştır. Bu olumsuzlukların giderilmesi için köye yönelik çalışmaların hızlandırılmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁸ Bir görüşe göre ülkede ziraat ilkel yöntemlerle yapıldığı için üretimde artış sağlanamamaktadır. Bu nedenle de köylü, ticari kazanç elde edebileceği bir üretim yapamamakta, sadece kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Bu durumun temel sebebi ise eğitim eksikliğine ve teknik desteğin yetersizliğine bağlanmaktadır. Bu yaklaşıma göre zaten ülke kalkınması da köyden başlatılmalıdır.⁹ Eğitim, günün koşullarında yeniden şekillendirilip çözüm olarak gösterilirken, kitapların içeriği izlenecek olan politikalara göre yeniden şekillendirilmiş ve yaşanan değişimin tüm ülkeye yansıtılmasında ders kitapları kullanılmıştır.¹⁰

Bu dönemde ülke nüfusunun büyük kısmını köylüler oluşturduğu için devletin ilk görevinin köyün her bakımdan gelişmesini sağlamak olduğu anlayışı güç kazanmıştır. Köylünün sefaletten kurtuluşunun en etkili yolunun eğitim olduğu düşünülmüş ve böylece köy okullarında modern ziraat eğitiminin verilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹ Belirlenen müfredat doğrultusunda köy kalkınmasını ve köylünün toplum içerisinde gelişimini hızlandırmak için Darülmualimat Sanayi-i Ziraiye öğretmeni İhsan Onnik'in hazırladığı “Sütçülük, Tereyağcılık ve Peynircilik”¹², “İpekçilik”¹³, “Arıcılık”¹⁴, “Tavukçuluk”¹⁵, “Ekmek ve Nişastacılık”¹⁶, ve “Gül Yağcılık”¹⁷, isimli okul kitaplarında tarım ve hayvancılık üzerine anlatımlar yapılmıştır. Ancak dönemin aydınları bu eğitim anlayışının köyle sınırlı kalmaması, tüm yurda

8 Abdullah Cevdet, “Büyük Hastalık”, İctihad V, 117 (21 Ağustos 1330): 313-314.

9 Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir: Meslek-i İçtimai Programı* (İstanbul: Kader Matbaası, 1334), 62-64, 94.

10 Venera Gatina, “*Rus Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmgesi*” (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2009), 5.

11 Mehmed Zeki, “Köylerde Mektepçilik”, *Yeni Fikir* 3, 18 (1 Kânunu evvel 1329): 581-582.

12 Daha detaylı bilgi için bkz. Onnik İhsan, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiye Dersleri-Sütçülük, Tereyağcılık ve Peynircilik Sanatı* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331).

13 Daha detaylı bilgi için bkz. Onnik İhsan, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiye Dersleri-İpekçilik Sanatı* Matbaa-i Amire, İstanbul, 1331.

14 Daha detaylı bilgi için bkz. Onnik İhsan, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiye Dersleri-Arıcılık Sanatı* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331).

15 Daha detaylı bilgi için bkz. Onnik İhsan, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiye Dersleri-Tavukçuluk Sanatı* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331).

16 Daha detaylı bilgi için bkz. Onnik İhsan, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiye Dersleri-Ekmek ve Nişastacılık Sanatı* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331).

17 Daha detaylı bilgi için bkz. Onnik İhsan, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiye Dersleri-Gül Yağcılık Sanatı* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332).

yayılması gerektiğini savunmuştur.¹⁸ Böylece “*Dürus-ı Eşya*” ders kitaplarına da köycülüğe yönelik konular eklenmiştir. Köye yönelik bu müfredat ve ders kitaplarına yapılan birtakım eklemelerle çocukların derslerde öğrendikleri modern ziraat bilgilerini ailelerinin yanında uygulama fırsatı yakalamaları, edindikleri bilgilerle kendi kendine yetebilecek duruma gelerek köylerini terk etmemeleri hedeflenmiştir.

1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı ve bu savaşın bitiminden hemen sonra girişilen Kurtuluş Savaşı köy kalkınmasına yönelik tartışmaların gündemden uzaklaşmasına neden olurken bazı önerilerin de yaşama geçirilmesini engellemiş ve köye olan ilgiyi azaltmıştır.

1923-1933 Yılları Arasında Ders Kitaplarında Köycülük Çalışmaları

İşgalci güçlere karşı bir yandan bağımsızlık mücadelesi verilirken öte yandan içeride izlenecek olan eğitim ve ekonomi politikalarının belirlenmesi için bazı toplantılar da düzenlenmiştir. Örneğin 1921 yılında düzenlenen Maarif Kongresi’nde ilkokulda okutulan derslerin halkın ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmesi, köylere yönelik yeni müfredatlar hazırlanması gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁹ Diğer bir kongre ise henüz Cumhuriyet ilan edilmeden önce 1923 yılında İzmir’de Türkiye İktisat Kongresi adıyla yapılmıştır. Burada alınan kararlarla birbirine yakın köyler için yatılı ilkokulların açılması, uygulamalı ve teorik ziraat dersleri gösterilmesi, numune çiftlikleri vazifesi görebilecek okulların açılması gibi kararlar kabul edilmiştir. Ayrıca köy bekçileri ve kır korucuları, aşar, sağlık teşkilatının oluşturulması gibi köyü yakından ilgilendiren birçok konuda kararlar alınmıştır.²⁰ Bu tür kongre ve toplantılar sayesinde Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra izlenecek olan köycülük politikasının ilk nüveleri ortaya çıkmıştır.

Örgün eğitim sürecinde en belirleyici araçlardan biri olan ders kitapları aracılığı ile siyasi idare uygun gördüğü köycülük anlayışını daha kolay bir biçimde yaşama geçirme şansını elde etmiştir. 1922 yılında ilkokulların dördüncü sınıflarında okutulan Mehmed Asım ve Ahmed Cevad’a ait *Eşya ve Ziraat Dersleri* kitabında “Çiftçilik İşleri” başlığı altında ziraata yönelik anlatımlar yapılmıştır. Toprağın yüzden, adî ve derin olarak üç türlü sürüldüğü, bu işlemin hangi vakitlerde yapıldığı, sürme işleminde kullanılan saban, pulluk, saman kesme, dane ufaltma makinelerinin, tırmık, çapa gibi aletlerin ilkel ve modern olarak çizimlerine ders kitabında yer verilmiştir. Ayrıca hububatların, patates, yer elması, tütün, havuç, şalgam, pancar, susam, zeytin,

18 “İptidai ve İdadi Mekteplerinde Ziraat Dersleri”, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 5 (18 Teşrin-i Evvel 1325): 67-69.

19 Erol Kapluhan, “1921 Maarif Kongresi’nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 4, 8 (2014): 128.

20 Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 21-32.

kolza, kenevir, keten, pamuğun ne zaman ekildiği, harman işleri hakkında öğrenciye basit anlatımlarda bulunulmuştur. Süt, peynir, tereyağı üretiminin nasıl olduğu, arıcılık, ipekçilik konusunda öğrencilere anlatımlar yapılmıştır.²¹

Kurtuluş Savaşı sonrasında geriye yıkılmış, ekili tarlası ve hayvanı zarar görmüş köyler kalmıştır. Nüfusun büyük kısmının yerleştiği ve ülke ekonomisinin can damarı olan köylerin yeniden ayağa kaldırılması siyasi idare tarafından bir zorunluluk olarak görülmüştür. Bunun için Gazi Mustafa Kemal Paşa önderliğinde kongrelerde alınan kararların yavaş yavaş hayata geçmesi ve görünür olması gerektiği düşünülmüştür.

Cumhuriyetin ilanı ile ülkeyi ayağa kaldırmak amacıyla topyekûn çalışmalar başlamıştır. Yeni kurulan Cumhuriyet rejimi savaş sırasında desteğini aldığı bu kalabalık topluluğa kendini kabul ettirmeye çalışmıştır. Ülke nüfusunun büyük çoğunluğu kırsal alan olarak nitelenen köylerde ziraat yaparak yaşamlarını sürdürmektedir ve devletin vermiş olduğu eğitim, kültür ve sağlık gibi hizmetlerden yeterince yararlanamamaktadır. Cumhuriyet ideallerine göre bu durumu dönemin şartları içerisinde düzeltebilmenin yolu ekonomiden geçmektedir. Sanayi gücü gelişmemiş olan ülkenin ekonomideki tetikleyici gücü ziraat olmuştur. Gazi Mustafa Kemal Paşa da konuşmalarında “*Türkiye’nin sahibi ve efendisi kimdir? Bunun cevabını derhal birlikte verelim. Türkiye’nin gerçek sahibi ve efendisi, hakiki üretici olan köylüdür. O halde, herkesten daha çok refah, saadet ve servete hak kazanan ve layık olan da köylüdür.*” diyerek ülkenin gerçek efendisi olarak gördüğü köy ve köylüye yer vermiştir. Böylece “*Cumhuriyet Köylüsü*” kavramı ortaya çıkmış ve köy ve köylünün durumu ekonomik, sosyal, kültürel, sağlık ve eğitim politikalarıyla güçlendirilmeye çalışılmıştır.²²

Yeni kurulan Cumhuriyet yönetimi, kırsal alanda refahı artırmayı, devrimleri benimsemiş bilgili, bilinçli, birlik içinde bir köylü milleti arzu etmekteydi. Zaten Atatürk’ün söylevleri de dâhil olmak üzere resmî söylem kırsal bölgelerin gelişiminde eğitimin rolüne vurgu yapmaktaydı. Böylece kırsal alanda bir tür eğitim seferberliği başlatılmıştır.²³ Bu doğrultuda yeni rejim, II. Meşrutiyet Döneminde hazırlanan eski ders kitaplarının yenileri hazırlanincaya kadar laik ve ulusal ideolojisiyle çelişmeyecek bir düzenlemeden geçirilmeleri koşuluyla okullarda okutulmasını kararlaştırmıştır. Yeni ders kitaplarının hazırlanmasına ilişkin çalışmalar ise ancak 1930’ların başlarından itibaren tamamlanabilmiş ve hazırlanan kitaplar öğrencilere sunulabilmiştir.²⁴

21 Mehmed Asım ve Ahmed Cevad, *Anadolu Yavrusunun Kitabı- Eşya ve Ziraat Dersleri* (İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1922), 536-611.

22 Hilal Tuğba Örmecioglu, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler”, *Belleter* 83, 297 (Ağustos 2019): 730-731.

23 Fahriye Emgili, “Halkevlerinin Köy ve Köycülük Faaliyetleri”, *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 8 (2021/Kış): 197-198.

24 Erdal Aslan, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Ders Kitapları”, *Eğitim ve Bilim* 35, 158 (2010): 220.

Bu ders kitaplarındaki köy ve köylüye ilişkin izlenen politika yeni rejimin politikaları ile farklılık göstermemektedir. Öncelikli hedef ortaktır: Köyün ve köylünün ekonomik olarak güçlendirilmesi. Dolayısıyla bu dönemdeki sosyal alan ders kitaplarında köye yönelik, daha çok tarım ve hayvancılık ile elde edilen ürünlere katma değer katılarak kazancın artırılmasına ilişkin anlatımlara yer verilmiştir. Örneğin; bal mumundan mumun nasıl yapıldığı, balıkların nasıl kurutulduğu, sebze ve meyvelerden nasıl reçel yapıldığı, yine bu ürünlerden hangi yöntemlerle konserve elde edilerek bunlara katma değer katıldığı konusunda ders kitaplarında bilgiler yer almıştır.²⁵

1923 yılında ilkokulların ikinci sınıflarında okutulan Fuad Münir’e ait “Dürus-ı Eşya” dersinin ilk başlığı bitkiler olmuştur. “Çiçek bir nebattır. Ot bir nebattır. Ağaç bir nebattır. Yemiş bir nebattır. *Cenab-ı Hak bu nebatatın hiçbirisini lüzumsuz yaratmamıştır. Bunların hepsi bize birçok hizmetler ederler.*” denilerek bitkiler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Çiçeklerin bahçede yetiştirildiği ve onların canlı renkleriyle bahçelerimizi süslediği, güzel kokularıyla insanları keyiflendirdiği anlatılmıştır. Otların köyün çayırlarında yetişerek koyun, keçi, at, eşek, inek ve öküz gibi hayvanları beslediği, hayvanların insana et, süt verdiği, yük taşıdığı ifade edilmiştir. İnsanın her gün tükettiği sebzelerin bostanda yetiştiğine, meyvesi yenen, yakacak odun ve kereste ihtiyacı sağlayan ağaçların ormanlarda, dağlarda bulunduğu aktarılmıştır. Ayrıca hangi bitkinin hangi mevsimde yetiştiği resimler ve basit anlatımlarla çocuklara anlatılmıştır. Kitabın köy yaşamı ile ilgili diğer başlığı yararlı ve vahşi hayvanlardır. Burada çocukların hayatlarında karşılaşılabilecekleri ve her zaman ihtiyaç duyabilecekleri hayvanların neler olduğuna yer verilmiştir.²⁶

1923 yılına ait diğer bir Dürus-ı Eşya kitabında çiftçilik başlığı altında tarımla ilgili ayrıntılı anlatımlara yer verilmiştir. Tarlanın saban ile nasıl sürüldüğü, tohumun tarlaya nasıl saçıldığı, çiftçinin ekinlerini tırpan veya orak ile nasıl biçtiği, doğal veya sanayi gübresi verilen tarladan alınan mahsulün nasıl arttığı vurgulanmış ve bu durum resimlerle çocuklara gösterilmiştir. Diğer bir ders konusu evcil ve vahşi hayvanlar olmuştur. Ülkenin kendine has tavuk ırklarına, kuluçkanın nasıl yapıldığına, arıcılık, ipek böcekçiliği ve balıklar konusuna değinilmiştir. Burada amaç, özellikle hayvancılık alanında çocuklara gelecekte daha fazla maddi kazanç sağlayabilecekleri ıslah ve üretim çalışmaları hakkında bilgi vermektir. Kitabın önemli konu başlıklarından biri de haralardır. Savaştan yeni çıkmış, hayvan varlığı azalmış olan ülkenin cins damızlık aygır ve kısraklarının yetiştirilip çoğaltılmasına ihtiyacı olduğunun derslerde çocuklara öğretilmesi oldukça önemlidir.²⁷

25 Ebu’l-Muhsin Kemal, *Yeni Usul Eşya Dersleri* (İstanbul: Necmi-i İstikbâl Matbaası, 1339), 20, 68-69, 72-78.

26 Fuad Münir, *Eşya Dersleri* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1339), 3-38.

27 Ebu’l-Muhsin Kemal, *Yeni Usul Eşya Dersleri*, 34-42, 48-72.

Fotoğraf 1: Tarlaya Tohum Saçma.

Kaynak: Ebu'l-Muhsin Kemal, Yeni Usul Eşya Dersleri (İstanbul: Necmi-i İstikbâl Matbaası, 1339), 36.

1924 yılında yürürlüğe giren 442 numaralı Köy Kanunu ile köylerin hukuki, sosyal ve ekonomi gibi hakları güvence altına alınmıştır. Bu kanun, eğitim de dahil olmak üzere bundan sonra her alanda takip edilecek olan köycülük politikasının temelini oluşturmuştur. Bu kanun aracılığı ile köylerin kalkındırılmasına ve modern bir çehreye kavuşturulmasına çalışılmıştır.²⁸ Aynı yıl Darülmualimin ve Darülmualimatların Hayvancılık ile Ziraat²⁹, liselerde ise Tabiat dersinde hayvan ve bitki konularına yer verilmiştir.³⁰ Yine 1924 yılında ilkokulların müfredat programında da değişikliğe gidilmiştir. Dürus-ı Eşya dersinin yerini Tabiat Tetkiki-Ziraat-Hıfzıssıhha almıştır.³¹ 1926 yılında yeniden değişikliğe gidilerek bu ders ilkokulların ilk üç yılında Hayat Bilgisi, sonraki iki ders yılı döneminde ise Tabiat dersi olarak okutulmaya başlanmıştır.³²

28 *Resmî Gazete*, 68 (07.04.1924), 6-13.

29 *İbtidai Darülmualimin ve Darülmualimatlara Mahsus Müfredat Programı* (İstanbul: Matbaayı Amire, 1340), 2-3.

30 *Liselerin İkinci Devre Müfredat Programı* (İstanbul: Matbaayı Amire, 1340), 2.

31 *İlk Mekteblerin Müfredat Programı* (İstanbul: Matbaayı Amire, 1340), 38-44.

32 *İlk Mekteblerin Müfredat Programı* (İstanbul: Milli Matbaa, 1926), 7-27; *İlk Mekteblerin Müfredat Programı* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1927), 5.

1927 yılında ilkokullarda okutulan Hayat Bilgisi ders kitaplarında “hayvanlar” konu başlığı içerisinde “hayvan ıslahı ve çoğaltımı” hakkında çocuklara ayrıntılı bilgiler verilmiş ve bu konuda duyarlı olmaları sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin atlar, binek ve koşum hayvanı olarak ikiye ayrılmış ve at ırkları konusunda detaylı anlatımlarda bulunulmuştur. Aynı başlık altında Türkiye’deki yerli Karaman, Dağlıç ve Kıvırcık ile dünyadaki Karagül, Merinos, Leicester koyun ırkları konusu da resimlerle anlatılmıştır. Ayrıca kitapta bu hayvanların barındıkları yerler olan ağıllara, koyunların nasıl besleneceği ve kırılacağına ilişkin bilgilere de yer verilmiştir. Ders kitabında “keçi” konusu da yer almış, ülke için en iyi sağmal hayvanlardan biri olduğuna, Malta, Kıl, Ankara, Suriye, Keşmir gibi ırklarının bulunduğu değinilmiştir. Keçinin süt üretimini artırmak için iyi beslenmesine ve sağlıklı koşullarda barındırılmasına dikkat çekilirken, etinin, sütünün, derisinin ve kılının katma değerli olarak işlenerek satılması halinde daha çok kazanç sağlanacağına değinilmiştir. Fiyatının koyuna göre daha ucuz olması sebebiyle keçinin tercih edilmesi gerektiği ilkokul çağındaki çocuklara derslerde anlatılmıştır. Büyükbaş hayvanlar konusunda ise ülkede Rumeli, Balya-Karaaydın, Anadolu, Halep-Şam ırkı sığırların bulunduğu belirtilmiştir. Mevcut yerli sığırların Avrupa sığırlarına göre et ve süt verimleri açısından yetersiz kalmaları nedeniyle bu türlerin ıslah edilmesi gereğine de vurgu yapılmıştır. Ayrıca sağladıkları yarar açısından manda, tavuk ve arı da Hayat Bilgisi dersinin önemli konu başlıkları arasında yer alan diğer hayvan türleri olarak dikkat çekmektedir.³³

Cumhuriyet rejiminin genelde ülke ve toplum, özelde ise köy kalkınmasında önemli görevler yüklediği öğretmenlerin yetiştirildiği okul programlarında da birtakım düzenlemelere gittiği görülmektedir. Köy öğretmen okullarının 1927 yılındaki müfredatında “*Hayatıyat-Hıfzıssıhha ve Ziraat*” ile “*Yurt Bilgisi*” dersinde ziraat konularına yer verilmiştir.³⁴ Aynı yıl ortaokul ve lise müfredatında yapılan değişikliklerle ortaokullara “*Hayvancılık*”, liselere ise “*Nebatî ve Hayvanî Fizyoloji*” dersi eklenmiştir.³⁵

1928 yılından itibaren ilkokullarda okutulan Yurt Bilgisi dersinde köye yönelik anlatımlar artırıldığı görülmektedir. En küçük idari birim olarak kabul edilen köy, kasaba ve şehir gibi ülkenin önemli yerleşim birimlerinden biri olarak değerlendirilmiş, köy kalkınmasında devlet birçok cephede faaliyet göstermeye başlamıştır. Köyde yaşayanların buldukları yerde çalışarak para kazanmak, medenî yaşam koşulları içerisinde kazandığını harcamak, yaşamaya uygun temiz, yolu, suyu olan alanlarda iskân edilme haklarının olduğuna vurgu yapılmıştır. Ayrıca köyün medeniyet seviyesini yükseltmek

33 Hüviyet Bekir ve Ali Haydar, *Hayat Bilgisi-Hayvanlar* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1927), 10-69, 115-132, 297-313.

34 *Köy Muallim Mektebi Müfredat Programı* (İstanbul: Milli Matbaa, 1927), 3, 12-13, 26-32.

35 *Orta Mektep ve Lise Müfredat Programlarına Zeyl* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1927), 4-5.

için her köyde okul, dükkân, dispanser açmak, insan ve hayvan sağlığı için genel önlemler almak, ekonomiyi hareketlendirmek için kooperatifler oluşturmak, köylere gazete, dergi göndermek köycülük politikasının gerekleri olarak görülmüştür. Devletin izlediği bu politika okul çağındaki çocuklara derslerde okutulan kitaplar yoluyla aktarılmıştır.³⁶

Yurt Bilgisi ders kitaplarında ayrıntılı bir şekilde anlatılan konulardan biri de köy teşkilatı olmuştur. Örneğin “*Köy İhtiyar Meclisi*”nden bahsedilirken üyelerinin iki senede bir köy derneğinde toplanan köylüler tarafından seçildiği belirtilmiştir. Üye seçiminde köylerin nüfus miktarının önemli olduğu vurgulanarak bine kadar nüfusu olan yerleşim yerinin 8, iki bine kadar olanların 12 üyeden oluştuğu, seçilen üyelerin de haftada bir toplanarak köy ve köylünün nelere ihtiyacı olduğu konusunda fikir alışverişi yaptıkları detaylarıyla anlatılmıştır.³⁷ Ders kitabında İhtiyar Meclisinin diğer bazı görevleri ise şu şekilde belirtilmiştir: Okul, cami ve hamam gibi tüm köy halkının kullanacağı binaları inşa ettirmek için uygun görülen yerlerin satın alınması, arazinin mal sahibinin itirazı durumunda hükümete müracaat etmesi, köylüler arasında yaşanan basit adli olayları çözüme kavuşturması.³⁸

Yurt Bilgisi ders kitabında muhtarın köye ve köylüye karşı sorumlulukları da öğrencilere ayrıntıları ile verilmiştir³⁹:

Köyde hükümetin temsilcisi muhtardır. Bu sebeple muhtar hem devlet hem de köy işlerine bakmaktadır. Devletin çıkarmış olduğu kanunları halka ilan etmek, salgın hastalık çıktığında hükümete haber vermek, köylülere çiçek aşısını uygulamak, köyün güvenliğini sağlamak, vergi toplayanlara yardımcı olmak, asker toplamak, kaçakları ve eşkıyayı hükümete haber vermek, yangın, sel gibi felaketle karışılırsa köylüleri toplayıp el birliğiyle çözmek muhtarın devlete karşı sorumlulukları olmuştur. İhtiyar Meclisi ile görüşerek köylünün yapmaya mecbur olduğu işleri gördürmek, meclis kararıyla köy işlerine harcanacak parayı toplamak, harcamak ve hesabını tutmak.

Ders kitabında önemle üzerinde durulan konulardan biri de “imece”dir. İmece, “*köylülerin muhtarın önderliğinde birleşerek köy işlerini yapması*” olarak tanımlandıktan sonra, öğrencilerin imece sistemini zihninde canlandırabilmesi ve öğrenebilmesi amacıyla örnekler verilmiştir. Köy kanuna göre de imece sisteminin zorunlu ve isteğe bağlı olmak üzere iki şekilde yürütüldüğü açıklanmıştır. Buna göre köylünün, ahırlarını evin diğer odalarından ayırarak yılda bir kere badana yapmak, köyün yollarını

36 Ali Kâmi, *Yurd Bilgisi* (İstanbul: Marifet Matbaası, 1928), 11-27, 40-60.

37 Abdülbaki, *Yurt Bilgisi* (İstanbul: Ahmet Kâmil Matbaası, 1928), 44-46.

38 Ali Kâmi, *Yurd Bilgisi* 1928, 42.

39 Ali Kâmi, 43.

taş kaldırımla, tarlalarını arklarla döşemek, çamaşırlık, hamam, pazar yerleri yapmak, ortaklaşa şekilde köye pulluk, harman makineleri almak, ormanlık alan oluşturmak, kimsesiz oğlan çocuklarını sünnet ettirmek, kimsesiz kızları evlendirmek, köy oyunlarını öğrenmek gibi etkinliklere kendi isteğiyle katılıp katılmama hakkı vardır.⁴⁰ Sıtmayı önlemek için sıtma yapan sivrisineklerin barındığı su birikintilerini kurutmak, temiz içme suyu getirmek, çeşme yapmak köyü temiz tutmak, köyün ortasında bir meydan açmak, köye yol, okul, mescit, köy ve misafir odası yapmak, meydana ve mezarlığa ağaç dikmek ise köylünün yapmaya mecbur olduğu yükümlülükler olarak verilmiştir.⁴¹ Böylelikle öğrenciler Yurt Bilgisi dersinde ülkenin yönetim birimleri içerisinde yer alan muhtar ve ihtiyar meclisi kavramları konusunda bilgilendirilmiştir. Ayrıca muhtarın devletin ve köylünün resmî temsilcisi olduğuna dikkat çekilirken, dayanışmanın gereğine ve önemine vurgu yapılmıştır.

Sıtmalı Köy ve Köylü

Sıtma ile Mücadele

Mücadeleden Sonra

Fotoğraf 2: Sıtma ile Mücadelenin Öncesi ve Sonrası Şeklinde Yurt Bilgisi Kitabında Görüntüsü
Kaynak: Abdülbaki, Yurt Bilgisi (İstanbul: Ahmet Kâmil Matbaası, 1928), 52.

Yurt Bilgisi dersinde çocuklara köyün iskân açısından taşıdığı özellikler konusunda bilgi verilirken, köy evlerinin nadiren toplu halde bulunduğu, çoğunlukla bahçe ve tarlalarla ayrıldığı için dağınık bir yerleşim gösterdiği anlatılmış, buna rağmen köylülerin kasaba ve şehirde yaşayan insanlara göre birbirlerini yakından tanıyıp, yardımlaşmalarına değinilmiştir. Yürürlükte olan köy kanununa göre nüfusu 150 kişiden az olan köylerin

40 Ali Kâmi, 46-49.

41 Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, 47-53.

yaşam koşullarının yükseltilmesi için birleşmelerinin zorunluğundan söz edilmiştir. İçme suyunun köye getirilmesi, su çeşmeleri, kuyu, okul, cami ve misafir odalarının yapımı ile mera ve ormanların bütün köylülerin kullanımına açılmasının ortak bir sorumluluk ve ihtiyaç olduğuna değinilmiştir. Ayrıca bir köylünün mülkiyeti kendine ait bir merası, baltalığı, su kuyusu yoksa bu ihtiyaçlarını köyün sınırları içerisinde bulunan ve tüm köye ait olan yerlerden karşılayabileceği, hayvanını köyün ortak merasında otlatabileceği, odununu köyün ormanından kesebileceği, testisini köyün çeşmesinden doldurabileceği çocuklara anlatılmıştır.⁴² 1930 yılında köy okullarının üçüncü sınıflarına okutulan Yurt Bilgisi ders kitabında da köy yerleşimi ve köylülerin dayanışmasına ilişkin şu ifadeler yer almaktadır:⁴³

Ev halkı için evler nasıl bir yurt, bir aile yurdu ise köy halkı için de köyler öylece bir yurt birer ‘köy yurdu’ oluyor... Bütün köy evleri bütün köy halkı köyün içinde bir aile gibi yaşıyor. Hep bu topluluk sayesinde onlar rahat rahat işlerine bakıyorlar çalışıp yiyorlar. İçimizde ne aç kalan var ne de çıplak! Köy halkı köy yurdunda herkes birbirinin yardımıyla biri birinin çalışmalarından istifade ederek yaşar.

Toplumsal ve ekonomik kalkınmayı kısa sürede gerçekleştirmek, yeni rejimin amaçladığı ulusal laik kültürü oluşturmak için eğitim en etkili araç olarak görülmüştür. Bu nedenle okul sayısını artırmak devletin temel önceliklerinden biri olmuştur. Bu konuda köylüden de yardım alınmak istenmiştir. Örneğin Yurt Bilgisi ders kitabında okul yapımına yardımcı olmak köylünün sorumluluklarından biri olarak tanımlanmıştır. Kitapta okulun köyün en havadar yerine yapılmasının köylülerin “*boynunun borcu*” olduğu belirtilirken, köyde okuyup yazanlar çoğalınca bir köy kıraathanesi oluşturulacağı, buraya hükümetin desteğiyle çeşitli gazeteler ile ziraat dergileri getirileceği ifade edilmiştir. Böylece köylünün okulda öğretilmeyen ziraatla ilgili birçok bilgiyi bu yolla öğrenebileceği belirtilmiştir. Ayrıca köye getirilecek kitaplar için köy odasına veya mescidin bir tarafına bir kitap dolabı konulması tavsiyesinde bulunulmuştur.⁴⁴

Köy etrafında bulunan koru ve ormanların korunması ile bu alanların çoğaltılması konusuna da Yurt Bilgisi ders kitabında yer verilmiştir. Ağacın havayı temizlediği ve güzelleştirdiği ifade edilerek yol kenarlarına, meydanların etrafına, mezarlıklara ağaç dikilmesinin önemine değinilmiş, genç ağaçların kesilmemesi, orman yangınlarına meydan vermemek için ağaçlık yerlerde ateş yakılmaması⁴⁵ gereğine vurgu yapılarak çocuklarda küçük yaşta çevre bilinci oluşturulmaya çalışılmıştır.

42 Ali Kâmi, *Yurd Bilgisi* 1928, 22, 27, 46, 60.

43 Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi 3* (İstanbul: Marifet Matbaası, 1930), 10-13.

44 Ali Kâmi, *Yurd Bilgisi* 1928, 58-59.

45 Ali Kâmi, 59-60.

İlkokul dördüncü sınıf öğrencilerine okutulan Yurt Bilgisi ders kitabının dikkat çeken başlıklarından biri de “*Köylü Nasıl Çalışır*” konusudur. Bu başlık altında köylünün tarlalarda çift sürdüğü, ekin ektiği, zamanı gelince mahsulünü toplayıp kendisi için gerekli olanı ambara yığdığı, geri kalanı pazara götürüp satarak ihtiyaçlarını karşıladığı anlatılmıştır. Köylünün bütün bu işleri yaparken sadece kendisinin ve ailesinin geçimini sağlamayıp aynı zamanda şehirde yaşayan ve ziraatla uğraşmayan milyonlarca insanın tarımsal gıda gereksinimini de karşıladığına değinilmiştir. Kitapta köyde yaşayanlara temel gereksinimleri dışında eğlenceye de ayırmak üzere para kazanmaları ve bunun için daha fazla çalışmaları tavsiyesinde bulunulması dikkat çekicidir. Köylünün kasabalarda haftada bir gün kurulan pazarlarda kendi üretimi olan yağ, peynir, yoğurt ve yumurta gibi ürünleri satması ve para kazanması teşvik edilmiştir. Öte yandan kitapta köylülerin pazarda ticaretini yaptıkları bu ürünleri köyde komşularına “*ayıp*” olduğu gerekçesiyle satmadıklarına, ihtiyacı olana parasız verdiklerine dikkat çekilmiştir. Yine kendi üretimleri olmamakla birlikte şeker, sabun, tuz ve kıyafet gibi ürünlerin de zor ulaşılabilen değerli ürünler olması nedeniyle köylülerin bunları birbirlerine hediye olarak verdikleri belirtilmekte⁴⁶ ve böylelikle Cumhuriyetin ilk yıllarındaki toplumsal dayanışma duygusuna vurgu yapılmaktadır.

Ziraat konusu da Yurt Bilgisi ders kitabının önemli başlıklarından olmuştur. Bu konu başlığı altında, “*ailesinden kalan arazilerde sabanla ziraat ediyorsa çok çalışır az mahsul alır*“ denilerek köylünün modern tarım yöntemlerini kullanmasının gereğine işaret edilmiştir. Ders kitabına göre nasıl ki diğer alanlarda teknolojik ilerleme olmuşsa ziraatta da yeni yöntemler ve makineler icat edilerek ilerleme yaşanmıştır. “*Bir pulluk bir orak bir harman makinesinin bir günde yapacağı işi bir köylü haftalarca canını çıkarırcasına uğraşa yine başaramaz. Şimdi artık kazma kürek bel saban devrinde değil makine devrindeyiz.*” ifadesi kullanılarak köylünün ekonomik yönden gelişmesi için ziraat makinelerini kullanmayı öğrenmesi ve diğer yenilikleri yakalaması gerektiği anlatılmıştır.⁴⁷

46 Ali Kâmi, 11-14, 41.

47 Ali Kâmi, 51.

Fena ve Eski Ziraat

Yeni ve Fennî Ziraat

Fotoğraf: 3 Yeni ve Eski Usul Ziraatın Yurt Bilgisi Kitabında Görüntüsü.

Kaynak: Abdülbaki, *Yurt Bilgisi* (İstanbul: Ahmet Kâmil Matbaası, 1928), 54.

Makineleşmenin öneminden söz edilirken modern tarımın diğer gereklerine de kitapta yer verilmiştir. Örneğin bir tarlaya her yıl aynı ürünün ekilmesi durumunda o tarlanın veriminin düşeceği, bu nedenle toprağa doğal veya sanayi gübresi verilmesi gereğine değinilmiştir. Bununla birlikte köylülerin sanayi gübresini kullanmayı bilmedikleri de ifade edilmiştir.⁴⁸ Ziraatı etkileyen olayların kuraklık, dolu, hayvan hastalığı gibi felaketler olduğu bunlardan herhangi birinin yaşanması işlerini yoluna koymuş bir çiftçiyi harap edeceği belirtilmiş ve bu durum çocuklara şu şekilde anlatılmıştır;⁴⁹

Mezruatın yetişmesi için yağmura ihtiyaç vardır, bazen yağmurlar gecikir, havalar haftalarca aylarca kurak gider. Mahsuller büyüüp serpilmez cılız kalır, kurur. Çiftçi için bu bir ziyandır. Fakat çiftçi ne yapsın buna karşı onun elinden ne gelir. Bazı kere mevsimsiz yağmurlar yağar o da ayrıca ziyanı mucib olur. Mesela mahsul artık iyi kötü toplanmış harman zamanı gelmiştir. Bunun üzerine yağmur yağar onu çürütür. Onun için biçilip

48 Ali Kâmi, 51.

49 Ali Kâmi, 54-55.

toplanan mahsul uzun müddet açıkta bırakılmamalı bir an evvel ambara alınmalıdır. Bazı kere şiddetli bir dolu düşer mahsulü berbat eder, buna karşı da yapılacak şey yoktur. Semanın afetlerine karşı insanlar hala çok acizdir. Bugün kuraktan şikâyet ederken, yarın dolu ile karışık fırtınalı, boralı şiddetli yağmurlar yağar. Ortılığı sele boğar. Bu da bir afettir. Buna karşı köylü el birliğiyle çalışmalı selin yatağını değiştirmeli tarlaları selin uğrağından kurtarmalıdır.

Ders kitabında hayvan hastalıkları köylüler için bir “afet” olarak nitelendirilmiştir. Manda, sığır ve öküz köylünün malı, mal da canın yongası olarak görülmüş hastalık geldiğinde köylüye düşen görevin bir an önce durumu hükümete haber vermek, hasta olan hayvanı diğerlerinden ayırmak, hatta onun yanında bulunmuş olanları da diğer sağlam hayvanlarla karıştırmamak olduğuna vurgu yapılmıştır.⁵⁰ Köylülere ziraî bir afetle karşılaştıkları zaman medeni bakımdan ilerlemiş ülkelerde olduğu gibi kooperatif ve sigorta teşkilatlarıyla sorunun kolaylıkla çözüme kavuşturulabileceği bilgisi verilmiştir. Ayrıca köylüye borç para vermek için fırsat kollayan faizciler ve madrabazların olduğu, bir kere borç alındı mı köylünün yakasını kurtaramayacağı “Cumhuriyet hükümetimiz bir halk hükümeti. Hiç böyle şeylere göz yumar mı?” denilerek böyle kişilerden uzak durulması tavsiyesinde bulunulmuştur. Borç paraya ihtiyaç duyulması halinde Ziraat Bankası’ndan alınması tavsiye edilmiştir.⁵¹

Yurt Bilgisi ders kitabında “köyde eğlence” başlığı altında köydeki eğlence kültürüne ilişkin örneklemelerde bulunulmuştur. Kitapta köylerde yaşayanların kendilerine has eğlencelerinin bulunduğu, kışın köy odalarında toplanılıp türküler, şarkılar söylenerek keten helvası yapıldığı, yüzük oyunu oynandığı, yazın ise gençlerin en büyük eğlencesinin pehlivanlık, cirit olduğu, ciridin ise “*Dedelerimizin adeta harp manevrası*” olduğu ifade edilmiştir.⁵² Cirit dışında hafta sonları farklı köylerden gelen gençlerin at yarışı düzenlediklerine yer verilirken, diğer köy oyunlarıyla köylülerin bedensel olarak kuvvetlenip dinç kaldıkları, bu şekilde yetişen köylü gençlerin askerlik yaparken zorlanmayacakları ve savaştan kaçmayacakları tespitinde bulunulmuştur.⁵³ Modern sporlardan voleybol, tenis gibi oyunların köylerde oynanmaya başladığı ancak millî oyunlarımızın daha fazla yaygınlaşması gereğine değinilmiştir. Futbolun çocukların vücutlarını biçimsiz hale getirdiği, kasıklarını çatlattığı, hatta “*18 yaşına gelmeden futbola heves etme*”⁵⁴ şeklinde uyarılarda bulunmaktan geri durulmaması ise hurafeden öte başka bir anlam taşımamaktadır.

50 Ali Kâmi, 54-55.

51 Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, 57-68.

52 Abdülbaki, 73.

53 Ali Kâmi, *Yurd Bilgisi* 1928, 64.

54 Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*, 73-74.

Yurt Bilgisi ders kitabında yer alan önemli konu başlıklarından biri de “Eğitim”dir. Kitapta sıklıkla “okula gitmiş ve gitmemiş bir köylü” arasındaki farklılıklardan söz edilmektedir. Örneğin okulda eğitim almış bir köylünün sahip olacağı nitelikler şöyle sıralanır; toprağın yapısı hakkında bilgi sahibi olur, hangi toprağa ne ekilmesi gerektiğini ve ürün alınan tarlaları dinlendirmek için nadasa bırakılması gerektiğini, gübrenin nasıl verileceğini bilir, yine ziraat makinelerini kullanmayı becerir ve bu öğrendiği bilgiler sayesinde tarlasından daha fazla yarar elde ettiğinin farkındadır. Ders kitabında okula gitmemiş olan köylü ise, “anne ve babasından ne öğrenmişse” o sınırlı bilgileri uygulayan, dolayısıyla “ilk insanların bilgisinden pek farklı” olmayan⁵⁵ yetersiz bir kişi olarak nitelendirilmektedir.

Eğitimin köy ve köylünün sağlığının korunmasındaki önemine de işaret edilerek, hastalıkların nedenlerine ve hastalıklardan korunmanın yollarına değinilmiştir:⁵⁶

Mektepte biz neler, ne faydalı şeyler öğreniyoruz. Bir kere her işin başı sağlık değil mi? Hâlbuki birçok köylüler hastalığı zorla davet ediyorlar. Hastalıkların çoğunun pislikten geldiğini anlamıyorlar. Lağımın sokağın ortasından akıyor, pis pis kokuyor, köyün havasını bozuyor.

Evvelleri ben de bilmezdim. Meğerse temiz havanın sıhhatimize ne kadar yardımcı varmış! Hava temiz ve saf olunca insanın kanı da temiz oluyor, iştahı artıyor, yediğinden fayda buluyor. Kanlı canlı olmak nerde, hastalıklı, cılız dermansız olmak nerde? Böyle hastalıklı kimselerin çalışmaya da takatleri olmaz, çalışmayınca da hayatını kazanamaz. Onlar için ölmek hayırlıdır. Çünkü sürünmektense ölmek daha iyidir.

Hâlbuki sıhhatimizi muhafaza nasıl olur, biraz bilinse buna hacet kalmaz. Dikkat edilmesi lazım olan şeyleri şimdi biz pek ala biliyoruz. Evvelâ temizlik, evin temin olması. Sonra köyün temizliği, gübrelerin evlere ve köy meydanına yakın yerlere yığılmaması, yani havanın temizliğine dikkat. Çünkü bunlar havayı bozar. Sinekleri çoğaltır. Bu sinekler pis yerlere konduktan sonra gelir yüzümüze gözümüze, yiyeceğimiz şeylere konar, hastalık tohumlarını birlikte taşırlar. Verem ve bağırsak hastalıklarının yayılmasına sebep olurlar.

Hele sivrisinekler önümüze kosalar bir vuruştan bintanesini öldürebileceğimiz bu cılız hayvanlar binlerce babayiğitin kanına girmiştir. Çünkü sıtma hastalığının tohumunu bunlar taşır. Sivrisinekler ise bataklıklarda, durgun sularda ürer çoğalır. İçtiğimiz sulardan da vücudumuza birçok hastalıklar geçebilir. Meydanda akan lağımın içtiğimiz sulara karışacak olsa

55 Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi* 1930, 23.

56 Ali Kâmi, 24-27.

düşününüz ne iğrenç bir şey olur. Hâlbuki onun asıl büyük tehlikesinin yanında iğrenç olması hiç kalır. Çünkü içine böyle lağım karışan suların içilmesinden “tifo humması” denilen korkunç bir hastalık alınır. Bu hastalığa tutulanların oturağı dökülüp lağıma karışıkça hastalık tohumları beraber akar, sulara karışır.

“Köyün temizliği ve güzelliği için çalışmak büyük vatan hizmetlerindedir.” ilkesiyle hareket edilse de köylünün bunlardan her zaman istifa etmediği hayvanlarıyla aynı çatı altında yaşadığı, gübreleri evinin yanına yığıldığı, baca dumanının evinin içerisinde kaldığı, evine sadece iki pencere koydurduğu bunların da her zaman kapalı durduğu, böylece hastalık mikroplarının çoğaldığına yönelik tespitler ders kitabında yer almaktadır.⁵⁷

Köylünün en önemli geçim kaynaklarından biri olan “hayvancılık” konusu da Yurt Bilgisi ders kitabının konu başlıkları arasında yer almıştır. Kitapta “ata, eşeğe yükünü taşıtırken, öküze çift sürdürür, ineğin ve koyunun sütünü, keçi ve koyunun tiftik ile yününü almıştır”⁵⁸ ifadesine yer verilerek, sahip olunan her hayvanın köylünün bir ihtiyacını karşıladığına değinilmiştir. Köylülerin yaşamlarının her anında yanında olan bu hayvanlar onlar için çok kıymetli varlıklar olarak nitelendirilmiş, “ölecek olursa evladı ölmüş kadar acınır”⁵⁹ ifadesi ile de sahip oldukları hayvanların önemi ve onlarla kurdukları bağın ne kadar güçlü olduğuna dikkat çekilmiştir.

Salgın hastalıklara karşı alınması gereken önlemler konusunda da köylü bilgilendirilmiştir. “Köy hayvanlarında salgın bulaşık bir hastalık olunca ne yapmalı? Mektep görmeyen, köy kanununu bilmeyen köylü, hayvanı kendi bildiği ilaçlarla iyi etmeye çalışır. Hasta hayvanı sağlamların yanından ayırmaz. Çok geçmeden hastalık sağlamlara da bulaşır. Hepsi telef olur, gider.”⁶⁰

Hastalık konusundaki bu anlatımdan sonra çocuklara yaşanabilecek bir salgın durumunda hükümete haber verilmesi gereği konusunda uyarı ve telkinde bulunulmuştur. Ayrıca çocukların hayvanlara karşı daha duyarlı ve merhametli olmaları istenmiştir.

Çocuklar hayvanlara karşı biraz insafsız oluyorlar hayvan duygusuz bir mahlûk değildir. Onun da canı var o da acı duyar. O da yorulur. O da pislikten hasta olur. Çocuk gibi bakılmak ister. Hele büyüklerin elinde bakımsızlıktan telef olursa bu hiç affolunmaz. Çünkü onlara iyi bakmak bizim kendi çıkarımıza bakmak demektir. Hiçbir kimse oturduğu veya iradını aldığı bir evi yakar, yıkar mı? Böyle bir şey yaparsa ona deli derler.

57 Ali Kâmi, 27-30.

58 Ali Kâmi, 35.

59 Ali Kâmi, 35.

60 Ali Kâmi, 35-36.

İşte hayvanlarına bakmayan, onlara eza eden bir kimse de deli gibidir: deliden beterdir. Delinin akli olmadığı halde belki hayvanlara karşı daha merhametlidir.⁶¹

denilerek hayvanlara eziyet etmenin, dövmenin çok yanlış olduğu küçük yaşta çocuklara öğretilmeye çalışılmıştır.

1931 yılında ilkokulların beşinci sınıflarına okutulması kabul edilen Celal Nuri'nin *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi)* kitabında sınırlı da olsa köyden kente göç sorununa değinilmiş ve basit çözüm önerilerinde de bulunulmuştur. Kitabın yazarına göre "Şu civarda bir mektep açmalı. Açılmazsa köylüler kaçar. Mektebi olan yere göçerler. Hele şu çiftliklerin ilerisindeki köye bir dispanser açmalı ki bir köylü, bir çiftçi hastalanırsa ölmesin, boş boşuna gitmesin." denilerek köyden şehre göçü önlemek için okul ve dispanser açılması yeterli bir çözüm olarak görülmüştür. Yazar, bu işlere harcanacak olan paranın çok da düşünülmemesi gerektiğini, çünkü bu yol ile ekonomik anlamda bundan büyük yarar sağlanacağını ifade etmektedir.⁶² Henüz 1930'ların başında kırsaldan kentlere yönelik göç sorununun gündeme getirilmesi ve buna ilişkin önerilerde bulunulması çok dikkat çekicidir. Bunda şüphesiz ki Türkiye'nin bu dönemde neredeyse tamamıyla bir tarım ülkesi olması, bununla birlikte henüz modern tarımsal üretimi gerçekleştiremeyip ağırlıklı olarak insan gücüne dayalı bir üretim tarzına sahip olmasının da payı vardır.

---

61 Ali Kâmi, 36-37.

62 Celal Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi)* (İstanbul: İleri Kütüphanesi, 1931), 76-77.

Sonuç

Erken Cumhuriyet Dönemi köycülük politikasının temeli dönemin şartları çerçevesinde köylere eğitim, sağlık, ekonomi, kültür gibi alanlarda ulaşarak bu yerleşim birimlerini diğer yerlerle eşit seviyeye getirme esasına dayandırılmıştır. 1923 yılında yeni kurulan Cumhuriyet idaresi, toplumdaki sınıfsal farklılıkları kaldırarak bütünleştirici bir yapı oluşturmaya çalışmıştır. Bu yapı halkçılık ve milliyetçilik ilkeleri üzerinde şekillenmiştir. Halkçılık kavramı çerçevesinde biçimlendirilen köycülük politikasının yaşama geçirilmesi, Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusun büyük bir bölümünün köylerde yaşadığı Türkiye için büyük önem taşımıştır. Dönemin hükümetleri belirlenen politikalar doğrultusunda, sağlık, eğitim, ekonomi gibi konuları köyle bütünleştirerek, köyü çağın koşullarına göre dönüştürmeye, modernleştirmeye çalışmışlardır.

Köy ile devlet arasında bir bağ kurmak ve hemen her alanda düşünülen değişimi hayata geçirebilmek için okullarda okutulan ders kitapları ise etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Cumhuriyet yönetiminin belirlediği amaçlar doğrultusunda inşa edilmek istenen köy ve köylü profili özellikle sosyal alan ders kitapları aracılığı ile çocuklara aktarılmaya çalışılmıştır. Siyasal ve ideolojik anlamda Cumhuriyet yönetimini benimseyecek yeni bir kuşak yetiştirilmesi öncelikli amaçlardan biri iken, diğer taraftan gerçekleştirilmeye çalışılan köklü değişikliklerin toplum tarafından daha kolay biçimde kabul edilmesini sağlamak için kısa süre içerisinde ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek yöneticiler açısından yaşamsal bir önem taşımaktaydı. Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomik kalkınmayı sağlamak için sanayileşme konusunda bazı adımlar atılsa da 1920’lerde Türkiye’nin neredeyse bütünüyle bir tarım ülkesi olması nedeniyle bu dönemde köyler ülkenin ekonomik olarak kalkınmasında itici güç olarak görülmüştür. Öte yandan köylerde binlerce yıldan beri değişmeyen ilkel tarım yöntemleri ile üretim yapılmaya çalışılmaktaydı. Bu kısır döngüyü aşabilmek için bir yandan köye dönük bir takım yasal ve kurumsal düzenlemeye gidilirken diğer yandan da ders kitaplarında modern tarımsal üretim ve hayvancılığa ilişkin anlatımlara geniş yer ayrılmıştır. Bununla birlikte köy okullarında okutulan dönemin ders kitaplarında eğitim, sağlık, kültür konularına da gerekli görülen düzeyde yer verilmiştir. Bağımsızlık savaşının bitiminden sonra hemen her alanda başlatılan köklü değişiklikler kapsamında 1924 yılında cumhuriyet tarihinin ilk müfredat programı da hazırlanmıştır. Gerçekleştirilen bu değişikliklerle birlikte yeni rejimin ideolojisi doğrultusunda tüm ülkede topyekûn bir dönüşüm hedeflenmiştir.

KAYNAKÇA

I. Resmî Yayınlar

İbtidai *Darümuallimin ve Darümuallimatlara Mahsus Müfredat Programı*. İstanbul: Matbaayı Amire, 1340.

İlk *Mekteblerin Müfredat Programı*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1927.

İlk *Mekteblerin Müfredat Programı*. İstanbul: Matbaayı Amire, 1340.

İlk *Mekteblerin Müfredat Programı*. İstanbul: Milli Matbaa, 1926.

Köy Muallim Mektebi Müfredat Programı. İstanbul: Milli Matbaa, 1927.

Liselerin İkinci Devre Müfredat Programı. İstanbul: Matbaayı Amire, 1340.

Orta Mekteb ve Lise Müfredat Programlarına Zeyl. İstanbul: Devlet Matbaası, 1927.

Resmî Gazete. 68 (07.04.1924): 6-13.

II. Araştırma Eserler

Abdülbaki, *Yurt Bilgisi*. İstanbul: Ahmet Kâmil Matbaası, 1928.

Ali Kâmi, *Yurd Bilgisi*. İstanbul: Marifet Matbaası, 1928.

Ali Kâmi, *Yurt Bilgisi 3*. İstanbul: Marifet Matbaası, 1930.

Celal Nuri, *Vatandaşlık (Yurt Bilgisi)*. İstanbul: İleri Kütüphanesi, 1931.

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Ebu'l-Muhsin Kemal, *Yeni Usul Eşya Dersleri*. İstanbul: Necmi-i İstikbâl Matbaası, 1339.

Ertürk, Recep, *Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1997.

Fuad Münir, *Eşya Dersleri*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1339.

- Gatina, Venera. “*Rus Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmgesi.*” Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2009.
- Hüviyet Bekir ve Ali Haydar. *Hayat Bilgisi-Hayvanlar*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1927.
- İnan, Afet, İzmir İktisat Kongresi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Mehmed Asım ve Ahmed Cevad. *Anadolu Yavrusunun Kitabı- Eşya ve Ziraat Dersleri*. İstanbul: Evkaf İslamiye Matbaası, 1338-1340.
- Onnik İhsan, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiye Dersleri-Arıcılık Sanatı*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331.
- Onnik İhsan, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiye Dersleri-Ekmek ve Nişastacılık Sanatı*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331.
- Onnik İhsan, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiye Dersleri-Gül Yağcılık Sanatı*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332.
- Onnik İhsan, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiye Dersleri-İpekçilik Sanatı*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331.
- Onnik İhsan, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiye Dersleri-Sütçülük, Tereyağcılık ve Peynircilik Sanatı*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331.
- Onnik İhsan, *Kadınlara Amelî Sanayi-i Ziraiye Dersleri-Tavukçuluk Sanatı*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir: Meslek-i İçtimai Programı*. İstanbul: Kader Matbaası, 1334.

III. Süreli Yayınlar

- Bellekten
İctihad
Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi
Resmî Gazete
Türk Yurdu
Yalova Sosyal Bilimler Dergisi
Yeni Fikir

IV. Makaleler

- “İptidai ve İdadi Mekteplerinde Ziraat Dersleri.” *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 5 (18 Teşrin-i Evvel 1325): 67-69.
- Abdullah Cevdet, “Büyük Hastalık.” *İctihad* V, 117 (21 Ağustos 1330): 313-317.
- Akın, Derya, “1939-1945 Dönemi Ortaokul Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı Tarihine Bakış.” *Tarih Okulu*, 57 (2022): 931-972.
- Aslan, Erdal, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Ders Kitapları.” *Eğitim ve Bilim* 35, 158 (2010): 215-231.
- Demircioğlu, İ. Hakkı, “Tarih Ders Kitabı Yazımında Yeni Yaklaşımlar.” *Karadeniz Araştırmaları*, 38 (Yaz 2013): 119-133.
- Emgili, Fahriye, “Halkevlerinin Köy ve Köycülük Faaliyetleri.” *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 8 (2021/Kış): 195-226.
- Kapluhan, Erol, “1921 Maarif Kongresi’nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi.” *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 4, 8 (2014): 123-134.
- Mehmed Zeki, “Köylerde Mektepçilik.” *Yeni Fikir* 3, 18 (1 Kânunu Evvel 1329): 579-582.
- Nurdoğan, Arzu M., “II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Okullarındaki Ders Kitapları ve Tarih Öğretimi.” *Türk Tarih Eğitimi (TUHED)* 3, 2 (2014): 82-111.
- Örmecioğlu, Hilal Tuğba, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köycülük Tartışmaları ve Numune Köyler.” *Bulleten*, 83, 297 (Ağustos 2019): 729-752.
- Parvus, “Köylüler ve Devlet.” *Türk Yurdu*, 9 (9 Mart 1328): 262-268.

Extended Abstract

The peasant policy emerged in the West in the 19th century. In order to strengthen the village and peasants, political administrations made innovations in land ownership, education, agriculture and economy. In the same century, in the Ottoman Empire, peasantry activities were observed in the state organisation. The administrative structure of villages was changed with the enactment of the Vilayet Regulations of 1864 and 1871. However, despite these changes, the expected positive transformations in social, cultural, and economic spheres did not materialize.

In the Second Constitutional Monarchy Period, peasantism found existence within the idea of Turkism. The intellectuals of the period started to express the difficulties experienced by the village and the peasants. In order to strengthen the bond between the village and the state within the education system of the Ottoman Empire, information in accordance with the peasantry studies was added to the ‘Dürus-ı Eşya’ textbooks. Just as agricultural education was introduced in village schools, courses related to profitable activities for villagers such as dairy farming, butter making, cheese production, beekeeping, and poultry farming were also included in the curriculum. The First World War and the War of Independence distanced the political administration from the peasantry for a while.

While the War of Independence, led by Mustafa Kemal Atatürk, was still ongoing, the Ministry of Education organized the Turkish Education Congress in 1921, and immediately after the war ended, the Turkish Economic Congresses were held in 1923. With these congresses, new curricula were prepared for villages, and decisions were taken on many issues that closely affected the village, such as the provision of practical and theoretical agricultural courses. In these years, more than half of the country’s population was living in villages engaged in agriculture and animal husbandry, and the opportunities provided by the state to its own people such as education, health and culture were not sufficiently accessible. Therefore, in the first years of the Republic, the aim of the peasantry policy was to improve the life of villages and villagers within the conditions of the period. During this period, the situation of the village and the peasants, who were regarded as the true masters of the country, was tried to be strengthened through economic, social, cultural, health and education policies. Textbooks were also seen as the most effective tool by political administrators in achieving the desired goal. However, the Republican regime thought that it would be difficult to prepare a new textbook in a short period of time. For this reason, for a while, he revised the books prepared by the former regime and organised them in such a way that they did not contradict his ideology and taught them in schools.

The Republican administration tried to convey its peasant policy to children through primary school social studies textbooks such as ‘Civics’ and ‘Life Science’. In the textbooks, the narratives about the village were mostly orientated towards agriculture and animal husbandry and the economic development of the villagers. Children were told about modern agricultural methods such as mechanisation in agriculture and fallow. In addition, children were given information about the breeds, breeding and reproduction of animals that they may encounter in their village life. With the peasantry policy pursued, it was emphasised how to combine the products obtained from the village with industry to obtain value-added products and how to increase the earnings of the peasants. For example, children were taught how to increase the added value of the products by explaining how to make canned food from vegetables and jam from fruits obtained from the village and how to dry fish.

In the textbooks, it is explained that the village is one of the important settlements of the country. It is stated that villages, which are the smallest settlement units of the country, are represented by elected mukhtars and members. Health, education, culture, culture and sports activities to be followed in villages were also covered in the textbooks within the scope of the villagisation policy. In order to raise the level of civilisation of the village, opening schools, shops and dispensaries in every village, taking general measures for human and animal health, establishing cooperatives to stimulate the economy, sending newspapers and magazines to villages, and playing games such as pehlivanlık and javelin among villagers by keeping their traditions alive were seen as the necessities of the peasant policy. While the political administration wanted the villages to have a modern structure within the conditions of the period, it also placed special emphasis on nationalism. In the textbooks, the narratives about villagism for children were sometimes depicted with pictures in order to make them memorise them more easily. Thus, primary school children had the opportunity to observe the conditions of villages before and after the villagisation policy was pursued, both through the narratives and pictures in the textbooks taught in schools and in their own lives.

Geliş Tarihi: 12 Ağustos 2024
Kabul Tarihi: 11 Aralık 2024

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal of Modern Turkish History Studies
XXIV/49 (2024 Güz/Autumn), ss. 775-806

DOI: 10.18244/ctad.1531973

Araştırma Makalesi / Research Article

ANTALYA MINTIKASI MAARİF EMİNLİĞİ VE MAARİF EMİNLERİ (1926-1931)*

Muhammet GÜÇLÜ**

Öz

Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği, Maarif Eminleri Talimatnamesi gereği 1926-1931 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Çalışmada Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği ile Antalya'da görev yapan maarif eminlerinin kısa hayat hikayeleri ve emelik dönemlerinde yaptıkları faaliyetler üzerinde durulmuştur. Ülke genelinde önce altıncı sonra dokuzuncu sırada yer alan Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği'nde muallim, gazeteci, Edirne Maarif Müdürü İsmail Habib Bey (Sevük) ile Ankara eski Maarif Müdürü ve Bakanlık Birinci Sınıf Umum Müfettişi Ali Rıza Bey (Esen) görev yapmıştır. İsmail Habib Bey'in görev süresi bir yıl kadar sürmüştür. Bu sırada eğitim-öğretim işlerinin yanında muntıkada bulunan Burdur ve Isparta vilayetlerinde inceleme yaptığı görülmektedir. Görevine tam ısınmadan 14 Haziran 1927 tarihinde Ragıb Nureddin'in yerine Adana Maarif Eminliği'ne atanmıştır. Maarif Eminliği kaldırılana kadar 1927-1931 yılları arasında Adana Maarif Emmini olarak görev yapmıştır. Ali Rıza Bey'in Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği döneminde eğitim işlerinin yanında Antalya surlarının Belediye tarafından yıkılması ile muntıkada bulunan eski eserlerin tespiti ve korunması hakkında çalışmalar yapılmıştır. 1930 yılı Ekim ayında yapılan olaylı Antalya Belediye seçimleri üzerine Antalya'ya bir günlük inceleme ziyaretinde bulunan Gazi Mustafa Kemal Paşa, 11 Şubat 1931 tarihinde Taşucu'ndan Başvekil İsmet Paşa'ya çektiği telgrafında Antalya Maarif Emmini Ali Rıza Bey'in siyasi işlere bulaştığını ve görevden alınması gerektiğini belirtmiştir. Bu durumda Ali Rıza Bey 1927-1931 yılları arasında Antalya Maarif Emmini olarak görev yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Maarif Eminliği, Mustafa Necati Bey, Antalya Maarif Eminliği, Eğitim, Cumhuriyet Dönemi.*

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğretim Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
(e-posta: mguclu@akdeniz.edu.tr), (Orcid: 0000-0001-5590-8743).

MAARİF EMİNLİĞİ OF ANTALYA REGION AND MAARİF EMİNLERİ (1926-1931)

Abstract

Antalya Maarif Eminliği (Educational Administration of Antalya) was engaged between 1926 and 1931 by force of Regulations of *Maarif Eminleri*. In this study, *Antalya Maarif Eminliği* and the life stories of *Maarif Eminleri* (Administrator of Education) working in Antalya and how they carried out the activities during their period of responsibility are emphasized. Edirne Education Director İsmail Habib Bey (Sevük) was a teacher, journalist, and Ankara former Education Director and First-Class General Inspector of the Ministry Ali Rıza Bey (Esen) worked in the *Maarif Eminliği* of Antalya Region, ranked first in the sixth and then in the ninth place throughout the country. İsmail Habib Bey worked for about a year. Meanwhile, in addition to his education and training activities he has made some investigations in the provinces of Burdur and Isparta, which are in the same district. Before he got used to his duty, he was appointed to *Maarif Eminliği* of Antalya to replace Ragıp Nureddin on 14 June 1927. Until the *Maarif Eminliks* were abolished, he served as Adana *Maarif Emmini* between 1927 and 1931. During Ali Rıza Bey's duty, besides his educational works, studies were carried out on the demolition of the Antalya walls by the municipality, identification, and preservation of ancient monuments in the district. Gazi Mustafa Kemal Pasha, who paid a one-day inspection visit to Antalya following the eventful Antalya Municipal elections held in October 1930, sent a telegram from Taşucu to Prime Minister İsmet Pasha on 11 February 1931 and stated that Ali Rıza Bey, *Maarif Emmini* of Antalya, was involved in political affairs and should be dismissed. Ali Rıza Bey served as Antalya *Maarif Emmini* between 1927-1931.

Keywords: *Maarif Eminliği, Mustafa Necati Bey, Antalya Maarif Eminliği, Education, Republican Period.*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Mahmut ile çağdaş eğitim kurumları faaliyete geçirilmeye başlanmıştır. II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemlerinde ise eğitim alanında daha çok düzenlemelerin yapıldığı idadi, sultani ve sanat okullarının yaygınlaştırıldığı görülmektedir. Milli Mücadele döneminde başlanan eğitim alanındaki çalışmalara Cumhuriyet devrinde devam edilmiştir. Sözü edilen çalışmalar sırasında Mustafa Necati Bey gibi bazı bakanların adının öne çıktığı görülmektedir. Maarif Vekili Mustafa Necati Bey döneminde eğitim alanında yeni yaklaşımlar sergilendi ve buna bağlı olarak bazı hukuki düzenlemeler yapıldı. Mustafa Necati Bey hukukçu kimliği ile eğitim alanında hukuki düzenlemeler yapmasıyla öne çıkan bir bakan oldu. Bu nedenle 22 Mart 1926 tarihli Maarif Teşkilatı Kanunu'nun 20. maddesi gereği hazırlanan Maarif Eminleri Talimatnamesi, Maarif Vekaleti'nin 29 Ağustos 1926 tarihli teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nin 29 Ağustos 1926 tarihli ictimaında tasvib ve kabul edilmiştir. Kararda Reisicumhur Mustafa Kemal, Başvekil İsmet, Maarif Vekili Mustafa Necati ve imzada bulunmayan Müdafaa-i Milliye Vekili hariç diğer vekillerin imzası bulunmaktadır. Karar 15 Kanunuevvel/Aralık 1926 tarihli Resmi Ceride'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir (Ek-I).

Talimatnameye göre Türkiye maarif teşkilatı bakımından müteaddid vilayetlerden oluşan mıntıkalara ayrılmıştır. Mıntika merkezinde bulunacak Maarif Emini, Maarif Vekili ve maarif işlerinin mıntıkada en yüksek mercidir. Maarif Eminlerinin eğitime ilişkin görevlerinin yanında “*Asar-ı atika ve nefisenin hüsn-ü muhafazası için tedbirler almak, mıntika dahilindeki vilayetlere ait harsi, coğrafi, sıhhi, iktisadi malumatı cem' etmek, mıntika dahilindeki vilayetlerin umumi ve maarif haritalarıyla nüfusunu, mekteplere müdavim ve tahsil çağındaki çocuklara ait istatistikleri tanzim etdirmek*” gibi görevleri bulunmaktadır. Maarif Eminleri Darülfünun'dan gayri yüksek mektepleri doğrudan doğruya ve diğer vekaletlere mensup mektepleri vekaletten alacakları emir üzerine teftiş edebileceklerdir. Talimatnamenin 17. maddesine göre Maarif Emini mıntıkasında Maarif Vekili'nin bütün maarif işlerinde mümessili konumundadır.¹ Yine talimatnamenin 37. maddesine göre her mıntika merkezinde Maarif Emini'nin riyaseti altında bir Maarif Meclisi oluşacaktır. Maarif Eminliği Talimatnamesi ilk yayınladığında 46 maddeden oluşmaktadır.²

Talimatname Maarif Eminlerinin 1927 yılı toplantısında yeniden düzenlenmiş ve bazı ilavelerle 47 madde olarak kaleme alınmıştır. Sonraki yıllarda başka düzenlemeler de yapıldığı bilinmektedir. Mustafa Necati Bey

1 Resmi Ceride, S. 533, 15 Kanunuevvel 1926, 2235-2238.

2 Resmi Ceride, S. 534, 16 Kanunuevvel 1926, 2240-2241.

üzerine yapılan bir çalışmada Maarif Vekaleti'nin Maarif Eminliklerini ülke çapında 13 mıntıkada kurması ile taşra teşkilatını denetim altına almayı ve etkili bir idare kurmayı amaçladığı ileri sürülmektedir.³ Bu çalışmanın dışında Mustafa Necati Bey, Maarif Eminliği'nin kurulması, Dünya'daki örnekleri ile karşılaştırılması, Türk eğitim sistemi içindeki yeri ve önemi hakkında çalışmalar da yapılmıştır.⁴ Maarif Eminliği mıntıklarından Adana⁵ ve Trabzon⁶ mıntıkası üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. Çalışmamızda tekrara düşmemek adına burada Maarif Eminliği'nin kuruluş sürecini ve amacını uzun uzun anlatmayacağız, çünkü bu bilgiler Ayşegül Şentürk, Muzaffer Deniz gibi akademisyenlerin çalışmalarında bulunmaktadır. Çalışmamızda Maarif Eminliği bütünü içinde yer alan Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği ile burada görev yapan Maarif Eminleri üzerinde duracağız.

1. Antalya Maarif Eminliği'nin Kurulması ve Faaliyetleri

İcra Vekilleri Heyeti'nin 29 Ağustos 1926 tarihinde kabul ettiği ve 15 Aralık 1926 tarihinde Resmi Ceride'de yayınlanan Maarif Eminleri Talimatnamesi'nin ekinde yer alan Eminlik Mıntıkları başlığı altında Ankara, İstanbul, İzmir, Trakya, Konya, Antalya, Adana, Sivas, Trabzon, Erzurum, Elaziz, Van, Gaziayıntab adlarında 13 mıntika kurulduğu (Ek-II) görülmektedir. Altıncı sırada yer alan Antalya mıntıkası ise Antalya, Isparta, Burdur vilayetlerini kapsamaktadır.⁷ Sonraki yıllarda mıntıklar ve sırasıyla ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin Antalya Mıntıkası talimatname ilk yayınlandığında altıncı sırada iken Maarif Eminlerinin 1927 toplantısında yapılan düzenlemeye göre dokuzuncu sırada olduğu görülmektedir.⁸ Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği'nde İsmail Habib (Sevük) ile Ali Rıza Bey (Esen) görev yapmıştır. 1926-1931 yılları arasında uygulanan Maarif Eminliği sisteminde Antalya mıntıkasında toplam iki maarif emini olduğu görülmektedir.⁹

3 Mustafa Eski, *Cumhuriyet Döneminde Bir Devlet Adamı Mustafa Necati*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1999), 123.

4 Ayşegül Şentürk, "Mustafa Necati Bey'in Bir Eğitim Projesi: Maarif Eminliği", *Belgi* 6 (Yaz 2013/II): 743-754; Muzaffer Deniz, "Türk Milli Eğitiminde Bir Yerinden Yönetim Örneği: Maarif Eminlikleri", *Asos Journal* 22 (2016): 109-117; Sefer Ada, Z. Nurdan Baysal, Senem Seda Şahenk Erkan, "Comparaison Entre les Applications du Ministere Provincial de la Turquie et les Academies de France", *Turkish Studies* 9, 11 (2014): 17-30.

5 Sadık Can, "Cumhuriyet Döneminde Adana'da Eğitim (1923-1950)" (Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2006), 55-74.

6 M. Serhan Yücel, "Trabzon Maarif Eminliği Vilayetlerinde İlköğretim (1926)", *Karadeniz Araştırmaları*, XX, 80 (2023): 1004-1027.

7 *Resmi Ceride*, S. 534, 16 Kanunuevvel 1926, 2241.

8 Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti, *Maarif Eminleri 1927 Senesi İctimai Mukarreratı*, (b.y.y: Maarif Vekaleti Yayını, b.t.y.), 40.

9 Muzaffer Deniz, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Antalya Şehrinde Eğitim (1923-1950)" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2004), 35-36.

15 Aralık 1926 tarihinde Maarif Eminleri Talimatnamesi Resmi Ceride’de yayınlanmadan önce Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği görevine İsmail Habib Bey atanmıştır. Bu konu hakkında Maarif Vekili Mustafa Necati Bey, Başvekâlet Celilesine yazdığı yazıda “*Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği’ne Edirne Maarif Müdürü İsmail Habib ve Edirne Mıntıkası Maarif Eminliği’ne İstanbul Maarif Müdürü ve Maarif Emin Vekil Nail Reşid Bey’lerin tayinine dair iki kıta kararname merbuten takdim kılındı*” demektedir. Bunun üzerine Türkiye Reiscumhuru Gazi Mustafa Kemal Paşa, Başvekil İsmet Paşa ve Maarif vekili Mustafa Necati Bey imzalı ve 15 Eylül 1926 tarihli kararnamenin birinci maddesinde “*Ahiren kanun-u mahsus mucibince teşkil olunan Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği’ne Edirne Maarif Müdürü İsmail Habib Bey yetmiş beş lira maaşla tayin edilmiştir*” (Ek-III) denilmektedir.¹⁰ Atama kararnamesinden sonra hemen Antalya’ya gelerek görevine başlayan İsmail Habib Bey ile Antalya gazetesi bir röportaj yapmıştır. Söz konusu mülakat “*Maarif Eminimizle Mülakat*” başlığı ile gazetenin 23 Aralık ve 26 Aralık 1926 tarihli nüshalarında yayınlanmıştır. Yaptığımız bütün araştırmalara ve konuyla ilgililerle yaptığımız temaslara rağmen gazetenin nüshalarına ulaşılamamıştır. Bu mülakatı söz konusu nüshaları gören bir kaynaktan aktarıyoruz. Antalya gazetesinin 23 Aralık 1926 tarih ve 1355 nolu nüshasında “*Maarif Eminimizle Mülakat*” başlıklı yazı olarak yayınlanmıştır. Burada Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği’ne bağlı olan Burdur konu edilmektedir.

Gazetenin “*Gezdiğiniz yerlerde mektepleri ve maarif hayatını nasıl buldunuz?*” sorusundan İsmail Habib Bey’in Maarif Eminliği mıntıkasını oluşturan Burdur ve Isparta’yı görev yeri Antalya’ya gelirken incelediği veya görevine başlamasını müteakip hemen kendisine bağlı vilayetlere incelemek için gittiği anlaşılmaktadır. İsmail Habib Bey, Burdur’u “*doğan şehir*” olarak niteler, yangın ve zelzelelerden arta kalmış beldenin sokaklarının çapraşık, evlerinin çoğunun kerpiç ve teneke, halkı çalışkan, güzel bir planı olduğunu, fakat yeni yapılan evlerin alt katlarının kargir, üst katlarının ahşap olmasını bir türlü anlayamadığını belirtir. Burdur’un ekonomik hayatına ilişkin Fahrettin Ağa ismindeki Belediye Reisi’nin 25000 lira sarf ederek bir tuğla ve kiremit fabrikası kurduğunu, ama usta olmadığı için fabrikanın üç yıldan beri işlemediğini ilave eder. Antalya gazetesinin 26 Aralık 1926 tarih ve 1357 nolu nüshasında yer alan “*Maarif Eminimizle İkinci Mülakat*” başlıklı röportajda ise Antalya Maarif Eminliği mıntıkasında yer alan Isparta’nın konu edildiği görülmektedir. İsmail Habib Bey, Isparta’da halıcılığa dair “*Isparta halıcılık beldesi, tabii bütün halılarımız burada dokunuyor*”, ben halıcılığı eskiden bakırcılık gibi yekpare bir sanat (zanaat) sanırdım, burada yüncülük, ipekçilik, tezgâhçılık, resimcilik, modelcilik, boyacılık gibi birçok sanatların el ele

10 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.11.1.0./27.33.17., 3, 5.

vermesinden sonra halıların imal edildiğini gördüm demektir. Halıcılığın belde kadınının en önemli uğraş alanı olduğunu, Anadolu’da olduğu gibi burada kahvelerin dolu olmadığını, Isparta’da hem kadının hem de erkeğin çalıştığını belirtir.¹¹

Antalya gazetesinde yer alan “*Maarif Eminleri İctimai*” başlıklı haberde Maarif Eminleri toplantısının Haziran ayının ikisinde (1927) Ankara’da vuku’ bulacağı bildirilmektedir.¹² Bu toplantıya doğal olarak Antalya Maarif Emni İsmail Habib Bey de katılacaktır. Ankara’da yapılan Maarif Eminleri toplantısını müteakiben Antalya’nın da içinde bulunduğu bazı maarif eminlerinin görev yerinin değiştiğini görüyoruz. Maarif Vekili Mustafa Necati Bey, Başvekalet Celilesine yazdığı yazıda “*Antalya Mıntıkası MaarifEmini İsmail Habib Bey’in Adana MaarifEminliği’ne ve mumaileyhden münhal kalan vazifeye de Birinci Sınıf Müfettiş-i Umumilerinden Ali Rıza Bey’in naklen tayinlerine dair iki kitadan ibaret olan kararname leffen takdim kılınmıştır*” demektir. Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa, Başvekil İsmet Paşa ve Maarif Vekili Mustafa Necati Bey imzalı ve 14. 6. 1927 tarihli kararnamenin birinci maddesinde “*Adana Mıntıkası Maarif Emini Ragıb Nureddin Bey’in İlk Tedrisad Müdür-ü Umumiliği’ne naklen tayini hasebiyle mumaileyhden münhal kalan mezkur vazifeye Antalya Maarif Emini İsmail Habib Bey’in ve mumaileyhden inhilal eden vazifeye de Vekalet Birinci Sınıf Müfettiş-i Umumilerden Ali Rıza Bey’in naklen tayinleri tensib kılınmıştır*” (Ek-IV) denilmektedir.¹³

Cumhuriyet gazetesi Maarif Eminleri toplantısı münasebetiyle 1927 yılının Haziran ayında Ankara’ya gelen Antalya Mıntıkası Maarif Emni ile “*İsmail Habib Bey’le Antalya Hakkında Bir Mülakat*” adlı bir röportaj yapmıştır. Bu toplantıdan sonra Adana Maarif Eminliği’ne atanan İsmail Habib Bey’in yerine Ali Rıza Bey atanmıştır. İsmail Habib Bey sözlerine Antalya’nın coğrafi konumundan bahsederek başlamıştır. Körfezin batı tarafında bulunan Antalya, Tanrı tarafından güzel olarak yaratılmış, oraya bütün lütufları bahş eylemiştir. İklimi kışın göbeğinde ılık, ziyalı bir bahar havası gibidir. Lakin yazın iki ay cehennem sıcakları hüküm sürer. Antalya’da toprak çok verimli olup diktiğin portakaldan iki sene sonra mahsul alabiliyorsun diyor. Düden adlı çayın suyu Sakarya ve Meriç’ten daha çoktur. Bu çaydan her biri bir değirmen çevirecek suya sahip on iki kol ayrılıyor. Düden çayının bu kollarına Antalya’da genelde “*Yedi Arıklar*” denildiğini burada ifade edelim. Kolların denize döküldüğü yerlerde oluşan şelalelerden Frenk mühendisleri elektrik üretilebileceğini, bununla yüzlerce fabrikanın yanında Konya’ya kadar tren işletilebileceğini belirtirler. Cumhuriyet gafil mazinin elinden vatan

11 Zeki Gezer, “İsmail Habib Sevrük’ün Hayatı ve Eserleri” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001), 318-319.

12 *Antalya*, 26 Mayıs 1927, 2.

13 BCA, 30.11.1.0./32.12.13., 3, 8.

namına geniş bir harabe aldı. Antalya ve havalisi de bu harabenin en metruk kısımlarındandır. Belde denizin kıyısında kurulduğu halde denize küskün bir hali vardır. Çünkü evlerin ancak onda biri deniz görüyor. Kale surları sizi denizden ve Dünya'dan tecrit ediyor. Güneş görmeyen sokakları dolambaçlı durumdadır. Ama burada hiç gürültü yoktur.

İsmail Habib Bey, Suriçinin “*sokaklarında dolaşırken kendimi hava değil tarih teneffüs ediyor sandım*” demektedir. Antalya’da ecnebi mektepleri ve ecnebi müesseseleri var mıdır sorusuna ise Akdeniz’in maviliğini çizmeleyen heyula aziz vatanımızın bu parçasına bakarak salyasını akıtmaktadır. Bütün Dünya bilsin ki Türkiye’nin nazarında “*Antalya diye bir şehir yoktur, Antalya bütün bir vatanıdır*” dedikten sonra “*Antalya’nın denizi çok derindir, oraya yuvarlanan bir daha çıkamaz!*” demiştir. Antalya’da milli şuurun her gün geliştiğini, ecnebi erkek mektebinde hiç talebe bulunmadığını, kız mektebinde ise bir İtalyan, bir Yahudi olmak üzere iki talebe bulunduğunu, hiçbir Antalyalının bu mekteplere çocuk göndermediğini, Türk Ocağı’nın ecnebi (İtalyan) hastanesinin yakınında bir muayenehane açtığını, doktor ve eczacıların fahri olarak görev yaptıklarını, halkın ise derhal buraya müracaata başladığını belirtir. İsmail Habib Bey Antalya’daki gelişmeler hakkında 300 bin liraya mal olan İskele’de beş katlı beton bina, son sistem olup elektrikli un fabrikası, onun üstünde güzel havuzları ve beton çizgileriyle Tophane Parkı, körfezin öteki cephesinde azimkâr bir Türk genci tarafından inşa edilen buz ve susam yağı fabrikası yapıldığını, şehri aydınlatmak için elektrik şirketinin faaliyete geçtiğini, beş altı ay sonra Düden’in suyunun Antalya’dan gecenin karanlığını kaldıracığını ilave eder. Antalya’nın asıl derdi kendini vatanın içlerine bağlayabilmektir. Ülke orayı çelik kollarıyla kucakladığı zaman Antalya yalnız gelişmeyecek bambaşka bir kıta olacaktır demiştir. Antalya Selçuklular zamanında vatanın en önemli iskelesi idi. Şimdi İstanbul ve İzmir’in müştereken yaptığı vazifeyi tek başına yapıyordu. Hindistan’ı batıya bağlayan en kısa yol oradan geçirdi. İstanbul ve İzmir’den sonra Antalya’nın ehemmiyetini koruduğunu, Anadolu’nun çok geniş bir kısmının Antalya’nın iktisadi hinterlandı olduğunu ilave etti. Ama Konya, Afyon ve Aydın hatları başka yerleri ayıltırken Antalya’yı bayılttığını belirtti. Antalya’ya şimdi hafta bir gün Seyr-i Sefai’nin küçük vapurları uğradığı zaman nefes alabildiğini vurguluyor.

Son olarak İsmail Habib Bey’e Maarif Eminleri toplantısından gazetelere hemen hemen hiç bilgi yansımadığını, maarif hayatımız açısından önemli olan bu toplantı hakkında malumat sorulmuştur. İsmail Habib Bey, Maarif Eminleri toplantısına katılanları tek tek sıraladıktan sonra toplantının yedi gün sürdüğünü, Maarif Vekili Mustafa Necati Bey’in tasarrufu ile gazetelere bilgi yansımadığını, bütün kararların kitap halinde basılmak üzere matbaaya verildiğini, yakında çıkınca herkesin kararları öğreneceğini, kararların özet olarak verilmesine bile ne vaktin ne de gazete sütunlarının yeteceğini belirttikten sonra maarife ayrılan bütçenin hiç artmadığını, “vatan

müdafaa ve şimendüfer ihtiyacını birinci safhada olduğunu, zayıf bir vatanda kuvvetli bir maarif yerine evvela kuvvetli bir vatan lazım” olduğunu, bu şartlarda Maarif Vekili Mustafa Necati Bey’in maarifi geliştirmek için çabalamaya devam ettiğini belirtir.¹⁴ İsmail Habib Bey’in belirttiği gibi 1927 yılı Maarif Eminleri toplantısı kararları aynı yıl içinde Maarif Vekaleti tarafından basılmıştır. Antalya Mıntıkası Maarif Emni İsmail Habib Bey’in iştirak ettiği toplantıyı karar tutanakları üzerinden biraz irdeleyelim.

1927 Maarif Eminleri Talimatnamesi gereği mutat Maarif Eminleri toplantısı 2 Haziran 1927 tarihinde Ankara’da Maarif Vekili (Mustafa) Necati Bey’in başkanlığında ilk toplantısını yapmıştır. Maarif Eminleri toplantısı 8 Haziran 1927 tarihinde son bulmuştur. Yapılan Sekiz toplantının kararları yayınlanmıştır. Maarif Eminleri toplantısına Bakanlık yetkilileri ile Mıntika Maarif Eminleri katılmıştır. Antalya Mıntıkası Maarif Emni olarak İsmail Habib Bey (Sevük) iştirak etmiştir. Maarif Eminleri toplantısı dokuz gündem maddesi ile toplanmıştır. İlk toplantıdan sonra gündeme on madde daha eklenmiştir. Bu sırada dört encümen kurulmuştur. Bunlar İlk mektep muallimlerinin yetiştirilmesi, Orta mektep mezunlarına açılacak kurslar, Orta mektep imtihan talimatnamesi ile Maarif Eminleri Talimatnamesi’nin tadilatı ve Halk okutmaları, Halk Konferansları, Tetkik-i tetetbu seyahatleri adı altında idi. Halk okutmaları, Halk Konferansları, Tetkik-i tetetbu seyahatleri adlı dördüncü encümen İhsan, İsmail Habib, İhsak Rafet ve Reşit Beylerden oluşturuldu. Görüldüğü gibi Antalya Mıntıkası Maarif Emni İsmail Habib Bey, dördüncü encümende görev alıyordu. Encümen toplantılarına geçilmeden evvel Maarif emni mıntıklarının durumu hakkında izahat vermişlerdir. Ama bu kısım tutanaklar yayınlanmadığı için kayıtlardan diğer mıntıklar gibi Antalya mıntıkası Maarif Emni İsmail Habib Bey’in ne söylediğini bilemiyoruz. Ayrıca Maarif Vekaleti yetkilileri tarafından bu sene yapılacak icraat hakkında bilgi verildikten sonra her encümen kendi mevzuunu görüşmek üzere toplantılara devam etmiştir. Toplantılar sonunda Maarif Eminleri Talimatnamesi 47 madde olarak yeniden düzenlenmiştir. Eminlik mıntıkları yine sıra nosu verilmeden yazılmıştır. Burada Antalya, Isparta, Burdur vilayetlerinden oluşan Antalya mıntıkası dokuzuncu sırada yer almıştır.¹⁵

Antalya gazetesinde yer alan “*Antalya Mıntıkasında Yeni Maarif Gayeleri*” adlı yazıdan anladığımıza göre İsmail Habib Bey zamanında planlanan Antalya Merkez İlk Tedrisat Müfettişi ve Kurs Nazırı Niyazi (Recep, Aksu) Bey’in sorumluluğunda ilk mektep muallimlerine iki ay süren bir kurs düzenlenmiştir. Kursun bitiminde 26 Ağustos 1927 Cuma günü Ana Mektebi bahçesinde bir gece eğlencesi düzenlenmiştir. Eğlenceye kursa katılan muallimlerin yanında Antalya Mıntıkası Maarif Emni Ali Rıza Bey, Antalya Merkez İlk Tedrisat Müfettişi Niyazi Bey, Maarif Müdürü Aziz Bey,

14 *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1927, 3.

15 Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti, *Maarif Eminleri 1927 Senesi*, 1-3, 22-40.

muallimlerden adı bir şekilde zikr edilen Varsak köyü muallimi Cemal Bey, Solak köyü muallimi Süleyman Sırrı Bey, gösteri yapan talebelerden Hancı oğlu Mustafa Bey'in kerimesi Aişe Şemsek Hanım katılmışlardır. Gecede ilk söz Antalya Mıntıkası Maarif Emni Ali Rıza Bey'e verilmiştir. Görevinin ikinci ayının sonunda muallimlere hitaben yaptığı konuşmada “*Maarifin kudsiyeti ve kurs müdaviminin memleketin şiddet-i sabıka mukavemet suretiyle vazifelerine olan derece-i merbutiyelerinden ve kursdan aldıkları intibahla vazifelerini bi-hakkın ifa edeceklerine emin ve mutmain bulunduğundan bahs ederek kurs heyet-i talimiye ve idare vazifelerini ifa eden muallimlerle Müfettiş Niyazi Bey'e de beyan-ı memnuniyet eylemiştir.*”¹⁶

Ali Rıza Bey'in Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği döneminde Antalya Maarif Müzesi'nin faaliyetlerine ilişkin Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde bazı belgeler bulunmaktadır. Antalya Maarif Müzesi Müdürü Süleyman Fikri Bey'in Maarif Vekaleti Celilesi Canib-i Alisine hitabıyla 27. 8. 1928 tarihli yazısında Asar-ı Atika Müzeler Dairesi'nin 19. 8. 1928 tarihli yazısına “*Alaiye'nin Gazipaşa nahiyesindeki asar-ı atikanın tedkiki için zaruri olan elli lira kadar bir harcırahın ihtiyaç olduğu maruzdur efendim*” şeklinde cevap verdiği görülmektedir.¹⁷ Süleyman Fikri Bey'in cevabi talebi Antalya Maarif Emni Ali Rıza Bey tarafından Maarif Vekaleti'ne şöyle aktarılmıştır. Türkiye Cumhuriyet'i Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği tarafından Maarif Vekaleti Celilesi'ne 30 Eylül 1928 tarihli ve Mıntıkası Maarif Emni imzalı (Ali Rıza) yazıda “*Antalya Vilayeti civar kura ve kazalarının asar-ı atika bulunan bazı yerlerinde hafriyat ve tahribat yapıldığı haber alındıkça mahallinde görmek ve tedkikatda bulunmak üzere Müze Müdürü (Süleyman) Fikri Bey'in şunun bunun arabasıyla veya kendi tarafından araba tedarik ederek gitmektedir. Bu gibi ahvalde mesarif-i zaruriyesine medar olmak üzere yüz liralık bir havalenin irsaline, olmadığı takdirde evvelce gönderilen masraf tahsisatına harcırahının tesviyesi hususuna emr ve müsaideniz-i vekaletpenahileri müsterhamdır efendim*” denilmektedir.¹⁸

Antalya Maarif Emni'nin bu talebine Maarif Vekaleti Asar-ı Atika müsveddesine göre cevap verilmiş ve 9. Mıntıkası Antalya Maarif Eminliği'ne M. L. imzası ile yazılan 14 Teşrinievvel/Ekim 1928 tarihli yazıda “*Antalya ve Silifke havalisinde bulunan asarı tedkik ve teftiş etmek ve buradan kabil-i nakil olanları toplamak üzere Müze Müdürü'ne verilmek üzere seksen lira harcırah havalesi derdest-i irsaldır efendim*” denilmektedir. Söz konusu evrakın Antalya'ya sevk tarihi ise 15 Teşrinievvel/Ekim 1928 idi.¹⁹ Yine aynı yıl içinde kaydına mutabıktır ibaresi ile Antalya Müze Müdürü Süleyman Fikri imzalı 1 Mayıs 1928 tarihli Antalya Maarif Müze Dairesi'nin 1928 Senesi Nisan

16 Antalya, 29 Ağustos 1927, 1-2.

17 BCA, 180.9.0.0./31.168.3., 4.

18 BCA, 180.9.0.0./31.168.3., 3.

19 BCA, 180.9.0.0./31.168.3., 2.

Ayına Ait Tahakkukat ve Tediye Cedveli hazırlandığı görülmüştür. Buna göre toplam olarak evvelki ayların tahakkukatı 1433 lira, bu ayın tahakkukatı 125 lira, icmali/genel toplam ise 1558 lira idi. Tediyeatta tahakkuka uygun olarak yapılmıştır. Yani tahakkukat ile tediyeat evvelki aylar, bu ay ve icmali aynı idi. Tahakkukat ve tediyeat işlemleri maaş, ücretler, tahakkukat-ı fevkalade, masraf kalemleri altında yapılmıştır. Çizelgede makam ücreti, ecnebi mütehasşisleri, tesisat, inşaat ve tamirat faslı olduğu halde herhangi bir işlem yapılmamıştır. Ayrıca bu ay zarfında gelen havalenamelerin miktarı başlığı altında bu ay (Nisan) sonuna kadar alınan havalename miktarının 646 lira, ay sonuna kadar sarf olunan meblağın 125 lira, henüz sarf edilmeyen miktarın ise 561 lira olduğu belirtilmektedir. Bunlara ilaveten Müze masrafının 164 lira, kitaphane masrafının ise 19 lira olmak üzere toplam 183 lira harcama gösterilmektedir.²⁰

Süleyman Fikri imzalı Antalya Maarif Müze Dairesi'nin bu yazısı Türkiye Cumhuriyeti Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği'nin 6. 5. 1928 tarihli yazısıyla Maarif Vekaleti Celilesine gönderilmiştir. Maarif Emni (Ali Rıza) imzasıyla gönderilen söz konusu yazıda “*Antalya Maarif Müzesi'nin Nisan (1)928 tahakkukat ve tediyeat cedvelinin leffen takdim kılındığı maruzdur efendim*” denilmektedir.²¹ Kaydına mutabıktır ibaresi ile 3. 9. 1928 (Rakam Arapça değil) tarihinde Süleyman Fikri imzalı ve mühürlü Antalya Maarif Müze Dairesi'nin 1928 senesi Eylül ayına ait tahakkukat ve tediyeat cetveline göre evvelki ayların tahakkukatı-tediyeatı 421 lira, bu ayın tahakkukatı-tediyeatı 140 lira, yekün ise 562 liradır. Tahakkukat ve tediyeatın maaş, ücretler, tahakkukat-ı fevkalade, masraf kalemlerinde yapıldığı görülmektedir. Çizelgede olduğu halde makam ücreti, ecnebi mütehasşisler, tesisat, inşaat ve tamirat faslında işlem yapılmamıştır. Ayrıca bu ayın sonuna kadar (Eylül) irsal olunan havalenamenin miktarının 2147 lira, sarf olunan meblağın 140 lira, henüz sarf edilmeyen meblağın miktarının ise 2006 lira olduğu belirtilmektedir.²²

Ali Rıza Bey'in Antalya Maarif Eminliği döneminde şehirde yaşanan belki de en önemli konu Antalya surlarının Belediye tarafından yıkılması konusudur. Antalya surları 1914 yılında Tophane kısmından yıkılmaya başlanmıştır.²³ Birinci Dünya savaşı, çeşitli tartışmalar ve İtalyanların konuya dahil olması gibi sebeplerden zaman zaman yıkılma işleminin durdurulduğu görülmektedir. Cumhuriyet döneminde eskiden olduğu gibi şehir hava alsın diye surların yıkımı işlemi yeniden başlamıştır. Bu seferde Maarif Eminliği, Vilayet ve Belediye arasında birçok yazışma yapılmıştır. Yazışmalar neticesinde Belediye surları yıkmakta ısrarcı olunca Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi'nin 3. maddesi gereği oluşturulan komisyonca Belediye tarafından yıkılmak istenen

20 BCA, 180.09.0.0./31.167.12., 4.

21 BCA, 180.09.0.0./31.167.12., 3.

22 BCA, 180.09.0.0./31.167.12., 2.

23 Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi*, (İstanbul: 1338-1340), 39; Mazlum Emin Adıson, *Antalya'nın Kara Günleri*, yay. haz. Galip Alçitepe, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2012), 12.

kaleler hakkında tereddüd ve ihtilafı mucip olan kısımları selahiyetle tetkik ve tenviri için Antalya Maarif Eminliği 20. 10. 1929 tarihli yazısı ile Maarif Vekaleti'nden Asar-ı Atika Müfettişi talep etmiştir. Bunun üzerine dönemin tanınmış Arkeologları olan Aziz Bey (Ogan) ile Remzi Oğuz Bey (Arık) Asar-ı Atika Müfettişi olarak Antalya'ya gönderilmiştir.

Antalya Müzesi arşivinde saklanan Asar-ı Atika Müfettişleri düzenledikleri raporda Antalya surları hakkında “*Antalya kasaba surları muhtelif devirlerin mahsulü olmak ve hassatsan Selçukilere ait müteaddit kitabeleri havi bulunmak itibariyle çok mühimdir*” demektedirler. Antalya Maarif Eminliği'nin konu hakkında tavrını ise “*Bu işe dair olan Eminlik dosyasının tetkikinde surların hedim meselesinin Eminlik ile Belediye arasında uzun münakaşalar cereyan ettiğine ve Eminlik makamının Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi'nin ahkamı mevzuatının behemehal tatbiki hususunda büyük bir enerji gösterdiğine şahit oldum*” diye yazılmaktadır. Nizamnamenin beşinci maddesi gereği kale ve sur duvarları ile sair yapıların yıkılma tehlikesinden dolayı civardaki yerlere tehlike yaratacağından ve nizamnamenin üçüncü maddesi gereği oluşturulacak komisyonun nezareti altında bazı kayıt ve şartlara uygun hareket edilmek şartıyla surların tehlikeli kısımlarının kaldırılmasına izin verilmektedir. Eminlik makamının isteği üzerine refakatinde Müze Müdürü (Süleyman Fikri Bey) olduğu halde iç ve dış kaleler tetkik ve muayene edildi. Yıkılmak üzere olan veya Belediye tarafından yıkılan, tamamen yıkılmasında mahsur olmayan kısımların ekteki harita üzerinde kırmızı renkle işaretlendiği, fotoğraflarının tespit edildiği belirtilmektedir. Belediye yıkımları umumi sıhhat adına yaptığını ısrarla söylese de bu işlemin surların taşının satılması, ortaya çıkacak arsaların şahıslara satışından gelir temin edilmesi amacına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Sağlık ve umumi menfaat gözetilmiş olsaydı Belediye'nin yıkılan yerlerde yeniden evler yapılmasına mani olması gerekirdi. Oysaki fotoğrafta da görüldüğü gibi surların sanat değeri yüksek kapılarından birisi olan Hadrian Kapısı'nın bitişiğinde Belediye tarafından gelir getirmek amacıyla bir dükkan yapılmıştır. Asar-ı Atika Nizamnamesi'nin 8. maddesine mugayir olduğundan halen boş olan dükkanın derhal yıkılması lazım gelir denilmektedir. Maarif Müzesi Müdürü Süleyman Fikri Bey'in oğlu Sadettin Ertem o dönem yaşananlar hakkında şöyle demekteydi. “*1930'ların hemen başıydı. Babam birkaç zamandır pek keyifsizdi.*” Bu durumun sebebini sorduğumda “*Oğlum yaşadığımız kentin binlerce yıllık surları Belediye tarafından yıktırılıyor. Ve ben kentin müze müdürü olarak buna engel olamıyorum, sizler de hiçbir şey görmüyorsunuz*” demiştir.²⁴ Antalya Maarif Müzesi Müdürü Süleyman Fikri Bey surların yıkımı konusunda çektiği sıkıntıları Maarif Emni Ali Rıza Bey ile beraber çekmiş olmalıdır.

24 Kayhan Dörtlük, “Trajik Bir Yok Ediliş Öyküsü; Melteme Kurban Giden Surlar”, *TAC Vakfı'nın 25 Yılı Anı Kitabı-Türkiye'de Risk Altındaki Doğal ve Kültürel Miras*, ed. Haluk Sezgin, (İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 2001), 165-166.

2. Antalya Maarif Eminleri

2.1. İsmail Habib (Sevük) Bey

1892 yılında Edremit doğumlu olan İsmail Habib Bey, Bursa İdadisi ile İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun (1912) oldu. 1914 yılında Kastamonu Sultanisi'ne Edebiyat ve Felsefe muallimi olarak atandı. İttihat ve Terakki Fırkası'nın orada çıkardığı Koroğlu gazetesinde yazmaya başladı. Bir ara kendisi Yeşil Ilgaz adlı gazetesini çıkardı ise de birkaç sayıdan sonra gazete kapandı.²⁵ İttihat ve Terakki döneminde İzmir'de açılan İdadi'de İkinci Müdür²⁶ ve Mustafa Necati Bey'in yöneticisi olduğu özel okulda muallimlik yaptı. İzmir'in işgali üzerine Balıkesir'de muallim ve İzmir'e Doğru (16 Teşrin-i sani (Kasım) 1335/1919-27 Haziran 1336/1920) gazetesinin son sayılarında başyazarlık yaptı.²⁷

İsmail Habib Bey hatıratında hayatının bu dönemini Mustafa Necati Bey, Vasıf Bey (Çınar) ve Balıkesir'de yayınladıkları İzmir'e Doğru gazetesi hakkında "*Ben alelacele imtihanları bitirerek İzmir'den Balıkesir'e kaçıp geldikten sonra, 1920 yazında, gazetenin başmakaleleri, her ikisinin daha vatani meşguliyetleri yüzünden bana bırakılmıştı*" diyor ve Güzel Belde (16 Haziran 1336/1920) ve İmanın Nuru (27 Haziran 1336/1920) adlı başmakalesinin bir örneğini veriyordu.²⁸ Oktay Gökdemir tarafından hazırlanan İzmir'e Doğru adlı çalışmada da bu nüshaları görmek mümkündür.²⁹ İsmail Habib Bey, Balıkesir'in işgali üzerine yeniden Kastamonu'ya döndü ve idadideki muallimlik görevinin yanında Tahir Karauğuz ve iki arkadaşı Hüsnü ve Hamdi Bey'lerin çıkardığı Açık Söz gazetesinin başına geçti. Sonra Ankara'da Yunus Nadi Bey tarafından çıkarılan Yeni Gün gazetesinde yazarlık yaptı.³⁰

İsmail Habib Bey, hatıratında Kastamonu'ya ilişkin Cihan Harbi'nden bir iki ay önce mektebi bitirip hayata atılırken Mart ayında İnebolu'ya gittiğini³¹, mektebin ardından ömrünün hemen hep Kastamonu'da geçtiğini, orada gençlerden pek çok öğrencisi olduğunu, 1922 yılı yazında Mustafa Kemal Paşa'yı Ankara'da Çankaya'daki Köşkü'nde ziyaretini anlatırken de "*yedi sekiz yıldır aralarında yaşadığım ve kendilerine en candan hemşerilerim*

25 Tahir Karauğuz, "İsmail Habib Sevük (1892-1954)", *Türk Büyükleri*: 23, 18, 32.

26 Yaşar Aksoy, *Bir Kent Bir İnsan*, (İstanbul: 1986), 157-158.

27 Muhammet Güçlü, "Milli Mücadele Döneminde İzmir'e Doğru Gazetesi Muhabiri Muvahhid Bey'in Akhisar-Afyon İzlenimleri (5-8 Mayıs 1920)", *İzmir Araştırmaları Dergisi* 2 (2015): 15-19.

28 İsmail Habib Sevük, *O Zamanlar*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981), 11-19.

29 *İzmir'e Doğru*, yay. haz. Oktay Gökdemir, (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2010), 344-345, 352-353.

30 Karauğuz, "İsmail Habib Sevük", 32.

31 İsmail Habib Sevük, *Yurttan Yazılar*, (Ankara: TC. Kültür Bakanlığı, 2002), 242.

gözüyle baktığım Kastamonulular .....” dediği görülmektedir.³² 1924 yılı yazından itibaren üç yıl Edirne Maarif Müdürlüğü görevini üstlendi. Sonra 1926 yılının ortalarında Maarif Eminliği Talimatnamesi'nin İcra Vekilleri Heyeti kararı olarak çıkması üzerine Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği görevine atandı.³³ İsmail Habib Bey, 1927 yılının ortalarında Maarif Eminleri toplantısı vesilesiyle Ankara'da Cumhuriyet gazetesine verdiği röportajda geçen “*Antalya Maarif Eminliği'nden Adana Maarif Eminliği'ne tayin edilen İsmail Habib Bey bu gün yeni Antalya Maarif Emmini Ali Rıza Bey'le birlikte muamelatı devr ve teslim eylemek üzere Antalya'ya müteveccihen şehrimizden hareket edecektir. ... Dün kendisiyle bir seneden beri bulunduğu (Antalya) hakkında uzun müddet görüştük*” ifadesi onun 1927 yılı Haziran ayı sonunda Adana Maarif Eminliği görevine nakledildiğini göstermektedir.³⁴

29 Haziran 1931 tarihinde Maarif Eminliğini kaldıran Maarif Eminliklerinin İlgası Hakkında Kanun kabul edilene kadar 1927-1931 yılları arasında Adana Maarif Eminliği görevini icra eden İsmail Habib Bey, sonra Galatasaray Lisesi'nde Edebiyat Muallimi olarak çalışmıştır. İsmail Habib Bey'in bu görevde iken 1931 yılı Ağustos ayında Türkçe ve Edebiyat muallimleri kursunda görev aldığını İcra Vekilleri Heyeti'nin 19. 3. 1933 tarihli kararından anlıyoruz. Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa, Başvekil İsmet Paşa, Maliye Vekili (Mustafa) Abdülhalik Bey, Maarif Vekili Dr. Reşid Galip Bey'in imzaları bulunan kararnamede “*2 Ağustos 1930'da açılan Türkçe ve Edebiyat muallimleri kursunda günde ikişer saattan 19 gün ihtisas dersleri vermiş olan eski Adana Maarif Emmini ve şimdi Galatasaray Lisesi Edebiyat muallimi İsmail Habib Bey'e, 1452 sayılı kanununun 15 nci maddesine göre 190 lira ücret verilmesi; Maarif Vekilliği'nin 18. 4. 1931 tarihli ..... tezkeresi, Maliye Vekilliği'nin 19. 3. 1933 tarihli ..... mütalaanamesi üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nin 19. 3. 1933 (tarihli) toplantısında kabul olunmuştur*” denilmektedir.³⁵ İsmail Habib Sevük, 1942 ve 1946 seçimlerinde Sinop Milletvekili olarak TBMM'ne girdi. 17 Ocak 1954 tarihide İstanbul'da vefat etti ve Merkez Efendi Kabristanı'na defnedildi. Edebiyata meraklı bir hukuk mezunu olan İsmail Habib Sevük'ün birçok eseri bulunmaktadır.³⁶

2.2. Ali Rıza (Esen) Bey

Muallim, gazeteci, maarif müdürü, maarif emini, mebus gibi görevler yapan İsmail Habib Sevük'ten sonra Antalya Mıntıkası'nın ikinci Maarif Emmini olarak Ali Rıza Bey atanmıştır. Ankara İdadisi muallimlerinden Mahir

32 İsmail Habib Sevük, *Atatürk'le Beraber*, yay. haz. Lütfü Tınç, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 72, 132.

33 Sevük, *O Zamanlar*, 144-147.

34 *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1927, 3.

35 BCA, 30.18.1.2./34.18.12.

36 Karauğuz, “İsmail Habib Sevük”, 18, 32.

İz hatıratında, mektep ve medrese görmüş, Darümuallimin-i Âliyye mezunu, muhtelif idadi ve sultanilerde hocalık ve müdürlük yapan Ayaşlı Ali Rıza Bey ile Halep'ten Ankara Sultanisi'ne nakledildiği zaman tanıştığını, onun I. Dünya Savaşı'nın son seneleri ile Milli Mücadele'nin başlarında Ankara Sultanisi'nde ikinci müdür olarak vazife gördüğünü, Erzurum Mahallesi'nde bulunan evlerinde her akşam yapılan toplantılara başkanlık ettiğini, İslam tarihini iyi bildiğini, edebi yönünün kuvvetli olduğunu, Hüseyin Vasıf Bey'in (Çınar) Maarif Vekilliği sırasında (1924) Kız Muallim Mektebi ile Kız Lisesi müdürü olarak görev yaptığını, İttihat ve Terakki'ye muhalif olduğunu, Prens Sabahattin'in hatırasına binaen oğluna Sabahattin adını verdiğini belirtir.³⁷ Mahir İz'in bu bilgisinden anlaşıldığı gibi Ankara eğitim camiasında Ayaşlı Ali Rıza Bey adında bir zat bulunmaktadır. Darümuallimin-i Aliyye mezunlarına bir göz gezdirdiğimizde ise 1321/1906 yılında Edebiyat Şubesi'nden mezun olanlar arasında Ayaş doğumlu Ali [Rıza] Efendi'nin adına rastlamaktayız. Görev yeri olarak Ankara Muallimlerinden olarak kaydedilmiştir.³⁸

Gülnaz Gezer'in Ankara Kız Lisesi üzerine yaptığı doktora çalışmasına göre Sakallı olarak bilinen Ali Rıza Bey (Esen) Kız Lisesi'nin ilk müdürü olarak 20. 11. 1923-31. 8. 1927 tarihleri arasında görev yapmıştır. Ayaşlı olan Ali Rıza Bey, Darümuallimin-i Aliyye'yi bitirdikten sonra Kırşehir, Ankara ve Halep idadisinde muallimlik, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Ankara Sultanisi'nde ikinci müdür olarak görev yapmıştır. Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara Sultanisi'ni ilk ziyareti sırasında onunla Latin harflerine geçilmesi konusunda görüşmüştür. Belki de bu görüşmeden dolayı Ankara Kız Lisesi açılınca 20 Kasım 1923 tarihinde müdür olarak atanmıştır. Ağustos 1924 tarihinde Ankara Maarif Müdür Vekili/Tedris Vekaleti'ne tayin olunmuştur.³⁹ 14. 6. 1927 tarihli kararnameye göre Maarif Vekaleti Birinci Sınıf Müfettiş-i Umumilerden Ali Rıza Bey, Antalya Maarif Eminliği'ne naklen atanmıştır.⁴⁰ Ali Rıza Bey, 14 Haziran 1927 tarihinde Bakanlık Birinci Sınıf Umumi Müfettişi olarak Antalya Maarif Eminliği'ne atandığına göre Ankara Kız Lisesi'ndeki müdürlük görevinden ayrılış tarihi belirtilenden daha önce olmalıdır.

27 Haziran 1927 tarihinde Cumhuriyet gazetesine bir röportaj veren İsmail Habib Bey'e ilişkin haberde “*İsmail Habib Bey bu gün yeni Antalya Maarif Emini Ali Rıza Bey’le birlikte muamelatı devr ve teslim eylemek üzere Antalya’ya müteveccihen şehrimizden hareket edecektir*” denilmesi yukarıda ki düşüncüyü teyit etmektedir.⁴¹ Antalya gazetesinde Temmuz ayının başında

37 Mahir İz, *Yılların İzi*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2022), 131-135.

38 Uğur Ünal, Togay Sekçin Birbudak, *İstanbul Dârümuallimini (1848-1924)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2013), 157.

39 Gülnaz Gezer, *Cumhuriyet'in İlk Kız Okulu Ankara Kız Lisesi (1923-1977)*, (Ankara: Palme Yayınevi, 2022), 48-49.

40 BCA, 30.11.1.0./32.12.13., 3, 8.

41 *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1927, 3.

“Ali Rıza Bey” adıyla yer alan haberde geçen “Antalya Maarif Eminliği’ne tayin kılınan Ali Rıza Bey dünkü gün Mersin Vapuruyla şehrimize gelmiştir” ifadesi onun Antalya’ya gelişini net olarak belirtmiştir.⁴² Yine bir başka doktora tezinde Cavit Binbaşıoğlu’na dayandırılarak Ali Rıza Bey’in 1928 yılında Antalya Maarif Eminliği’ne atandığı, soyadının da “Özkut” olduğu bilgisi yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı gibi doğru değildir.⁴³ Ali Rıza Bey Antalya Maarif Emmini olduğu zaman kendine bağlı Maarif Müzesi’nin müdürü ise Darümuallimin-i Aliyye Edebiyat Şubesi’nden sınıf arkadaşı Bosnalı Süleyman [Fikri] Bey olduğu görülecektir. Onun Maarif Eminliği döneminde Antalya Maarif Müzesi’ne ilişkin Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi’ne yansıyan bazı belgeler bulunmaktadır. Ayrıca Antalya surlarının Belediye tarafından yıkılması konusu Maarif Eminliği ile Belediye arsında uzun yazışmalara sahne olmuştur.

Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesinden sonra Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa ülkede iki büyük inceleme gezisi yapmıştır. İkinci gezi kapsamında bir gün Antalya’da inceleme yapan Gazi Mustafa Kemal Paşa Antalya’da yaşanan olayları değerlendirmiştir.⁴⁴ Şehrin basını bu ziyareti “Antalya Kısa Bir Bahtiyarlık Devresi Yaşadı” başlığıyla manşetine taşıdı.⁴⁵ 11 Şubat 1931 tarihinde Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından Taşucu’ndan Başvekil İsmet Paşa’ya çekilen telgraftan Ali Rıza Bey’in Ankara Maarif Müdürü iken kusurundan dolayı beş altı sene evvel görevinden azledildiğini öğreniyoruz. Antalya Maarif Eminliğine atama kararnamesinden de o zaman Maarif Vekaleti bünyesinde Birinci Sınıf Umumi Müfettiş olduğunu okuyoruz. 1927 yılının ortalarında Antalya Maarif Emmini olarak atandığını anlıyoruz. Bu veriler Ali Rıza Bey’in dört yıl Antalya Maarif Emmini olarak görev yaptığını göstermektedir. Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından Başvekil İsmet Paşa’ya çekilen üç maddelik telgrafta Antalya’da yaşanan olaylar ile sonra gelişen durumlar konu edinilmiş, üçüncü madde de ise Adana Maarif Eminliği’ne nakledilen İsmail Habib Bey’in (Sevük) (1927-1931)⁴⁶ yerine Antalya Maarif Emmini olan Ali Rıza Bey hakkında şöyle denilmektedir: “Antalya Maarif Emmini Ali Rıza Bey’le görüştüm. Akif Bey’i iltizam eden, menfi ruhlu bir adamdır. Bu zatın beş altı sene evvel kusurlarından dolayı Ankara Maarif Müdürlüğü’nden azlolunduğunu öğrendim. Bu zatın senelerce sonra daha yüksek ve mühim bir işin başında görülmesi şayanı tetkiktir. Her halde bu zat orada bulunmamalı ve eski mazuliyetini mucip mühim sebepler yoksa bile yine mühim işlerde ve yerlerde bulunması caiz görülmemelidir Efendim.”⁴⁷

42 Antalya, 3 Temmuz 1927, 1.

43 Deniz, “Türk Millî Eğitiminde Bir Yerinden Yönetim Örneği”, 198.

44 Gürbüz Tüfekçi, yay. haz., *Atatürk Seyahat Notları (1930-1931)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998), 67, 83.

45 *Resmî Antalya*, S. 172, 13 Şubat 1931.

46 Sevük, *Atatürk’le Beraber*, 84.

47 Tüfekçi, *Atatürk Seyahat Notları*, 122.

Bu telgraf üzerine Antalya Maarif Emini Ali Rıza Bey ile ilgili hemen işlemin başlatıldığını 25 Şubat 1931 tarihli Vakit gazetesinden öğreniyoruz. “*Antalya Maarif Emini*” başlıklı haberde Antalya Maarif Emini Ali Rıza Bey’in Vekalet emrine alındığını, hakkında tahkikatın devam ettiğini okuyoruz. Maarif Vekili (Esat Bey) gazeteye telefon ile verdiği mülakatta “*Ali Rıza Bey’in Vekalet emrine alınması mühim sebebe istinat etmemektedir. Biz elimizdeki kanunlara istinaden her vakit memurlarımızı muallimlikte istihdam edebiliriz. Ali Rıza Bey de bir muallimliğe tayin edilmiştir. Antalya Maarif Eminliği’ne henüz kimse tayin edilmemiştir*” demiştir.⁴⁸ Dört ay sonra Maarif Eminliği sistemi kaldırılırken Meclis’te yapılan görüşmeler sırasında Maarif Vekili Esat Bey, 11 Maarif Emini’nin neden Müfettiş olarak atanmasını tasarladıkları hakkında uzunca bilgi verdikten sonra “*Şimdi vaziyet karşısında geriye onbir arkadaşımız artıyor. İki tanesi de esasen münhaldir. Şimdiye kadar bu münhallerin yerine müfettiş bulamadığımız için tayin edememiştik. Bulsaydık edecektik*” demesi Antalya Mıntıkası’na yeni bir Maarif Emini’nin atanmadığını düşündürmektedir.⁴⁹ Ama kurumun boş kalamayacağı düşünülürse belki de yerine kısa süreliğine bir Maarif Emini Vekili atanmıştır. Şayet böyle olduysa bu vekil muhtemelen Antalya Maarif Müdürü olmalıdır. Ama II. Dünya Savaşı sırasında Maarif camiasından bir başka Ali Rıza Bey hakkında bilgiye rastlıyoruz. Bu da Tokat Maarif Müdürü olan Ali Rıza Uysal’ın Antalya Maarif Müdürlüğüne atanması üzerine yapılan işlem hakkında bir İcra Vekilleri Heyeti kararıdır. Reisicumhur İsmet İnönü, Başvekil Şükrü Saraçoğlu, Maarif Vekili Hasan Ali Yücel imzasını taşıyan 8 Birinci Teşrin (Ekim) 1942 tarihli kararın birinci maddesinde “*Ali Rıza Uysal’ın Antalya Maarif Müdürlüğü’ne naklinden dolayı açılan Tokat Maarif Müdürlüğü’ne Siyasal Bilgiler Okulu İdare Muavini Abdullah Atal’ın 30 lira aylıkla tayini tensib edilmiştir*” denilmektedir.⁵⁰

3. Maarif Eminliği’nin Kaldırılması

Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübesinden sonra Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa, geniş katılımlı ve iki aşamalı uzun bir yurt gezisine çıkmıştır. İnceleme gezisi sırasında 10 Şubat 1931 tarihinde bir gününü Antalya’da geçirmiştir. Bu sırada Antalya mıntıkasının ikinci Maarif Emini olan Ali Rıza Bey ile görüştü. Taşucu’ndan 11 Şubat 1931 tarihinde Başvekil İsmet Paşa’ya çektiği telgrafta Ali Rıza Bey’den söz etti. Onun Antalya’da eski Ziraat Müdürü ve SCF’nın ikinci başkanı olan Akif Bey’i (Sarıoğlu)⁵¹ koruduğunu ifade ediyordu. Reisicumhur’un sözlerinden Ali Rıza Bey

48 *Vakit*, 25 Şubat 1931, 2.

49 *TBMM. Zabıt Ceridesi*, Fevkalade İctima, Dördüncü Devre, C. 2, Ondördüncü İnikat, 15. VI. 1931, 69.

50 *BCA*, 30.11.1.0./157.32.11.

51 Emine Gürsoy Naskali, yay. haz., *Celal Bayar Arşivinden Serbest Fırka Anıları*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2015), 40-41.

gibi bazı Maarif Eminlerinin siyasete karıştığı, SCF'nın destekçisi olduğu anlaşılmaktadır. Maarif Eminliği sisteminde Antalya gibi mıntıka merkezi olan vilayetlerde bir Maarif Emini bir de Maarif Müdürü bulunmaktadır. Bu durumda halkın nazarında bu durumda bir karışıklığa sebep olmuştur. İstanbul Liman Şirketi Müdürü Ahmet Hamdi Başar, Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Serbest Fırka denemesi sonra düzenlediği yurt gezilerine müşavir sıfatıyla katıldığını, ikinci gezi sonrası Konya'da uzun süre Recep Bey'in (Peker) başkanlığında raporları yazmak için bulduklarını ifade eder.⁵² 1930 sonu ile 1931 yılının başlarında yapılan iki yurt gezisi izlenimleri sonucunda Mustafa Kemal Paşa'nın Maarif Eminliği sistemini kaldırmaya karar verdiği anlaşılıyor. Antalya'nın ilk maarif emini olan İsmail Habib Bey, o zaman Adana Maarif Emini olduğunu, 12 Şubat 1931 tarihinde Mersin'de Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı karşıladıklarını, sonra doğrudan Malatya'ya gittiğini, 16 Şubat günü Adana'ya geldiğini, İstasyon caddesi'nde ikametine ayrılan evin alt katındaki salonda refakatindekiler hariç 30, 35 kişilik Adana'nın ileri gelenleri bulunduğunu, oturduğu yerin Gazi'nin tam karşısına düştüğünü, "İsmail Habib, okullar ne alemde?" diye sorduğunu, Adana okullarını kısaca anlattıktan sonra Suriye ve Kıbrıs Türklerinin durumundan söz ettiğini belirtir.⁵³

TBMM'nin on dördüncü birleşimi fevkalade ictima olarak 15 Haziran 1931 tarihinde yapılmıştır. Görüştüğu konulardan birisi de Maarif Eminliklerinin lağvı hakkında 1/86 numaralı kanun layihası ve Maarif ve Bütçe Encümenleri mazbataları idi. Kanun layihasına göre listede görülen 12 adet Maarif Eminliği, 1 adet Maarif Eminliği Muavini kadrosunu lağvedilirken, Birinci sınıf Müfettiş ikiden yediye, İkinci Sınıf Müfettiş kadrosu ise altıdan on ikiye çıkarılmaktadır. Reisin oturumu açması üzerine Rasih Bey (Antalya), Maarif Vekili Esat Bey (Bursa), Refik Bey (Konya), Maarif Encümeni Mazbata Muharriri İbrahim Alaettin Bey (Sinop), Bütçe Encümeni Mazbata Muharriri Kemal Zaim Bey (Konya) ve daha başka milletvekilleri kanun layihası üzerine söz almışlardır.

Rasih Bey'in layihada Maarif Eminleri için Müfettişlik kadrosu ihdas edilmesine karşı çıkması üzerine Maarif Vekili Esat Bey, "Maarif Eminlikleri evvelce İlk Mektep muallim ve başmuallimler ile İlk Tedrisat Müfettişleri'nin ve diğer maarif memurlarının tayinleri ve maarif müesseselerinin teftişi gibi vazifeleri" olduğunu belirtti. "Bilahare çıkan bir kanun ile Maarif Eminliklerinin muallim ve başmuallimleri ve saireyi tayin hakkındaki vazifeleri üzerlerinden Maarif Vekaleti'ne alındı. Üzerlerinde yalnız teftiş vazifesi kaldı. Bundan dolayı Maarif Eminliklerinin kaldırmayı ve müfettişlik kadrosunun tevsiini muvafık bulmuştuk. Ülkede lise dengi 150 kadar mektebi senede iki kez 15 müfettiş ile teftiş ettiklerini, Rasih Beyefendi'nin dediği

52 Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, (Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, 1981), 97, 111-112, 119-121.

53 Sevük, *Atatürk'le Beraber*, 84-86.

gibi şimdiye kadar ifa etmiş oldukları teftiş vazifesi Maarif Eminleri'nin üzerinden alınır efendim” diyerek sözlerini tamamladı. Konya Milletvekili Refik Bey'in (Koraltan) sorusu üzerine ise Maarif Vekili Esat Bey, mevcut 19 Maarif Müfettişi olduğunu, bunun on birinin teftiş yaptığını, sekizinin farklı görevleri olduğunu, Maarif Eminlerinin şimdiye kadar muntkalarında yaptıkları teftiş vazifelerini uhdelerinde ipka etmeyi düşündüklerini ifade etti. Ama yeni müfettişlik kadrosu ihdası konusunda milletvekilleri bir türlü ikna edilemiyordu. Bunun üzerine Maarif Encümeni Mazbata Muharriri İbrahim Alaettin Beyefendi, Maarif Eminliklerinin kuruluşu ve geçirdiği aşamalar hakkında bilgi verdikten sonra müfettiş kadrosuna 11 müfettiş ilave edildiğini, bunun da Maarif Eminlerine bir yer bulmak mülahazasından kaynaklandığını, 19 müfettişin hepsinin teftiş vazifesi yapmadığını, seksenden fazla orta mektep, yirmiden fazla lise, bu kadar da Muallim Mektebi olduğunu, bunların teftişe muhtaç olduğunu belirtti. Konuşmaların ruhuna uygun olarak verilen önergelerde de 3 Nisan 1926 tarih ve 338 numaralı kanun ile teşkil edilen (Rasih Bey) Maarif Eminliklerinin lağvedilmesi, yeni müfettişliklerin ihdas edilmemesi teklif edilmektedir. Neticede Maarif Eminliklerinin ilgası kabul edilmiş ve Reis Bey tarafından konu encüme havale edilmiştir.⁵⁴ Örneğin İsmail Habib Bey, Gazi Mustafa Kemal Paşa ile Adana'da gördükten beş altı ay sonra Maarif Eminlikleri kaldırıldığı için Galatasaray Lisesi'nde görev almak için İstanbul'a geldiğini belirtir.⁵⁵

İsmail Habib Bey'in Maarif Emmini olduğu Adana üzerine yapılan bir çalışmada ekonomik sıkıntılardan dolayı maarif eminliklerinin kaldırıldığı ifade edilmektedir.⁵⁶ Muzaffer Deniz tarafından Antalya'nın eğitimi üzerine yapılan doktora tezinde ise maarif eminliklerinin kaldırılmasını bazı maarif eminliklerinde öğretmen maaşlarının birkaç ay ödenememesine bağlanmaktadır.⁵⁷ 29 Haziran 1931 tarihli dört maddelik Maarif Eminliklerinin İlgası Hakkında Kanununun 1. maddesinde “*Maarif Teşkilatına dair olan 22 Mart 1926 tarih ve 789 numaralı kanununun 20 maddesi mucibince teşkil edilmiş olan Maarif Eminlikleri lağvolunmuştur*” (Ek-V) denilmektedir. Kanununun 2. maddesinde “*Devlet memurlarının maaşlarına dair olan 1452 numaralı kanunun ikinci maddesine merbut cetvelin Maarif Vekaleti'ne ait kısımdan memuriyetler tayyedilmiştir*” diye yazmaktadır. Kanununun 4. maddesinde ise “*Bu kanunun hükmünü icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur*” denilmektedir. Kanunla ilgili olarak 29. VI. 1931 tarihinde Reiscumhurluk makamına yazı yazılmıştır. Reiscumhurluk makamı da 30. VI. 1931 tarihinde kanunun neşir ve ilanı için Başvekalet'e yazmıştır.⁵⁸

54 TBMM. Zabıt Ceridesi, Fevkalade İctima, Dördüncü Devre, C. 2, Ondördüncü İnikat, 15. VI. 1931, 66-71.

55 Sevük, *Atatürk'le Beraber*, 91.

56 Can, “*Cumhuriyet Döneminde Adana'da Eğitim*”, 74.

57 Deniz, “*Türk Millî Eğitiminde Bir Yerinden Yönetim Örneği*”, 36.

58 *TC. Resmi Gazete*, S. 1838, 2 Temmuz 1931.

Görüldüğü gibi Maarif Eminliği Talimatnamesi'nin yayınladığı sırada olduğu gibi Maarif Eminliklerinin İlgası hakkındaki kanunun uygulayıcısı Maarif Vekaleti değil İcra Vekilleri Heyeti idi. Böylece 2 Temmuz 1931 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanan Maarif Eminliklerinin İlgası Hakkında Kanun mucibince diğer eminliklerle beraber Antalya Maarif Eminliği de kaldırıldı. Uygulamanın bu şekilde neticelenmesine daha önce Ankara Maarif Müdürlüğü'nden azledilmiş olan Antalya Maarif Emimi Ali Rıza Bey gibi bazı eminlerin tutumlarının etkili olduğu görülmektedir. Özellikle Serbest Cumhuriyet Fırkası ve fırka mensupları ile temas halinde bulunmaları bu sonucu doğurmuştur. Maarif Eminliği Talimatnamesi'nden okuduğumuza göre Maarif Eminleri eğitim, kültür, eski eserler, mıntıkaya ilişkin eserler, haritalar ve istatistikler düzenlemekle meşgul olmaları gerekirdi.

Sonuç

Hukukçu Mustafa Necati Bey'in bakanlığı sırasında Maarif Vekaleti'nin önerisi, İcra Vekilleri Heyeti'nin 29 Ağustos 1926 tarihli kararname ile Maarif Eminliği Ankara, İstanbul, İzmir, Trakya, Konya, Antalya, Adana, Sivas, Trabzon, Erzurum, Elaziz, Van, Gaziyayntab'da 13 mıntika kurulmuştur. Mustafa Necati Bey genel anlamda Maarif Vekaleti'nde hukuki düzenlemelerle adı öne çıkan bir bakan olmuştur. Maarif Eminlikleri, mıntıkasında Maarif Vekaleti'nin en üst mercii durumundadır. Darülfünun dışında bütün eğitim kurumlarını denetleme yetkisine sahiptir. Maarif Eminliklerinin görevleri arasında eğitim, kültür, asar-ı atika, müze, çeşitli eser, harita ve istatistiklerin düzenlenmesi gibi konular bulunmaktadır. Maarif Eminliği uygulaması altı yıl gibi bir tecrübeden sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kendi kendini feshi üzerine Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın çıktığı iki büyük inceleme gezisini müteakip 29 Haziran 1931 tarihli Maarif Eminliklerinin İlgası Hakkında Kanun ile yürürlükten kaldırılmıştır. TBMM bu konuyu Fevkalade İctima'sında görüşüp, karara bağlamıştır. Genel olarak Maarif Eminliği ile 13 mıntıkadan Adana ve Trabzon Maarif Eminliği üzerine son yıllarda bazı çalışmalar yapıldığı görülmektedir.

Çalışmamızda Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği'nin kurulması, görev yapan Maarif Eminleri, onların eminlik dönemlerinde yaptıkları faaliyetler üzerinde durulmuştur. Ülke genelinde önce altıncı sonra dokuzuncu sırada yer alan Antalya Mıntıkası Maarif Eminliği'nde muallim, gazeteci, Edirne Maarif Müdürü İsmail Habib Bey (Sevük) ile Ankara eski Maarif Müdürü ve Bakanlık Birinci Sınıf Umum Müfettiş Ali Rıza Bey görev yapmıştır. İsmail Habib Bey'in görev süresi bir yıl kadar sürmüştür. Bu sırada eğitim-öğretim işlerinin yanında mıntıkada bulunan Burdur ve Isparta vilayetlerinde inceleme yaptığı görülmektedir. İsmail Habib Bey görevine tam ısınamadan 14 Haziran 1927 tarihinde Adana Maarif Eminliği'ne naklen atanmıştır.

Antalya mıntıkasının ikinci Maarif Emini olan Ali Rıza Bey'in döneminde eğitim işlerinin yanında Antalya surlarının Belediye tarafından yıkılması ile mıntıkada bulunan eski eserlerin tespiti ve korunması hakkında çalışmalar yapıldığı belgelerden anlaşılmaktadır. 1930 yılı Ekim ayında yapılan olaylı Antalya Belediye seçimleri üzerine Antalya'ya bir günlük inceleme ve tetkik ziyaretinde bulunan Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa, olaylar hakkında Antalya Maarif Emini Ali Rıza Bey ile görüşmüş, 11 Şubat 1931 tarihinde Taşucu'ndan Başvekil İsmet Paşa'ya çektiği telgrafının üçüncü maddesinde Ali Rıza Bey'in siyasi işlere bulaştığını ve görevden alınması gerektiğini belirtmektedir. Reisicumhur'un talebi üzerine işlemler hemen başlamış ve Maarif Vekaleti Ali Rıza Bey'i Vekalet emrine almış ve bir muallimliğe tayin etmiştir. Bu durumda Ali Rıza Bey 1927-1931 yılları arasında Antalya Maarif Emini olarak görev yapmıştır. Bu da görev ayları göz önüne alınırsa dört yıl gibi bir süreye tekabül etmektedir. Uygulamanın neredeyse tamamında Antalya'da görevde kalmıştır.

Netice olarak diyebiliriz ki Hukukçu Mustafa Necati Bey zamanında yürürlüğe giren Maarif Eminliği, Cemal Hüsnü (Taray) ile Esat Bey'in (Sagay) başkanlığı dönemlerinde uygulanmaya devam edilmiştir. Konunun mucidi olan Mustafa Necati Bey'in vefatından dolayı onun döneminde iki buçuk yıl kadar uygulanabilmiştir. Mustafa Necati Bey döneminde Ragıp Nurettin ve İsmail Habib gibi önemli isimler Adana ve Antalya Maarif Eminliği'ne atanmıştır.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30.11.1.0./27.33.17.

BCA, 30.11.1.0./32.12.13.

BCA, 30.18.1.2./34.18.12.

BCA, 30.18.1.2./34.18.12.

BCA, 180.9.0.0./31.168.3.

BCA, 180.09.0.0./31.167.12.

II. Araştırma Eserler

Adison, Mazlum Emin. *Antalya'nın Kara Günleri*, yay. haz. Galip Alçıtepe.
Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.

Aksoy, Yaşar. *Bir Kent Bir İnsan*. İstanbul: 1986.

Başar, Ahmet Hamdi. *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*. Ankara:
Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, 1981.

Can, Sadık. "Cumhuriyet Döneminde Adana'da Eğitim (1923-1950)." *Yüksek Lisans Tezi*, Mersin Üniversitesi, 2006.

Deniz, Muzaffer. "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Antalya Şehrinde Eğitim (1923-1950)." *Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi, 2004.

Dörtlük, Kayhan. "Trajik Bir Yok Ediliş Öyküsü; Melteme Kurban Giden Surlar.", *TAÇ Vakfı'nın 25 Yılı Anı Kitabı-Türkiye'de Risk Altındaki Doğal ve Kültürel Miras*, ed. Haluk Sezgin. İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 2001

Eski, Mustafa. *Cumhuriyet Döneminde Bir Devlet Adamı Mustafa Necati*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1999.

- Gezer, Gülnaz. *Cumhuriyet'in İlk Kız Okulu Ankara Kız Lisesi (1923-1977)*. Ankara: Palme Yayınevi, 2022.
- Gezer, Zeki. "İsmail Habib Sevük'ün Hayatı ve Eserleri." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001.
- Gökdemir, Oktay. yay. haz., *İzmir'e Doğru*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2010.
- İz, Mahir. *Yılların İzi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2022.
- Naskali, Emine Gürsoy. yay. haz. *Celal Bayar Arşivinden Serbest Fırka Anıları*. İstanbul: Doğan Kitap, 2015.
- Sevük, İsmail Habib. *Atatürk'le Beraber*, yay. haz. Lütfü Tınç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Sevük, İsmail Habib. *O Zamanlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981
- Sevük, İsmail Habib. *Yurttan Yazılar*. Ankara: TC. Kültür Bakanlığı, 2002.
- Süleyman Fikri. *Antalya Livası Tarihi*. İstanbul: 1338-1340.
- Tüfekçi, Gürbüz. yay. haz., *Atatürk Seyahat Notları (1930-1931)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998.
- Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti. *Maarif Eminleri 1927 Senesi İctimai Mukarreratı*. b.y.y: Maarif Vekaleti Yayını, b.t.y.
- Ünal, Uğur ve Birbudak, Togay Sekçin. *İstanbul Dârülmualimîni (1848-1924)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2013.

III. Süreli Yayınlar

- Antalya*, 26 Mayıs 1927.
- Antalya*, 3 Temmuz 1927.
- Antalya*, 29 Ağustos 1927
- Cumhuriyet*, 27 Haziran 1927.
- Resmi Antalya*, S. 172, 13 Şubat 1931.
- Resmi Ceride*, S. 533, 15 Kanunuevvel 1926.
- Resmi Ceride*, S. 534, 16 Kanunuevvel 1926.
- TBMM. Zabıt Ceridesi*, Fevkalade İctima, Dördüncü Devre, C. 2, Ondördüncü İnikat, 15. VI. 1931.
- TC. Resmi Gazete*, S. 1838, 2 Temmuz 1931.
- Vakit*, 25 Şubat 1931.

IV. Makaleler

- Ada, Sefer; Baysal, Z. Nurdan; Erkan, Senem Seda Şahenk. “Comparaison Entre les Aplications du Ministere Provincial de la Turquie et les Academies de France.”, *Turkish Studies* 9, 11 (2014): 17-30.
- Deniz, Muzaffer. “Türk Milli Eğitiminde Bir Yerinden Yönetim Örneği: Maarif Eminlikleri.” *Asos Journal* 22 (2016): 109-117.
- Güçlü, Muhammet. “Milli Mücadele Döneminde İzmir’e Doğru Gazetesi Muhabiri Muvahhid Bey’in Akhisar-Afyon İzlenimleri (5-8 Mayıs 1920).”, *İzmir Araştırmaları Dergisi* 2 (2015): 13-38.
- Karauğuz, Tahir. “İsmail Habib Sevük (1892-1954).”, *Türk Büyükleri*: 23: 18, 32.
- Şentürk, Ayşegül. “Mustafa Necati Bey’in Bir Eğitim Projesi: Maarif Eminliği.”, *Belgi* 6 (Yaz 2013/II): 743-754.
- Yücel, M. Serhan. “Trabzon Maarif Eminliği Vilayetlerinde İlköğretim (1926).”, *Karadeniz Araştırmaları*, XX, 80 (2023): 1004-1027.

Extended Abstract

In the 1921 Constitution, it was considered to establish a system of *Maarif Eminliği* (Regions of Educational Administration) in the field of education, just like the establishment of General Inspectorates throughout the country. Since the opening of the Grand National Assembly of Türkiye (TBMM), Mustafa Necati Bey, as a deputy and minister, dedicated many hours to make new educational arrangements. After a long preparation, *Maarif Eminliks* were established in 13 districts including Ankara, Istanbul, Izmir, Thrace, Konya, Antalya, Adana, Sivas, Trabzon, Erzurum, Elaziz, Van, Gaziyayntab with the recommendation of the Ministry of Education and the decree of the Board of Executive Deputies dated 29 August 1926. *Maarif Eminliği* (Educational Administration) is the highest authority of the Ministry of Education in its area. Education, culture, ancient artifacts, various artifacts, statistics and organizing maps were among its duties. *Maarif Eminliks* were abolished by the Law on 29 June 1931, following two major inspection tours undertaken by President Gazi Mustafa Kemal Pasha after the closure of the Free Republican Party. Thus, the *Maarif Eminliği* could be implemented for five years. *Maarif Eminliği*, which was introduced during the ministry of Mustafa Necati Bey, was also implemented for a while during the ministries of Cemal Hüsnü Bey (Taray) and Esat Bey (Sagay) following his unexpected death.

In that study, Antalya *Maarif Eminliği* and the short life stories of the *Maarif Eminleri* (Administrators of Education) worked in Antalya and how they carried out the activities during their period of responsibility are emphasized. There are studies on the implementation of the *Maarif Eminliği* throughout the country by academics such as Ayşegül Şentürk and Muzaffer Deniz. For this reason, only the *eminlik* of Antalya is focused on here. The administrative centre of *Antalya Maarif Eminliği* was Antalya and Burdur and Isparta Provinces were included in its area of responsibility. Edirne Education Director İsmail Habib Bey (Sevük) was a teacher, journalist, and Ankara former Education Director and First-Class General Inspector of the Ministry Ali Rıza Bey (Esen) worked in the *Maarif Eminliği* of Antalya Region ranked first in the sixth and then in the ninth place throughout the country. İsmail Habib Bey worked for about a year. Meanwhile, in addition to his education and training activities, it is seen that he has made some investigations in the provinces of Burdur and Isparta, which are in the same district. Before he got used to his duty, he was appointed to Adana as *Maarif Emini* replacing Ragıb Nureddin on 14 June 1927. Until the *Maarif Eminliks* were abolished, he served as Adana *Maarif Emini* between 1927 and 1931. During Ali Rıza Bey's duty in Antalya, besides his educational works, studies were carried out on the demolition of the Antalya walls by the municipality, identification, and preservation of ancient monuments in the district. When Ali Rıza Bey first

took office, a two-month course for primary school teachers was organised under the responsibility of Primary Education Inspector Niyazi Recep Bey (Aksu). Süleyman Fikri Bey, the Director of the Education Museum under the Antalya *Maarif Eminliği*, was unable to prevent the demolition of the city walls by the Antalya Municipality. There were long discussions and correspondence between the institutions on this issue. In addition, Süleyman Fikri Bey carried out important work in the identification and protection of antiquities within the province. He organised trips to all four corners of the province to identify ancient artefacts and recorded the data he obtained for publication.

Gazi Mustafa Kemal Pasha, who paid a one-day inspection visit to Antalya following the eventful Antalya Municipal elections held in October 1930, sent a telegram from Taşucu to Prime Minister İsmet Pasha on 11 February 1931, stated that administrator Ali Rıza Bey was involved in political affairs and should be dismissed. Ali Rıza Bey served as the *Maarif Emını* of Antalya between 1927-1931. With the instruction of the Prime Minister İsmet Pasha, Esat Bey, the Deputy Minister of Education, first dismissed him from his position as the Antalya *Maarif Emını* and transferred him to the Ministry of Education, and then he was appointed as a teacher in a high school. While discussing the abolition of the *Maarif Eminliği* in the Grand National Assembly of Türkiye on 15 June 1931, the Minister of Education stated that two of the thirteen offices were vacant and requested inspectorate positions for eleven of them. It is understood from the speeches that one of the vacant posts was that of *Antalya Maarif Eminliği*. The request of the deputy was not deemed appropriate by the Grand National Assembly of Türkiye. For example, İsmail Habib Bey, *emin* of Adana, was assigned as a Literature Teacher at Galatasaray High School.

This study aims to reveal the activities of the Antalya *Maarif Eminliği* which was within the Educational Administration system implemented between 1926 and 1931 using archival documents, press, official publications, memoires, and research works. The aim is to present the activities of İsmail Habib Bey and Ali Rıza Bey, who served as the *emin* of Antalya, based on archival documents and other sources. This is the first study on the activities of the Antalya *Maarif Eminliği*, which was included in this system implemented in the first years of the Republic, and the subject is discussed within the framework of documents and existing sources. Thus, one more aspect of the history of Antalya education in the Republican period has been clarified. It has been observed that the process of putting modern educational institutions into operation in the country, which started in the Tanzimat period, continued in the Republican period after the Constitutional Monarchy.

EKLER

EK I: Maarif Eminleri Talimatnamesi'nin İcra Vekilleri Heyeti'nin 29 Ağustos 1926 tarihli İctimamında Kabul Edilen Kararnamesi⁵⁹

صابى: ۵۳۳

چارشانبا ۱۵ كائون اول ۱۹۲۶

ادارى و محبرى معاملات پيچون
مضبوطات مديريت عموميه سنده
رسمى جريده و نشریات مديريته
سراجمت اولوتور

تانهسى ۱۰۰ ياره در

تأسيس تاريخى: ۷ تشرين اول ۱۳۲۶

آبونمه شرايطى -
آقره ده سنه لى ۳۰۰ نسته
اعتبارله ۷۵۰ غروش
آقنى آقلى ۱۵۰ نسته اعتبارله
۳۷۵ غروش
طهر طاپچون سنه لى هر سنه ۱۳ جري
دختر اولدغى حايد ۹۰۰ ،
۴۶۱ آقلى ۱۵۰ غروشدر

تانهسى ۱۰۰ ياره در

سنه ۱۹۲۶

توركيه جمهوريتك رسمى جريده سيدر

جلد: ۷

يوپوك ملت مجلسى قرارلى

منافع عموميه نعلنى اولدو اراضى و املاكك ، تراضى طرفيند و مزابلرله اشتراك صورېده مبايعه سنك جائز اولدغى هفتدر

بوسرو: ۲۸۷

منافع عموميه په متعلق اولوب قانون خصوصنده مذكور اراضى و املاكك ، استملاك طرفينه گيتمك سزى تراضى طرفينده و سربايله لرله اشتراك صورېده مبايعه سنك جائز اولدغى، هيئت عموميه نك اون ايكنجى اجناعتك برنجى جلسه سنده تقرر ائمشدر .

۱۹۲۶ كائون اول ۶

تعليقاتنامه

معارف امينلكلى تعليماتارسى

قرارنامه صورى	ماليه و كىلى
۲۲ مارت ۱۹۲۶ تاريخلى معارف تشكيلاتى قانونىك بىكر منجى مادهسى موجبجه تشكيل اولونان معارف امينلكلى وظائفى حقنده تنظيم و توديع ايديلىش اولان مربوط تعليماتنامه نك سرعيته وصى ، معارف و كالتنك ۲۹ آغستوس ۱۹۲۶ تاريخلى و ۱۹۲۶ نويسولو نذكره سيلاه وقوعبولان تكلىفى اوزر ينه ، اجرا و كيللارى هيئتلك ۲۹ آغستوس ۱۹۲۶ تاريخلى اجناعتنده تصويب و قبول اولوغئشدر . ۲۹ آغستوس ۱۹۲۶ رئيس جمهور	ماليه و كىلى مصطفى عبدالخالق تجارت و كىلى مصطفى رسمى خارجيه و كىلى دوقتور توفيق رشدى زراعت و كىلى محمد صبرى داخليه و كىلى م . م جليل معارف و كىلى مصطفى نجات صحه و معاونت اجناعتيه و كىلى دوقتور رفیق

معارف امينلكلى تعليماتارسى

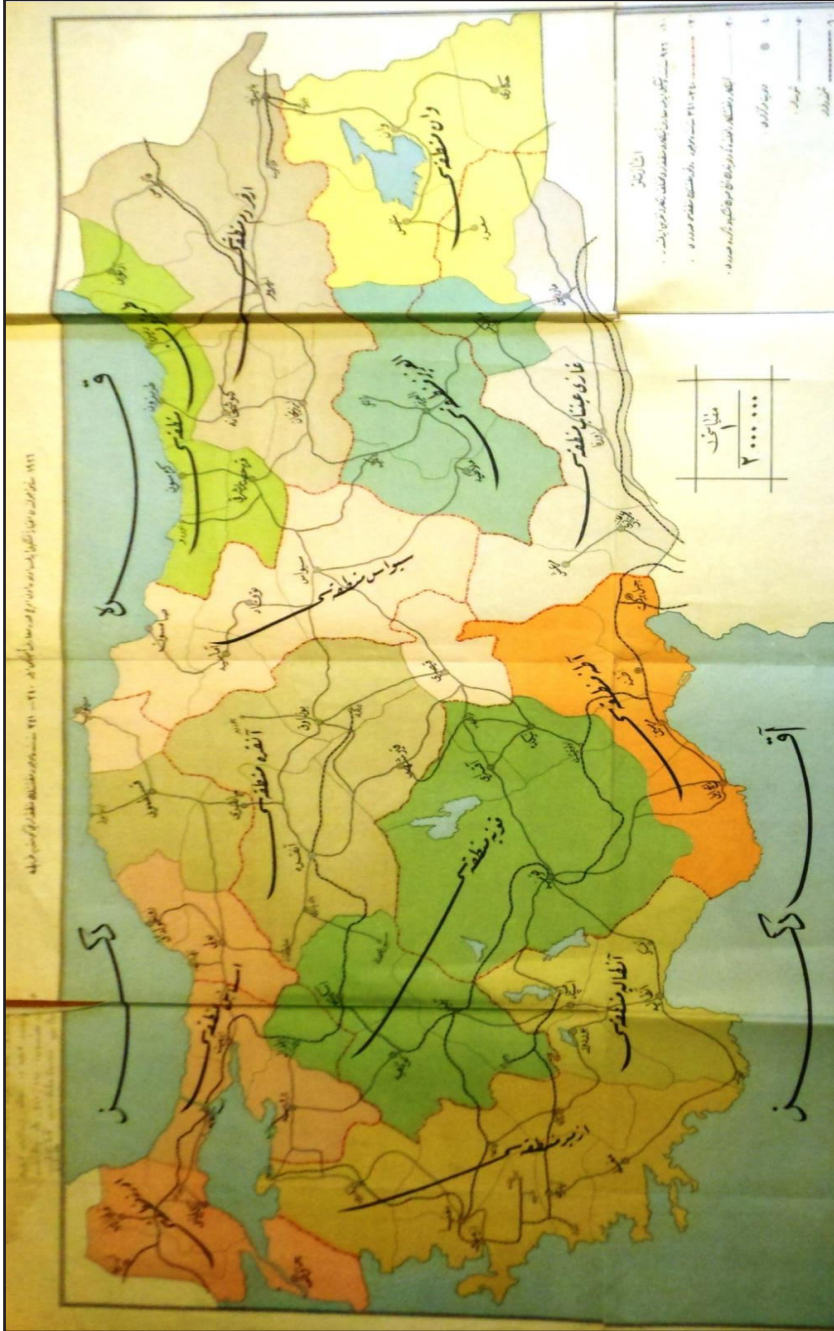
ماده ۱ --- توركيه معارف تشكيلاتى اعتباريله متعدد ولايتلاردر مركب منطقه لره آيريلشدر . منطقه لرك عدد و تشكيلاتى كوريله چك لزوم اوزر ينه معارف و كالتنجه تبديل ايديله سيلير . منطقه لرك خريطه سيلاه اسامى جدولى اشيو تعليماتنامه په مربوطلدر .

غازى مصطفى كمال
بجره و كىلى
احسان

غذليه و كىلى
امضاده بولونادى
باش و كىلى
محمد اسعد
عصمت

59 Resmi Ceride, S. 533, 15 Kanunuevvel 1926.

EK II: 1926 Yılında Maarif Eminleri Mıntkasını Gösteren Harita⁶⁰

60 Muzaffer Deniz, "Türk Milli Eğitiminde Bir Yerinden Yönetim Örneği: Maarif Eminlikleri", *Asos Journal*, 22 (Mart 2016): 116.

EK III: Edirne Maarif Müdürü İsmail Habib Bey'in (Sevük) Antalya Maarif Eminliği'ne Atama Kararnamesi⁶¹

 بایسن و مالتجهیه

انطالیق منطقی معارف منطقی ادره معارف مدیری ادره منطقی معارف منطقی استانبول معارف مدیری و معارف امیر و کتبی تالیسی
 بکدرن تعین ذرا یکی قلمقران نام و برودن تقدیم قلمدی . بطلان تقریر ایشاده سنه مساعده دو قلمدی رجالی ایدر . و بجهت ناید حرم ایدرم قلم
 معارف و کتبی

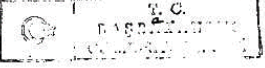

 ۱۳۸۰

الشیخ محمد السید اوزاروف
 ۱۰
 ۹
 ۶۱
 ۲۰۲۲
 سمندرزی

(هر واکه هاکی دائره اقدوسیه یازیلان نمرینه جواب تکمیل ایندیگنکه قمرینی وچا اولتور)

030	44	1	27	33	17
-----	----	---	----	----	----

61 BCA, 30.11.1.0./27.33.17., 3, 5.

قارنامو

ا- اقرا قانونه مضمونى بر حيز تشكيل اولونا به انطا يسطوقس معارف اينكده اور ز معارف مديرى ساهل عيب بك تيميشن با معارف تيميه ايلىند .

ب- بوقر ناماردا اهراسه معارف وكي ناموروز .

۱۹۷۶ / ۱۰ / ۱۰

۱۹۷۶ / ۹ / ۲۱

توكيم
رئيس جمهورى
عازى

باسه كيه
معارف كيه

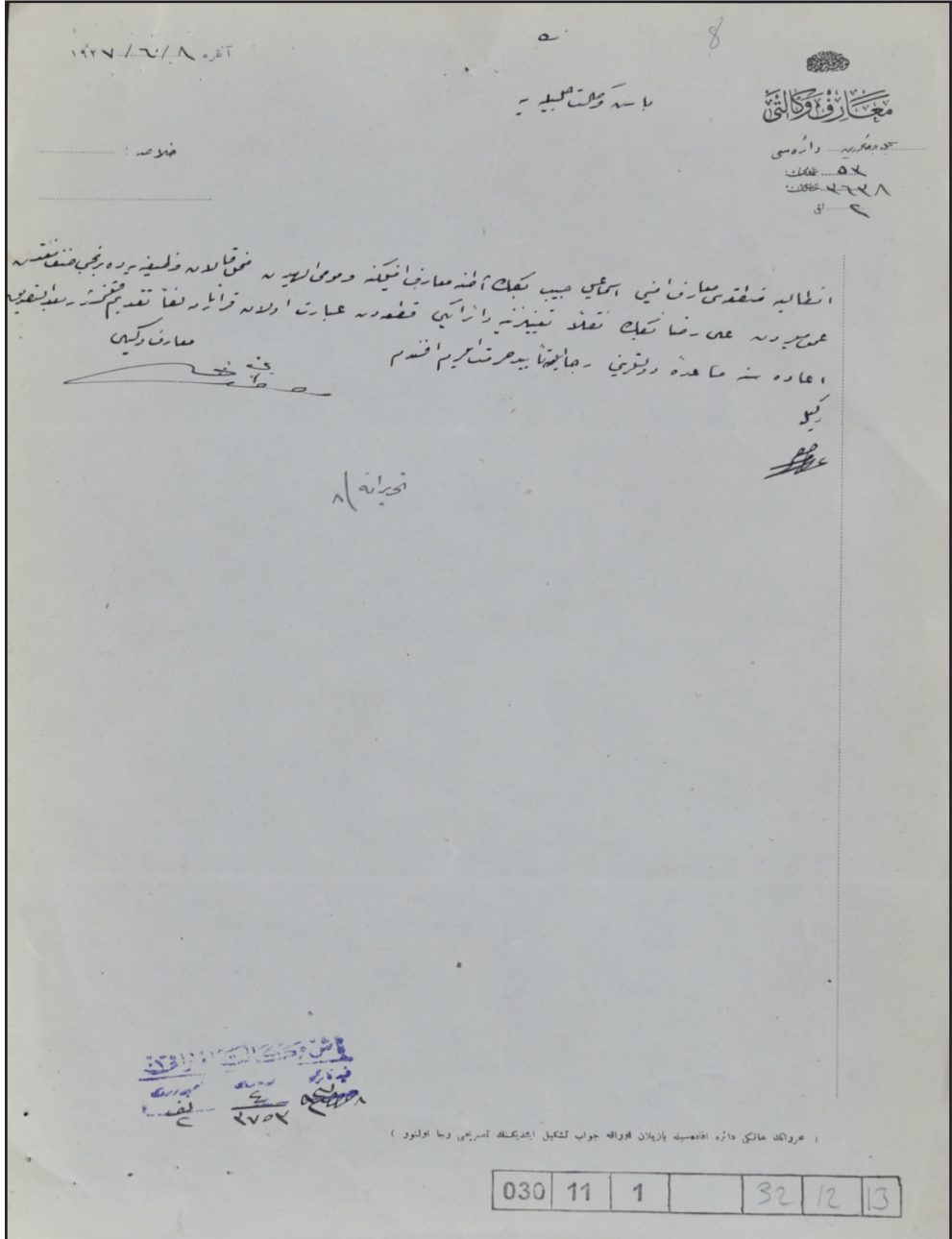
۲۰۲۰

030	11	1	27	33	19
-----	----	---	----	----	----

(عرواقه هاكي دائره اقادسيه بازيلان كمرراه جوب تشكيل ايديكسك تهرىمى وچا اولتور)

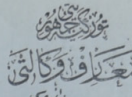
EK IV: Antalya Maarif Emini İsmail Habib Bey'in (Sevük) Adana Maarif Eminliği'ne, Maarif Vekaleti Birinci Sınıf Umumi Müfettişi Ali Rıza Bey'in Antalya Maarif Eminliği'ne Atama Kararnamesi⁶²

62 BCA, 30.11.1.0./32.12.13., 3, 8.

3

آقره ۱۹۲

 مَعْرِفَاتُ وَكَالِفَاتُ
 رازوس
 عین
 عین
 لی

شماره: _____

۹۹

۱- ا. خدمت منقوسی معارف منی - ا. قب نورالدین به تبع ابی که در رسالت مدبرین کتبه تغذو نین صیور اولی اریه
 منی قالیله مذکور و تمیزه انطالیه معارف منی ارسین هیب کتبه صوملی اریه اولی اریه
 و تمیزه برده کتبه برقی صنف منقسه عین برنده عین صیور کتبه تغذو نین صیور کتبه تغذو نین
 ۲- نورانیات منی احباب منی معارف اولی اریه

۹۹۷-۶-۱۹

تسبیح
 ماسه رین
 صغیر
 معارف منی
 صغیر

کتبه اولی اریه
 کتبه اولی اریه

(محرراتک هانکی دائره افاده سیله یازیلان اورانه جواب تشکیل ایتمکتنک تهریمی رجا اولتور)

030	11	1	32	12	13
-----	----	---	----	----	----

EK V: 29 Haziran 1931 tarihli Maarif Eminliği'nin Kaldırılması Hakkında Kanun⁶³

KANUNLAR

Maarif Eminliklerinin İlgası Hakkında Kanun

Kanun № : 1834

Kabul tarihi : 29/6/1931

Madde 1 — Maarif teşkilâtına dair olan 22 mart 1926 tarih ve 789 numaralı Kanununun 20 nci maddesi mucibince teşkil edilmiş olan Maarif Eminlikleri lağvolunmuştur.

Madde 2 — Devlet memurları maaşatının tevhit ve teadülüne dair olan 1452 numaralı kanunun ikinci maddesine merbut cetvelin Maarif Vekâletine ait kısmından derece, adet ve maaşları aşağıda yazılı memuriyetler tayyedilmiştir:

Derece	Memuriyetin nev'i	Adet	Maaş
5	Birinci sınıf maarif emini	6	80
6	İkinci » » »	6	70
7	Maaarif emini muavini	1	55
11	Mümeyyiz	13	30
14	Kâtip	29	20
17	»	14	14

Madde 3 — Bu Kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 4 — Bu Kanunun hükmünü icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

30/6/1931

63 TC. Resmi Gazete, S. 1838, 2 Temmuz 1931, 1.

Araştırma Makalesi / Research Article

KÖY ENSTİTÜLERİ'NDE SOSYAL VE KÜLTÜREL FAALİYETLER*

Nihal YILDIZ**

Osman AKANDERE***

Elif KURT****

Öz

Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan eğitim seferberliğinde köye öğretmen yetiştirme görevini yaklaşık 14 yıl boyunca ülkemize özgü kurumların başında gelen Köy Enstitüleri üstlenmiştir. Dönemin Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel ve İsmail Hakkı Tonguç'un çabalarıyla 17 Nisan 1940 tarihinde kurulan Köy Enstitüleri, öğrencilerin çağdaş eğitim yoluyla maddi ve manevi çalışmalarını uygarlık düzeyine getirmeyi amaçlayan bir eğitim felsefesi benimsemiştir. Köy Enstitüleri müfredatında yer alan kültür derslerinde; sanatsal, bedensel ve kültürel faaliyetlere oldukça fazla önem verilmiştir. Bu derslerden müzik, resim, spor, ulusal oyunlar, tiyatroya gerekli önem verilerek alanında uzman kişiler tarafından eğitimler sağlanmıştır. Enstitülerde okuma alışkanlığı kazandırmak amacıyla müfredatta yer alan serbest okuma saatleri üzerinde önemle durulmuştur. Yaparak ve yaşayarak öğrenme yaklaşımını tam anlamıyla benimseyen Enstitülerde teorik olarak işlenen derslerin uygulamaları sınıf dışında bahçelerde, atölyelerde ya da yakın il veya ilçelerde gerçekleştirilmiştir. Uygulama dersleri ile kültürel amaçlı inceleme gezilerinde öğrenciler yakın çevrelerindeki enstitülere giderek hem diğer öğrencilerle hem de köy halkı ile bilgi alışverişinde bulunmuşlardır. Bu sayede, öğrencilerin sosyal ve kültürel eğilimleri, yurt sevgisi, yardımlaşma, görev ve sorumluluk duyguları gelişip güçlenmiştir. Tüm bunların temelinde Cumhuriyet'in hedeflerine uygun, geleceğe güvenle bakabilen, kültürünü benimseyen ancak yeni kültürler öğrenmeye açık olan bireylerin yetişmesi sayesinde küllerinden doğan, kalkınmış bir ülke ortaya çıkacaktır.

Anahtar Kelimeler: Köy Enstitüleri, Sosyal Faaliyetler, Kültürel Faaliyetler.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üni., Eğitim Fak., Temel Eğitim Böl., Sınıf Eğitimi Abd., (e-posta: nihalyildizyilmaz@gmail.com), (Orcid: 0000-0002-6840-1594).

*** Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üni., Ahmet Keleşoğlu Eğt. Fak., Temel Eğt. Böl. Sınıf Eğt. Abd., (e-posta: oakandere@konya.edu.tr), (Orcid: 0000-0001-7875-4214)

**** Araştırmacı, (e-posta: elifbkurt@gmail.com), (Orcid: 0000-0002-0904-1488).

SOCIAL AND CULTURAL ACTIVITIES IN VILLAGE INSTITUTES

Abstract

In the educational mobilization that started with the proclamation of the Republic, the Village Institutes, one of the institutions unique to our country, undertook the task of training teachers for about 14 years. Founded on April 17, 1940 with the efforts of the then Minister of National Education Hasan Âli Yücel and İsmail Hakkı Tonguç, the Village Institutes adopted an educational philosophy that aimed to bring students' material and spiritual work to the level of civilization through modern education. In the culture courses included in the curriculum of the Village Institutes, artistic, physical and cultural activities were given great importance. Music, painting, sports, national games and theater were included in these courses and taught by expert instructors. In addition, free reading hours are included in the curriculum to help students develop reading habits. In the Institutes, which adopt a learning-by-doing and learning-by-living approach, theoretical courses are practiced in gardens, workshops or in nearby cities or districts. During the cultural study trips in the practical courses, students went to the institutes in their immediate surroundings and exchanged information with other students and village people. In this way, students' social and cultural inclinations, love of country, solidarity, sense of duty and responsibility have developed and strengthened. On the basis of all these, individuals who are in line with the goals of the Republic, who can look to the future with confidence, who embrace their culture but are open to learning new cultures were raised.

Keywords: *Village Institutes, Social Activities, Cultural Activities.*

Giriş

Eğitim, bireylerin gelişimi ve toplumların ilerlemesi açısından kritik bir araçtır. En geniş tanımıyla eğitim, bireyin doğumundan ölümüne kadar süren ve toplum içinde yönünü bulmasına yardımcı olan dinamik bir süreçtir.¹ Eğitim, geçmişten geleceğe bilgi ve deneyim aktarımını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda yeni bilgiler üreterek toplumsal gelişime katkı sağlar.² Eğitim ve toplum birbirine bağlıdır; eğitimin değişimi, toplumun değişimini, sürekliliği ise toplumun sürekliliğini ifade eder. Türkiye’de eğitim anlayışı, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e kadar sürekli değişim ve gelişim göstermiştir. Tanzimat Dönemi’nde Batı tarzı eğitim kurumlarının açılması ve medreselerin çağın gerekliliklerine uyum sağlayamaması, Cumhuriyet dönemi modernleşme çabalarına zemin hazırlamıştır.³

Cumhuriyet’in ilk yıllarında Atatürk, eğitimi toplumun kalkınmasında temel bir faktör olarak görmüş ve Milli Mücadele sırasında eğitim politikaları için temeller atılmıştır.⁴ 1924’te yapılan ilk nüfus sayımına göre, halkın büyük çoğunluğunun kırsal kesimlerde yaşadığı belirlenmiş ve köylülerin eğitilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Atatürk’ün “gerçek sahibi köylüdür” ifadesi, Cumhuriyet’in eğitim politikalarının kırsal alanlara yönelik odaklanmasını sağlamıştır.⁵ Bu dönemde, okuma yazma oranı çok düşük olduğundan, köylerde eğitim imkanlarının yaygınlaştırılması amacıyla çeşitli projeler ve halk eğitimi faaliyetleri başlatılmıştır. Özellikle köylerdeki okullaşma oranını artırmak için öğretmen yetiştirme ve okulların yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Eğitimdeki bu gelişmeler, 1922’de kurulan Köy Muallim Mektepleri gibi projelerle desteklenmiştir. Ancak, bu okulların başarıları sınırlı kalmış, 1930’larda köy eğitimi için yeni projeler geliştirilmiştir. Bu projeler, köylerdeki eğitim düzeyini yükseltmeyi ve köylerde kalifiye öğretmenler yetiştirmeyi amaçlamıştır.⁶ Aynı dönemde, yurt dışından gelen eğitim uzmanlarının tavsiyeleri doğrultusunda köylülerin eğitimine dair çeşitli

1 Feyzullah Ezer, “Köy Enstitülerinin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını Belgi Dergisi* 2, 19 (Kış 2020/1): 1787, DOI: 10.33431/belgi.640644.

2 Gül Nihal Toprak, “Cumhuriyet’in İlk Döneminde Türk Eğitim Sistemi ve Köy Enstitüler”, (Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2008), 1.

3 Mehmet Anık, “Bir Modernleşme Projesi Olarak Köy Enstitüleri”, *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 11, 20, (2006/1): 279-80, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/254489>.

4 İsmail Eyyupoğlu, “Köy Enstitülerinin Kuruluşu ve Pulur Köy Enstitüsü Öğrencilerinden Muammer Genç’in Anıları”, *Atatürk Dergisi* 6, 1, (2007): 3, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/392165>.

5 Aslı Avcı Akçalı, “Karanlık Sokağı Aydınlatan Enstitü: Aksu Köy Enstitüsü”, *Journal of Turkish Studies* 10, 5 (2015): 30-31, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8070>.

6 Mustafa Şahin, “Türkiye’de Köye Öğretmen Yetiştirme Model Önerileri, Uygulamaları ve Değerlendirmeler Tarihi Gelişim”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2.4, (1995): 49-50, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/233187>; Ezer, Köy Enstitülerinin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi, 1790.

reformlar yapılmış, öğretmenlerin eğitimine büyük önem verilmiştir.⁷ Bu reformlar, Cumhuriyet'in eğitim politikalarının temelinde laiklik ve yurttaşlık ilkelerinin kazandırılmasını hedeflemiş ve köydeki eğitim sorunlarına çözüm aramıştır.⁸

Köy Enstitüleri, bu eğitim reformlarının somut bir sonucu olarak 1940'ta kurulmuştur. İsmail Hakkı Tonguç'un liderliğinde kurulan Köy Enstitüleri, köy çocuklarını eğitmekle kalmamış, aynı zamanda onları öğretmen olarak köylerine geri göndermeyi amaçlamıştır.⁹ İsmail Hakkı Tonguç, köy çocuklarının okumasının önemine değinerek bu çocukların birer öğretmen olarak köylerine dönmeleri sonucunda buralarda sosyal ve ekonomik kalkınmanın gerçekleşeceği üzerinde oldukça durmuştur. Ayrıca kendisi de köy ortamında yetişmiş biri olarak, köyü ve köy çocuklarını daha yakından tanımaktadır. Köy Enstitüleri sistemini kurarken iş ilkesine büyük önem vermiştir. Köy yaşamının temelinde iş yapmanın olduğu bu açıdan da köy çocuklarının iş yapmaya yatkın olduğunu belirtmiş ve okul derslerinin yanında tarım, marangozluk gibi el işlerinin de öğretilmesinin gerekliliğine değinmiştir.¹⁰ Tonguç'un eğitim anlayışı, köy yaşamının temelinde iş yapmanın olduğu bir eğitim modeli sunmuştur. "İş için, iş aracılığıyla, iş için eğitim" prensibi, Köy Enstitüleri'nin eğitim felsefesini oluşturmuş ve tarım, marangozluk gibi pratik derslerin yanı sıra teorik eğitim verilmiştir.¹¹ Köy Enstitüleri, 1954 yılına kadar süren etkili bir kurum olarak, köylerin kalkınmasında önemli bir rol oynamıştır ve bu model, Türkiye'nin kırsal eğitiminin temellerini atmıştır.

1. Köy Enstitüleri

Cumhuriyet Döneminden itibaren nüfusun büyük bir bölümünün köyde yaşaması ile birlikte köye yönelik eğitim çalışmaları üzerinde önemle durulmuştur. Köylerdeki okul sayısının az olması, öğretmenlerin köy şartlarına uyum sağlayamaması, köy halkının istenilen eğitim seviyesinde olmaması gibi nedenler köye ulaşmada yeni bir model gerekli kılmaktaydı.¹² 1922 ve

7 Abdulaziz Kardaş, "Cumhuriyet Dönemi'nde Bir Hareketin Son Temsilcisi: Ernis Köy Enstitüsü", *Journal of International Social Research* 10, 48, (2017): 184-85, DOI: [10.17719/jisr.2017.1492](https://doi.org/10.17719/jisr.2017.1492)

8 Erol Kapluhan, "Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ve Köy Enstitüleri", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 26 (2012): 178-79, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3305>.

9 Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, (Ankara: İmece Yayınları, 1962), 117.

10 Öznur Özden Arslan, "Köy Enstitülerinin Toplum Kalkınmasındaki Rolü", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi* 6, 1, (2018): 99-100, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/907144>.

11 Nurgün Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2013), 197.

12 Necdet Aysal, "Anadolu'da Aydınlanma hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", *Ankara üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 9, 35, (2005): 270, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/20602>.

1926 yıllarında köye yönelik eğitimle ilgili çeşitli denemeler yapılmış ancak başarıya ulaşamamıştır. 1936 yılında ise Saffet Arıkan'ın vekilliği döneminde köy öğrencilerinin de eğitime erişimlerini sağlamak amacıyla Köy Eğitimci projesi ile enstitülerin temeli atılmıştır. İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un kurduğu Köy Enstitüleri ile köye yönelik eğitim amacına ulaşmıştır. Kırsal alanlarda yaşanan eğitim sorunlarına çözüm getirmesi planlanan Köy Enstitüleri, köylerdeki okul ve öğretmen sayısını artırarak köy halkının eğitim seviyesini yükseltmeyi amaçlamıştır.¹³

Köy halkının eğitim ihtiyacı yalnızca okuma yazma ile sınırlı değildi. Köy halkının ve bölgenin kalkınmasında, üretimde ve tüketimde bilinçlendirilerek sağlık koşullarının iyileştirilmesi ve çağdaş Cumhuriyet yurttaşı olabilmelerinin sağlanması amaçlanmıştır.¹⁴ Bu amacın gerçekleşmesi için çalışmalar başlamış ve İsmail Hakkı Tonguç bu konu üzerinde önemle durmuştur. Öğretmen, koruyucu, tarım teknisyeni ve sağlık hizmetinin ulaşmayacağı hiçbir köy kalmayacağını altını çizen Tonguç, 20 yıllık bir plan taslağı hazırlamıştır. Açılacak olan enstitülere okuma yazması olan köy çocuğu ve öğretmen bulmak bu planın en zor ve en önemli kısmıydı.¹⁵ Eğitimci projesinin olumlu sonuçları ortaya çıkınca 11 Haziran 1937 yılında "Köy Eğitimci Kanunu" ile yasallık kazandırılmıştır. Bu yasaya göre "Çifteler (Eskişehir)", "Kızılcıllu (İzmir)", "Karaağaç (Edirne)" de eğitimci kursları açılmış ayrıca sonraki sene bu kurslara ek olarak üç tane kurs daha açılmıştır.¹⁶ Zaman geçtikçe eğitimci kurslarının ilköğretim düzeyinin üstüne çıkamayacağı anlaşılmış ve 3704 sayılı kanun ile "Köy Öğretmen Okulları" açılmıştır. Köy Enstitüleri'nin temelini oluşturan "Kızılcıllu, Çifteler" ve "Gölköy Eğitimci Kursları" Köy Öğretmen Okullarına dönüştürülmüştür.¹⁷

Dönemin Millî Eğitim Bakanı olan Saffet Arıkan rahatsızlığı yüzünden görevinden ayrılmıştır ve yerine Hasan Âli Yücel¹⁸ atanmıştır. Hasan Âli Yücel, İlköğretim Genel Müdürlüğüne İsmail Hakkı Tonguç'u atamıştır ve Köy Enstitüleri'ne yönelik çalışmalarını birlikte sürdürmüşlerdir. İsmail Hakkı Tonguç, köy halkına sadece okuma yazma öğreten bir eğitimcinin yeterli olmayacağını bunun yerine köyün ihtiyacına yönelik öğretmenlerin yetiştirilmesi gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu doğrultuda da Köy Öğretmen

13 Aysal, 203.

14 Aysal, 270.

15 Pakize Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004), 112.

16 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999), 40.

17 Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 40.

18 Hasan Âli Yücel (1897-1961), eğitimci, yazar ve siyaset adamıdır. 1921 Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümü mezundur. Çeşitli okullarda öğretmenlik yapan Yücel, 1935'te İzmir Milletvekili seçilerek TBMM'ye girmiştir. 1938-1946 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığı yapmıştır. Bu görevi sırasında Köy Enstitülerinin kurulmasında, tekniköğretimin gelişmesinde etkin roller üstlenmiştir. Aynur Soydan Erdemir, "Hasan Âli Yücel (1897-1961)", *Atatürk Ansiklopedisi*, erişim 10.11.2023, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/hasan-ali-yucel-1897-1961/>.

Okullarının adının “Köy Enstitüsü” olarak yenilenmesi uygun görülmüştür.¹⁹ Nitekim 17 Nisan 1940 Köy Enstitüleri Kanunu TBMM’de kabul edilmiş²⁰ ve Köy Öğretmen Okulları Köy Enstitüleri’ne dönüştürülmüştür. 19 Haziran 1942 yılında Köy Okulları ve Köy Enstitüleri Teşkilat Yasası çıkarılmıştır. Daha sonraları yayımlanan kararname ile Yüksek Köy Enstitüleri kurulmuştur.²¹ Yalnızca eğitim ve öğretim kurumu olmayan aynı zamanda bir modern çiftlik olan Köy Enstitüleri’nin sayısı 1948-1949 yıllarında yirmi bire ulaşmıştır. Öğrenciler bir yandan kendi binaları yapmış, toprağı işlemiş bir yandan da ortak bir üretim ve çalışma alanı oluşturmuşlardır.²²

Köy Enstitüleri, kurulacak yerler seçilirken ulaşım kolaylığına ve sağlık koşullarına dikkat edilmiştir. Bu okullar, genellikle karayolları ve demiryollarının yakınında, devletin elverişli tarım arazilerine sahip bölgelerde kurulmuştur. Seçilen yerlerin verimli tarım arazileriyle zenginleştirilmesi ve bölgenin kısa süre içinde merkezi bir yer haline gelmesi hedeflenmiştir.²³ Köy Enstitüleri’ne kabul edilen öğrenciler, başlangıçta beş sınıflı köy ilkokullarını bitirmiş çocuklar arasından seçilmişken, artan talep ile bu sayı üç sınıflı eğitimli köy okullarını ve dört sınıflı köy okullarını bitirenleri de kapsayacak şekilde genişlemiştir. Öğrencilerin seçiminde, 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu’nun 3. Maddesi’ne uygun olarak, sıhhatli ve köy ilkokulunu tamamlamış çocuklar arasından seçim yapılmıştır.²⁴ Köy Enstitüleri’ne alınacak öğrenciler için belirlenen ölçütler ise şunlardır: köy çocuğu olmak, sıhhatli ve sağlam olmak, zeki ve çalışkan olmak, ayrıca kendi yaşlıları arasında başarılı ve bilgi sahibi olmak.²⁵ Bu ölçütler doğrultusunda seçilen öğrenciler, enstitüde eğitim almaya hak kazanmıştır.

Köy Enstitüleri’ne kız çocuklarının alınmasına ayrı bir önem verilmiştir. Çünkü bu dönemde kız çocuklarının okula gönderilmesi ile ilgili bazı güçlükler vardı. Kız çocuklara eğitim hakkının verilmesiyle birlikte, enstitüler aracılığıyla kız ve erkek çocuklarının bir arada eğitim alması sağlanmış ve karşı cinsler arasında arkadaşlık ilişkileri kurulması amaçlanmıştır.²⁶ Enstitülerin kuruluş döneminde gerekli sayıda kız öğrencinin bulunamaması nedeniyle, il ve ilçe merkezlerinde yaşayan ancak köy kökenli

19 İsmail Hakkı Tonguç, *İlköğretim Kavramı*, (Ankara: Remzi Kitabevi, 2004), 319.

20 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 226.

21 Eyyupoğlu, Köy Enstitülerinin Kuruluşu ve Pulur Köy Enstitüsü Öğrencilerinden Muammer Genç’in Anıları, 6-7.

22 Sabahattin Eyüpoğlu, *Köy Enstitüleri Üzerine*, (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1999), 86.

23 Şevket Gediklioğlu, *Evreleri, Getirdikleri ve Yankılarıyla Köy Enstitüleri*, (Ankara: İş Matbaacılık ve Ticaret, 1971), 41.

24 Mehmet Şeren, “*Türkiye’de Köye Öğretmen Yetiştirme. Köy Enstitüleri Sistemi*”, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1982), 37.

25 Gediklioğlu, *Evreleri, Getirdikleri ve Yankılarıyla Köy Enstitüleri*, 57-58.

26 Seher Esen ve Osman Akandere, “Köy Enstitülerinde Kız Öğrenciler (Alınma Süreçleri, Eğitimleri ve Meslek Hayatları)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 21, 43, (2021): 816-17, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2165892>.

olan kız çocuklarının enstitülere kabul edilmesi sağlanmıştır.²⁷ Her ne kadar kız öğrencilerin Enstitülerde eğitim görmeleri için her türlü kolaylık sağlansa da erkek öğrencilerin sayısı kız öğrencilerin sayılarından daha fazla olmuştur.

Enstitülerdeki iş çeşitliliği ve çalışma alanlarının çokluğu farklı alanlarda yetişmiş öğretmenlere ihtiyaç duyulması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştı. Bu nedenle farklı okul mezunu öğretmenler Köy Enstitüleri'nde görev almaktaydılar. Tonguç, Köy Enstitüleri'nde görev alan 620 öğretmenden 229'unun fakülte, Gazi Eğitim Enstitüsü ve Yüksek Köy Enstitüsü'nden, 209'unun öğretmen okulundan, 56'sının Kız Enstitüsünden, 27'sinin Ziraat Okulundan, 91'i Sanat ve Yapı Usta Okulundan, 8'ise meslek okullarından mezun olduklarını belirtmiştir.²⁸ Ayrıca Köy Enstitüleri'nde yönetim işlerinde tüm öğretmenler ve öğrenciler yer almaktaydı. Bunun sebebi bütün işlerden sorumlu bir müdür ve müdür yardımcısı üstünlüğünün ortaya çıkmasının engellenmesi olmuştur. Enstitülerdeki müdürler göreve gönderilirken “kendi yardımcılarınızı, öğretmen ve usta öğreticinizi bulup seçin, öğrencilerin yönetim işlerine katılmasıyla öğrencilerin güçlerinden, akıllarından yararlanın” denilerek eğitim temelleri atılmıştır. Ayrıca, Enstitü adına alınan kararlar yönetici, öğretmen ve öğrencilerin ortak katkı ve onayı ile alınmaktaydı.²⁹ Genellikle yaş ortalaması 32 olan müdürlerin birçoğu “İlköğretim Müfettişliği” ya da “Eğitmen Kurslarında” yöneticilik yapmış genç ve dinamik bireylerden oluşmaktaydı. Müdürler enstitüleri yönetirken öğrencileri, köy halkının geleneğini, işlerini ve ekonomik hayatlarını yakından tanıyarak işlerin imece ile yapılmasını sağlamaya çalışmışlardır.³⁰

Enstitülerdeki çalışma planı, uygulanan eğitim öğretim ilkeleri ile köy ve köy çevresine uygun birey yetiştirmeye yönelik hazırlanmaktaydı.³¹ Bu anlayışa göre beş yıllık öğrenim sürecinde öğrencilere gerekli bilgiler verilmekteydi. Her sene başında Köy Enstitüleri kendi eğitim öğretim uygulamalarını gerekçeleri ile belirleyip Millî Eğitim Bakanlığına gönderir ve onaylanan uygulamalar dönem boyunca öğrencilerle birlikte gerçekleştirilirdi. Bu uygulamalar, 1943 yılı Köy Enstitüleri Öğretim Programlarınınca hazırlanarak eğitim öğretim etkinlikleri ile gerçekleştirilirdi. Tüm bu eğitim öğretim etkinlikleri programlarının temelini “iş ve iş içinde öğretim” oluşturmaktaydı. Hazırlanan günlük, haftalık, mevsimlik ya da

27 Osman Akandere ve Nihal Yıldız Yılmaz, “Köy Enstitülerine Alınacak Talebe Hakkında Maarif Vekâletince Yayınlanan 18 Ağustos 1941 Tarihli Genelge'nin Esasları ve Uygulanması”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 6, 2, (2017): 12, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/390372>.

28 İsmail Hakkı Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 218.

29 Türkoğlu, Tonguç ve Enstitüleri, 192.

30 Nedim Menekşe, “*Kapatılışların 50. Yılında Köy Enstitüleri Gerçeği*”, (İzmir: KEÇEV, 2005), 31; Osman Akandere ve Seher Esen, “Köy Enstitülerinde İş ve Üretim Odaklı Eğitim, Küme Çalışmaları ve İmece”, *Atatürk Yolu Dergisi* 69, 25, (2021): 36-37, DOI: 10.46955/ankuayd.1028290.

31 Gediklioğlu, *Evreleri, Getirdikleri ve Yankılarıyla Köy Enstitüleri*, 178-79.

yıllık programların tamamı bu şekilde düzenlenmiştir.³² Köy Enstitüleri'nin temeli olan iş anlayışında enstitülerin kendi binalarını kendilerinin yapması, ihtiyaçları olan buğdayı, meyveyi, sebzevi kendilerinin üretmesi amacıyla tüm kurumdaki öğrencilere teorik bilgilerin öğretilmesinin yanında tarım ve tekniklerle alakalı becerileri de kazandırdığı görülmektedir.³³ Enstitülerdeki haftalık çalışmalar haftanın ilk günü pazartesiden başlar cumartesi 13.00'e kadar devam ederdi. Bazen çalışmaların haftanın tüm gününü kapsadığı da görülmüştür çünkü gerekli olduğunda tatil olan gün ve saatlerde görev verilebiliyordu.

Köy Enstitüleri bulunduğu bölgelerde doğrudan ya da dolaylı olarak ekonomik, kültürel ve toplumsal alanlarında etkili olmayı hedeflemiştir.³⁴ Köy Enstitüleri mezunları köylerde öğretmen, sağlıkçı ya da çiftçi olarak görev almanın yanında toplumsal kalkınmayı sağlayacak, Cumhuriyet yönetimini güçlendirecek ve köy halkını bilinçlendirecekti. Kalkınmanın köylerden başlaması önemli bir konuydu.³⁵ Çünkü köyün kalkınması tüm ülkenin kalkınması anlamına geliyordu. Köy Enstitüleri'ne köylerden gelen ve eğitimlerini tamamladıklarında köylere gönderilen eğitimciler ile birlikte yeni bir ilerleme hareketi başlamıştı. Bununla birlikte dönemin yazarları köylere yönelerek halkın sorunlarını anlatmaya başlamış ve bu sayede taşralarda okuma alışkanlığı oluşmaya başlamıştı. Sadece dönemin yazarları değil Köy Enstitüleri'nde yetişenler de düşünsel eserler üretmeye başlamışlardı. İvriz Köy Enstitüsü mezunlarından Mahmut Makal'ın "*Bizim Köy*" adlı kitabı köy gerçeğini tüm yönüyle ortaya koyduğu ilk eser olarak belirtilebilir.³⁶ Ayrıca Mevlüt Kaplan, Talip Apaydın, Mehmet Başaran, Feyzullah Ertuğrul, Osman Şahin, Emin Özdemir, Behzat Ay, Osman Bolulu, Osman Nuri Poyrazoğlu, Kemal Burkay, Ümit Kaftancıoğlu gibi Köy Enstitüleri mezunları edebiyat alanında çeşitli eserleri kaleme almışlardır. Hikâye, roman, şiir türlerinde köy sorunlarını işleyen yazarlar sosyal, kültürel ve siyasal etkinlikler ile köy halkının bilinçlenmesine katkı sağlamışlardır.³⁷

Köy Enstitüleri'nin amaçları arasında yalnızca okuma yazma ve bazı becerilerin kazandırılması değil bunun yanında bölgeler ve ülkeler arası kültürlerin, folklorun, sanatın yaygınlaşmasını sağlamak da vardı. Bu konuyla ilgili Köy Enstitüsü mezunlarından Ahmet Özel bir sözünde şöyle

32 Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, 220-21.

33 Şeren, *Türkiye'de Köye Öğretmen Yetiştirme. Köy Enstitüleri Sistemi*, 221.

34 Yahya Akyüz, *Türk eğitim tarihi: Başlangıçtan 1988'e*, (Ankara: A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1989), 437.

35 Hasan Erçelebi, "*Kuruluşunun 50. yılında Köy Enstitüleri ve Türk eğitim sistemine katkıları*", (Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi, 1991), 6.

36 Engin Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi: İsmail Hakkı Tonguç (Yaşamı, Öğretisi, Eylemi)*, (Ankara: Güldiken Yayınları, 2004), 220.

37 Sadık Kartal, "Toplum Kalkınmasında Farklı Bir Eğitim Kurumu: Köy Enstitüleri", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4,1, (2008): 28, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/160960>.

bahsetmiştir: “Köy Enstitüleri’nde müzik, sanat öğretimi, folklor, milli oyunlar kültürel çalışmalar ve kitap okuma alışkanlığını yeterince anlamıştık. İş eğitimi içinde yetişirken köyde karşılaşacağımız sorunların çözümünü de öğrenmiştik”.³⁸ Köy Enstitüsü projesi ülkemizi modern ve çağdaş medeniyetler seviyesine çıkarma projesiydi. Projede başarı sağlamak için de donanımlı, özgüvene sahip, karşılaştığı sorunlara çözümler üreten akıllı köy çocuklarının yetişmesi gerekmektedir. Hasanoğlu’nda yolun kenarında koyun güden çocukların ekmek azıklarının yanında edebiyat klasikleri gören İsmet İnönü “aradığını bulduğunu ve gelecekte umutlu olduğunu” belirtmiştir.³⁹ Duvar örebilen, tarım yapabilen, marangozluk, demircilik gibi işlerde becerikli olmanın yanında dünya klasikleri okuyan, sanatla uğraşan mutlu bireyler yetişiyordu. Böyle yetişip büyüyen her nesil kendine güvenen, neşeli ve üreten bir yetişkin olarak yaşamda yer buluyordu. Nitekim Cumhuriyet’in ileriye dönük esas felsefesi de genç nesillerin üretebilen, paylaşabilen ve dönüştürebilen demokrat birer insan olarak yetişmeleriydi.⁴⁰ Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk kurulduğu yıldan itibaren Cumhuriyet’in temel felsefesinin önemi gün geçtikçe artmıştır. Şüphesiz bu felsefeye ulaşma noktasında en önemli adımlardan birisi Köy Enstitüleri olmuştur. Çünkü o dönemin şartları içinde Köy Enstitüleri’nde her ne kadar olumsuzluklar olsa da olumlu yönlerinin daha fazla olduğu büyük bir kalkınma hareketidir.

Enstitülerde uygulanan eğitim-öğretim programları, okulun çevresinden yakın köylere ve bölgelere kadar uzanan doğal, toplumsal ve kültürel bir inceleme ve araştırma alanını kapsamaktaydı. Köylerinden gelen öğrencilerin aldıkları eğitim ile çok yönlü yetişerek tekrar geldikleri köylere hizmet etmek için gitmeleri köy ve köy halkının kalkınmasında büyük rol oynamıştır. Enstitülerde verilen kültür, fen ve teknik derslerinin yanında sanat (müzik aleti çalma, tiyatro, piyes gösterileri, resim ve müzik çalışmaları gibi), spor (halk oyunları, ulusal oyunlar gibi) ve ders dışı çalışmalarla (doğa gezileri, incelemeler, okuma saatleri gibi) öğrencilerin sosyal ve kültürel faaliyetler içinde yer alması öğrencilere iş birliği, katılım, sorumluluk gibi becerileri kazandırmaktaydı.⁴¹ Öğrenciler enstitülerde hem kendi kültürlerini hem de farklı kültürleri öğrenebiliyor ve bunları gittikleri köylerde yeni öğrencilere, yeni kişilere götürüyorlardı. Bu da ülkenin her bir ferдинin dünya vatandaşı olmasına olanak sağlıyordu.

38 Hasan Erçelebi, *Kuruluşunun 50. yılında Köy Enstitüleri ve Türk Eğitim Sistemine Katkıları*, 24.

39 Kartal, *Toplum Kalkınmasında Farklı Bir Eğitim Kurumu: Köy Enstitüleri*, s.28.

40 İbrahim Ortaş, “Ülkemizin Kaçırıldığı En Büyük Eğitim projesi: Köy Enstitüleri”, *Pivolka* 4, 17, (2005): 3-4, PDF (d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net).

41 Ortaş, *Ülkemizin Kaçırıldığı En Büyük Eğitim projesi: Köy Enstitüleri*, 3.

2. Köy Enstitüleri'nde Sosyal ve Kültürel Etkinlikler

Çağdaş donanımlı okullar ve nitelikli öğretmenler iyi bir eğitimin ihtiyacıdır. Nitelikli öğretmenin yetişmesi ile eğitim kurumlarının sahip olduğu değerler ve deneyimler birbirleriyle yakından ilgilidir. Öğretmen yetiştirmede zengin bir geçmiş ve deneyime sahip toplumlar nitelikli öğretmenlere sahip olmada çok daha avantajlı durumdadırlar. Dolayısıyla öğretmen yetiştirmede toplumun ihtiyaçları doğrultusunda süreklilik ve yenilik önemli bir etkidir. Cumhuriyet Dönemi'nde öğretmen yetiştirme konusunda başarılı olmuş kurumlar arasında ilk sıralarda gelen Köy Enstitüleri'nde sosyal ve kültürel faaliyetler de üst düzeyde gerçekleştirilmekteydi. Köy Enstitüleri'nde sosyal ve kültürel faaliyetler Şekil 1'de sunulan başlıklarla incelenecektir:

Şekil 1. Köy Enstitüleri'nde Sosyal ve Kültürel Faaliyetler

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, insanların çoğunluğunun köylerde yaşaması ve toplumsal kalkınmanın en önemli hedeflerden biri olması nedeniyle, köylerde yaşayan insanların sağlık, tarım ve el sanatları konularında beceriler kazanmaları ve sosyal ve kültürel açıdan yetiştirilmeleri gerekiyordu. Köylerde yaşayan çocukların temel eğitimlerini almalarını sağlayabilecek, köy halkının sosyal ve ekonomik kalkınmasına katkı sağlayabilecek, köy koşullarına uyum gösterebilecek ve atandığı köyde uzun zaman çalışabilecek öğretmenlerin yetiştirilmesi gerekli görülmekteydi. Bu sebeple geçmiş tecrübe ve birikimlerden de faydalanılarak "Köy Enstitüsü" adıyla yeni eğitim kurumları açılması kararlaştırıldı.⁴² Enstitülerden mezun olacak öğretmenler eğitim-öğretim donanımlarının yanında pek çok farklı donanımlara sahip olarak yetiştirilmekteydi. Örneğin köy halkına yararlı olmak için sosyal ve kültürel açıdan da yeterli bilgiye sahip olmaları gerekmekteydi. Bu nedenle enstitülerde, Şekil 1'de de görüldüğü üzere sosyal ve kültürel etkinlikler

42 Kartal, *Toplum Kalkınmasında Farklı Bir Eğitim Kurumu: Köy Enstitüleri*, 24.

İNİNDE yer alan sanat etkinlikleri, spor etkinlikleri ve sınıf dışı etkinlikler zorunlu olarak yapılmaktaydı.

Köy Enstitüleri milli kültürün değerleri ile kültürler arası değerlerin kazanılması ve yayılmasında öğrencilere etkinlikler sunmaktaydı. Etkinlikler günlük yaşamda ve belli aralıklarla gerçekleşirdi. Okullarda öğrenciler yayın, müzik, oyun ve spor gibi birçok bölümden oluşan eğitsel kol seçerek kendilerini geliştirirlerdi. Gönüllü bir şekilde ilgi alanlarına yönelik seçilen eğitsel kollar düzenli şekilde sürdürülürdü. Burada düzenlenen etkinlikler toplu olarak halka, diğer öğrencilere ve çoğu zamanda devlet eşrafına büyük meydanlarda gösteriler şeklinde sunulurdu. Ankara İlköğretim Müfettişi Mehmet Öztekin, Köy Enstitülerinin yöresel oyunlara önem verdiğine değinerek yapılan etkinlikleri anlatmıştır. Güzel havalarda her sabah öğrencilerin oyunlar oynadığını, her Cumartesi akşamlarında eğlenceler düzenlendiğini, enstitüler arasında yardımlaşmaların olduğunu, derslerin olmadığı yaz tatillerinde enstitülerin birbirlerine oyunlar öğrettiğini, oyunların doğru şekilde öğrenilmesine önem verilerek bilenlerin bilmeyenlere öğretmesinin amaçlandığını, törenlerde ve bayramlarda millî oyunların gösterimlerinin yapıldığını belirtmiştir.⁴³ Cumartesi akşamları düzenlenen eğlencelerle öğrenciler hem kendi arkadaşlarıyla hem de halkla sosyal ilişkilerde bulunurlardı. Halka karşı sergilenen gösteriler köye canlılık kazandırmakta ve eğlenerek öğrenmeyi sağlamaktaydı.

Köy Enstitüleri'nin öğretim programlarında yer alan bazı uygulamalar vardı. Bu uygulamalardan "eğitsel kollar" uygulaması T.C. Köy Enstitüleri Yönetmeliğince; "Enstitü'nün yönetim ve öğretim kurulları gerek derslerde genel enstitünün genel hayatı içinde öğrencilerin kişisel gelişimlerine imkânlar hazırlar. Toplumsal eğitimlerini yurt ve yardımseverlik, ödev ve sorumluluk duygularını besleyip kuvvetlendirir. Toplumsal hayatın gerektirdiği iş bölümüne ve beraberliğine alıştırlar. Boş zamanlarının iyi kullanmalarının yolunu öğretirler" olarak belirtilmiştir.⁴⁴ Öğrenciler gruplar halinde kollarında görevler almaktaydılar. "Oyun ve Spor Kolu, Müzik Kolu, Kitaplık Kolu, Yayın Kolu" gibi kollar bunlardan bazılarıydı.⁴⁵ Eğitsel kolların amaçlarına uygun olarak yapılan görevler öğrencilerin toplumda iş birliği ve ekip çalışmalarında bulunmalarına ve grup içindeki kişilerle birlikte sosyal etkinlikler sergilemelerine yardımcı olmaktadır. Çeşitli amaç ve görevleri olan eğitsel kolların temeli enstitülerdeki eğitim ve iş anlayışına dayanmaktaydı. Enstitülerde gerçekleşen hemen her etkinliğin kolları vardı ve bu kollar kendi içinde birbiriyle bağlantılıydı.

43 Nihal Yıldız ve Osman Akandere, "Köy Enstitülerinin İdeolojik Yapısı, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 17, 35, (2017): 296, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/474427>.

44 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 264.

45 Eğitsel kolların tamamına ayrıca Bkz. Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, s.264.

Öğrenciler sergiledikleri gösterileri yazıya geçirerek enstitü yayın kolu aracılığıyla enstitünün dergilerinde yayınlardır. Dergilerde, derslerde uyguladıkları farklılıkları ve başarıları, enstitüde yapılan tüm çalışmalarını paylaşırlardı. Aynı zamanda dergileri farklı enstitülerinde okuması ile birbirlerinin neler yaptıklarından ve ne durumda olduklarından haberdar olarak enstitüler arası kültürel etkileşim sağlanmaktaydı.⁴⁶ Etkinliklerin tümü bütünsel olarak birlikteliği ve sosyalleşmeyi sağlamak amacıyla gerçekleştirilmekteydi. Çünkü Köy Enstitüleri'nde asıl olan ülkenin gelişimi ve kalkınması için yardımlaşma ve paylaşmaydı.

Köy Enstitüleri yurt dışında da oldukça ilgi görmüş bir kurum olmuştur. Köy Enstitüleri, kültürel diplomasının bir unsuru olarak British Council tarafından ciddi bir şekilde gündeme getirilmiştir. Bu enstitülerde İngiliz uzmanların görevlendirilmesi, İngiliz tarım teknikleri ve eğitim yöntemlerini içeren broşür ve kitapların dağıtılması gibi tanıtım faaliyetleri için yoğun bir çaba sarf edilmiştir.⁴⁷

2.1. Köy Enstitüleri'nde Sanat Etkinlikleri

Köy Enstitüleri'nde gerçekleştirilen sosyal ve kültürel etkinliklerden sanat etkinlikleri, enstitülerin en önemli faaliyetleri arasında yer alıyordu. Bu etkinlikler, öğrencilerin kişisel gelişimlerine büyük katkı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda yaşadıkları topluma da fayda sunuyordu. Ayrıca, bu etkinlikler sayesinde köyler, buldukları bölgenin ülke ve dünya ile bütünleşmesine olanak tanıyordu. Enstitülerde yer alan belli başlı sanat etkinlikleri Şekil 2'de sunulmuştur:

Şekil 2. Köy Enstitüleri'nde Sanat Etkinlikleri

46 Mevlüt Kaplan, *Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 2002), 155-56.

47 Resul Babaoğlu, "British Council, Köy Enstitüleri ve Savaş Ortamında Kültürel Diplomasi'nin Yollarını Aramak" *Tarih İncelemeleri Dergisi* 34, 1, (2019): 36- 38. <https://doi.org/10.18513/egetid.596045>.

Şekil 2 incelendiğinde Köy Enstitüleri'nde gerçekleştirilen sanat etkinliklerinin başında Resim, Müzik ve Tiyatro gelmekteydi. Bu etkinlikler enstitülerin günlük hayatlarında rutinlerini oluşturan etkinliklerdi. Özellikle müzik, güne başlarken günü bitirirken, uygulamalı dersleri ile iç içe geçmiş şekilde kullanılan bir sanat dalıydı.

Köy Enstitüleri'nde kültür, ziraat ve teknik olmak üzere dersler üçe ayrılmaktaydı. Kültür dersleri içerisinde “Türkçe, Tarih, Coğrafya, Yurttaşlık Bilgisi, Matematik, Fizik- Kimya, Tabiat ve Okul Sağlık Bilgisi, Yabancı Dil, El Yazısı, Resim-İş, Beden Eğitimi ve Ulusal Oyunlar, Müzik, Askerlik, Ev İdaresi ve Çocuk Bakımı, Ziraat İşletme Ekonomisi ve Kooperatifçilik Bilgisi ve Öğretmenlik Bilgisi” yer almaktaydı.⁴⁸ Bu dersler içerisinde sanat eğitimi altında “Resim-iş (230 saat)” ve “Müzik (460 saat)” dersleri bulunmaktaydı. Bu derslere verilen önemi Akpınar Köy Enstitüsü'nde yetişmiş olan Aydın İpek Resim ve Müzik dersine enstitülerde çok önem verildiğinin üzerinde durarak şu şekilde anlatmaktadır;” Bu dallarda ilerlemek isteyenlere ortam hazırlanırdı. Örneğin; resimde Hamza İnanç, müzikte Ömer Can (Opera'dan emekli) ülke çapında adını duyuran arkadaşlarımız oldu”.⁴⁹

Köy Enstitüleri'nde Resim-iş dersinin amaçları şu şekilde belirtilmiştir; “inceleme ve gözlemlerini resim, kroki ve farklı gereçler ile plastik bir şekilde getirerek anlatma yeteneğini kazandırmak; renk ve şekil zevkinin gelişmesine yardımcı olmak; ulusal motiflerin incelenerek kullanılması ve ilkokullardaki Resim-iş derslerinin öğretim yöntemlerini kavratmaktır”.⁵⁰ Enstitülerde öğrencilere Resim-iş derslerinde sağlanan kitap, malzeme olanakları ile alanında uzman eğitmenlerden aldıkları dersler onlara donanımlı bir şekilde yetişme fırsatı tanımaktaydı. Enstitülerde işlenen Resim-iş derslerine yönelik enstitüde öğrenim gören öğrencilerden olan Ünlü; “sanatçı, eğitmen ve renk kuramcısı Josef Albers'in “Sanat eğitiminde yöntem, eğitmenin kişiliğidir” tanımına tam anlamıyla uyan, emeklerinin karşılığını ödeyemeyeceğim ve hep derin saygıyla anacağım resim öğretmenlerim unutulabilir mi?” şeklinde aldıkları eğitimin kalitesini ifade etmiştir.⁵¹

Köy Enstitüleri resim dalında birikimler sağlayarak, farklı yarışmalarda ülkemizi temsil etmişlerdir. Bu alanda enstitülerden birçok eğitmen, profesör yetişmiştir. İş aracılığıyla eğitim anlayışıyla hem ülke içinde hem de ülke dışında resim alanında başarılarla imza atılmıştır. Özellikle Ankara Hasanoğlu'da açılan Yüksek Köy Enstitüsü enstitülerin lideri konumunda yer almıştır. Buraya Ankara'da bulunan fakültelerden çok sayıda öğretim üyeleri gelerek laboratuvarlardan faydalanmış ve Enstitülerde görev

48 Alperen Görkem Sancar, “Cılavuz Köy Enstitüsü”, (Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2021), 26-27.

49 Mustafa Gazalçı, *21 Köy Enstitüsü Çınarlar Anlatıyor*, (Ankara: Bilgi yayınevi, 2021), 37- 38.

50 Sancar, *Cılavuz Köy Enstitüsü*, 28-29.

51 Gazalçı, *21 Köy Enstitüsü Çınarlar Anlatıyor*; 28-30.

alacak öğretim elemanlarını yetiştirmişlerdir. Üniversitelerde uzmanlık eğitimleri alan öğrenciler, profesörlerden tiyatro, müzik, resim ve yontu dersleri almaktaydılar.⁵² Aksu Köy Enstitüsü ve Hasanoglan Yüksek Köy Enstitüsü'nden mezun Pakize Türkoğlu sanat eğitimine dair fikirlerini verdiği bir röportajda belirtmiştir. Köy Enstitüleri'ndeki sanat derslerinin hem yöntem hem felsefe olduğunu, tüm derslerin olduğu gibi sanat derslerinin de kendi işleri içerisinde yapıldığını belirtmiştir. Bazı derslerin modern insan ve öğretmen yetiştirmeye yönelik olarak farklı yapıldığına değinmiştir. Bilgilerin ezberlenmesi ya da teorik bilgilerin öğretilmesi yerine, toplumlara hitap eden yeni bilgi ve kültürlerin aktarılması gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda, toplum kültüründen edinilen sanat ve bilgilerin enstitülerde yer almasının önemini vurgulamıştır.⁵³

Köy Enstitüleri'nin kültür dersleri kapsamında müzik dersinin hedefleri şunlardır: Öğrencilerin müzik notalarını doğru bir şekilde okuyup söyleyebilmesi ve bir çalgı aleti çalma becerilerini geliştirebilmesi, genel müzik seviyelerinin yükseltilmesi ve müziğe yönelik ölçülü ve estetik bir zevk oluşturulması. Ayrıca, öğrencilere boş zamanlarını müzikle değerlendirme alışkanlığının kazandırılması da önemli hedefler arasında yer almaktaydı. Enstitülerdeki müzik çalışmaları temelde öğrencinin bir çalgı aleti çalabilmesi esasına dayanmaktaydı. Enstitülerde birçok müzik aleti yer almaktaydı. Ancak özellikle sabit perdeli, körüklü bir müzik aleti olması önem arz etmekteydi. Bunların başında “Armuniüm” gelmekte olup bu enstrümanın olmadığı zamanda ise “Akordeon” kullanılabilmekteydi. Daha sonra bunlara ek olarak saz, cura ve bağlama eklendi. Doğduğu zamandan beri kendi müziği ve oyunları ile yaşamış olan köy çocuğunun ulusal zevkini oluşturmada araç olarak yöresel türkü ve oyunlardan faydalanılması üzerinde önemle durulmuştur.⁵⁴ Enstitü öğrencilerinin müzik dersi aracılığıyla “mandolin”, “el ve ağı armoniği”, “flüt” gibi enstrümanları çalmaları ve yöresel türküler öğrenmeleri sağlanmıştır.⁵⁵ Köy Enstitüleri'nde müzik aleti çalabilmenin, yöresel halk türkülerinin söylemenin, halk oyunları sergilemenin, resim, heykel çalışmalarının, doğaçlamayla buluş ortaya koymanın önemi çok büyük olmuştur. Özellikle müzik, enstitülerde günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Güne başlarken spor ile söylenen şarkılar, dersliklere, tarlalara, işliklere ve tuğla ocaklarına giderken toplu bir şekilde söylenen marşlar ve türküler yapılan işleri daha eğlenceli hale getirmiştir.⁵⁶ Talip Apaydın “*Köy Enstitülerinde Müzik Eğitimi*” adlı yazısında: “Müzik eğitimine özel bir önem verilirdi. Yüzyıllardır durgun bir yaşamı sürdüren köy insanını canlandırıcı, yaşama bağlayıcı, onda yaşama sevinci uyandırıp çalışma gücünü ve

52 Kaplan, *Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri*, 163.

53 Gazalcı, *21 Köy Enstitüsü Çınarlar Anlatıyor*, 48.

54 Sancar Cılavuz *Köy Enstitüsü*, 29.

55 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 281.

56 Kaplan *Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri*, 164.

değişme isteğini kamçılayıcı bir eğitim öngörülürdü, Öyle ki köylü insan, iç dinamiklerini ortaya koysun, kapalı kalmış yetenekleri dirilsin ve kalkınma gücü harekete geçsin. Müzik öbür sanat dalları ile birlikte insana bu değerleri kazandıran bir uğraş.” Yani enstitülerin ayrılmaz parçası ister bir enstrüman çalarak ister bir şarkı, türkü, marş söyleyerek müziklerden oluşmuştur.

Enstitülerde öğrenciler güne kendilerine özgü olan “*Ziraat Marşı*” söyleyerek başlardı. Her sabah toplandıklarında hep birlikte bu marş söyley ve işlerine öyle başlardı. Öğrencilerin kendi marşlarıydı ve sahiplenmişlerdi. Bu marş şu şekildeydi:

ZİRAAT MARŞI

Sürer, eker, biçeriz güvenip ötesine.

Milletin her kazancı, milletin kesesine.

Toplandık baş çiftçinin Atatürk’ün sesine

Toprakla savaş için ziraat cephesine.

Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküz.

Biz yurdun öz sahibi, efendisi, kölüyüz.

İnsanı insan eden, ilkin bu soy, bu toprak

En yeni aletlerle, en içten çalışarak,

Türk için, yine yakın dünyaya örnek olmak,

Kafa dinç, el nasırlı, gönül rahat, alın ak.

Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküz.

Biz yurdun öz sahibi, efendisi, kölüyüz.

Kuracağız öz yurttaki dirliği, düzenliği.

Yıkıyor engelleri ulus egemenliği.

Görsün köyler bolluğu, rahatlığı, şenliği.

Bizimdir o yenilmek bilmeyen Türk benliği

Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküz.

Biz yurdun öz sahibi, efendisi, kölüyüz.

Yukarıda yer alan marş başlangıçta Ziraat Marşı olarak söylenmiş fakat süreç içinde bütün Köy Enstitüleri'nde her gün sabah söylenmeye başlanması ile Köy Enstitüleri Marşı olarak bilinmeye başlamıştır.

Köy Enstitüsü mezunları da yazıkları anılarında ya da verdikleri röportajlarında müzik dersinin öneminden genellikle bahsetmişlerdir. Akpınar Köy Enstitüsü mezunu Haydar Savcı, enstitülerde bir müzik aleti çalmanın zorunluluğundan şu şekilde bahsetmektedir: “Müzik salonlarında piyano dahil birçok müzik aleti vardı ve bir müzik aleti çalmak mecburiydi. Hatta bir müzik aleti ile İstiklal Marşı'nın çalınması istenir çalamayan öğrenciler mezun edilmezdi. Müzik kulağım zayıftı fakat mandolinle İstiklal Marşı'nı zorda olsa çalabilmişim.”⁵⁷ İvriz Köy Enstitüsü öğrencisi olan Ali Uçan⁵⁸ burada aldığı müzik derslerine yönelik düşüncelerini “Burada edindiğim temel donanım, çok yönlü, çok köklü, derin ve zengin çeşitliliğe sahip büyük kent İstanbul ortamından bolca beslenen bir eğitim aldım ve müzik ağırlıklı ilköğretim öğretmeni oldum” şeklinde ifade etmiştir.⁵⁹

Köy Enstitüleri'nin müzik derslerinde özellikle ses ve araç eğitimine önem verilerek bilhassa yöresel halk türküleri, marşlar, millî oyun havaları, şarkılar müzik çalışmalarının kaynağını oluşturmuştur. Enstitüler içerisinde müzik çalışmalarının çağdaş seviyelerde ve geniş ölçülerde en iyi gerçekleştirildiği yer Yüksek Köy Enstitüleri olmuştur. 17 Nisan 1944'te Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nde Türk halk müziği şarkıları ve marşlarının yanında Batı Müziği verilmeye başlanmıştır. Ayrıca müzikle birlikte sergilenen yöresel halk oyunlarının yanında evrensel danslar da yer almaktaydı. Bu durum neticesinde Türk kültürünü yansıtan unsurlar farklı şekillerde yorumlanmıştır. Halk sembollerinin yanında Batı klasiklerine de yer verilmiştir.⁶⁰ “*Faik Cansel, Mehmet Öztekin, Mahir Cenova, Ruhi Su*” gibi alanlarında uzman kişilerden yararlanılarak sergilenen müzik ve tiyatro çalışmaları, izlemeye gelen konuklar tarafından beğeni ile karşılanırdı. Recep Bulut, müziğe ayrılan zaman ve verilen değer istenilen düzeyde karşılığının alınamadığını çünkü o dönemde birçok öğretmenin askere alındığından bahsetmektedir. Buna rağmen bu iş ile ilgilenen öğretmenlerin emekleriyle müzik çalışmalarını ayrı bir havaya katılmış ve haftalık eğlencelerle çalışmalar

57 Gazalcı, 21 Köy Enstitüsü Çınarlar Anlatıyor, 41.

58 1953 yılında başladığı İvriz Köy Enstitüsünde üç yıllık eğitim aldıktan sonra İstanbul Çapa İlköğretim okuluna girer. Kocaeli Gebze darıca bucağı Ovacık köyünde bir süre ilköğretim öğretmenliği yapar. Ardından Ankara'da Gazi Eğitim Enstitüsü müzik bölümünü bitirir. “*Almanya Köln Devlet Yüksek Okulu*” nda keman eğitimi alanında lisans eğitimini tamamlar. 1965'te vatana geri dönerek Gazi Eğitim Enstitüsü'nde başladığı kenen-müzik eğitimciliğine devam eder. 1985 Gazi Üniversitesi'nde Müzik Eğitimi Sanat Dalında doktora eş değer sanatta yeterlik derecesi alır. Profesörlüğü hak ederek burada 43 yıl çalışmıştır (Gazalcı, 21 Köy Enstitüsü Çınarlar Anlatıyor, 281).

59 Gazalcı, 21 Köy Enstitüsü Çınarlar Anlatıyor, 284.

60 Emine Gut, “Köy Enstitüleri Dergisi Üzerine Bir İnceleme”, *Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür Sanat Mimarlık Dergisi* 1,1, (2018): 92-93, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/498185>.

gerçekleştirilmiştir.⁶¹ Ayrıca enstitülerde sanat eğitimi zenginleştirilerek alanlarında uzmanlaşmış kişi ve kişilerce desteklenmeye çalışılmıştır. Aşık Veysel bu uzmanlardan birisi olarak enstitülerde “usta öğretici” göreviyle çalışıp eğitim vermiştir.⁶²

Yüksek Köy Enstitüleri öğrencilerine Batı müziğinin sevdirmesi ve öğretilmesi üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu anlamda Enstitünün güzel sanatlar kolu öğrencileri cumartesi günleri Ankara Cumhurbaşkanlığı Flarmoni Orkestrası'nın konserine katılmak zorundaydılar. Düzenli olarak katılım sağlanan konserlerde Güzel Sanatlar Kolu öğrencilerinden Hüseyin Küçükkaçar'a, beste çalışmalarındaki başarılarından dolayı şahsına ait bir piyano alınarak enstitüde kendine tahsis edilen odada çalışmaları desteklenmişti. Yine aynı kolun öğrencisi olan Şevki Aydın, yöresel halk müziklerini armonize ederek oluşturduğu “Pınar” adlı parçasını Köy Enstitüleri Dergisi'nde yayınlamıştır. Müzik çalışmalarındaki bu çalışmalar ve destekler sonucunda koroların en ağır keman konserleri bile büyük başarılarla geçiyordu.⁶³ Başarılı öğrenciler her şekilde desteklenmiş ve teşvik edilmiştir.

Toplumu eğitmenin yolarından birisi olan tiyatro, Köy Enstitüleri'nde ders olarak verilmiş ve önemli derslerden birisi olmuştur. Genellikle kasabalarda tiyatrolar sergilenmekte, köylerde ise daha az sergilenmekteydi. Şehir merkezlerinde tiyatro faaliyetleri diğer yerleşim yerlerine göre daha iyi durumdaydı. Halkevlerinde amatör olarak tiyatrolar sergileniyor hatta Ankara ve İstanbul gibi kentlerde daha profesyonel tiyatrolar sergileniyordu. Köy halkı ise tiyatro oyunlarını izlemek için kasabalara gitmek zorundaydı. Okullarda oynanan piyesler köy halkının ilgisi çekmemekteydi.⁶⁴ Köylerde tiyatro kültürünün oluşması ve yayılması üzerine çalışmalarda bulunan Tonguç, Köy Enstitüleri Müfredatına tiyatro dersini koyarak; öğrencilerin köylerden getirdikleri güldürücü ortaoyunu tarzı oyunlarının eğlence veya törenlerde sergilenmesinin önemi üzerinde durmuştur. Zamanla Köy Enstitüleri'ndeki diğer dersler ve beceriler gibi tiyatrodaki gelişim göstermiş ve öğrenciler artık kendi doğaçlama olarak yazdıkları oyunları sergilemeye başlamışlardı. Köy halkına, enstitüler tarafından eğlencelerde sergilenen oyunlar büyük beğeni toplamıştı.⁶⁵

Sanat dallarının önemli öğelerinden olan tiyatro çalışmaları enstitülerde eğitici bir faaliyet olarak yer almaktaydı. Ancak enstitülerin yüksek kısmı olan Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nde tiyatro faaliyetleri öğrenciler

61 Recep Bulut, *Nisandaki Güneşler 50. Yılında Köy Enstitüleri (1940-1990)*, (Ankara: Sanat Matbaası, 1990), 52.

62 Mehmet Başaran, *Özgürleşme Eylemi Köy Enstitüleri*, (İstanbul: Literatür Yayınları: İstanbul, 2020), 170-73.

63 Hürrem Arman, *Piramidin Tabanı Köy Enstitüleri ile Başlatılan Büyük İmece*, cilt II, (Ankara: Arkın Yayınevi, 1990), 180.

64 Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, 285.

65 Türkoğlu, 286.

tarafından daha sanatsal boyutta ele alınmaktaydı. Bu sayede tiyatroya ilgisi olan Köy Enstitülü öğrencilerin yetenekleri artırılarak Ankara'daki Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nden olabildiğince faydalanmaları sağlanmıştır. Buralarda oynanan oyunların konuları genellikle köy ve köy halkına yönelik sosyal ve ekonomik sorunlardan oluşmaktaydı. Ayrıca oyunlar da klasikler arasından Batı tarzı eserlerden oluşmaktaydı.⁶⁶ Ne kadar Batı tarzı klasik eserler yer alsın da Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü öğrencileri Devlet Tiyatrosu sanatçıları ve eserlerinden yararlanmışlardır. Tiyatroya önemli katkılarda bulunan sanatçılar arasında yer alan Mahir Canova Enstitülerde ders veren önemli isimler arasında yer almaktaydı.⁶⁷ Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nde öğrenciler kendi yazdıkları eserleri veya klasik yapıtları öğrencilere ve köylülere açık hava tiyatrosunda sergiliyorlardı ve bu Türkiye'nin ilk köy tiyatrosu olma özelliği taşıymaktaydı. Burada sergilenen oyunlar arasında “*Bizim Köy*” ve “*Üvey Ana*” öğrencilerin yazdıkları eserler arasında yer almaktadır.⁶⁸ Yani Köy Enstitüleri'nde sergilenen tiyatrolar Türkiye'ye, köy halkına bir ilki yaşatmış oluyordu; Köy tiyatroları. Dünyada var olan klasikleri, hayatı boyunca belki de hiç karşılaşma ihtimali olmayan köy halkı ile tanıştıyıyor ve topluma estetik bir beğeni algısı kazandırıyor.

Batı tarzı eserlerin daha çok okutulduğu ve oynandığı tiyatro faaliyetlerinde enstitülü öğrencilerin buradan edindikleri bilgiler ile Türk tiyatrosunu yüksek seviyeye çıkarmayı amaçlamışlardır. Ayrıca Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitü öğrencilerinin, Batı tarzı eserlerden faydalanarak zevklerinin gelişmesiyle yöresel halk oyunlarını da geliştirmeye yönelik çalışmalar yaptıkları bilinmektedir. Ayrıca tiyatro faaliyetleri aracılığıyla öğrencilerin birbiriyle keyifli zaman geçirmelerinin yanında sosyal ve modern eğitim ile öğretici yönüyle desteklenen toplumsal bir fonksiyona dönüşmüştür. Dönemin Millî Eğitim Bakanı Vekili ve İçişleri Bakanı “*Hilmi Uran*”, İlköğretim Umum Müdürü “*İsmail Hakkı Tonguç*” ve bazı milletvekillerinin katılımlarıyla Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü ilk mezunları için düzenlenen törende, öğrenciler Gogol'un “*Müfettiş*” isimli mükemmel yapıtını büyük bir başarıyla sergilemişlerdir.⁶⁹ Hatta aynı oyunun 17 Nisan kutlamaları içinde tekrar oynandığı ve üst mevkilerden gelen konukların sergilenen yüksek sanat kalitesi karşısında şaşırarak belirtildiği görülmektedir. Çifteler Köy Enstitüsü ve Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü mezunlarından olan Talip Apaydın tiyatro ile ilgili bir anısını şöyle anlatmaktadır:⁷⁰ “*Turhal Ortaokulu'nda müzik öğretmenliği yaparken okulda Moliere'nin Cimri adlı eserini sahneye koydum. Bu iş için aylarca çalıştım. Ortaokul düzeyinin üstünde bir oyun sergiledik.*

66 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 349.

67 Galip Akın, *Tonguç'un Kır Çiçekleri*, (Ankara: Güldiken Yayıncılık: Ankara, 1999), 76.

68 Koç *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 349. Sahnelenen oyunlar için ayrıca Bkz. Arman Piramidin Tabanı Köy Enstitüleri ile Başlatılan Büyük İmece, 182; Gazalçı, *21 Köy Enstitüsü Çınarlar Anlatıyor*, 242.

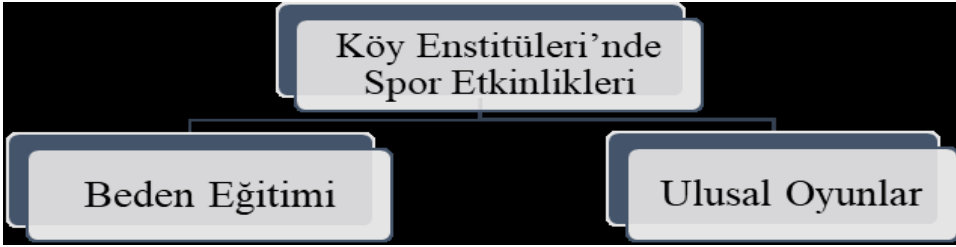
69 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 349.

70 Gazalçı, *21 Köy Enstitüsü Çınarlar Anlatıyor*, 111.

Dekor ve kostümler şaşırtıcıydı. İki akşam Turhal'da birer akşam da Tokat ve Zile'de halka sunduk. Çok beğenildi. Yerel gazetelerde günlerce övüldü. Okul müdürü, görevliler çok memnun kaldılar. Halkın çoğunluğu ilk kez bir tiyatro izledi. Çok sevdiler." Öğrencilerin tiyatro alanında gösterdikleri performans ve başarı, ülkemizi Batı kültürüne daha yakın hale getirmekte önemli bir rol oynamaktadır. Bu durum, Batı kültüründen uzak olan köy çocukları ve halkı için diğer kültürlerle yaklaşma fırsatı sunduğunu göstermektedir. Tiyatro, bu bireylerin farklı kültürleri tanımalarını ve hissetmelerini sağlarken, kültürel etkileşimin artmasını sağlamıştır.

2.2. Köy Enstitüleri'nde Spor Etkinlikleri

Köy Enstitüleri'nde spor etkinlikleri önemli bir yer tutmaktaydı. Çünkü Atatürk'ün ifade ettiği "Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur." mantığı ile önce vücut olarak sağlıklarını yerine getirmek amaçlanmıştır. Sağlam vücutu sağlamanın en önemli yolu ise spor yapmaktan geçmektedir. Nitekim enstitülerde bu mantığı temel kabul etmişlerdir. Köy Enstitüleri'nde yer alan spor etkinlikleri Şekil 3'de sunulmuştur:

Şekil 3. Köy Enstitüleri'nde Spor Etkinlikleri

Şekil 3 incelendiğinde spor etkinlikleri iki başlık altında toplanabilir. Bunlar; Beden Eğitimi ve Ulusal Oyunlar derslerdir. Köy Enstitüleri kültür dersleri arasında yer alan Beden Eğitimi ve Ulusal Oyunlar dersi (184 saat), öğrencilerin buldukları yörenin doğal zorluklarıyla başa çıkabilme becerilerini geliştirmeyi, ülke savunmasında görev alabilecek karakterde bireyler yetiştirmeyi, farklı iş ve çalışma faaliyetleriyle sürekli hareket ederek vücutlarının sağlıklı bir şekilde gelişimini sağlamayı amaçlamıştır.⁷¹ Her gün müzik eşliğinde sabah sporu yapan öğrenciler, bu sayede hem yaşama hem de eğitime karşı daha sağlıklı ve motivasyonu yüksek şekilde hazırlanmışlardır. Düziçi Köy Enstitüsü mezunu Mustafa Okumuş Beden Eğitimi ve Ulusal Oyunlar dersine verilen önemi belirttiği yazısında "...tek merkezden yönetilen müzik eşliğinde halk oyunları oynanır, sportif etkinlikler düzenlenirdi. Her mezunun beceri kazanmasına önem verilirdi" şeklinde ifade etmiştir.⁷²

71 Sancar, Cılavuz Köy Enstitüsü, 29.

72 Gazalcı, 21 Köy Enstitüsü Çımarlar Anlatıyor, 151.

Her Enstitü bulunduğu yöreye uygun coğrafi koşullarda spor etkinliklerini geliştirmiştir. Örneğin, Cılavuz Köy Enstitüsü iklim koşullarından dolayı daha çok kış sporlarıyla ilgilenmiştir. Bu amaçla öğrencilere 25 çift kayak temin edilerek öğrencilerin kayak sporunda yetişmesi sağlanmıştır. Mevsimlerin şartların uygun olduğu zamanlarda “voleybol, eltopu, güreş ve futbol” sporları gerçekleştirilmiş, sınıflar arası enstitüler arası yarışmalar düzenlenmiştir. Okul birincileri 19 Mayıs törenlerinde Kars merkezde düzenlenen törenlerde oyun gösterilerini sergilemişlerdir. Enstitüler öğrencilerin sporda yetişebilmeleri adına spor sahaları ve gerekli malzemelerin temininin sağlanmasına önem vermişlerdir.⁷³

Beden Eğitimi dersi, öğrencilerin güçlü ve sağlıklı bireyler olarak yetişmelerinin yanı sıra, kültürel açıdan zengin bir bilgi birikimine sahip olmalarını da sağlamalıdır. Köy Enstitüleri’nde çok sayıda sportif faaliyetler yer almaktaydı. Voleybol, basketbol, futbol, atletizm, güreş, serbest oyunlar, yürüyüş, düzen alıştırmaları, askerlik eğitimi, izcilik gibi birçok faaliyetler gösterilen derslerde, öğrencilerin spor dallarına ve kullanılan spor malzemelerine yönelik bilgi ve becerileri kazanması beklenmekteydi.⁷⁴ Aksu Köy Enstitüsü öğrencilerinin İlköğretim Dergisinde yayınlanan resimlerinde bir spor müsabakasından söz etmiştir. Voleybol ve güreş dallarında sergiledikleri mücadeleler ile öğrencilerin takım ruhunu, dayanışmayı ve iş birliği kazanmaları ile daha sağlıklı bir yaşam sürmeleri sağlanmıştır.⁷⁵

Ulusal Oyunlar dersine, öğrencilere enstitünün bulunduğu yöreye uygun halk oyunlarının öğretilmesiyle başlanmaktadır. Daha sonraki süreçte çevre enstitülerdeki yörelerin yaygın oyunları öğretilir ve böylelikle uzman eğitimcilerle yöresel oyunların tüm köylere girmesi hedeflenirdi. Bu oyunlar sayesinde, öğrencilerin millî duygu ve hareket eğitimlerinin geliştirilmesi sağlanmaktaydı. Öğrencilerin, sabahları güne başlarken müzik aleti çalan bir grup etrafında toplanıp hep birlikte millî oyunlar oynadıklarını daha sonra da mutlu bir şekilde işlere veya derslere dağıldıkları belirtilmektedir.⁷⁶ Güne büyük bir enerji ve sevinçle başlayan öğrencilerin düzenli olarak bunu sergiledikleri bilinmektedir. Enstitülerdeki her öğrenci mandolin çalmayı bildiğinden halk oyunlarını notalarıyla birlikte mandolin ile çalmışlardır. Bazı öğrenciler yetenekleriyle ön plana çıkmış ve halk oyunlarını çok güzel oynadıkları belirlenmiştir. Enstitü halk oyunları kollarındaki öğrenciler başka enstitülerde oynanan halk oyunlarını önce kendileri öğrenir daha sonra enstitüdeki tüm

73 Emine Öztürk, *Cumhuriyet Dönemi Aydın Kimliği, Sekülerleşme ve Köy Enstitüleri*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 106-07.

74 Veli Onur Çelik ve Coşkun Bayrak, “Köy Enstitülerinde Bedensel Etkinlikler ve Beden Eğitimi Dersi: Çifteler Köy Enstitüsü Örneği”, *Pamukkale Spor Bilimleri Dergisi* 2,2, (2011): 19, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/191758>.

75 Erkan Can, “Kuruluşundan Günümüze Aksu Köy Enstitüsü”, (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2017), 31.

76 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 324.

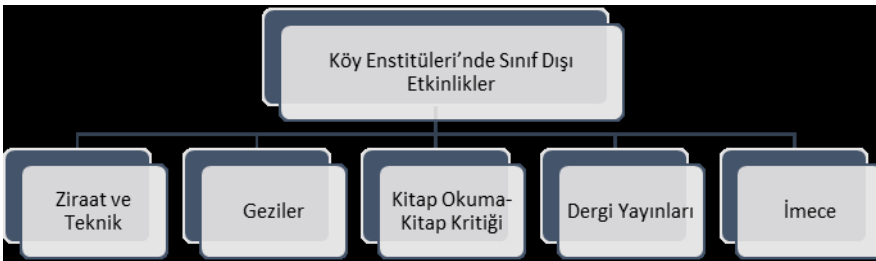
öğrencilere öğretirlerdi. Ayrıca çeşitli halk oyunlarının öğrenilmesinde diğer enstitülere geziler düzenlenerek ülkenin tüm bölgelerinin değerleri kazanılır ve coşkuyla yaşatılırdı.⁷⁷

Çifteler Köy Enstitüsü'nde sabah kahvaltı yapıldıktan hemen sonra öğrenci, öğretmen ve idareciler hep birlikte halkalar oluşturarak mandolin veya akordeon eşliğinde ulusal oyunlar, horonlar, zeybekler, halaylar oynanırdı. Enstitüler birbirlerine yardıma gittiklerinde bölgeye ait halk oyunlarını ve türküleri öğrenen öğrenciler bu konudaki bilgilerini zenginleştirirlerdi.⁷⁸ Bu oyunlar birlikteliği, duygu, düşünce, amaç, yaşam ve görüş birliğini sağlamaktaydı.

Ankara'da düzenlenen yabancı konuklarında aralarında bulunduğu bir programda, dansları ve çeşitli gösterileri izleyen konuklar Hasanoğlu Köy Enstitüsü'nün ekibine sıra geldiğinde sergiledikleri ulusal oyunlara uzun süre seyirci kalamamışlar ve sahnedeki ekibe katılarak zeybek oynamışlardır. Gösteriye ilk katılan ve bitene kadar da sahneden inmeyen kişi dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu'ydu.⁷⁹ Yerinde ve uzman öğreticiler tarafından doğru şekilde öğretilen ve düzenli olarak her gün oynanan ulusal oyunlar mezuniyet törenlerinde, resmi bayramlarda ve müsamerelerde sergilenmekteydi. Ulusal oyunlar halk tarafından da çok beğeni toplamıştır. Bunun nedeni ise gösterilere halkın da katılımıyla neşe dolu coşkulu bir ortamının oluşması olarak belirtilebilir.

2.3. Köy Enstitüleri'nde Sınıf Dışı Etkinlikler

Köy Enstitüleri'nde sınıf dışı etkinlikler önemli bir yer kaplamaktaydı. Çünkü enstitüler sadece öğrencilerine karşı yükümlü olmayıp buldukları bölgeye de yükümlü olup oranın kalkınmasını sağlayacak nitelikte olması gerekmekteydi. Köy Enstitüleri'nde sınıf dışı etkinlikler Şekil 4'te sunulmuştur:

Şekil 4. Köy Enstitüleri'nde Sınıf Dışı Etkinlikler

77 Koç, 325.

78 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 326.

79 Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, 292-93.

Şekil 4 incelendiğinde enstitülerde sosyal ve kültürel etkinlikler arasında sınıf dışı etkinliklerin daha fazla alt alanının olduğu görülmektedir. Köy Enstitüleri'nin doğası gereği bu durum oldukça normal bulunmaktadır. Çünkü enstitüler kendi içlerine kapalı değil aksine dışa dönük olarak eğitim öğretim süreçlerini sürdürmektedirler. Ziraat ve Teknik dersi kapsamında uygulamaları sınıf dışında gerçekleştirmesi gerekmektedir. Çeşitli sebeplerle gerçekleştirilen geziler, enstitülerin önemli özellikleri arasında yer almaktadır. Kitap okuma ve okunan kitapların kritiğinin yapılması her öğrencinin elde etmesi gereken kazanımlar arasında yer almaktaydı. Yazdıkları edebi eserlerin sınıf ve enstitü dergilerinde yayınlaması ciddi bir süreç ve emek gerektirmekteydi. İmece ise hem enstitüler kendi aralarında hem de köy halkı ile sürekli gerçekleştirilen bir eylemdi.

Kurulduğu andan itibaren tüm enstitülerde kültür dersleri ortak ve zorunlu olarak müfredatta yer almaktaydı. Ziraat ve teknik dersler ise enstitülerin kuruldukları bölgenin özelliklerine ve ihtiyaçlarına yönelik hazırlanmaktaydı. Öğrenme ortamlarının sınıf dışına çıkılarak zenginleştirilmesi düşüncesiyle oluşturulan plan ve programlar öncelikle enstitünün bulunduğu yakın çevresinden başlayarak köy, ilçe, il ve bölgelere kadar uzanmıştır. Buralarda daha fazla ve farklı “doğal, kültürel ve toplumsal” birçok araştırma alanlarının incelenmesi sağlanmıştır.⁸⁰ Ayrıca, oluşturulan planlar neticesinde sınıf dışı ortamlar, belirli bir amaç ve program doğrultusunda tasarlanmıştır. Bu etkinlik alanları, dersin “genel amaçları” ve “öğretim programları” kapsamında belirlenmiştir.

Buldukları bölgenin özelliklerini içeren ve ihtiyaçlarını karşılayan enstitülerde bölgeye özgü ziraat dersleri işlenmekteydi. Örneğin, Kastamonu’da açılan Gök köy Köy Enstitüsü bu bölgenin meyveciliğini temsil etmekteydi. Anadolu’nun hemen her yerine dağıtımını yapabilecek konumda olması ve uygulama sahasının genişliği, açılması planlanan yerin buna elverişliliği bu alana Köy Enstitüsü’nün açılmasında etken rol oynamıştır. Ayrıca “Göl Köy” de açılan okula bağlı olarak bir uygulama bahçesi yapılmış ve bahçede Kastamonu bölgesinde yetişebilecek tarım bitkileri göz önünde bulundurularak farklı bitki çeşitleri yer almıştır.⁸¹ Doğayla iç içe hazırlanmış fiziksel ortamlarda öğrenilen bilgiler, önceki bilgiler ile etkileşime girerek öğrenmeye karşı yeni anlamların ve tutumların ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır.⁸² Bu yönüyle burada açılmış olan uygulama okulu sınıf dışı gerçekleştirilen öğrenme ortamlarını sağlayarak teorik bilgilerin uygulanmasına yardımcı olmuştur. Her bölgede aynı amaçla açılan Köy Enstitüleri’nde iş, beceri ve üretim ağırlıklı bir program olarak “sağlık, beden

80 Meral Metin Göksu, “Sınıf Dışı Öğrenme Ortamları: Köy Enstitüleri Örneği”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi* 9, 1 (2020): 9, <https://doi.org/10.17497/tuhed.626781>.

81 Gülşah Eser, “Köy Enstitüleri’nde Bir Öncü: Özgün Arşivi Işığında Göl Köy Enstitüsü”, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011), 148.

82 Göksu, *Sınıf Dışı Öğrenme Ortamları: Köy Enstitüleri Örneği*, 9.

eğitimi, müzik, resim-iş, oyun, gezi, inceleme, serbest okuma” gibi alanlarda öğrencilere hem sınıf içi hem sınıf dışı etkinlikler düzenlenmiştir.

Enstitülerde verilen teknik dersler ile öğrencilere iş becerisi kazandırılmaktaydı. Enstitülerdeki teknik derslerin bölgelere göre her enstitüde farklı olduğu bilinmektedir. Cılavuz Köy Enstitüsü’nde bölge özelliklerine uygun olarak “hayvan bakımı”, “zirai alet ve makinalarının kullanım ve onarımı”, “köy inşaatçılığı” için gerekli olan bilgiler, “demircilik” ve “tenekecilik” aynı zamanda köylülere yönelik yardımcı olmalarını sağlayacak “sağlık bilgisi” eğitimi verilmiştir.⁸³ Aynı şekilde Gököy Köy Enstitüsü’nde eğitim alan kız öğrencilerin “dikiş”, “dokumacılık”, “örgücülük” gibi teknik dersleri aldığı belirtilmiştir. Bölgenin kültürel özelliklerine ait desenler, kız öğrencilere bu derslerde uygulamalı bir şekilde öğretilmiştir. Yöreye özgü kullanılacak olan renklerin “kök boya” ve “ot yaprak” boyalarından elde edilerek dokunan bezlerde kullanıldığı bilinmektedir.⁸⁴

Köy Enstitüleri’nde konuların pekişmesi ve kalıcı öğrenmenin gerçekleşmesi amacıyla teorik olarak verilen bilgilerin uygulamalarının yapılması sağlanmıştır. Bu konuya ilişkin Çifteler Köy Enstitüsü mezunu olan kişi sınıf dışı uygulamalara yönelik deneyimini, “...öğretmen önce ziraat derslerini derslikte anlatırdı. Daha sonra gübre çeşitleri nedir, gübreleme nasıl yapılır, gübrenin yararları nedir, tarlada ikileme yapılırsa ne gibi yararları olur, niçin nadas yapılmalıdır? soruları ile anlatılanlara uygun olarak ziraat çalışmaları yapılırdı” şeklinde açıklamıştır.⁸⁵ Ekiskürisyon yani “araştırma, inceleme, gözlem” anlamlarına gelen ders, Kayseri Pazarören Köy Enstitüsü’nde okutulmuştur. Buradaki amaç doğa gezileri ile sahralar ve ağaçlar üzerine yapılan incelemelerdir.⁸⁶ Öğrencilerin teorik olarak aldıkları dersleri doğada var olduğuna dair incelemek ve yerinde görmek çeşitli geziler yoluyla sağlanmaktaydı. Ayrıca ulusal oyunların öğrenilmesi için enstitüler arası gerçekleşen kültürel geziler düzenlenmekteydi. Burada amaç farklı ulusal oyunların doğru şekilde öğrenilmesiydi. Genellikle Beden Eğitimi ve Ulusal Oyunlar dersine yönelik ve Halk Oyunları kolunun gerçekleştirdiği geziler de çeşitli bölgelere özgü yerel oyunları öğrenen öğrenciler enstitülere döndüklerinde ulusal oyunları arkadaşlarına öğretmekteydi.⁸⁷

Enstitülerdeki öğrenciler, bir-iki yıllık eğitimin ardından başarılı oldukları ve ilgisine yönelik seçtikleri iş koluna girerlerdi. Yapılan her iş bir gaye, bir ihtiyaç doğrultusunda ve kalıcılığı esas almaktaydı. Bir binanın

83 Nebahat Arslan, “Türk Eğitim Sisteminde Köy Enstitülerine Bir Örnek: Kars Cılavuz Köy Enstitüsü”, *History Studies* 4,1 (2012): 31-32, <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423902431.pdf>.

84 Türkoğlu, *Tonguç ve Köy Enstitüleri*, 120.

85 Murat Burgaç, “Çifteler Köy Enstitüsü” (Yüksek Lisan Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2000), 53.

86 Savaş Karagöz, “Kayseri-Zincidere Köy Muallim Mektebi (1926-1932)nin Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Tarihi İçindeki Yeri”, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005), 153.

87 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 326.

duvarlarının kara sıvalarının yapılması, kapıların, pencerelerin, çeşmelerin takılması, çatılarının çatılması, kiremitlerinin, fayanslarının döşenmesi gibi tüm işlerinin yapılması ve araç gereçlerin sağlıklı olarak yerleştirilmesi ve kullanılmaya hazır hale gelmesi zaman alan bir çaba ve beceriyi gerektirmekteydi. Her öğrenci tamamladığı bir binanın mutluluğuyla izne çıkma hakkı kazanırdı.

Köylerde işini bitiren köy halkı bitirmeyenlere yardıma giderdi. İmece adı verilen bu durum geleneksel bir töre haline gelmişti. Geçmişten bugüne kadar yaşanan toplumsal ve kültürel bir hareket olan bu gelenek enstitülerde de devam etmekteydi.⁸⁸ Enstitüler arası yardımlaşmalar sayesinde çeşitli bölgelere giden öğrenciler için hem yurt gezileri gerçekleşir hem de başka öğrencilerle tanışılarak sosyal ilişkileri geliştirdi.⁸⁹ Köy Enstitüleri'nde imece kültürü yalnızca öğrenciler arasında değil halk ile de iç içeydi. Örneğin; ihtiyaçlar doğrultusunda köy halkının yardımına giden Gönen Köy Enstitüsü'nün öğrencileri bulunduğu bölgedeki köye imece usulüyle iki ilkokul kazandırmışlardır.⁹⁰ Aksu Köy Enstitüsü öğrencisi olan Pakize Türkoğlu, o dönemde Ladik-Akpınar'da gerçekleşen deprem felaketine enstitüden bir ekibin yardıma gideceğini ve gidecek olan enstitü ekibinin sanki bir seferberlik içerisinde olduğunu belirtmektedir. Ekip hem Ladik'teki okulların onarımında yardımcı olacak hem de coğrafya derslerinde özelliklerini okuduğu yurdun dört bir köşesini yerinde tanıma fırsatı taniyacaktı. Bu deprem yardım seferberliği, formal bir şekilde planlanmış bir inceleme gezisi gibi düzenlenmiştir.⁹¹

Enstitülerde belirli sayıda öğrenciden oluşan kümeler olup her kümenin de görevleri vardı. Bütün çalışma alanlarında bulunan öğrenciler tarlalarda, inşaatlarda, dikiş hanelerde ve işliklerde dayanışma halinde çalışmaktaydılar. Zaman geçtikçe sayısında artış olan Köy Enstitüleri'nin ihtiyaçlarının karşılanması imece ruhunun yaşattığı dayanışma ve yardımlaşma duygusuyla sağlanıyordu.⁹² Enstitü öğrencileri ve öğretmenleri hem kendilerinin hem de buldukları bölgenin yaşam kalitesi artırma amacıyla birçok çalışmalara ve faaliyetlerde yer almışlardır. Bunun en güzel örneklerinden birisi Cılavuz Köy Enstitüsü'nde eğitim alan öğrencilerin yoğun çalışmaları sonucu hidroelektrik santral kurmalarındır. İlk olarak enstitü arazisine su sağlamak amacıyla yapılan çalışmada her gün bir sınıf kanal açma işinde çalışmıştır. Sonraları su kanalı ile boşa akan sudan rahatsız olunmuş ve baştan beri hayal edilen elektrik santrali kurulmasına ilişkin görüşler belirtilmeye başlanmıştır. En nihayetinde de santralin kurulmasına karar verilerek çalışmalara başlanmıştır. Enstitünün

88 Kaplan, *Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri*, s. 122.

89 Gazalçı, *21 Köy Enstitüsü Çınarlar Anlatıyor*, 23.

90 Gazalçı, 223.

91 Pakize Türkoğlu, *Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 152-53.

92 Akandere ve Esen, *Köy Enstitülerinde İş ve Üretim Odaklı Eğitim, Küme Çalışmaları ve İmece*, 39.

karanlıktan kurtulup aydınlığa kavuşması fikriyle herkes çalışmalarında büyük emekler harcamıştır. Geldikleri köylerde elektriği görmemiş olan Cılavuzlu öğrenciler, kendi çabalarının sonucu elde ettikleri elektrikle tanışmışlardır.⁹³

Köy Enstitüleri'nde Türkçe derslerine, kitap okumaya çok önem verilirdi. Her gün belli bir zaman dilimi serbest okumaya ayrılırdı. Sınıf öğretmenlerinin gözetiminde okumalar bazen toplu olarak bazen bireysel olarak yapılmaktaydı. Bilhassa ilk başlarda öğretmenler tarafından seçilen; Ömer Seyfettin'in eserleri, “*Bomba, Beyaz Lale, Robenson Cruoze*” gibi kitapları “*Vatansız Adam*” gibi broşürler sınıfça okunurdu. Kitap günlerinde öğrenciler okudukları kitapların özetlerini tüm öğrencilere anlatırlardı. Bir gelenek haline gelen kitap tanıma günleri öğrencileri bu etkinliklere karşı diri tutmaktaydı. Okuma derslerinin öğrencilerde, olumlu idealler kazandırma, millî, ahlaki ve vatani duyguları güçlendirme, köylerde çalışma duygusu ve heyecanını yaratma gibi hedefleri amaçladığı belirtilmiştir.⁹⁴ Serbest okuma saatlerinde öğrencilere kitap okuma alışkanlığı kazandırmak için öğrencilerin istedikleri kitapları okumalarına izin verilirdi. Hem öğrenilen hem de eğlenilen etkinlik olan cumartesi eğlencelerinde öğrenciler ve öğretmenler o hafta okudukları kitaplar üzerine tartışmalar yaparlardı.⁹⁵ Öğrencilerin tartışma ve eleştirilerinde okudukları kitapların etkisi görülürdü.⁹⁶ Kitap okuma alışkanlığının bir yarış haline geldiği ve okullardaki kitapların yetmediği bunun için de öğrencilerin yayınevlerinden kitap istemeleri veya başka enstitüler ile kitap alışverişinde bulunmaları öğrencilerin kitap okumalarında istenilen düzeylere geldiğinin göstergesidir.⁹⁷ İvriz Köy Enstitüsü mezunu Galip Candoğan bu konuya ilişkin anılarında: “*Ekipte bulunan arkadaşlarımızın hepsinin çantasında birer kitap vardı. Bu kitapları değiştirerek okuyorlardı. Bunların içinde bizim görmediğimiz kitaplar bulunca, onlara başka kitaplar vererek bunları okuma fırsatı buluyorduk. Köy Enstitülerinin en güzel geleneklerinden biri de kitap okuma alışkanlığı idi. Herkesin çamaşır torbasında bir kitap bulunurdu. Boş zamanlarımızda kitap okuyarak yeni bilgiler kazanmaya çalışırdık*” şeklinde bahsetmiştir.⁹⁸ Öğrenciler yanlarından kitapları hiç eksik etmeden aralarda, tatillerde, bağ ve bahçelerde boş buldukları her fırsatta okurlardı. Sadece yerli kitaplar değil yabancı klasik eserleri de okumaktaydılar. Okurken aldıkları notlar ile dolan defterler birer övünç kaynağıydı. Enstitü öğrencilerinden hepsi

93 Firdevs Gümüşoğlu, *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 265.

94 M. Emin Soysal, *Kızılçullu Köy Enstitüsü Sistemi*, (İzmir: Marifet basımevi, 1940), 188.

95 Köy Enstitüleri eğlencelerin eğitim yönüne değinen Pakize Türkoğlu bu konudaki fikirleri şu sözlerle belirtmiştir: “*Enstitü eğlence günleri, eğlence eğitiminin bir uygulamasıydı. Öğrenciler böyle bir eğitimden geçerken uygarca eğlenmeyi öğreniyordu. Eğlencelerde daha çok güzel sanatlar etkinlikleri başat oluyor, yetenekler de ortaya çıkıyordu. Böylece eğlence günleri Köy Enstitülerinde yaşamın bir parçası olmuştu...*” (Türkoğlu, *Tonguç ve Köy Enstitüleri*, 379).

96 Menekşe, *Kapatılışlarının 50. Yılında Köy Enstitüleri Gerçeği*, 200.

97 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 295.

98 Koç, 295-96.

aynı seviyelerdeki kitapları okumuyordu. Bazılarının seviyesi daha düşükken bazılarının ağır felsefe kitapları okudukları bilinmekteydi.⁹⁹ Kitap okuma alışkanlığı ile öğrencilerin edebiyat ve sosyal bilimlerde belli seviyelere gelmeleri amaçlanmaktaydı. Öğrencilerden olgu ve olaylara eleştirel bakabilmeleri, belirli konularda fikirlerinin gelişmesi ile düşüncelerini açıkça ifade edebilmeleri istenmekteydi.

Köy Enstitüleri'ndeki öğrenciler yılda 24 kitap okuyup özetlemek zorundaydılar. Sınıflarda ve hafta sonları okul salonlarında okunan kitaplar üzerine genel tartışmalar yapılırdı. Birlikte yapılan bu sosyal etkinlikler öğrencilere eleştirel bakma becerisi ve ifade becerisi kazandırmaktaydı. Kitabını okuyan öğrenci, sınıf ortamında arkadaşlarına neler anladığını anlatır ve sınıfça tartışılırdı. Ayrıca öğrencilerin yazdıkları kompozisyonlar dergi ve yayın kolları ile çıkarılan dergilerde yayınlanırdı. Kitap okumayı alışkanlık haline getiren öğrencilerde yazma merakı da başlardı. Sınıf ya da okul gazete ve dergilerinde yazılan bu yazılar öğretmenler tarafından değerlendirildikten sonra yayınlanırdı.

Enstitülerin birçoğunda edebiyat ve sanat dergileri çıkarılırdı. Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nde yayınlanan "*Köy Enstitüleri Dergisi*" bunların en önemli olanıydı. Öğretmen ve yöneticilerin yazı ve şiir yayımlayan öğrencileri övmeleri diğer öğrencileri de bu duruma özendirilmekteydi.¹⁰⁰ Enstitülerden gönderilen yazı ve şiirler, belli denetimlerden geçtikten sonra uygun bulunanlar Yüksek Köy Enstitüleri'nin dergilerinde yayınlanıyordu. Bu biçimde sekiz sayı yayınlanmıştır.¹⁰¹ Enstitülerin kültür sanat etkinlikleri, iş anlayışları, toplum sorunlarını işleyiş biçimleri, öğrencilerin dergilerde yayınladıkları yapıtlar ile anlaşılmaktadır. Ayrıca tiyatro öğrencilerinin oynadıkları doğaçlama oyunları da bu dergilerde görmek mümkündür. Dergilerde yer alan yayınlarda anlatılanlar gerçeğe dayandırılarak belli bir disiplin içinde sade ve anlaşılır dille aktarıldı. Enstitü öğrencileri, dergilerdeki yazıların değerlendirilmesi amacıyla okuyuculardan görüşler almış ve dergilerde bu görüşlere de yer vermişlerdir. "*Yüksek Köy Enstitüsü Dergi Kolu*" öğretim yılının başladığı dönemden itibaren her hafta "*Hafta Konuşmaları*" adıyla bir konuşma dizisi başlatmıştır. Konuşmalarda kitap özetlerine ve bilimsel konulara yer verilmiştir.¹⁰² İşlenen konuların ve tanıtılan kitapların güncel olmasına, enstitü ve köy yaşamına yönelik olmasına, aynı zamanda enstitülerde işlenen derslere de fayda sağlayacak şekilde olmasına özen gösterilirdi. Yazılan eserlerin konuları genellikle sosyal, ekonomik, felsefi, siyasi, edebiyat ve sanat konularından oluşmaktaydı. Öğrencilerin konuşma toplantılarına, ulusal ve uluslararası geniş bilgi birikimine sahip tanınmış

99 Bulut, *Nisandaki Güneşler 50. Yılında Köy Enstitüleri 1940-1990*, 52.

100 Gazalcı, *21 Köy Enstitüsü Çınarlar Anlatıyor*, 154-55.

101 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 337.

102 Koç, 343-44.

edebiyatçı, siyasetçi, eğitimci, bürokrat gibi konuklarda katılmaktaydı. 17 Şubat 1945'te dönemin Millî Eğitim Bakanı ve bürokrattan sayılı kişilerin de bulunduğu törende “*Heinrich Pestalozzi*” ölüm yıldönümünde anılmıştır. Köy Enstitüleri Dergisi'nden aktarılan yazıya göre; “..konferansta özellikle *Pestalozzi* 'nin değerinin halk eğitimine vermiş olduğu önemden kaynaklandığı belirtilerek fikirlerinin Türkiye 'nin koşullarına göre adapte edildiği ve Köy Enstitüleri 'yle uygulama alanına konulduğu söylenmiştir. Bakan, böyle büyük bir eğitimcinin iyi niyetlerle anılmasından duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. Köy Enstitüleri ile *Pestalozzi* 'nin iş okul arasındaki birliğe dikkat çekmiştir” ifade edilmiştir.¹⁰³ Yalnızca Yüksek Köy Enstitüleri 'nde değil bütün enstitülerde bu konularla haftalık konuşmalar yapılmaktaydı. Öğrenciler ünlü sanatçı, edebiyatçı, bilim insanları ya da siyasetçiler üzerine hazırladıkları konferansları bu törenlerde sunmaktaydılar. Verilen bu ödevler öğrenciler tarafından büyük bir özen ve disiplinle hazırlanmakta, iş dersleriyle birlikte yürütülmekte ve topluluk önünde başarıyla sunulmaktaydı. Sosyal ve kültürel etkinlikler ile öğrenciler toplumsal görevlerini de tamamlamış olurlardı.

---

103 Koç, 344.

Sonuç

Hasan Âli Yücel ve İsmail Hakkı Tonguç'un fikirleri ve deneyimleriyle 17 Nisan 1940 tarihinde açılan Köy Enstitüleri özgün eğitim anlayışıyla bulunduğu dönemde iz bırakmış kurumların başında gelmektedir. Kurulması, eğitim anlayışı ve kapanmasıyla Türk eğitim tarihi içinde önemli yere sahip olan Köy Enstitüleri, halen gündemde kalarak çeşitli araştırmalara konu olmaktadır. Eğitim anlayışıyla bulunduğu dönemde farklılık yaratan Köy Enstitüleri, öğrencileri her yönüyle bilgili ve donanımlı olarak yetiştirmekteydi. İş eğitimi üzerine kurulan enstitülerde öğrencilerin bir arada, birlikte görev ve sorumluluklarını yerine getirmeleri beklenmekteydi. Bu sayede öğrenciler birlikte olma, iş birliği yapma, yardımlaşma ve sorumluluk alma gibi becerileri kazanırlardı. Köy Enstitüleri bulunduğu bölgenin "ekonomik, kültürel ve toplumsal" alanlarda kalkınmasına öncülük etmiştir. Köy Enstitüleri mezunları köylerde öğretmenlik yaparak buralarda toplumsal kalkınmaya katkı sağlamış ve Cumhuriyet yönetimini güçlendirmiştir¹⁰⁴. Bu denli önemli amaçları olan Köy Enstitüleri, bulunduğu dönemde sadece Türkiye'nin değil tüm dünyanın ilgisini çekmiştir. Köy Enstitüleri'nin açılmasından sora edebiyatçılar köye ve köy halkına yönelerek buralardaki sorunları eserlerinde işlemişlerdir. Enstitüler aracılığı ile köy tüm alanların merkezinde bir konu haline gelmiştir.

Köy Enstitüleri öğrenci merkezli bir eğitim anlayışını benimsemiştir. Yaparak ve yaşayarak öğrenme, sanat ve iş yöntemiyle öğrenme ilkeleri enstitülerin hedefleri arasındaydı. Enstitülerde öğrenciler sürekli birbirleriyle etkileşim içerisinde olmuşlardır. Gerek ders içi gerek ders dışı tüm etkinliklerde bir arada olan ve birlikte faaliyetler gerçekleştiren öğrenciler, iş birliği içinde görev ve sorumluluklarını yerine getirmişlerdir. Sosyal ve kültürel faaliyetlerin önemsendiği enstitülerde öğrenciler her yönüyle donanımlı yetişmekteydi. Halkın aydınlanması, toplumsal yaşamın canlanması ve bireylerin hayal gücünün güçlenmesinde enstitülerin önemi büyüktü.

Enstitülerde kültür, ziraat ve teknik olmak üzere dersler üç gruba ayrılırdı. Ziraat ve teknik derslerin uygulamaları yönüyle genelde atölye ve tarlalarda olan öğrenciler kültür derslerini sınıf içinde işlerlerdi. Kültür dersleri herkesin aldığı ortak derslerdi. Bu derslerde öğrenciler sanatsal, bedensel, sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunmaktaydı. Kültür dersleri arasında yer alan Resim-iş, Müzik, Beden Eğitimi ve Ulusal Oyunlar dersleri öğrencilerin sosyal ve kültürel anlamda gelişmelerini sağlamaktaydı¹⁰⁵. Ayrıca eğitsel kol faaliyetleri ile ilgilerine yönelik seçilen kollarda öğrenciler sergiler, gösteriler,

104 Şeren, *Köye Öğretmen Yetiştirme Yönüyle Köy Enstitüleri*, s. 223.

105 Osman Akandere, Nihal Yıldız Yılmaz ve Seher Esen, *Köy Enstitülerine Dair Yazılmayanlar, Bilinmeyenler, Konuşulmayanlar*, (İstanbul: Eğitim Yayınevi, 2022), 52.

konferanslar düzenlemişlerdir. Bu alanlarda enstitüler de verilen eğitimler ile ülkemizde pek çok ressam, müzisyen, profesör yetişmiştir¹⁰⁶.

Köylerin enstitüler aracılığı ile ulusal ve uluslararası müzik eserleri ve enstrümanları ile tanışmaları sağlandı. Enstitülerde öğrencilerin bir enstrümanı çalabilmesini sağlamak ve müzik zevkini geliştirmek amacıyla işlenen müzik dersinde her öğrenci bir enstrümanla tanışır ve çalabilir duruma gelirdi¹⁰⁷. Öğrenciler müzik dersine ilişkin öğrendiklerini törenlerde, eğlencelerde sergilemekteydiler. Bu eğlencelerde müzik koroları yöresel ve klasik eserler ile kendi bestelerini söylerlerdi. Hep birlikte sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunan öğrenciler kutlamalarda, törenlerde, eğlencelerde sergiledikleri performans ile izleyenleri kendilerine hayran bırakırlardı. Ziraat Marşı enstitülerin kendilerine ait bir marş olup her gün sabah bu marş ile güne başlamaktaydılar.

Köylerin enstitüler aracılığıyla tiyatro ile tanışmaları sağlandı. Sanatsal faaliyetlere önem verilen Köy Enstitüleri'nde, öğrencilerin ilgilendikleri başka bir sanat alanı da tiyatroydu. Tiyatro kolunda öğrenciler yerli ve yabancı eserleri oynarlardı. O dönem ilk defa köylere tiyatroyu ulaştıran enstitü öğrencileri olmuştur. Büyük bir ilgi gören tiyatrolar, köylerde tiyatro kültürünün gelişmesi ve artmasına öncülük etmiştir¹⁰⁸. Öğrenciler okudukları yerli ve yabancı eserler ile kendi doğaçlamalarını yazmışlar ve gösterilerde sergilemişlerdir. Ayrıca klasik yapıtlardan faydalanarak öğrencilerin tiyatro zevklerinin geliştiği ve üst düzeye çıktığı bilinmektedir. Öğrenciler bu eserleri devlet adamlarının katıldıkları törenlerde oynayarak büyük beğeni toplamışlardır¹⁰⁹.

Köylerin enstitüler aracılığıyla bölgesel ve ulusal halk oyunları ile tanışmaları sağlandı. Her sabah müzik eşliğinde sporla güne başlayan öğrencilerin esnek, hareketli ve zorluklara karşı güçlü olmaları amaçlanmıştır¹¹⁰. Enstitülerde neredeyse tüm spor etkinliklerine yer verilmiş ancak buldukları bölgeye göre farklılık gösteren spor etkinliklerine ayrıca önem verilmiştir¹¹¹. Örneğin, Cılavuz Köy Enstitüsü'nde yapılan kayak sporu o bölgeye özgü bir spor olarak üzerinde durulmuştur. Çeşitli sporları öğrenen öğrenciler enstitülerde sınıflar arası yarışmalar düzenlemişlerdir. Bu yarışmalarda birincilik kazanan öğrenciler enstitüler arası yapılan spor müsabakalarına katılmaya hak kazanmaktaydılar. Bu ders sayesinde öğrenciler çeşitli spor dallarına yönelik bilgi ve beceri kazanmakla birlikte düzenlenen yarışmalarla da sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunmaktaydı. Her enstitü

106 Gazalci, *21 Köy Enstitüsü Çınarlar Anlatıyor*, 37.

107 Gazalci, 41.

108 Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, s.286.

109 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 349.

110 Sancar, *Cılavuz Köy Enstitüsü*, 37.

111 Öztürk, *Cumhuriyet Dönemi Aydın Kimliği, Sekülerleşme ve Köy Enstitüleri*, 106-7

yöresine ait halk oyunlarını öğrenmekteydi. Uzman öğretmenlerle doğru şekilde öğrenilen halk oyunları öğrencilerin birlikte yaptıkları etkinlikler arasında yer almaktaydı. Bir araya gelindiği her an; eğlencelerde, törenlerde, kutlamalarda ve her gün güne başlarken oynanan halk oyunları öğrencilerin sevdikleri ve ilgi gösterdikleri alanlardan olmuştur. Enstitüler yalnızca kendi yörelerinin değil başka yörelerin de oyunları oynamaktaydı. Öğrenciler bu oyunları öğrenmek için farklı enstitülere gezilerde bulunurlardı. Yerinde ve doğru şekilde öğrenilmesinin amaçlandığı bu gezilerde enstitüler arası sosyal etkileşimler gerçekleşirdi¹¹². Farklı bölge ve insanlarla tanışan öğrenciler öğrendikleri oyunları enstitüde arkadaşlarına öğretirlerdi.

Köylerin enstitüler aracılığıyla imece yapmayla tanışmaları sağlandı. Sınıf dışı etkinliklerin çok fazla yer aldığı enstitülerde çeşitli amaçlarla geziler düzenlenmekteydi. Doğa gezilerine oldukça fazla önem verilmekte olup gerçekleştirilen gezilerde öğrenciler yerinde öğrenme fırsatı yakalamaktaydılar. Genelde teorik derslerin uygulamalarında; bahçelerde, tarlalarda ya da atölyelerde bulunan öğrenciler buralarda hep birlikte verilen işleri yapmaktaydı. Sürekli etkileşim içinde olan öğrenciler verilen iş ve görevlerin doğru şekilde ve zamanında bitirilmesine önem göstermekteydi. Bu amaçla birbirlerine yardım eden öğrenciler enstitülerde imece anlayışını sürdürmekteydi. Enstitüler arası yardımlaşma ve iş birliği ile işlerin kısa sürede tamamlanmasını sağlayan imece, enstitü öğrencilerinin öğrenmesine ve birbirleriyle sosyal ilişkiler kurmalarına imkân sağlamıştır¹¹³.

Köylerin enstitüler aracılığıyla dünya klasiği kitaplar ile tanışmaları sağlandı. Üzerinde özellikle durulan bir konu olan kitap okuma alışkanlığı Köy Enstitülerde belli bir programla gerçekleştirilmekteydi. Öğrencilere okuma alışkanlığı kazandırmak amacıyla yapılan serbest okuma saatlerinde öğrenciler ilgi alanlarına yönelik istedikleri kitapları okumaktaydılar. Serbest okuma saatlerinin dışında derslere yönelik farklı kitaplar okutulmaktaydı. Öğrencilerin bilgi birikimlerinin artması, ülke ve dünya genelinde olup bitenlerden haberdar olması ve hayata karşı bakış açısının gelişmesi adına kitap okumaya ihtiyaçları vardı. Enstitülerde eğlencelerde bir araya gelen öğrenciler, okudukları kitaplarını birbirlerine anlatırdı. Kitap üzerine eleştiriler ve analizler yaparlardı. Bu sayede öğrencilerin edebiyat ve sosyal bilimlerde belli seviyelere gelmeleri beklenirdi. Sadece yerli kitapların olmadığı aynı zamanda dünya klasiklerine de yer verilen kütüphanelerde öğrencilere yeterli gelmeyen kitapların temini çevre enstitülerden ya da yayınevlerinden istenmekteydi. Okuma üzerine bu kadar ileriye giden öğrenciler yazma faaliyetlerinde de kendini göstermekteydi. Bu amaçla açılan, yayın ve dergi kolu çalışmaları buralarda faaliyetlerini göstermekteydi. Öğrencilerin birlikte

112 Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, 292-93.

113 Akandere ve Esen, *Köy Enstitülerinde İş ve Üretim Odaklı Eğitim, Küme Çalışmaları ve İmece*, 46.

hazırladıkları çalışmalar okul dergilerinde yayınlanmaktaydı. Buralarda öğrencilerin yazdıkları şiirler, doğaçlama tiyatrolar, kitap tanıtımları, bilimsel yazılar yer almaktaydı.

Köy Enstitüleri öğrencilerin; ilim, fen, edebiyat, sanat, teknik gibi tüm alanlarda bilgili, donanımlı, etkin birer vatandaş olarak yetiştirilmesini amaçlamıştır. Enstitülerde tüm disiplinlerin bir arada bulunduğu ve iç içe geçtiği bir eğitim anlayışı yer almaktaydı. Okuma yazmanın öğretilmesinin çok ötesinde köy halkının tarım, el sanatları ve sağlık konularında aydınlanarak bilgi ve beceriler kazanması, sosyal ve kültürel açıdan gelişmesi hedeflenmiştir. Yalnızca köy çocuklarına değil köye ve köy halkına yaklaşarak toplumsal kalkınmaya ve halkın bilinçlenmesinde yardım sağlamıştır. Enstitülerdeki öğrencilerin birbirleriyle etkileşimleri, enstitülerin birbirleri ile etkileşimleri ve köy halkıyla enstitülerin etkileşimleri; birlikte iş yapma, yardımlaşmalarda bulunma gibi faaliyetler sosyal ve kültürel ilişkilerin oluşmasında etkin rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

I. Kitaplar

- Akandere, Osman, Yılmaz, Nihal Yıldız ve Esen, Seher. *Köy Enstitülerine Dair Yazılmayanlar, Bilinmeyenler, Konuşulmayanlar*. İstanbul: Eğitim Yayınevi, 2022.
- Akın, Galip, *Tonguç'un Kır Çiçekleri*, Ankara: Güldikeni Yayıncılık, 1999.
- Akyüz, Yahya, *Türk eğitim tarihi: Başlangıçtan 1988'e*, Ankara: A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1989.
- Arman, Hürrem, *Piramidin Tabanı: Köy Enstitüleri ile Başlatılan Büyük İmece*, Cilt II, Ankara: Arkin Yayınevi, 1990.
- Başaran, Mehmet, *Özgürleşme Eylemi Köy Enstitüleri*, İstanbul: Literatür Yayınları, 2020.
- Bulut, Recep, *Nisandaki Güneşler 50. Yılında Köy Enstitüleri 1940-1990*, Ankara: San Matbaası, 1990.
- Eyüboğlu, Sabahattin, *Köy Enstitüleri Üzerine*, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1999.
- Gazalcı, Mustafa, *21 Köy Enstitüsü Çınarlar Anlatıyor*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2021.
- Gediklioğlu, Şevket, *Evreleri, Getirdikleri ve Yankılarıyla Köy Enstitüleri*, Ankara: İş Matbaacılık ve Ticaret, 1971.
- Gümüšoğlu, Firdevs, *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Kaplan, Mevlüt, *Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri*, Ankara: Semih Ofset, 2002.
- Kirby, Fay, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, Ankara: İmece Yayınları, 1962.
- Koç, Nurgün, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2013.

- Menekşe, Nedim, *Kapatılışların 50. Yılında Köy Enstitüleri Gerçeği*, İzmir: KEÇEV, 2005.
- Öztürk, Emine, *Cumhuriyet Dönemi Aydın Kimliği, Sekülerleşme ve Köy Enstitüleri*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Soysal, M. Emin, *Kızılçullu Köy Enstitüsü Sistemi*, İzmir: Marifet Basımevi, 1940.
- Tonguç, Engin, *Bir Eğitim Devrimcisi: İsmail Hakkı Tonguç (Yaşamı, Öğretisi, Eylemi)*, Ankara: Güldiken Yayınları, 2004.
- Tonguç, İsmail Hakkı, *Canlandırılacak Köy*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Tonguç, İsmail Hakkı, *İlköğretim Kavramı*, Ankara: Remzi Kitabevi, 2004.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999.
- Türkoğlu, Pakize, *Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Türkoğlu, Pakize, *Tonguç ve Enstitüleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004.

II. Tezler

- Burgaç, Murat. “Çifteler Köy Enstitüsü”. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2000.
- Can, Erkan. “Kuruluşundan Günümüze Aksu Köy Enstitüsü”. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2017.
- Erçelebi, Hasan. “Kuruluşunun 50. Yılında Köy Enstitüleri ve Türk Eğitim Sistemine Katkıları”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1991.
- Eser, Gülşah. “Köy Enstitüleri’nde Bir Öncü: Özgün Arşivi Işığında Göl Köy Enstitüsü”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Karagöz, Savaş. “Kayseri-Zincidere Köy Muallim Mektebi (1926-1932) nin Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Tarihi İçindeki Yeri”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2005.
- Sancar, Alperen Görkem. “Cılavuz Köy Enstitüsü”. Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2021.
- Şeren, Mehmet. “Türkiye’de Köye Öğretmen Yetiştirme. Köy Enstitüleri Sistemi”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1982.
- Toprak, Gül Nihal. “Cumhuriyetin İlk Döneminde Türk Eğitim Sistemi ve Köy Enstitüleri”. Yüksek Lisans Tezi, Kocatepe Üniversitesi, 2008.

III. Makaleler

- Akandere, Osman ve Esen, Seher. “Köy Enstitülerinde İş ve Üretim Odaklı Eğitim, Küme Çalışmaları ve İmece”. *Atatürk Yolu Dergisi* 69, 25, (2021): 25-49. DOI: 10.46955/ankuayd.1028290.
- Akandere, Osman ve Yılmaz, Nihal Yıldız. “Köy Enstitülerine Alınacak Talebe Hakkında Maarif Vekâletince Yayınlanan 18 Ağustos 1941 Tarihli Genelge’nin Esasları ve Uygulanması”. *Atatürk Dergisi* 6, 2, (2017): 1-17. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/390372>.
- Akçalı, Aslı Avcı, “Karanlık Sokağı Aydınlatan Enstitü: Aksu Köy Enstitüsü”, *Journal of Turkish Studies* 10, 5 (2015): 27- 56. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8070>.
- Anık, Mehmet, “Bir modernleştirme projesi olarak köy enstitüleri”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 11, 20, (2006/1): 279-309. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/254489>.
- Arslan, Nebahat, “Türk eğitim sisteminde köy enstitülerine bir örnek: Kars Cılavuz Köy Enstitüsü”. *History Studies, Studies* 4,1 (2012): 29-45. <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423902431.pdf>.
- Arslan, Öznur Özden, “Köy Enstitülerinin Toplum Kalkınmasındaki Rolü”. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi* 6, 1, (2018): 84-119. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/907144>.
- Aysal, Necdet, “Anadolu da aydınlanma hareketinin doğuşu: köy enstitüleri”. *Atatürk Yolu Dergisi* 2005, 9, 35, (2005): 267-282. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/20602>. BABAÖĞLU, “British Council, Köy Enstitüleri ve Savaş Ortamında Kültürel Diplomasinin Yolların Aramak”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 34, 1, (2019): 23-48. <https://doi.org/10.18513/eketid.596045>.
- Aysal, Necdet, “Anadolu’da Aydınlanma hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri”. *Ankara üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 9, 35, (2005): 267- 282. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/20602>.
- Babaoğlu, Resul, “British Council, Köy Enstitüleri ve Savaş Ortamında Kültürel Diplomasinin Yollarını Aramak”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 34, 1, (2019): 23-48. <https://doi.org/10.18513/eketid.596045>.
- Çelik Veli Onur ve Bayrak Coşkun. “Köy Enstitülerinde Bedensel Etkinlikler ve Beden Eğitimi Dersi: Çifteler Köy Enstitüsü Örneği”. *Pamukkale Spor Bilimleri Dergisi* 2,2, (2011): 11-27. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/191758>.
- Esen Seher, Akandere, Osman. “Köy Enstitülerinde Kız Öğrenciler (Alınma Süreçleri, Eğitimleri ve Meslek Hayatları)”. *Çağdaş Türkiye Tarihi*

- Araştırmaları Dergisi* 21, 43, (2021): 807- 847. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2165892>.
- Eyyupoglu, İsmail, “Köy Enstitülerinin Kuruluşu ve Pulur Köy Enstitüsü Öğrencilerinden Muammer Genç’in Anıları.” *Atatürk Dergisi* 6, 1, (2007): 1- 21. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/392165>.
- Ezer, Feyzullah, “Köy Enstitülerinin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi”. *Belgi Dergisi* 2, 19 (Kış 2020/I): 1786- 1804. DOI: 10.33431/belgi.640644. 1786-1804.
- Göksu, Meral Metin, “Sınıf dışı öğrenme ortamları: Köy Enstitüleri örneği”. *Turkish History Education Journal* 9, 1 (2020): 1- 16. <https://doi.org/10.17497/tuhed.626781>.
- Gut, Emine, “Köy Enstitüleri Dergisi Üzerine Bir İnceleme”. *Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür Sanat Mimarlık Dergisi* 1,1, (2018): 69-94. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/498185>.
- Kapluhan, Erol, “Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ve Köy Enstitüleri”. *Marmara Coğrafya Dergisi* 26 (2012): 172- 194. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3305>.
- Kardaş, Abdülaziz, “Cumhuriyet Dönemi’nde Bir Hareketin Son Temsilcisi: Ernis Köy Enstitüsü”. *Journal of International Social Research* 10, 48, (2017): 184-190, DOI: [10.17719/jisr.2017.1492](https://doi.org/10.17719/jisr.2017.1492).
- Kartal, Sadık, “Toplum kalkınmasında farklı bir eğitim kurumu: Köy Enstitüleri”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 4,1, (2008): 22- 36. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/160960>.
- Ortaş, İbrahim, “Ülkemizin Kaçırıldığı en Büyük Eğitim projesi: Köy Enstitüleri”. *Pivolka*4, 17, (2005): 1- 8. PDF (d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net).
- Şahin, Mustafa, “Türkiye’de Köye Öğretmen Yetiştirme Model Önerileri: Uygulamalar ve Değerlendirmeler”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2.4, (1995): 45- 61. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/233187>.
- Yıldız, Nihal ve Akandere, Osman. “Köy Enstitülerinin İdeolojik Yapısı”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 17, 35, (2017): 275-316. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/474427>.

IV. İnternet Kaynakları

- Erdemir, Aynur Soydan. “Hasan Âli Yücel (1897-1961)”. *Atatürk Ansiklopedisi*, erişim 10.11.2023, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/hasan-ali-yucel-1897-1961/>.

Extended Abstract

With the proclamation of the Republic, one of the regulations in many fields made in the country was education. The ultimate aim of the regulations was to increase the literacy rate throughout the country. The high rate in villages and rural settlements has pushed the studies in this direction. Thus, it was aimed to carry out studies for the village and village people. Identifying and meeting the need for schools and teachers in villages was among the prioritised targets. The relationship between the state and the village was to be kept alive by providing teachers to villages and villagers with limited means. In order to realise all these, the ideas and experiences of important statesmen of the period were consulted. Village Institutes were opened on 17 April 1940 under the leadership of the then Minister of National Education Hasan Âli Yücel and with the ideas and experiences of İsmail Hakkı Tonguç, Director General of Primary Education. Village Institutes, one of the unique institutions in the history of education in our country, maintains its place on the agenda during and after its establishment. From its foundation until 1954, when it was closed down, a total of 21 Village Institutes were established and more than twenty thousand teachers and health officers were trained from their graduates.

In the institutes, students are trained to have the necessary knowledge and skills in every subject. Artistic, physical and cultural activities were very much included in the culture courses. Artistic activities were very important in the Village Institutes. Art education was integrated with painting, music and theatre studies and turned into a living phenomenon. With the education given, students who completed their higher education in the field of painting specialised in these fields. Students participated in painting exhibitions and some competitions between institutes. Another field within art education is music education. With the music education given in the institutes, each student plays a musical instrument. The mandolin is the most important of these. In the Institutes, which provided education in line with the interests and talents of the students, students learnt musical instruments such as harmonica and baglama in addition to mandolin, and in line with their talents and achievements, they also learnt violin and accordion. When the students came together on entertainment nights or during festive ceremonies and programmes, they would perform with the instruments they played. Mostly, all students participated in the activities organised by the educational branches. Sometimes high-ranking officials attended the programmes. They would admire the performances of the students of the institute. In addition, great artists gave lessons to the students as master teachers in art studies.

Institutes have been an institution where artistic activities were constantly repeated and developed. One of these art activities was theatre.

At that time, theatre activities, which were generally performed in the cities as amateur plays, were not available in the villages. Plays were generally performed in towns and the villagers had to go to towns to watch them. For the first time in our country, theatre education was given in the curriculum of the Village Institutes and Hasanoğlan High Village Institutes. Students who perform local and foreign works generally perform works that include social and social issues. They perform not only in the Institutes but also in open-air theatres for the village people. This is the first village theatre in Türkiye. The students, who received great appreciation and interest from the public, also engaged in social activities with the public. The students of the institute constantly performed theatre in Saturday entertainments, ceremonies and programmes attended by important guests. Students who improve themselves in this field are also successful in Western Classics.

In the institutes, free reading hours were organised to help students develop the habit of reading. Students were introduced to many local and foreign books. With regular readings, students were introduced to a total of 24 books a year. Students took part in social activities together at Saturday parties where discussions were held on the books read. It is known that reading has become a race and even inter-institute book exchanges are organised. As a result of all these efforts, students grow up as individuals who read on their own, research to develop their thoughts, and produce their own ideas. Students who read so much also show themselves in the field of writing and publish their articles in the journals prepared by the publication and magazine branches of the Institutes. With this activity, students are in constant interaction with each other in co-operation.

In the institutes, students, teachers and administrators, together with music and sports, prepare for the day in a healthier and more motivated way. The physical education and national games course, which was also included in the culture courses, aimed to help students develop healthy bodies and become strong individuals in the face of difficulties. With this course, students learnt various sports branches. Volleyball, football, basketball, basketball, wrestling, athletics are some of these sports. In addition, it is known that sports suitable for the climatic conditions in different regions are also played. Those who came first in the sports competitions held in the institutes would participate in competitions with different institutes to represent their institutes. Students, who engage in social and cultural activities both among themselves and between institutes, also perform their dances in the programmes organised during festive ceremonies. In the course where local folk dances are also taught, students learn the dances of their own region from expert instructors in the right way. Gathering around students who can play the notes of folk dances with musical instruments, the dances played together have become a tradition in the Institutes. The dances played in almost all entertainment

and programmes are highly appreciated by the audience. Social and cultural activities are carried out together as well as the work done in the institutes. This teaches students to work, learn and have fun in harmony. Cultural trips to learn folk dances on the spot are among the out-of-class activities of the Institutes. Here, students travelled to the Institutes in the surrounding provinces to learn the dances of different regions. During cultural excursions, students meet different societies and people and establish social relations with them. In addition to cultural trips, research and study trips are also organised at the institutes. Depending on the objectives of the courses, students go on various nature excursions and study the fields and trees.

Practical courses at the institutes are among the out-of-class activities. Practices, which are generally oriented towards technical courses, take place in fields, gardens, sewing workshops and construction sites. In these places, students help each other in co-operation and ensure that the work is completed more accurately and on time. The Village Institutes, which also helped the village people, also took part in agricultural and technical studies and provided services to the public. It is also known that there was cooperation between the institutes. For this reason, labour in the Institutes has become a tradition. The work done together in these places is an indication that the students are also involved in social and cultural activities for the public other than their own friends.

Araştırma Makalesi / Research Article

**ORTA DOĞU ENERJİ JEOPOLİTİĞİNDE
STRATEJİK İŞ BİRLİĞİ: YASİN HAŞİMİ’NİN
TÜRKİYE-IRAK PETROL HATTI PROJESİ***

Yasin TURNA**

Onur AKDOĞAN***

Öz

20. yüzyılın başlarında Irak’ın İngilizler tarafından işgali, bölgenin siyasi ve ekonomik yapısını kökten değiştirmiş ve yeni bir ulus devletinin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu duruma tepki gösteren Iraklılar, gelişen olaylar sonucunda İngiltere’nin petrol kaynakları ve ulaşım ağları üzerindeki hegemonyasını sürdürmesini sağlayacak ölçüde Irak’a bağımsızlık hakkı tanınmasını sağlamıştır. Ancak İngiliz mandasının devamı, özellikle güçlü bir siyasi profil olan Yasin Haşimi gibi Arap milliyetçilerinin tepkisine yol açmıştır. Haşimi, Irak hükümetinde görev alarak, İngiltere’nin bölgesel politikalarına karşı koymak ve ülkesinin bağımsızlığını güçlendirmek amacıyla, tarihî ve kültürel yakınlık duyduğu Türkiye ile enerji politikalarında ortak bir strateji geliştirmiştir. Bu çalışma, ilk kez yayınlanacak 1933 tarihli özel arşiv belgeleri üzerinden, Yasin Haşimi’nin İngiltere’den bağımsız olarak Türkiye ile Irak petrolünün Akdeniz’e sevki konusunda mutabakata vardığını ortaya koymaktadır. Belgeler, devlet arşivleri ve dönemin süreli yayınları ile desteklenmiş ve nitel metodolojiler kullanılarak analiz edilmiştir. Haşimi’nin milliyetçi politikası ve Türkiye ile ortak çıkarlar doğrultusunda hareket etmesi sonucunda, uluslararası çapta stratejik bir iş birliği niyeti doğmuştur. Türk hükümeti de Irak hükümetinin önde gelen temsilcisinden gelen teklife destekleyici bir yaklaşım göstermiştir. Türkiye, Irak ile iş birliği çerçevesinde planlanan petrol hattı projesini dönemin ekonomik ve siyasi zorlukları nedeniyle gerçekleştirememiş olsa da bu girişimler bölgedeki stratejik rolünü ve potansiyelini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: *Yasin Haşimi, Orta Doğu Enerji Politikaları, Türkiye-İrak İlişkileri, Petrol Hattı, Ulaşım Politikaları.*

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Erdek Meslek Yüksekokulu, (e-posta: yasinturna@gmail.com), (Orcid: 0000-0003-2153-2797).

*** Öğr. Gör., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Erdek Meslek Yüksekokulu, (e-posta: onrakd@gmail.com), (Orcid: 0000-0001-5523-2384).

STRATEGIC COLLABORATION IN MIDDLE EAST ENERGY GEOPOLITICS: YASİN HAŞİMİ'S TÜRKİYE-İRAQ OIL PIPELINE PROJECT

Abstract

In the early 20th century, the British occupation of Iraq fundamentally altered the region's political and economic structure, paving the way for a new nation-state. Reacting to this, Iraqis ensured that, as events unfolded, Iraq was granted a level of independence that allowed Britain to maintain hegemony over oil resources and transportation networks. However, the ongoing British mandate provoked Arab nationalists like Yasin al-Hashimi, a prominent political figure. Serving in the Iraqi government, Hashimi aimed to counter Britain's regional policies and strengthen Iraq's independence by developing a joint energy strategy with Türkiye, with which he shared historical and cultural ties. This study reveals, through newly published 1933 private archive documents, that Hashimi reached an agreement with Türkiye to transport Iraqi oil to the Mediterranean independently of Britain. The documents, supported by state archives and periodicals and analyzed using qualitative methods, show that Hashimi's nationalist policies and alignment with Türkiye led to intentions for strategic international cooperation. The Turkish government responded supportively to Hashimi's proposal. Although Türkiye could not implement the planned oil pipeline project with Iraq due to the economic and political difficulties of the time, these initiatives showcased its strategic role and potential in the region.

Keywords: *Yasin Haşimi, Middle East Energy Policies, Türkiye-Iraq Relations, Oil Pipeline, Transportation Policies.*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ile Avrupa merkezli dünya Orta Doğu'da yeni devlet yapılarını ve ulusal kimlikleri şekillendirmeye başlamıştır. Savaş sonrası başlayan bu yeni dönemde Orta Doğu, emperyalist güçler tarafından bölgedeki enerji kaynaklarının kontrolüne yönelik politik manevraların odağı haline gelmiştir. Özellikle de enerji kaynaklarının merkezi konumunda bulunan Irak'taki toplumsal hareketler ve siyasi rekabetlerle birlikte istikrarsız hükümetlerin iş başına gelmesi, bilhassa bölgenin hamisi konumundaki İngiltere'nin etkisini güçlendirmiştir. İngiltere'nin Irak'ta kurmaya çalıştığı bu hegemonya karşısında çok geçmeden milliyetçi hareketler kendini göstermeye başlamış ve Irak'ın modern tarihini biçimlendirecek önemli çalışmalara girişmişlerdir.

Bu çalışmada Irak'taki tesis edilmeye çalışılan nizam içerisinde söz sahibi olmak isteyen Arap milliyetçilerinin önde gelen temsilcilerinden Yasin Haşimi'nin Irak'ın bağımsız bütünlüğünü ve ulusal birliğini güçlendirmek için izlediği politikalara Türkiye'yi de dahil ederek güç bulma gayretinin yansımaları konu edinmiştir. Türkiye'nin sınır komşusunda yaşanan siyasi gelişmeler tezahür ederken her iki ülkenin stratejik menfaatlerini güçlendirmek için giriştiği diplomatik ve istihbarî çabalara da ışık tutulmuştur.

1930'lu yıllarda Irak hükümetinde Maliye Bakanlığı ve iki dönem de Başbakanlık makamında bulunan Yasin Haşimi ile Türkiye'nin Bağdat Büyükelçisi Tahir Lütfi arasında gerçekleşen görüşmelerde ekonomik ve siyasi iş birliğine ilişkin politikalar hedeflenmiştir. Yasin Haşimi'nin Irak hükümetinde yaşanan gelişmeler ve bölge üzerindeki hâkim güçler hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra Türkiye ile güçlendirmeye çalıştığı münasebetleri ekonomik ve siyasi iş birliği ile taçlandırmak istemiştir. Eski bir Osmanlı subayı ve Mustafa Kemal hayranı olduğunu beyan eden Yasin Haşimi, Türkiye'nin de çıkarlarını gözeterek bölgedeki İngiliz hakimiyetine son verecek bir dizi proje teklifinde bulunmuştur. Bu doğrultuda Yasin Haşimi, İngiltere ile Türkiye arasında çekişme konusu olan ve nihayet İngiltere'nin hinterlandı içerisinde kalan Musul'daki petrol kaynaklarının Türkiye ve Irak'ın iş birliği ile oluşturulacak yeni bir ulaşım ağı ile Akdeniz'e taşınarak dünya pazarına sunulması için Türkiye'nin desteğini istemiştir.

Yasin Haşimi'nin Musul'dan Mersin'e ulaşacak bir petrol transfer hattına ilişkin önerisi, iki ülkenin ekonomik ve siyasi ilişkilerinin derinleşmesi açısından kritik bir öneme sahip olduğu gibi, Irak üzerinde manda hakimiyeti bulunan İngiltere ile de yeni münazaralara neden olacak uluslararası bir etki gücüne sahiptir. Bu bakımdan Haşimi'nin teklifi ile bu teklife ilişkin ekonomik ve siyasi engeller, Türkiye'nin Musul'da hinterland arayışları ve bölgesel bir güç olma iddiasını anlamak için önemli hususları ortaya koyar.

İlk defa yayınlanacak arşiv belgeleriyle oluşturulan bu çalışmada, özellikle Bağdat Büyükelçisi Tahir Lütü (Tokay) ile Yasin Haşimi arasında gerçekleşen görüşmeleri ele alarak tartışılmaktadır. Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşivi ile süreli yayın koleksiyonundan da istifade edilerek ilgili petrol hattını oluşturacak demir yolu ve liman inşasının akıbeti ile projelerin bölgesel politikalara ilişkin etkileri hakkında da çıkarımda bulunulmaya gayret edilmiştir.

Bu çalışmanın araştırma probleminde Haşimi'nin teklifinin Türkiye tarafındaki yansıması ve bölgesel politikalar üzerindeki etkileri sorgulanmaktadır. Bu teklifin sonucunu doğrudan etkileyen Türkiye'nin ekonomik ve siyasi gücünün sınırları ile bölgesel istikrar arayışındaki çabalarının nasıl çatıştığı ve örtüştüğü konuları üzerinden tartışılmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin bu projeye doğrudan ilintili olsun ya da olmasın kaynak kapasitesini artırma girişimlerinin önünde duran zorluklar ve fırsatlar analiz edilmektedir.

Türkiye ve Irak arasında tarihi bir fırsatı ortaya çıkaran ve iki ülke arasında ortak menfaatlere hizmet eden girişimi ortaya koyan bu incelemede, dönemin en güçlü sömürge imparatorluğuna sahip olan İngiltere'ye rağmen, tarihi ve kültürel bağlılıklardan ilham alınarak, doğu halklarının dirayeti ile milli ekonominin güçlenmesi adına önemli bir perspektif sunulmaktadır.

1. Yasin Haşimi'nin Askeri ve Siyasi Hayatı

Asıl adı Yasin Hilmi olan Yasin Haşimi, 1884 yılında Bağdat'ta orta gelirli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası Seyyid Selman, Bağdat'ın Barudiyye mahallesinin muhtarıydı ve kendisinin bir Seyyid ya da Şerif, yani Peygamber soyundan geldiği söylenmekteydi. Yasin ilk eğitimine doğduğu şehirdeki askeri ortaokulda, ardından da 15-16 yaşlarında askeri akademide eğitime başlamak için iki bin kilometreden daha fazla uzaklıkta olan başkent İstanbul'a gitmiştir. 1906 yılında kurmay okulundan mezuniyetinin ardından Musul'da göreve başlayacak ve aynı zamanda burada İttihat ve Terakki'ye bağlı ilk gizli cemiyeti kurarak siyasi faaliyetlere de başlayacaktır. Haşimi, Musul'da kısa bir süre kaldıktan sonra Şam'a giderek, burada Mustafa Kemal ile askeri hazırlık okulunda öğretmenlik yapmıştır.¹

Osmanlı ordusunda muhtelif hizmetlerde bulunan Haşimi, Birinci Dünya Savaşı esnasında Halep'te 12. Fırka ve İstanbul'da 7. Fırka Erkanı Harbiye reisliklerinde bulunmuş ve daha sonra da 20. Fırka komutanlığına tayin olunarak Galiçya cephesine gitmiştir. Sonrasında ise 14. ve 8. Fırka

1 Michael Provence, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, (Cambridge University Press, 2017), 32-33; Muhammad Y. Muslih, *The Origins of Palestinian Nationalism*, (Columbia University Press, 1988), 143-144.

komutanlıkları ile Filistin’de bulunmuştur.² Savaş sırasında hızlı bir şekilde terfi alarak, kısa sürede³ Mirliya rütbesiyle Osmanlı Devleti’nin yüksek kademeli bir subayı olarak Birinci Dünya Savaşı’nı tamamlamıştır.⁴ Savaşın bitimiyle birlikte Yasin Haşimi, etkileyici askeri sicili sayesinde, Faysal İbn Hüseyin’in⁵ dikkatini çekmiş ve 1919 Ağustos ayının başlarında Arap ordusu Genelkurmay Başkanı olarak atanmıştır. Böylece Faysal, Haşimi’yi kendi davasına kazanmayı ve askeri uzmanlığını yeni kurulan Suriye Arap Hükümeti’nin hizmetine sunmayı umut etmiştir.⁶ Ancak bölgedeki İngiliz hakimiyeti ile Haşimi’nin politik tutumu çeliştiğinden görevi kısa süreli olacaktır.⁷

Faysal, 1921’de Irak kralı olduğunda ise Haşimi, Irak Hükümetine katılarak 1924’ten 1925’e ve 1935’ten 1936’ya kadar iki defa başbakanlık yapmıştır. Pan-Arap çevreleri tarafından kahraman bir lider olarak kabul edilen Haşimi, hükümette bulunduğu kısa süre içerisinde tüm gücü elinde toplamaya başlamıştır.⁸ Irak hükümetinde istikrarsızlığın ve ülke içinde siyasi karışıklıkların devam ettiği bir dönemde başbakan olarak görevde bulunan Haşimi, 1936 yılında General Bekir Sıtkı ve Hikmet Süleyman liderliğinde Ekim 1936 tarihinde askeri bir darbe yapılarak, başbakanlıktan uzaklaştırılmış ve yerine Hikmet Süleyman getirilmiştir. Gerçekleştirilen bu askeri darbeden sadece üç ay sonra da Yasin Haşimi kalp yetmezliğinden vefat etmiştir.

2 “Suriye’de ölen Irak eski Başbakanı Yasin Haşimi’nin hayatı ve çalışmaları”, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10.0.0/259-745-23, 01.03.1937.

3 Haşimi savaş sırasında sürekli olarak terfi ettirildi ve bir dizi Osmanlı ve Alman nişanı aldı. Orta Avrupa’da 1917’de Rus Devrimi’nden önce Ruslara karşı yapılan son seferde önemli bir rol oynadı ve bizzat Kayzer tarafından madalya ile ödüllendirildi. Bkz. Provence, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, 34.

4 Provence, 34.

5 20 Mayıs 1885’te Tâif’te doğan Faysal, Hâşimi ailesinden Şerif Hüseyin’in oğludur. Faysal, babası Şerif Hüseyin’in 5 Haziran 1916 tarihinde Osmanlı Devleti’ne karşı başlattığı Arap bağımsızlık hareketinde önemli bir rol oynadı. Savaşın sona ermesiyle görüşmeler sonucu Faysal’ın Irak Devleti’nin kralı olması kararlaştırıldı ve onun tahta çıkması için gerekli hazırlıklara başlandı ve 23 Ağustos 1921 tarihinde tahta çıktı. Bkz. Mustafa L. Bilge, “Faysal I”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: İSAM, 1995), 12: 264.

6 Muslih, *The Origins of Palestinian Nationalism*, 144-145.

7 Birinci Dünya Savaşı sırasında Haşimi’nin yükselen prestiji, savaş sonrasında da artarak devam etmiş ve bu durum İngilizleri, Fransızları ve ayrıca Faysal’ı endişeye sevk etmiştir. Dahası, Haşimi’nin Türk milliyetçileri ve Mustafa Kemal ile artan temasları, yükselişine bir başka tehlikeli boyut daha eklemiştir. Çıkarlarının tehlikeye girmesi karşısında İngilizler 22 Kasım 1919 tarihinde harekete geçerek, Haşimi’yi, Şam’daki İngiliz komutanının karargâhına çaya davet ederek, orada kaçırmışlar ve zırlı bir arabaya bindirip, Filistin’e götürmüşlerdir. 1920 Mayıs’ının başlarında Mısır üzerinden Suriye’ye dönmesine izin verilene kadar tam olarak hapsedilmiş olmasa da özgürlüğü elinden alınmıştır. Bkz. Ali A. Allawi, *Faisal I of Iraq*, (Yale University Press, 2014), 261.

8 Onur Akdoğan, “Irak’ın İlk Askeri Darbesi: 1936 Bekir Sıtkı Darbesi”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 8, 2, (Aralık, 2021), 138-139, <https://doi.org/10.26513/tocd.930875>; Peter Wien, “The Long and Intricate Funeral of Yasin Al-Hashimi: Pan-Arabism, Civil Religion, and Popular Nationalism In Damascus, 1937” *International Journal of Middle East Studies* 43, 2, (Mayıs, 2011), 276, <http://www.jstor.org/stable/23017398>.

2. Yasin Haşimi'nin Irak'taki İngiliz Nüfuzuna Karşı Tutumu

1917 yılında Irak'ta başlayan İngiliz hakimiyeti, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle manda sistemine dönüşmüştür. Irak'taki İngiliz mandasına karşı bölge halkının hoşnutsuzluğu kısa sürede ülke genelinde farklı grupların isyan hareketlerine dönüşmüştür.⁹ 1924 yılından sonra Iraklıların bağımsızlık talepleri giderek artmaya başlayınca 30 Haziran 1930 tarihinde İngiltere, Irak'a iç işlerinde daha fazla özerklik tanıyan ve 25 yıl geçerli olacak bir antlaşma öne sürmüştür. İngilizlerin çıkarlarını muhafaza ederek yapmış oldukları bu antlaşmadan iki yıl sonra Irak, bağımsızlığını kazanmış ve ayrıca Milletler Cemiyeti'ne de kabul edilmesi onaylanmıştır. 1932 yılı Irak'a bağımsızlık getirirse de arka planda İngiliz vesayeti devam etmiştir. Bu nedenle, Irak nüfusunun büyük bir bölümü bu anlaşmadan memnun kalmamıştır.¹⁰ Irak'taki İngiliz vesayetinden memnun olmayanlardan biri de Yasin Haşimi olmuş ve 1930 İngiliz-İrak Antlaşması'nı protesto etmiştir.¹¹

Irak'taki İngiliz aleyhtarları arasında yer alan Yasin Haşimi, Bağdat gazetelerinde Arap haklarının birleştirici savunucusu ve *Arapların Bismarck'ı* olarak övgü dolu sözlerle gündeme gelmiştir. Bu tarihten itibaren İngiltere, Arapların Bismarck'ına karşı daha ihtiyatlı bir tutum sergilemişlerdir.¹² Yasin Haşimi'nin 1935 senesinde başbakan olmasıyla başlayan yeni dönemde, -1930 yılı İngiltere-İrak antlaşmasına yapmış olduğu protestonun aksine- dış ilişkiler konusunda mecliste, İngiltere'yle olan münasebetler hakkında düşmanlık hissi uyandıracak ifadelerde bulunmamıştır.¹³

9 İngilizlerin Irak'ı işgali sonrası bölgeyi kontrol edebilmek için etnik unsurları canlandırma girişimleri sebebiyle milliyetçi ayaklanmalara da zemin hazırlamıştır. İngilizlerin Irak'ı daha rahat yönetmeyi planladığı bu ayrıştırıcı politikası neticesinde Kürt politik figürlerini ortaya çıkarma ve Kürt devleti kurma gayretinde bulunmuşsa da kısa süre sonra bu girişim İngilizlerin aleyhine dönüşmüştür. İngiltere, Kürt aşiretlerini para ve iktidar olanakları ya da silah zoruyla kendi saflarına çekse de Kürt aşiretlerin bağımsız hareket etmeye başlaması neticesinde çıkar çatışmaları başlayacak ve bölge genelini kapsayan büyük bir Kürt isyanı doğacaktır. İngiltere'nin Kürt devleti girişimi için bkz. Yücel Yiğit, "Mütareke Sonrası Kuzey Irak: İngiltere'nin Kürt Aşiretleri Üzerinde Nüfuz Kazanma Siyasetleri", *İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele*, ed. Osman Köse, (Samsun: İlkadım Belediyesi, 2008), 259-271.

10 Akdoğan, *Irak'ın İlk Askeri Darbesi: 1936 Bekir Sıtkı Darbesi*, 133-135.

11 BCA, 30.10.0.0/259-745-23.

12 Provence, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, 243.

13 "Irak Başbakanı Yasin Paşa'nın dış siyasetle ilgili mecliste yaptığı konuşma", BCA, 30.10.0.0/259-744-16., 30.01.1936. Haşimi ve diğer milliyetçi politikacılar, İngiltere ile ilişkileri değiştirmeyi ve Irak'ın bağımsızlığındaki kısıtlamaları kaldırmayı amaçlayacaklardır. Ancak aynı zamanda, İran ve Türkiye gibi güçlü komşulara karşı Irak'ın İngiltere tarafından desteklenmesini ve Irak'taki sosyo-politik statükonun korunmasını sağlamak için İngiltere'nin desteğini de önemsiyorlardı. Bu doğrultuda dış politikaya yönelik ikili bir oyun kurmaktaydılar. Bir tarafta politik toplantılarda, gösterilerde ve Meclis oturumlarında Effendiyya'nın desteğini kazanmak için sert anti-İngiliz konuşmalar yapılırken, diğer tarafta İngiliz temsilcileriyle iyi kişisel ilişkiler sürdürmek için gerçek tutumlarının anti-İngiliz olmadığını ve sözde aşırılıklarının sadece iç politik amaçlar için olduğunu belirtiyorlardı. Bkz. Michael Eppel, "The elite, the effendiyya, and the growth of nationalism and pan-Arabism in Hashemite Iraq, 1921–

Yasin Paşa'nın İngiltere ile olan sorunları yok sayan- bu tavrı uzun süre devam etmemiş ve Filistinlilerin, İngiltere ve Siyonizm'e karşı mücadelesinde yeniden gün yüzüne çıkmıştır. İngiliz istihbaratı Haşimi'yi Filistin isyanına silah ve para ile gizlice destek vermek, isyanın uzatılmasını sağlamak ve isyancı güçlere komuta etmesi için kişileri göndermekle suçlamıştır. Bu gelişmeler karşısında İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Haşimi'nin bu ihlallerini affedilemez olarak değerlendirmiş ve Büyükelçiliğe Haşimi'ye karşı dostane tutumlarından vazgeçmeleri çağrısında bulunmuştur. Ayrıca diğer taraftan İngiliz-İrak Antlaşması, İngiltere'nin Irak ordusuna silah tedarik etmesini öngörüyordu ancak Haşimi kardeşler¹⁴ nüfuzlarını arttırdıkça ve Avrupa'da savaş yaklaştıkça, İngiliz hükümeti Irak'ın silah taleplerini ertelemiş ve mevcut siparişleri durdurma kararı almıştır.¹⁵

Haşimi, İngiliz egemenliğinin dışında bağımsız bir devlet kurma hedefi doğrultusunda bağımsız dış politika hamleleri yapma gayreti göstermiştir. Bu çerçevede, tarihsel ve kültürel bağlara sahip olduğu sınır komşularıyla ikili ilişkilerini güçlendirme arayışına girmiştir. Özellikle Türkiye ile Irak arasındaki ilişkiler, stratejik ortaklık fırsatları doğurarak iki ülke arasında bir iş birliği ağı kurulmasını ve bölgesel istikrar ile güvenliğin artırılmasını sağlayacak sağlam temellerin atılmasına zemin hazırlamıştır.

3. Yasin Haşimi'nin Türkiye ile Diplomatik Temasları

Eski bir Osmanlı subayı olan Haşimi'nin siyasi ideolojisi, emperyalizmle mücadeleden galip çıkan Türk milliyetçiliğinden ve Kemalizm'den önemli ölçüde etkilenmiştir. Haşimi, Mustafa Kemal Atatürk'ü bir idol olarak görüyordu ve onun modernleşme ve milliyetçilik politikalarını örnek almak istiyordu.¹⁶ Nitekim, Türkiye'nin Bağdat Büyükelçisi Tahir Lütfi (Tokay)'nin¹⁷

1958" *International Journal of Middle East Studies* 30, 2, (Mayıs 1998), 245, <https://www.jstor.org/stable/16470>. Nitekim Haşimi'nin 1936'da Meclis'te yaptığı bir konuşma, bu karmaşık ilişkileri yansıtır. Bu konuşmada, Haşimi, İngiltere'nin Irak'ın müttefiki olduğunu ve Irak'ın bağımsızlığını desteklediğini iddia ederek Irak'ın İngiliz sömürgeciliğine karşı mücadele edeceğini de vurguluyordu. Bağdat Elçisi Tahir Lütfi, Yasin Haşimi'nin bu sözlerinin sadece bir söz oyunu olduğunu ve gerçekte İngiltere'ye karşı hala şüpheli yaklaşımını belirtir. Haşimi'nin İngiltere'ye stratejik tutumunu ise Türkiye yakın takip etmiştir.

14 Başbakan Yasin Haşimi ve Genelkurmay Başkanı Taha Haşimi.

15 Provence, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, 243-244.

16 Mustafa Kemal'e açıkça hayranlık duyan ve Türk genelkurmayındaki eski arkadaşı ile yakın ilişkisini sürdüren Haşimi, Türk milliyetçileri gibi entelektüel bir seçkin grup (Effendiyya) önderliğinde, Şii ve Kürt isyanlarını militarist yöntemlerle bastırmak ve milliyetçi bir rejim kurma arzusu içerisindedir. Ancak Mustafa Kemal'in başarılarını taklit etme çabalarında başarısız olacak ve iktidara geldikten kısa süre sonra 1936'da istifa etmek zorunda kalacaktır. Bkz. Provence, 243; Wien, *The Long and Intricate Funeral of Yasin Al-Hashimi: Pan-Arabism, Civil Religion, and Popular Nationalism In Damascus, 1937*, 276.

17 Türkiye'nin Irak'taki ilk elçisi Tahir Lütfi hakkında bkz. Gülşah Kurt Güveloğlu, "Bağdat Elçiliği 1933 Senelik Raporuna Göre Irak'ın Durumu ve Türkiye ile İlişkiler", *Journal of Turkish Studies* 13, 8, 2018, 120, <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=13357>.

1933 senesine dair raporunda Yasin Haşimi ve diğer milliyetçiler hakkında, “Türkiye’nin istiklal mücadelesini daima ibret gözü önünde bulunduran hakiki nasyonalistler, yeni Türkiye’ye daima mürşit ve büyük Gazi’ye bir “idol” nazarıyla bakarlar. (...) Bu cihetle Irak nasyonalistleri daima İngiltere’ye aleyhtar ve Türkiye’ye teveccühkârdır.”¹⁸ ifadeleriyle Türkiye’ye yaklaşımını betimlemiştir. Bu durumun bir tezahürü olarak Haşimi, Türkiye’nin Irak ile diplomatik ilişkilerinde önemli bir müttefik olmuştur.

Haşimi, dış politikada İngiltere’ye karşı bağımsız bir politika izlemeye çalışırken Türkiye ile yakın ilişkiler kurmuş ve bu cihetle Bağdat Büyükelçisi Tahir Lütfi ile düzenli görüşmeler gerçekleştirmiştir.¹⁹ Bu görüşmelerde Türkiye’ye bölge hakkında önemli bilgiler paylaşmakla birlikte, uluslararası büyük bir projenin de temellerini atmak bağlamında Irak petrolünün Türkiye aracılığıyla ticarete sunulmasını da teklif etmiştir. Keza İngiltere’nin Irak petrolünü önce Akdeniz’e oradan da dünya pazarına sunmak amacıyla başlattığı Musul-Hayfa boru ve tren hattı projesi milliyetçilere göre Irak’ın siyasi ve ekonomik bağımsızlığına bir darbe olmuştu. Bu sebeple 1933 senesinde henüz maliye bakanı olan Haşimi, Irak ekonomisinin bağımsızlığını sağlayacak en değerli unsur olan ülke petrollerini İngilizlerin bütünüyle kontrol etmesinin önüne geçecek birtakım girişimlerde bulunacaktır. Bu doğrultuda Türkiye ile diplomatik ilişkilerini sıklaştırarak her iki ülkenin de ortak çıkarlarına uygun olarak Türkiye’ye bir proje teklifi sunacaktır.

3.1. Yasin Haşimi’nin Türkiye’nin Bağdat Elçisi Tahir Lütfi ile Münasebetleri ve İş Birliği Arayışı: Petrol Hattı Projesi

Birinci Dünya Savaşı’nın ardından İngiltere’nin Irak’ı işgal etmesi stratejik açıdan büyük önem taşımaktaydı. Öncelikle, İngiltere’nin en büyük sömürgesi olan Hindistan’ın sınırları Fırat Nehri’nden başlamakta olup, Irak’ın kontrolü Hindistan’ın deniz ve kara güvenliğini sağlamlaştırmıştır. Ayrıca XIX. yüzyıldan itibaren uluslararası rekabetin en kritik unsurlarından biri haline gelen petrol kaynaklarının önemli bir kısmını da kendi denetimine almayı başarmıştır. İngiltere, Irak’taki hakimiyetini pekiştirmek amacıyla İngiliz-Hint yasalarını ve yönetim teşkilatını bölgede uygulamaya koymuş ve böylece kalıcılığını güçlendirmiştir. Bu noktadan sonra bölge kaynaklarının dağıtımının sağlanması ve erişimin kolaylaşması için bir dizi altyapı yatırımlarına girişmiştir.

İngiltere, bölgedeki otoritesinin güçlendirmesinin ardından buradaki zengin petrol kaynaklarını Akdeniz üzerinden tahliye edecek bir petrol boru

18 “Bağdat Elçiliğimizin senelik raporu”, BCA, 30.10.0.0/259-742-10.,1933.

19 Bu çalışmanın özgünlüğünü ortaya koyan belgelere dayanarak Yasin Haşimi’nin iki ülke arasında hedeflediği projeye ilişkin bilgiler ve Türk hükümetinin yaklaşımına yer verilmiştir. Prof. Dr. Ali Birinci’nin hususi arşivinden elde edilen ilgili belgeler için bkz. Ek 1 ve 2.

hattı, tren yolu ve liman inşası çalışmalarına ise 1929 yılında başlamıştı. Bahsi geçen dönemde İngiliz mandasının kontrolü altında bulunan Filistin'in en büyük şehri olan Hayfa, liman ve sanayi şehri olarak Irak petrolünün Akdeniz'e tahliye merkezi konumunda planlanmıştır. İngilizler için stratejik bir öneme haiz olan Hayfa'da 1929 yılında başlanan liman inşası için bataklıklar kurutulurak 1.250.000 İngiliz sterlinlik bir yatırım yapılmıştı. Irak'tan Hayfa Limanı'na kadar uzanacak boru hattı²⁰ ile demir yolunun inşa süreci ise bu dönemde projelendirilmiş ve Irak petrolünü taşıyacak boru hattı ile demir yolunun Hayfa'ya bağlanma sürecine kadar inşasının tamamlanması için gereken maddi ve askeri destek sunulmuştu.²¹

Irak petrollerinin ticaretine yönelik İngiliz faaliyetleri, Türkiye'nin Bağdat Büyükelçiliği tarafından da yakından takip ediliyordu. 1933 yılına ait bir raporda, İngilizlerin en önem verdiği meselelerden biri Bağdat-Hayfa tren hattı projesinin hayata geçirilmesi üzerine olduğu belirtilmektedir.²² Fakat başta Yasin Haşimi olmak üzere Arap milliyetçileri bu hatta karşı çıkmaktaydı. Onlara göre bu hattın milli ve iktisadî hiçbir getirisi olmayacağı gibi, askerî ve ülke emniyeti konularında da risk teşkil ediyordu.²³ Diğer taraftan Irak Büyükelçimiz Tahir Lütfi'ye göre de Hayfa'ya inşa olunan petrol ve tren hattı ile yeni yapılan liman, Arapların çıkarıyla örtüşmüyordu.²⁴

20 Ekim 1933'te faaliyetine başlaması planlanan petrol boru hattı inşası Hayfa Limanı'na senede dört milyon ton petrol sevk edecekti. BCA, 30.10.0.0/259-742-10. Ancak liman ve enerji hatlarının inşası kolay değildi. İngiliz ve Fransızlar tarafından yapılan müşterek Musul-Hayfa petrol boru hattının Arabistan çöllerinden geçen kısmında çöl aşayiri-seyyaresi İbnissuud'un tahrikleriyle hattın inşasında çalışanlara karşı saldırılar yapılıyor, hat inşasında çalışanlar işten ayrılmaya zorlanıyordu. Bu sebeple inşa hattının güvenliği için Suriye'den 113 asker 12 Nisan 1933'te bölgeye intikal ettirilmişti. BCA, 30.10.0.0/259-742-10. İngiliz ve Fransızlar tarafından Musul petrolünün Hayfa ve Trablusşama ulaştırılması için boru döşendiği ancak Arabistan çölünde İbni Suud'un adamlarının buna engel olmaya çalıştıkları. "İngiliz ve Fransızlar tarafından Musul petrolünün Hayfa ve Trablusşama ulaştırılması için boru döşendiği ancak Arabistan çölünde İbni Suud'un adamlarının buna engel olmaya çalıştıkları", BCA, 30.10.0.0/226-522-12., 10.04.1933.

21 "Filistin'de Sir Frederik Palmere tarafından Hayfa'da inşa edilen liman hakkında Morning Post gazetesinde çıkan haber", BCA, 522/2629-22564-1., 28.03.1933.

22 Bu doğrultuda İngiltere, Kral Faysal ve Irak hükümetinden bu hattın inşası için kararlılık ve taahhüt istiyordu. Kral Faysal'ın Arap birliği hayalinden istifade etmek isteyen İngilizler, bu hattın geçeceği istikamette Irak'ın nüfuzunun güçleneceği hususunda Kral Faysal'ı etkilemişler ve Irak sınırları içerisinde geçen hattın maliyetini de üstleneceklerini taahhüt etmişlerdi. Kral Faysal'ın Türkiye'nin Bağdat Elçisi T. Lütfi (Tokay)'ye verdiği bilgiye göre İngilizler hattın inşası için kendilerine üç milyon pound teklif etmişlerdi. Ayrıca, Irak sınırlarında yer alan hattın yüzde 4 faiz ile yüzde 2 amortisman hakkı elde edecek ve elli yıl sonra da hat tamamen Irak hükümetine devrolunacaktı. BCA, 30.10.0.0/259-742-10.

23 Haşimi, Tahir Lütfi'ye şu sözlerle hattın inşasına karşı çıkma gerekçesini ifade eder: "*Bu hattın Irak arazisine tesadür eden kısmının güzergâhı tamamen çöldür. En uzak istibalde bile umran kesbetmesi ümidi yoktur. Bu cihetle hattın iktisat noktasında Irak'a faydası olmak ihtimali kâmilen mefkuttur.*" BCA, 30.10.0.0/259-742-10.

24 Tahir Lütfi'ye göre bu proje İngiltere'ye sadakatle bağlı ve Araplığa ebediyen hasım bir Yahudi devletinin kontrolünde bulunacak stratejik bir hedeftir. İngiliz donanması için mühim bir limanın da bulunduğu Hayfa'dan Irak'a uzanan bir hattın inşası ile bu bölgede İngilizlerin askeri lojistik imkânı güçlenecek ve Irak'ı işgal tehditliyle tedirgin edecektir. BCA, 30.10.0.0/259-742-10.

Türkiye ve Irak'ın iktisadi ilişkilerinin²⁵ oldukça düşük olduğu bu dönemde Irak hükümetinde Maliye Bakanı olarak görev yapan Yasin Haşimi, İngiltere'nin Irak petrolünü kontrol etmesinin önüne geçmek için Türkiye'nin Bağdat Büyükelçiliği üzerinden bir iş birliği teklifinde bulunmuştu. Büyükelçi Tahir Lütfi'nin Yasin Haşimi ile yaptığı görüşmeye ilişkin 5 Nisan 1933 tarihli raporda T. Lütfi'nin Yasin Haşimi'nin ve içinde bulunduğu kabinenin siyasi emelinin ne olduğuna dair sorusu üzerine Haşimi'nin cevabı:

Bizim siyasetimizin mihver-i İngiltere-İrak muahedesinin tadili, Irak'ın müstamere halinden tahlisi için İngilizlerle sonuna kadar mücadele etmektir. Türkiye'ye karşı siyasetimiz dostluk ve kardeşlik üzerine siyasetidir. Hadisat bizi maddeten ayırdı. Fakat manen ayırmadı. Bizim şuurumuz, hissiyatımız, menfaatimiz, tehlikelerimiz hep birdir. Biz Irak'ta İngilizlerle ve Suriye'de Fransızlarla mücadele ederken nazarımız daima şimaldedir. Ümidimiz hep orada, yani Türkiye'dedir. Kuvvetimizi oradan almak, oraya yaslamak, oraya bağlanmak bizim için en salim siyasettir.²⁶

ifadeleriyle Türkiye'ye karşı samimi duygularını ve stratejik ortaklık hedeflerini belirgin kılmıştır.

Haşimi'nin Irak'ın güvenliği ve bağımsızlığı için tehdit gördüğü İngilizlere ait Bağdat-Hayfa Demir Yolu projesi üzerine ise Bağdat-Hayfa demir yolu inşasında son derece önem veren İngiltere'nin Kralı Faysal'ı bu hususta iknaya çalıştığını, Irak'ın istiklaline engel teşkil edecek bu projeye karşı çıktığını bildirdiğini ifade etmiştir. İngiltere'ye bağlı olan Filistin'in bir Yahudi memleketi olduğu, bu demir yolunun Irak'ı istila edebilecek ordular için sağlam ve emin bir yol olacağını da belirtmiştir. Ayrıca İngiltere'nin Hindistan'daki hakimiyetini muhafaza etme imkânı sunacağı için bu hattın Süveyş Kanalı'ndan bile daha ehemmiyete haiz olduğunun tespitini yaparak Süveyş yüzünden Mısırlıların maruz kaldığı felakete kendilerinin de matuf olduğunu ifade etmiştir. Tüm bu sebeplere dayanarak Haşimi, Irak'ı Türkiye'ye demiryolları ile Musul-Diyarbakır hattı ile Akdeniz'e uzanan bir ticaret yolunun önerisinde bulunmuştur. Zira Haşimi'ye göre Hayfa'ya açılan yol ile Irak'ın güneyinin güvenlik bakımından tehlikeye açık olacağı için Türkiye üzerinden bir transfer hattının gerekliliğini belirtmiştir. Haşimi, bu fikirlerindeki kararlılığı vurgulamak için de bu meselede muvaffak olamaz ise istifa edeceğini ifade etmiştir.

25 1930'lu yılların başlarında Irak'ın devlet bütçesi verilerine bakıldığında Türkiye ve Irak arasındaki ticaretin çok sınırlı olduğu görülmektedir. Üstelik Türkiye'nin bu kısıtlı ticaret sathında ihraç ettiği tütün mamulleri de Irak'taki yerli şıgaranın yaygınlık kazanması sebebiyle zamanla ticaret hacmini azalmıştı. BCA, 30.10.0.0/259-742-10.

26 Ek 1. Yasin Paşa Partisinin ve Hükümetinin Siyaseti Hakkında.

Hariciye Vekaleti, Büyükelçinin raporunu Dahiliye Vekaleti'nin de görüşüne sunmuştur. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya:

Yasin paşanın beyanâtı mühim ve mütalâasındaki endişesi doğrudur. İngilizlerin Hayfa Limanını serbest yaparak İran müveradatını da oraya bağlamaya çalıştıkları ve İranlıların da buna mütemayil olduğu mevsukan alınan haberlere tetabul etmesi itibariyle bu son haber bizim için de ehemmiyetle bakıma değer bir mes'ele mahiyetini arz etmektedir. Bu yoldaki İngiliz faaliyetini önlemek için Irak ve İran'ı Mersin limanına bağlamak ve hatta Mersin'i serbest liman yapmak düşünce ve mütalâasını arz ederim efendim.²⁷

düşünceleriyle gelecekte sağlanacak bu hattın ülkenin stratejik menfaatlerine katkı sağlayacağı fikri desteklenmiştir.

3.2. Petrol Hattı Projesine Yönelik Türkiye'nin Demir Yolu ve Liman Hamleleri

Haşimi'nin Musul-Diyarbakır hattı üzerinden Mersin limanına bağlanacak bir ulaşım ağı ile Irak petrollerinin Akdeniz'e taşınmasına yönelik teklifin Türkiye tarafından memnuniyetle karşılanmasının ardından bölgesel iş birliğini ve siyasi süreçleri etkileyecek atılımlara girişilmiştir. Bu minvalde de ticaret altyapısını oluşturacak alternatif rotanın inşası planlanmıştır. Haşimi ile Türk yetkililerinin tasarladığı projenin gerçekleşme ihtimali, 1935 yılında Irak'ın Musul petrolleri üzerinde imtiyaz sahibi olan British Oil Development Company adlı şirketin Irak petrollerinin Türkiye üzerinden taşınmasına yönelik bir planlamaya giderek Türkiye'nin imkân kapasitesini arttıracak bir girişimde bulunmasıyla birlikte artmıştır.²⁸

Musul ve Bağdat arasında yapımı planlanan demir yolu hattının en önemli sebebi bölge petrollerinin Avrupa'ya aktarılmasını hızlandırmaktı. Bu yeni demir yolu, 1934 yılında yapımı tamamlanan Kerkük-Hayfa petrol boru hattı²⁹ için de alternatif bir rota imkânı sunacaktı. Bu doğrultuda British Oil Development Company adlı şirket, Musul'da imtiyaz sahibi oldukları kuyulardan çıkarılan petrolün borulardan akıtılmayacak kadar koyu

27 Ek 2. İngilizlerin Bağdat Şimendiferini Hayfa'ya Bağlamak Hususundaki Faaliyetlerine Dair, 25 Mayıs 1933,

28 İngiliz, Alman, İtalyan, Fransız ve İsviçreli olmak üzere çokuluslu bir ortaklığı bulunan British Oil Development Company şirketi, Musul petrollerinin hızlı ve güvenli bir şekilde ulaşımını sağlayacak farklı rotalar arayışına girmişti. Bu doğrultuda da Bağdat'a kadar uzanan bir demiryolu inşasını planlanmıştı. Bkz. "Bağdatla Musul arasında demiryolu yapılacak", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1935.

29 Volkan Ş. Ediger, Balkan Devlen ve Deniz Bingöl Mcdonald, "Levant'ta büyük oyun: Doğu Akdeniz'in enerji jeopolitiği", *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 9, 33, (Bahar 2011), 77-78, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/540190>.

kısımının Akdeniz'e taşınmasına yönelik yeni bir ulaşım alternatifi için Irak hükümetinden mevcut demir yoluna ilave olarak bir hat inşasını talep etmişti. Musul'dan İstanbul-Bağdat demir yoluna bağlanmasıyla birlikte oluşacak yeni hat, Musul'daki petrolü İskenderun Limanı'na taşıyacak yeni bir koridor olacaktı.³⁰ Enerji kaynaklarının yönetiminde muhtemel bir öneme sahip olması beklenen bu hat, Türkiye'nin stratejik ortaklıklar kurabileceği gibi Asya içlerine kadar geniş bir ulaşım ağı oluşturmaya da olanak tanıyarak bölgesel ticaret ve taşımacılık kapasitesini arttıracaktır. Sonuç olarak bölgedeki çokuluslu şirketlerin kârına olacak bu hat sayesinde Türkiye de uluslararası ilişkilerde daha etkin bir rol alabilecek ve bölgesel etkisini güçlendirebilecek bir konuma ulaşacaktır.³¹

British Oil Development Company'nin öne sürdüğü planda Musul ile Bağdat arasında yapılacak yeni demir yolu, İstanbul ve Bağdat arasında halihazırda mevcut olan demir yolu ile kesişecekti. Bu plan dahilinde önce Musul'un 300 km kadar güneyinde yer alan Bağdat'a oradan da Suriye üzerinden Türkiye'ye ulaşan bir demir yolu hattı yerine doğrudan Irak'ı sınır komşusu Türkiye'ye bağlayacak bir hattın inşasının daha makul olacağı açıktır. Bu sayede daha önceden de Irak'ı doğrudan Türkiye sınırlarına bağlayacak bir demir yolu güzergahının inşasına yönelik girişimler de hayat bulacaktır. Nitekim Eylül 1918 tarihinde tamamlanabilen İstanbul-Bağdat demir yolu, Diyarbakır istikametinden Musul'a ve oradan da Bağdat'a ulaşacak bir güzergahta planlansa da maliyet ve güvenlik sebebiyle Adana'dan Halep ve Anbarlı hattı üzerinden Bağdat'a ulaşılabilmişti.³² Musul petrollerinin dünya ticaretine sunulmasıyla daha önce tamamlanamayan ulaşım planı yeniden hayat bulacak ve Türkiye'nin Musul'a kadar uzanacak yeni bir demir yolu inşa etmesi gerekecekti.

Mersin'den Diyarbakır'a ve nihayet Irak sınırına kadar uzanan yeni demir yolu inşası için gereken tecrübe Türkiye'de mevcuttu. Keza erken Cumhuriyet döneminin stratejik hedeflerinden biri olan ülke genelinde demir yolu ağı oluşturma politikası içerisindeydi. Türkiye'nin demir yolu ağını iyileştirme ve genişletme çabası ile Osmanlı döneminde 1871 yılından itibaren devletin ve yabancı yatırımcıların inşa ettirdiği demir yolu mesafesinin neredeyse 5 katından fazla bir hattı Cumhuriyet'in ilk on yılında tesis etmeyi başarmıştı.³³ Nitekim hâlihazırda Adana ve Mersin arasında bulunan demir yolu, 1935 yılında Diyarbakır'a bağlanmıştı.³⁴ Diyarbakır'dan Irak sınırına

30 Irak ve İngiltere hükümetleri arasında yapılan bir anlaşma ile Bağdat'tan Toros'a uzanacak demiryolunun imtiyaz sahibinin British Oil Development Company'nin olacaktı. Bkz. "Bağdat İstanbul'a demiryolu bağlayacak", *Kurun*, 29 Temmuz 1935, 4.

31 Muharrem Feyzi Togay, "İstanbul - Bağdat Demiryolu", *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1935.

32 Kemal Beydilli, "Bağdat Demiryolu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: İSAM, 1991), 4:443.

33 "Demiryolu Politikamızın Bir Bilançosu", *Anadolu Gazetesi*, 31 Aralık 1937, 9.

34 1938 yılına kadar Türkiye'de inşa olunan ve inşası başlanan demiryolu hatları için bkz. Gülpınar Akbulut, "Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Gerçekleşmeyen Demiryolu Projeleri ve Etkileri (1876-1939)", *Atatürk Dergisi* 1, 1, (Mart 2016), 225-257, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad/issue/2368/30372>.

kadar uzandıktan sonra Musul ve Bağdat'a kadar inşa olması planlanan demir yolu inşasına ise 1937 yılında dönemin Başbakanı Celal Bayar'ın katılımıyla düzenlenen bir törenle başlanmıştı.³⁵

Irak'ı Akdeniz'e bağlayacak demir yolu projesini sekteye uğratan Türkiye etabındaki en önemli mesele, 1938 yılından itibaren başlayan ekonomik sorunlar olmuştur. Bu sebeple Türkiye, finansman ihtiyacını karşılamak için dış politikada birtakım manevralarda bulunacak ve bölgedeki gücünü korumak isteyen İngiltere ile yakınlaşacaktı.

Bu doğrultuda II. Dünya Savaşı arifesinde şark siyasetinde yeni bir yöntem izlemeye başlayan İngiltere'nin çıkarlarıyla örtüşen Musul'dan Mersin limanına uzanacak bir demir yolu hattı için Türkiye kredi desteği sözü almayı başarmıştı.³⁶ Nitekim bu yeni hat, İngiltere'nin 1935 yılından beri Hayfa Limanı'ndan Akdeniz'e taşıdığı petrol yoluna alternatif oluşturmakla birlikte Irak'taki İngiliz güçlerini de destekleyebileceği yeni bir güzergâh sunması bakımından stratejik hedeflerine katkı sağlıyordu. Ancak Türkiye'ye verilen kredi taahhüdünün neticeye varmaması ve II. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu ağır ekonomik koşullardan dolayı demir yolu hattının inşası duraksayacaktır.³⁷ Her ne kadar Türkiye II. Dünya Savaşı'nda cepheye olmasa da ekonomisinin doğrudan etkilenmesi sebebiyle demir yolu ve liman inşaa faaliyetlerini askıya almak zorunda kalacaktır.

1933 yılında Ergani demir yolu inşası için alınan karar sonrası lojistik hatlarını bağlayacak liman yapım çalışmalarına da başlanarak Musul petrolerini Akdeniz'e taşımak için Irak'tan uzanan demir yolu hattının bağlanacağı Mersin'de yeni bir liman inşa edilmesine yönelik girişimlerde bulunulmuştur. İnşası planlanan limanın Irak'tan uzanacak bir demir yoluna erişim noktası haline gelmesinden başka, İstanbul ve civar illere de ulaşım hatlarının bağlanması ile bu limanın önemli ihraç kapısı olacağı beklenilmekteydi. Ayrıca Hayfa limanına³⁸ alternatif olması amacını

35 "Ankara'dan geçen yeni Hindistan yolu", *Ulus*, 14 Mart 1938, 1.

36 Osmanlı döneminde Mersin limanı ve demiryollarının bir kısmı üzerinde imtiyaz sahibi olan İngiltere'nin Türkiye'ye bu alanda kullanılacak bir kredi taahhüdünde bulunması Türk basınında tartışma konusu olacak ve kredinin eski devirde olduğu gibi yarı müstemleke bir duruma düşürecek mahiyette olmadığı, yalnızca Türk devletinin sahip olacağı bir finansman kaynağını teşkil etmekten öte bir amacının olmadığı vurgulanacaktır. Bkz. "İngiltere'nin Türkiye'ye Kredi Açmasının Manası", *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1938, 5.

37 1939'da maddi sorunlar sebebiyle bu hattın istikamet değişikliği için 50 milyon liralık tahsisat isteyecektir. Ayrıca 1941 ve 1944 yıllarında demiryolu inşası için dört kez borçlanmaya gidilecektir. Bkz. "Bazı sebeplerden hattın istikameti değiştirildi", *Ulus*, 3 Mayıs 1940, 3; İsmail Yıldırım, "Cumhuriyet Dönemi Demiryolu İnşaatlarının Mali Kaynakları ve İlk İç Borçlanmalar (1923-1950)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 15, 44, (Temmuz 2021), 603-626, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1692739>.

38 Belçika'nın Beyrut konsolosluğunun hazırladığı raporda Hayfa'ya inşa edilmekte olan limanın Musul'dan uzanan boru hattı vasıtasıyla Akdeniz'e taşınacağı ve senelik petrol ihracatının Türkiye'nin son on yılda yaptığı petrol ihracatının 25 katından fazla olacağı belirtilmektedir. İngiltere'nin himayesinde inşa edilen limanın bu büyüklükte bir petrol ihraç havası olması

taşıyan Mersin Limanının inşası sonrası İran'ın da Akdeniz'e ulaşmasında önemli bir ticari imkân kapasitesi sunacağı öngörülmekteydi. Ancak 1935 yılına gelindiğinde hala kısıtlı imkânları sebebiyle yalnızca sınırlı emtia ticaretiyle faaliyet göstermeye devam eden Mersin limanı, öngörülen çehreye kavuşturulamadığı gibi Diyarbakır'a uzanan demir yolu hattı da uzun yıllar bu limana bağlanamamıştır.³⁹ Bu konu üzerine 1938 yılında limanın kapasitesinin yetersizliğine ilişkin şikayetler dile getirilse de 1949 yılına kadar limanın yenilenmesine ilişkin bir girişimde bulunulmayacaktır.⁴⁰

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sonrası belirginleşmeye başlayan Orta Doğu'nun siyasi sınırları içerisinde tam bir kargaşa hakimdir. Savaşın galibiyetle ayrılan İngiltere'nin bölge üzerinde mutlak bir hakimiyet kurmak istemesi, yükselen Arap milliyetçiliğine bağlı olarak yükselen talepler, Orta Doğu'da henüz kurulan devletlerin iç çekişmeleri sonucu istikrara kavuşamayan hükümetler ve çokuluslu şirketler üzerinden bölge petrolünün Avrupa'ya sevkiyatı için yapılan girişimler bu dönemde politika yapımındaki temel motivasyonların altyapısını oluşturmuştur. Özellikle Irak üzerinde kümelenen bu sorunlar hiç şüphesiz sınır komşusu olmakla birlikte kültürel ve iktisadi bağları bulunan Türkiye Cumhuriyeti tarafından da yakından takip edilmesi gereken bir meseledir. Bu doğrultuda Türkiye, diplomatik münasebetleri hassasiyetle yönetmiş ve bölgede ortaya çıkan rekabet alanında yapıcı bir rol oynama gayretine girişmiştir.

1930'lu yıllarda Türkiye, Irak'taki gelişmelere yönelik politika yapımında kültürel istihbarat faaliyetlerine örnek gösterilecek bir yöntem ile hareket ederek Irak'ta önemli bir siyasi figüre dönüşen Yasin Haşimi ile iş birliğinde bulunacaktır. Eski bir Osmanlı subayı olması ve M. Kemal'e hayranlık duyması hasebiyle Türkiye'ye yakınlık gösteren Yasin Haşimi, Türkiye'nin Irak ile kurduğu ilişkilerde stratejik müttefikliğin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Türk hariciyesinin bölgedeki yükselen bir siyasi hareketin önde gelen simalarından biri ile kurduğu bu etkili bağ, Orta Doğu'da sınırların yeniden çizildiği bir dönemde iki ülke menfaatlerinin korunması gayretinin temsilidir.

dışında, Asya'ya ve özellikle Hindistan'a uzanan askeri, siyasi ve ekonomik bir koridor olarak dünya siyasetine yön verecek bir öneme haiz olacağı belirtilmektedir. Bkz. "Yeni Hayfa Limanı", *Cumhuriyet*, 12 Aralık 1933, 4.

39 "Yeni Tesisat Yapılınca... Mersin Limanı Mühim Bir İhraç Kapısı Olacak", *Son Posta*, 13 Ocak 1933, 1, 11; "Son Posta", *Ulus*, 21 Ocak 1935, 5.

40 "Mersin Limanında İş Hacmi Çok Genişliyor", *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1938, 8; "Mersin-Ulukışla İskenderun yolu açıldı", *Akşam*, 8 Ocak 1945, 2; "Mersin limanı: Amerikalı uzmanlar, limanda tetkikat yapmışlar", *Akşam*, 21 Ekim 1949, 2.

Yasin Haşimi, bir Arap milliyetçisi olarak Irak'ın İngiltere'nin mandası olmasını tümüyle karşıydı ve bilhassa Irak petrollerinin İngiltere kontrolünde dünya pazarına sunulmasını ülke menfaatlerine karşı görüyordu. Bu sebeple Haşimi, Türkiye ile münasebetlerinde arabuluculuk eden Türkiye'nin Bağdat Büyükelçisi Tahir Lütfi ile yaptığı görüşmelerde Musul petrollerini Türkiye üzerinden Akdeniz'e taşıyacak bir proje sunmuş ve bu teklif de Türk hükümeti tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Projeye göre Musul ile Mersin arasında petrol sevkiyatını sağlamak için limana uzanan bir demir yolu inşası gerekliydi. Bölgedeki çokuluslu petrol firması British Oil Company'nin alternatif bir rota araması sebebiyle bu projeye benzer bir teklifte bulunması ve nihayet İngiltere'nin İkinci Dünya Savaşı öncesi Türkiye'yi yanına çekmek için kurduğu münasebetler de bir biçimde bu projeyi güçlendirmiştir. Kuşkusuz uluslararası siyasete yeniden yön verebilecek ve iki ülkeye siyasi ve ekonomik bir değer katabilecek bu proje, Haşimi'nin iktidarda kalamaması ve daha ziyade Türkiye'nin projeyi hayata geçirecek alt yapı imkânlarını tesis edememesi sebebiyle gerçekleşmemiştir.

Türkiye'nin Musul petrollerini Akdeniz'e ulaştıracak bir petrol koridoru oluşturamaması, diplomatik başarının ekonomik nedenlerle neticeye varamamasının temsilidir. Hiç şüphesiz bu projenin hayata geçmesi esas itibariyle Türkiye'yi iktisadi ve siyasi açıdan da son derece önemli bir aktör haline getirerek bölgedeki stratejik dengeleri derinden etkileyecekti. Irak üzerinde etkin bir güce sahip İngiltere'den bağımsız olarak böyle bir projenin istenildiği şekilde nihayete ermesi güç olacaksa da Türkiye üzerinden alternatif bir rotanın oluşması tüm taraflar için de stratejik bir tercih olabilirdi. Ancak küresel siyasetteki engeller aşılsa bile iktisadi koşullar sebebiyle proje hayat bulamayacaktır. Türkiye'nin önemli diplomatik başarılarına rağmen uluslararası alanda büyük etki yaratacak politikaları oluşturmada henüz yeterli olmadığını göstergesidir. Lakin yarı müstemleke durumda bulunan ve iç çekişmelerin hâkim olduğu bölge devletleri arasında bağımsızlığını korumayı başarabilen Türkiye Cumhuriyeti'nin kısa sürede bölge üzerinde etki sahibi olan büyük güçlere rağmen bağımsız politikalar üretebilmesi değerlidir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

II. Araştırma Eserler

Allawi, Ali A., *Faisal I of Iraq*. Yale University Press, 2014.

Muslih, Muhammad Y., *The Origins of Palestinian Nationalism*, Columbia University Press, 1988.

Provence, Michael, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, Cambridge University Press, 2017.

Yiğit, Yücel, "Mütareke Sonrası Kuzey Irak: İngiltere'nin Kürt Aşiretleri Üzerinde Nüfuz Kazanma Siyasetleri", *İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele*, Editör Osman Köse, 259-271. Samsun: İlkadım Belediyesi, 2008.

III. Süreli Yayınlar

Akşam, 8 Ocak 1945.

Akşam, 21 Ekim 1949.

Cumhuriyet, 12 Aralık 1933.

Cumhuriyet, 17 Temmuz 1935.

Cumhuriyet, 29 Mayıs 1938.

Cumhuriyet, 2 Temmuz 1938.

Kurun, 29 Temmuz 1935.

Son Posta, 13 Ocak 1933.

Son Posta, 21 Ocak 1935.

Ulus, 21 Ocak 1935.

Ulus, 14 Mart 1938.

Ulus, 3 Mayıs 1940.

Togay, Muharrem Feyzi. “İstanbul Bağdat Demiryolu.” *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1935.

IV. Makaleler

Akbulut, Gülpınar, “Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Gerçekleşmeyen Demiryolu Projeleri ve Etkileri (1876-1939)”, *Atatürk Dergisi* 1, 1, (Mart 2016), 225-257, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniad/issue/2368/30372>.

Akdoğan, Onur , “Irak’ın İlk Askeri Darbesi: 1936 Bekir Sıtkı Darbesi”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 8, 2, (Aralık, 2021), 127-149, <https://doi.org/10.26513/tocd.930875>.

Beydilli, Kemal, “Bağdat Demiryolu”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: İSAM, 1991.

Bilge, Mustafa L. “Faysal I”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM, 1995.

Ediger, Volkan Ş. , Balkan Devlen ve Deniz Bingöl Mcdonald, “Levant’ta büyük oyun: Doğu Akdeniz’in enerji jeopolitiği”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 9, 33, (Bahar 2011), 73-92, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/540190>.

Eppel, Michael, “The elite, the effendiyya, and the growth of nationalism and pan-Arabism in Hashemite Iraq, 1921–1958” *International Journal of Middle East Studies* 30, 2, (Mayıs 1998), 227-250, <https://www.jstor.org/stable/16470>.

Kurt Güveloğlu, Gülşah, “Bağdat Elçiliği 1933 Senelik Raporuna Göre Irak’ın Durumu ve Türkiye ile İlişkiler”, *Journal of Turkish Studies* 13, 8, 2018, 115-136, <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=13357>.

Wien, Peter, “The Long and Intricate Funeral of Yasin Al-Hashimi: Pan-Arabism, Civil Religion, and Popular Nationalism In Damascus, 1937” *International Journal of Middle East Studies* 43, 2, (Mayıs, 2011), 271-292, <http://www.jstor.org/stable/23017398>.

Yıldırım, İsmail “Cumhuriyet Dönemi Demiryolu İnşaatlarının Mali Kaynakları ve İlk İç Borçlanmalar (1923-1950)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 15, 44, (Temmuz 2021), 603-626, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1692739>.

EKLER

EK 1: Yasin Paşa Partisinin ve Hükümetinin Siyaseti Hakkında

T. C.
Bağdat Elçiliği

Bagdad _____

No. 17

Leffi:

Haricî ve zata mahsusdur.

Hariciye vekâleti celilesine

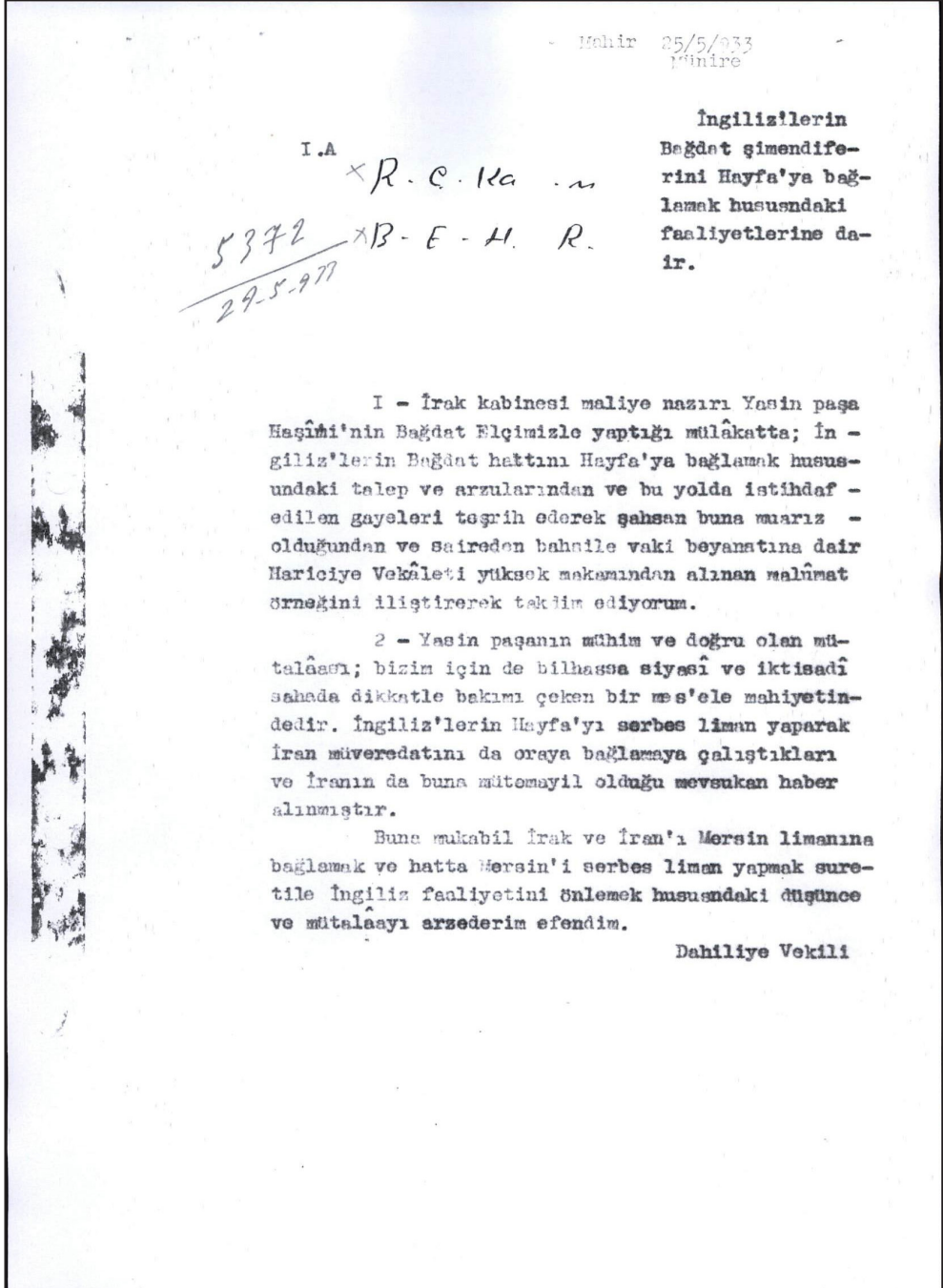
Bu günkü kabinede ekseriyeti nazir firkanın çefi ve maliye ve iraki Yasin paşa başlı, çin ziyaretine gelmiş idi. Vekâlete esnasında kabinenin ve firkanın siyasetini anlamak istedin. Bence size şu beyanatta bulundu:

« Bizim siyasetimizin misali İngiltere-İrak münâcasının tadili, İrakin müstakere halinden tahlisi için İngilizlerle sonuna kadar mücadele etmektir. Türkiyeye karşı siyasetimiz dostluk ve kardeşlik siyasetidir. Mahsulat bizi maddeten ayırdı. Fakat manen ayırmadı. Bizim şuurumuz, missiyatımız, menfaatlerimiz, tehlikelerimiz hep birdir. Biz İrakta İngilizlerle ve Suriyede Fransızlarla mücadele ederken, nazarımız daima şimaldadır. Uçulmuş hep orada, yani Türkiye dedir. Kuvvetimizi oradan almak, oraya yaslanmak, oraya bağlanmak bizim için en salih siyasettir.

Çin zamanlarda Bağdat-Hayfa çimenlifori mevzuubansdır. İngilizler buna pek ehemiyet vermekte ve kralın iknaa çalışmaktadır ve kralın bu yaz İngiliz kralını ziyaretinde bu işi tartışma için hazırlanmaktadır. Bu iş bugün vesilesi vizesada müzakere mevkiine konuldu. Ben buna nazirlik pikola. Zira ben Bağdat-Hayfa çimenliforini Irak istiklaline temamen nazir götürürüm. Bu hattın başı Felestinde bulunmaktadır. Saltunî Felestin İngiltereye bağlı bir yahudi devleti halindedir. Bu devleti bir deniz yolu ile İraka bağlamak, Irak'a gelecek İngiliz istila ordularına sağlam ve emin bir yol hazırlanmak demektir. Bu hat Hind yolu için İngilizler nazarında, Süveyş kanalından daha büyük ehemiyeti nazirdir. Bu hattın muhafazası ve ehemiyeti için İngilizler İraki daima müstenleke halinde bulundurmaktalar. İşte Süveyş kanalı yitirdikten Misirin çektiği felaketler meydandadır...

Ben İraki Türkiye demiryolları ve mesela Musul-Diyaribekir hattı ile Akdenize çıkarmak ve Irak için istila yolu olan cenubi çıkarmak fikrindeyim. Zira Irak için ehemiyet ve selâmet şimalde, tehlike ve felaket ise cenaptadır."

EK 2: İngilizlerin Bağdat Şimendiferini Hayfa'ya Bağlamak Hususundaki Faaliyetlerine Dair

Extended Abstract

After the dissolution of the Ottoman Empire post-World War I, the Middle East emerged as a focus point for imperial nations aiming to assert control over the region's plentiful petroleum resources. Iraq became a focal point for social unrest, political conflicts, and nationalist movements, while also serving as a crucial location for British endeavors to solidify their postwar supremacy. In this environment, Yasin al-Hashimi, a former Ottoman officer and notable Iraqi nationalist, was instrumental in initiatives to resist foreign influence and enhance Iraq's autonomy. This paper examines al-Hashimi's diplomatic and political strategy, emphasizing his engagement with Türkiye as a neighboring state and historical ally.

This study is notable for its dependence on recently released historical records, illuminating previously overlooked facets of the political and economic interactions between Iraq and Türkiye throughout the 1930s. This study reveals one of the initial efforts at an international alliance between the newly constituted states of Yasin al-Hashimi and Türkiye, through an analysis of their correspondence with Ambassador Tahir Lutfi in Baghdad. This planned cooperation, which encompasses the ambitious plan to develop a transportation network for exporting Iraqi oil through Türkiye to the Mediterranean, signifies a pivotal moment in Middle Eastern diplomacy, with the potential for global repercussions.

Yasin al-Hashimi, a fervent adversary of British colonialism in Iraq, regarded Türkiye as a logical ally in the struggle against imperialism. His political thought was significantly shaped by the tenets of Kemalism, especially its focus on national sovereignty, modernization, and economic autonomy. As a proponent of Mustafa Kemal Atatürk, al-Hashimi aimed to replicate Türkiye's triumphant fight for independence by cultivating a comparable spirit of national unity and perseverance in Iraq. Acknowledging the mutual historical and cultural ties between the two states, al-Hashimi suggested a cooperative project aimed at bolstering Iraq's economic autonomy while establishing Türkiye as a significant participant in regional energy dynamics.

The collaboration was primarily based on al-Hashimi's idea for an oil pipeline and train system from Mosul to Mersin. The objective of this initiative was to circumvent British-controlled channels, including the Mosul-Haifa pipeline, and to provide an alternate corridor for the exportation of Iraqi oil to global markets. The idea embodied al-Hashimi's comprehensive vision of establishing a self-sufficient and autonomous Iraq, liberated from colonial domination. Furthermore, the initiative possessed the capacity to enhance the economic and political connections between Iraq and Türkiye, signifying a pivotal moment in their bilateral relations as sovereign nations.

Archival archives indicate that the Turkish government, led by Atatürk, reacted favorably to al-Hashimi's proposals. Diplomatic communications reveal that Ambassador Tahir Lutfi was instrumental in enabling dialogues between Turkish authorities and al-Hashimi. Reports from 1933 underscore the strategic significance of the proposed pipeline and railway for Iraq's economic independence and Türkiye's ambitions to enhance its regional influence. Turkish politicians regarded the project as a means to mitigate British hegemony, bolster regional stability, and strengthen Türkiye's role as a conduit between East and West.

Nonetheless, the execution of this enormous undertaking encountered considerable obstacles. Financial limitations, together with the logistical challenges of developing a new transit network across tough terrain, were significant impediments. Moreover, the geopolitical landscape of the 1930s, marked by the imminent danger of World War II and the pervasive dominance of colonial countries, exacerbated the challenges in realizing the idea. Notwithstanding these hurdles, the Mosul-Mersin corridor exemplifies the progressive and cooperative vision of al-Hashimi and his Turkish counterparts.

This research underscores the extensive geopolitical ramifications of al-Hashimi's proposition. Through the promotion of a cooperation with Türkiye, al-Hashimi aimed to challenge the entrenched dynamics of colonial supremacy in the Middle East. The projected pipeline and railway system provided an alternate route for oil exports and represented a significant expression of regional autonomy and collaboration. The project's capacity to diminish dependence on British-controlled infrastructure signified a notable transformation in the region's power dynamics, contesting the current quo and establishing a foundation for prospective regional collaborations.

The study underscores the historical importance of this project as one of the inaugural international collaborations between Iraq and Türkiye as independent nations. This alliance, in contrast to the fragmented and frequently confrontational relations of the Ottoman era, was founded on mutual respect for sovereignty and common interests. The book offers a detailed view of how this collaboration mirrored the growing political identities of Iraq and Türkiye during the interwar period by analyzing archival materials and diplomatic reports.

The paper also examines the cultural and ideological foundations of al-Hashimi's foreign policy stance. As a nationalist leader, al-Hashimi aimed to reconcile Iraq's internal ambitions with its external commitments. His reverence for Atatürk and his endeavors to synchronize Iraq's policies with those of Türkiye highlight the transnational aspects of Middle Eastern nationalism. This convergence was especially apparent in al-Hashimi's prioritization of economic development as a fundamental aspect of national

sovereignty. Through the Mosul-Mersin initiative, al-Hashimi sought to utilize Iraq's natural riches to attain economic autonomy and enhance its geopolitical standing.

Although it did not come to fruition, the Mosul-Mersin pipeline plan provides significant insights for current dialogues on regional collaboration and advancement. It emphasizes the significance of infrastructure as a mechanism for promoting economic interdependence and political stability. Moreover, it underscores the significance of visionary leadership in managing the intricate dynamics of local, regional, and global concerns. Al-Hashimi's endeavors to create a cooperative framework with Türkiye constitute a notable, yet seldom examined, aspect of Middle Eastern diplomatic history.

This book offers a thorough examination of a critical juncture in the history of Iraq-Türkiye relations. This research highlights the obstacles and prospects of establishing international relationships in an area characterized by colonial legacies and nationalist ambitions, with a specific emphasis on the Mosul-Mersin project. The dependence on recently published archival documents introduces a distinctive aspect to the study, providing novel insights into the motivations and actions of important actors. This project signifies a pivotal moment in the development of Middle Eastern geopolitics, exemplifying the capacity for cooperation between Iraq and Türkiye as sovereign nations. The insights derived from this experience remain relevant in current dialogues over regional integration and the pursuit of sovereignty.

Araştırma Makalesi / Research Article

**MUSTAFA ÇOKAY'IN YAZILARI ÇERÇEVESİNDE
BASMACI HAREKETİNİN DİNİ BOYUTU VE
SOVYETLERİN DİN POLİTİKASI (1917-1930)***

Talgat ZHOLDASSULY**

Öz

Çalışmada Ekim devrimini takip eden yıllardaki Orta Asya'daki dinî koşullar, Bolşeviklerin ilk İslam politikaları ve Müslümanların bu politikalara karşı tepki olarak ortaya çıkan Basmacı hareketi hakkında anlatılmaktadır. Sovyetlerin laik reformlarına ve dinî duruşuna karşı Basmacı hareketi olarak bilinen protestolar tüm Orta Asya'ya yayılmıştır. Bu siyasi koşullar nedeniyle Sovyetlerin din politikası da değişime uğramıştır. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında etkin olan Osmanlı siyasetçisi Enver Paşa da Basmacı ayaklanmasına katılmıştır. Çalışma esas olarak o dönemde Orta Asya'da yaşayan ve Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra siyasi koşullar nedeniyle yurt dışına çıkmak zorunda kalan Kazak aydını Mustafa Çokay'ın yazılarına dayanmaktadır. Çokay, Türkistan coğrafyasındaki Sovyetlerin ilk dinî reformlarına, bu reformlara farklı tepkiler veren Cedidçiler ile Basmacıların eylemlerine tanıklık etmiş ve siyasi hayatında bu gruplarla etkileşime girmiştir. Bu nedenle çalışmaya kaynaklık eden Çokay'ın söz konusu konuyla ilgili anıları ve çeşitli süreli yayınlarda yayımlanan Rusça yazıları tarihsel veri açısından oldukça önem arz etmektedir. Çalışmanın amacı da Çokay'ın yazılarına göre Bolşeviklerin Türkistan'daki ilk genel İslami politikasını ve ona tepki olarak meydana gelen Basmacı hareketinin sadece dinî niteliğini göstermektir. Bununla birlikte Çokay'ın yazılarından yola çıkarak Sovyetlerin din politikasında Basmacı hareketi nedeniyle oluşan değişikliklere, Cedidçilerin eylemlerine ve kadın sorunlarına değinilecektir. Basmacı hareketinin siyasi, sosyal ve ekonomik nedenlerinin olduğunu da inkar edilmez ancak bu çalışmada bu hareketin sadece dinî niteliği üzerinde durulacaktır. Kısacası söz konusu dönemde Türkistan'daki Sovyetlerin İslami politikasının siyasi şartlara, yani Basmacı hareketine bağlı olarak değiştiği ve İslam'a yönelik saldırıyı geçici olarak askıya almak zorunda kaldıkları söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: *Bolşevikler, Türkistan, İslam, Müslümanlar, Basmacılar, Enver Paşa.*

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Üyesi, Korkut Ata Kızılorda Üni., Beşeri ve Pedagoji Enst., Tarih ve Arkeoloji Böl., (e-posta: zholdassuly2018@gmail.com), (Orcid: 0000-0002-0976-6075).

THE RELIGIOUS DIMENSION OF THE BASMACI MOVEMENT AND THE RELIGIOUS POLICY OF THE SOVIETS WITHIN THE FRAMEWORK OF MUSTAFA ÇOKAY'S WRITINGS (1917-1930)

Abstract

The article examines the religious landscape of Central Asia in the aftermath of the October Revolution, highlighting the initial Islamic policies implemented by the Bolsheviks and the emergence of the Basmachi movement as a Muslim response to these policies. Protests against Soviet secular reforms and the government's religious policies, collectively referred to as the Basmachi movement, that spread across Central Asia. In response to these Muslim reactions, the Bolsheviks were compelled to reconsider their atheistic policies. Notably, Enver Pasha, an Ottoman politician active during the final years of the Ottoman Empire, also played a role in the Basmachi uprising. This work primarily draws on the writings of Kazakh intellectual Mustafa Shokay, who resided in Central Asia during this period and was forced to leave the country due to the political climate following the Bolshevik rise to power. Shokay observed the initial religious reforms implemented by the Soviets in the Turkestan region and engaged with various groups, including the Jadidists and Basmachis, who responded differently to these reforms. Consequently, Shokay's memoirs and Russian articles published in various periodicals provide valuable historical insights. The purpose of this study is to explore the initial Islamic policies of the Bolsheviks in Turkestan and the fundamentally religious nature of the Basmachi movement, which emerged as a response to these policies, as articulated in Shokay's writings. Additionally, the study will examine the changes in Soviet religious policy prompted by the Basmachi movement, alongside the actions of the Jadidists and issues concerning women. While it is acknowledged that the publishing movement had political, social, and economic underpinnings, this study will primarily focus on its religious dimensions. In summary, it can be argued that the Islamic policy of the Soviets in Turkestan evolved in response to the political dynamics represented by the Basmachi movement, leading to a temporary suspension of their anti-Islamic measures.

Keywords: *Bolsheviks, Turkestan, Islam, Muslims, Basmachi, Enver Pasha.*

Giriş

1917 Şubat ve Ekim devrimlerinden sonra Türkistan coğrafyasında siyasi ve ekonomik değişimlerin yanı sıra dinî hayatta da birçok değişiklik yaşanmıştır. Sovyet tarih yazımında Orta Asya ve Kazakistan olarak adlandırılan şimdiki Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ı kapsayan bu coğrafyada yerel halkın, dinî reformlar da dahil olmak üzere Sovyetlerin ilk çeşitli reformlarına tepkisi farklı olmuştur. İslami geleneklerin sıkı bir şekilde korunduğu Türkistan bölgesinde henüz tam olarak iktidarını kuramayan Sovyetlerin o dönemdeki ılımlı İslam politikasını etkileyen en büyük olay Basmacı hareketi olmuştur. Basmacı hareketi genel anlamıyla Türkistan coğrafyasında 1918 yılında ortaya çıkan ve en az on beş yıl süren askeri-politik, ulusal kurtuluş ve dinî bir harekettir.

Sovyet tarih yazımında Basmacılık, 1917-1926'da Orta Asya'da gerçekleşen silahlı bir karşı-devrimci milliyetçi hareket olarak adlandırılmıştır. "Basmacı" kelimesinin tam karşılığı "eşkıya"dır. Sovyetler Türkçe olan bu kelimeyi söz konusu dönemde Türkistan coğrafyasında Sovyet iktidarına karşı gerçekleşen mücadeleyi bir eşkıya hareketi olarak vasıflandırmak gayesiyle kullanmıştır. Söz konusu hareketler Sovyet yetkililerin raporlarında "anarşistlik" ve "eşkıya saldırıları" olarak geçmiştir. "Basmak" kelimesi "bastırmak, sıkıştırmak, ezmek, tahakküm etmek, istila etmek, yenmek, gafil avlamak, pusuya düşürmek" anlamına da gelmektedir. "Basmacı" (*basmaçestvo*) kelimesi Rusçadan Batı Avrupa siyasi ve tarihi literatürüne de geçmiştir. Böylece "basmacı" kelimesi söz konusu dönemde Bolşevik hükümetine karşı gerçekleşen mücadeleyi ifade eden ortak bir tabir olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹ Araştırmacı Baymirza Hayit, J. Castagne ve M. Çokay gibi Basmacı hareketinin ilk araştırmacılarının 1920'li yıllarda Batı Avrupada yayınlanan eserlerinde "basmacı" terimini kullandığından 1930'dan sonra bu terminolojiden faydalanmanın bir adet şeklini aldığı ifade etmiştir.² Sovyet tarihçiliğine göre Sovyetlerin kurtarıcı, Basmacıların ise eşkıya, çeteci gruplar olarak kabul edildiği bellidir. Sovyet döneminde süreli yayınlar ve bilimsel çalışmalar yoluyla Basmacılar karşı propaganda yapılmıştır. Mesela, Sovyet rejimi döneminde Cüneyt Han, Aziz Han gibi Türkmenlerin Basmacı liderlerini karalayıcı yazılar kaleme alınmış ve onlar aleyhinde türlü iftiralarda bulunulmuştur.³ Hatta Bolşevikler, bu kara propagandayı bizzat Özbek edip ve

1 Baymirza Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi - Türkistan Türklüğünün Milli Mücadelesi*, (İstanbul: Babiali Kültür Yayınları, 2006), 15-17.

2 Baymirza Hayit, *Sovyetler'de Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000), 154.

3 Gurbangeldi Gutliyev, "Türkmenistan'daki Basmacılık Hareketi (1918-1924) Üzerine Değerlendirmeler", *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi* 1, 2 (2017): 85-94, <https://ankad.org/index.php/ankad/article/view/18>.

şairlerinin eliyle kendi halkına karşı yaptırmıştır.⁴ Edebiyat partinin ideolojik bir aygıtı olduğu için Kırgız romanları yoluyla da basmacı hareketinin kara propagandası yapılmıştır.⁵ Sovyetler Birliğinin dağılma sürecinde ise bu durum tersine dönmüştür. Hatta kimi Özbek yazarların önce yerdikleri basmacıları Sovyet sonrasında övdüklerine şahit olabiliriz.⁶ Daha önce Basmacılık adıyla anılan bu hareket, artık Özbekistan’da bazı araştırmacılara göre İstiklalcilik Hareketi (*Istiqlolchilik Harakati*) olarak adlandırılmaktadır.⁷ Ancak Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Basmacılar hareketi hakkında çeşitli görüşler de mevcuttur. Bazı araştırmacılar Basmacıları kahraman ilan ederken bazıları ise bu konuya daha temkinli yaklaşmaktadır.⁸

Basmacı hareketi, o dönemde Türkistan’da Sovyet iktidarına karşı çeşitli düzeylerde yapılan tüm protestoların genel adıdır ve tek bir merkezden yönetilmemiştir. Bu nedenle hareketin farklı siyasi, sosyal, ekonomik ve dinî nedenleri olmuştur. Ayrıca bu hareketinin büyük ve küçük gruplarının liderlerinin de farklı hedefleri ve arzuları vardı. Bu çalışmada ise Basmacı hareketinin dinî niteliğine ve onunla ilgili Sovyetlerin Türkistan bölgesindeki İslami politikasına odaklanılacaktır. Basmacı hareketinin dinî bir karaktere sahip olup olmadığı, Sovyetlerin bununla ilgili dinî politikasının ne olduğu, hangi dinî grupların Basmacıları destekleyerek Sovyetlere karşı çıktığı veya Bolşevikleri desteklediği sorularına yanıt aranacaktır. Çalışmada bu soruların cevapları ağırlıklı olarak XX. yüzyılın başında yaşayan Kazak aydını Mustafa Çokay’ın anılarından ve yazılarından yola çıkarak aranır ve analiz edilecektir. Mustafa Çokay o dönemde Sovyetlerin Türkistan bölgesindeki dinî reformlarına ve ona tepki olarak ortaya çıkan Basmacı hareketine tanık olan Birleşik Türkistan’ın özgürlük ve bağımsızlık mücadelesinin ideologu olmuştur. M. Çokay Basmacı hareketine ve Bolşeviklerin bu konudaki İslami politikasına, bu ortamdaki İslamcı reformist (ceditçi) aydınların eylemlerine ve Sovyetlerin “kadınları dinin tahribatlarından kurtarma” çabalarına tanıklık eden bir araştırmacıdır. Bu nedenle Çokay’ın anıları ve söz konusu konuyla ilgili araştırmaları önemli kaynak sayılır.

4 Selahittin Tolkun, “Sovyet Dönemi ve Sonrası Özbek Edebiyatında ‘Basmacılık’ Konusu”, *Uluslararası Beşeri Bilimler Ve Eğitim Dergisi* 3, 1 (2017): 33-58, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijhe/issue/31788/348397>.

5 Ayşe Şener, “Sovyet Dönemi Kırgız Romanında Basmacı Hareketi”, *Folklor/Edebiyat* 29, 113 (2023): 182-194, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fe/issue/75697/1245777>.

6 Tolkun, “Sovyet Dönemi ve Sonrası”, 48-54.

7 Selahittin Tolkun, “Türkistan İstiklalcilik Hareketi ve Komutanları Üzerine İki Yayın”, *International Journal of Volga - Ural and Turkestan Studies* 3, 5 (Şubat 2021): 116-120, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijvuts/issue/60512/888236>.

8 Tamara Ölçekçi, “Günümüzde Rusya ve Orta Asya Devletleri’nin Türkistan Bağımsızlık Hareketine Bakış Açılıarı”, *Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (İstanbul: TDBB Yayınları, 2017), 137-149.

Mustafa Çokay'ın hayat yolculuğuna kısaca değinecek olursak, Mustafa Çokay, 7 Ocak 1890 yılında Türkistan Genel Valiliğine bağlı Sirderya Eyaleti'nde Akmescit (şimdiki Kızılorda) şehrine yakın bir köy olan Narşokı'da dünyaya gelmiştir.⁹ Çokay, 1896'da Narşokı'daki küçük bir medreseye gönderilmiştir. Ünlü Ahmet İşan'dan¹⁰ (1861–1926) dinî dersler almıştır.¹¹ İlk eğitiminden sonra Sarçığanak istasyonu civarındaki Rus çocuklarının devam ettiği mektebe gönderilmiş ve bu mektebi 1902'de tamamlamıştır. Ardından Rus okullarından biri olan Taşkent Gimnazyumunda okumuştur. Gimnazyumunu 1910'da okul birincisi olarak bitirmiştir.¹² 1910-1914 yılları arasında ise St. Petersburg'da Hukuk Fakültesinde okumuştur.¹³ Öğrencilik yıllarından itibaren siyasi süreçlerde yer almıştır. 1912-1913'deki Balkan Savaşı sırasında Rusya'nın Türkiye'ye karşı tutumu, St. Petersburg'daki Türk gençleri arasında protestolara neden olmuştur. Polis yürüyüşe katılan Türk gençlerini darp etmiştir. Buna rağmen Balkan Savaşı'nın zor dönemlerinde ve hatta savaş sonrasında Kafkasya, Kırım, Volga, Urallar ve Türkistan'daki Türk halklarının temsilcileri İstanbul'a maddi, insani ve manevi yardım sağlamaya çalışmıştır. M. Çokay da onların arasında yer almıştır.¹⁴ 1912'den itibaren M. Çokay, Rusya Devlet Duması'nın¹⁵ Müslüman Fraksiyonu'nun üyeleriyle temasa geçip onların tavsiyelerine göre hareket etmiştir. Daha sonra Fraksiyona bağlı Müslüman Bürosu'nda çalışmıştır. Müslüman Fraksiyonu ve onun Danışma Bürosu etrafında Müslüman ilerici reformist hareketin en enerjik güçleri toplanmıştır.¹⁶

1917 Şubat devriminden sonra Çokay, Rus demokratlarıyla birlikte, özellikle Orta Asya'da özerk devletler yaratmak amacıyla siyasi sistemin yeniden inşası çabalarına katkıda bulunmuştur. Orenburg'daki Alaş Orda Kazak Otonom Yönetimi'nin siyasi figürlerinden biri olmuş ve Hokand'ta kurulan Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinde önemli rol oynamıştır. Bir süre Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin Başbakanı olarak görev yapmıştır. Şubat 1918'de Türkistan Özerk Hükümeti'nin Bolşevikler tarafından devrilmesinden sonra Çokay, eski Geçici Hükümetin üyeleri dahil olmak üzere Bolşeviklere karşı olan bir dizi Rus devlet adamıyla birlikte üç yıl boyunca Rusya'da Bolşeviklere karşı mücadele sürdürmüş, ancak bu mücadele başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu onun ve diğer Rus demokratlarının

9 Abdulvahap Kara, *Türkistan Bağımsızlığı'nın Bayraktarı Mustafa Çokay*, (İstanbul: TKHV Yayınları, 2022), 26, 30.

10 İşan - Orta Asya'da tarikat liderlerine verilen isimdir.

11 Köşim Esmagambetov, *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 1, (Almatı: Daik-Press, 2012), 33.

12 Kara, *Türkistan Bağımsızlığı'nın Bayraktarı Mustafa Çokay*, 32.

13 Kasymhan Begmanov, *Mustafa Çokay Jolymen: Kitap-albom*, (Almatı: Soraba, 2013), 168-170.

14 Esmagambetov, *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, 48-51.

15 Rusya Devlet Duması - Rus İmparatorluğu'nun son dönemindeki yasama meclisinin bir parçası olan alt meclistir.

16 Esmagambetov, *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, 58-63.

Fransa'ya gitmesine neden olmuştur. Çokay, Fransa'da bir siyasetçi olarak değil, ülkesinin bağımsızlığı için mücadele eden bir entelektüel, uluslararası ilişkiler uzmanı ve düşünür olarak öne çıkmıştır. Her fırsatta Bolşeviklerin Türkistan'da antidemokratik bir hükümet kurduklarına dikkat çekerek doğduğu yerin bağımsızlığı için ideolojik bir mücadele yürütmüştür. Bu amaçla iki örgütle çalışmıştır. Bu örgütlerin ilki, Sovyetlere bağlı Ukraynalılar, Gürcüler, Belaruslular, Azerbaycan Türkleri, Tatarlar, Özbekler ve Başkırtlar gibi halkların aydınlarını bir araya getiren “Promethee Birliği”dir. İkinci örgüt ise Orta Asya halklarını tek çatı altında birleştirmeyi amaçlayan “Türkistan Milli Birliği” idi. Bu örgütün yayın organına *Yaş Türkistan* adı verilmiş ve onun 1929-1939 yılları arasında Berlin'de ortak Türk dilinde toplam 117 sayısı basılmıştır. M. Çokay'ın *Promethee* ve *Yaş Türkistan* dergilerinin yanı sıra birçok Avrupa yayınında çeşitli dillerde 700'e yakın makalesi ve ayrıca üç kitabı yayınlanmıştır. Haziran 1941'de Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne savaş ilan etmesinden sonra Naziler Çokay'ı toplama kamplarına götürmüş ve orada Türkistanlı savaş esirleriyle buluşturmuştur. Naziler, Çokay'ın yurtdışındaki Türkistanlılar arasındaki itibarını kendi siyasi amaçları için kullanmaya çalışmıştır. Ancak Çokay, beklenmedik bir anda 27 Aralık 1941'de Berlin'de vefat etmiştir.¹⁷

1917-1930 yılları arasındada Sovyet Türkistan'ındaki Basmacı hareketine ve dinî duruma doğrudan ve dolaylı olarak tanıklık eden Mustafa Çokay'ın o döneme ait yazıları önemli kaynak niteliği taşımaktadır. M. Çokay'ın yurtdışına çıktıktan sonraki yazılarının ana kaynağını memleketinden gelen mektuplar, Sovyet resmi yayınları ve literatürü oluşturmaktadır. M. Çokay ayrıca yurtdışına kaçmak zorunda kalan Basmacı hareketiyle bağlantılı aktivistlerle de temas halinde olmuştur. Örneğin, M. Çokay 1937'deki yazısında yurtdışında çok sayıda aktif Basmacı olduğunu ve onlardan birçok kişinin mücadelenin bireysel bölümlerini bildiğini yazmıştır.¹⁸

1. Sovyetlerin Laik Devlet Yaratma Çabaları

1917'de Rusya'daki Şubat devrimi sonucunda liberal geçici bir hükümet iktidara gelmiştir. Bu hükümet liberal politikacıları, sosyalist partilerin temsilcilerini ve farklı siyasi grupları birleştirmiştir. Geçici Hükümetin “Din ve Ulusal Kısıtlamaların Ortadan Kaldırılması” (20 Mart 1917) ve “Vicdan Özgürlüğü” (14 Temmuz 1917) adlı kararları din özgürlüğü açısından önemli olmuştur. Ancak Geçici Hükümet sırasında devlet ile kilise arasındaki ilişkiyi yöneten eski kurallar (örneğin Ortodoks Kilisesinin üstünlüğü hakkındaki kural) devam etmiştir. Okul kiliseye bağlı kalmıştır. Böylelikle Geçici Hükümet vicdan özgürlüğünü ilan ederek kilisenin yönetim

17 Abdülvahap Kara, ed., *Kenes Odagynyn Türki Alemi Sayasaty*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023), 13-16.

18 Rusya Devlet Askeri Arşivi (RDAA), 461k.fon, 1.kayıt, 432.dosya: 220-221.

organıyla ilgili bir dizi demokratik önlem almasına rağmen kilise devletten ayrılmamıştır.¹⁹

Ekim devriminden sonra 2 Kasım 1917'deki Stalin ile Lenin'in "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi"nde ve 20 Kasım 1917'deki "Rusya ve Doğu'nun Müslüman Emekçilerine Yönelik Çağrısı"nda Rusya'da yaşayan tüm halklara eşitlik, egemenlik, kendi devletlerini kurmada seçim özgürlüğü vaat edilmiştir. Tüm ulusal ve dinî ayrıcalıkların kaldırılmasına, Rusya'da yaşayan azınlıkların özgürce gelişmesine söz verilmiştir. 23 Ocak 1918'de ise Lenin'in imzasıyla "Kilisenin Devletten ve Okulun Kiliselerden Ayrılması Hakkındaki" kararname yayınlanmıştır. Bu Sovyet hükümetinin din ve devlet ile ilgili politikasının temel belgesi idi. Kararname vicdan özgürlüğünü garanti etmiştir. En önemli garanti kilisenin devletten ayrılması olmuştur. Dolayısıyla dinî her bireyin vicdan meselesi olarak gören devletin din konusunda tarafsız kaldığı gösterilmiştir. Devletin dinî derneklerin iç faaliyetlerine müdahale etmeyeceği ve kilisenin de devlet işlerine karışmayacağı yazılmıştır. 1 Mart 1918'den itibaren din adamlarına maaş ödenmesi ve dinî kuruluşların devlet tarafından finanse edilmesi durdurulmuştur. Din adamlarının, dinî örgütlerin ve kilisenin inananların bağışlarıyla yaşayacağı gösterilmiştir. 1918 tarihli Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Anayasası'nın din meselesiyle ilgili maddelerine göre devletin dinden ayrılması onaylanmış ve vatandaşlara din özgürlüğü ile din karşıtı propaganda yapma hakkı verilmiştir. Daha sonra din adamları sömürücü sınıf olarak belirtilerek seçme haklarından mahrum edilmiştir.²⁰

Devletin başlangıçta her ne kadar Hristiyan Ortodoks Kilisesi'ne tepkisi şiddetli olsa da İslam'a karşı daha ılımlı bir tutum sergilemiştir. Çünkü 23 Ocak 1918'deki dinî devletten ve eğitimin dinden ayrılmasına ilişkin kararname Müslümanlar arasında tepki yaratmıştır. Kararname, Türkistan halkının Sovyet karşıtı duygularının keskinleşmesine, bölgedeki "cihat" sloganı altında Basmacı hareketinin patlak vermesine yol açmıştır. Dolayısıyla bu kararnamedeki eğitimin dinden ayrılması maddesi Müslümanlar arasında çok yavaş uygulanmıştır. İktidarda kalma yolundaki Sovyetlerin ve Komünist partisinin nazik ve ihtiyatlı İslam politikası 1920'li yılların sonlarına kadar devam etmiştir.²¹ Üstelik o dönemde Ahmet Klelev gibi kimi Sovyet liderleri İslamın ve komünizmin aynı doktrin olduğunu bile belirtmiştir.²² Bu uygulamalardan sonra 1920'li yılların ortalarında, Müslümanların yaşadığı bölgelerde dinî canlanma başlamıştır. Kazakistan'da onlarca dinî okul ve Müslüman mahkemesi faaliyet göstermiş, camiler yapılmış ve

19 Talgat Zholdassuly, *Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare*, (Ankara: Hitabevi, 2023), 25-26.

20 Zholdassuly, *Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare*, 27-29.

21 Dmitrii Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1917-1936)*, *Sbornik Dokumentov*, (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), cilt 2, (Moskova: Marjani, 2010), 11-13.

22 Hayit, *Sovyetler'de Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, 308.

tasavvuf anlayışı yeniden canlanmıştır. Örneğin, Kazakistan Müslümanları, merkezi Ufa olan İç Rusya ve Sibirya Müslümanlarının Merkez Dinî İdaresi'ne (*TsDUM - Tsentralnoe Duhovnoe Upravlenie Musulmanov*) bağlı faaliyet göstermiştir. 1920'li yılların ortalarında zekat ve sadaka gibi bağış uygulamaları günden güne artmıştır. Bağış toplama resmi din adamları ile birlikte halk İslamî temsilcileri sayılan *işanlar*, müritler ve dervişler arasında da yaygınlaşmıştır.²³

1929-1941 yılları arasında ise Sovyetler Birliği'nde İslam'a karşı doğrudan saldırılar ve kitlesel propaganda yürütülmüştür. Devlet tarafından camiler topluca kapanmaya başlamıştır. Komünist Partinin kararıyla, tüm din adamlarıyla beraber sufilere, *işanlara* karşı propaganda yapılmaya başlanmıştır ve onların dinî faaliyetlerinin durdurulmasına karar verilmiştir. Din adamlarını ve *işanları* itibarsızlaştırmak planlanmıştır. 1929-1941 yılları arasında gerçekleştirilen faaliyetlerle cami ve medreselerle birlikte tarihi eser olan türbeler, evliyaların mezarları ve bazı kutsal yerler de büyük hasar görmüştür.²⁴ 23 Ocak 1918'deki "Dinî Devletten ve Okulun Dinden Ayrılması" adlı kararname ve 8 Nisan 1929 tarihindeki "Dinî Dernekler Hakkında" adlı karar Sovyet hükümetinin dinle ilgili en önemli belgeleri idi. "Dinî Dernekler Hakkında" adlı belge Sovyetlerin din karşıtı politikasının güçlendirilmesi için zemin hazırlamıştır.²⁵ Din karşıtı propaganda çalışmalarında Militan Tanrısızlar Birliği önemli bir rol oynamıştır. 1925'te Tanrısızlar Birliği adıyla kurulan bu örgütün adı 1929'da Militan Tanrısızlar Birliği olarak değiştirilmiştir.²⁶ Sovyetler Birliği'nin her bölgesinde kurulan bu örgütün, 1937'de Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 56 ilçesinde örgüt büroları faaliyet göstermiş ve 225 ilçesinde 1440 üyesi bulunmuştur. Ayrıca Taşkent, Semerkant gibi şehirlerde din karşıtı müzeler de kurulmuştur.²⁷ Sovyetlerin 1930'ların başında başlayan dine karşı bu sert politikası, 1941'de başlayan Sovyet-Alman savaşına kadar devam etmiştir.

23 Talgat Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 96, (2020): 533, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/issue/71965/1157868>.

24 Talgat Zholdassuly ve Gulnur Baizhanova, "Sovyetler'in Kutsal Yerlere Karşı Politikası: Ahmet Yesevi Türbesi Örneği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 102, (Yaz 2022): 194-195, DOI: 10.34189/hbv.102.009.

25 Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama", 543.

26 Zholdassuly, "Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama", 535.

27 Mustafa Çokay, "Dine Karşı Propaganda - Partiyalı ve Partiyasız Hemme Bolşeviklerin İşi", *Yaş Türkistan* 104-105, (Temmuz-Ağustos 1938): 70-73.

2. Çokay Yazılarında Ceditçilik ve Ceditçilerin Bolşevikler ile İlişkisi

Türkistan'daki dinî grupların Sovyetlerin dinî politikasıyla ilgili bakışları aynı olmamıştır. Bolşeviklerin laik reformlarından memnun olmayan ve genel olarak sosyalistleri “dinsiz” olarak değerlendiren dindar kesim Basmacı hareketine katılmış veya ona destek vermiştir. Basmacı hareketine karşı Bolşevikleri destekleyen din adamları ile gruplar da olmuştur. Onlardan en büyüğü Ceditçilerdi. Çokay'a Ceditçi denemez ama siyasi hayatında Ceditçilerle birlikte çalışmış ve karışık bir ilişkisi olmuştur.

Ceditçilerin ilk yıllarda Bolşeviklere neden destek verdiklerine ve Basmacılarla ilgili konularına odaklanacak olursak, Çarlık Rusya'da Ceditçilik belirli bir siyasi hareketin eşanlamlısı ve etiketi haline gelmişti. Türkistanlı radikal ilericiler Ceditçi olarak adlandırılmış ve Ceditizm siyasette radikalizm anlamına gelmeye başlamıştır. Bir okul kavramı olarak Ceditizm, eski Müslüman dinî okullarına karşı protesto olarak ortaya çıkmıştır. Ceditçiler eski dinî okulların yöntemlerini ve bu okulları savunan din adamlarını (onlar Kadimci olarak da adlandırılır) eleştirmişlerdir. Kadimciler Ceditçileri yanlış yola sapmış olduğunu düşünmüştür. Ceditçilik Türkistan'a Kırım'dan, ağırlıklı olarak Tatarların yaşadığı Volga bölgesinden gelmiştir. Kazan, Ufa, Orenburg okullarından onlarca öğrenci Türkistan ile Buhara'ya gönderilmiştir ve oralarda adeta mevsimlik (tatillerde) öğretmen olmuşlardır. 2-3 ay boyunca çocuklara akıcı okuma ve okuryazarlık öğretme konusunda elde ettikleri başarılarından sonra çocukların ebeveynleri bu okulların yöntemlerinden memnun kalmışlardır. Böylelikle bölgede Cedit mekteplerinin açılması fikri yaygınlaşmıştır. Bu tür okullarda, diğer okul malzemelerinin yanı sıra coğrafi haritalar ve dünya küresi ortaya çıkmıştır. Türkistan Genel Valisi, Ceditizmi siyasi açıdan zararlı olan “Türk ajanları”nın işi olarak görmüştür. Taşkent'teki Türkistan Genel Valiliği tarafından yayınlanan *Turkestanskaya Tuzemnaya Gazeta* adlı gazete Ceditçileri “mürted” (dinden dönen) olarak ilan etmiştir. Hükümetin salt okul hareketine yönelik siyasi yaklaşımı, çok geçmeden Ceditizmin bizzat siyasi bir slogana dönüşmesine yol açmıştır. Nihayet, Ceditizmin siyasi programının işaretleri 1908 Jön Türk Devrimiyle bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır.²⁸

Mustafa Çokay, Çar hükümetinin hem pan-İslamcılığın hem de pan-Türkizmin arkasında Osmanlı Devletinin olduğuna inandığını ve bu fikirlerden korktuğunu ifade etmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, Ceditçilerin kendilerine “Türk ajanı” denilerek bu görüşleri yaymakla suçlandıkları görülmektedir.

28 Mustafa Çokay, “Jadidizm”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 5, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2013), 59-62. [Institut National Des Langues Et Civilisations Orientales (INALCO), L'Archives de Moustafa Chokay Bey, Carton 6, Dossier 5, 18-33].

Zamanında Çar yönetimi, Türkistanlı Müslümanları “İslamcılığın ve Türk ajanlarının yozlaştırıcı etkisinden” korumak için camilerde bayram namazı kılınırken polisler, yerel muhafızlar hazır bulundurmıştır. Türkistan Genel Valisi A.V. Samsonov (1910’da), “pan-İslamcılığın vaaz edildiği” dinî medreseler üzerinde idari denetim kurulması konusunda ısrar etmişken, Türkistan Genel Valisi N.A. İvanov’un yerlilerin Türk fesini giymesini yasaklayan meşhur emri çıkmıştır. “Liberal” sayılan General A.N. Kuropatkin ise yerlilerin fes ile resepsiyonuna katılmasına izin vermemiştir. Ayrıca Kasım 1914’te Siriderya’nın Perovsk bölgesindeki askeri vali General A.S. Galkin Kazaklara yönelik olarak: “*Biz Ruslar, sizin pis Türklerinizi yendiğimizde, halifenizi Konstantinopolis’ten kovarız ve Ayasofya’ya hilal yerine haç koyarız*” demiştir. Bununla beraber, “Vilayet” kelimesi de Çar hükümetinin temsilcilerini Türk fesleri kadar endişelendirmiştir. Böylelikle, Çarlık Rusya döneminde Orta Asya’daki Müslümanların dinî duygularına sık sık hakaret edilmiştir.²⁹

Çokay’a göre, 1905 Rus devrimi yerli Türkistanlıları çok az etkilerken, 1908 Jön Türk Devrimi ise Türkistan dahil olmak üzere tüm Müslüman Doğu’da büyük bir etki yaratmıştır. Böylece 1905 Rus devrimi Türkistanlılar için ancak Türk devriminden sonra anlaşılmaya başlamıştır. Engellere rağmen Cedid okulları açılmaya devam etmiştir. Cedid okulları yasa dışı olarak çalışmıştır. Özellikle bozkırda, Kazak-Kırgız köylerinde bu okullardan çok sayıda açılmıştır. Fakat devletin şüphelendiği gibi orada devlet karşıtı ya da hükümet karşıtı hiçbir şey öğretilmemiştir. Cedidçiler okulların yanı sıra gazete ve dergi çıkarmak için de girişimlerde bulunmaya başlamıştır. 18 Haziran 1868 tarihli anlaşmayla Rusya’nın vasalı olan Buhara Emiri’nin gücü yalnızca Rus ordusunun yardımıyla korunmuştur. Türk Devrimi Buhara Cedidçileri arasında daha güçlü bir etki yaratmıştır. Buharalılar çocuklarını İstanbul’a okumaya göndermeye başlamıştır. Orada kendilerini Jön Türk çevrelerinin içinde bulmuşlar ve onlardan “Avrupalılaşmayı” ve Avrupalı devlet anlayışını öğrenmişlerdir. Böylelikle Buhara Cedidçileri, Türkistan’da “Genç Buharalılar” (Jön Türklerle karşılaştırılabilir) adı altında siyasi reform talepleriyle yarı politik bir oluşum olarak sahneye çıkmıştır.³⁰

Çokay’a göre, Buhara Cedidçilerinin (Genç Buharalıların) siyasi talepleri kısaca şu şekilde özetlenebilir: 1. Mısır ve Türkiye örneğini takip eden son dinî-laik literatür üzerinden dinî fanatizmle mücadele; 2. Laik okulların, yani dinînin yanı sıra laik bilimsel derslerin de verileceği okulların açılması; 3. Jön Türk imajına uygun bir anayasa getirilerek kamu yönetimi sisteminin modernleştirilmesi. Fakat Buhara Emri tarafından bu talepler

29 Mustafa Çokay, “Pantyrkizm i Panislamizm v Srednei Azii”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tölyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 138-141. [Völ’ni Goret, 1 Mart 1920].

30 Çokay, “Jadidizm”, 63-65.

“sapkınlık” olarak kabul edilmiştir. Genç Buharalılar anavatanın düşmanları olarak tanıtılmıştır. Emir ilk başta Genç Buharalılarının özgürce hareket etmelerine hoşgörü göstermiştir. Ancak 1908’den itibaren Emir hükümeti şiddetli baskılara başvurmaya başlamıştır. Genç Buharalılar tekrar Osmanlı Devletine kaçmışlardır. Buhara Ceditçileri Osmanlı’yı Çarlık Rusya’dan daha iyi tanımışlar ve anlamışlardır. Türkistan Ceditçileri Rus radikal ve devrimci partilerinin yanında yer alırken, Buhara Ceditçileri dikkatlerini Türk modellerine çevirmiştir. Bu durum Şubat 1917’de Rusya’daki devrime kadar devam etmiştir. Ceditizmin daha sonraki tarihi, genel devrimci hareketin içinde eriyip gitmiştir. Türkistan Genel Valiliğindeki Ceditçiler de ılımlı sosyalistlerle aynı doğrultuda gitmişlerdir ve onları en tutarlı demokratlar olarak görmüşlerdir. Ancak çok geçmeden Türkistanlı Ceditçiler ile onların Rus dostları arasında bir çatlak oluşmuştur. Ceditçiler, Türkistan için kendi yerel yasama kurumuyla özerk bir yapı talep ederek bağımsız siyasi eylem yolunu tutmuştur. Buhara Ceditçileri, yönetim sistemini iyileştirmeye yönelik manifestosunda vaat edilen önlemleri uygulamayı reddeden Buhara Emrine karşı başarısızlıkla savaşmaya devam etmiştir. Bu, Buhara Ceditçilerini Bolşeviklerle ve solcu sosyalist devrimcilerle yakınlaşmaya itmiştir. Şubat 1918’de Sovyet birlikleri, Türkistan Ceditçileri tarafından kurulan Özerk Türkistan’ın Geçici Hükümeti’ni devirmiştir. Rus Bolşeviklerinin sert eylemi bile, Rus Bolşevikleriyle Emiri devirmek için ortak mücadele konusunda nihai bir anlaşmaya varan Buhara Ceditçilerinin onlarla bağlantısını koparamamıştır. Ayrıca Buhara Ceditçileri şunları söylemişlerdir: “*Emirin döneminden daha kötüsü olamaz.*”³¹ Böylelikle Bolşevik rejiminin Türkistan’daki sert tavrı bile Genç Buharalılarının emiri devirmek için Bolşeviklerin yardımını kabul etmesini engelleyememiştir.

1917 Şubat devriminden sonra Türkistan’ın yerleşik kesiminde “Şuro-i-İslamiya”, “Raunak-ül-İslam” gibi dinî örgütler oluşturulurken, Türkistan’ın bozkır kesiminde Kazak ve Kırgız nüfusu ile Türkmenlerde “Milletvekilleri Konseyi” kurulmuştur. Ayrıca Türkistan’ın merkezi olmaya devam eden Taşkent’te Müslüman din adamlarının örgütü olan “Ulema-Cemiyeti” oluşturulmuştur. Bu parti, Türkistan Ceditçilerinin “Şuro-i-İslamiya” partisine muhalif olmuştur. Türkistan’ın yerleşik ve göçebe tüm yerel teşkilatları, resmi olarak Türkistan Bölgesel Müslüman Konseyi adı verilen tek bir merkezi yapıda birleştirilmiştir. Bu ikincisine tüm Türkistan nüfusu adına konuşma ve Geçici Hükümet ile ilişkilere girme hakkı verilmiştir. Türkistan Ceditçiliğinin merkezi olan Türkistan Bölge Konseyi, kendisini otonominin destekçisi olarak ilan etmiştir.³² Türkistan Bölgesel Müslüman Konseyi ilerici laik hareket olan Ceditçilerin (Genç Türkistanlıların) örgütü

31 Çokay, “Jadidizm”, 65-71.

32 Mustafa Çokay, “V Turkestane”, *Mustafa Çokay Şygarmalarynyň Tolyk Jıngy*, cilt 8, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2013), 87-88. [INALCO, L’Arhives de Moustafa Chokay Bey, Carton 1, Dossier 8 a, 20-22 Mart 1935, 1-80.]

idi. “Ulema-Cemiyeti” ise muhafazakarların, din adamlarının kalesiydi. Din adamları öncelikle şeriat mahkemesinin kurulmasını talep ederken, Genç Türkistanlılar Müslüman nüfusu askerliğe çekmenin gerekliliği üzerinde ısrar etmiştir. Ancak Geçici Hükümet Genç Türkistanlıların bu talebini reddetmiştir. Fakat hem Genç Türkistanlar hem de “Ulema-Camiati”, Türkistan’ın özerkliği konusunda hemfikir olmuştur.³³

Çokay’a göre, kesinlikle millî düşünceye sahip olan Türkistan Ceditçileri dar görüşlü milliyetçiler olmamıştır. Ceditçilere göre, Türkistan’ın yakın geleceği, demokratik bir Rus cumhuriyetinin kendi kendini yöneten, özerk bir parçası olarak görülmüştür. Ceditçiler bunu Rus devrimci demokrasisinin yardımıyla başaracaklarına inanarak bu doğrultuda hareket etmişlerdir. Türkistan Ceditçilerini milli sorunları daha radikal bir şekilde gündeme getirmekten alıkoyan bir diğer neden ise Buhara Emiri ve onun politikaları olmuştur. Çünkü Orta Asya’da emir ve onun rejimine bakıldığında Türkistan Ceditçileri milliyetçiliklerini ifade etmede daha dikkatli olmuşlardır. Ancak bölgede “Ulema-Camiati” örgütünün konumu güçlenmiştir. “Ulema-Camiati” Eylül 1917’deki kongresinde, gelecek Rusya Federasyonu’nun bir parçası olarak Türkistan’ın özerk devlet inşasına ilişkin programını yayınlamıştır. Bu programa göre, Türkistan’ın en yüksek yasama organına “Mahkama-i Şaria” (Şeriat Odası) adı verilmiştir. Ceditçilere karşı her zaman keskin bir muhalefet içinde olan “Ulema-Camiati” ve onun başkanı Seraly Lapin, Ekim devriminin ardından onlarla ortak cephede birleşmiştir. Ekim devriminden sonra Türkistan Ceditçileri tarafından kurulan Türkistan Otonomisi (veya Hokand Otonomisi) Şubat 1918’de Sovyetler tarafından devrilmiştir. “Şuro-i-İslamiya” ve “Ulema-Camiati” gibi örgütler dağıtılmıştır. Ancak onun yerine “Basmacılık” adı altında tanınan Sovyet karşıtı hareket doğmuştur.³⁴

O dönemde Orta Asyalı Ceditçilerin başında Mahmut Hoca Behbudi (1874–1919), Münevver Kari Abdureşidhanov (1878–1931) ve Ubeydullah Hocayev (1886–1942) gibi aydınlar olmuştur. Türkistanlı Ceditçiler Çarlık Rusya döneminde de 1917 Şubat devriminden sonra da Rus yetkililere karşı çok ihtiyatlı ve çoğu zaman oldukça sadık olmuştur. Birçoğu Rusya’nın bölgenin kalkınmasındaki olumlu rolüne dikkat çekmiştir ve Rus vatandaşlığının korunmasına olan ilgilerini vurgulamıştır. 1917 yılında Mahmut Hoca Behbudi şöyle yazmıştır: “Rusya’dan kopmadan, tüm Rus Müslümanlarının federasyona ulaşması gerekiyor, özellikle biz Türkistanlı Müslümanlar, öncelikle Kadimciler ile Ceditçiler arasındaki çatışmadan vazgeçerek tek bir birliğe ulaşmalıyız”. Fakat Ceditçilerin tüm fikirleri gelenekçi bir toplumda yeterince anlaşılammıştır. Onların bazı düşünceleri toplumun ve bölgedeki muhafazakâr elitlerin çoğunluğunda güvensizliğe,

33 RDAA, 1358. fon, 3.kayıt, 45b.dosya: 56-62.

34 Çokay, “V Turkestan”, 88-103.

sıklıkla saldırganlığa ve dinden çıkma şüphelerine yol açmıştır. Genel olarak Ceditçilerin Orta Asya toplumunu kendi projeleri doğrultusunda değiştirme çabalarının sonuçsuz kaldığı ve başarısız olduğu söylenebilir. Belki de bu başarısızlık daha sonra birçok Ceditçiye daha radikal konumlara, Rus sol muhalefetiyle ittifaka ve Bolşeviklerle iş birliğine itmiştir. Paradoksal olarak, İslam'daki ılımlı aydınlanma programı Sovyet dönemindeki reformların yolunu açmış ve birçok Ceditçi, önceki planlarını ve fikirlerini terk ederek komünist deneyin aktif katılımcıları haline gelmiştir.³⁵

Ceditçiler ile Kadimciler arasındaki tartışma da devam etmiştir. Bu tartışmalar Sovyetler için uygun olmuştur. Çünkü onlar durumdan yararlanarak Ceditçileri Basmacılara karşı kullanmıştır.³⁶ Örneğin, dinî durumu kontrol eden güvenlik kurumu olan Birleşik Devlet Siyasi Yönetimi (*OGPU - Obyedinennoye Gosudarstvennoye Politiceskoye Upravleniye*) Doğu Bölümü'nün 1926'daki "Din Adamlarıyla Mücadeleye Yönelik Tedbirler Hakkında" adlı raporunda, din adamlarının Sovyetlerle blok halindeki ilerici kesiminin, din adamlarının gerici kesimiyle savaş halinde olduğu yazılmıştır. Ayrıca o raporda tüm çalışmaların ilericilerle muhafazakârlar arasındaki anlaşmazlığı körükleyerek din adamlarının ilerici kısmını kullanmak gerektiği vurgulanmıştır.³⁷

Bolşevikler böylece Ceditçileri kendi amaçları için kullanmış ve daha sonra iktidarı tamamen güçlendikten sonra 1930'lu yılların başından itibaren Ceditçilik / Ceditçilere karşı saldırıya geçmiştir. Münevver Kari dahil olmak üzere Ceditçiliğin en büyük simalarının çoğunluğu Bolşevikler tarafından kurşuna dizilmiştir. Büyük bir kısmı da hapisanelere gönderilmiştir veya sürgün edilmiştir. Bir kısmı da yurt dışında kaçmıştır. Hatta Türkistan'da öldürülen Ceditçilerin resimleri, Çekistlerin (Sovyet gizli polisine bütün Sovyetler Birliği dönemi boyunca "Çekist" olarak atıfta bulunulmuştur) gözünde tehlikeli bulunarak onların müzelerden kaldırılması emri verilmiştir.³⁸

3. Çokay'ın Yazılarında Basmacı Hareketi ve Sovyetlerin Harekete Yönelik Dinî Politikası

Sovyetler, Ekim devriminden sonra Müslüman halklara yaptığı çağrıdaki millî, dinî meselelere ilişkin vaatlerini yerine getirmemiştir. Bu durumun bir örneği Şubat 1918'de Türkistan Otonomisi'nin devrilmesi olmuştur. 30 Ocak 1918'de Bolşevikler Hokand kalesine saldırdığında,

35 *Rossiya – Srednyaya Aziya: Politika i İslam v Kontse XVIII – Naçale XXI Veka*, (Moskova: İzdatelstva Moskovskogo Universiteta, 2013), 216-217, 223-224.

36 Haydorhon Yuldoşhujayev ve İrodahon Kayumova, *Uzbekiston Ulamolari*, (Taşkent: Movarounnahr, 2015), 18-19.

37 Arapov, *İslam i Sovetskoe Gosudarstvo*, 91-92.

38 Mustafa Çokay, "Ceditçilik Korkusu", *Yaş Türkistan* 65, (Nisan 1935): 2-7.

Fergana Basmacıları³⁹ Hokand'ın silahsız halkına yardım etmek için gelmiştir. Basmacılar böylece halkın kurtarıcısı rolüne bürünmüşlerdir.⁴⁰ Bolşevikler ile Basmacılar arasında Hokand üzerine yaşanan savaş biraz uzun sürmüş ve 19 Şubat 1918'de "Ulema-Camiati" grubunun etkisi altındaki Basmacı lideri Ergaş darbe düzenleyerek M. Çokay'ı Türkistan Otonomisi'nin başı konumundan uzaklaştırmıştır. Ayrıca Ergaş, M. Çokay dahil bazı liderlerini tutuklamıştır. Hatta Basmacılar "*Kutsal topraklarımızı gavurlardan kurtaralım*" diye slogan atmıştır. Ancak Ergaş, Hokand kalesini kaybetmiştir ve kaleyi geri alma girişimi sonuçsuz kalmıştır. Basmacılar tarafından serbest bırakıldıktan sonra M. Çokay Taşkent'e gitmiş ve uzun yıllar süren Basmacı ayaklanması böylelikle devam etmiştir.⁴¹

1918 yılının başından itibaren Fergana bölgesinde faaliyet gösteren Basmacıların faaliyetleri giderek yoğunlaşmıştır. Basmacılar partizan müfrezeler halinde örgütlenmiş ve tüm dikkatlerini ekonomik cephede Sovyet iktidarına karşı mücadeleye yöneltmek için pamuk çırçır fabrikasını yok etmiştir.⁴² Basmacı ayaklanmasının pek çok nedeni vardır ama asıl nedeni Bolşeviklerin din karşıtı ilkeleri olmuştur. Bu durum Basmacıların Müslümanlara yaptığı çağrılardan görülebilir. Basmacı liderlerinden biri olan Madamin Bek grubunun bir parçası olan Palvan *kurbaşın*⁴³ müfrezesindeki Basmacıların yemin metni şöyle olmuştur:

Allah bizi şeytanın saplantısından korusun! Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Biz Türkistan'ın milli savaşçıları, yaratıcımız ve peygamberimiz Muhammed'in adıyla, dinimizin ve milletimizin onuru ve iyiliği adına, kendimizi feda edeceğimize, kurbaşılarımızı sorgusuz sualsiz, ihanet etmeden, çıkar gözetmeden dinleyeceğimize söz veriyoruz. Eğer sözümüzden dönersek, o zaman Allah bizim cezamızı versin: eşlerimiz bize zina etsin, analarımız da bize eş olsun. Eğer kendi yolumuzdan, kurbaşımızdan yüz çevirirsek, Tanrı kalbimizden vursun. Allah adına yemin ederiz.⁴⁴

39 Çokay burada parantez içinde Basmacıları "soyguncu" diye adlandırır.

40 Mustafa Çokay, "Myatejnaya Fergana", *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 144-146. [*Vol'nii Gorets*, 29 Mart 1920].

41 Esmagambetov, *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, 155-156, 165.

42 Mustafa Çokay, "Usileniye Basmaçestva v Turkestane", *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 240. [*Vol'nii Gorets*, 20 Aralık 1920].

43 *Kurbaşı* - silahlı Basmacı grupları komutanının ismidir.

44 *Protiv Religioznogo Obmana i Mrakobesya*, (*Sbornik Materialov o Reaktsionnoi Roli Religii, Antiobşestvennoi Deyatelnosti Slujitelei Kul'ta v Kirgizii*) (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), (Frunze: Kırgızstan, 1970), 133.

15 Temmuz 1921'deki Fergana Basmacı liderlerinin Sovyet iktidarına karşı "Allah ve Şeriat adına" mücadele için Türkistan ve Fergana işçilerine yaptığı çağrısında ise şöyle denilmiştir:

Şehirlerinden, köylerinden, sevdiklerinden ve akrabalarından kopmuş, iktidardaki Bolşeviklerin ve Yahudilerin yalan söz ve hilelerine aldanarak yalan ve alçak fikirlerin kurbanı haline getirilmiş Türkistan ve Fergana'nın çiftçileri, esnafları ve mazlum halkı! Hepiniz bilirsiniz ki, Sovyet iktidarının ortaya çıkışından bu yana, bu gücü kullanan ve onu öven herkes size güzel sözler söylediler, tam özgürlük ve baştan çıkarıcı vaatler verdiler. O vaat edilen refah şimdi nerede? Yiyecek etleriniz nerede? Kıyafetleriniz nerede?... Onlar bu dünyanın yaratıcısı olan Allah'ı, hiçbir dinî ve şeriatı tanımıyorlar. Herkesi kendilerine benzeterek dinsiz yapmak istiyorlar...

Bir diğer kirli arzuları da kadınla erkek arasında ve uluslar arasında bir farkın olmamasıdır. Mesela Rus ile Yahudi, Ermeni ile Müslüman birbirlerine kızlarını verebilirmiş, hatta bir kadın bir erkeğin karısı olmam diyecek kadar ileri gidecekmiş. Kadınların kocasından ayrılmak istiyorsa bu konuda onların tüm hakları korunacakmış. Ayrıca iddet süresini tanınmazmış ve şeriate göre nikah kıymazmış, kendi isteğine göre evlenme hakkı varmış... Bu dinsizler insan toplumunu tavuk toplumuna, insanları hayvana çevirmek istiyorlar.

İşte Bolşevizminiz ve komünizminiz budur. Eğer kendinizi bu pislikten kurtaracak tedbirleri almazsanız asırlardır süren doğru yolunuzdan sapar, dinînizi, milliyetinizi ve tarihinizi unutursunuz. O zaman böyle bir suçtan sorumlu tutulacaksınız, Allah'ımızın gazabına ve kötülüğüne maruz kalacaksınız. Gözlerinizi açın, bu uyku zamanı değildir; Eşlerinizin ve çocuklarınızın namusunu korumak için silaha sarılın, Bolşevikleri mağlup edin...⁴⁵

Bu arşiv belgelerinden Basmacıların Bolşevikleri dinsiz saydığı ve Bolşeviklere karşı mücadelenin de onlar için din adına savaş olduğu açıkça görülmektedir. Konuyla ilgili bir başka örnek, 1921'de Fergana Vadisi'ndeki Müslüman nüfus arasında dağıtılan Basmacı çağrısıdır: "*Aziz Muhammed adıyla! Ey Müslümanlar, yoldaşlar! Bizim düşmanımız çoktur. Hayatınızı kaybetseniz bile dininize sahip olunuz. Ey Müslümanlar şeriat adına sizden ricamızdır, bize maddi yardımda bulunun. Eğer bize yardım ederseniz, dinimize ihlal edenleri defedebiliriz*" denilmiştir.⁴⁶ Böylece 23 Ocak 1918'de dinin devletten ve okulun dinden ayrılmasına ilişkin kararname Türkistan Müslümanları arasında tepki yaratmıştır. Söz konusu tepkiler üzerine

45 *Protiv Religioznogo Obmana i Mrakobesya*, 133-135.

46 *Protiv Religioznogo Obmana i Mrakobesya*, 135.

Bolşevikler bu siyasi ve dinî koşullar altında laik reformlardan ve din karşıtı politikalarından geçici olarak vazgeçmişler ve Müslümanları memnun etmek için onların dinlerinin taraftarı gibi görünmüşlerdir. M. Çokay'ın 16 Şubat 1920'deki bir yazısında, Moskova'dan Taşkent'e yeşil hilalli kırmızı bayraklarla süslenmiş propaganda trenleri gönderildiği, hatta pan-İslami konuşmalar yapıldığını yazmıştır. Müslümanların dinî bayramları görkemli bir şekilde kutlanmıştır. Muhammed Peygamberin doğum gününde, caminin önündeki meydanda pankartlı kızıl askerler geçit töreni yapmıştır.⁴⁷ Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde⁴⁸ Türkistan Komünist Partisi Müslüman Bürosu (*Musbyuro*) adı altında tüm Türkistan'ı kapsayan merkezi bir teşkilat oluşturulmuştur. Türkistan yerlileri adına yapılan tüm siyasi eylemler yalnızca bu *Musbyuro* tarafından yapılmıştır.⁴⁹ *Musbyuro*'nun asıl görevi, Türkistan'ın Müslüman halkını sosyalist inşaya dahil etmek, oralarda Sovyet gücünü artırmak ve Basmacı *kurbaşılı* ile müzakereler yaparak Basmacıların kontrolündeki bölgelerde barışı sağlamak olmuştur.

M. Çokay, Temmuz 1920'deki yazısında: “*Fergana tamamen bir ibadet evidir; herkes ibadet eder*” demiştir. Özellikle cuma namazlarının yoğun olduğunu, Komünist Müslümanların bile ibadet ettiğini söylemiştir.⁵⁰ Bu verilerden o bölgelerdeki insanların çok dindar ve gelenekçi olduğu anlaşılmaktadır. Bolşevikler ilk başta dinî politikalarını buna göre uyarlamıştır. Çokay'ın 1920'de yazdığı “Sarıktaki Komünizm” (*Kommunizm v Çalme*) başlıklı yazısında, Bolşeviklerin “İslam dinine saygısını” kanıtlamaya çalıştığını, kendilerini Müslüman halklarını İngiliz sömürgesinden kurtarıcı olarak gösterdiğini yazmıştır. Hatta komünistler ünlü pan-İslamcı Cemaleddin Afgani'nin emperyalizme karşı İslam birliğiyle ilgili fikirlerinden de örnekler vermişlerdir.⁵¹ Ayrıca Bolşevikler Fergana Basmacılarının liderlerinden bazılarını kendi saflarına çekmeye çalışmıştır ve bu politikaları sonuç vermiştir. 1921'de Çokay, Basmacıları, “soyguncu” olarak adlandırarak “onların Şubat devriminden önce bile soyguna giriştiklerini, devrimden sonra ise bu ‘korsan’ grupların liderlerinin serbest bırakıldığını ve eski alışkanlıklarına devam ettiklerini” yazmıştır.⁵²

47 Mustafa Çokay, “Politika Okrainnyh Kommunistov”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 137. [*Vol'nii Gorets*, Tiflis, 20 Şubat 1920].

48 Türkistan ÖSSC – Rusya SFSC içinde 30 Nisan 1918'de kurulan ve 27 Ekim 1924'e kadar yaşayan Cumhuriyettir.

49 Mustafa Çokay, “V Turkestane”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 8, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2013), 118. [INALCO, L'Arhives de Moustafa Chokay Bey, Carton 1, Dossier 8 a, 20-22 Mart 1935, 1-80.].

50 Mustafa Çokay, “V Sovetskom Turkestane”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 175. [*Vol'nii Gorets*, 19 Temmuz, 26 Temmuz, 2 Ağustos 1920)].

51 Mustafa Çokay, “Kommunizm v Çalme”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 248-251. [*Na Rubeje*, №6, 1920, 14-17].

52 Mustafa Çokay, “Bolşeviki i Basmacı”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed.

Bolşeviklerin Basmacıları hesaba katarak onların taleplerini yerine getirdiğini de söylemek gerekir. Sovyet hükümeti, talepleri arasında Kadı mahkemesi (Şeriat mahkemesi) ve ticaret özgürlüğü taleplerini de öne süren Basmacılarla defalarca barış görüşmelerine girerek onların isteklerini kabul etmiştir. Ancak isyancıların silahsızlanmayı reddetmesi nedeniyle nihai uzlaşmaya varılamamıştır. Bolşevikler isyancılarla savaşmak için her fırsatı kullanmıştır. 1922’de kendilerini Basmacılarla savaşmak için silahlandıkları iddia eden Taşnaklar (Ermeniler) barışçıl Müslüman nüfusu soymaya ve öldürmeye başlamıştır. Basmacıları bastırmak için gönderilen kızıl hükümet müfrezeleri de Taşnaklara katılmıştır. Bu gelişmelerden Bolşeviklerin Müslüman Türk halklarının ayaklanmasına karşı Ermenileri de kullandıkları anlaşılmaktadır. Türkistanlı Sovyet karşıtı bir örgüt, Kaşgar ve Gulca’daki konsoloslarına mektup yazarak İngiltere ile Japonya’dan yardım istemiştir ve bu eylemleri açığa çıkarmıştır. Mektupta, “Asya Asyalılar için” sloganı adına Japonya’ya ve “yüksek kültürel başarılar ve insan haklarına saygı modeli” olan İngiltere’ye yardım çağrısında bulunulmuştur. Bununla ilgili Türkistanlı Kazak Bolşevik Nazir Törekulov: “*Müslümanların Sovyet rejimine karşı Asyalı yağmacı Japonya’dan ve tüm İslam dünyasının en büyük düşmanı ve Mekke ile Medine’nin jandarması ve Müslümanların kutsal mekanlarına ateş açan İngiltere’den yardım istemeleri Şeriata göre caiz midir?*” diye soru sormuştur.⁵³ Elbette bir Bolşeviğin şeriata yönelmesi ilginç görünebilir. Ancak buradan Sovyetlerin Basmacıları karşı mücadelede her türlü yönteme başvurduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Taşkent’te insanlar, Müslüman inancına ilişkin dersler verilmediği için çocuklarını Sovyet okullarından alarak Müslüman okullarına göndermişlerdir. Bu gelişmeler üzerine Bolşevikler mevcut Sovyet okullarına Müslüman inancıyla ilgili dersleri de eklemiştir. Böylece Sovyetler, Müslümanların hoşnutsuzluğunu gidermek amacıyla Basmacıların iddia ettiği gibi kendilerinin dinsiz olmadıklarını kanıtlamaya çalışmışlardır ve geçici olarak ateist tutumlarından vazgeçmişlerdir. Ayrıca, Çokay, adı geçen Türkistanlı Bolşevik Nazir Törekulov hakkında 1931’de yazdığı “İmansız Hacı” başlıklı yazısında, Törekulov’un 1930’da Mekke’ye hacca gittiğini ve bu şekilde Bolşeviklerin kendi kırmızı bayraklarını yeşil göstermek için “sahte hacı” ünvanını almaya çalıştıklarını da yazmıştır.⁵⁴

Türkistan’da *işan*larla dervişlerin sesi komünistlerden daha yüksek olmuştur. Bolşevikler kadı mahkemelerini, şeriata göre hukuki işlemleri ve vakıfları yerine getirmiştir. Kadı ve mollaların toplantı ve konferanslarına izin verilmiştir. Sovyet yayınları aracılığıyla Bolşevikler, “dinî sloganların

Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 262-263. [*Bor’ba*, 12 Şubat 1921].

53 Mustafa Çokay, “V Sovetskom Turkestane”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyñ Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 326-327. [*Poslednie Novosti*, 20 Eylül 1922].

54 Mustafa Çokay, “İmansız Hacı”, *Alaş Kösemsözi*, cilt 4, (Almatı: Öner Yayınları, 2010), 39-40. [*Yaş Türkistan*, sayı 16, Mart 1931].

arkasına saklanan” Basmacıları bu şekilde vurduklarını da iddia etmiştir. Hatta Sovyetler itibarlı, etkili din adamlarını, mollaları ve kadıları kendi saflarına çekmiş olmakla övünmüşlerdir. Böylece dışarıdan bakıldığında Bolşevikler “Müslümanlaştırma” politikası izleyen liberaller gibi görünmüşlerdir. Ayrıca Sovyetler, 1922 yazının sonunda Basmacıları karşı daha kararlı operasyonlara başlamışlardır.⁵⁵ Çokay’a göre, bütün eski “çete” liderleri Ergaş ile Madamin ve onlara katılan Hal Hoca, Gur Şirmad, Hal Muhammed, Abdu Gaffar gibiler Bolşeviklere karşı savaştıkları için kırsal kitlelerin gözünde kahraman sayılmışlardır. Hatta Basmacılar “mücahitlere” dönüşmüştür. Bazı durumlarda, Basmacıların önde gelenlerinin (örneğin Margilanlı Madamin) Sovyet hükümetine hizmet etmesi konusunda anlaşmalar imzalanmıştır. Aynı zamanda onların kişisel koruma için yanlarında belirli sayıda (30’dan 60’a kadar) silahlı atlı bulundurmalarına izin verilmiştir. Ancak bu anlaşmalar barışa yol açmamıştır. Çoğu zaman Sovyet rejiminin hizmetine geçen Basmacılar daha sonra vurulmuş ve mücadele yeniden alevlenip durmuştur.⁵⁶

Sovyetlerle yaşanan çatışmadan geri çekilen bazı Basmacı grupları Afganistan’a sığınmıştır. Ancak ayaklanmanın partizan bir hareket gibi devam ettiği görülmektedir. Mesela, Afganistan’dan gelen bir Basmacı müfrezesi, 23 Mart akşamı Sovyet hükümeti tarafından Kızılkum’un sulanması çalışmalarını araştırmak üzere gönderilen bir grup yetkiliye saldırmıştır. Onlardan biri hayatını kaybetmiştir, diğeri ise ağır yaralanmıştır.⁵⁷ 27 Ağustos 1925’te Basmacı müfrezesi Kaşkaderya bölgesinin Guzar ilçesindeki sulama çalışmaları sırasında Sovyet çalışanlarına saldırmıştır ve mühendisler ile bir teknisyen öldürülmüştür. Zamanında gelen Kızıl Ordu askerlerinin bir müfrezesiyle çıkan çatışmada Basmacı lideri hayatını kaybetmiştir.⁵⁸ Bolşevikler isyancılarla mücadelede çeşitli yöntemler kullanmaya devam etmiştir. Örneğin, 1925’te Bolşeviklerle yaşanan çatışmada öldürülen Basmacıların ünlü liderlerinden biri Şahmurat’ın kopan kafası Kanimeh köyüne getirilerek pazar meydanında sergilenmiştir.⁵⁹

Sovyet rejimine yönelik Basmacı hareketinin kritik anlarında hükümet, Allah ve Muhammed isimlerini kullanarak Müslüman nüfusa çağrılarda bulunmuştur. Parti liderlerinin birçoğu *Hakikat* adlı dinî dergi ile iş birliği yapmıştır. Hatta parti matbaasında, dinî idare için “Allah ve Peygamberleri

55 Mustafa Çokay, “Bolşevizm v Vostoke”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 382-385. [*Sotsialistiçeski Vestnik*, 17 Ocak 1923].

56 Mustafa Çokay, “O Vosstaniyah v Turkestanе”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 425-429. [*Dni*, 25 Ağustos 1923].

57 Mustafa Çokay, “Opyat Basmaçi v Turkestanе”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 54. [*Dni*, 16 Nisan 1925].

58 Mustafa Çokay, “Napadenie Basmaçi”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 92. [*Dni*, 25 Ekim 1925].

59 Mustafa Çokay, “V Turkestanе”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 92. [*Dni*, 25 Ekim 1925].

Hakkında” adlı bir broşür yayınlanmıştır. 1922’de ise Bolşevikler, Sovyet kararnamelerinin şariat kurallarına aykırı olmaması şartıyla isyancılarla müzakerelere başlamıştır.⁶⁰ Sovyetler, yoğunlaşan Basmacı hareketine karşı 25 Ekim 1925’te Taşkent’te bir protesto gösterisi düzenlemiştir. Gösteriye yaklaşık yirmi bin kişi katılmıştır. Kalabalık “*Basmacılara ölüm!*” diye bağırılmıştır.⁶¹ Aynı yıl Buhara’da gelişen ayaklanma karşısında ise, Sovyet hükümeti Kabil’deki temsilcisine Türkistan isyancılarının başı Şir Muhammed Bek ile müzakerelere başlaması talimatını vermiştir. Sovyet hükümeti tüm isyancılara genel af teklif etmiş ve karşılığında da Şir Muhammed Bek’ten isyan hareketini durdurmak için Türkistan’ın tüm bölgelerine delegeler göndermesi istenmiştir.⁶²

3.1. Çokay’a Göre Buhara’daki Durum ve Enver Paşa

Türkistan’da yaşanan olayların Fergana bölgesi ve Doğu Buhara olmak üzere iki ana merkezi olmuştur. 1922’de ayaklanmalar genel olarak Fergana bölgesinin tamamını, Siriderya, Semerkant ve Trans-Hazar bölgelerinin bir kısmını, Buhara ile Hive’nin bir kısmını kapsamıştır. Buhara Emiri tarafından baskı gören Genç Buharalılar Ekim devrimi sonrasında Bolşeviklerle birlikte çalışmıştır. Sovyetlere karşı hareket, en önde gelen Genç Buharalı komünistlerin Moskova’dan kopmasından sonra özellikle ciddi bir karakter kazanmıştır. Bu kopuşa, Sovyet Buhara hükümetinin birçok liderinin açıkça isyancıların safına geçmesi ve Rus Kızıl Ordu’nun Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti⁶³ sınırlarından çekilmesi için Moskova’ya bir talep sunması eşlik etmiştir.⁶⁴

Genç Buharalıların seçkinleri kendilerini son derece zor bir durumda bulmuşlardır. Çokay’a göre, halk kitlelerine ruhen ve düşünce olarak yakın olan Genç Buharalılar, bedenlen kendilerini Bolşeviklerin kampında bulmuştur. Genç Buharalıların çoğu bu ikiliğe dayanamamış ve açıkça isyancıların yanında yer almıştır. Bolşevikler ile Genç Buharalılar arasındaki bölünmenin ortaya çıkmasına neden olan itici güç isyancıların safına geçen Enver Paşa olmuştur. Enver Paşa’nın Buhara isyancılarına katılması, 6 Mart 1922’de Buhara kenti yakınlarında Kızılilarla şiddetli çatışmalar yaşayan isyancıların artan faaliyetlerine ve Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti

60 Mustafa Çokay, “Vo İmya Allaha Milostivogo”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 96. [Dni, 10 Kasım 1925].

61 Mustafa Çokay, “Volneniya v Turkestane”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 99. [Dni, 12 Kasım 1925].

62 Mustafa Çokay, “Peregovory v Kabule”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 100-101. [Dni, 17 Kasım 1925].

63 Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti - 6 Ekim 1920 ile 27 Ekim 1924 yılları arasında Sovyetler Birliği himayesinde yaşayan devlettir.

64 Mustafa Çokay, “K Sobytyyam v Turkestane”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 322-324. [Slovo, 14 Ağustos 1922].

hükümeti arasında açık bir bölünmeye yol açmıştır. Buhara Cumhuriyeti'nin başı unvanını taşıyan Buhara Merkez Yürütme Komitesi Başkanı Osman Hoca da isyancılara katılmıştır. Onu İçişleri Komiseri Ali Rıza Bek ve Tirmiz Kalesi Komutanı Hasan Bek takip etmiştir. Onlara Buhara'nın önde gelen Jön Türk isimlerinden Hacı Sami Bek de katılmıştır. Zaten Orta Asya'nın devrimci birliklerinin başı olarak anılan Enver Paşa'nın elçileri, Türkistan ve Buhara'nın her tarafına gönderilmiştir. Sovyetlerle anlaşma yapan Fergana ve Taşkent bölgesindeki bazı *kurbaşılar*, Enver Paşa'nın hamleleri üzerine anlaşmalarını iptal etmişlerdir.⁶⁵ Enver Paşa, devrimden sonra Afganistan'a sığınan eski Buhara Emiri ile bağ kurmuştur. Sovyet Halk Komiserleri Konseyi, Enver Paşa'nın hareketinden giderek daha fazla endişe duymuştur. Sovyet çevrelerinde Enver Paşa'nın hareketinin Sovyet federasyonunun bütünlüğünü tehdit ettiği yönünde endişeler olmuştur. Hatta Bolşevikler, Enver Paşa'nın Hindistan Müslümanları arasında büyük bir popülerlik kazandığını vurgulamıştır.⁶⁶

Enver Paşa'nın 1921 yılın sonbaharının sonlarında Buhara'ya gelmesi, Türkistanlılar arasında Sovyetlere karşı mücadelede başarı olasılığına dair bir umut ışığı doğurmuştur. Osman Hoca başkanlığındaki Buhara Halk Cumhuriyeti hükümeti, Moskova'nın Buhara Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına ilişkin antlaşmaya uymasını sağlamak için Enver Paşa'nın otoritesinden ve Moskova'daki bağlantılarından yararlanmaya karar vermiştir. Enver Paşa, Buhara ile Moskova arasında arabulucu olmayı kabul ederek Moskova hükümetine ilk çağrısını yapmıştır. Sovyet hükümeti buna Enver Paşa'yı "İngiliz emperyalizminin ajanı" olmakla suçlayarak karşılık vermiştir. Bolşevikler Enver Paşa'ya karşı çok sayıda askeri müfrezeyle harekete geçirmiştir.⁶⁷ Enver Paşa'nın otoritesi bu hareketin geniş çapta yayılmasını sağlamıştır. Yaklaşık on önemli şehir paşanın önderliğinde ilerleyen Basmacıların eline geçmiştir. Ağustos 1922'nin başlarında Paşa, Kurban Bayramı'nı kutlamak için Balcuvan'ın 7-8 kilometre doğusundaki Haualin yolu üzerindeki Çegen köyüne gelmiştir. Paşa, 4 Ağustos Cuma günü bayram namazının ardından komutanlarını ve birliklerini tebrik etmiştir. Fakat Enver Paşa aynı gün, 25-30 düzenli askeriyle 300 Rus askerine karşı savaşarak şehit olmuştur. Köy sakinleri paşanın naaşını tanıyarak büyük bir törenle Çegen köyüne defnetmişlerdir.⁶⁸

65 Mustafa Çokay, "Buharskiye Dvijenie", *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 291-293. [INALCO, L'Archives de Moustapha Chokay Bey, Carton 7, Dossier 3d, 1-2 Nisan 1922, pp. 44-53].

66 Mustafa Çokay, "Enveriada", *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 321. [*Slovo*, 7 Ağustos 1922].

67 RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 417.dosya: 227-231.

68 Mustafa Çokay, "Enver Paşanın Ölümü", *Alaş Kösemsözi*, cilt 4, (Almatı: Öner, 2010), 34-38. [*Yaş Türkistan*, sayı 16, Mart 1931].

Elbette Sovyet ordusu ile isyancıların güç ve askeri teçhizatındaki eşitsizlik ve Basmacıların tek merkeze bağlı olmaması onların en zayıf noktalarından biri idi. Çokay'a göre, Enver Paşa'nın en büyük hatası ise eski emirin Buhara'da gücünü yeniden sağlamak istemesi olmuştur. Kendi tarafına geçen Genç Buharalıların talimat ve tavsiyelerine rağmen Enver Paşa, eski emirle müzakerelere başlamış ve ardından kendisi Buhara hükümdarının baş veziri olmuştur. İsyancı güçler savaştan ve tarafsız gruplara bölünmüştür. Fergana isyancıları Buhara Emiri'nin baş vezirinin üstünlüğünü tanımayı reddetmişlerdir. Bölgede Enver Paşa'ya karşı Sovyetlerin büyük bir propagandası yürütülmüştür. Enver Paşa'nın eski hayranları ona düşman olmuştur. Yalnızca isyancıların yuvalandığı Balcuvan ve Duşanbe bölgelerinde, Enver'i desteklemeyi kabul eden az sayıda birkaç bin isyancı birliği kalmıştır. 1919 yılında Buhara Emiri tarafından öldürülen, bilgin bir şeriatçi ve molla olan Semerkantlı Mahmut Hoca Behbudi, tüm Orta Asya'nın ilerleme ve kültürel gelişiminin yolunu Buhara Emiri gücünün yıkılmasında görmüştür. Behbudi: "*Emirin Buhara'sı mevcut olduğu sürece Orta Asya'daki karanlık dağılmayacaktır*" demiştir. Çokay'a göre, Orta Asya'daki siyasi koşulları kavrayamayan Enver Paşa, Avrupa yakasından gelerek Türk Devriminin deneyimlerinden sonra, Buhara Emirinin gücünü yeniden tesis etmeye, bu "karanlığın" kaynağını yeniden canlandırmaya girişmiştir.⁶⁹

Enver Paşa'nın ölümünden sonra da ayaklanma devam etmiştir ama Sovyetlerin kötü organize edilmiş ayaklanmaları bastırması zor olmamıştır. Basmacı ayaklanmalarının bastırılmasına rağmen Sovyet karşıtı duyarlılığın kaybolmayacağını bilen Bolşeviklerin, dini niteliği olan halk protestosunu bastırmak için her şeyi yaptıkları söylenebilir. Örneğin, 1924'te Buhara'da ulema ve fakihlerin kongresi yapılmıştır. Kongrenin ilk görevi camileri ve eski dinî okulları restore etmek, dönüştürmek, dinî yönetimin düzenlenmesi konusunu tartışmak olmuştur. Kongrenin katılımcıları (yaklaşık 115 kişi) Buhara'da toplanmışken, Moskova'nın talebi üzerine dikkate alınması gereken konuların kapsamı bir miktar genişletilmiştir. Moskova ise şunu talep etmiştir: 1. Dinî reformların Sovyet sistemiyle uyumlu hale getirilmesi; 2. İsyanın kınanması ve onların "İslam düşmanı" ilan edilmesi; 3. Tüm Müslüman dünyasına "Doğu halklarının köleleştiricisi İngiltere"ye karşı protesto çağrısında bulunması. Böylece isyanla ilgili kararlar tartışılmadan kabul edilmiştir. Kongre adına Basmacılar "İslam'ın dışlanmış düşmanları" ilan edilerek "Sovyet iktidarının halka güç sağladığı" belgelenmiştir. Çokay'a göre, 1923'te Ufa'da Tüm Rusya Müslüman Din Adamlarının Kongresi toplanmış ve İzvestiya Gazetesinde (08.09.1923) bu kongreden: "İslam hayata en yakın inançtır: o belirsiz hurafelere dayanmaz. *Fakat onu tam olarak kavrayabilmek ve itibarını takdir edebilmek için ilim lâzımdır*" şeklinde bir

69 Mustafa Çokay, "Enver Paşa v Sovetskoi Rossii Srednei Azii", *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 395-396. [INALCO, L'Archives de Moustafa Chokay Bey, Carton 9, Dossier 2, 2-3 Mart 1923, 1-15].

karar çıkmıştır. Üstelik Bolşevikler, kendilerinin “karşı-devrimci” saydığı Kuran’daki “*Bilenlerle bilmeyenlerin eşit olması mümkün mü?*” ayetini bile yayınlamışlardır.⁷⁰

1924’te Bolşevikler, Basmacıları dinden çıkararak fetva vermesi talebiyle Buhara ulemasına başvurduğunda, nihayet 1925 yılında *Kızıl Özbekistan* Gazetesinin 27 Eylül tarihli sayısında Doğu Buhara ulemasının şu fetvası yayımlanmıştır: “Şeriat açısından Basmacıların faaliyetleri yasa dışıdır ve İslam düşüncesiyle bağdaşmaz. Basmacılar gönüllü olarak Sovyet iktidarının eline teslim olmazlarsa, *kaafir sayılacaklar ve onları öldüren herkes bir “gazi” olarak saygı görür, onlarla savaşta ölen herkes ise “şehit” olur.*”⁷¹ Böylelikle Bolşevikler, Basmacı hareketini veya kendilerine karşı uluslararası propagandayı sakinleştirmek istediklerinde, kendilerinin hakaret ettiği kutsal kitabı, molla ve *işan*ları bile kullanmışlardır.

Bolşevikler baştan beri Buhara bölgesine özel önem vermişlerdir. Buhara Cumhuriyeti kurulurken Lenin: “*Buhara’nın bağımsızlığı bize müdahale etmeyecek, ancak Hindistan’da, Mısır’da, Suriye’de, Türkiye’de ve diğer Müslüman ülkelerde doğru izlenimi bırakacaktır*” demiştir. Lenin’in Buhara’daki takipçileri kendi cumhuriyetine “Kızıl Buhara-i Şerif”, yani “kırmızı kutsal Buhara” adını vermiştir. Buhara mollaları Lenin’i “Şeyh İlya” diye adlandırmışlardır. Şeriat hukuku, arazi sorunlarının, vergi konularının, miras haklarının çözümünü kendi yetkisi altına almıştır ve Buhara komiserleri komiser değil “nazır” olarak adlandırılmıştır.⁷² Buna rağmen Basmacı hareketi devam etmiş fakat geniş bir cephe oluşmamıştır. Bolşevikler gerektiğinde güç kullanmayı da unutmamıştır. Mesela, Eylül 1922’de Taşkent’te gerçekleştirilen bölgesel parti toplantılarından birinde, Bolşevikler, Semerkant isyancılarının liderinin kopmuş kafasını göstermiştir. Bir Basmacının kafasını getiren Buhara polis şefine devrim ödülü verilmiştir.⁷³

3.2. Çokay Yazılarında Hive Basmacıları ve Cüneyt Han

Sovyetler Türkistan ile Buhara’da yürüttüğü kendi İslam politikasını Hive bölgesinde de yürütmüştür. 1919’da Sovyet komutanı Kazım Bey, Trans-Hazar bölgesinin *işan*larını Aşkabat’ta toplayarak Sultan Halife’nin adını kullanarak tüm Müslümanlara çağrılar göndermiştir. Onları kutsal bir savaş için Sovyet iktidarı etrafında birleşmeye davet etmiştir.⁷⁴ Ancak Sovyetler bu bölgelerde de büyük protestolarla karşılaşmıştır.

70 Mustafa Çokay, “Grobnitsa Proroka”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 511-514. [Dni, 24 Mayıs 1924].

71 Çokay, “Vo İmya Allaha Milostivogo”, 97.

72 Mustafa Çokay, “Buharskie Lenintsy”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 18. [Dni, 11 Eylül 1924].

73 Mustafa Çokay, “Pokazatelnoe Varvarstvo”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 16-17. [Poslednie Novosti, 30 Ağustos 1924].

74 Çokay, “Vo İmya Allaha Milostivogo”, 96.

Cüneyt Han, Hive bölgesindeki ayaklanmanın önde gelen liderlerinden biri olmuştur. Cüneyt Han, Hive Türkmenlerinin (Türkmenlerin Yomut boyunun) ünlü bir lideri idi. Devrim öncesi zamanlarda bile Hive Hanına defalarca isyan etmiştir. 1916'da Hive'yi almayı başarmıştır. O zamanın Siriderya askeri valisi General Galkin'in liderliğinde kendisine karşı bir cezalandırma seferi düzenlenmiştir. Ancak Cüneyt'i yakalamak mümkün olmamıştır. Türkmenler Cüneyt Han'a Hive'yi Özbek Hanedanı'nın haksızlıklarından kurtarabilecek ulusal bir kahraman olarak bakmaya başlamıştır. Rus devrimi, Hive'deki genel durumu anında değiştirmiştir. Hanın artık Rus Çarı gibi büyük bir patronu kalmamıştır. 1918'in başında Rus birliklerinin Hive'den ayrılmasıyla Cüneyt'in "Türkmenleri Özbek hanın zulmünden kurtarmak adına" ilerleyişine engel ortadan kalkmış ve Cüneyt, Seyid Esfendiyar Hanı öldürmüştür. Öldürülen Seyid Esfendiyar'ın amcası Seyid Abdullah ise han ilan edilmiştir. Böylelikle Cüneyt, Hive'nin mutlak yöneticisi olmuştur. Bundan sonra Türkmenler ile Özbekler arasındaki anlaşmazlık yeniden alevlenmiştir. Özbekler eski hâkim konumlarını yeniden kazanmanın çabasına girmişlerdir. Liderlerinden bazıları Genç Hiveliler örgütünü kurmuş ve Sovyet yetkilileriyle müzakere sürecini başlatmışlardır. Müzakereler başarıyla sona ermiş Ocak 1920'de Sovyet birliklerinin yardımıyla Cüneyt Han devrilmiştir. Hive Hanlığı'nın adı Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti⁷⁵ olarak değiştirilmiştir. Bunun üzerine Cüneyt Han, Bolşeviklerin kurduğu siyasi sisteme karşı ayaklanmıştır.⁷⁶

Sovyetlere bazı Basmacı liderlerini yakalamak zor olmuştur. Sovyet rejimine öfkeli olan halk Cüneyt Han'a güvenli bir sığınak sağlamıştır. 1924'te Sovyetlerin Cüneyt Han'ı yakalama girişimi çok kez başarısız olmuştur. Cüneyt Han'ın faaliyetleri artık Türkmenistan bölgesinin kuzey kısmına kadar uzanmıştır. Sovyet hükümeti isyanın sorumluluğunu İngiltere ile Afganistan'a yüklemiştir.⁷⁷ 1924'te Cüneyt Han Hive'yi almaya çok yaklaşmış bu tarihten sonra direnişte düşüş yaşanmıştır. 1924'ün sonunda Sovyet hükümeti, uzun süredir planlanan Türkistan'ın Türk halklarının yapısına göre bir dizi bağımsız ulusal cumhuriyete bölünmesi kararını uygulamaya geçirmiştir. Çokay'a göre bu, Özbeklerin, Kazakların, Kırgızların ve Türkmenlerin tek bir millet olarak aynı devlet altında birleşme çabalarına Bolşeviklerin tepkisi olmuştur. Böylece Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız SSC gibi cumhuriyetler oluşturulmuştur. Hive Türkmenlerini de içeren Türkmen Cumhuriyeti'nin (19.11.1924) kurulmasından sonra, Cüneyt Han'ın önceki Özbek karşıtı hareketine yer kalmamış ve Cüneyt Han iki yıl sessiz kalmıştır.⁷⁸

75 Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti - 26 Nisan 1920'de ilan edilmiştir ve 20 Ekim 1923'de Harezmi Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'ne dönüşmüştür ve 27 Ekim 1924'e kadar yaşamıştır.

76 Mustafa Çokay, "Vostaniye v Hive", *Mustafa Çokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 2, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 499-501. [*Poslednie Novosti*, 5 Mart 1924].

77 Mustafa Çokay, "Opyat Povstańçestve v Srednei Azii", *Mustafa Çokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 24-25. [*Poslednie Novosti*, 14 Aralık 1924].

78 RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 407.dosya: 40-53.

Cüneyt Han'ın 1927'deki eylemleri ise Bolşevikler arasında gerçek bir paniğe neden olmuştur. Sovyet hükümeti, tehlike bölgesinden geçen demiryollarını tehlikeli bölge ilan ederek koruyucu önlemler almıştır. Aynı zamanda Sovyet Cumhuriyeti, kitlelerin dikkatini Basmacı ayaklanmasından başka yöne çekmek için yoğun bir propaganda yürütmüştür. Türkistan Bolşevik hükümetinin Basmacı hareketinin sona erdiğini defalarca ilan etmesine rağmen bu hareket çeşitli şekillerde ve çeşitli bölgelerde gerçekleşmeye devam etmiştir.⁷⁹ Çokay, dönemin Sovyet basınına göre, Cüneyt'in Sovyet iktidarına karşı açık mücadelesinin başlangıcının 19 Eylül 1927 olduğunu yazmıştır. Cüneyt'in mücadelesi neredeyse iki yıl sürmüştür. Sovyet hükümeti ona karşı büyük birlik müfrezeleri göndermiş buna rağmen Cüneyt'i ancak 1928'in ortalarında devirmeyi başarmıştır. Çokay'a göre, o tarihten itibaren yaklaşık 8 yıl boyunca Cüneyt yurtdışında yaşamıştır. Önce İran'a, ardından Afganistan'a (Herat) sığınmış ve orada ölmüştür.⁸⁰ Ancak Basmacı hareketi durmamıştır. Basmacı hareketi Türkmenistan'ın çeşitli bölgelerinde devam etmiştir. Sovyet hükümeti isyancılarla savaşmak için kişi başı tahıl buğdayı ödeme yöntemiyle gönüllülere başvurmuştur.⁸¹

3.3. Çokay'a Göre Hareketin Yenilme Nedenleri

Ekim devriminden sonra başlayan Basmacı hareketi 1930'lu yılların başına kadar aralıklı olarak devam etmiştir. Bu Sovyet hükümetini dikkatli davranmaya zorlayan büyük bir hareket olmuştur. Çokay'ın yazılarından, Türkistan Basmacılarına karşı tutumunun yıllara göre değiştiğini belirtmek gerekir. 1920'lerin başında Türkistan Basmacıları için “soyguncu” sözünü kullanan Mustafa Çokay, 1930 tarihli yazısında Basmacıları “mücahit” olarak adlandırmıştır.⁸² Ayrıca, başka bir yazısında Basmacı kelimesinin eski kötü anlamının Moskova Bolşeviklerinin eliyle dökülen masum kanla silinip gittiğini, Basmacı kelimesinin artık “savaşçı” anlamına geldiğini yazmıştır.⁸³ Çokay, Sovyet basınının bu hareketin İngiliz propagandası ve desteği sonucu gerçekleştiğini iddia eden haberlerini yalanlamış ve Basmacı hareketinin herhangi bir dış destek olmaksızın tamamen meşru bir siyasi toplumsal hareket olarak ortaya çıktığı söylemiştir.⁸⁴ Bolşeviklerin Basmacı hareketini yalnızca

79 Mustafa Çokay, “Türkistanda Basmaşı Kozgalysy”, *Kenes Odagynyn Türki Alemlerine Sayasaty*, ed. Abdulvahap Kara, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023), 111-112. [*Promethee*, Aralık 1927, 21-22].

80 Mustafa Çokay, “Juneyd Han”, *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 9, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2014), 456-457. [INALCO, L'Archives de Moustafa Chokay Bey, Carton 6, Dossier 2a, 66-70].

81 RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 381.dosya: 175-176.

82 RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 415.dosya: 21-23.

83 Mustafa Çokay, “Basmacılık Turasynda”, *Alaş Kösemsözi*, cilt 3, (Almatı: Öner, 2010), 82. [*Yaş Türkistan*, sayı 3-4, Mart 1930].

84 Mustafa Çokay, “Basmacılık Kandai Magynany Bildiredi”, *Kenes Odagynyn Türki Alemlerine Sayasaty*, ed. Abdulvahap Kara, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023), 263-270. [*Promethee*, Paris, №75, 1933, 8-12].

sınıfsal (burjuvaziye karşı) bir hareket olarak tanımlaması da hiçbir şeyi dayanmaz ve saf bir icattır sözleriyle ifade etmiştir.⁸⁵ M. Çokay'ın başlangıçta Basmacıları “soyguncu” olarak adlandırmasının ana nedeni 19 Şubat 1918'de Basmacı lideri Ergaş darbe düzenleyerek M. Çokay'ı Türkistan Otonomisi'nin başı konumundan uzaklaştırarak M. Çokay dahil bazı liderlerini tutuklaması olduğu düşünülebilir.

Basmacı hareketi Türkistan tarihinde büyük bir yere sahiptir. Sovyetler Birliği tarihinde gerçekleşen hiçbir ayaklanmada Bolşevikler, Basmacılara verdiği tavizi vermemiştir. Bu tavizler şunlardır: şeriat mahkemelerinin yeniden çalışması; vakıfların Müslüman din adamlarına iade edilmesi, yerli etkili insanların iktidara çekilmesi, toprak reformunu uygulamaya koymayı reddetmesi. Çokay, bu tavizleri düşünerek bunun Türkistan'daki Sovyet hükümetinin “Ekim devrimci ideolojisinin” tamamını reddetmesi anlamına geldiğini yazmıştır. Çokay, Basmacı hareketinin yenilgiye uğramasının nedenlerini de çok iyi analiz etmiştir. Ona göre yenilginin nedenleri şunlardır: İlki, askeri unsurlardan tamamen yoksun olmasıydı. İkincisi, silahlarının olmaması idi ve onları alabileceği hiçbir yer de yoktu. Üçüncüsü, tüm iletişim yolları, demiryolları, buharlı gemiler, telgraf ve telefon Bolşeviklerin elindeydi. Dördüncüsü, Bolşeviklerin Türkistan'ın yerli halkına uyguladığı kıtlık ablukası idi. Beşincisi, Basmacıların Türkistan dışındaki Bolşevik karşıtı mücadelelerin tüm cepyelerinden kopmasıydı. Altıncısı, siyasi olgunlaşmamışlıkları ve ulusal farkındalıklarının zayıflığı idi. Bu onların temel eksikliğini yansıtmıştır. Yedinci, mücadelenin amacı, bölgenin Sovyet egemenliğinden nihai olarak kurtarılması değil, yalnızca Bolşevik hükümetini, halk için istenmeyen bazı devrimci reformlardan vazgeçtirmek istemesiydi. Sekizinci ve en önemlisi, liderlik ve birlik yoktu, tek bir siyasi merkez oluşturamamaları milli kimliklerinin zayıflığının bir sonucu idi. Fergana, Buhara, Hive, Türkmenistan ve diğer bölgelerdeki isyancılar arasında herhangi bir örgütsel bağlantı olmamıştır.⁸⁶

Baymirza Hayit kendi eserinde Basmacı hareketini bir “milli mücadele tarihi” olarak değerlendirirken⁸⁷, Okan Yeşilot gibi bazı Türkiye'li araştırmacılar Basmacı hareketinin hedefinin Türkistan'ı Bolşevik hakimiyetinden kurtarıp kendi milli devletlerini kurmak olduğunu yazmıştır.⁸⁸ Ancak Çokay'a göre, Basmacı hareketinin amacı, bölgeyi Sovyet egemenliğinden nihai olarak kurtarmak değil, sadece Sovyetleri bazı devrimci, dinî reformlarından vazgeçirtmek olmuştur. Dolayısıyla Çokay'ın, Sovyet basınının Basmacı hareketine yönelik tutumlarını ve araştırmalarını analiz eden ve bu harekete ilişkin tarafsız bir çalışma yürüten ilk araştırmacılarından

85 RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 418.dosya: 24-27.

86 RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 418.dosya: 46-51.

87 Hayit, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi - Türkistan Türklüğünün Milli Mücadelesi*, 256-341.

88 Okan Yeşilot ve Burcu Özdemir, “Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi”, *Bellekten* 85, 302 (Nisan 2021): 282, <https://dergipark.org.tr/pub/ttkbellekten/issue/61372/916197>.

biri olduğu söylenebilir. Ayrıca Çokay'ın, Buhara Cedidçilerinin Sovyetleri destekleme nedenleri, Türkistan'daki Ekim devrimi sonrasındaki dinî grupların konumları, Sovyetlerin dinî protestolarla ilgili dinî politikasındaki değişiklikler ve Basmacı hareketinin yenilgisinin nedenlerine ilişkin analizlerinden onun bu olayların tanığı olarak konuyu derinlemesine bildiğini ve bu konuda değerli uzman olduğu söylenebilir.

4. Çokay Yazılarında Kadınlar Meselesi

Sovyetlerin laik reformlarından biri kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olması yönünde gerçekleşmiştir. Basmacılar bu reformlara karşı çıkmıştır. Bolşevikler Basmacılara yönelik kendi propagandalarında, onları “kadın düşmanı” olarak göstermiştir. Sovyetler tarafından “Kadınların özgürleşmesi” sloganıyla yürütülen kampanyada kadınlara eşit haklar verilmesi, daha doğrusu, yaşı küçük kızları evlendirme, çok eşlilik, başlık parası ödeme gibi dinî gelenekleri yasaklayan yasalar çıkarılmış ve kadınların başörtüsü, peçe takmaması yönünde kararlar alınmıştır. Bu, Komünist Partisine bağlı Kadın Bölümlerinin (*Jenotdel*) ana görevlerinden biri olmuştur. Bolşevik kadınların kendileri de bu çalışmaya dahil edilmiştir.⁸⁹

Çokay, kadın meselesinin Özbekistan'ın en vahim meselesi olduğunu, bazı dinî ve gündelik önyargıların damgasını taşıdığını, ona son derece dikkatli yaklaşılması gerektiğini yazmıştır. Ayrıca Çokay: “*Kadınların kurtuluş mücadelesinde temel silah hem erkekler arasında hem de özellikle kadınlar arasında eğitim olmalıdır. Ancak Bolşeviklerin başladığı yer burası değildir. Bunun yerine, kararnameyle Kadın Bölümleri aracılığıyla Özbek kadını proletaryanın dünyaya mücadelesine sürüklemeye başladılar. Böylece Özbek ailesinin Sovyetleştirilmesine zorla ve kaba bir şekilde giriştiler... Böylelikle Kadın Bölümleri sanki boşanmak için yaratılmış kurumlara dönüştüler*” demiştir.⁹⁰ Bu konu Sovyet basınının ana konularından biri olmuştur. Türkistan gazeteleri Komünist Parti üyesi olan kadınlar hakkında ve peçelerini bırakan Özbek kadınlarının kocaları veya erkekler tarafından öldürüldüğü hakkında sıklıkla yazmıştır. Bununla bağlantılı olarak birçok erkeğin ölüm cezasına çarptırıldığı açık yargılamalar da yapılmıştır.⁹¹ Dolayısıyla Özbek Bolşeviklerinin peçenin kaldırılmasına yönelik muhalefeti bastırmak için sert önlemler aldıkları fark edilebilir.

89 Mustafa Çokay, “Revniteli Jenskoi Emansipatsii”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 192-197. [Dni, 26 Mayıs 1926].

90 Mustafa Çokay, “Jenotdely i Emansipatsiya Uzbekskih Jenşin”, *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3, ed. Köşim Esmagambetov, (Almatı: Daik-Press, 2012), 102-104. [Dni, 19 Kasım 1925].

91 Mustafa Çokay, “Türkistanda Basmacı Kozgalysy”, *Kenes Odagynyn Türki Alemleri Sayasaty*, ed. Abdulvahap Kara, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023), 174-176. [*Promethee*, №40, 1930, 23-26].

Sonuç

Çokay'a göre 1917 Ekim devriminden sonra Türkistan'da Bolşeviklerin laik toplum yaratma politikasına tepki gösterenler birkaç gruba ayrılabilir ve o gruplar şöyle sıralanabilir: birinci grup destek veren gruptur. Onlar çoğunlukla Ceditçilerdi. O dönemde reformcu, modernist olarak adlandırılan bu İslamcı grup, Buhara'da eski siyasi sisteme karşı yeni bir modern sistem getiren Bolşeviklere destek vermiştir. Daha ziyade Bolşeviklerin Ekim devriminden sonraki ilk günlerdeki vaatlerine ve dine yönelik ilk ılımlı politikasına güvenmişlerdir. Avrupa siyasi sistemini iyi bilen Ceditçiler için Bolşeviklerin fikir ve reformları yeni bir fikir olmamıştır. Bu nedenle onlar o kadar yabancı sayılmamıştır. Buhara bölgesinde Bolşevikleri destekleyen ve Sovyetlere karşı hareket eden Basmacıları suçlayan ulemanın bulunduğunu da belirtmek gerekir. Hatta onlar Sovyetlerin etkisiyle Basmacılara karşı fetva yayınlamıştır. Bolşeviklerin de kendilerine destek veren bu grupları kendilerine karşı savaşan gruplara karşı kullanmıştır. Fakat Ceditçiler arasında Basmacılar tarafına geçenler de olmuştur. Bu, özellikle Enver Paşa'nın Basmacılara katılmasından sonra belirginleşmiştir.

İkincisi grup ise Bolşeviklerin dinî tutum ve politikalarına karşı çıkan gruptur. Onların en büyüğü Basmacılarıdır. Basmacı ayaklanmasının elbette çeşitli siyasi ve ekonomik sebepleri olmuş ama en büyük sebeplerinden biri de Bolşeviklerin dinî konumu olmuştur. Nüfusunun çoğunluğu dindar olan Türkistan halkı, Bolşevikleri ateist olarak tanıyıp onları kendi dinine, kültürlerine tehdit olarak görmüş ve Bolşeviklere karşı dinî sloganlarla isyan etmiştir. Basmacılar, Ceditçilere karşı çıkan gelenekçi ulema ve *işanlar* tarafından desteklenmiştir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Basmacıların liderleri arasında Bolşeviklerin safına geçenlerin sayısı da az olmamıştır.

İlk başta kadı mahkemelerini kapatmaya, şeriat kanunlarını kaldırmaya, dinî vakıflara el koymaya, din adamlarını kamusal hayattan uzak tutmaya çalışan Bolşevikler, Basmacı ayaklanması nedeniyle bu politikasından geçici olarak vazgeçmiştir. Aksine Bolşevikler kadı mahkemelerini, şeriat hukuku işlemlerini ve vakıfları yerine getirmiştir. Kadı ve mollaların faaliyetlerine izin vermiştir. Dindar halkın önünde iyi görünmek, ayaklanmaları bastırmak için her yonteme başvuran Bolşevikler, din yanlısı gibi görünmüştür. Sovyetler Müslüman gruplar arasındaki ihtilaftan iyi bir şekilde yararlanmıştır, Ceditçiler ile Kadimciler arasındaki çatışmayı kışkırtarak bunu kendi yararına kullanmıştır. Ayaklanmaları bastırmak için güç kullanmayı da unutmamıştır.

Türkistan Bolşevikleri ve Ceditçiler aracılığıyla sürekli olarak Basmacılara karşı propaganda çalışmalarını yürüten Moskova Bolşevikleri, kendi ateist tutumlarını da unutmamıştır. Toplumunu Sovyetleştirmeyi ve ateistleştirmeyi planlayan Bolşevikler, kadınlara eşit haklar vermeyi, onları

erkeklerden “özgürleştirmeye” de çalışmıştır. Bölgede iktidarını sağlamlaştıran Bolşevikler, Ekim devriminin üzerinden on yılı aşkın bir süre geçtikten sonra dine doğrudan saldırı başlatmıştır. Bolşevikler, Basmacı ayaklanmasının zayıf noktalarından yararlanarak onu bastırmıştır ve ardından Ceditçilere de karşı saldırı düzenleyerek onları yok etmişlerdir. 1930’lu yıllarda kitlesel din karşıtı propaganda yoğunlaşarak Militan Tanrısızlar Birliği gibi din karşıtı örgütlerin çalışmaları güçlendirilmiştir ve dine karşı bu sert politika 1941 yılına kadar devam etmiştir.

Bu çalışma AP19677780 “M. Çokay’ın Devletçilik Amacı: Tarihten Dersler, Fikri Süreklilik” (*М. Шоқайдың мемлекетшілдік мұраты: тарихтан тағылым, идеялық сабақтастық*) adlı proje kapsamında yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Arapov, Dmitrii, İslam i Sovetskoe Gosudarstvo (1917-1936), *Sbornik Dokumentov* (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri), cilt 2, Moskova: Marjani, 2010.

Protiv Religioznogo Obmana i Mrakobesya, (Sbornik Materialov o Reaktsionnoi Roli Religii, Antiobşestvennoi Deyetelnosti Slujitelei Kul'ta v Kirgizii) (Yayınlanmış Arşiv Belgeleri). Frunze: Kırgızstan, 1970.

Rusya Devlet Askeri Arşivi (RDAA)

RDAA, 1358.fon, 3.kayıt, 45b.dosya: 56-62.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 417.dosya: 227-231.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 407.dosya: 40-53.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 381.dosya: 175-176.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 415.dosya: 21-23.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 418.dosya: 24-27.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 432.dosya: 220-221.

RDAA, 461k.fon, 1.kayıt, 418.dosya: 46-51.

II. Kitaplar

Begmanov, Kasymhan, *Mustafa Şokay Jolymen: Kitap-albom*. Almatı: Soraba, 2013.

Çokay, Mustafa. "Basmacılık Turasynda". *Alaş Kösemsözi*, cilt 3, 81-84. Almatı: Öner, 2010. [*Yaş Türkistan*, sayı 3-4, Mart 1930].

Çokay, Mustafa. "Basmacılık Kandai Magynany Bildiredi (15 Jyl Toluyna Orai)". *Kenes Odagynyn Türki Alemi Sayasaty*. Editör Abdulvahap Kara, 263-271. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023. [*Promethee*, Paris, №75, 1933, s. 8-12].

- Çokay, Mustafa. “Bolşeviki i Basmaçı”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 262-263. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Bor’ba*, 12 Şubat 1921].
- Çokay, Mustafa. “Bolşevizm v Vostoke”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 379-385. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Sotsialistiçeskii Vestnik*, 17 Ocak 1923].
- Çokay, Mustafa. “Buharskiye Dvijenie”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 286-293. Almatı: Daik-Press, 2012. [INALCO, L’Archives de Moustapha Chokay Bey, Carton 7, Dossier 3d, 1-2 Nisan 1922, pp. 44-53].
- Çokay, Mustafa. “Buharskie Leninty”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 18-20. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 11 Eylül 1924].
- Çokay, Mustafa. “Enveriada”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 2, Editör Köşim Esmagambetov, 321-322. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Slovo*, 7 Ağustos 1922].
- Çokay, Mustafa. “Enver Paşanın Ölimi”. *Alaş Kösemsözi*, cilt 4, 32-39. Almatı: Öner, 2010. [*Yaş Türkistan*, sayı 16, Mart 1931].
- Çokay, Mustafa. “Enver Paşa v Sovetskoi Rossii Srednei Azii”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 386-397. Almatı: Daik-Press, 2012. [INALCO, L’Archives de Moustafa Chokay Bey, Carton 9, Dossier 2, 2-3 Mart 1923, pp. 1-15].
- Çokay, Mustafa. “Grobnitsa Proroka”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 511-514. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 24 Mayıs 1924].
- Çokay, Mustafa. “İmansız Hacı”. *Alaş Kösemsözi*, cilt 4, 39-40. Almatı: Öner, 2010. [*Yaş Türkistan*, sayı 16, Mart 1931].
- Çokay, Mustafa. “Jadidizm”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 5. Editör Köşim Esmagambetov, 59-71. Almatı: Daik-Press, 2013. [Institut National Des Langues Et Civilisations Orientales (INALCO), L’Archives de Moustafa Chokay Bey, Carton 6, Dossier 5, pp. 18-33].
- Çokay, Mustafa. “Jenotdely i Emansipatsiya Uzbekskih Jenşin”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 3, Editör Köşim Esmagambetov, 102-104. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 19 Kasım 1925].
- Çokay, Mustafa. “Juneyd Han”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyň Tolyk Jinagy*, cilt 9. Editör Köşim Esmagambetov, 453-457. Almatı: Daik-Press, 2014. [INALCO, L’Archives de Moustafa Chokay Bey, Carton 6, Dossier 2a, pp. 66-70].

- Çokay, Mustafa. “Kommunizm v Çalme”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 246-252. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Na Rubeje*, №6, 1920, s. 14-17].
- Çokay, Mustafa. “K Sobytiyam v Turkeстане”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 322-325. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Slovo*, 14 Ağustos 1922].
- Çokay, Mustafa. “Myatejnaya Fergana”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 144-146. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Vol'nii Gorets*, 29 Mart 1920].
- Çokay, Mustafa. “Napadenie Basmaçei”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 92. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 25 Ekim 1925].
- Çokay, Mustafa. “Opyat Basmaçi v Turkeстане”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 54. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 16 Nisan 1925].
- Çokay, Mustafa. “Opyat Povstançestve v Srednei Azii”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 24-27. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Poslednie Novosti*, 14 Aralık 1924].
- Çokay, Mustafa. “O Vosstaniyah v Turkeстане”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 425-429. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 25 Ağustos 1923].
- Çokay, Mustafa. “Pantyrkizm i Panislamizm v Srednei Azii”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 138-141. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Vol'nii Gorets*, 1 Mart 1920].
- Çokay, Mustafa. “Peregovory v Kabule”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 100-101. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 17 Kasım 1925].
- Çokay, Mustafa. “Pokazatelnoe Varvarstvo”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 16-18. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Poslednie Novosti*, 30 Ağustos 1924].
- Çokay, Mustafa. “Politika Okrainnyh Kommunistov”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 136-138. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Vol'nii Gorets*, 20 Şubat 1920].
- Çokay, Mustafa. “Revniteli Jenskoi Emansipatsii”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 192-197. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 26 Mayıs 1926].

- Çokay, Mustafa. “Türkistanda Basmaşı Kozgalysy”. *Kenes Odagynyn Türki Alemi Sayasaty*. Editör Abdulvahap Kara, 111-113. Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2023. [*Promethee*, Aralık 1927, s. 21-22].
- Çokay, Mustafa. “Türkistanda Basmacı Kozgalysy”. *Kenes Odagynyn Türki Alemi Sayasaty*. Editör Abdulvahap Kara, 171-177. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023. [*Promethee*, №40, 1930, s. 23-26].
- Çokay, Mustafa. “Usileniye Basmaçestva v Turkeстане”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 240-241. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Vol'nii Gorets*, 20 Aralık 1920].
- Çokay, Mustafa. “Vo İmya Allaha Milostivogo”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 95-98. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 10 Kasım 1925].
- Çokay, Mustafa. “Volneniya v Turkeстане”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 98-99. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 12 Kasım 1925].
- Çokay, Mustafa. “Vosstaniye v Hive”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 499-502. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Poslednie Novosti*, 5 Mart 1924].
- Çokay, Mustafa. “V Sovetskom Turkeстане”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 172-183. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Vol'nii Gorets*, 19 Temmuz, 26 Temmuz, 2 Ağustos 1920].
- Çokay, Mustafa. “V Sovetskom Turkeстане”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 2. Editör Köşim Esmagambetov, 325-329. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Poslednie Novosti*, 20 Eylül 1922].
- Çokay, Mustafa. “V Turkeстане”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 8. Editör Köşim Esmagambetov, 82-119. Almatı: Daik-Press, 2013. [INALCO, L'Arhives de Moustafa Chokay Bey, Carton 1, Dossier 8 a, 20-22 Mart 1935, pp. 1-80].
- Çokay, Mustafa. “V Turkeстане”. *Mustafa Şokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 3. Editör Köşim Esmagambetov, 92. Almatı: Daik-Press, 2012. [*Dni*, 25 Ekim 1925].
- Esmagambetov, Köşim. *Mustafa Çokay Şygarmalarynyn Tolyk Jinagy*, cilt 1. Almatı: Daik-Press, 2012.
- Hayit, Baymirza, *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi - Türkistan Türklüğünün Milli Mücadelesi*. İstanbul: Babiali Kültür Yayınları, 2006.
- Hayit, Baymirza, *Sovyetler 'de Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.

- Kara, Abdulvahap, *Türkistan Bağımsızlığı'nın Bayraktarı Mustafa Çokay*. İstanbul: TKHV Yayınları, 2022.
- Abdulvahap Kara, ed., *Kenes Odagynyn Türki Alemi Sayasaty*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2023.
- Rossiya - Srednyaya Aziya: *Politika i İslam v Kontse XVIII – Naçale XXI Veka*. Moskova: İzdatelstva Moskovskogo Universiteta, 2013.
- Yuldoşhujayev, Haydorhon ve İrodahon Kayumova. *Uzbekiston Ulamolari*. Taşkent: Movarounnahr, 2015.
- Zholdassuly, Talgat, *Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare*. Ankara: Hitabevi, 2023.

III. Makaleler

- Çokay, Mustafa, “Cedidçilik Korkusu.” *Yaş Türkistan* 65 (Nisan 1935): 2-7.
- Çokay, Mustafa, “Dinge Karşı Propaganda – Partiyalı ve Partiyasız Hemme Bolşeviklerin İşi.” *Yaş Türkistan* 104-105 (Temmuz-Ağustos 1938): 70-73.
- Gutliyev, Gurbangeldi, “Türkmenistan'daki Basmacılık Hareketi (1918-1924) Üzerine Değerlendirmeler.” *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi* 1, 2 (2017): 85-96. <https://ankad.org/index.php/ankad/article/view/18>.
- Ölçekçi, Tamara. “Günümüzde Rusya ve Orta Asya Devletleri'nin Türkistan Bağımsızlık Hareketine Bakış Açılıarı.” *Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 135-150. İstanbul: TDBB Yayınları, 2017.
- Şener, Ayşe, “Sovyet Dönemi Kırgız Romanında Basmacı Hareketi.” *Folklor/Edebiyat* 29, 113 (2023): 179-200. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fe/issue/75697/1245777>.
- Tolkun, Selahittin, “Sovyet Dönemi ve Sonrası Özbek Edebiyatında ‘Basmacılık’ Konusu.” *Uluslararası Beşeri Bilimler Ve Eğitim Dergisi* 3, 1 (2017): 32-62. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijhe/issue/31788/348397>.
- Tolkun, Selahittin, “Türkistan İstiklalcilik Hareketi ve Komutanları Üzerine İki Yayın.” *International Journal of Volga - Ural and Turkestan Studies* 3, 5 (Şubat 2021): 115-124. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijvuts/issue/60512/888236>.

Yeşilot, Okan ve Özdemir, Burcu. “Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi.” *Belleten* 85, 302 (Nisan 2021): 279-309. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/61372/916197>.

Zholdassuly, Talgat ve Baizhanova, Gulnur. “Sovyetler’in Kutsal Yerlere Karşı Politikası: Ahmet Yesevi Türbesi Örneği.” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 102 (Yaz 2022): 193-210. DOI: 10.34189/hbv.102.009.

Zholdassuly, Talgat, “Sovyet Kazakistan’ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği.” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 96 (2020): 531-556. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/issue/71965/1157868>.

Extended Abstract

The study examines the religious landscape of Soviet Turkestan in the aftermath of the October Revolution, with a particular focus on the Bolshevik regime's initial policies toward Islam and the responses of the Basmachi movement to these policies. During the Soviet era, the region encompassing present-day Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Tajikistan was referred to as "Central Asia and Kazakhstan" in Soviet historiography, rather than "Turkestan." Soviet policies toward Islam were not uniform and fluctuated in response to shifting political conditions. In the early years, the Bolsheviks were compelled to retreat from their aggressive atheist policies concerning Islam due to prevailing circumstances. What halted the Bolsheviks' attack on Islam and, in some cases, compelled them to support it was the uprising of Turkestan's Muslim population, known as the Basmachi movement, which vehemently opposed the Bolshevik regime's religious policies and reforms. Even Enver Pasha, a prominent Ottoman military figure and politician, who played a key role in the final years of the Ottoman Empire, joined the Basmachi movement. In response, the Bolsheviks garnered support from certain Muslim factions that were opposed to the Basmachi and leveraged these groups against the insurgents. However, once the Bolsheviks consolidated power in the decade following the October Revolution, they moved to suppress not only the Basmachi forces but also the Muslim factions that had aligned with them during earlier conflicts.

This study primarily draws upon the Russian-language writings of Mustafa Shokay, a Kazakh intellectual who resided in Central Asia during the early Soviet period but was compelled to leave due to the political circumstances following the Bolshevik rise to power. Mustafa Shokay was born on January 7, 1890, in Narshoki, a village near the city of Akmechit (present-day Kyzylorda) in the Syrdarya Province of the Turkestan Governorate. He completed his education at the Tashkent Gymnasium, one of the Russian imperial schools, in 1910 and pursued legal studies at the Faculty of Law in St. Petersburg between 1910 and 1914. Shokay became actively involved in political processes during his student years and briefly served as the Prime Minister of the Turkestan Autonomous Republic. Following the Bolsheviks' overthrow of the Turkestan Autonomous Government in February 1918, Shokay, along with several anti-Bolshevik Russian statesmen, including members of the former Provisional Government, continued to resist the Bolshevik regime in Russia for three years. However, this effort ultimately ended in failure, prompting Shokay and other Russian democrats to seek exile in France. Shokay came to prominence in France not as a politician but as an intellectual, international relations expert and thinker fighting for the independence of his country. He

waged an ideological struggle for the independence of his homeland, drawing attention to the fact that the Bolsheviks had established an anti-democratic government in Turkestan at every opportunity. Mustafa Shokay had nearly 700 articles published in various languages in magazines such as “Promethee” and “Yaş Türkistan” as well as in many European publications, as well as three books. After Germany declared war on the Soviet Union in June 1941, the Nazis took Mustafa Shokay to concentration camps and met with Turkestan prisoners of war there. The Nazis tried to use Mustafa Shokay’s reputation among Turkestan residents abroad for their own political purposes. However, he died unexpectedly in Berlin on December 27, 1941. The cause of his death remains a mystery.

Mustafa Shokay witnessed the actions of the Cedid and Basmachi groups, who gave different reactions to the first religious reforms of the Soviets in the Turkestan geography, and interacted with these groups in his political life. On January 23, 1918, the decree “On the Separation of the Church from the State and the School from the Churches” was issued with Lenin’s signature. This was the fundamental document of the Soviet government’s policy regarding religion and the state. The decree guaranteed freedom of conscience. The decree led to the sharpening of the anti-Soviet feelings of the Turkestan people and the outbreak of the Basmachi movement under the slogan of “jihad” in the region. In Soviet historiography, the Basmachi movement was depicted as an armed counter-revolutionary nationalist uprising that occurred in Central Asia between 1917 and 1926. The term “Basmachi” itself translates roughly to “bandit” in Turkish, and the Soviet authorities employed this term to characterize the resistance to Soviet power in Turkestan as a mere bandit movement. The word “Basmachi” (*basmachestvo*) was subsequently adopted into Russian and Western European political and historical discourse, becoming a generalized term to describe the anti-Bolshevik struggle during this period. While the Moscow-based Bolsheviks engaged in extensive propaganda efforts against the Basmachi, often enlisting the support of Turkestan Bolsheviks and certain Muslim religious groups, they nonetheless maintained their broader atheist policies.

This study will examine previously unexplored aspects of the Basmachi movement in Soviet Turkestan, the early Islamic policies of the Bolshevik regime, and the religious dimensions of the Basmachi uprising. Mustafa Shokay, who directly and indirectly observed the religious situation in Soviet Turkestan between 1917 and 1930 and was a prominent intellectual of Turkic descent, provides valuable insights through his memoirs and articles published both during his time in the region and after his exile. Shokay’s writings after he went abroad were primarily informed by correspondence from his homeland, official Soviet publications, and contemporary literature. Additionally, he maintained contact with activists linked to the Basmachi

movement who had also fled the region. The study primarily draws on Shokay's writings preserved in his personal archive, along with his articles published in Russian periodicals such as *Vol'nii Gorets*, *Na Rubeje*, *Bor'ba*, *Slova*, *Poslednie Novosti*, *Sotsialisticheskii Vestnik*, and *Dni*. Furthermore, documents from the Russian State Military Archive (*RGVA - Rossiiskii Gosudarstvennyi Voennyi Arkhiv*) have been utilized as key sources.

Araştırma Makalesi / Research Article

CUMHURİYET SENATOSU TARTIŞMALARINDA TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU POLİTİKASI (1961-1980)*

Murat KASAPSARAÇOĞLU**

Öz

Cumhuriyet Senatosu iki darbe arası dönemin en önemli kurumlarından biridir. 1961 Anayasası ile kurulan senato eklektik bir yapıya sahip olmuş ve seçilmiş üyelerle atanmış üyeleri bir araya getirmiştir. Senatoda asker kökenli üyelerin de yer alması ise bu kurumu sivil siyaset üzerinde bir vesayet aracı haline getirmiştir. Senato Türkiye’nin siyasi, ekonomik ve sosyal konularının yanı sıra dış politikanın da tartışıldığı bir kurum işlevi görmüştür. Dış politika alanında bu tartışmaların ana konuları Türk-Amerikan ilişkileri, Kıbrıs Sorunu ve Ortak Pazar’a üyelik olmuştur. Bunun yanı sıra Türkiye’nin Ortadoğu politikası da senato tartışmalarında geniş yer tutmuştur. Ortadoğu ülkeleri ile siyasi ilişkiler; diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi ve ülkeler arası ziyaretler, Türkiye’nin CENTO üyeliği, İKÖ ve FKÖ gibi örgütlerle ilişkilerinin yanı sıra Türkiye’nin Arap-İsrail Savaşları karşısındaki tutumunu kapsamaktadır. Türkiye bu dönemde bölge ülkeleriyle ve CENTO, İKÖ ve FKÖ gibi örgütlerle diplomatik ilişkilerini geliştirmeye çalışmış ve Arap-İsrail Savaşları’nda Arap ülkelerinden yana politikalar izlemiştir. Bu çalışma Cumhuriyet Senatosu tutanakları ışığında bu başlıkları kronolojik olarak incelemektedir. Çalışmanın temel çıkarımı ise Türkiye’nin bu dönemdeki Ortadoğu siyasetinin senato üyeleri tarafından ana hatlarıyla desteklendiği fakat yönetsel olarak hükümetlere yer yer ağır eleştirilerin de yapıldığıdır. Sonuç olarak 1960’lı ve 1970’li yılların siyasi ve ideolojik kutuplaşma ortamının senatodaki dış politika tartışmalarına çok fazla yansımadağı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Senatosu, Türkiye, Ortadoğu, Soğuk Savaş, Darbe.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler,
(e-posta: ikasapsaracoglu@aydin.edu.tr), (Orcid: 0000-0003-4786-6592).

TURKIYE'S MIDDLE EAST POLICY IN THE DEBATES OF THE REPUBLICAN SENATE (1961-1980)

Abstract

The Republican Senate is one of the most critical institutions in Turkish politics and bureaucracy in the inter-coup period. The Senate had an eclectic structure bringing the elected and appointed members together. Senate members originated from the military made this institution a tool of military tutelage. Political, economic and social developments in the country as well as foreign policy were discussed by the members of the senate. Main topics in foreign policy debates were Turkish-American relations, Cyprus Problem and Türkiye's membership to the Common Market. In addition, Türkiye's Middle East policy was discussed in the senate in detail. Political relations included the development of diplomatic relations and bilateral visits between countries, Türkiye's membership to CENTO, Türkiye's relations with the ICO and PLO as well as Türkiye's approach to the Arab-Israeli Wars. In this period, Türkiye tried to develop relations with the regional states and organizations and supported the Arab states in two wars. This study analyzes these developments on the basis of the archives of the Republican Senate chronologically and concludes that Türkiye's Middle East policy was generally supported, but sometimes criticized for the methods used to conduct these policies by the members of the senate. However, the political and ideological polarization in this period did not have serious impact on the foreign policy debates in the parliament.

Keywords: *Republican Senate, Türkiye, Middle East, Cold War, Military intervention.*

Giriş

27 Mayıs 1960 darbesi on yıllık Demokrat Parti (DP) iktidarını sona erdiren ve Türkiye'de darbeler dönemini başlatan önemli bir kırılma noktasıdır.¹ Darbe sonrası dönemde yeni bir anayasa yapılmış ve bu anayasa ile birlikte pek çok yeni kurum devlet sisteminin içine yerleştirilmiştir. Bu kurumlardan bir tanesi de 12 Eylül darbesine kadar varlığını sürdürecektir olan Cumhuriyet Senatosu'dur. Kuruculara göre Cumhuriyet Senatosu'nun kurulmasının en temel sebebi yasamanın daha etkin işlemlerini sağlamaktır. 1961 Anayasası'nda yer alan bu kurum ile birlikte parti politikalarının ülkenin bazı kesimleri üzerindeki olası olumsuz sonuçların ortadan kaldırılması, hükümet politikalarının bir üst organ tarafından tartışılarak daha mükemmel hale getirilmesi amaçlanmıştır.² Esas itibarıyla Cumhuriyet Senatosu'nun varlığı ile 1950'li yıllarda DP'nin çoğulculuk yerine çoğunluğa dayanan sistemden kaynaklanan baskıcı ve yanlış politikalarının yeniden yaşanmasının engellenmeye çalışıldığı söylenebilir. 1961 Anayasası bu bağlamda özgürlükçü olduğu kadar vesayetçi bir anayasa olarak tarihteki yerini almıştır.

1961 Anayasası'nda yer alan diğer kurumlar gibi devlet işleyişinde önemli bir yere sahip olan Cumhuriyet Senatosu eklektik bir yapıya sahip olmuştur. Üyelerinin büyük bir kısmı düzenli olarak yapılan seçimlerle partilerin aday gösterdiği kişilerden seçilmesine rağmen Milli Birlik Komitesi (MBK) üyeleri ve eski cumhurbaşkanları senatonun tabii (doğal) üyeleri olarak yer almıştır. Buna ek olarak, cumhurbaşkanına senato üyelerini atayabileceği bir kontenjan ayrılmıştır. Diğer bir deyişle Cumhuriyet Senatosu üç gruptan oluşmuştur: seçimle gelen üyeler, tabii üyeler ve cumhurbaşkanı kontenjanından gelen üyeler. 1961 ve 1980 yılları arasında 1961, 1964, 1966, 1968, 1973, 1975, 1977 ve 1979 yıllarında Senato seçimleri yapılmıştır. Bu seçimlerde 1977 yılı hariç Adalet Partisi (AP)'nin bariz üstünlüğü göze çarpmaktadır. 1977 yılında yapılan seçimlerde ise Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) senatoda sayısal üstünlüğü ele geçirmiştir. AP ve CHP haricinde Yeni Türkiye Partisi (YTP), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) (1969 yılından itibaren Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)), Türkiye İşçi Partisi (TİP), Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) (önce Güven Partisi, ardından Milli Güven Partisi ve sonrasında CGP), Milli Selamet Partisi (MSP) ve

1 İki darbe arası dönemde yaşanan siyasi, ekonomik, sosyal ve askeri gelişmeler hakkında detaylı bilgi için bakınız, Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2022), 147-213; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 279-316; Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 61-321.

2 Tunca Özgişi, "Türk Parlamentosu Tarihinde Cumhuriyet Senatosunun Yeri", *Türkiyat Mecmuası* 21 (Güz 2011): 299-300.

Demokratik Parti (DP) senatoya üye gönderen partiler olmuştur.³ Cumhuriyet Senatosu 12 Eylül 1980 darbesinden sonra kapatılmış ve Türkiye’de devam etmekte olan çift meclisli parlamento sistemi sona ermiştir.

Türk siyasal sisteminde yaklaşık yirmi yıl boyunca faaliyet göstermiş olmasına rağmen Cumhuriyet Senatosu hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Yapılan sayılı çalışma da senatonun yapısına, üyelerine, anayasal dayanaklarına ve iç siyasete etkilerine odaklanmıştır. Bu çalışmada ise senatoda Türkiye’nin Ortadoğu politikaları üzerine yapılan tartışmalar analiz edilmeye çalışılacaktır. Türkiye’nin dış politikasında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile ilişkilerin, Kıbrıs Sorunu’nun ve Ortak Pazar üyeliği tartışmalarının baskın olduğu bir dönemde Ortadoğu’da da önemli gelişmeler yaşanmış ve Türkiye’yi yöneten hükümetler özellikle 1964 yılındaki Johnson Mektubu’nun ardından Ortadoğu ülkeleriyle ve özellikle Arap devletleriyle ilişkileri geliştirmeye önem vermişlerdir. Bu çalışma kapsamında Türkiye’nin Ortadoğu ülkeleriyle olan siyasi ilişkileri Cumhuriyet Senatosu Tutanakları ışığında kronolojik olarak analiz edilmeye çalışılacak ve Türkiye’nin Ortadoğu politikalarının senatodaki yansımaları tartışılacaktır. Türkiye’nin Ortadoğu ülkeleriyle siyasi ilişkileri diplomatik ilişkiler ve Türkiye ile Arap-İsrail savaşları ve Türkiye başlıkları altında incelenecektir.

1. Ortadoğu Ülkeleriyle Diplomatik İlişkiler

27 Mayıs darbesinden sonra kurulan hükümetler Ortadoğu ülkeleri ile diplomatik ilişkilerin geliştirilmesine önem vermiş ve özellikle Johnson Mektubu⁴ sonrası dönemde yaşanan Arap-İsrail Savaşları’nda Arap devletlerinden yana tavır koymuşlardır. Türkiye’nin 1961 ve 1980 yılları arasında Ortadoğu ülkeleri ile diplomatik ilişkilerini, ülkeler arası karşılıklı ziyaretler, CENTO (Central Treaty Organization-Merkezi Anlaşma Örgütü), İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) ve Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ile ilişkiler alt başlıkları altında incelemek mümkündür. 27 Mayıs darbesinin ardından kurulan MBK hükümetinin Ortadoğu politikası kapsamında Arap ülkeleriyle ilişkileri geliştirme çabası içinde olduğu görülmektedir ancak bu çaba beklenen sonucu ortaya koymamıştır.⁵ Bunun en önemli örneklerinden biri 1958 yılında Mısır ile Suriye’nin birleşmesi sonucu kurulan Birleşik Arap

3 Özgişi, *Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosunun Yeri*, 300-302, 310.

4 Türk-Amerikan İlişkileri bağlamında Kıbrıs Sorunu ve Johnson Mektubu hakkında kapsamlı bilgi için bakınız, Fahir Armaoğlu, *Türk-Amerikan İlişkileri 1919-1997*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2022), 250-251; Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2016), 303-321; Hazal Papuççular, *Cumhuriyet’in Dış Politikası: Olaylar, Aktörler, Kurumlar 1923-2023*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023), 164-171.

5 Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, “Arap Devletleriyle İlişkiler,” *Türk Dış Politikası c.1*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 785; Hasan Duran ve Ahmet Karaca, “1950-1980 Döneminde Türkiye-Ortadoğu İlişkileri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari İlimler Dergisi* 14, 1 (2013): 127.

Cumhuriyeti'nden 1961 yılında Suriye'nin ayrılması sonucunda Türkiye'nin bu kararı tanımış olmasıdır. Suriye'nin Mısır'dan bağımsızlığının Türkiye tarafından tanınması sonucunda Mısır Türkiye ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir.⁶

Türkiye'nin Ortadoğu'da özellikle Arap ülkeleriyle diplomatik ilişkilerinin en çok gelişim kaydettiği dönem 1965 yılında iktidara gelen AP dönemidir. Sağcı bir iktidar olan AP hükümeti, programında Ortadoğu ülkeleriyle ilişkileri geliştirmeyi dış politika hedeflerinden biri olarak belirtmiştir. Bu kapsamda Türkiye'nin diplomatik ilişkilerinin gelişmeye başladığı ilk ülke Irak olmuştur. Irak Başbakanı Ankara'yı ziyaret etmiş ve Kıbrıs sorununda Türkiye'yi desteklediklerini açıklamıştır. Yine aynı dönemde Mısır ile bir ticaret anlaşması imzalanmış, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel Tunus'u ziyaret etmiş ve Suudi Arabistan Kralı Türkiye'ye gelmiştir. 1967 yılında Ankara'da yapılan bir büyükelçiler toplantısında Türkiye'nin tüm Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesi, Arapların kendi aralarındaki anlaşmazlıklara karışmaması ve Arap dünyasına zarar verecek anlaşmalara katılmaması kararları alınmıştır. Yine aynı yıl Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil Mısır'ı ziyaret etmiş ve Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdül Nasır ile görüşmüş ve bu görüşmede Nasır Türkiye'nin Mısır aleyhinde uyguladığı politikalarından rahatsızlık duyduğunu Çağlayangil'e iletmıştır.⁷

12 Mart (1971) muhtırası ile Süleyman Demirel'in başbakanlıktan istifa etmesinin ardından kurulan teknokrat hükümetleri döneminde Türkiye özellikle haşhaş ve komünizmle mücadele konularında ABD ile daha uyumlu politikalar izlemiştir. Bu durum Türkiye'nin özellikle Arap ülkeleriyle ilişkilerinin gelişimini kesintiye uğratmıştır. 1973 seçimleriyle birlikte yeniden demokratik düzene dönülmesi sonucunda kurulan hükümetlerle birlikte ise Türkiye Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini yeniden geliştirme fırsatı bulmuştur. İlişkilerin gelişmesinde Ortadoğu'da meydana gelen gelişmelerin de rolü olmuştur. Özellikle Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdül Nasır'ın ölümünün ardından iktidara gelen Enver Sedat'ın ABD ve İsrail ile yakın ilişkiler kurma çabası, Türkiye-Mısır ilişkilerinin de gelişmesine katkıda bulunmuştur. 1970'li yılların özellikle ikinci yarısında Irak'ın SSCB ile yakınlaşması ve Suriye'nin Türkiye'den giden solcuların ülkesindeki kamplarda silahlı eğitim

6 İter Türkmen, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoğu Politikası*, (İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2010), 14; Fırat ve Kürçüoğlu, *Arap Devletleriyle İlişkiler*, 786.

7 Türkmen, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoğu Politikası*, 15. Bu görüşmede Nasır'ın Çağlayangil'e ilettiği rahatsızlığın temelinde Türkiye'nin 1950'li yıllarda izlediği Batı yanlısı dış politikanın bulunduğu belirtilmelidir. Bu dönemde Türkiye, Arap milliyetçiliğinin lider ülkesi Mısır'ın itirazlarına ve tepkisine rağmen Batılı devletler ile hareket etmiş ve bunun sonucunda 1955 yılında İngiltere, Pakistan ve İran ile birlikte Bağdat Pakti'nde yer almıştır. Ayrıca Türkiye bu dönemde SSCB ile ilişkilerini geliştiren Mısır'ın politikalarına da tepki göstermiş ve bu politikaların komünizmin ve SSCB'nin Ortadoğu'ya yayılmasına yol açtığını öne sürmüştür. Bu bağlamda Türkiye, 1957 yılında Mısır'la birlikte hareket eden Suriye ile savaşın eşğine gelmiş ve karşılıklı diplomatik çabalarla kriz çözülmüştür.

almasına izin vermesi Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerinde olumsuz bir rol oynamıştır.⁸

İki darbe arası dönemde Türkiye'nin bölgedeki politikasının bir diğer bileşeni de CENTO'dur. 1955 yılında Türkiye ile Irak arasında kurulan ve daha sonrasında İran, Pakistan ve İngiltere'nin katılımıyla üye sayısı artan Bağdat Paktı, 1958 yılının Temmuz ayında Irak'ta meydana gelen darbe sonrasında Irak'ta yeni kurulan cumhuriyet hükümetinin pakttan ayrılması sonrasında CENTO'ya dönüşmüştür.⁹ CENTO'nun merkezi Bağdat'tan Ankara'ya taşınmış ve örgüt 1979 yılına kadar burada faaliyetlerine devam etmiştir. Her ne kadar etkisiz bir örgüt olsa da Türkiye'nin iki darbe arası dönemdeki dış politika tartışmalarında CENTO'ya atıflar yapıldığı görülmektedir. Özellikle 27 Mayıs darbesini gerçekleştiren subaylar darbe bildirisinde NATO (North Atlantic Treaty Organization – Kuzey Atlantik Paktı Örgütü) ile birlikte CENTO'ya da bağlılıklarını bildirmişlerdir.¹⁰ Bu süreçte CENTO özellikle Türkiye, İran ve Pakistan arasındaki diplomatik ilişkilerin sürdürüldüğü bir platform görevi görmüştür. İlerleyen süreçte bu üç ülke RCD (Regional Cooperation for Development –Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği) örgütünü kurarak ekonomik işbirliği alanında da birlikte hareket etmeyi hedeflemişlerdir.¹¹

CENTO'ya benzer bir biçimde Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerinde rol oynayan bir diğer örgüt de İKÖ olmuştur. İsrail'in 1967 yılında yaşanan Altı Gün Savaşı'nda ele geçirdiği Kudüs'teki Mescid-i Aksa Camisi'nin 1969 yılında kundaklanması sonucunda kurulan örgüte Türkiye kuruluşundan itibaren laiklik ilkesini gerekçe göstererek mesafeli durmuştur.¹² 1970 yılında Cidde'de yapılan İKÖ toplantısına Türkiye, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreterliği düzeyinde katılım kararı almış fakat alınacak kararlara laiklik ilkesine uygun olmaları halinde destek olacağını bildirmiştir. 1970'li yılların özellikle ikinci yarısında Türkiye'nin İKÖ ile ilişkilerinde etkisi olan bir başka gelişme ise FKÖ olmuştur. Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu 1974 yılında FKÖ'yü Filistin halkının tek yasal temsilcisi olarak tanımış ve 1975 yılında siyonizmi bir ırkçılık türü olarak sınıflandırmıştır. Türkiye her iki kararı da desteklemiş ve FKÖ'nün 1975 yılında Ankara'da bir büro açmasına izin vermiştir. Bunun sonucunda da İKÖ 1977 yılında Trablus'ta

8 Türkmen, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoğu Politikası*, 15.

9 CENTO hakkında detaylı bilgi için bakınız, Behçet Kemal Yeşilbursa, "CENTO: The Forgotten Alliance in the Middle East (1959-1979)", *Middle Eastern Studies* 56, 6 (2020): 854-877.

10 William Hale ve Julian Bharier, "CENTO, R.C.D and the Northern Tier," *Middle Eastern Studies* 8, 2 (1972): 217-219.

11 RCD hakkında detaylı bilgi için bakınız, Behçet Kemal Yeşilbursa, "The Formation of RCD: Regional Cooperation for Development", *Middle Eastern Studies* 45, 4 (2009): 637-660; Syed Salahuddin Ahmad, "Regional Cooperation for Development", *Pakistan Horizon* 22, 2 (1969): 22-28.

12 Duran ve Karaca, *1950-1980 Döneminde Türkiye-Ortadoğu İlişkileri*, 123; Fırat ve Kürkçüoğlu, *Arap Devletleriyle İlişkiler*, 788; Oral Sander, *Türkiye'nin Dış Politikası*, (Ankara: İmge Yayınevi, 2006), 233.

yapılan toplantıda Türkiye'yi Kıbrıs konusunda desteklediğini ilan etmiştir. Mısır'ın 1978 yılında İsrail ile Camp David anlaşmasını imzalamasının ardından Mısır ile ilişkilerini sürdüren Türkiye, Arap ülkelerinin bu anlaşmaya tepki göstermesi üzerine Arap ülkeleriyle birlikte hareket ederek anlaşmayı reddetmiştir.¹³

Bu dönemde Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle, CENTO ve İKÖ gibi örgütlerle olan diplomatik ilişkileri senato tartışmalarında önemli yer bulmuştur. Senatonun farklı gruplarına mensup üyeler bu konular hakkındaki görüşlerini detaylı bir biçimde ifade etmişlerdir.

Türkiye 1961-1965 yılları arasında İnönü koalisyon hükümetleri ve Suat Hayri Ürgüplü koalisyon hükümeti tarafından yönetilmiştir. 1962 yılında senatoda yapılan bütçe görüşmelerinde AP Senatörü Fethi Tevetoğlu başta Pakistan, İran, Irak ve Suriye ile Türkiye'nin tarihi ve geleneksel bağlarının bulunduğunu ve bu devletlerle ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu ülkelerle geçmişte var olan düşmanlık hislerinin ortadan kaldırılması ve özellikle ekonomik ve kültürel alanlarda ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁴

1963 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde yine AP adına konuşan Tevetoğlu CENTO'nun Türkiye açısından öneminden bahsederek bu örgütün merkezinin Ankara'da bulunmasını "tarihin tatlı bir tesadüf ü ve uğuru" olarak nitelendirmiştir. CENTO üyeleri İran ve Pakistan ile ilişkilerin geliştirilmesinden yana olduklarını ifade eden AP sözcüsü Türkiye'nin CENTO üyeleri ile askeri, kültürel ve ideolojik çerçevede ilişkilerini geliştirmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca partisinin Türkiye'nin diğer komşuları Irak ve Suriye ile olduğu kadar Arap dünyasının önemli gücü Mısır ile de ilişkilerini geliştirmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁵ Aynı görüşmelerde YTP adına söz alan Sabahattin Adalı CENTO ittifakı çerçevesinde Türkiye ile İran arasında yapılması planlanan demiryolu ve telefon hatlarının önemine dikkat çekerek İran ve Pakistan gibi ülkelerle sosyal ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi yönündeki çabaları takdirle karşıladıklarını belirtmiştir. Bu bağlamda Türk hükümetinin Pakistan ile Afganistan arasındaki sorunun çözümünde oynadığı rolü ve Yemen'in iç işlerine müdahale etmeme konusundaki tavrını da desteklemiştir.¹⁶

1964 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde AP adına söz alan Tevetoğlu Türkiye'nin CENTO ittifakı çerçevesindeki ilişkilerine değinerek inşa edilen Trabzon Limanı, Türkiye-İran demir ve karayolları ile Ankara-Karaçi telekomünikasyon ağı projelerinin üye ülkeler arasındaki ilişkileri daha da

13 Duran ve Karaca, *1950-1980 Döneminde Türkiye-Ortadoğu İlişkileri*, 123; Fırat ve Kürkçüoğlu, *Arap Devletleriyle İlişkiler*, 788; Sander, *Türkiye'nin Dış Politikası*, 233.

14 Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD), 2, 31, 5.2.1962, 154-155.

15 CSTD, 9, 37, 2.2.1963, 58-60.

16 CSTD, 9, 37, 2.2.1963, 68-69.

geliştireceğine inandıklarını belirtmiştir. Üye ülkelerin parlamentolarında CENTO gruplarının oluşturulmasından da övgüyle bahseden AP sözcüsü üç Müslüman kardeş ülke arasında ilişkilerin her geçen gelişmesinden duydukları memnuniyeti ifade etmiştir. Irak'ın da bir an önce iç sorunlarını çözerek CENTO'daki yerini tekrar almasını umduklarını belirten Tevetoğlu Irak basınında Kıbrıs lehine yapılan yayınlardan da memnuniyet duyduklarını belirtmiştir. Kıbrıs konusunda Ürdün ve Lübnan basınlarında ve Suudi Arabistan'da yapılan lehte yayınlara da değinen AP sözcüsü bu durumun Mısır başta olmak üzere Arap dünyası ile ilişkilerinin bir an önce geliştirilmesi yönünde bir işaret olduğunu vurgulamıştır. İsrail konusunda da ılımlı görüşler öne süren Tevetoğlu bu ülke ile sınıai, zirai ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesini ve Arap-İsrail anlaşmazlığının çözüme kavuşturulmasını temenni ettiklerini belirtmiştir.¹⁷

1965 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde de Ortadoğu önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. MBK Senatörü Ahmet Yıldız İran ve Pakistan ile ilişkilerin geliştirilmesini gönülden desteklediklerini ve bu görüşmelerden olumlu sonuçlar elde edilmesini umduklarını ifade etmiştir. Türkiye'nin bağımsızlığını yeni kazanan devletlere karşı eski çekimser tutumun aksine daha olumlu bir politika güttüğünü ifade eden Yıldız bundan duydukları memnuniyeti dile getirmiştir. Türkiye'nin bölge ülkeleriyle tarihten gelen kültürel ve dini bağları olduğunu belirten Yıldız bu ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi için büyük çabalara ihtiyaç olmadığını vurgulamıştır. Bu bağlamda Suudi Arabistan, Lübnan, Irak ve Tunus devletleriyle yapılan karşılıklı ziyaretleri ve bu ziyaretler sırasında ortaya çıkan olumlu havayı takdirle karşıladıklarını söylemiştir. Bölge ülkelerinde Türkiye aleyhinde kişi ve grupların da bulunduğunu ancak genel kamuoyunun Türkiye ile bağları bulunduğunu belirten Yıldız aleyhte yapılan hareketlere önem verilmemesini ve bölge ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesini tavsiye etmiştir.¹⁸ Tabii Senatör Suad Hayri Ürgüplü ise Arap-İsrail anlaşmazlığına değinerek fikirlerini beyan etmiş ve Arap devletleri Kıbrıs aleyhine karar çıkarttıkları halde Türkiye'nin ne yaparsa yapsın bu ülkeleri memnun edemediğini ve bu sebeple Türkiye'nin Arap-İsrail anlaşmazlığında izleyeceği yolu bir an önce netleştirmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁹ Aynı görüşmelerde söz alan AP senatörü Celal Karasapan ise özellikle Arap-İsrail anlaşmazlığı üzerinde durmuş ve Türkiye'nin 1947 yılında Filistin meselesinin çözümünde aleyhte oy kullandığını ve sonrasında yaşanan savaş sonucunda İsrail devletinin kurulmasının ardından ülkesinden ayrılmak zorunda kalan Filistin halkına da yeterince ilgi göstermediğini belirtmiştir. Karasapan ilerleyen süreçte Türkiye'nin Arapların Filistin davasına daha fazla destek vermesi gerektiğini vurgulamıştır.²⁰

17 CSTD, 18, 37, 4.2.1964, 390,392.

18 CSTD, 24, 36, 1.2.1965, 993-995.

19 CSTD, 24, 36, 1.2.1965, 997.

20 CSTD, 24, 36, 1.2.1965, 1002-1003.

1965 seçimleri ile birlikte AP tek parti hükümeti kurulmuş ve 12 Mart 1971 muhtırasına kadar ülkeyi tek başına yönetmiştir. Bu bağlamda senatoda 1966 yılından itibaren AP dışındaki senatörler muhalefet gruplarına mensup üyeler olmuştur. 1966 yılında yapılan görüşmelerde CHP adına söz alan Esat Mahmut Karakurt özellikle komşu Arap ülkeleriyle dostluk ilişkilerinin sürdürülmesi gerektiğini belirtmiştir.²¹ MBK adına konuşan Ahmet Yıldız ise bölge ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilebilmesi için Türkiye'nin bu ülkelerdeki temsilcilerinin arttırılması gerektiğini ve bütçede bu kapsamda yapılan artışı onayladıklarını belirtmiştir. Suudi Arabistan ve Irak gibi ülkelerle gelişen ilişkilere de değinen Yıldız bölge ülkelerinde Türkiye lehine duygular besleyen pek çok kişi olduğunu ancak emperyalistlerin yerli işbirlikçilerinin bu duyguların aksine tavır almaya çalıştığını vurgulamıştır. Yıldız'a göre bu politikanın en büyük teşvikçisi ve kazananı Mısır Cumhurbaşkanı Nasır'dır. Bu nedenle bölge ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi gerekmektedir. İran ve Pakistan ile ilişkilere de değinen Yıldız Türkiye'nin gerçekçi politikalarla bölgede hatırı sayılır bir devlet olacağına inandıklarını belirtmiştir.²² AP adına söz alan Celal Karasapan da bölge ülkelerinde huzursuzluklar yaşandığını belirterek bölge ülkeleriyle ilişkilerin daha da geliştirilmesi konusunda hükümeti desteklediklerini ifade etmiştir.²³ AP Senatörü Ömer Lütfi Bozcalı da Ortadoğu'da yaptığı geziler sırasında özellikle Irak, Suriye, Ürdün ve Kuveyt'te Türkiye'ye karşı yakınlık gördüğünü özellikle küçük ama zengin bir ülke olan Kuveyt'le ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Kuveyt'in yatırım yapacak ülkeler aradığını ifade eden Bozcalı bunu sağlayabilmek adına Türkiye'nin Kuveyt'te temsilcilik açması gerektiğini belirtmiştir.²⁴

1967 bütçe görüşmelerinde Türkiye'nin İran ve Pakistan ile işbirliğine değinen CHP Senatörü Nüvit Yetkin iki ülkenin Türkiye'nin Kıbrıs davasına verdikleri desteğin önemli olduğunu ve iki ülke ile işbirliğinin daha da geliştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. İran ve Pakistan ile ilişkilerin yalnızca hükümetler tarafından idare edilmesinin yeterli olmadığını savunan CHP sözcüsü bu dostluk ve işbirliğinin halklara yansımaları gerektiğini belirtmiştir. Ortadoğu'nun bu dönemde istikrarsız ve nevaljik bir bölge olduğunu belirten Yetkin bu durumun bölge ülkelerinin az gelişmişliğinden kaynaklandığını öne sürmüştür. Atatürk döneminde Türkiye'nin Batı'ya yönelmesinin bölge ülkeleriyle Türkiye arasında manevi bir mesafe oluşturduğunu ve bu mesafenin Ortadoğu devletlerinin Türkiye'nin niçin Batı'ya yöneldiğini anlamamalarından kaynaklandığını söyleyen Yetkin bu durumun kısa sürdüğünü ve sonraki dönemde ilişkilerin gelişim gösterdiğini vurgulamıştır. Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ilişkilerini desteklediklerini belirten Yetkin

21 CSTD, 33, 44, 7.2.1966, 157.

22 CSTD, 33, 44, 7.2.1966, 158-159, 161, 163.

23 CSTD, 33, 44, 7.2.1966, 164-165, 170.

24 CSTD, 33, 44, 7.2.1966, 172-173.

Dışişleri Bakanı Çağlayangil'in Kahire ziyaretinden eli boş döndüğünü ancak bunun beklenen bir durum olduğunu öne sürmüştür. Türkiye'nin bölgeye yönelik izlemesi gereken politikanın ise –klasik CHP politikası olarak- bölge sorunlarına karışmamak olduğunu belirtmiştir. Türkiye'nin devrimlerine, laiklik politikasına ve milli birliğine kayıtsız şartsız bağlı kalması gerektiğini belirten CHP sözcüsü bu politikanın bölgedeki muhataplara anlatılması gerektiğini ifade etmiştir. Özellikle Arap-İsrail anlaşmazlığında arabulucu rolü oynayabilmek için Türkiye'nin taraf tutmaması gerektiğini belirten Yetkin İsrail ile ilişkilerin yeniden geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.²⁵ Görüşmelerde MBK adına konuşan Ahmet Yıldız ise özellikle Türkiye'nin CENTO müttefikleri İran ve Pakistan ile ilişkilerini geliştirmesi gerektiğini vurgulayarak Arap ülkeleri ile dostlukların geliştirilmesini ancak Araplararası tartışmalara girilmemesi gerektiğini öne sürmüştür.²⁶ Cumhurbaşkanı Kontenjan Senatörü Cevat Açıkalın da Arap-İsrail anlaşmazlığına değinmiş ve bu sorunun büyümesinde dışarıdan desteklenen yıkıcı ve kısırtıcı faaliyetlerin ve özellikle kaçak silah sevkiyatının rolüne dikkat çekmiştir.²⁷ Mensubu olduğu AP hükümetinin politikasını destekleyen Tevetoğlu da hükümet programına vurgu yapmıştır.²⁸

1968 yılı bütçe görüşmelerinin Ortadoğu tartışmaları 1967 yılında İsrail ile Arap ülkeleri arasında meydana gelen Altı Gün Savaşı çerçevesinde olmuştur. 1969 yılında ise CHP Senatörü Hıfzı Oğuz Bekata AP hükümetinin programında “bütün Asya ve Afrika ülkeleri ile ilişkiler geliştirilmeye çalışılacaktır” denmesine rağmen bu alanda önemli bir gelişme kaydedilmediği ileri sürmüştür. İsrail'in bile özellikle Afrika ülkeleriyle Türkiye'den daha iyi ilişkilere sahip olduğunu ifade ederek hükümetten bu konuda bir açıklama beklediklerini ifade etmiştir.²⁹

1970 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde MBK grubu üyesi Ahmet Yıldız ise AP hükümetinin Ortadoğu politikasını sert bir şekilde eleştirmiş ayrıca Ortadoğu karışıklığının arkasında emperyalistlerin olduğunu, Mısır ve Suriye gibi devletlerin Türkiye karşıtlığının bu ülkelere de zarar verdiğini ve Ortadoğu'yu birbirine düşürdüğünü ifade etmiştir. Türkiye'nin Arap komşularının bu oyunlara gelmemesi gerektiğini belirten MBK sözcüsü Türkiye'nin Arap ülkelerinin gereksiz tartışmalara düşmemelerine yardım etmesi gerektiğini vurgulamış ve sözlerini İran ve Pakistan ile ilişkilerin gelişiminden duydukları memnuniyeti ifade ederek sonlandırmıştır.³⁰ Aynı görüşmelerde söz alan CHP senatörü Mehmet Hazer Türk-İran sınırında yaşanan kaçakçılık olaylarına ve bu olayların Türkiye üzerinde siyasi ve

25 CSTD, 38, 26, 1.2.1967, 350-352.

26 CSTD, 38, 26, 1.2.1967, 358.

27 CSTD, 38, 26, 1.2.1967, 362.

28 CSTD, 38, 26, 1.2.1967, 370.

29 CSTD, 51, 29, 1.2.1969, 11-12.

30 CSTD, 56-1, 37, 3.2.1970, 263.

ekonomik etkileri olabileceğine dikkat çekerek Dışişleri Bakanı'ndan bu konuda ne gibi önlemler alındığını sormuştur.³¹ Bakan Çağlayangil Hazer'e cevabında kaçakçılığı önlemek için sınır karakollarının sayısının artırılması, çifte vatandaş olan kişilerden bunlardan birini seçmelerinin talep edilmesi ve ortak su kaynakları konusunda bir anlaşmaya varılması gibi politikaları içeren tedbirlerin alınmasına çalışıldığını ifade etmiştir.³²

Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile diplomatik ilişkileri yaklaşık üç yıllık bir aranın ardından Türkiye'nin Ferit Melen koalisyonu tarafından yönetildiği 1973 yılında senato tartışmalarında gündeme gelmiştir. CHP senatörü Mehmet Hazer özellikle İran ve Suriye sınırlarında meydana gelen huzursuzluklar hakkında görüşlerini ifade etmiştir. Türkiye-İran ilişkilerinin iyi bir şekilde ilerlediğini belirten Hazer buna rağmen sınır kaçakçılığı konusunda İran'ın herhangi bir önlem almadığını ifade etmiş ve Dışişleri Bakanı'ndan bu duruma müdahale etmesini talep etmiştir. Suriye sınırında da benzer sorunların yaşandığına dikkat çeken Hazer özellikle İran nezdinde girişimlerde bulunularak bu soruna bir çözüm bulunması gerektiğini vurgulamıştır.³³

Türkiye'nin Bülent Ecevit başbakanlığındaki CHP-MSP koalisyonu tarafından yönetildiği 1974 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde MBK grubu senatörü Ahmet Yıldız Türkiye'nin bölge ülkeleriyle tarihi ve geleneksel bağları bulunduğuna dikkat çekerek bölgede emperyalistlerin oyunlarına karşı dikkatli olunması gerektiğinin bir kez daha altını çizmiştir. İran, Afganistan, Pakistan ve Bangladeş'le gelişen ilişkileri takdirle karşıladıklarını belirten Yıldız gelişmiş ülkelerin bölgeye dönük yeni planlarının Türkiye'nin bölge politikalarının da gözden geçirilmesini gerektirdiğini ifade etmiştir.³⁴ Aynı görüşmelerde söz alan AP senatörü Hüsnü Dikeçligil Ortadoğu'da başarılı politikalar sürdürebilmek için bölgenin iyi tanınması gerektiğini belirterek bu dönemde Arap ülkelerinden ekonomik yardım alma çabalarını eleştirmiştir. Dikeçligil'e göre Arap ülkeleri Türkiye'yi iyi tanımakta ve takip etmektedirler. Dolayısıyla Türkiye'de bu dönemde yaşanan politik, ekonomik ve sosyal sorunlar nedeniyle bu ülkelerin Türkiye'ye finansal yardım sağlamasına imkân yoktur ve hükümetlerin bu yöndeki çabaları başarısız olmaya mahkûmdur.³⁵

Türkiye'nin Sadi Irmak hükümeti tarafından yönetildiği 1975 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde MBK grubu adına söz alan Ahmet Yıldız CENTO'nun etkin olmamasına karşın RCD'nin üye ülkeler Türkiye, İran ve Pakistan'a yararlar sağlamaya başladığını ifade etmiştir. Yıldız'ın dikkat çeken sözleri önceki yıllarda yapılan görüşmelerde belirttiği gibi Ortadoğu

31 CSTD, 56-1, 37, 3.2.1970, 272.

32 CSTD, 56-1, 37, 3.2.1970, 291.

33 CSTD, 9, 28, 6.2.1973, 204.

34 CSTD, 15, 59, 9.5.1974, 300.

35 CSTD, 15, 59, 9.5.1974, 310-311.

devletlerinin emperyalist oyunlarına karşı dikkatli olmaları gerektiğidir. Yıldız'a göre Arap ülkeleri ile tarihte yaşanan sorunlar artık görmezden gelinmeli ve yeni bir kardeşlik ve işbirliği ortamı sağlanmalıdır. Libya, Cezayir ve Irak gibi ülkelerle gelişen ve gelişmekte olan ilişkiler de Yıldız tarafından takdirle karşılanmıştır. Yıldız'a göre Mısır'ın daha öncesinde ABD ile uyumlu olan politikalarını Sovyetler Birliği ile uyumlu hale getirmesi ise Türkiye tarafından dikkatle takip edilmelidir.³⁶

Türkiye 1975-1977 yılları arasında Demirel başbakanlığındaki I. Milliyetçi Cephe (MC) hükümeti tarafından yönetilmiştir. 1976 yılındaki bütçe görüşmelerde MBK grubu adına söz alan Selahattin Özgür CENTO'nun çeşitli sebeplerle verimli bir örgüt haline gelememesini eleştirmiş Libya, Irak, Suriye, Kuveyt, Mısır ve Suudi Arabistan gibi Arap ülkeleriyle daha somut işbirliği yapılması gerektiğini vurgulamıştır.³⁷ Bağımsız Senatör İsmail İlhan da Mısır ile ilişkilerin Enver Sedat döneminde gelişme eğilimi içinde olduğunu ancak bu konuda dikkatli olması gerektiğini belirtmiştir. Enver Sedat'ın Kıbrıs konusunda Türkiye'nin aleyhinde beyanatlarda bulunmasından dolayı Mısır ile ilişkiler gözden geçirilecekse Kıbrıs konusunda Türkiye'nin yanında olan ve Mısır ile ilişkileri kötü olan ülkeler de mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Libya-Türkiye ilişkilerinin gelişimini de takdirle karşılayan İlhan bu durumun Ortadoğu ve Afrika ülkelerinin Türkiye için önemini ortaya koyduğunu vurgulamıştır. Ayrıca İKÖ'nün yedinci toplantısının Türkiye'de yapılması İlhan açısından Türkiye'nin bir başarısıdır.³⁸

1977 bütçe görüşmelerinde MBK grubu adına söz alan Sami Küçük 1976 yılında İstanbul'da yapılan İKÖ Dışişleri Bakanları toplantısı sonuç bildirgesinde Kıbrıs konusunda Türk tezlerine destek açıklaması yapılmış olmasına rağmen aynı yıl Sri Lanka'nın başkenti Colombo'da yapılan Bağlantısız Ülkeler Toplantısı'nda Kıbrıs'ın Makarios tarafından temsil edilmesine izin verildiğini belirtmiştir. Küçük'e göre bu durumun sebebi İkinci Dünya Savaşı sonrasında bağımsızlığını kazanan ilerici devletlerin tutucu yöneticiler tarafından yönetilmeleridir. Bunun sonucunda da Küçük Türkiye'nin bu devletlere sanıldığı ölçüde açılım sağlayamayacağını öne sürmüştür.³⁹ Yine aynı görüşmelerde söz alan Cumhurbaşkanı kontenjanı senatörü ve eski başbakan Nihat Erim hükümette bağlantısız ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi konusunda bir eğilim olduğunu ancak bu ülkelerle dinsel bağları kullanarak geliştirilecek ilişkilerin Türkiye'nin laiklik ilkesine zarar vermemesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁰ CHP senatörü Uğur Alacakaptan ise dönemin MC hükümetinin Ortadoğu politikasını sert bir şekilde eleştirmiş ve Müslüman Arap ülkeleriyle ilişkilerin “iflasın eşliğinde” olduğunu öne

36 CSTD, 19, 29, 8.2.1975, 365.

37 CSTD, 26, 37, 9.2.1976, 398.

38 CSTD, 26, 37, 9.2.1976, 401.

39 CSTD, 30, 16, 6.2.1977, 577.

40 CSTD, 30, 16, 6.2.1977, 585.

sürmüştür. Dışişleri Bakanı Çağlayangil'in bir önceki yıl Körfez ülkelerine yaptığı ziyaretlerin masraflı ve başarısız olduğunu öne süren CHP sözcüsü bu ziyaretlerin hiçbir işe yaramadığını Kıbrıs'ın Makarios tarafından temsil edildiği Sri Lanka'nın başkenti Colombo'da düzenlenen Bağlantısız Ülkeler Konferansı'nda ortaya çıktığını belirterek MBK üyesi Sami Küçük'ün iddialarını desteklemiştir. Alacakptan Dışişleri Bakanı Çağlayangil'i de eleştirerek bakanın esnek dış politika ilkelerinin Türkiye'ye sağlıklı dış ilişkiler hazırlamaya yetmediğini öne sürmüştür. CHP sözcüsüne göre Ortadoğu ve Arap ülkeleri nezdinde Türkiye'nin dostluk yerine düşmanlığa hedef olmasının sebebi Ortadoğu'da büyük değişimlerin yaşandığı bir dönemde devleti yöneten MC hükümetinin emperyalizmin bir sonucu olan "dış politikasızlık" uygulamalarıdır. Diğer bir deyişle MC hükümetinin bölgeye yönelik açık ve belirli bir politika üretememiş olmasıdır. Bunun sonucunda da MC hükümetinin Filistin politikasında görüldüğü üzere Türkiye bölgede saygınlığını yitirmiştir. Alacakptan sözlerini CHP'nin tutarsız ve saygınlıktan uzak politikalar sürdüren MC hükümetine güvenmediğini ve başkalarının da güvenebileceğini düşünmediğini ifade ederek noktalamıştır.⁴¹

Türkiye 1978-1979 yıllarında Ecevit başbakanlığındaki CHP-CGP-DP koalisyonu tarafından yönetilmiştir. 1978 yılında yapılan görüşmelerde CHP sözcüsü Ziya Gökalp Mülayim Alacakptan'a benzer görüşler öne sürerek MC hükümetini sert bir şekilde eleştirmiştir. MC hükümetlerinin belirli bir Ortadoğu politikası olmadığını ifade eden Mülayim özellikle komşu ülkelerle sürdürülen ilişkilerin ve Filistin politikasının değişen koşullara uygun olmayan "bayatlamış" politikalar olduğunu öne sürmüştür. MC hükümetinin kendi içinde de uyum olmadığını belirten CHP sözcüsü Ortadoğu ülkelerini ziyaret eden koalisyon ortağı parti temsilcilerinin dönüşte birbirlerini suçladıklarını belirterek hükümetin sorumsuzca ve gayri ciddi bir biçimde hareket ettiğini öne sürmüştür. Programında Müslüman ülkelerle ilişkileri geliştireceği sözünü veren MC hükümetinin Mısır, Irak, Kuveyt gibi bölge ülkelerine büyükelçi dahi atayamadığını vurgulamıştır.⁴² Aynı görüşmelerde konuşan Bağımsız Senatör İsmail İlhan Türk hükümetlerinin 1960'lı yılların ortalarına kadar yanlış Ortadoğu politikaları izlediğini ve bölgeyi ihmal ettiklerini öne sürmüştür. Bölge ülkeleriyle siyasi, ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini belirttikten sonra Arap ülkeleri arasındaki sorunlarda Türkiye'nin taraf tutmaması gerektiğini ifade etmiştir. İlhan Kudüs dâhil Filistin davasını desteklediğini belirtirken İsrail'in 1967 yılındaki Altı Gün Savaşı'ndan önceki sınırlarına dönmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴³

1979 yılında yapılan görüşmelerde söz alan Cumhurbaşkanı kontenjanı senatörü, İsmet İnönü'nün damadı ve gazeteci Metin Toker,

41 CSTD, 16, 31, 6.2.1977, 573-575.

42 CSTD, 36, 30, 12.2.1978, 306-307.

43 CSTD, 36, 30, 12.2.1978, 312.

Türkiye'nin Müslüman ülkelerle ve gelişmekte olan Müslüman ülkeleriyle ilişkilerini geliştirme şansının bulunduğunu, aynı zamanda hükümetin Afrika ülkelerine de açılma siyaseti gütmesinin olumlu bir gelişme olduğunu vurgulamıştır. Toker'e göre bu tarz bir açılım emperyalist niyetlerle değil Türkiye'nin olanakları dâhilinde bu ülkelere sağlayacağı teknik destek yoluyla gerçekleşmelidir ancak bütçede bu tarz destekler için ayrılan bütçenin oldukça düşük olması Toker tarafından eleştirilmiştir.⁴⁴ Aynı yıl Ortadoğu'da önemli gelişmeler yaşanmış, Sovyetler Birliği Afganistan'ı işgal etmiş ve İran'da Humeyni Devrimi yaşanmıştır. Bu gelişmeler 1980 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde yer almıştır.

Türkiye'nin Demirel başbakanlığındaki azınlık hükümeti tarafından yönetildiği 1980 yılı görüşmelerinde AP sözcüsü Oral Karaosmanoğlu Afganistan'ın işgali sonrasında Pakistan'ın başkenti İslamabat'ta toplanan Müslüman ülkelerin Afgan halkı ile dayanışmalarını açık bir şekilde gösterdiklerini ifade etmiş ve dönemin Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in toplantıda yaptığı konuşmadan övgüyle bahsetmiştir. AP sözcüsüne göre AP hükümeti Sovyetler Birliği'nin işgali karşısında dirayetli bir duruş sergilemiş fakat sonrasında basında çıkan bazı haberler bu politikaya zarar vermiştir. Karaosmanoğlu Türkiye'nin Müslüman ülkeler arasında önemli ve saygın bir yeri olduğunu belirterek bu ülkelerin desteği sayesinde Türkiye'nin dış politikada daha da başarılı olacağını öne sürmüştür.⁴⁵ Aynı görüşmelerde MBK grubu adına konuşan Ahmet Yıldız da önceki yıllarda yaptığı konuşmalara benzer bir biçimde bölgedeki emperyalist politikalara dikkat çekmiş ve Türkiye'nin eski düşmanlıkları bir yana bırakarak Türkiye'ye yakın davranan ilerici Arap devletlerine ve FKÖ'ye destek olması gerektiğini vurgulamıştır. FKÖ'nün Ankara'da temsilciliği bulunmasından da övgüyle bahseden Yıldız Türkiye'nin NATO ve Batı'nın Ortadoğu'daki jandarmalığını yapmak yerine dinsel ve kültürel bağları bulunan bölge halklarıyla daha güçlü ilişkiler kurması gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁶

Özetlemek gerekirse, Türkiye'nin 1960 ve 1980 yılları arasında Ortadoğu ülkeleriyle diplomatik ilişkileri, CENTO, İKÖ ve FKÖ gibi örgütlerle ilişkileri Cumhuriyet Senatosu'nda her yıl yapılan bütçe görüşmelerinde detaylı bir şekilde ele alınmış ve tartışılmıştır. Bu görüşmelerde ortaya çıkan hava hükümetlerin bölge ülkeleriyle ilişkileri geliştirme çabalarının, karşılıklı ziyaretlerin ve örgütlerle ilişkilerinin ana hatlarıyla desteklendiği yönündedir. Türkiye'de 1960'lı yılların sonundan itibaren artan sağ-sol kutuplaşmasının özellikle 1970'li yılların sonuna kadar senatodaki tartışmalara önemli bir yansımaları olmadığı söylenebilir. Ancak, iktidarın AP ile CHP, diğer bir deyişle, Demirel ve Ecevit hükümetleri arasında sürekli gidip geldiği bir dönemde

44 CSTD, 41, 37, 7.2.1979, 601.

45 CSTD, 46, 19, 10.2.1980, 229.

46 CSTD, 46, 35, 10.2.1980, 246-247.

yaşanan kutuplaşma 1977 yılı örneğinde olduğu gibi az da olsa tartışmaların ve eleştirilerin seyrini etkilemiştir. Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ve bölgedeki örgütlerle diplomatik ilişkilerinin yanı sıra 1967 ve 1973 yıllarında yaşanan Arap-İsrail Savaşları da senato tartışmalarının Ortadoğu başlığı altındaki önemli konulardan biri olmuştur.

2. Arap-İsrail Savaşları ve Türkiye (1967-1973)

Arap-İsrail ilişkilerindeki ilk kırılma noktası 1948 yılında İsrail devletinin kurulması olmuştur. Bundan sonraki süreçte Ortadoğu'yu şekillendiren en önemli gelişmelerden biri Arap-İsrail anlaşmazlığı ve savaşlarıdır. Bu gelişmeler bağlamında Türkiye İsrail'i ilk tanıyan Müslüman ülkelerden biri olmuştur. DP döneminde ise Amerikan merkezli Ortadoğu politikası Türkiye'yi Arap devletlerinden, Irak hariç, uzaklaştırırken İsrail ile yakınlaştırmış fakat iki ülke arasındaki ilişkiler on yıl boyunca gizli bir şekilde yürütülmüştür. Her ne kadar İsrail'in Süveyş Krizi (1956) sonrasında İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle Mısır'a saldırması üzerine Türkiye Tel Aviv'deki büyükelçisini çekmişse de iki ülkenin ekonomik ve askeri ilişkilerini geliştirmeyi amaçlayan Çevre İttifakı, diğer adıyla Hayalet Paketi, 1958 yılında imzalanmıştır.⁴⁷

27 Mayıs darbesinden sonraki dönemde ise Türkiye dış politikada, Ortadoğu özelinde, daha Arap yanlısı bir politika izlemeye başlamıştır. Meydana gelen bu politika değişikliğinin en önemli sebebi ise; Kıbrıs sorunu çerçevesinde Türk-Amerikan ilişkilerine darbe vuran Johnson Mektubu olmuştur. 1967 yılına gelindiğinde Suriye ile İsrail arasındaki sınır çatışmalarına tepki gösteren Mısır Cumhurbaşkanı Nasır, Sina Yarımadası'nda bulunan BM kuvvetlerinin çekilmesini talep etmiştir. Bu durumun İsrail'in Mısır'a saldırmasının önündeki engelleri kaldıracağını öngören AP tek parti hükümetinin başbakanı Demirel Nasır'a İsrail ile girilecek olası bir savaşın Mısır için ağır sonuçlara neden olacağını bildirmiştir. Buna rağmen tavrını değiştirmeyen Nasır İsrail sınırına 100.000 asker yığarak Tiran Boğazı'nı İsrail gemilerine kapatmıştır. Bu gelişmeler üzerine İsrail 5 Haziran 1967'de Mısır'a karşı bir saldırıya geçmiş Ürdün ve Suriye de Mısır'ın yanında yer almıştır. Altı gün süren savaşın sonunda İsrail Sina Yarımadası'nı, Gazze'yi, Batı Şeria'yı ve Doğu Kudüs'ü ele geçirmiştir.⁴⁸ 22 Haziran 1967'de BM'de yapılan toplantıda konuşan Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, Türkiye'nin kuvvete başvurarak toprak kazanılmasını kabul etmeyeceğini belirtmiş ve İsrail'in 5 Haziran 1967'den önce elinde bulundurduğu sınırlara

47 Ofra Bengio, *Türkiye-İsrail: Hayalet İttifaktan Stratejik İşbirliğine*, (İstanbul: Erguvan Yayınevi, 2009), 59-109. "Çevre İttifakı" veya "Hayalet İttifakı" olarak bilinen anlaşma Türkiye ile İsrail arasında 1958 yılında imzalanan ve iki ülke arasında siyasi, askerî ve ekonomik iş birliğinin geliştirilmesini öngören bir belgedir.

48 Haluk Gerger, *ABD, Ortadoğu, Türkiye*, (İstanbul: Yordam Kitap, 2012), 269-271.

çekilmesini isteyen Arap ülkelerini desteklemiştir. Bu destek Türkiye'nin Arap ülkeleri nezdindeki imajına olumlu bir katkı yapmıştır.⁴⁹ BM nezdinde Arapları destekleyen Türkiye aynı zamanda ABD'nin İsrail'e yardım etmesine engel olabilmek için Türkiye'deki Amerikan üslerini Araplar aleyhine kullandırmayacağını ilan etmiş, Arap ülkelere gıda ve giyecek yardımında bulunmuş ve uluslararası alanda Arap ülkelerini desteklemeye devam etmiştir.⁵⁰

Savaşın ardından Arap yanlısı politikasını sürdüren AP hükümeti Arap-İsrail çatışmasını görüşmek ve sonraki dönemin Ortadoğu politikasını belirlemek amacıyla Ortadoğu ülkelerinde görev yapan büyükelçileri 20-24 Ekim 1967 tarihleri arasında Ankara'da toplamış ve Arap ülkelere desteğini yinelemiştir. Aynı zamanda ABD'nin, Türkiye'deki üslerini kullanarak İsrail'e destek olma taleplerini geri çevirmiştir.⁵¹ Altı Gün Savaşı'nın ardından bir süreliğine durgunluk sürecine giren Arap-İsrail çatışması, 1973 yılında yaşanan Yom Kippur Savaşı'yla yeniden canlanmıştır. Naim Talu başbakanlığındaki AP-CGP-MGP koalisyon hükümeti bu savaşta yine Araplarla birlikte hareket etmiş ve ABD'nin İsrail'e yardım etmek amacıyla Türkiye'deki üslerini kullanmasına izin vermemiştir. Buna ek olarak, Arap ülkelere yardım taşıyan Sovyet uçaklarının Türkiye hava sahasını kullanmasına da izin vermiştir. Arap ülkeleri de savaşta verilen bu destek karşılığında OPEC (Organization of Petroleum Exporting Countries – Petrol İhraç Eden Ülkeler Birliği) krizinden sonra koydukları petrol ihracı kısıtlamalarından Türkiye'nin muaf tutulacağını açıklamışlardır.⁵² Arap-İsrail anlaşmazlığı ve savaşları sırasında Türk hükümetlerinin uyguladığı politikalar senato görüşmelerinde ele alınmış ve ana hatlarıyla bu politikalar senato üyeleri tarafından desteklenmiştir.

1968 yılında yapılan görüşmelerde CHP adına söz alan Nüvit Yetkin konuşmasında Ortadoğu'da meydana gelen krizlere ve Arap-İsrail Savaşı'na değindikten sonra Türkiye'nin bu savaşta taraf tutmaması ve büyük devletler arasındaki bir ihtilafa da taraf olmaması gerektiğini belirtmiştir. Ortadoğu'da yaşanan krizlerin büyük güçlerin mücadelesi olduğunu ifade eden Yetkin, Türkiye'nin NATO'dan çıkması yönündeki kamuoyu baskısına rağmen NATO'da kalmasını ve Sovyetler Birliği ile de iyi ilişkiler kurmasını tavsiye

49 Türkmen, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoğu Politikası*, 16; Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğusu'na Karşı Politikası 1945-1970*, (Ankara: Barış Kitap, 1972), 163-167.

50 Bayram Sinkaya, "Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi", *Adam Akademi* 11, 1 (2011): 85; William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, (İstanbul: Mozaik Yayınları, 2003), 177.

51 Fırat ve Kürkçüoğlu, *Arap Devletleriyle İlişkiler*, 786-787; Çağrı Erhan ve Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler", *Türk Dış Politikası c.1*, ed. Baskın Oran (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 796-798; Duran ve Karaca, *1950-1980 Döneminde Türkiye-Ortadoğu İlişkileri*, 130.

52 Yom Kippur Savaşı ile ilgili daha fazla bilgi için Gerger, *ABD, Ortadoğu, Türkiye*, 351-353; Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2017), 311-341.

etmiştir. CHP sözcüsü Türkiye'nin Arap devletleri ile olduğu kadar İsrail ile de ilişkilerini geliştirmesi gerektiğini ifade ederek bölgede her ülkeye emniyet veren bir politika güdülmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵³ Aynı görüşmelerde AP grubu adına konuşan Cemal Tarlan ise Arap-İsrail savaşında Türkiye'nin Arap devletleriyle birlikte hareket etmesini desteklediklerini ifade ederek bu politikanın barışa hizmet ettiğini ve diğer devletler tarafından da prensip olarak kabul edildiğini öne sürmüştür.⁵⁴

Arap-İsrail anlaşmazlığı ve Türkiye'nin bu anlaşmazlığa dönük politikası 1969 yılında yapılan görüşmelerde de gündeme gelmiştir. CHP adına konuşan Hıfzı Oğuz Bekata Arap-İsrail anlaşmazlığının bölgesel bir sorun olmaktan çıkıp ABD ile Sovyetler Birliği arasında bir güç mücadelesine dönüştüğünü belirtmiştir. Bekata ayrıca Türkiye'nin tutumunun "barış isteyen, ihtilâfların barış içinde hallini arzulayan, iyi niyetli, tarafsız bir devlet olduğu kanaatini taraflara veren" bir tutum olması ve Türkiye'nin olaylara karışmaması gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁵ Aynı görüşmelerde GP adına söz alan Fehmi Alpaslan da hükümetin politikasını desteklemiş ve anlaşmazlığın bölgesel olmaktan çıkıp büyük devletlerin mücadelesi haline geldiğini vurgulamıştır.⁵⁶

Arap-İsrail anlaşmazlığı ilerleyen yıllarda da bütçe tartışmalarının önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. 1970 yılında yapılan görüşmelerde CHP adına konuşan Hıfzı Oğuz Bekata Arap-İsrail anlaşmazlığının dinamiklerini analiz ettiği konuşmasında bir yıl önceki konuşmasında olduğu gibi Türkiye'nin ağır başlı ve tarafsız bir politika gütmesini tavsiye etmiştir. Türkiye'nin haklı olduğu yerlerde Arapları destekleyebileceğini belirterek yaranma siyasetinin ise onur kırıcı bir davranış olacağını belirtmiştir. CHP adına söz alan bir diğer senato üyesi Salih Tanyeri de Bekata'nın tarafsızlık çağrısını yinelemiş ve AP hükümetinin politikasını sert bir şekilde eleştirmiştir.⁵⁷ Aynı görüşmelerde hükümetteki AP adına söz alan Celal Ertuğ hükümetin Arap yanlısı politikalarını desteklediklerini ifade etmiştir.⁵⁸ Cumhurbaşkanı kontenjanı senatörü Kasım Gülek de Arap-İsrail anlaşmazlığında Türkiye'nin tarafsız olması gerektiğini ancak zorla toprak kazanan İsrail'e karşı olmanın da Araplarla birlikte hareket edildiği görüntüsü verdiğini belirterek Türkiye'nin bölgede her iki tarafla da görüşebilecek ve barışa katkı sunabilecek sayılı ülkelerden biri olduğunu vurgulamıştır.⁵⁹

1971 yılında yapılan görüşmelerde GP adına söz alan Sami Turan Ortadoğu'da yaşanan gelişmelerin ve Arap-İsrail anlaşmazlığının

53 CSTD, 45, 31, 8.2.1968, 991-993.

54 CSTD, 45, 31, 8.2.1968, 1005.

55 CSTD, 51, 29, 1.2.1969, 12.

56 CSTD, 51, 29, 1.2.1969, 24.

57 CSTD, 56-1, 37, 3.2.1970, 251; 348-350.

58 CSTD, 56-1, 37, 3.2.1970, 267.

59 CSTD, 56-1, 37, 3.2.1970, 269.

Türkiye'nin Akdeniz ve Ortadoğu'daki güvenliğini tehdit ettiğini belirterek Türk ordusunun güçlendirilmesinin acil bir ihtiyaç haline geldiğini ifade etmiştir.⁶⁰ MBK adına söz alan Ahmet Yıldız hem AP hükümetinin hem de CHP muhalefetine politikalarını eleştirerek Türkiye'nin bölgede yaşanan olaylar karşısında ne taraf olabileceğini ne de tarafsız kalabileceğini belirtmiştir. Yıldız konuşmasında bölgedeki emperyalist politikalara dikkat çekmiş ve Türkiye'nin bölge politikalarında dikkatli davranması gerektiğini ifade etmiştir. Yıldız'a göre AP hükümetinin Ortadoğu politikasının tek doğru yanı İran ve Pakistan ile ilişkileri geliştirmektir.⁶¹ Aynı görüşmelerde AP adına söz alan Sabahattin Orhon ise hükümetin anlaşmazlık hakkındaki açıklamalarını ve uyguladığı politikaları desteklemiştir. Orhon konuşmasında bu politikaların özellikle Arap devletleri nezdinde Türkiye'ye yarar sağladığını öne sürmüştür.⁶² Cumhurbaşkanı kontenjanı senatörü Kasım Gülek de CHP'nin tavrına benzer şekilde Türkiye'nin tarafsız kalmasının Türkiye'nin ulusal çıkarlarına en uygun yol olduğunu belirtmiştir.⁶³

1972 yılı bütçe görüşmeleri sırasında Türkiye 12 Mart 1971 muhtırası sonrasında istifa eden Demirel hükümetinin yerine kurulan Nihat Erim hükümeti tarafından yönetilmektedir. Bu görüşmelerde MGP adına söz alan Sami Turan Arap-İsrail anlaşmazlığının kısa vadede sonuca ulaşamayacağı beklentisini dile getirmiş ve AP hükümetinin izlediği Arap yanlısı politikayı desteklediklerini ifade etmiştir.⁶⁴ Aynı görüşmelerde CHP adına konuşan Hıfzı Oğuz Bekata Arap-İsrail anlaşmazlığında İsrail'in Altı Gün Savaşı ile kazandığı toprakları ilhak etmek istediğini ve ABD'nin İsrail'e savaş uçağı vermeyi kararlaştırması üzerine İsrail'in durumunun daha da sertleştiğini belirtmiştir. CHP sözcüsü konuşmasının devamında bu anlaşmazlıktan özellikle Suriye ve Mısır'a yardım vasıtasıyla Akdeniz'e donanma gönderen ve üsler elde eden Sovyetler Birliği'nin çıkar sağladığını öte yandan Arapların savaş istemediğini öne sürmüştür. Türkiye'nin politikasına da değinen Bekata bölgede yaşanan anlaşmazlıklardan taraf olunmamasını, Sovyetler Birliği ile bir çatışmaya girmekten kaçınılmasını ve Montreux Anlaşması'na bağlı kalmaya dikkat edilmesini tavsiye etmiştir.⁶⁵ AP grubu adına söz alan Erdoğan Adalı da Türkiye'nin bölgede yapıcı ve basiretli bir politika izlediğini belirterek bu politikaların kalıcı barışa hizmet ettiğini öne sürmüştür.⁶⁶ MBK adına söz alan Ahmet Yıldız bir kez daha emperyalizme vurgu yapmış ve hükümetin politikasına destek vererek Türkiye'yi iradesi dışında oldubittiler karşısında bırakacak durumlara dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁷

60 CSTD, 63-1, 36, 3.2.1971, 354.

61 CSTD, 63-1, 36, 3.2.1971, 359.

62 CSTD, 63-1, 36, 3.2.1971, 365.

63 CSTD, 63-1, 36, 3.2.1971, 373.

64 CSTD, 3, 32, 8.2.1972, 122.

65 CSTD, 3, 32, 8.2.1972, 126-127.

66 CSTD, 3, 32, 8.2.1972, 133.

67 CSTD, 3, 32, 8.2.1972, 142.

1973 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde Türkiye Melen başbakanlığındaki AP-CHP-MGP koalisyonu tarafından yönetilmektedir. Görüşmelerde söz alan CHP sözcüsü Hıfzı Oğuz Bekata Arap-İsrail anlaşmazlığındaki son gelişmeleri analiz ettikten sonra Türkiye'nin bölgede dikkatli bir politika izlemesi gerektiğini ve etkili bir politika yürütecek güce sahip olduğunu belirtmiştir.⁶⁸ MGP adına konuşan Sami Turan da CENTO ve RCD gibi ittifakların önemine vurgu yaparak Arap-İsrail ittifakının çözümünün önündeki engellere, özellikle Sovyetler Birliği'nin Irak ve Suriye ile gelişen ilişkilerine, dikkat çekmiş ve Arap-İsrail anlaşmazlığının dünya barışına zarar verebilecek bir potansiyele sahip olduğunu öne sürmüştür.⁶⁹ Aynı görüşmelerde MBK adına konuşan Ahmet Yıldız Türkiye'nin Ortadoğu'da çok etkin bir rol oynayacak potansiyele sahip olduğunu ve bunun tarihsel ve kültürel kökenlerinin bulunduğunu ifade ederek bir kez daha emperyalizm tehdidine dikkat çekmiştir. MBK sözcüsü Türkiye'nin İsrail karşıtı ve Arap ülkelerinden yana olan politikasını desteklediklerini beyan etmiş ve geçmişte emperyalizmin sözcülüğünü yapanların mirasının Türk dış politikasından temizlendiğine şahit olduklarını ifade etmiştir.⁷⁰ AP adına konuşan Erdoğan Adalı da AP hükümetinin politikasına benzer olan politikaları diğer bir deyişle Türkiye'nin İsrail'in haksız toprak kazançlarının karşısında olan ve bu konuda Arapları destekleyen politikalarını desteklediklerini ifade etmiştir.⁷¹ Bir başka AP senatörü Hüsnü Dikeçligil de Türkiye'nin Ortadoğu politikasının ve emperyalist güçlerin bölgedeki amaçlarının tarihsel bir özetini yaptığı konuşmasında Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler konusunda Türkiye'nin tarihsel ve önemli bir görevi olduğunu ifade etmiştir.⁷²

1974 yılında yapılan bütçe görüşmeleri sırasında Türkiye Ecevit başbakanlığındaki CHP-MSP koalisyonu tarafından yönetilmektedir. Görüşmeler sırasında AP grubu adına söz alan Kamran İnan Ortadoğu 1973 yılında yaşanan Yom Kippur Savaşı'nın ardından bölgede hassasiyetin devam ettiğini ve Türkiye'nin yaşanan bu gelişmeler karşısında dikkatli hareket etmesi gerektiğini ifade etmiştir. İnan konuşmasında petrol konusuna da değinerek sonraki dönemde petrolün önemli bir belirleyici olacağına dikkat çekmiştir.⁷³ CHP adına söz alan Hıfzı Oğuz Bekata Ortadoğu'da yaşanan gelişmelerin, büyük devletlerin bölgedeki çıkarlarının ve bölge ülkeleriyle ilişkilerinin bir değerlendirmesini yaptığı konuşmasında Ortadoğu'ya kolay kolay barışın gelmeyeceğini belirtmiştir. Bekata konuşmasını AP sözcüsü İnan'a benzer şekilde petrolün önemine ve siyasi gelişmelerdeki etkisine dikkat çekerek tamamlamıştır.⁷⁴

68 CSTD, 9, 28, 6.2.1973, 181.

69 CSTD, 9, 28, 6.2.1973, 183.

70 CSTD, 9, 28, 6.2.1973, 189-190.

71 CSTD, 9, 28, 6.2.1973, 195-196.

72 CSTD, 9, 28, 6.2.1973, 201.

73 CSTD, 15, 59, 9.5.1974, 292, 372.

74 CSTD, 15, 59, 9.5.1974, 305, 350.

1976-1977 yıllarında Türkiye Demirel başbakanlığında kurulmuş olan I. MC Hükümeti tarafından yönetilmektedir. 1976 yılında yapılan görüşmelerde MBK grubu adına söz alan Selahattin Özgür 1973 Arap-İsrail savaşı sonrasında bölgenin kısmi bir ateşkes halinde bulunduğunu ancak Lübnan'da yaşanan Hristiyan-Müslüman çatışmasının önemli bir sorun olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca petrolün bölge ve dünya gelişmelerinde oynadığı role dikkat çekerek Türkiye'nin petrol zengini ülkelerle ekonomik ve teknik konularda ilişkilerini geliştirmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁵ Aynı görüşmelerde muhalefette bulunan CHP adına söz alan Salih Tanyeri bölgede yaşanan krizlerin etkisinin devam ettiğini belirtmiş MC hükümetinin dış politikasının açıklıktan yoksun ve güven uyandırmayan bir politika olduğunu ifade ederek hükümeti eleştirmiştir. Tanyeri'nin bu eleştirisinin en önemli nedeni Türkiye'nin İsrail'in BM'den çıkarılmasına yönelik İKÖ kararını önce imzaladığı ardından da geri çekildiğine dair iddialar karşısında Dışişleri Bakanlığı'nın bir açıklamada bulunmamasıdır.⁷⁶

1977 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde MBK grubu adına söz alan Sami Küçük Lübnan'da yaşanan çatışmalara ve bu çatışmalara FKÖ'nün katılması sonrasında yaşanan gelişmelere dikkat çekmiştir. Arap-İsrail anlaşması sonrasında da bölgeye barış ve huzurun tam olarak yerleşmediğini belirten Küçük bölgede ortaya çıkan yeni sorunun Filistinli göçmenler olduğunu belirtmiştir. Hükümetin özellikle Lübnan olayları karşısındaki tutumuna da değinen MBK sözcüsü bu sükûnetli ve müdahaleden uzak politikayı desteklediklerini ifade etmiştir.⁷⁷ Görüşmelerde AP adına söz alan Kamran İnan İsrail-Arap anlaşmazlığının sakinleştiği bir dönemde Lübnan'da ortaya çıkan çatışmaların üzücü olduğunu ifade etmiştir. Lübnan'ın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunmasının önemli olduğunu belirten AP sözcüsü Suriye'nin Lübnan'ın iç işlerine karışmasından ise rahatsızlık duyduklarını vurgulamıştır.⁷⁸

Türkiye 1978-1979 yıllarında Ecevit'in başbakanlığındaki CHP-CGP-DP koalisyonu tarafından yönetilmektedir. 1978 yılında yapılan senato görüşmelerinde MBK adına söz alan Selahattin Özgür de bölgedeki en önemli sorunun Arap-İsrail sorunu olduğunu belirtmiş ve bölgeye barış ve huzurun gelmesi için erken olduğunu ifade etmiştir. Özgür'e göre bölgede sorunun çözümü bağımsız ve egemen bir Filistin devletinin kurulması ve İsrail'in bölgede işgal ettiği topraklardan çekilmesidir.⁷⁹ Görüşmelerde AP adına söz alan Hayrettin Erkmek bir önceki yıl bölgede yaşanan gelişmelere değindiği konuşmasında beklentilerinin Arap-İsrail anlaşmazlığının tüm tarafları tatmin edecek bir çözüme kavuşturulması ve bölgede kalıcı barışın sağlanması

75 CSTD, 26, 37, 9.2.1976, 398.

76 CSTD, 26, 37, 9.2.1976, 377-378.

77 CSTD, 16, 31, 6.2.1977, 579-580.

78 CSTD, 16, 31, 6.2.1977, 591.

79 CSTD, 36, 30, 12.2.1978, 299-300.

olduğunu belirtmiştir. Bölgedeki silahlanma yarışına da dikkat çeken Erkmen Türkiye'nin bu konuda dikkatli olması uyarısında bulunmuştur.⁸⁰

1979 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde muhalefetteki AP adına söz alan Kamran İnan Ortadoğu'daki Arap-İsrail anlaşmazlığının 1978 yılında imzalanan Camp David anlaşmasına rağmen ciddiyetini koruduğunu ve Lübnan'da yaşanan çatışmaların öneminin arttığını belirttiği konuşmasında bu gelişmelerin hükümet tarafından yeterince takip edildiğini ve değerlendirildiğini düşünmediklerini ifade etmiştir.⁸¹ Aynı görüşmelerde CHP adına konuşan Uğur Alacakaptan ise Türkiye'nin Ortadoğu'daki sorunlardan etkilenmeye ihtimali olmadığını ve Camp David anlaşması ile Arap-İsrail sorununun çözümüne dair yaratılan iyimser havanın kalıcı olmadığını belirttiği konuşmasını Filistin sorunu çözümlenmeden Arap-İsrail sorununun çözülemeyeceğine dair tespitiyle sona erdirmiştir.⁸²

Demirel başbakanlığındaki azınlık hükümeti tarafından yönetilen Türkiye'de 1980 yılında yapılan senato görüşmelerinde AP adına konuşan Oral Karaosmanoğlu bölgede yaşanan Arap-İsrail anlaşmazlığı ve Afganistan'ın işgali gibi gelişmelerin değerlendirmesini yaptığı konuşmasında AP hükümetinin FKÖ'ye verdiği desteğin arkasında olduklarını ve İsrail'imn işgal ettiği topraklardan çekilmesi gerektiği tezini desteklediklerini belirtmiştir. AP'nin bölge politikasının çok taraflı ve Batı ile uyumlu olduğunu öne süren AP sözcüsü hükümetin politikalarının asgari müştereklerde buluşarak dahi olsa desteklenmesinin bir milli çıkarların bir gereği olduğunu vurgulamıştır.⁸³ Yine aynı görüşmelerde CHP adına söz alan Neşet Akmandor Mısır-İsrail yakınlaşmasının başarısının ve Arap-İsrail sorununun bu yakınlaşma çerçevesinde çözümlenmesinin zor olduğunu belirtmiştir. Bu yakınlaşmaya yeni ortaklar arandığını öne süren CHP sözcüsü özellikle Bağdat Paketi deneyiminden sonra Türkiye'nin bu tür bir oluşumdan uzak durmasını tavsiye etmiştir.⁸⁴

Özetlemek gerekirse, Türkiye'nin Arap-İsrail savaşları sırasındaki Arap yanlısı tutumu senato üyelerinin çoğunluğu tarafından desteklenmiş fakat özellikle CHP'li üyeler bu savaşlarda ve Arap-İsrail anlaşmazlığında Türkiye'nin taraf tutmaması ve İsrail ile de ilişkilerini sürdürmesi gerektiğini yaptıkları konuşmalarda yinelemişlerdir. AP'li üyeler ise Türkiye'nin İsrail'in savaş zoruyla toprak kazanması politikasının karşısında olduklarını ve bu politikanın tarafsızlık politikası olduğunu öne sürmüşlerdir. Fakat bu savaşlar karşısında Türkiye'nin uyguladığı politikalar tarafsız değil Arap yanlısı politikalar olmuştur.

80 CSTD, 36, 30, 12.2.1978, 304.

81 CSTD, 41, 37, 7.2.1979, 569.

82 CSTD, 41, 37, 7.2.1979, 592.

83 CSTD, 46, 35, 10.2.1980, 228-229.

84 CSTD, 46, 35, 10.2.1980, 240.

Sonuç

Cumhuriyet Senatosu, 27 Mayıs darbesinin ardından kabul edilen 1961 Anayasası ile Türk siyasal hayatına ve devlet yapısına yerleştirilen önemli kurumlardan biridir. Senato ile birlikte çift meclisli bir parlamenter sisteme geçilmiştir. Senatonun kurulmasındaki amaç temsilciler meclisi tarafından verilen kararların ve çıkarılan yasaların daha iyi bir hale getirilmesi ve halkın yararına politikalar üretilmesi gibi görünse de asıl amacın DP döneminde meclis çoğunluğundan kaynaklanan güç aşımına engel olmak olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle 1950'li yıllara bir tepki olarak yazıldığı düşünülen 1961 Anayasası Senato ve benzeri kurumlar eliyle gücü sınırlandırmaya çalışmıştır. Bu durumun özellikle senatoda MBK üyelerinin ve eski cumhurbaşkanlarının tabii üye olması ve cumhurbaşkanına senatör seçimi için kontenjan ayrılması düşünüldüğünde demokratik siyaset üzerinde bir vesayet düzeni yarattığı söylenebilir. Tüm bunlara rağmen Türkiye'de yaşanan gelişmeler senato tartışmalarında kendine yer bulmuş ve farklı kesimlerden gelen üyelerden oluşan senatoda canlı tartışmalar yaşanmıştır.

Bu dönemde Türk dış politikasında yaşanan gelişmeler de bu kapsama dâhildir. 1960 ve 1980 yılları arasında Türk dış politikasının en baskın gelişmeleri Türk-Amerikan İlişkileri, Kıbrıs Sorunu ve Ortak Pazar'a üyeliktir. Bu nedenle, özellikle senatodaki her grubun dış politika hakkındaki görüşlerini en kapsamlı biçimde ifade edebildiği bütçe görüşmelerinde dış politikada yaşanan gelişmeler kapsamlı bir biçimde ele alınmış ve farklı görüşler ortaya konulmuştur. Ortadoğu özelinde bakıldığında bölge ülkeleriyle yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler de senato tartışmalarının önemli gündem maddelerini oluşturmuştur. Bunun ana nedeni, Ortadoğu'nun karışıklıklarla dolu olduğu bu dönemde Türkiye'nin özellikle 1964 Johnson Mektubu'nu takip eden süreçte ABD ile ilişkilerini gözden geçirmesi ve Türk hükümetlerinin Ortadoğu ülkeleriyle siyasi ilişkilere daha çok önem vermesidir.

Bu dönemde Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle siyasi ilişkilerinde öne çıkan gelişmeler; bölge ülkeleriyle diplomatik ilişkilerin geliştirilmeye çalışılması ve karşılıklı ziyaretler, Türkiye'nin CENTO üyeliği, İKÖ ve FKÖ ile ilişkiler ve Arap-İsrail Savaşları karşısında Türkiye'nin uyguladığı politikalarıdır. Özellikle 1960'ların ikinci yarısından itibaren ve Arap-İsrail Savaşları sırasında Türkiye'nin daha Arap-Müslüman devletler yanlısı politikalar uyguladığı bir gerçektir. Bu bağlamda özellikle AP hükümetleri döneminde bölge ülkeleriyle diplomatik ilişkiler geliştirilmeye çalışılmış ve senatoda yapılan tartışmalarda yöntem üzerine yapılan eleştiriler haricinde bu politikalar ana hatlarıyla desteklenmiştir. Yine senatoda yapılan tartışmalarda Türkiye'nin CENTO üyeliğinin ve İKÖ ve FKÖ gibi örgütlerle ilişkilerinin

de tartışıldığı ve uygulanan politikaların genel kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Arap-İsrail Savaşları karşısında Türkiye'nin Arap devletlerini destekleyen tavrı da CHP haricindeki partiler tarafından genel olarak desteklenmiştir.

Özet olarak, iki darbe arası dönemde Türkiye'nin uyguladığı Ortadoğu politikaları senato tarafından ana hatlarıyla desteklenmiştir ancak bu durum senato içinde muhalefetin ve eleştirilerin bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Senatonun özellikle MBK grubuna mensup üyeler ve gelişmelerin yaşandığı dönemin muhalefet partilerine mensup senatörler, hükümetleri özellikle yöntem bazında yer yer ağır bir şekilde eleştirmişlerdir. Yine de siyasal ve ideolojik kutuplaşmanın bu kadar yoğun olduğu bir dönemde bu kutuplaşmanın Ortadoğu politikaları tartışmalarına yansımadağı söylenebilir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD) 2, 31, 5.2.1962.

CSTD 9, 37, 2.2.1963.

CSTD 18, 37, 4.2.1964.

CSTD 24, 36, 1.2.1965.

CSTD 33, 44, 7.2.1966.

CSTD 38, 26, 1.2.1967.

CSTD 45, 31, 8.2.1968.

CSTD 51, 29, 1.2.1969.

CSTD 56-1, 37, 3.2.1970.

CSTD 63-1, 36, 3.2.1971.

CSTD 3, 32, 8.2.1972.

CSTD 9, 28, 6.2.1973.

CSTD 15, 59, 9.5.1974.

CSTD 19, 29, 8.2.1975.

CSTD 26, 37, 9.2.1976.

CSTD 16, 31, 6.2.1977.

CSTD 36, 30, 12.2.1978.

CSTD 41, 37, 7.2.1979.

CSTD 46, 35, 10.2.1980.

II. Kitaplar

- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2022.
- Armaoğlu, Fahir, *Türk-Amerikan İlişkileri 1919-1997*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2022.
- Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2017.
- Aydın, Suavi ve Taşkın Yüksel. *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Bengio, Ofra, *Türkiye-İsrail: Hayalet İttifaktan Stratejik İşbirliğine*. İstanbul: Erguvan Yayınevi, 2009.
- Erhan, Çağrı ve Kürkçüoğlu, Ömer. "Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler." *Türk Dış Politikası c.1*. Editör Baskın Oran, 796-801. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Fırat, Melek ve Kürkçüoğlu, Ömer. "Arap Devletleriyle İlişkiler." *Türk Dış Politikası c.1*. Editör Baskın Oran, 784-796. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Gerger, Haluk, *ABD, Ortadoğu, Türkiye*. İstanbul: Yordam Kitap, 2012.
- Hale, William, *Türk Dış Politikası 1774-2000*. İstanbul: Mozaik Yayınları, 2003.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Türkiye'nin Arap Ortadoğusu'na Karşı Politikası 1945-1970*. Ankara: Barış Kitap, 1972.
- Papuççular, Hazal, *Cumhuriyet'in Dış Politikası: Olaylar, Aktörler, Kurumlar 1923-2023*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.
- Sander, Oral, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*. Ankara: İmge Kitabevi, 2016.
- Sander, Oral, *Türkiye'nin Dış Politikası*. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Türkmen, İlter, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoğu Politikası*. İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2010.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.

III. Makaleler

- Ahmad, Syed Salahuddin, “Regional Cooperation for Development.” *Pakistan Horizon* 22, 2 (1969): 22-28.
- Duran, Hasan ve Karaca, Ahmet, “1950-1980 Döneminde Türkiye-Ortadoğu İlişkileri.” *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari İlimler Dergisi* 14, 1 (2013): 121-136.
- Hale, William ve Bharier, Julian, “CENTO, R.C.D and the Northern Tier.” *Middle Eastern Studies* 8, 2 (1972): 217-226.
- Özgişi, Tunca, “Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosunun Yeri.” *Türkiyat Mecmuası* 21 (Güz 2011): 291-323.
- Sinkaya, Bayram, “Geçmişten Günümüze Türkiye’nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi.” *Adam Akademi* 11, 1 (2011): 79-100.
- Yeşilbursa, Behçet Kemal, “CENTO: The Forgotten Alliance in the Middle East (1959-1979).” *Middle Eastern Studies* 56, 6 (2020): 854-877.
- Yeşilbursa, Behçet Kemal, “The Formation of RCD: Regional Cooperation for Development.” *Middle Eastern Studies* 45, 4 (2009): 637-660.

Extended Abstract

After the military intervention on 27 May 1960, the National Unity Committee (NUC) governments ruled the country until 1961 elections and made several changes in the Turkish political, economic, social and military systems. One of the major developments in this period was the ratification of the 1961 constitution which created new institutions such as the National Security Council (NSC), the State Planning Organization (SPO) and the Republican Senate to check and balance the power of the government as well as to modify the laws and decisions made by the parliament. The Republican Senate became a critical institution in Turkish political system and the bureaucracy in the inter-coup period between 1960 and 1980. Senate elections were first held with the general elections after the military intervention in 1961 and repeated in 1964, 1966, 1968, 1973, 1975, 1977 ve 1979. The Senate had an eclectic structure bringing the elected and appointed members together. As the follower of Democrat Party (DP), Justice Party (JP) dominated Senate elections in this period except 1977, which was dominated by the Republican People's Party (RPP). In addition to JP and RPP, New Türkiye Party (NTP), Republican Peasants Nation Party (RPNP), (Nationalist Action Party (NAP) after 1969), Turkish Labor Party (TLP) and National Salvation Party (NSP) were the other critical actors in the Senate. Furthermore, senate members from the NUC made this institution a tool of military tutelage over civilian politics. Lastly, the President had the right to appoint members to the Senate in this period. Political, economic and social developments in the country as well as foreign policy were discussed by the members of the senate. Main topics in foreign policy debates in the Senate were Turkish-American relations and NATO, Cyprus Crisis and Türkiye's membership to the Common Market. In addition, Türkiye's Middle East policy was discussed in detail in the senate. The successive governments ruling the country sought to develop Türkiye's political relations with the Middle East countries in this period regardless of their ideologies. Political relations can be classified as the development of diplomatic relations and bilateral visits, Türkiye's membership to Central Treaty Organization (CENTO) and its relations with the members states, Türkiye's relations with the Islamic Conference Organization (ICO) and Palestine Liberation Organization (PLO) as well as Türkiye's stance in the Arab-Israeli Wars. In the inter-coup period, Türkiye tried to develop relations with the regional states and organizations and supported the Arab states in the Arab-Israeli Wars in 1967 and 1973 respectively. Interestingly, despite the political and ideological polarization between the left and the right particularly after the late 1960s, and the oscillation of power between JP and RPP as the major parties in Turkish political system, these political and ideological challenges did not have a serious impact on Türkiye's Middle East policy in these decades Despite some criticism to the tools and strategies, Türkiye's

Middle East policy was generally supported by the groups in the parliament. The approach to the Arab world coincided with the declining relations with the USA following the Cyprus Crisis and the Johnson Letter in 1964. Therefore, Türkiye tried to find some alternatives in foreign policy and questioned its US-centric policy since the early years of the Cold War. In other words, Turkish governments tried to compensate Türkiye's isolation in the international arena by developing relations with the Middle East countries. Diplomatic relations and visits outnumbered, and relations with the organizations such as CENTO, ICO and PLO developed. On the other hand, Türkiye acted with the Arab States in the Arab-Israeli Wars in 1967 and 1973 by preventing the use of Incirlik Base by the USA and sending support to the Arab states. Türkiye's pro-Arab stance during the Arab-Israeli Wars was generally supported by the groups in the Senate. Although the senate members from the RPP suggested neutrality between Israel and the Arabs and conducting relations with Israel, JP members did not support Israel's policy of expanding territories by force. They also claimed that anti-Israeli stance was the policy of neutrality. As a result, Türkiye supported the Arab states in these wars. The RPP's position can be explained by its non-involvement policy in the regional problems since the establishment of the Republic. On the contrary, the JP was mainly supported by the conservatives in the country who had religious sentiments. Shortly, Türkiye's Middle East policy in the inter-coup period was mainly supported by the members of the senate despite some opposition and criticism especially from the NUC members of the senate. All-in-all, despite political and ideological polarization in the country, Türkiye's Middle East policy was generally supported by the Senate.

Geliş Tarihi: 23 Mayıs 2024
Kabul Tarihi: 8 Ekim 2024

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal of Modern Turkish History Studies
XXIV/49 (2024 Güz/Autumn), ss. 933-955

DOI: 10.18244/ctad.1489133

Araştırma Makalesi / Research Article

İSMAİL CEM'İN DÜŞÜNCE DÜNYASINDA MUHTIRADAN DARBEYE TÜRK SİYASETİNİN ANATOMİSİ*

Yaşar ÖZKANDAŞ**

Öz

1940 doğumlu olan İsmail Cem 1959'da İstanbul Robert Koleji'nden ve 1963'te Lozan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. 1981'de Paris Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde siyaset sosyolojisi dalında lisansüstü eğitimi yapmıştır. Batılı okulların entelektüel ortamında şekillenen bir eğitim hayatına rağmen Türkiye ile ilgisini hiçbir zaman kesmemiştir. Gündelik siyasetin belirgin bir biçimde içinde olmuştur. Aynı zamanda Türkiye tarihi üzerine de odaklanmıştır. 1970'li yıllarda kaleme almış olduğu metinlerde Türkiye'nin tek parti Türkiye'si olmaktan çıktığını vurgulamıştır. Üretim biçiminde meydana gelen değişimle birlikte toplumsal yapının ilerici bir nitelik kazanarak sosyal demokrat bir iktidarın yolunu açacağını savunmuştur. CHP iktidarını solun güçlü bir toplumsal taban oluşturmasının somut bir tezahürü olarak görmüştür. Fakat Ecevit'in sosyal demokrat bir modeli uygulamada başarısız olması nedeniyle demokratik rejimin askeri bir darbeyle kesilme ihtimalinin her geçen gün arttığını savunmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Adalet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, Milliyetçi Cephe Hükümeti, Sosyal Demokrasi, Toplumsal Muhalefet.*

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
(e-posta: yozkandas@bingol.edu.tr) (Orcid: 0000-0003-2705-7026).

THE ANATOMY OF TURKISH POLITICS FROM MEMORANDUM TO COUP IN İSMAİL CEM'S WORLD OF THOUGHT

Abstract

Born in the year of 1940, İsmail Cem graduated from Robert College in Istanbul in 1959 and then, from the Faculty of Law at Lausanne University in 1963. In 1981, he completed his postgraduate studies in the Department of Political Sociology at the Faculty of the Paris Institute of Political Studies (Sciences Po). In spite of an educational life shaped by the intellectual environment of Western schools, he never lost interest in the Republic of Türkiye. He has been prominently involved in everyday politics. He also focussed on the history of Türkiye. In his texts written in the 1970s, he emphasised that Türkiye had ceased to be a one-political-party-ruled-nation. He argued that a change in the mode of production would give the social structure a progressive character and pave the way for a social democratic government. He considered the CHP (Republican People's Party) Government as a solid manifestation of the formation of a strong social base for the leftist movement. Nevertheless, he argued that because of Ecevit's failure to implement a social democratic model, the possibility of the democratic regime being interrupted by a military coup was increasing day by day.

Keywords: *Justice Party, Republican People's Party, Nationalist Front Governments, Social Democracy, Public Opposition.*

Giriş

Türk siyasal yaşamı 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen askeri darbeyle yeni bir boyut kazanmıştır. Yeni dönem tarihin tekrarını önlemeye odaklanmıştır. Tek partinin Meclis üzerinde kontrolsüz bir şekilde hâkimiyet kurmasına engel olmak için yeni bir anayasa ve seçim kanunu kabul edilmiştir. 1961 Anayasası, Senato ve Millet Meclisi olmak üzere iki yapıdan oluşan Meclis tarafından kabul edilen yasaların Anayasaya şekil ve usul bakımından uygunluğunu denetleyecek bir Anayasa Mahkemesi oluşturmuştur. Ayrıca demokratik ve liberal bir siyasal rejimle örtüşen özgürlükler ve haklar sağlamıştır. Türkiye'nin demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olduğunu belirtmiş ve yurttaşlarına siyasi ve ideolojik bir çerçeve içinde ifade hürriyeti tanımıştır. Cumhuriyet tarihinde ilk defa farklı ideolojilere konuşma, yazma ve düşünceyi yayma hakkı verilmiştir.¹

Demokrat Parti (DP) iktidarını bir hükümet darbesiyle deviren asker-sivil bürokratik çekirdek burjuva demokratik bir siyasal sistemin çerçevesini çizen yeni bir anayasa yapmanın da ötesine geçmiştir. Modern kapitalizme özgü sınıfların etkin olduğu bir toplumsal yapının kapısını aralamıştır. Türk ekonomisini ve toplum yapısını ciddi anlamda dönüştürecek bir süreci başlatmıştır. İzlemiş olduğu sanayi burjuvazisinin öncülük edeceği ithal ikamesine dayalı kalkınma stratejisinin bir sonucu olarak güçlenen bir işçi sınıfı ortaya çıkarmıştır. Bu süreç ivmelenen bir dinamizmle büyük çelişkiler yaratarak başta işçiler olmak üzere farklı toplumsal grupları emek eksenli bir mücadelenin aktif öznesi haline getirmiştir.² Toplumun farklı kesimleri 1961 Anayasası'nın sağlamış olduğu imkanlarla ekonomik ve sendikal haklarını elde etmek, korumak ve geliştirmek amacıyla çeşitli toplantılar ve grevlerle hem toplumsal hayatın her alanında etkin hem de yönetimde söz ve karar sahibi olabileceklerini göstermişlerdir. İşçiler 15 – 16 Haziran 1970 tarihindeki eylemleriyle siyasi ve sosyo- ekonomik yapıyı emekçi kesimler lehine nasıl etkileyebileceklerini ortaya koymuşlardır.³ Bu emek eksenli toplumsal hareketlenme gerek siyasal iktidarı gerekse de ekonomik güç merkezlerini rahatsız etmiştir. Bu süreç gittikçe artan siyasal şiddet gerekçe gösterilerek önce 12 Mart 1971 Muhtırası'yla sonra da 12 Eylül 1980 Darbesi'yle durdurulmaya çalışılmıştır.

- 1 Feroz Ahmad, "Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Siyasal Gelişmeleri" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 7:1996.
- 2 Gökhan Atılğan "Sanayi Kapitalizminin Şafağında", *Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu (İstanbul: Yordam Yayınları, 2019), 501-524.
- 3 Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih (1960-1980)" *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yay Yön. Sina Akşin (İstanbul: Cem Yayınları, 2008), 259-260.

Bu yazı Türkiye tarihinin en çalkantılı dönemlerinden biri olan 12 Mart 1971 Muhtırası'ndan 12 Eylül 1980 Darbesi'ne uzanan 10 yıllık tarihsel bir süreci, önemli bir gazeteci, araştırmacı, siyaset adamı ve diplomat olan İsmail Cem'in düşünceleri doğrultusunda değerlendirmeyi amaçlamıştır. 1940 doğumlu olan İsmail Cem, İstanbul Robert Kolejden ve sonra da Lozan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. Çeşitli gazetelerde görev alan Cem, 1974 yılında Bülent Ecevit hükümeti döneminde TRT Genel Müdürlüğü yapmıştır. Genel karakteristiğini siyasi ve sosyo- ekonomik krizlerin belirlediği 1970'lı yıllar üzerine özgün yanları öne çıkan aydınlatıcı saptamalarda bulunmuştur. 1987, 1991 ve 1995 yıllarında milletvekili seçilmiş ve siyasi yaşamı boyunca sosyal demokrat bir duruş sergilemiştir. ANASOL-D hükümeti döneminde Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Cem, bir yandan Türk- Yunan ilişkilerini geliştirmeye çalışırken diğer yandan da Türkiye'nin AB üyeliği konusunda önemli girişimlerde bulunmuştur.⁴

1. 1970'lerin Başında Türkiye: Yükselen Toplumsal Hareketlerden Askeri Muhtıraya

Türkiye 1960'ların sonuna artan siyasi gerilimler, sosyo-ekonomik değişimler ve bölgesinde meydana gelen ciddi gelişmelerin eşliğinde girmiştir. Bu ortam içinde gerçekleşen 12 Ekim 1969 genel seçimlerine katılım oldukça düşük bir oranda kalmış ve Adalet Partisi (AP) 256 milletvekilliği kazanarak iktidarını korumuştur. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 143 milletvekili çıkararak bir defa daha ana muhalefet görevini üstlenmiş. Geriye kalan milletvekillikleri ise diğer partilere dağılmıştır.⁵ Seçim sonuçları siyasal çözülmeyi ve sosyo-ekonomik bunalımını durduramamıştır. AP'nin yeniden tek başına iktidar olmasına rağmen kısa bir süre sonra hükümetin izlemiş olduğu iktisat politikası nedeniyle Başbakan Süleyman Demirel'e karşı parti içinde başlayan hoşnutsuzluk gelenekçi seçmenin AP ile arasına mesafe koymasıyla ve Aralık 1970'te Demokratik Parti'nin (DP) kurulmasıyla sonuçlanmıştır.⁶ Bu gelişmelerden cesaret alan Necmettin Erbakan'ın 1970'yılının ocak ayında kurduğu Milli Nizam Partisi (MNP) ile Alparslan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) kapitalizme ve komünizme karşı olduğu iddia edilen bir program temelinde sağ orta- alt sınıfların oylarına yönelmiştir.⁷ CHP, Temmuz 1970' de yapılan 20. Kurultayında Genel Sekreter Ecevit'in kesin zafer kazanmasıyla daha sola kaymaya başlamıştır.⁸ Seçimlerin dikkat çeken bir başka sonucu ise Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP)

4 İsmail Cem ile yapılmış kapsamlı bir söyleşi için bkz: Can Dündar, *Ben Böyle Veda Etmeliyim İsmail Cem Anlatıyor*, (İstanbul: Can Yayınları, 2015).

5 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960- 12 Eylül 1980)*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2019), 188.

6 Tevfik Çavdar, "Adalet Partisi" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 8:2093, 2094.

7 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009), 172.

8 Hakkı Uyar, *İki Darbe Arasında CHP 1960-1971*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2017), 355-371.

yalnızca iki milletvekili çıkarabilmiş olmasıdır. Bu durum sol açısından rejim içi bir mücadelenin yanlış olduğu algısını güçlendirmiş ve parlamento dışı muhalefet kavramını yaygınlaştırarak demokrasi dışı eğilimleri daha da tetiklemiştir.⁹ Türk siyasal hayatının sergilemiş olduğu bu parçalanmışlık hali, iktisadi bunalımın da derinleşmesi ve bunlara ek olarak demokratik eksende başlayan toplumsal protesto hareketlerine öğrenciler arasındaki silahlı çatışmalarında eklenmesiyle birlikte¹⁰ Türk Silahlı Kuvvetleri adına 12 Mart 1971 tarihinde verilen ültimatoma niteliğinde bir muhtırayla Demirel Hükümeti'nin istifası sağlanmıştır.¹¹

İsmail Cem söz konusu dönemi değerlendirirken sınıf eksenli bir yaklaşımdan hareket etmiştir. 1960'lı yılların sonlarına doğru kaleme almış olduğu metinlerinde Marksist bir bakış açısı hâkimdir. Toplumsal yapının sosyalist bir partiyi demokratik yollarla iktidara getirebilecek ölçüde farklılaştığını savunan TİP'in değerlendirmeleriyle örtüşen bir yaklaşım içindedir. Cem'e göre 60'lar siyasi ve sosyo-ekonomik açıdan yeni bir ülke profili yaratmıştır. Dönemin gelişmeleri sanayi ve ticaret burjuvazisi arasındaki çelişmeyi en üst noktaya taşımıştır. Aynı zamanda da emek kesim geleneksel çerçevesini kırarak iktisadi, sosyal ve siyasi alanda etkin olmaya başlamıştır. Hem üretim güçlerinin modernleşmesiyle hem de 1961 Anayasası'nın sağladığı demokratik haklarla bilinçlenen kitleler grev ve gösteri yürüyüşleri gibi enstrümanalar vasıtasıyla ekonomik ve toplumsal yapıyı kendi çıkarları doğrultusunda değiştirmek üzere harekete geçmiştir.¹²

Cem sosyal ve siyasi alanda ilerici denilebilecek bu atılımları demokratikleşme adına önemli görmekle birlikte temel hak ve özgürlükleri sınırlayacak ordu güdümlü bir yönetimin kurulma ihtimalini de sürekli gündeme getirmiştir. İşçi sınıfının öncülüğünde farklı toplumsal kesimlerin etkin olacağı siyasi ve sosyo-ekonomik bir parametrenin ortaya çıkmasından tedirgin olması kaçınılmaz olan ekonomik iktidarın anti demokratik bir yönetim arayışına yönelebileceği uyarısını yapmıştır.¹³ 15-16 Haziran 1970'te gerçekleşen kitlesel eylemlerden hareketle bir devrim sürecine girildiğini düşünen sosyalist akımlara¹⁴ mukabil askeri bir darbeyi yaratacak dinamiklerin günden güne daha görünür hale geldiğini yazmıştır. Türkiye'nin problemlerini sınıf eksenli bir perspektifle çözüme kavuşturma arayışlarının askeri bir yönetimle bastırılabilmesi tehlikesine dikkat çekmeye çalışmıştır.¹⁵

9 Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs -12 Mart*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 153.

10 Metin Tokar, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları İsmet Paşa'nın Son Yılları 1965-1973*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993), 194, 196.

11 Muhsin Batur, *Anılar ve Görüşler Üç Dönemin Perde Arkası*, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985), 300-301.

12 İsmail Cem, " Tarihi Gelişmeler", *Milliyet* 31 Aralık 1970, 2.

13 İsmail Cem, "Kitle Taleplerini Kim Karşılacak", *Milliyet*, 30 Ağustos 1970, 2.

14 Murat Belge, "Sol", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, ed. İrvin C. Schick, E. Ahmet Tonak, (İstanbul: Belge Yayınları, 2006), 168.

15 İsmail Cem, "Akdeniz'de Faşizmin Ayak Sesleri", *Milliyet*, 30 Ağustos 1970, 2.

Bu öngörünün üzerinden birkaç ay sonra Türkiye 12 Mart 1971 Muhtırası'yla dalgalanmıştır. İsmail Cem müdahalenin nedenleri üzerine düşünürken farklı ideolojileri savunan öğrenciler arasındaki çatışmaların artmasını ya da Latin Amerika örneğinden esinlenen silahlı grupların ortaya çıkmasını önemsemekle birlikte Demirel Hükümeti'nin izlemiş olduğu ekonomi politığın büyük sermaye çevreleri açısından işlevsizleşmesini orduyu harekete geçiren temel etken olarak saptamıştır. Liberal parlamenter demokrasinin ekonomik iktidarın taleplerine cevap veremeyecek bir noktaya geldiğini savunarak bu durumu muhtıranın temel gerekçesi olarak görmüştür. Buna göre 1960'lı yıllarda sanayileşme bir yandan emekçi sınıfların taleplerini karşılayabilmiş diğer yandan da kitlelerin bilinçlenerek örgütlenmesi imkânını doğurmuştur.¹⁶ Fakat on yılın sonunda ekonomik iktidarın İstanbul ve Anadolu sermayesi olarak ayrışması; dış ödemeler dengesinin bozulması; ihracatın yavaşlaması ve ithalatın durmasıyla iktisaden güçsüz sınıfların talepleri karşılanamaz bir noktaya gelmiştir.¹⁷ Böylelikle DP/AP çizgisinin “*sermaye yararıyla halk yararını benzer doğrultuda tutmaya*” dayanan geleneksel uzlaşma politikası önemli bir açmazla karşı karşıya kalmıştır.¹⁸ Büyük sermaye ile emek kesim arasındaki derinleşen çelişki karşısında Demirel Hükümeti oy kaygısıyla sermaye aleyhine bir vergi politikası izlemeye yönelmiştir.¹⁹ Hiç kuşkusuz ki bu gelişme iktisaden egemen olan sınıflar üzerinde ciddi bir tedirginlik yaratmıştır. Projektörü bir iktidar alternatifi olarak gördükleri CHP'ye çevirdikleri zaman ise tedirginlikleri perçinlenmiştir. Çünkü Ecevit ve kadrosu “*işçi ve köylü yığınlarından yeni dayanaklar*” arayışına girerek “*halkçı bir parti*” yaratmaya yönelmiştir.²⁰ Bu gelişme karşısında ekonomik iktidar karşılaştığı problemleri parlamenter demokrasinin sınırları içinde çözemeyeceğine dair mutlak bir inanç duymaya başlamıştır. Dış politikada yaşanan gelişmeler de büyük sermayenin arzuladığı otoriter bir siyasal sistemin kurulmasını hızlandırıcı bir nitelik sergilemiştir. Türkiye'nin gittikçe artan oranla başta Ortadoğu ve Sovyetler Birliği olmak üzere Doğu Bloku üyeleriyle ilişkilerini geliştirilmesi NATO'yu bir an önce köktenci bir biçimde eyleme geçilmesi noktasına getirmiştir. İşte 12 Mart daha ileri bir toplumsal aşamaya geçilmesini ve dış politikanın kısmen bağımsız bir yörüngeye yerleşmesini durdurmak için yapılmıştır.²¹

16 İsmail Cem, *Türkiye Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011), 165.

17 İsmail Cem, “Kitle Taleplerini Kim Karşılacak”, *Milliyet*, 30 Ağustos 1970, 2.

18 İsmail Cem, *Tarih Açısından 12 Mart*, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1993), 352-353.

19 İsmail Cem, “Demirel ve Ecevit”, *Milliyet* 23 Mart 1971, 2.

20 İsmail Cem, “CHP ve 1970 Kurultayı”, *Milliyet*, 3 Temmuz 1970, 1.

21 Cem, *Tarih Açısından 12 Mart*, 52-353.

2. Ara Rejim Hükümetleri Döneminden Milliyetçi Cephe Koalisyonuna

Türk siyasetinin önemli mihraklarından biri olan ordu 12 Mart 1971 tarihinde hükümeti istifaya zorlayarak çok partili siyasal yaşama müdahalede bulunmuştur. Devletin siyasi ve sosyo-ekonomik yapısının bozulduğuna kanaat getirerek köklü bir restorasyon vurgusuyla kendi politikasını hayata geçirmeye başlamıştır. AP iktidarına son verilirken partiler üstü hükümet modeli adıyla yeni bir hükümet tarzı kabul edilmiştir.²² Muhtıranın konsensüsü sağlayacak tarafsız bir kabine arayışı doğrultusunda Kocaeli Milletvekili Nihat Erim, CHP'den istifa ederek yeni hükümeti kurma görevini üstlenmiştir. Kamuoyuna beyin takımı niteliğiyle tanıtılan ve bir reform kabinesi olarak ilan edilen I. Erim Hükümeti 7 Nisan'da güvenoyu almıştır.²³ Ekonomik ve toplumsal açıdan ciddi anlamda bir değişim sözü veren yeni kabine yoğunlaşan şiddet eylemleri nedeniyle reform vaatlerini bir yana bırakarak 26 Nisan 1971 günü kamusal otoriteyi sağlamak gerekçesiyle on bir ilde sıkıyönetim ilan etmiştir. Sıkıyönetim doğrudan doğruya siyasetin sol kanadını hedef almıştır. Sol ideolojinin tasfiyesine yönelik başlayan yasal kovuşturmalar başta AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Mümtaz Soysal olmak üzere Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu ve Vedat Günyol'a kadar yüzlerce aydını kapsamıştır.²⁴

Sıkıyönetim koşullarından dolayı hükümet programında öngörülen ekonomi politikasının uygulanmadığı gerekçesiyle on bir bakanın kabineden ayrılması üzerine Nihat Erim'de başbakanlıktan istifa etmiş ancak hükümeti kurma görevi yine kendisine verilmiştir.²⁵ II. Erim hükümeti de AP ile uzlaşmasına rağmen kısa süre içinde işlevini yitirerek 16 Nisan 1972'de yönetimden çekilmiştir. Bu defa hükümeti kurma görevi Suat Hayri Ürgüplüye verildiyse de kurulan kabine Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından onaylanmamıştır. Ferit Melen'in başbakanlığında kurulan yeni hükümet ise sosyo-ekonomik problemlere çözüm getirememiştir. Türkiye 1973'ün ekim ayında yapılacak genel seçimlere hazırlanırken Meclis, görev süresi dolan Cevdet Sunay'ın yerine yüksek komuta kademsinden gelen itirazlara rağmen emekli Amiral Fahri Korutürk'ü 6 Nisan'da cumhurbaşkanı seçmiştir. Bir gün sonra ise teamüllere uygun olarak Melen Hükümeti'nin istifa etmesi üzerine temel görevi ülkeyi seçimlere götürmek olan Naim Talu kabinesi kurulmuştur.²⁶

22 Ali Gevgilili, *Türkiye'de 1971 Rejimi*, (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1973), 236.

23 Nihat Erim, *12 Mart Anıları*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 181-192.

24 Cüneyt Arcayürek, *Çankaya'ya Giden Yol 1971-1973*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1985), 133.

25 Mete Tunçay, "Siyasal Gelişmenin Evreleri" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1987), 7: 1987.

26 Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2013), 219-222.

Türk siyaseti genel itibariyle 12 Mart Muhtırası'na karşı ılımlı bir yaklaşım içinde olmuştur. Başbakan Süleyman Demirel sert bir üslup benimsemekten ve aktif bir tavır takınmaktan kaçınarak istifa etmiştir. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü ilk anda muhtıranın demokrasiyle bağdaşan bir yanı olmadığını söylemesine mukabil çok kısa bir süre sonra bu yaklaşımına taban tabana zıt bir tutum sergilemiştir.²⁷ Sol, genel itibariyle özgür örgütlenme olanağına kavuşacağını düşünerek müdahaleye karşı keskin bir yaklaşım içinde olmamıştır. TİP kısa süre içinde seçime gidilmesi ön koşuluyla köktenci bir tavır takınmamıştır.²⁸ Bu yaklaşımlara mukabil solun bir kesimi ise en başından itibaren 12 Mart'ı benimsememiştir. CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit darbe destekçiliğinden uzak durulmasını isteyerek muhtıraya karşı çok net bir duruş sergilemiştir. Ordunun sivil temsilciler vasıtasıyla ülkeyi yönetme isteğine itiraz eden aydınlardan biri de İsmail Cem olmuştur. *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi* adlı çalışmasında da bariz bir şekilde görüldüğü üzere güncel sorunlara tarihsel bir bakış açısıyla eğilen Cem²⁹ muhtıra üzerine değerlendirmelerinde de bu yaklaşımını korumuştur. Askeri bürokrasinin hükümeti değiştirmekten daha çok alttan gelen toplumsal hareketleri bastırmayı amaçladığını vurgularken ordunun "*küçük burjuva radikalizminin tarihsel tezlerinden*" beslendiğine kanaat getirmiştir. Siyasal, ekonomik ve toplumsal modernleşme tarihimizde öne çıkan asker /sivil bürokratik yapının modernleşmeyi toplumsal gruplarla ilişkilendirmeden yürütme eğiliminin depreştiğini düşünmüştür. Ordunun tek parti döneminde olduğu gibi bürokrasinin sermaye ile yeniden etkileşim içinde olduğu ve sınıfsal çelişiklere imkân vermeyen politikalar dizgesinin yolunu açmaya çalıştığını iddia etmiştir.³⁰

Cem, Erim hükümetlerine yönelik eleştirel yazılarında ülkenin karşısında tekerrür ettirilmeyen çalışılan bir tarih bulunduğu vurgusunu öne çıkarmıştır. Bu yaklaşıma göre muhtıra tek parti döneminin siyaset ve devlet mantalitesini ihya etmeye çalışmaktadır. Toplumsal kitleleri siyasal katılımın öznesi olarak görmeyen bir yaklaşımı yeniden başat konuma getirmenin mücadelesindedir. Ordunun güdülediği siyasal erk sınıflı bir toplum gerçeğiyle uyuşmak yerine bir defa daha sınıfsız ve apolitik bir toplum yapısını zorlamaktadır. Ekonomik iktidarı "*rahatsız eden bütün kitle talepleri ve hareketliliğini*" destekleyen maddelerin 1961 Anayasası'ndan çıkarılmasına yönelik atılan adımlar bu durumu daha bir somutlaştırmaktadır.³¹ Ancak ordunun ve kontrolündeki siyasetin bu yaklaşımı Türkiye gerçekliğiyle örtüşmemektedir. Sınıfsal yapı ve ilişkiler sisteminin bulunmadığı bir

27 Tanel Demirel, *12 Mart ve 12 Eylül'ün Anatomisi*, (İstanbul: Liberte Yayınları, 2023),288.

28 Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs -12 Mart*, 181-182.

29 İsmail Cem'in Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı ve ATÜT'eyönelik değerlendirmelerinin bir tahlili için bkz: Sedat Gencer, "Az Gelişmişlik, Geri Kalmışlık ve Kalkınma: İsmail Cem Örneğinde 1960'lı Yıllarda Solun Tarih Kurgusu", *İnsan ve Toplum* 3, 6 (2013).

30 Cem, *Tarih Açısından 12 Mart*, 396-408.

31 İsmail Cem, "Anayasa Çıkmazı" *Milliyet*, 20 Temmuz 1971, 2.

dönemde izlenmiş bir politik çizginin, siyasal, sosyal ve ekonomik durumlarını geliştirmek için mücadele eden “*halk kitlelerinin*” gücünü mutlak şekilde artırdığı bir dönemde başarılı olması imkân dışıdır.³²

Sosyalizmin parametrelerinden almış olduğu ilhamla değerlendirmelerini derinleştiren Cem sermaye / bürokrasi ittifakına dayalı yeni siyasal karakteristiğinin var olan toplumsal ve ekonomik koşullar ile ciddi anlamda çeliştiğini savunmuştur. Cem'in orduyu ve onu güdümlendiği siyasal iktidarı ülke gerçeklerinden uzaklaşmış bir seçkinler grubu olarak betimlediğini söylemek bir yanılığın değilidir. Kaleme almış olduğu metinlere göre üretim güçlerinin gelişmesine bağlı olarak toplumsal ilerlemenin ivmesi her gün biraz daha hızlanırken siyaset statik ve hatta sınıfsal gelişimi geriletecek bir yaklaşım benimsemiştir. Ordunun isteği doğrultusunda gerçekleştirilen anayasa değişikliği başta işçi sınıfı olmak üzere iktisaden güçsüz sınıfların artan etkisini yeteri kadar doğru tespit edemeyerek sosyal kuvvetlerdeki gelişmenin gerisinde kalmıştır.³³ Kitle muhalefetinin daha önce görülmemiş şekilde geliştiği bir ortamda sol siyasetin bastırılmaya çalışılması muhtıra ile kurulmak istenen yeni düzenin Türkiye'nin genel gelişimine yabancılaşmış bir nitelik arz etmesinin ya da bir başka ifadeyle onunla çelişmeye düşmesinin en önemli göstergesi olmuştur. Bu durum yani toplumsal ve ekonomik gerçeklik ile siyasal iktidarın yaklaşımı arasındaki gittikçe açılan makas veya bir başka bir ifadeyle siyasal iktidarı halk kitlelerinin ve bir politik kuvvet olarak solun “*sıkı ve akılcı*” muhalefetinden yoksun bırakan bir yaklaşım Erim Hükümetleri'nin reformcu söylemlerini ve çabalarını da boşa çıkarmıştır.³⁴

Cem bürokrasi ile burjuvazi arasında kurulan ittifakın büyüyen bir işçi sınıfını görmezden gelerek başta TİP olmak üzere solun siyaset yapma alanını kapatma hamlesinin başarılı olamayacağına yönelik bir saptamada bulunurken ve “*demokratik hakları, siyasal ve sosyal hürriyetlerin bir bölümünü askıya alarak*” sosyal kuvvetleri durdurmanın mümkün olmadığına dair bir çıkarım yaparken³⁵ şüphesiz ki CHP'deki gelişmeleri çok yakından ve heyecanla izlemiştir. CHP kadrolarında yaşanan değişime bakarak solun geleceği adına umutlanmıştır. Bülent Ecevit'in askeri yönetimle birlikte hareket etmeyi reddederek önce CHP Genel Sekreterliği görevinden istifa etmesi ve sonra da 5 Mayıs 1972 tarihinde toplanan CHP Beşinci Olağanüstü Kurultayı'nda partinin genel başkanı olmasıyla CHP'nin *tek parti alışkanlıklarından* uzaklaşarak “*kitlelerin demokrasi ve kalkınma özlemlerini daha güçlü şekilde yansıtan*” bir parti niteliği kazanacağını ve bir iktidar alternatifi olacağını öne sürmüştür.³⁶

32 İsmail Cem, “Tarih ve Tekerrür” *Milliyet*, 20 Kasım 1971, 2.

33 Cem, *Tarih Açısından 12 Mart*, 155.

34 İsmail Cem, “Solsuz Siyaset” *Milliyet*, 28 Eylül 1971, 2.

35 İsmail Cem, “Sebep ve Sonuç” *Milliyet*, 8 Aralık 1971, 2.

36 Cem, *Tarih Açısından 12 Mart*, 179, 185-186.

Üretim ilişkilerinde meydana gelen dönüşümle büyük bir atılım yapan işçi sınıfı başta olmak üzere iktisaden güçsüz kitlelerin CHP'ye iktidar yolunu açacağına yönelik bu öngörü 14 Ekim 1973 genel seçimleriyle gerçekleşmiştir. Seçim sonuçları otoriter bir yönetim anlayışına hayır anlamında yorumlanmıştır. Seçmen muhtırayla kurulan hükümetlerin etkisizleştirmek istediği sol ideolojiyi savunan bir partiyi diğerlerinden daha çok desteklemiştir. Temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesinin yanında ekonomik ve toplumsal hak ve özgürlükleri de ön plana çıkaran bir eğilim sergilemiştir. Buna göre 450 sandalyeli Meclis'te CHP 185, AP 149 milletvekiliği kazanmıştır. Milli Selamet Partisi (MSP) 48 milletvekili ile seçimlerden üçüncü büyük parti olarak çıkarken diğer milletvekillikleri Demokratik Parti (DP), Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ile Birlik Partisi (BP) arasında paylaşılmıştır. Partilerin hiç birisi hükümet kurmak için gerekli çoğunluğu sağlayamadığı için bir koalisyon hükümeti kurulması zorunluluğu doğmuştur. Oldukça uzun bir sürecin sonunda hükümet CHP ile MSP ortaklığında kurulmuştur.³⁷

Bülent Ecevit'in başbakanlığında kurulan yeni kabine demokratik sol ekseninde siyaset yapan aydın hareketi içinde heyecan yaratmıştır. Söz konusu fikriyatın önemli aktörlerinden biri olan İsmail Cem de CHP – MSP koalisyonunu demokratik unsurlar tarafından 12 Mart olgusunun mutlak olarak reddedildiğini göstermesi açısından önemsemiştir. Siyasal üstyapı ile sosyo-ekonomik altyapı arasında ortaya çıkan uyum ile gerek siyasi gerekse de iktisadi demokrasinin daha sağlıklı bir gelişim rotasını oturtacağını düşünmüştür. İmzalanan ortaklık belgesinde sanayileşmenin kalkınmada temel sektör olarak ele alınmasına mukabil sermaye emek çelişmesini işçinin lehine çözüme kavuşturacak bir yaklaşım benimsendiğini belirterek siyasal iktidar ile emekçi sınıfın aynı ekseninde bulunduğunu yazmıştır. Cem bu noktada Kemalizm'e soldan bakanların Kurtuluş Savaşı'ndan sonra halk kitlelerinin sistem dışına itildiği şeklindeki özeleştirisıyla³⁸ örtüşen bir yaklaşım içindedir. Kemalist devrime yönelik örtülü bir eleştiri de bulunmuştur. Koalisyon hükümetinin “*hak ve hürriyetlerde demokratik anlayışa uymayan kısıtlamaların*” kaldırılmasını benimseyerek Türkiye'nin temellerini atan ancak daha sonra terk edildiğini düşündüğü halkçı bir yaklaşımın ihya edildiğini savunmuştur. Cem'e göre halkın bir defa daha siyasetin öznesi olarak öne çıkmaya başlamıştır. Kurtuluş Savaşı ertesinde halkçı özelliklerinden uzaklaşarak iktisaden güçsüz kesimleri politik ve ekonomik yapının dışına çıkarmayı amaçlayan yukardan aşağı bir yönetim anlayışının geçerliliğini yitirmiştir.³⁹

37 Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye 2000 Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016), 179-183.

38 Söz konusu değerlendirmeler için bkz: Bülent Ecevit, Atatürk ve Devrimcilik, (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1973); Mehmet Ali Aybar, *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1968).

39 İsmail Cem, “Hükümet ve Protokol” *Milliyet*, 29 Ocak 1974, 2.

Cem toplumsal yapıdaki gelişmelerin etkisiyle siyasal ekolojisinin olumlu anlamda ciddi bir değişim içine girdiğini belirtmekle birlikte bu sürecin halkçı bir temelde ilerlemesini engelleyecek unsurların göz ardı edilmemesi gerektiğini de vurgulamıştır. Koalisyon ortaklarının laiklik / sekülerizm konuları başta olmak üzere ideolojik eksenindeki ayrışmasının kabineyi sarsma ihtimalinden daha çok iktisaden güçlü sınıflardan gelecek tepkinin yıkıcı boyutta olabileceğine yönelik bir teşhiste bulunmuştur. Koalisyon sosyo-ekonomik yapıyı işçi ve köylü kitlesinin ağırlığını oluşturduğu seçmen tabanının lehine dönüştürmek istedikçe sanayi ve ticaret burjuvazisi ile büyük toprak sahipliğinden oluşan egemen blokun demokratik hak ve özgürlükleri sınırlandıracak bir arayış içine girmesinden endişe duyulması gerektiğini belirtmiştir. Demokratik rejiminin alternatifi olarak faşizan bir yönetimin anlayışının etkin olmasını sağlayacak aparatlara başvurulmasının uzak bir ihtimal olmadığını söylemiştir.⁴⁰

3. Milliyetçi Cephe Hükümetlerinden 12 Eylül 1980 Askeri Darbesine

CHP – MSP ortaklığında kurulan Ecevit hükümetinin tüccar ve sanayiciden oluşan bir sınıfın baskısıyla çözülebileceğine yönelik iddialara mukabil koalisyon iki parti arasındaki uyumsuzluklar nedeniyle dağılmıştır. Ecevit'in Başbakan, Erbakan'ın ise Başbakan Yardımcısı olduğu koalisyon hükümeti enflasyonist baskı karşısında çok fazla bir başarı gösterememiştir. Bu duruma ek olarak Kıbrıs Meselesi ve Genel Af Kanunu üzerindeki anlaşmazlıklar ile MSP'nin bürokraside kadrolaşma eğilimi iç siyasetteki bunalımı derinleştirmiştir. Ecevit iki parti arasındaki gerilimin günden güne artması karşısında erken bir seçimle hem Kıbrıs Barış Harekati'ndeki başarısını siyasi bir zafere dönüştürmek hem de MSP'yi devre dışı bırakmak için 16 Eylül 1974 tarihinde istifa etmiştir. Ancak erken seçim kararı alabilecek yeni bir kabine kuramamıştır. Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk yeni hükümeti kurma görevini Kontenjan Senatörü Sadi Irmak'a vermiştir. Ancak Sadi Irmak hükümeti güven oylamasında yeterli sayıya ulaşamayınca AP Genel Başkanı Süleyman Demirel MSP-CGP-MHP'nin katılımıyla Milliyetçi Cephe (MC) hükümetini kurmuştur.⁴¹

I . Ecevit Hükümeti döneminde Başbakan Bülent Ecevit'in yoğun ısrarıyla TRT Genel Müdürü olan İsmail Cem⁴² MC Hükümeti'nin güvenoyu almasından kısa bir süre sonra görevden alınmıştır.⁴³ Daha sonra Ercan

40 İsmail Cem, "Kimin Hükümeti" *Milliyet*, 5 Şubat 1974, 2.

41 Hikmet Bila, *Ali Topuz Anlatıyor, Düzeni Değiştirmek (1972-1980)*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2011), 118-119.

42 BCA, 30-18- 1-2/311-7- 18. İsmail Cem, *TRT'de 500 Gün*, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1976), 21.

43 BCA, 30-18- 1-2/332-33-2.

Arıklı ve Kadri Kayabal ile Politika gazetesini yayımlamaya başlamıştır.⁴⁴ Türkiye'nin gündelik siyasetiyle ilgili düşüncelerini Politika'nın ilk sayfasında halka anlatmaya çalışmıştır. Değerlendirmelerinde muhtıra ile MC Hükümeti arasında mutlak bir özdeşlik kurmuştur. Tıpkı 12 Mart'ın sahipleri gibi MC kabinesinin de ivmelenmesi giderek artan toplumsal bir muhalefeti dizginlemek için göreve getirildiğini vurgulamıştır. Cem'in tahayyülünde ordunun başaramadığını MC Hükümeti gerçekleştirmeye çalışacaktı. Buna göre askerın güdümlendiği siyasal erk TİP'in kapatılmasından CHP'nin sol kanadını tasfiyeye; aydın muhalefetinin sesini kesmekten sendikal mücadeleyi durdurmaya kadar birçok alanda sol siyaseti işlevsiz hale getirmeye çalışmışsa da ülkenin sosyo-ekonomik yapısı “otoriter bir rejime” direnerek anti-demokratik bir yönetim tarzının kalıcılığını engellemiştir.⁴⁵ MC Hükümeti bu demokratik direnci 12 Mart'ın perspektifi doğrultusunda bir defa daha kırmayı denemek üzere kurulmuştur.⁴⁶

Ancak İsmail Cem, Türkiye'nin varmış olduğu noktada MC Hükümeti'nin demokratik rejimin imkânlarını kısıtlama konusunda çok da fazla bir şans olmadığını düşünmektedir. Ülkenin toplumsal yapısındaki gelişmelerin demokratik hak ve özgürlüklerin kullanılmasını sınırlamaya çalışacak siyasal davranış kalıplarına izin vermeyeceğini en başından itibaren ısrarla savunmuştur. Despotik bir yönetim anlayışının kendisini kemikleştirecek sınıfsal temellerden mahrum olduğunu altını çize çize belirtmiştir. Cem'in ileri sürmüş olduğu bu kaniya göre muhtıranın toplumsal tabakalar arasındaki çelişkileri yadsıyan tek parti tarzı bir yönetim anlayışı ekonomik ve toplumsal gelişme karşısında nasıl işlevsizleştiyse MC Hükümeti'nin programı da farklı güç merkezleriyle ve dış politikanın konjonktürüyle çatışma içine girerek işlevsizleşecekti. MC iktidarı hem MHP ve MSP'nin Kıbrıs konusundaki tutumu nedeniyle Batı Avrupa'nın kaynak aktarımını durdurmasıyla karşılaşacak⁴⁷ hem de karşısında Orta Doğu'daki gelişmeleri kendi yararına çevirerek Türkiye'nin problemlerine “daha telaşsız, daha uzun vadeli hesaplarla” eğilen bir ABD bulacaktı.⁴⁸ Dış politikada ortaya çıkan bu yeni panorama muhafazakâr ve otoriter siyasetin aparatlarını düşük gelirli kesimlerin ağırlığını günden güne arttıran talepleri karşısında boşa çıkaracaktı.⁴⁹

Dört ortaklı MC Hükümeti artan şiddete, derinleşen ekonomik bunalıma ve kendi içindeki görüş ayrılıklarına rağmen 1977 yılına kadar bütünlüğünü koruyabilmiştir. Ancak bu süreçte CHP, Ecevit'in sola doğru açılımı sayesinde seçmenin ilgisini daha fazla çekmeyi başarmıştır. 5

44 Dündar, *Ben Böyle Veda Etmeliyim İsmail Cem Anlatıyor*, 99, 143, 150.

45 İsmail Cem, *Siyaset Yazıları 1975-1980 Türkiye*, (İstanbul: Cem Yayınevi 1980), 68.

46 Cem, *Siyaset Yazıları 1975-1980 Türkiye*, 29.

47 İsmail Cem, “Tarih Açısından Demirel'in Çıkmazı” *Politika*, 14 Ekim 1977, 1.

48 Cem, *Siyaset Yazıları 1975-1980 Türkiye*, 162.

49 Cem, *Siyaset Yazıları 1975-1980 Türkiye*, 59.

Haziran 1977 tarihinde gerçekleşen senato 3/1 yenileme ve milletvekilliği genel seçimlerinde oyların % 41.4'ünü alarak bir serbest seçimde elde ettiği en yüksek oya ulaşmıştır. Diğer yanda AP de oyların % 36.9'nu almıştır. Ancak hiçbir partinin tek başına hükümet kurmak için yeterli çoğunluğa erişememesi nedeniyle yeni bir hükümet bunalımı ortaya çıkmıştır. Ecevit'in CHP ve bağımsızlar ile bir koalisyon hükümeti kurma girişimi başarısızlıkla sonuçlanınca Süleyman Demirel, MHP ve MSP'nin desteğiyle yeni bir Milliyetçi Cephe Hükümeti kurmuştur. Tarihte II. MC Hükümeti olarak anılan V. Demirel Hükümeti gittikçe ağırlaşan iktisadi krizin ve şiddet olaylarının ortasında 1977 yılının aralık ayına kadar devam edebilmiştir. Ancak yılın son günlerinde 12 milletvekilin AP'den istifasıyla hükümet kurmak için gerekli aritmetik sayıyı kaybeden koalisyon dağılmıştır. Bu gelişme üzerine CHP Genel Başkanı bağımsız kalan milletvekillerinin hepsine kabinede yer vererek 5 Ocak 1978'de III. Ecevit Hükümeti'ni kurmuştur.⁵⁰

Sanayi ve ticaret burjuvazisi başlangıçta III. Ecevit Hükümetini memnuniyetle karşılamıştır. Farklı toplumsal tabakalar yeni kabinenin dış ilişkileri normalleştirerek yeni kredi kaynakları bulacağını ümit ederken şiddet ve terör ortamının da son bulacağını düşünmüştür. Ancak Ecevit'in, parti tabanı ile sermaye sınıfının talepleri arasındaki farklılıktan dolayı tercih yapmak zorunda kalması ve devletçi politikalarından yana tavır alması üzerine sermaye kesimi hükümetten desteğini çekmiştir. Bunun yanısıra CHP'ye iktidar yolunu açan geniş halk kitlelerinin sosyo-ekonomik durumunda ciddi bir iyileşme sağlanamazken örgütlü şiddet de tırmanışını sürdürmeye devam etmiştir. Bu şartlar altında 14 Ekim 1979 tarihinde gerçekleşen senato ve milletvekili yenileme seçimlerinde CHP yenilgiye uğramıştır. Seçimlerden iki gün sonra Ecevit istifa etmiştir.⁵¹ Yeni bir hükümet kurma arayışları çerçevesinde Demirel diğer siyasi liderlerin görüşlerini aldıktan sonra 12 Kasım 1979'da bir azınlık hükümeti kurmuştur. Ancak VI. Demirel Hükümeti kısa bir süre görevde kalabilmiştir. İran devriminden sonra Türkiye'nin Batı için birdenbire stratejik olarak yeniden önemli olmaya başlaması; siyasal şiddetin her gün biraz daha kaygı verici hal alması ; parlamentonun çalışamaz duruma gelmesi ve iktisadi bunalıma çare olacağı düşünülen 24 Ocak kararlarının ciddi bir muhalefetle karşılaşmadan uygulanması isteği gibi bir dizi faktörün etkisiyle ordu 12 Eylül 1980 tarihinde yönetime el koymuştur.⁵²

Askeri rejimin 12 Eylül 1980 tarihinde kurulmasından birkaç yıl önce toplumun farklı kesimleri tarafından MC kabinleri yerine AP-CHP koalisyonunun Türkiye'nin geleceği adına daha yararlı olabileceği birçok defa ifade edilmiştir. İsmail Cem de aynı kanı içinde olmuştur. Demirel'in

50 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 378.

51 Ebru Deniz Ozan "İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı", *Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, ed. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu (İstanbul: Yordam Yayınları, 2019), 702-703.

52 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, (İstanbul: Hil Yayın, 2010), 453-460.

başbakanlığında MHP ve MSP'nin desteği ile bir hükümetin kurulması durumunda “ülkenin ve demokrasinin sonu aydınlık ” olmayacağını savunmuştur. Ülke sathında siyasal şiddetin daha da tırmanabileceği öngörüsünde bulunurken otoriterleşme eğilimlerinin siyasette yer bulamayacağına yönelik değerlendirmelerini de revize etmiştir. İlk defa 12 Mart'ın kendisini tekrarlama ihtimalini dile getirmiştir.⁵³ Her gün biraz daha olumsuz bir hal alan sosyo- ekonomik tablonun CHP hükümetinin güvenoyu almasıyla düzelebileceğini belirtmiştir. Siyasal iktidarın bu yönde şekillenmesi olanağını somutlaştıran üç temel etkenden bahsetmiştir. AP içindeki demokrat zümrenin, dış kaynak arayışındaki büyük sermayenin ve faşizmin zorlandığı bir yönetim modelinde kapatılması kaçınılmaz olan MSP'nin Ecevit'ten yana tavır alacağını öne sürmüştür.⁵⁴ CHP'nin öncülüğünde kurulacak bir koalisyonun siyasal ve toplumsal bölünmeleri bir yana bırakarak konsensüsle oluşan ulusal bir hükümet olacağını ısrarla savunmuştur. CHP yönetiminin siyasal ve sınıfsal tercihlerin dışında “rasyonel” bir çerçevede hareket ederek ekonomiyi iflas etmekten ve ülkeyi bir iç savaşa sürüklenmekten kurtaracağına içtenlikle inanan değerlendirmeleri öne çıkarmıştır.⁵⁵

İsmail Cem bütün iyimserliğine rağmen ikinci MC koalisyonuyla yönetilen bir ülke profiliyle karşı karşıya kaldı. Ancak mevcut iktidar yapısının seyrine dair çözümlenmesinde kabinenin kısa sürede yönetimden çekileceği iddiasındaydı. Bu iddiasında da siyasal yapı sosyo -ekonomik düzenin bir üst yapısıdır⁵⁶ düşüncesinden hareket ediyordu. Cem açısından MC Hükümeti dış kaynak bulmakta zorlanan ülke ekonomisi nedeniyle sanayi ve ticaret burjuvazisinin taleplerini karşılayamayacağı gibi halk yığınlarından yana ciddi bir politika da geliştiremeyecekti. Dolayısıyla herhangi bir “*somut toplumsal güce*” dayanmayan sağ iktidarın uzun soluklu olmasına imkân yoktu. Yeni bir ekonomik çerçeveye geçmek isteyen sermaye AP'yi içerden çözümlenerek bir iktidar değişimi yaratacağı.⁵⁷

Söz konusu olan bu saptamadan bir ay sonra Ecevit, AP'den istifa eden milletvekilleri ile Cumhuriyetçi Güven Partisi'nin (CGP) desteğini alarak yeni bir hükümet kurmuştur. İsmail Cem bu gelişmeyi olanca bir iyimserlik içinde karşılamıştır. III. Ecevit Hükümeti'nin başarılı olabilmesinin ancak Kıbrıs konusunda çözüm odaklı bir politika izlemesiyle mümkün olabileceğini öne sürmüştür. Kıbrıs sorununun da mesafe alınmasını Türkiye'nin problemlerinin çözümünde temel nokta olarak çıkarmıştır. Cem'e göre dış siyasette izlenecek “*cesaretili politikalar*” iktisadi sorunları dış zorluklar açısından çözüme ulaştıracaktı. Askeri ve ekonomik baskının hafiflemesiyle birlikte sosyo-

53 İsmail Cem “Vahşet Tırmanışı ve Hükümet Sorunu” *Politika*, 14 Haziran 1977, 1.

54 İsmail Cem “Güven Oyunu Kim Neden Sağlayacak” *Politika*, 28 Haziran 1977, 1.

55 İsmail Cem “Akla Son Çağrı” *Politika*, 29 Haziran 1977, 1.

56 Ahmet Naki Yücekök, “Siyasi Plandaki Gelişmeler”, *Türkiye'nin Yapısal Analizi*, (Ankara: Demokratik Sol Düşünce Formu, 1971),118.

57 İsmail Cem “Demirel İstifa Zorunda mı Kalacak” *Politika*, 2 Aralık 1977,1.

ekonomik problemlerin çözümüne uygun koşullar ortaya çıkacaktı. Bu sayede düşük gelirli toplumsal sınıf ve tabakaların yaşam koşullarında ortaya çıkacak iyileşme sağ muhalefetin dış politika da izlediği popülist siyaset giderek etkisizleşecekti.⁵⁸

İsmail Cem'in değerlendirmelerinde gözlemlenen bu iyimserlik bir müddet sonra yerini hayal kırıklığına bırakmıştır. Cem ihtiyaç duyulan dış kaynağın yeterince sağlanamaması ve siyasal şiddetin tırmanışa devam etmesi karşısında iktidara yönelik eleştirilerini sıralarken daha önceki değerlendirmesiyle ciddi anlamda çelişmiştir. Toplumsal ve ekonomik problemlerin çözümünü Kıbrıs politikasına endeksleyen yaklaşımını Milliyet gazetesinde yayımlanan “*Sosyal Demokrasi'nin Türkiye Deneyi*” başlıklı yazı dizisinde bütünüyle terk etmiştir. Ecevit Hükümeti'ni uzun süreli yapısal krizlerin aşılmasını ve iktisadi sorunların çözümünü ekonominin yalnızca dış kaynaklarına bağlamakla eleştirmiştir.⁵⁹ İktidara yönelik eleştirilerinde daha da önemli olan bir husus CHP'nin sosyal demokrat niteliğini kaybetmeye başladığını söylemesi olmuştur. Partinin “*ne için*” ve “*kimin*” için iktidar olduğunu yeniden düşünmesi gerektiği⁶⁰ uyarısında bulunmuş ve izlenen ekonomi politikasının sermayenin lehine olduğunu yazmıştır. Ecevit'in başbakanlığındaki hükümetin sosyal demokrasinin Türkiye deneyini ciddi bir krizle karşı karşıya bıraktığını belirtmekten çekinmemiştir.⁶¹

Ortaya konulan bu eleştirilerden bir müddet sonra gerçekleşen senato ve milletvekili yenileme seçimlerinde CHP yenilgiye uğramış ve AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in başbakanlığında yeni bir hükümetin kurulmuştur. Cem'in yaklaşımına göre bu süreçte asıl endişe edilmesi gereken nokta sürgit kabine değişikliklerinin yaşanmasından ziyade kurulan yeni hükümetlerin siyaset üretebilme ya da ülkeyi yönetebilme kapasitesinin giderek ortan kalkmasıydı. Bu bağlamda Cem, birkaç yıl öncesine kadar ısrarla sosyo-ekonomik yapının anti demokratik bir yönetim anlayışına izin vermeyeceğini vurgulamasına mukabil şimdi içinden geçilen süreçte askeri bir rejimin sivil bir yönetimin yerini alabileceği uyarısında bulunmuştur. III. Ecevit Hükümeti'nin sosyal demokrat bir siyasal çizgiden uzaklaşmasıyla başlayan yönetim krizinin VI. Demirel Hükümeti'nin demokratik güç merkezlerini baskılayan siyasetiyle derinleştiğini yazmıştır. Ona göre her gün ağırlığını biraz daha hissettiren toplumsal muhalefete karşı izlenen köktenci politiklardan dönülmediği takdirde askeri bir darbenin kapıyı çalması kaçınılmaz olacaktı.⁶²

58 İsmail Cem “Ecevit'in Önündeki Gordion Düğümü” *Politika*, 14 Ocak 1978, 1.

59 İsmail Cem, *Siyaset Yazıları 1975-1980 Türkiye*, 205.

60 İsmail Cem, “Sosyal Demokrasinin Türkiye Deneyi” *Milliyet*, 6 Şubat 1979, 5.

61 İsmail Cem, “Sosyal Demokrasinin Türkiye Deneyi” *Milliyet*, 3 Şubat 1979, 5.

62 Cem, *Siyaset Yazıları 1975-1980 Türkiye*, 336.

İktisadi yapının niteliğini değiştirecek köklü bir dönüşüm sürecinin başlaması da İsmail Cem'in demokratik sistemin inkitaya uğramasına dair endişesini beslemiştir. Cem'e göre dış finansal odakların gözetiminde atılan adımlar ülke ekonomisinin ereğini değiştirerek onu sosyal adaletçi yörüngeden uzaklaştırmıştır. Toplumun satın alma gücünün görece iyileştirilmesini amaçlayan geleneksel ekonomi politikasından yalnızca sanayi ve ticaret sermayesinin hoşnut edilmesini amaçlayan bir modele geçilmiştir. Geniş halk kitlelerinin çok büyük tepkisiyle karşılaşması muhakkak olan bu kritik noktanın aşılması için askeri bir darbeye tutucu- otoriter bir rejimin yollarının aranması uzak bir gelecek olmaktan çıkmıştır.⁶³ İşte bu analiz 12 Eylül günü ordunun yönetime el koymasıyla somutluk kazanmıştır.

Sonuç

Solun yeni çıkışların yeni arayışların eşğine geldiği her dönemde gözlerin çevrildiği İsmail Cem muhtıradan darbeye uzanan oldukça geniş bir tarihsel kesiti değerlendirirken ısrarla yeni bir dinamizm kazanan ekonomik ve toplumsal yapının siyasi eylem planında bürokratik kurumların yeniden hâkim sınıf olmasına izin vermeyeceğini vurgulamıştır. 60'lar boyunca kapitalizmde yaşanan gelişimin etkisiyle emek kitlenin ağırlığını giderek arttırdığı ileri bir toplum aşamasına geçildiğini ve bu sayede demokratik gelişimi istikrarsızlaştıracak modellerin siyasi arenada yer bulamayacağını düşünmüştür. CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit'in, Necmettin Erbakan'ın lideri olduğu MSP ile koalisyon hükümeti kurmasını 12 Mart'ın ve Erim hükümetlerinin başta işçi sınıfı olmak üzere farklı kesimlerin siyasette etkisini arttırdığı dinamik bir toplum yapısı karşısında iflas etmesi olarak değerlenmiştir. Cem'in düşüncesinde bu durum ordu ve onun güdümlendiği hükümetler için ciddi bir prestij kaybıyken demokratik, çoğulcu ve dinamik bir siyasal sistemin geleceği adına umut verici bir gelişmedir.

İsmail Cem, CHP-MSP koalisyonun yerini alan MC Hükümeti Erim kabinlerinin bir devamı olarak görmüştür. Hükümetin izleyeceği programın askerlerin hayata geçirmeye çalıştıkları politikalarından farklı olmayacağını düşünmüştür. Gerek dış politika da yaşanan gelişmelerin gerekse de emekçi sınıfların siyasi ve toplumsal alanda yükselen etkisiyle MC Hükümeti'nin ülkeyi otoriter bir yaklaşımla yönetme arayışının boşa çıkacağını savunmuştur. CHP'nin Ekim 1973 seçimlerinde elde ettiği başarıyı bu durumun somut bir tezahürü olarak değerlendirmiştir. Ancak Cem bu iyimser değerlendirmesini III. Ecevit hükümetinin üzerinden kısa bir zaman geçtikten sonra belirgin olarak terk etmiştir. Hem Ecevit'in başbakanlığındaki hükümetin hem

63 Cem, *Siyaset Yazıları 1975-1980 Türkiye*, 335.

de sonrasında gelen VI. Demirel Hükümeti'nin başarısızlıkları nedeniyle demokratik düzenin bütünüyle ortadan kalkma tehlikesinden bahsetmiş ve 24 Ocak 1980'le birlikte bu sürecin hızlandığını vurgulamıştır. Türkiye'nin geri döndürülemez bir şekilde darbe sath-ı mailine girdiğini açıkça ifade etmiştir. Cem'in bu öngörüsü 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

II. Araştırma Eserler

Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*. İstanbul: Hil Yayınları, 2010.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.

Ahmad, Feroz, "Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Siyasal Gelişmeleri" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 7:1991-1996. İstanbul: İletişim Yayınları, 1987.

Arcayürek, Cüneyt, *Çankaya'ya Giden Yol 1971-1973*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1985.

Atılğan, Gökhan, "Sanayi Kapitalizminin Şafağında", *Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, Editör Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, 521-663. İstanbul: Yordam Yayınları, 2019.

Ali Aybar, Mehmet, *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1968.

Batur, Muhsin, *Anılar ve Görüşler Üç Dönemin Perde Arkası*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985.

Belge, Murat, "Sol ", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Editör İrvin C. Schick, E. Ahmet Tonak. İstanbul: Belge Yayınları, 2006, 159-189

Bila, Hikmet, *Ali Topuz Anlatıyor, Düzeni Değiştirmek (1972-1980)*. İstanbul: Doğan Kitap, 2011.

Cem, İsmail, *Siyaset Yazıları 1975-1980 Türkiye'si*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1980.

- Cem, İsmail, *TRT'de 500 Gün*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1976.
- Cem, İsmail, *Tarih Açısından 12 Mart*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.
- Cem, İsmail, *Türkiye Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.
- Cem, İsmail, “Tarihi Gelişmeler”. *Milliyet*, 31 Aralık 1970.
- Cem, İsmail, “Kitle Taleplerini Kim Karşılacak”. *Milliyet* 30 Ağustos 1970.
- Cem, İsmail, “Akdeniz’de Faşizmin Ayak Sesleri”. *Milliyet* 30 Ağustos 1970.
- Cem, İsmail, “Demirel ve Ecevit”. *Milliyet* 23 Mart 1971.
- Cem, İsmail, “CHP ve 1970 Kurultayı”. *Milliyet*, 3 Temmuz 1970.
- Cem, İsmail, “Anayasa Çıkmazı”. *Milliyet*, 20 Temmuz 1971.
- Cem, İsmail, “Tarih ve Tekerrür ”. *Milliyet*, 20 Kasım 1971.
- Cem, İsmail, “Solsuz Siyaset ”. *Milliyet*, 28 Eylül 1971.
- Cem, İsmail, “Sebeup ve Sonuç ”. *Milliyet*, 8 Aralık 1971.
- Cem, İsmail, “Hükümet ve Protokol ”. *Milliyet*, 29 Ocak 1974.
- Cem, İsmail, “Kimin Hükümeti ”. *Milliyet*, 5 Şubat 1974.
- Cem İsmail, “Tarih Açısından Demirel’in Çıkmazı”. *Politika*, 14 Ekim 1977.
- Cem İsmail, “Demirel İstifa Zorunda mı Kalacak ”. *Politika*, 2 Aralık 1977
- Cem İsmail, “Ecevit’in Önündeki Gordion Düğümü ”. *Politika*, 14 Ocak 1978.
- Cem, İsmail, “Sosyal Demokrasinin Türkiye Deneyi ”. *Milliyet*, 6 Şubat 1979.
- Cem, İsmail, “Sosyal Demokrasinin Türkiye Deneyi ”. *Milliyet*, 3 Şubat 1979.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, Ankara: İmge Kitabevi, 2013.
- Çavdar, Tevfik, “Adalet Partisi” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 8:2089-2104. İstanbul: İletişim Yayınları, 1987.
- Demirel, Tanel, *12 Mart ve 12 Eylül'ün Anatomisi*. İstanbul: Liberte Yayınları, 2023.
- Dündar, Can, *Ben Böyle Veda Etmeliyim İsmail Cem Anlatıyor*. İstanbul: Can Yayınları, 2015.
- Ecevit, Bülent, *Atatürk ve Devrimcilik*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1973.

- Erim, Nihat, *12 Mart Anıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Gencer, Sedat, “Az Gelişmişlik, Geri Kalmışlık ve Kalkınma: İsmail Cem Örneğinde 1960’lı Yıllarda Solun Tarih Kurgusu”, *İnsan ve Toplum* 3, 6 (2013): 155-191.
- Gevgilili, Ali, *Türkiye’de 1971 Rejimi*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1973.
- Kayalı, Kurtuluş, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs -12 Mart*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Kongar, Emre, 21. *Yüzyılda Türkiye 2000 Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016.
- Ozan, Ebru Deniz, “İki Darbe Arasında Kriz Sarmalı”, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat*. Editör, Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, 663-753. İstanbul: Yordam Yayınları, 2019.
- Özdemir, Hikmet, “Siyasal Tarih (1960-1980)” *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*.
- Yayın Yön. Sina Akşın, 227-286, İstanbul: Cem Yayınları. 2008.
- Tunçay, Mete. “Siyasal Gelişmenin Evreleri” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 7: 1967-1990. İstanbul: İletişim Yayınları, 1987.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960- 12 Eylül 1980)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2019.
- Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları İsmet Paşa’nın Son Yılları 1965-1973*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.
- Uyar, Hakkı, *İki Darbe Arasında CHP 1960-1971*, İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Yücekök, Ahmet Naki, “Siyasi Plandaki Gelişmeler”, *Türkiye’nin Yapısal Analizi*, Ankara: Demokratik Sol Düşünce Formu, 1971.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

III. Süreli Yayınlar

Milliyet
Politika

Extended Abstract

Turkish political life took on a new dimension with the military coup that took place on May 27, 1960. The new era focused on preventing a repetition of history. A new constitution and electoral law were adopted to prevent the single party from gaining unchecked dominance over the Parliament. The 1961 Constitution established a Constitutional Court to oversee the conformity of laws passed by the two-chamber Parliament—comprising the Senate and the House of Representatives—ensuring they aligned with constitutional procedures and rules. Additionally, it granted freedoms and rights in line with a democratic and liberal political regime, declaring Türkiye to be a democratic, secular and social state of law and granting its citizens freedom of expression within a political and ideological framework. For the first time in the history of the Republic, the right to speak, write, and disseminate ideas was granted in favor of different ideologies.

The military-civil bureaucratic elite that toppled the Democratic Party (DP) government through a coup did not stop at drafting a new constitution outlining a democratic political system. It also opened the door to a social structure in which the characteristic classes of modern capitalism were active. This initiated a process that would significantly transform Türkiye's economy and societal structure. As a result of the import substitution industrialization strategy, spearheaded by the industrial bourgeoisie, a strengthened working class emerged. This process, fueled by accelerating dynamism, created significant contradictions, turning different social groups—especially workers—into active agents in a labor-oriented struggle. With the opportunities provided by the 1961 Constitution, various segments of society demonstrated that they could be influential in all areas of social life and take a role in governance through various meetings and strikes in order to obtain, protect, and improve their economic and trade union rights. With their actions on June 15–16, 1970, the workers demonstrated their capacity to influence the political and socio-economic structure in favor of the working class. This labor-oriented social mobilization disturbed both the political authorities and the centers of economic power. This process was attempted to be halted, first with the Memorandum of March 12, 1971, and then with the Coup of September 12, 1980, on the grounds of increasing political violence as the justification.

This article aims to evaluate the historical ten-year period, one of the most tumultuous in Turkish history, spanning from the Memorandum of March 12, 1971, to the Coup of September 12, 1980, through the thoughts of İsmail Cem, an important journalist, researcher, politician, and diplomat. Born in 1940, İsmail Cem graduated from Istanbul's Robert College and later from the Faculty of Law at the University of Lausanne. Cem held various

positions in newspapers and served as the General Director of TRT during Bülent Ecevit's government in 1974. He made insightful and illuminating observations, particularly concerning the politically and socio-economically crisis-ridden 1970s. Cem was elected as a member of parliament in 1987, 1991, and 1995 and maintained a social democratic stance throughout his political life. As the Minister of Foreign Affairs during the ANASOL-D government, Cem sought to improve Turkish-Greek relations and made significant efforts concerning Türkiye's EU membership.

In evaluating the wide historical span from memorandum to coup, Ismail Cem took a class-based approach. In his writings from the late 1960s, a Marxist perspective dominated. He embraced an approach in line with the assessments of the TIP (Turkish Labor Party), which argued that the social structure had evolved to such an extent that a socialist party could come to power through democratic means. According to Cem, the 1960s had created a new national profile in political and socio-economic terms. The developments of the period heightened the contradictions between the industrial and commercial bourgeoisie to their peak. Moreover, the working class broke away from its traditional framework and began to take an active role in the economic, social, and political realms. With the modernization of the forces of production and the democratic rights provided by the 1961 Constitution, the masses, having gained awareness, mobilized to change the economic and social structure in line with their interests through various instruments such as strikes and demonstrations. Based on these observations, Cem consistently emphasized that the bureaucratic institutions would not be able to re-establish dominance as the ruling class in the political sphere due to the renewed dynamism in economic and social structures. He believed that the development of capitalism during the 60s had led to an advanced stage of society in which the working class was progressively becoming more dominant, and thus political models that would destabilize democratic progress would no longer hold a position in the political arena. Cem evaluated Bulent Ecevit's decision, as leader of the CHP (Republican People's Party), to form a coalition government with Necmettin Erbakan's MSP (National Salvation Party) as evidence of the failure of the March 12 Memorandum and the Erim governments against a dynamic social structure in which different segments of society, especially the working class, had increased their influence in politics. For Cem, this situation was a serious loss of prestige for the army and the governments it controlled, while it was a hopeful development for the future of a democratic, pluralistic, and dynamic political system.

Ismail Cem saw the MC (Nationalist Front) Government, which replaced the CHP-MSP coalition, as a continuation of the Erim cabinets. He believed that the government's program would not differ from the policies the military had tried to implement. He argued that the MC Government's efforts

to govern the country with an authoritarian approach would fail, given the developments in foreign policy and the rising influence of the working classes in political and social fields. Cem interpreted the success of the CHP in the October 1973 elections as a concrete reflection of this situation. However, Cem soon abandoned his optimistic assessments, particularly after the Third Ecevit government. He stated that the failures of both Ecevit's government and the subsequent Sixth Demirel Government posed a risk to the complete collapse of the democratic order, emphasizing that this process accelerated with the January 24, 1980 measures. He openly declared that Türkiye had irreversibly entered the path toward a coup, a prediction that materialized on September 12, 1980.

Geliş Tarihi: 30 Mart 2024
Kabul Tarihi: 15 Eylül 2024

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal of Modern Turkish History Studies
XXIV/49 (2024 Güz/Autumn), ss. 957-992

DOI: 10.18244/ctad.1461915

Araştırma Makalesi / Research Article

TBMM'NİN AÇILIŞININ 50. YIL DÖNÜMÜNDE HAYATTA OLAN I. DÖNEM MİLLETVEKİLLERİNİN GÖZÜNDEN CUMHURİYET'İN İLK DÖNEMLERİNE İLİŞKİN BAZI TESPİTLER*

Yenal ÜNAL**

Öz

Bu araştırmanın temel amacı Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışının 50. yıl dönümünde hayatta olan ve ilk mecliste görev almış milletvekillerinin 50 yıllık tarihî sürece ilişkin düşüncelerini çeşitli cephelerden incelemektir. Bu kapsamda; yapılan incelemelerde 1970 yılında hayatta olan toplam 14 milletvekilinin olduğu tespit edilmiştir. Bu önemli yıl dönümünde gazeteci Nalân Seçkin, I. Türkiye Büyük Millet Meclisinde görev almış 14 milletvekilinin tamamıyla birer mülakat yapmış ve onların sağlığında Anadolu Ajansı bültenlerinde bu mülakatları yayımlamıştır. Aynı yıl içerisinde bu mülakatları "İlk Meclis'ten Kalanlar 1920-1970" başlıklı kitapta bir araya getirerek okuyucuya sunmuştur. Bu incelemede; I. TBMM'de görev almış ve meclisin açılışının 50. yıl dönümünde hayatta olan 14 milletvekilinin, 1970 yılında ortaya koymuş olduğu ifadelerden yola çıkarak I. Türkiye Büyük Millet Meclisi, cumhuriyetin ilanı, Mustafa Kemal Atatürk ve sonrası dönem hakkında bazı yeni tespit ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Söz konusu milletvekillerinin vermiş olduğu bilgilerden hareketle politik, iktisadî, sosyal anlamda Türkiye'nin yaşadığı gelişmeler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, TBMM, Atatürk, Milletvekili, TBMM'nin 50. Yılı.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Prof. Dr., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,
(e-posta: yunal@bartin.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-4043-8424).

**SOME OBSERVATIONS ON THE EARLY YEARS OF
THE REPUBLIC FROM THE PERSPECTIVE OF
THE FIRST TERM MEMBERS OF THE GRAND NATIONAL
ASSEMBLY OF TÜRKİYE WHO WERE ALIVE ON
THE 50TH ANNIVERSARY OF ITS OPENING**

Abstract

The main purpose of this research is to examine the thoughts of the deputies who were alive and members of the first parliament on the 50th anniversary of the opening of the Turkish Grand National Assembly on the 50-year historical process from different aspects. In this context, in the research carried out, it has been established that there were a total of 14 Members of Parliament who were still alive in 1970. On the occasion of this important anniversary, the journalist Nalân Seçkin conducted an interview with all 14 deputies who served in the First Grand National Assembly of Türkiye and published these interviews in the bulletins of the Anadolu Agency during lifetime of most of these deputies. In the same year, he compiled and presented these interviews in a book entitled "The Remains of the First Assembly 1920-1970". In this study, based on the statements made in 1970 by 14 deputies who had served in the First Grand National Assembly of Türkiye and were alive on the 50th anniversary of the opening of the Parliament, some new determinations and evaluations were made about the First Grand National Assembly of Türkiye, the Proclamation of the Republic, Mustafa Kemal Atatürk and the following period. Political, economic and social developments in Türkiye were examined on the basis of information provided by the above-mentioned MPs.

***Keywords:** History, Grand National Assembly, Atatürk, Deputy, 50th Anniversary of the Assembly.*

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu aşamasında atılan en önemli adım Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışıdır. TBMM'nin 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da açılması, o dönemde Türkiye'de kaybolmaya yüz tutmuş devlet otoritesinin yeniden sağlanmasında en önemli aşamadır. Bilindiği üzere 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından resmen işgal edilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa harekete geçmeye karar verdi. İstanbul'un resmen işgalinden üç gün sonra 19 Mart 1920 tarihinde askerî ve mülkî erkâna bir tamim gönderdi. Söz konusu tamimde özetle şu ifadelere yer veriliyordu:¹ İstanbul Meclis-i Mebusanına ve hükümet merkezine başta İngilizler olmak üzere İtilaf güçleri tarafından el konulmuştur. Yasama ve yürütme gücü bugün için mevcut değildir. Bir kurucu meclis (Meclis-i Müessisan) oluşturmak gerekmektedir. Kurucu Meclis, hilafet ve saltanat makamları ile İstanbul'un kurtulmasını sağlayacak olan Millî Mücadele'yi sevk ve idare etmelidir. Açılacak meclisin 15 gün içerisinde çoğunluğu teşkil edecek şekilde toplanması kararlaştırılmıştır. Kurucu Meclis Ankara'da toplanacak olup her livadan 5 kişi seçilecektir. Seçilecek üyeler medeni cesarete, fikrî yeteneğe, dinî ve millî hasletlere haiz olmalı, 25 yaşından küçük ve kötü şöhretli olmamalıdır. Seçim sonunda bütün meclis üyeleri için üçer nüsha mazbata tanzim olunacak, bunlardan biri seçim mahallinde kalacak, biri üyeye verilecek biri de meclise gönderilecektir.²

Bu genelgenin yayımlanmasından sonra meclisin açılması amacıyla hazırlıklar başladı. Bunlara ilave olarak İstanbul'dan Anadolu'ya geçebilen Meclis-i Mebusan üyelerinin de yeni açılacak mecliste yer alabilmeleri kararlaştırıldı. Birçok zorluğa rağmen ülke genelinde seçimler yapıldı. 19 Mart 1920'de yayımlanan seçim tüzüğü'nün ardından, Nisan ayının ortalarına doğru İstanbul'dan ayrılıp Anadolu'ya geçebilen mebuslar ve Anadolu'dan seçilen milletvekilleri gelmeye başladı. Mustafa Kemal Paşa, 21 Nisan 1920'de tüm vilayetlere, müstakil livalara, Müdafaa-i Hukuk merkezlerine ve kolordulara yeni meclisin 23 Nisan 1920 Cuma günü açılacağını bildirmiştir.³ Ankara'ya ulaşabilen meclis üyeleri halkla birlikte Hacı Bayram-ı Veli Camii'nde Cuma namazını kıldıktan sonra Ulus'ta, ilk meclis binasının önüne geldiler. Buradaki merasimden sonra Büyük Millet Meclisi resmen açılmıştır.⁴

1 *Türk Parlamento Tarihi-Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, Cilt 1, (Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1994), 37-38.

2 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1920*, Cilt 1, 10. bs. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1970), 421-422.

3 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt 2, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009), 569.

4 İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, 3. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 64-70.

Sinop Milletvekili Şerif Bey'in açılış konuşmasıyla Büyük Millet Meclisi çalışmalarına resmen başlamıştır. Şerif Bey'in ardından söz alan Mustafa Kemal Paşa, Meclis'in olağanüstü yetkiyle görev yapacağını belirtmiş ve bu görüş milletvekilleri de kabul edilmiştir.⁵ 24 Nisan 1920'de saat 10:00'da toplanan Büyük Millet Meclisinde ilk sözü Mustafa Kemal Paşa almıştır. Paşa bu konuşmasında Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından başlayıp Büyük Millet Meclisinin açılmasına kadar geçen süre⁶ içerisinde yaşanan olayları özetlemiştir⁷ ki aynı gün milletvekilleri tarafından meclis başkanı seçilmiştir.⁸ Mustafa Kemal Paşa meclis başkanı seçildikten sonra, meclis başkanlığına bir önerge vermiş ve önerge milletvekilleri tarafından kabul edilmiştir. Bu önerge ve 13 Eylül 1920 tarihinde meclise sunulup⁹ 18 Eylül 1920 tarihinde kabul edilmiş olan program bir araya getirilerek 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilmiş olan *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*'nun temelini teşkil etmiştir.¹⁰

Büyük Millet Meclisi, 29 Nisan 1920 tarihinde meclisin toplanmasına karşı çıkan asileri¹¹ ve istikbâlde çıkabilecek isyan faaliyetlerini bertaraf etmek amacıyla Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nu kabul etmiştir.¹² 30 Nisan 1920 tarihinde Avrupa devletleri dışişleri bakanlıklarına Ankara'da yeni bir meclisin kuruluşunu bildiren birer muhtıra gönderilmiştir. Bu bildiriye artık Türk milletinin yegâne meşru merciinin Büyük Millet Meclisi olduğu belirtilmiş ve onun onayı olmaksızın imzalanacak hiçbir belgenin hukukî temelini olmayacağı beyan edilmiştir. 2 Mayıs 1920 tarihinde ise yine Mustafa Kemal Paşa'nın, meclise sunduğu bir başka önerge dâhilinde hükümet kurulmasına dair yasa kabul edilmiştir. Buna göre 11 kişiden müteşekkil Heyet-i Vükela yani Bakanlar Kurulu, 3 Mayıs 1920 tarihinde meclis üyeleri arasından seçilmiştir.¹³

5 “Nutuklar”, *TBMM Zabıt Ceridesi: Birinci İçtima*, Cilt 1, 23 Nisan 1336 (1920), 2-3; İsmet İnönü, *Hatıralar*, haz. Sabahattin Selek, 4. bs. (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2014), 183-184; Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, haz. Enis Şahin, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 189.

6 Yenal Ünal, “Millî Mücadele’de Bartın”, *Tarih Okulu Dergisi* 9, 25 (2016): 614-618.

7 “Ankara Mebusu Mustafa Kemal Paşa'nın Mütarekeden Meclisin Açılmasına Kadar Geçen Zaman Zarfında Cereyan Eden Siyasi Ahval Hakkındaki Nutukları”, *TBMM Zabıt Ceridesi: İkinci İçtima*, Cilt 1, 24 Nisan 1336 (1920), 8-30.

8 Meclisin açılışının ilk gününde, çalışmaların daha sistematik bir zeminde ilerleyebilmesi için çeşitli komisyonlar kurulmuştur. Bkz: “İntihaplar”, *TBMM Zabıt Ceridesi: Birinci İçtima*, Cilt 1, 23 Nisan 1336 (1920), 2-3.

9 BCA. 30-18-1-1/1-11-16.

10 Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008), 19-50.

11 TBMM'nin açılmasından önce ve sonra hem Heyet-i Temsiliye'ye hem de TBMM otoritesine karşı çok sayıda isyan çıkmıştır. Örnek olması bakımından bkz: Zühtü Güven, *Anzavur İsyanı*, (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1965).

12 “Karahası Sahib Mebusu Mehmed Şükrü Beyin, Hıyanet-i Vataniye Mücrimlerine Bir Ceza Tayini Hakkındaki Teklif-i Kanunisi”, *TBMM Zabıt Ceridesi: Yedinci İçtima*, Cilt 1, 29 Nisan 1336 (1920), 137-145; Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975), 43-53.

13 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk 1920-1927*, Cilt 2, 9. bs. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1969), 439-441.

23 Nisan 1920 tarihinde çalışmalarına başlamış olan Büyük Millet Meclisi bir olağanüstü hâl meclisidir. I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi hükümleri çerçevesinde memleketin iki büyük şehri İstanbul ve İzmir işgal edilmişti. Batı Anadolu'da Yunanlar, İzmir'i işgal etmelerini müteakip işgal sahalarını daha da iç kesimlere genişletmişlerdir. Dolayısıyla yeni açılan meclisin uğraşması gereken çok ciddi sorunlar bulunmaktaydı. Bu nedenle bu meclisin çok hızlı kararlar alması, aldığı kararları derhal uygulamaya koyması, yeri ve zamanı geldiğinde hüküm dahi verebilmesi gerekmektedir. Kararların sağlıklı ve hızlı bir biçimde alınması ve uygulanması temel esastır. Birinci Meclis olarak da ifade edilen 23 Nisan 1920'de açılan bu meclis döneminde TBMM başkanlığı tarafından kendilerine birer sicil numarası verilen, bir başka deyişle mebus listesinde adı geçen, 437 kişi vardır. Bunların 47'si hiçbir toplantıya katılmamış, dolayısıyla meclis toplam 390 milletvekiliyle çalışmıştır.¹⁴

Meclis toplaniş bakımından üç tip milletvekilinin bir araya gelmesiyle teşekkül etmiştir. Birinci grup milletvekili, Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920 tarihli genelgesi çerçevesinde yapılan seçimlerde seçilenler, ikinci grup son Osmanlı Meclis-i Mebusanının kapanması üzerine İstanbul'dan Anadolu'ya geçenler ve üçüncü grup milletvekilleri ise tutuklanıp Malta'ya gönderilmişken sonradan dönmüş olanlar.¹⁵ Dönemin fevkalade koşullarından dolayı bazı milletvekilleri aynı anda birden fazla görevi yerine getirmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle üzerlerine almış oldukları bu görevleri ifa etmek için memleketin değişik mıntıklarında bulunan milletvekillerinin gelememesi nedeniyle meclis görev yaptığı üç yıllık zaman zarfında hiçbir zaman tam üye sayısı ile toplanamamıştır. Birinci Meclis'te birçok iş kolundan milletvekili yer almıştır. Asker, din adamı, memur, eşraf, mütegalibe başta olmak üzere muhtelif gruplardan ve mesleklerden kişiler mecliste yer almıştır.¹⁶

Birinci Büyük Millet Meclisi, birbirinden farklı birçok düşünceye sahip milletvekiline de ev sahipliği yapmıştır. Bu dönemde mecliste herhangi bir siyasi parti bulunmamakla birlikte; cumhuriyetçi, ittihatçı, Bolşevik, hilafetçi ve saltanatçı olarak ifade edilebilecek birçok türden siyasi düşünceye sahip milletvekili bulunmaktaydı. Nitekim meclisin açılmasından sonra milletvekilleri siyasi düşünce bakımından kendilerine yakın gördükleri kimselerle bir araya gelerek çeşitli gruplar ortaya çıkardılar. Mecliste bu dönemde Tesanüt Grubu, Halk Zümresi Grubu, Islahat Grubu ve İstiklâl Grubu yer almaktaydı. Bu grupların vasıtasıyla meclis ve hükümetin denetimi gerçekleştirildiği gibi mecliste her çeşit düşünce de kendini ifade edebilme

14 Ahmet Demirel, İlk Meclisin Vekilleri-Millî Mücadele Döneminde Seçimler, 3. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 79.

15 BCA. 30-18-1-1/1-10-8.

16 Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, 3. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 277-280.

imkânı yakalıyordu. Bununla birlikte bu gruplar arasındaki fikir çatışmaları sonraları çok daha ileri boyutlara ulaşmıştır. İlk açıldığı zamanlarda oldukça hızlı bir biçimde çalışan meclis zamanla adı geçen grupların ciddi mücadelelerinin yaşandığı bir mekân hâline dönüşmüştür.¹⁷ Bu da doğal olarak meclisin çalışmalarını yavaşlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Birinci Büyük Millet Meclisinde ortaya çıkan grupların ahenkli bir biçimde çalışmaması ve işleri yavaşlatması üzerine 10 Mayıs 1921 tarihinde kendisine yakın olan 151 milletvekili arkadaşıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adında bir grup kurmuştur.¹⁸ Grubun kurulmasından sonra meclisteki bütün milletvekillerini bu grubun üyesi olmaya davet etmiştir. Nitekim meclisteki mebusların büyük bir bölümü Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubuna üye olmuştur. İlerleyen süreçte bu grupta yer alan milletvekilleri için Birinci Grup, bu grubun dışında kalan ve daha çok muhalif fikirleriyle ön plana çıkmış olan milletvekillerinin yer aldığı gruba İkinci Grup adı verilmiştir.¹⁹

Birinci Büyük Millet Meclisi açılışının ilk günlerinden itibaren kendisini kurucu bir meclis olarak görmüştür. Diğer bir ifadeyle çağ açan, kendinden öncekilerine nazaran köklü değişiklikler yapan, yeni bir hükümet kuran ve nizam oluşturan meclistir. Bu meclis, yeni bir devlet kurma sürecinde bu sürecin bütün yükümlülüklerini yerine getirmiştir. Bütün demokratik sistemlerde olduğu gibi bu meclis de yasama, yürütme, yargı kavramlarını temel kuvvetler olarak benimsemiştir. Ancak Türkiye'nin o dönemde içinde bulunduğu olağanüstü şartlar nedeniyle bu güçleri kendi bünyesinde toplamıştır. Çünkü şartlar her üç kuvvetin de olabildiğince pratik olarak devreye sokulmasını gerekli hâle getirmiştir. Meclis yasama yetkisini, çıkardığı yasalarla, yürütmeyi İcra Vekilleri Heyeti adlı kurulla kullanmıştır. Yine Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun kabulü sonrasında kurulan İstiklâl Mahkemeleri'nin başkanları da meclis tarafından tayin edilmiştir. Böylece meclis, yargı yetkisini²⁰ de üzerine almıştır.²¹

Büyük Millet Meclisi, 1923 yılına kadar meclis hükümet sistemi adı verilen bir sistemle yönetilmiştir. Kuvvetler birliği ilkesinin güçlü bir

17 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2020), 169-180.

18 Bu grubun temeli Sivas Kongresi'nde (4-11 Eylül 1919) kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dayanmaktadır. Bu gruba mecliste zamanla birinci grup adı verilmiştir. Birinci Grup, 9 Eylül 1923 tarihinde Halk Fırkası'na dönüşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, 5. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 19-29.

19 İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı*, 64-70.

20 Yenal Ünal, "Millî Mücadele: Mondros Mütarekesinden Sevr Antlaşmasına Türkiye'de Yaşanan Siyasi Gelişmeler", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I-Kurtuluş, Kuruluş ve Modernleşme (1920-1938)*, ed. Nurgün Koç, Cilt 1, (İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2019), 143-144.

21 Meclis bu döneminde, İstiklâl Mahkemesi kurma, kapatma ve kapanmış olan bir İstiklâl Mahkemesi'ni yeniden açma yetkilerini zaman zaman kullanmıştır. Örneğin 15.06.1921 tarihinde Sivas İstiklâl Mahkemesi'nin tekrar kurulabilmesi için gereğinin yapılması Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne arz edilmiştir. *BCA*. 30-18-1-1/3-24-20.

biçimde pratiğe dökülmesi olarak da ifade edilebilecek meclis hükümeti sisteminde, devlet başkanı ya da başbakan bulunmamaktaydı. Her iki görevi de fiilen meclis başkanı yerine getirmekteydi. Meclis başkanı Mustafa Kemal Paşa aynı zamanda hükümetin de başkanıydı. Bu sistemde bakanlar meclis içinden tek tek seçilmiş olup meclisin vekili manasına gelecek şekilde vekil sıfatıyla hükümet işlerini yürütmüşlerdir. Bu nedenle bakanların oldukça sıkı bir denetime tabi tutuldukları söylenebilir.²² Millî Mücadele, I. TBMM'nin olağanüstü gayretleri neticesinde başarıyla gerçekleştirilmiştir.²³

Bu inceleme kapsamında; mecliste görev yapan ve meclisin açılışının 50. yıldönümünde yani 1970 yılında hâlâ hayatta olan 14 milletvekilinin bakış açısından başta I. TBMM, cumhuriyetin ilanı ve Mustafa Kemal Atatürk üzerine çeşitli değerlendirmeler yapılmak suretiyle genel manada cumhuriyetin 50 yıllık bir panoraması çizilmeye çalışılmıştır. I. TBMM'de görev almış ve meclisin açılışının 50. yıl dönümünde hayatta olan 14 milletvekili ile gazeteci-yazar Nalân Seçkin birer konuşma yaparak bunları önce Anadolu Ajansı bültenlerinde, dolayısıyla abonesi olan gazetelerin bazılarında on beş gün süreyle "1970'de 13'e İndiler" başlığıyla yayımlamıştır. Bazı bölümleri 23 Nisan 1970 günü Türkiye Radyolarında özel programda verilmiştir. Seçkin, gerçekleştirdiği bu konuşmaları aynı yıl içinde "İlk Meclis'ten Kalanlar 1920-1970" başlıklı eserinde bir araya getirmiştir.²⁴ Nalân Seçkin tarafından 1970 yılında kaleme alınmış olan bu eser, bu araştırmanın en temel kaynağıdır. Çünkü yazar bu eserde, söz konusu milletvekillerinin tamamıyla birer mülakat yapmış ve onların büyük bir bölümünün sağlığında bu mülakatları yayımlamıştır. Adı geçen eser bugüne kadar bütüncül anlamda ciddi bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Bu nedenle adı geçen çalışmada yer alan önemli bilgilerin çok daha derinlikli ve sağlıklı bir biçimde yorumlanarak analiz edilmesi gerekmektedir.²⁵

Bu konunun araştırma safhasında, ilgili telif eserler, makaleler, tezler ve süreli yayınlar titizlikle gözden geçirilmiştir. Dolayısıyla sadece Seçkin'in eseri üzerinden değil, daha geniş bir literatür üzerinden ilerleme sağlanmaya çalışılmıştır. Bu araştırma aynı zamanda Türkiye'nin demokrasi serüveninin farklı bir pencereden incelenmesi anlamını da taşımaktadır. Buradan hareketle çalışmanın dolaylı yönden de olsa Türkiye'nin kısa bir demokrasi tarihi yazım denemesi olduğunun da altı çizilmelidir.²⁶ 22 Ekim 1965-1 Kasım 1970

22 Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, 6. bs. (Ankara: Turhan Kitabevi, 2007), 37-38.

23 Sabahattin Selek, "50. Yıl-Birinci Meclis Zor Günlerin Meclisiydi", *Milliyet*, 23 Nisan 1970.

24 Nalân Seçkin tarafından gerçekleştirilen bu röportajlar NTV yayın organı tarafından "İlk Meclis'in Tanıkları Anlatıyor" adıyla çeşitli fotoğraflarla ve videolarla desteklenerek 2024 yılında seri bir belgesel hâline getirilmiştir. Adı geçen belgeselde Seçkin'in kayda aldığı ses kayıtları fotoğraflarla desteklenmiştir. Araştırmacılar, sosyal medya imkânlarıyla söz konusu belgesele ulaşabilmektedir. Bkz: Erişim 24 Haziran 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=dTOP4fVuiqE&t=5s>

25 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar 1920-1970*, (Ankara: Divan Matbaası, 1970), 1-22.

26 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 6-7.

tarихleri arasında TBMM başkanlığı yapan ve mülakatlar gerçekleştirildiğinde de aynı görevi sürdürmekte olan Ferruh Bozbeyli, 1970 yılına gelindiğinde I. TBMM’de görev yapmış ve hayatta olan toplam 14 milletvekili bulunduğunu ifade etmiştir.²⁷ Bunlar: Ahmet Ferit Tek,²⁸ Fahrettin Altay,²⁹ Tevfik Rüştü Aras,³⁰ İsmet İnönü,³¹ Mahmut Celal Bayar,³² Ahmet Fevzi Erdem,³³ Atıf Tüzün,³⁴ Abdülğani Ensari,³⁵ Refik Koraltan,³⁶ Yasin Kutluğ,³⁷ Ali Kılıç,³⁸ Halil İbrahim Özkaya,³⁹ Hüseyin Aksu⁴⁰ ve Yasin Haşimoğlu’dur.⁴¹ Bu vekiller ilk meclisten önce, ilk mecliste ve sonraki süreçlerde son derece önemli vazifelerde bulunmuş simalardır. Birçoğu Osmanlı döneminde meslekî hayatlarına başlamış, cumhuriyet döneminde alanlarında daha da uzmanlaşarak Türkiye’ye ciddi hizmetlerde bulunmuşlardır. Dolayısıyla devletin kuruluşuna şahitlik etmiş ve çok önemli resmî hizmetler sunmuş bu önemli devlet adamlarının tecrübelerinin bilimsel ve metodolojik bir temelde yorumlanmasının yakın dönem Türkiye tarihine farklı bir cepheden katkı sağlayacağı düşünülmektedir.⁴²

Nalân Seçkin’in eserinde, meclisin açılışının 50. yıldönümünde hayatta olan 14 milletvekilinin birçok farklı konu üzerine son derece kıymetli değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Genel itibarıyla mülakatlarda I. TBMM’nin açılışı, cumhuriyetin ilanı, Mustafa Kemal Atatürk ve sonrası dönemlerde yaşanan gelişmelerin üzerinde ağırlıklı olarak durulduğu görülmektedir. Bunlara ilave olarak mülakatlarda üzerinde durulan konuları şu şekilde sıralamak mümkündür: I. Dünya Savaşı ve akabinde yaşanan gelişmeler, son Meclis-i Mebusanın İstanbul’da toplanması ve yaşanan krizler, 23 Nisan 1920’de TBMM’nin açılmasından önce gerçekleştirilen milletvekilliği seçimleri, seçilen milletvekillerinin Ankara’ya ulaşma serüvenleri ve göreve başlamaları, TBMM’nin yapısı, amacı, çalışma şekli, ortaya koyduğu işler, TBMM’de ve ülkede Millî Mücadele’yi baltalamaya yönelik olarak yapılan Bolşevik propagandası, muhtelif cepheleriyle Millî Mücadele, çeşitli şehirlerin Millî Mücadele’ye katılması, Millî Mücadele’yi

27 Erişim 5 Temmuz 2023, <https://www.tbmm.gov.tr/baskan/meclis-baskanlari>.

28 Ahmet Ferit Tek, TBMM İstanbul Milletvekili Sicil No: 211.

29 Fahrettin Altay, TBMM Mersin Milletvekili Sicil No: 345.

30 Tevfik Rüştü Aras, TBMM Menteşe Milletvekili Sicil No: 333.

31 İsmet İnönü, TBMM Edirne Milletvekili Sicil No: 126.

32 Mahmut Celal Bayar, TBMM Saruhan Milletvekili Sicil No: 369.

33 Ahmet Fevzi Erdem, TBMM Batum Milletvekili Sicil No: 40.

34 Atıf Tüzün, TBMM Kayseri Milletvekili Sicil No: 269.

35 Abdülğani Ensari, TBMM Siverek Milletvekili Sicil No: 395.

36 Refik Koraltan, TBMM Konya Milletvekili Sicil No: 289.

37 Yasin Kutluğ, TBMM Gaziantep Milletvekili Sicil No: 179.

38 Ali Kılıç, TBMM Gaziantep Milletvekili Sicil No: 177.

39 Halil İbrahim Özkaya, TBMM Antalya Milletvekili Sicil No: 25.

40 Hüseyin Aksu, TBMM Erzincan Milletvekili Sicil No: 153.

41 Yasin Haşimoğlu, TBMM Oltu Milletvekili Sicil No: 365.

42 Bu inceleme kapsamında; yer alan milletvekillerinin ilgili konulara göre verdikleri açıklama sırası mümkün olduğunca, TBMM’deki doğum tarihi kayıtlarına göre düzenlenmiştir.

baltalamaya yönelik dinî propaganda, İstiklâl Mahkemeleri, cumhuriyetin ilanı ve cumhuriyet üzerine çeşitli yorumlar, Mustafa Kemal Atatürk, Atatürk döneminden sonra Türkiye’de yaşanan önemli gelişmeler, 1970’li yılların siyasi eğilimi ve Türkiye’yi bekleyen tehlikeler. Söz konusu milletvekillerinin, bu konular üzerine birçok can alıcı tespitinde bulunduğu ifade edilmelidir. Bugüne kadar incelediğimiz birçok bilimsel eserde ve hatırat türündeki çalışmalarda karşılaşmadığımız son derece ilginç bilgilerin; çalışmamız kapsamında değerlendirmeye tabi tutulmasının literatüre küçümsenemeyecek ölçüde bir katkı sunacağı kanaatindeyiz.⁴³

1. I. TBMM Üzerine Yapılan Değerlendirmeler

İnceleme kapsamında; söz konusu 14 milletvekilinin değerlendirmelerini en çok I. TBMM üzerine yaptıkları ve bu konuya ayrı bir ehemmiyet verdikleri belirtilebilir. Çünkü mebusların hepsi de Millî Mücadele’nin ve cumhuriyetin meşruiyetinin bu kuruma dayandığının farkındadırlar. Adı geçen milletvekillerinden Fahrettin Altay, her şeyden önce son Meclis-i Mebusanın İstanbul’da açılmasını ve bu meclisin kendisini tatil etmesi sonrasında yaşanan gelişmeler temelinde Ankara’da yeni bir meclisin teşekkül etmesi ve Ankara’daki bu yeni meclisin dayandığı meşru zemini tartışma konusu yapmıştır. Bilindiği üzere son Osmanlı Meclis-i Mebusanı 12 Ocak 1920 tarihinde İstanbul’da toplanmış, 28 Ocak 1920’de Misak-ı Millî kararını almış ve 16 Mart 1920 tarihinde İtilaf Devletlerinin İstanbul’u resmî işgalleri neticesinde 18 Mart 1920 tarihinde kendi kendini süresiz olarak tatil etmiş ve bunun akabinde padişah 11 Nisan 1920’de Meclis-i Mebusanı kapatmıştır. Bahsedilen sürece ilişkin olarak Altay şu çok kıymetli değerlendirmelerde bulunmuştur:

Atatürk, Büyük Millet Meclisi, İstanbul’da toplanacağı vakit itiraz etmişti.⁴⁴ İstemez. Bırakın bunu Anadolu’da toplayalım demişti. Arkadaşları, İstanbul’da olsun dediler ve İstanbul’da toplandı. Nitekim Atatürk’ün dediği çıktı, derhal dağıttılar. Onun üzerine Atatürk, Ankara’da Büyük Millet Meclisi’ni kurdu.⁴⁵

Buradan hareketle Ankara’da yeni açılan meclisin son derece meşru bir zeminde ve haklı gerekçelere dayanılarak oluşturulduğu ifade edilmelidir.⁴⁶

43 Nalân Seçkin, *İlk Meclis’ten Kalanlar*, 1-172.

44 Aynı kanaati Heyet-i Temsiliye de taşımıştı. Tutanaklara yansıdığı kadarıyla meclisin İstanbul’da toplanacak olmasından dolayı Heyet-i Temsiliye ciddi bir kaygı duymuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, haz. Uluğ İğdemir, 2. bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1989), 160-163.

45 Nalân Seçkin, *İlk Meclis’ten Kalanlar*, 40-41.

46 Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, 2. bs. (İstanbul: Temel Yayınları, 2010), 336-339.

Milletvekillerinin, I. TBMM'yle bağlantılı olarak değerlendirmelerde buldukları konuların en başında mebus seçilmeleri ve Ankara'ya ulaşımında yaşadıkları sıkıntılı süreçler gelmektedir. Ulaşım imkânlarının son derece kısıtlı olduğu o dönemlerde eşkıyalık ve iç isyanlar başta olmak üzere ulaşımı ve iletişimi güçleştiren birçok amilin olduğu bilinmektedir.⁴⁷ Üstelik İstanbul'dan, Ankara'ya geçme arzusunda bulunan mebuslar için bir de İtilaf Devletlerinin baskısı ve denetimi söz konusuydu. Bütün bu sorunları geride bırakıp Ankara'ya ulaşmak da bütün sorunları çözmüyordu. Ankara'da başta barınma olmak üzere onlarca sorun meclisin yeni vekillerini beklemekteydi. Örneğin, ilk dönem TBMM milletvekillerinden olan Ahmet Ferit Tek,⁴⁸ o dönemde Kuvâ-yı Milliye ile Fransızlar arasında bir anlaşma yapılması ve bazı Fransız esirlerine karşılık iki vatanperverle, Boğaziçi'nde bir dost yalisından alınarak bir Fransız muhribine getirilmesi sayesinde Mudanya'ya ulaşmıştır.⁴⁹ Ahmet Ferit Tek,⁵⁰ İstanbul'dan Ankara'ya geçişini çok daha sonradan şu şekilde anlatmıştır:

Bu arada Ankara'dan haber geldi. Sizi İstanbul'dan, Ankara'ya naklettireceğiz diye. Ankara Hükümeti, o zaman birkaç Fransız zabitanı yakalamış. Onları iade ediyorlarmış. Fransızlara şart koşmuşlar. İstanbul'da üç kişimiz var, bunları alıp gelir misiniz diye? Fransızlar bunu kabul etmişler ve mukavele olmuş. O üç kişinin arasında ben de vardım. O zaman Fransızlar bize müracaat ettiler. Sizi alıp götüreceğiz diye, biz de kabul ettik. Çengelköyü'nde bir dostumuzun yalisında bekledik. Fransızlar bir sandal gönderdiler, beni oradan aldılar. Götdürdüler küçük bir Fransız gemisine. Onunla bizi Mudanya'ya götdürdüler. Mudanya'ya gittiğimiz zaman, tabii Anadolu Hükümeti'nin himayesine, muhafazasına geçtik.⁵¹

Görüldüğü üzere Ahmet Ferit, meclise ulaşabilmek için İtilaf Devletlerinden Fransa'yı aşmak zorunda kalmış ve Ankara Hükümeti'nin verdiği mücadele sayesinde Anadolu'ya ulaşabilmiştir.⁵²

47 Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, 421-431.

48 Yenal Ünal, *Ahmet Ferit Tek*, (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları: 2009), 53-54; Ahmet Ferit Tek, "İlk Türkiye Büyük Millet Meclisinden Hayatta Kalan En Yaşlı Aza, İstanbul Milletvekili Ahmet Ferit Tek'in 23 Nisan'ın 50. Yıldönümünde Mesajı", *Türk Kültürü Dergisi*, 91 (1970): 441-442; Emel Esin, "Cumhuriyeti Kuranlardan Ferit Tek'in Bitmeyen Son Makalesi", *Türk Edebiyatı Dergisi* 2, 22 (Ekim 1973): 11-12; Necati Akder, "Seçkin Vatansever, Büyük Milliyetçi, Değerli Fikir ve Mefkûre Adamı Ahmet Ferit Tek Üful Etti", *Türk Kültürü Dergisi*, 110 (1971): 116; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler 1859-1968*, Cilt 2, (Ankara: Mars Yayınları, 1968-1969), 929; Bilal N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996), 162-163; Nurettin Can Güleklî, Rıza Onaran, *Türkiye Büyük Millet Meclisi 1920-1970*, (İstanbul: 1973); Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Cilt 1, 2. bs. (Ankara: Kent Yayınları, 1981), 66; Ali Naci Karacan, *Lozan Barışı ve İsmet Paşa*, 3. bs. (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993), 58-59.

49 Emel Esin, "Ahmet Ferit Tek", *Türk Kültürü Dergisi*, 110 (1971), 140.

50 Yenal Ünal, "A Study on Turkish Diplomats Officiated in the Early Republican Period", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 20, 41 (2020), 655.

51 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Katanlar*, 29-30.

52 Feyzullah Ezer, "Mütareke Dönemi Türkiye'nin Ulaşım Durumu", *Belgi*, 13 (2017), 440.

Millî Mücadele döneminin en önemli ordu komutanlarından biri olan Fahrettin Altay da Mustafa Kemal Paşa'nın talebi üzerine I. TBMM'de mebus olabilmek için adaylığını koymuştur. Altay, konuya ilişkin şu bilgileri vermiştir:

Konya'da 12. Kolordu Kumandanı olarak bulunuyordum. Albaydım. Atatürk'ten bir telgraf aldım. Millet Meclisi Ankara'da toplanacak. İstanbul'dan çıkan mebuslar, Ankara'ya davet edildiler. Eksikleri de yeniden intihap olunuyor. Sizin de Konya'dan mebus olmanızı muvaffık bulduk. Adaylığınızı koyunuz tarzında bir telgraftı. Kendisine verdiğim cevapta askerlerin bu işe karışması fikrinde değilim. Müsaade buyurulursa yerime bir başkası intihap olunsun dedim. Cevap verdi: Evet ben de o fikirdeyim. Fakat bu meclis mahiyeti biraz başka türlü bir meclistir. Onun için büyük kumandanların meclise aza olmaları lazımdır. Fakat kumandanlığınızı bırakacak değilsiniz. Hem kumandan olarak kalacaksınız hem mebus olarak bulunacaksınız.⁵³

Burada dikkati çeken önemli nokta Mustafa Kemal Paşa'nın bütün büyük kumandanları I. Meclis'te görmek istemesi durumudur. Paşa, bu meclisin olağanüstü bir hâl meclis olduğunun bilincindedir ve yeni bir devletin bu meclisten doğacağına farkındadır. Bu noktada bütün güçlü generallerin desteğinin hayati bir öneme sahip olduğunu düşünmektedir.⁵⁴

Atatürk döneminde uzun bir süre dışişleri bakanı olarak görev yapan Tefik Rüşü Aras Millî Mücadele yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya geçmeye çalışanlardan biridir. Aras, Anadolu hareketine katılmasını şu şekilde anlatmıştır:

İngilizlerin, İstanbul'u işgali üzerine durum gene değişti. Derhal Anadolu'ya harekete karar verdim ve Rodos'a gittim. Oradan kayıkla Köyceğiz'e çıktım. Burada bize sadık, millî harekete sadık kimseler olabileceğini düşünerek, dostlarıma sordum. Kaymakam beyi ziyaret ettim. Bu suretle Köyceğiz de millî harekete iltihak etmiş oldu. Ondan sonra orada Mustafa Kemal'le muhabere ettim. Aldığım talimat mucibince Muğla'ya gittim. Muğla'da da mebus intihap edildim. Menteşe Mebusu.⁵⁵

Tefik Rüşü Aras da birçok mebus gibi bir taraftan Anadolu'ya geçmeye çalışırken diğer taraftan da Mustafa Kemal Paşa'yla muhabere hâlinde olmuştur. Çünkü ulusal hareketin merkezî noktasında o vardır.⁵⁶

53 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 36-37.

54 Mustafa Okuklu, "Fahrettin Altay", (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009), 47.

55 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 48.

56 Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılmak üzere Nisan ayı başından itibaren milletvekilleri Ankara'ya gelmeye başlamışlardır. Bkz: Salih Cenik, *Birinci Meclis'te Tokat Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005), 51.

Mustafa Kemal Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde uzun yıllar başbakanlık görevini yürütmüş ve ondan sonra cumhurbaşkanı görevini üzerine almış olan İsmet İnönü de ilk mecliste mebus olarak görev yapmıştır. İnönü, Anadolu'ya geçişi hakkında Nalân Seçkin'e şu bilgileri aktarmıştır:

Ankara'ya ayağımı basar basmaz Atatürk'le konuştum. Hemen o gün, daha meclis toplanmadan bir iki gün evvel aramızda toplantılara başladık. Meseleleri konuştuk. Hesapsız mesele, hesapsız güçlük ve son derece büyük vazife duygusu var üzerimizde ve vazife alacağız görünüyor. Öyle hazırlanıyoruz. Alacağımızı vazifeler son derece çitilli!⁵⁷

İsmet İnönü, Millî Mücadele yılları boyunca Mustafa Kemal Paşa'nın sağ kolu olarak görev yapmıştır. Yakın dönem Türk tarihine ikinci adam olarak intikal eden İnönü, Anadolu'ya geçmeden önce daha İstanbul'dayken sürekli Mustafa Kemal Paşa'yla iletişim hâlinde bulunup ulusal hareketin gelişimi için çalışmıştır.⁵⁸

Mustafa Kemal Atatürk döneminin son başbakanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü cumhurbaşkanı olan Mahmut Celal Bayar da I. TBMM'de mebus olarak görev almıştır. Bayar, ilk olarak İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusana mebus seçilmiş, bu meclisin kendini tatil etmesi üzerine Anadolu'ya geçmiştir. Bayar, Anadolu'ya geçişi hakkında Seçkin'e şu bilgileri aktarmıştır:

İstanbul işgal edilince bana geldiler. Seni de Malta'ya götürecekler. Gel saklayalım dediler. Kemal Bey isminde bir yüzbaşı. Beni tanımıyor ama mesleğimi biliyor. Kendisi de benim gibi aynı yoldan İttihatçı ve Meşrutiyet ihtilalcilerinden. Onun evinde kalıyorum. Dedi ki ben vazifeye gideceğim siz burada kalın ben akşama size haber getiririm dedi ve gitti.⁵⁹

57 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 54.

58 İsmet İnönü, Ankara'ya gelişi ve sonrasında Mustafa Kemal Paşa ile birlikte gerçekleştirdiği işler hakkında hatıralarında şu bilgilere yer vermiştir: “9 Nisanda Ankara'ya vardık. Mustafa Kemal Paşa'nın günlerden beri toplamaya çalıştığı Meclis, 23 Nisanda açılacaktı. Ben, ilk gelişimde olduğu gibi, yine eski Ziraat Mektebi'ndeki karargâhta Atatürk'le beraber kalıyordum! Gelişimin ertesi günü çalışmaya başladım. Hem karargâh Erkân-ı Harbiyesi'nin işlerini yürütüyor, hem de zaman zaman meclisin açılış hazırlıkları ile meşgul oluyordum. Karargâh, iki-üç ay öncesine nispetle daha kalabalıktı. İstanbul'dan gelenlerden karargâh hizmetlerinde görevlendirilen subaylar ile bazı yakın arkadaşlarımız, milletvekilleri karargâhta kalıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa ile çeşitli meseleleri görüşüyoruz, istişareler yapıyoruz. Üzerinde durulan en önemli mesele, meclisin toplanması. Mustafa Kemal Paşa bana, ‘Meclise girmen lazım, meclis azası olmadan rahat çalışamayız’ diyordu. Benim Edirne'den seçilmemi arzu etmekteydi, İstanbul meclisinden gelenler yeni meclisin tabii azası sayılacaklardı. Bir yandan da her yerde seçimler yapılıyor ve seçilen azalar peyderpey Ankara'ya geliyorlardı. Tabii işgal altındaki yerlerde seçim yapılamıyordu. İşgal altındaki yerlerin de mecliste temsili için Mustafa Kemal Paşa'nın müntehib-i sanileri vardı. Ben de bu arada Edirne mebusu seçildim; ikinci müntehipler toplandılar, beni Edirne mebusu olarak seçtiler. Meclise takdim olunmak üzere mazbatam hazırlandı.” Bkz: İsmet İnönü, *Hatıralar*, 183.

59 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 73.

Görüldüğü üzere İstanbul'dan Anadolu'ya geçişler Millî Mücadele yılları boyunca oldukça güç koşullarda gerçekleşmiştir. Meclis-i Mebusanda görev yapan mebuslar İtilaf Devletleri tarafından yakalanıp Malta'ya sürgün edilmemek için İstanbul'daki millî teşkilatlarla birlikte hareket etmişlerdir.⁶⁰

I. TBMM'ye seçilen mebusların Ankara'ya ulaşma noktasında yaşadıkları sıkıntılar sadece İtilaf Devletleri'yle sınırlı kalmamıştır. Ulaşım ve maddi imkânsızlıklara binaen eşkıyalık ve çetecilik faaliyetleri başta olmak üzere birçok unsur mebusların Ankara'ya ulaşmalarında engel teşkil etmiştir. I. TBMM'ye Siverek mebusu olarak seçilen Abdülğani Ensari bu çeşit sıkıntılarla karşılaşmış bir milletvekilidir. Seçkin'e vermiş olduğu mülakatta konuyla ilgili olarak şu bilgileri paylaşmıştır:

Tuttum o vakit, buradan çıktım gittim Diyarbakır'a. Oraya Elcezire Cephe Kumandanı geliyordu. Nihat Paşa. O zaman eşkıya Hekimhan yanında. Malatya'nın kazası Hekimhan. Orada insanları öldürmüşler ve evi barkı soymuşlar. Elcezire Cephe Kumandanı'nın yaverini de öldürmüşler. İşte Diyarbakır'a tam o sırada gidiyordum. Asayişsizlik ortalığı kırıp geçiriyor. Neticede Allah'ın inayetiyle Diyarbakır üzerinden Sivas'a kadar düşe kalka gittik. Fakat Sivas'tan öte daha fazla eşkıya ve çeteler var. Kaldım böyle mütehayyir. Baktım biraz sonra Topsakallı Haşmettin Ağa geliyor. Muhterem bir adam. Malatya'nın Besni kazasından. Adamlarından sekiz dokuz tane muhafız getirmişti. Muhafızlar hep silahlı. İşte bu adamlarla beraber düşe kalka salimen Ankara'ya vardık.⁶¹

Bu bilgilerden hareketle; o dönem Anadolu'sunun yaşanan olağanüstü gelişmelerin de etkisiyle güvenli bir coğrafya olmadığını belirtebiliriz. Dolayısıyla meclisin açılışına yetişmek isteyen milletvekillerinin ulaşım için aynı anda birçok sorunu çözmek zorunda kaldıklarını görmekteyiz.⁶²

Milletvekillerinin adı geçen mülakatlarda oldukça detaylı bilgi verdikleri konular arasında yine meclisin açılışı, çalışma şekli, vücuda getirdiği önemli yasalar, meclisin amacı ve mecliste yaşanan tartışmalar gelmektedir. Milletvekilleri bu konular üzerine anımsayabildikleri birçok şartıcı bilgiyi Seçkin'le paylaşmışlardır.⁶³

Hüseyin Aksu, I. TBMM'nin açılışı konusuna özenerek değinen ilk dönem mebuslarından. Aksu, meclisin açılışı hususunda Seçkin'e şu mühim bilgileri aktarmıştır:

60 İtilaf Devletleri bazı milliyetçi mebusları, gazetecileri ve aydınları Malta Adası'na sürdükten bir süre sonra, 11 Nisan 1920 tarihinde Padişah, Meclis-i Mebusanı kapatmıştır. Bkz: Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, 5. bs. (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2009), 218-223.

61 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 99.

62 Feyzullah Ezer, "Mütareke Dönemi Türkiye'nin Ulaşım Durumu", 440.

63 *TBMM Albümü 1920-1950*, ed. Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel, Cilt 1, 2. bs. (Ankara: TBMM Genel Sekreterliği Yayınları, 2010), 9-63.

... Şimdi müze oldu ya. İlk gün orada toplandı. Atatürk de gelmişti. Dinleyici de vardı ama azdı. Kim bilir belki de İstanbul Hükümeti'nden korkuyorlardı. Onlar nazarında biz -Padişah'a isyan etmiş kimselerdik. Bu memleketi kurtarmak kararını, bir gizli celsede almıştık. Ondan sonra celse aleniye çevrildi. Bu memleketin bir Misak-ı Millî hududu çizilmişti. Misak-ı Millî gayesi istihlal edilip de, tamamen Türkiye'ye ilhak edilinceye kadar bu meclis müstemirren devam edecektir, hiç bir surette bozulmayacaktır kararı aldık. Türk Devleti o gün ilk defa o celsede konuşulmuştu.⁶⁴

Aksu'nun vermiş olduğu bilgilerdeki en önemli noktalardan birisi meclisin açıldığı gün katılımın düşük olması konusudur. Bunda birçok amilin etkili olduğu yukarıda tartışılmıştı. Ancak Aksu'nun da belirttiği gibi katılımın düşük olmasında padişahın ve İstanbul Hükümeti'nin baskılarının büyük tesiri bulunmaktadır. Dolayısıyla bu meclisin açılışı aynı zamanda emperyalistlere ve İstanbul Hükümeti'ne karşı güçlü bir meydan okumadır.⁶⁵

I. TBMM, Millî Mücadele'nin meşru bir zeminde ilerlemesini sağlayan en önemli siyasi mercidir. Dolayısıyla bu mecliste bütün fevkalade önemli millî meseleler çoğu zaman dışarı bilgi sızmamaları için gizli oturumlarda tartışılmıştır. İsmet İnönü, bu konuda şu değerli bilgileri vermiştir:

Toplantıların çoğu gizli olurdu o zaman. Memleketin ihtiyaçları çok, düşmanların tertipleri büyük bunları çırılçıplak ve cesur bir şekilde her şeyi bilmek isteyen bir meclis. Hiçbir şeyin gizli kalmasına tahammülü yok. Her şeyi meclise anlatırız. Meclis bizzat hükümetti. Öyle kuruldu. Hükümet azası meclisin vekilleriydi. Böyle olunca gizli yapıları müzakereler çoğunlukla.⁶⁶

Toplantılar öneminden dolayı çoğunlukla gizli yapılmakla birlikte; bu mecliste hemen her konu açıkça masaya yatırılmış ve şiddetli bir şekilde tartışılmıştır. Her milletvekili görüşlerini özgürce ifade edebilmiştir. Dolayısıyla TBMM'nin birinci dönemi demokratik manada en güçlü dönemlerinden birini yaşamıştır.⁶⁷

I. TBMM'nin en önemli hedefi, memleketi mütareke şartları içerisinde bulunduğu durumdan kurtarmaktı. Bu gayenin gerçekleşmesi için yasal zeminin dışına çıkmadan her türlü çabayı ortaya koymuştur. İlerleyen aylarda Millî Mücadele'nin en önemli figürlerinden biri hâline gelen İnönü, Seçkin'e verdiği mülakatta meclisin amacı üzerinde özellikle durmuştur:

64 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 151.

65 İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı*, 65.

66 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 55.

67 Buşra Erimli, "İlk Meclis'te Gruplar Arası Rekabet ve Partileşme Meselesi", *İnsan&İnsan*, 34 (2022), 26.

O zaman meclisin bir tek meselesi vardı. Kurtuluş! Başladığımız zamanda parti falan yoktu. Esasen memleketi mücadele ile kurtarmak isteyenlerle memleketin mücadele ile kurtarılamayacağına inananlar ayrılmış İstanbul'da kalmışlar. Kurtulacağına inananlar, gelmişler. Bir tek parti var. Kurtuluş etrafında birlik var. Ve ilk günü herkesin birbirine karşı hissiyatı da belli değil. Yani hiçbir ihtilaf yok aramızda. Mecliste iyi konuşuyoruz ama az bir zaman sonra her mecliste olan münakaşaların her türlü orada da başladı.⁶⁸

I. TBMM, büyük çabalar sarf edilmesi durumunda memleketin kurtarılabilmesine inanan mebuslardan oluşmuştur. Millî davanın başarılabilmesine inmayan mebuslar zaten Ankara'ya hiç gelmemiştir. Bununla birlikte; ortak ve güçlü bir gaye etrafında toplanan I. TBMM milletvekilleri zamanla ayrışmaya ve hatta çatışma içerisine girmeye başlamışlardır.⁶⁹ Ali Kılıç, meclisin bu sürece doğru evrilmesi hususunda şu değerlendirmeyi yapmıştır:

Zaman ilerledikçe isyanlar bastırılıp, muntazam ordu teşkiline başlanıp, tam sulhe kavuşulacak anlara yaklaştığımız vakit, esefle kaydetmek lazımdır ki vatanperverâne çalışmalarda bazı aksaklıklar, teşevvüşler ve bir takım çatlak sesler çıkmaya ve bilhassa Malta yâranının memlekete davet edilip meclise katılmalarından sonra öyle zaman oldu ki vatanperverâne hislerle bir araya gelmiş olan insanlar arasında bir takım çözümler başladı. Gene bu yâranların gayretiyle mecliste Tesânüd, İstiklâl, Islahat ve Halk Zümresi altında bir takım teşekküller de ortaya çıkarıldı. Bu grup ve zümrelerin birbirine zıt efkâr-ı harekâtı, meclisi âdetâ işlemez hâle getirdi. Her meselede mecliste reyler, fikirler mütalaalar dağılıyordu. Mustafa Kemal Paşa, teşekkülleri birleştirmek için çok çalıştı. Muvaffak olmak imkânını göremeyince, o da bizzat Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu namıyla bir grup teşkil etmeye mecbur oldu.⁷⁰

Ali Kılıç Bey'in verdiği bilgiler çalışmamızın giriş kısmında yaptığımız değerlendirmeleri teyit eder niteliktedir. Zamanla meclis içerisinde büyük fikir farklılıkları ortaya çıkmış Tesânüd, İstiklâl, Islahat ve Halk Zümresi ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla gruplar oluşmuştur. Mustafa Kemal Paşa, meclisin artık çalışamaz hâle gelmesi ve yaşadığı çeşitli sıkıntılar⁷¹ nedeniyle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunu⁷² kurmak

68 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 55.

69 Ömer Baykal, "İmparatorluktan Cumhuriyete: Türk Siyasetinde İktidar Boşluğunun Doldurulması", *Liberal Düşünce Dergisi*, 101 (2021), 183-185.

70 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 137.

71 "İntihaplar", *TBMM Zabıt Ceridesi*: Doksanıncı İçtima, Cilt 13, 10 Ekim 1337 (1921), 133-136.

72 Mustafa Kemal Paşa, meclisteki bütün milletvekillerinin bu grubun tabii üyesi olduğunu vurgulamış, grubun dışında kalanların ise serbest hareket etmek isteyen birkaç kişiden ibaret

zorunda kalmıştır.⁷³ Dolayısıyla meclisin bu birinci döneminde olağanüstü bir süreçten geçilmiş olmakla birlikte; düşünsel anlamda bazı tıkanmaların ve yer yer çatışmaların yaşandığı da belirtilmelidir.⁷⁴

Bu konuyla ilgili genel bir değerlendirme yapıldığında şunu ifade edebiliriz ki I. TBMM üyeleri, halktan aldıkları yetkileri millî menfaatler doğrultusunda kullanarak, kurdukları denetim sistemiyle hükümetin daha dinamik ve millî menfaatler doğrultusunda bir çalışma sergilemesini sağlamışlardır. Meclis üyeleri araştırmaktan, sorgulamaktan ve kimi zaman yanıt alamadığı hükümet üyelerini görevden almaktan geri durmamıştır. Kendinden sonra gelecek dönemlere her bakımdan örnek bir meclis olmuştur.⁷⁵

2. Millî Mücadele Üzerine Yapılan Değerlendirmeler

Nalân Seçkin'in 1970 yılında hayatta olan 14 milletvekiliyle yaptığı mülakatlarda üzerinde durduğu en önemli konulardan biri de hiç şüphesiz ki Millî Mücadele'dir. Zaten bu önemli hadiseyi I. TBMM ve yasama dönemi çalışmalarından ayrı tutabilmek pek mümkün değildir.⁷⁶ Millî Mücadele, I. Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan koşullar çerçevesinde Türk insanının emperyalizme karşı verdiği çok cepheli mücadelelerin bütünüdür. Bu mücadele büyük imkânsızlıklara rağmen başarıya ulaştırılmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkan ülkede ordu büyük bir yıkım yaşamış ve yeniden ayağa kaldırılmasında ciddi sorunlar yaşanmıştır. Fahrettin Altay, Seçkin'e verdiği mülakatta bu hayatî konuyu şu şekilde değerlendirmiştir:

bulunduğunu ifade etmiştir. Zamanla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu dışında kalanlara İkinci Grup adı verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk 1920-1927*, Cilt 2, 9. bs. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969), 593-596.

73 Buşra Erimli, I. TBMM'de ortaya çıkan gruplaşmalar ve fikir ayrılıkları konusunda şu çok önemli değerlendirmelerde bulunmuştur: “Sivas Kongresi'nde her ne kadar siyasetten ve firakacılıktan uzak kalınacağı belirtilse de bu mümkün olmamıştır. Görüş farklılıkları, birçok milletvekilinin söz almak istemesi mecliste karar alınma süresini hem uzatmış hem güçleştirmiştir. Bunu aşmak için gruplar oluşturulmuştur; böylece meclis görüşmesinden önce gruplar kendi içinde konuları değerlendirip bir sözcü seçerek görüşmelerin uzamasını engelleyecek ve karara varılmasını kolaylaştıracaktı. Ancak grupların az sayıda kişiden oluşması, programlarındaki belirsizlik ve gruplar arasındaki çatışmalar meclis görüşmelerinin daha da uzamasına neden olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, kararların hızlı ve kendisinin tasvip ettiği şekilde alınabilmesi için mecliste çoğunluğu sağlayan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunu kurmuştur. Grup disiplini içinde grup içi bölünmeyi engellemek için muhalif ve çekimser kalanların çoğunluk kararına uyması kararı yer almıştır. Ancak meclisteki seçimlerde ve kararlarda Birinci Grubun üyelerinden çekimser kalanların artması ve bazı milletvekillerinin muhaliflerle aynı doğrultuda oy kullanması grup içinde bölünme olduğunu açığa çıkarmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu sorunu aşabilmek için ayrıntılı bir programa ihtiyaç duyulduğunu, bununa siyasi parti kurmak olduğunu belirtmiştir.” Bkz: Buşra Erimli, “İlk Meclis'te Gruplar Arası Rekabet ve Partileşme Meselesi”, 25.

74 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, 169-177.

75 İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı*, 65.

76 Türkiye Büyük Millet Meclisi, cephelerde elde edilen başarılarından memnuniyet duymuş, cephe gerisindeki hizmetlere önem verilmesine dair çeşitli görüşler ortaya koymuş ve bunları cephe kumandanlarıyla valilere tebliğ etmiştir. Bkz: *BCA*. 30-18-1-1/1-4-14.

Büyük Millet Meclisi'nin birinci döneminde askerî gücümüz yoktu. Bütün silahlar işgal devletleri, galip devletler tarafından alınmış, depo edilmiş, saklanmış ve kıtalar kadro hâlinde zayıf mevcutta bırakılmıştı. Kuvvet denecek hâli yoktu. Onun için Atatürk işe başladığı vakit milis kuvvetlere kıymet verildi. Milis kuvvetleri, yani millet ayaklandı. Ankara'da meclis toplandı ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti diye bir hükümet kuruldu. İşte o hükümet üzerine artık Anadolu'daki ordu İstanbul'la ilişkisini tamamen kesti ve hükümetin ordusu olarak kaldı. Ondan sonra milis kuvvetleri de lağvedilerek ordu yeniden tanzim edildi. Atatürk'ün bir kudreti de, bunda tecelli eder. Hiç yoktan bir ordu vücuda getirmiştir.⁷⁷

Aynı konu hakkında Abdülgani Ensari de benzer nitelikte değerlendirmelerde bulunmuştur. Ordunun özellikle silah ve cephane açığının üst seviyede olduğunu vurgulamıştır:

Silahlarımız pek az. Kamalarımız alınmış, perişan bir hâldeyiz. Zayıf durumdayız. Fakat milletin vahdetiyle Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde el birliğiyle çalışılınca, büyük bir hayal gerçekleşecek. Bizim toplar adeta soba borusu gibi. Millet bizden yana çıkıyor. Kamalar yaptırılıyor ve toplarla düşmanın başını eziyoruz.⁷⁸

Ensari'nin de bu yorumunda altını çizdiği gibi Millî Mücadele yılları boyunca silah ve cephane ihtiyacı hiçbir zaman bitmemiştir.⁷⁹

Millî Mücadele yıllarında yaşanan en büyük sorunlardan bir tanesi de iç isyanlar meselesidir. Başta İstanbul Hükümeti olmak üzere İtilaf Devletleri ve TBMM Hükümeti otoritesinden rahatsız olan kimi çevreler ülke içinde bazı karışıklıklar yaratmışlardır. Bu ayaklanmalar sırasında çoğunlukla TBMM Hükümeti'ni dinsizlikle suçlayarak halkı kışkırtmaya çalışmışlardır. Asılsız iddialarla TBMM ve hükümetini siyasi ve psikolojik olarak yıpratmak istemişlerdir. Celal Bayar, Seçkin'e vermiş olduğu mülakatın bir bölümünde bu konu hakkında değerli bilgiler vermiştir:

Anzavur da Bursa'ya baskın yapmak istiyor o sıralarda. Bu Anzavur nasıl adamdır diye sordum. Çok iyi adamdır dediler. Koltuğunun altında Kuran-ı Kerim çok iyi adamdır diye eklediler. Bir elinde Kur'an bir elinde ferman Müslümanlığı ihya ediyor. Baktım vaziyet kötü akşam üzeri olmuştu. Eve gittim hanım açtı kapıyı, işte nasılsınız, çocuklar nasıl diye konuşmaya yeni başladık. Kapı vuruldu. Gittim kapıyı açtım. Birisi bir kâğıt uzattı ve kaçtı. Atatürk'ten gelen servis. Aynen durur o. Atatürk bana diyor ki

77 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 41.

78 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 102-103.

79 Sabahattin Selek, "50. Yıl-Birinci Meclis Zor Günlerin Meclisiydi", *Milliyet*, 23 Nisan 1970.

Anzavur yürüyor, harekete geçiyor. Oradaki Kuvâ-yı Milliye ile teşrik-i mesai et ve onun savleti def et. Oradaki çalışmalarım böylece başladı ve bu yüzden Büyük Millet Meclisi'nin açılışına yetişemedim.⁸⁰

Ahmet Anzavur, birincisi 1919 sonu ve ikincisi 1920 başlarında olmak üzere Çanakkale, Balıkesir ve Bursa'nın bazı ilçelerinde ulusal kuvvetlere karşı isyan başlatmış bir asidir. Fakat Bayar'ın burada asıl dikkati çekmek istediği nokta Anzavur'un halk tarafından dine hizmet eden bir şahıs gibi algılanmış olmasıdır. Millî Mücadele yılları boyunca dindar görünümlü olup ulusal davayı baltalamaya yönelik hareketlerde bulunmuş isyankârlar ortaya çıkmıştır.⁸¹

Bu yıllarda üstesinden gelinmesi gereken önemli meselelerden biri de Millî Mücadele'nin bir Bolşevik hareketi olduğu yönündeki propagandadır. Anadolu'da ve Trakya'da başından beri Millî Mücadele'yi baltalamaya yönelik olarak bir kara propaganda gerçekleştirilmiştir. Ankara merkezli yürütülen ulusal hareketi yok etmeye çalışan çevreler bu hareketin aslında bir Bolşevik düşünceden doğduğunu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde dahi yaymaya çalışmışlardır. Abdülğani Ensari, Seçkin'e verdiği mülakatta bu çok önemli ve ilginç konu hakkında şu ifadelerde bulunmuştur:

Ankara'da Büyük Millet Meclisi çalışmalarını sürdürürken İngilizler de Güneydoğu Anadolu'da boş durmayıp bu Ankara'ya gidenler Bolşevik'tirler, dinsizdirler diye propagandaya başladılar. Mustafa Kemal Paşa bu yalanları önlemek için Bingazi'den gelen Şeyh Senusi'yi Mardin'e yolladı. Şeyh Senusi buraya geldiği zaman aşiretleri gezmiş. Mustafa Kemal Paşa bir zaman sonra Şeyh Senusi'ye yardım edeyim diye beni de gönderdi. Geldim beraber çalıştık. İngilizler Ankara'ya gidenlerin Bolşevik dinsiz olduklarına kimseyi inandıramayınca bu kez Mustafa Kemal Paşa dinsizdir, Bolşevik'tir diye propaganda yapma gaffetine düştüler.⁸²

Görüldüğü üzere İngilizler, Güney Doğu'da, Mustafa Kemal Paşa ile ulusalcıları küçük düşürmek ve bölge halkını ulusal davadan uzaklaştırmak amacıyla Millî Mücadele'nin bir Bolşevik hareketi olduğu propagandasını yapmışlardır. Ancak bölgeye gönderilen Libyalı Şeyh Senusi ve Abdülğani Ensari, halkı hakiki bilgilerle aydınlatarak İngiliz propagandasını büyük oranda çürütmüşlerdir. Dolayısıyla günümüz tabiriyle önemli bir algı operasyonunu boşa çıkarmışlardır.⁸³

80 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 77.

81 İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı*, 37-43.

82 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 100.

83 Millî Mücadele yıllarında başarılı bir dış politika takip eden Mustafa Kemal Paşa, İtilaf Devletlerine karşı Sovyetleri zaman zaman bir koz olarak kullanmıştır. Kendi direktifi ile Türkiye Komünist Fırkası kurdurmuş olmakla birlikte Mustafa Kemal Paşa, Bolşevizm'i aslında

3. İstiklâl Mahkemesi Üzerine Değerlendirmeler

İstiklâl Mahkemesi, Millî Mücadele’de ülkenin ve ulusun olağanüstü tehdit altında bulunduğu bir dönemde yasama organının kendi içinden seçtiği milletvekillerinden oluşturduğu olağanüstü yetkilerle donatılmış olan mahkemesidir.⁸⁴ Bu mahkemeler Millî Mücadele’nin başarıyla noktalanmasında hayati öneme sahiptir. Özellikle asker kaçaklarının önüne geçilerek düzenli ordunun kuruluşunda büyük rol oynamıştır. Yakın dönem Türk tarihinin en ilgi çekici konularından biri olan İstiklâl Mahkemesi, Seçkin’in mülakat yaptığı iki milletvekilinin, üzerine önemli değerlendirmeler yaptığı bir konudur. Söz konusu milletvekillerinden Tefik Rüştü Aras, İstiklâl Mahkemesi konusunda şu bilgiyi paylaşmıştır:

İstiklâl Mahkemesi gibi bir mahkeme kurulması konusunu, Atatürk’le trende o vakit konuştuk. Henüz ordu kurulmamış. Çetelerin mütemadi faaliyetlerimizde taşkın hâlleri oluyor. Bütün bunları durdurmak için bir İstiklâl Mahkemesi’ne lüzum bulunduğuna kani olduğumu söyledim. İstiklâl mahkemesi adıyla meclise kabul ettirdik.⁸⁵

Aras, Millî Mücadele yıllarında sadece Kuvâ-yı Milliye birliklerince düşmanın bertaraf edilemeyeceğini ve düzenli ordunun kurulmasının şart olduğunu düşünenlerdendir. Düzenli ordunun teşekkülü için de İstiklâl Mahkemesi’nin kurulması gerektiğini ileri sürenlerden olmuştur.⁸⁶

Celal Bayar da bu konuda benzer düşüncelere sahiptir. Dolayısıyla verdiği mülakatta Aras’ı destekler nitelikte bilgiler paylaşmıştır:

Şimdi Büyük Millet Meclisi’nde İstiklâl Mahkemelerini ben Tefik Rüştü Aras ve Refik Şevket üçümüz monte ettik. Benimle Tefik Rüştü, Fransız İhtilali’nden misaller alarak kuvvetli bir mahkemenin vücut bulmasını tarih bakımından anlamış ve lüzumunu idrak etmiş olarak onun üzerinde yürüyoruz.⁸⁷

---

ciddi bir tehdit olarak algılamıştır. Bunu da kimi şifreli telgraflarında ifade etmiştir. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa’nın, Bolşevik olduğu ve bu yönde fikirler yaydığı propagandası kesinlikle gerçek dışı bir söylemdir. Bu çeşit eylemler tamamen Millî Mücadele’yi baltalamaya yönelik eylemlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mete Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1978), 162-185; Fethi Tevetoğlu, *Türkiye’de Sosyalist Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, (Ankara: 1967), 303-334; Nurullah Kırkpınar, “Millî Mücadele Yıllarında Bolşevizm Propagandası ve Anadolu Basını 1919-1922”, *Anasay*, 7 (2019), 65.

84 Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, 54-60.

85 Nalân Seçkin, *İlk Meclis’ten Kalanlar*, 46.

86 Mustafa Köksal, *Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin İlkleri*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2007), 77.

87 Nalân Seçkin, *İlk Meclis’ten Kalanlar*, 79.

Bayar'ın vermiş olduğu bilgilerde dikkat çekici bir nokta bulunmaktadır. O da “*kuvvetli mahkeme*” kavramıdır. Bayar, yasal zemini TBMM'ne yani halkın seçtiği temsilcilerden oluşan en yüce kuruma dayanması şartıyla güçlü bir mahkemenin kurulmasının ulusal mücadelenin başarıyla sürdürülmesinde önemli bir etken olduğunu düşünmüştür.⁸⁸

4. Cumhuriyetin İlanı ve Cumhuriyet Üzerine Değerlendirmeler

Cumhuriyet halk egemenliğine dayanan en gelişmiş yönetim şeklidir. Cumhuriyet rejimlerinde birey toplum içinde nesne değil özne konumundadır.⁸⁹ Demokrasiyle güçlendirilmesi kaydıyla en ideal rejim olarak ön plana çıkmaktadır. Cumhuriyet, Türkiye'de 29 Ekim 1923 tarihinde tesis edilmiştir. Türkiye'de, cumhuriyetin tesis edilmesinde I. TBMM'nin çok büyük bir fonksiyonu bulunmaktadır. Cumhuriyetin kuruluşunun önündeki en büyük engel olan saltanatın kaldırılması bu meclis tarafından gerçekleştirilmiştir. Örneğin Yasin Kutluğ, Seçkin'e verdiği mülakatta saltanatın kaldırılması hususunda şu çok ilginç bilgiler vermiştir:

O sırada Sinop Mebusu Rıza Nur Bey, Hilafet ve Saltanatın ilgası hakkında bir takrir hazırlamıştı. O takirde benim de imzam vardı. Mustafa Kemal Paşa hocaları topladı. Burada bir karar verin dedi. Toplandılar, bir hafta içinde bir karara varamadılar. Geldi tekrar onları topladı. Biz de başında duruyoruz: Ne yaptınız hocam diye sordu. Vallahi bir karar veremedik. Saltanatı lâğvedelim. Hilafet kalsın dediler. Kızdı: Yahu ne hilafetten bahsediyorsunuz? Harb-i Umumi'de biz sancak-ı resülü çektik. Düşman arasındaki Müslümanlar, sancağımıza kurşun sıktılar. Biz onu muhafaza ettik. Son halifemiz de düşmanın gemisine bindi, kaçtı gitti, Hazreti Peygamber ölürken kimi halife tayin etmiş ki, siz hâlâ bunun üzerinde duruyorsunuz dedi.⁹⁰

Lozan görüşmelerinin başlayacak olması nedeniyle bir temsil krizi yaşanmış ve neticesinde Saltanat, 1 Kasım 1922'de kaldırılmıştır. Halifeliğin de aynı şekilde kaldırılması mümkün olamamış ve bir müddet daha varlığını sürdürmüştür.⁹¹

Celal Bayar da cumhuriyetin ilanı ve meclisin cumhuriyetin ilanı üzerindeki etkileri konusuna mülakatın bir bölümünde değinmiştir. Ona göre cumhuriyet büyük imkânsızlıklar ve yoksunluklar içinde doğmuştur. Büyük

88 Mustafa Köksal, *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İlkleri*, 77.

89 Türkiye'de cumhuriyet rejiminin düşünsel yapısının tesisi ve eleştirisi hakkında bkz: Fahri Yetim, *Türkiye'nin Değişim Serüveni (Entelektüel-Aydınardan Seçmeler)*, (İstanbul: Tezkire Yayıncılık, 2023), 54-62.

90 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 131.

91 İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı*, 249-260.

güçlüklerle ortaya çıkan bu rejim aynı zamanda Türk ulusunun mevcudiyetinin garantisidir. Bayar, bu hassas konuya ilişkin olarak Seçkin'e şu ifadelerde bulunmuştur:

Cumhuriyeti kabul ettik. Karanlık bastı. Herkes meclisten evine gidiyor. Ankara sokakları perişan. Lamba yok. Olsa bile beş numaralı petrol, o da yok. Yollar bozuk yağmur da yağıyor. Bata çıka evime kadar gittim. O sırada düşündüğüm neydi. Çok iyi hatırlıyorum, düşüncem ve temennim şu idi. O sırada: Allah bize on beş sene daha ömür verse de cumhuriyeti korusak. Meclis hakkında bir temennim değil, düşüncem yok. Hâlbuki meclis için daha kuvvetli olması lazım gelir. Meclis olmasaydı, cumhuriyet olmazdı.⁹²

Bayar'a göre meclis kurulmasaydı cumhuriyetin doğması mümkün olamazdı. Buradan hareketle TBMM'nin aynı zamanda cumhuriyet kuran yani bu rejimi doğuran bir ana müessese olduğunu ifade etmeliyiz.⁹³

5. Mustafa Kemal Atatürk Üzerine Yapılan Değerlendirmeler

Nalân Seçkin'in 1970 yılında yani TBMM'nin açılışının 50. yıldönümünde hayatta olan 14 milletvekiliyle yaptığı mülakatlarda dikkati çeken en önemli başlıklardan biri de hiç şüphesiz Mustafa Kemal Atatürk'tür. O, hem TBMM'nin hem de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin banisidir. Millî Mücadele'yi planlayan, örgütleyen ve başaran simadır. Sadece 20. yüzyılın değil; insanlık tarihinin gördüğü en kudretli insanlardan biridir. Bu nedenledir ki söz konusu 14 milletvekilinin konuşmalarında ona da sık sık atıfta buldukları görülmektedir. TBMM'nin açılışının 50. yıldönümü kutlamalarında önce I. TBMM binasında sonra Anıtkabir'de saygı duruşunda bulunulmuştur. Törene katılabilen birinci dönem milletvekilleriyle yoklama yapılmış ve Mustafa Kemal ismi söylendiğinde hep bir ağızdan -burada-cevabı verilmiştir.⁹⁴

Millî Mücadele'nin önde gelen komutanlarından Fahrettin Altay'a göre o, çağının çok ötesinde bir devlet adamıdır:

Herkes Atatürk'ü büyük bir kumandan olarak söyler. Fakat kumandanlık onun için ikinci, üçüncü derecede bir kıymettir. Kendisinin asıl büyük kıymeti, büyük devlet adamı oluşudur. O, geri kalmış bir milletin nasıl bir

92 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 80.

93 Tarık Zafer Tunaya, "Ellinci Yıl", *Milliyet*, 23 Nisan 1970.

94 "Meclis Başkanı Yoklama Yaptı-Mustafa Kemal? Ve Meclis Cevap Verdi: Burada!", *Milliyet*, 24 Nisan 1970; "23 Nisan'ın 50. Yılına Kutluyoruz", *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1970; "23 Nisan Törenlerle Kutlandı", *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1970; "Millî İrade Grafiği: 1920-1970", *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1970.

tutumla ilerleyebileceğini, medeni devletler seviyesine nasıl, hangi yolda yürüyerek varabileceğini iyi takdir eden bir devlet adamıydı.⁹⁵

Altay'a göre onun en kıymetli tarafı büyük bir devlet adamı olmasıdır. Atatürk çok iyi bir askerdir. Ancak onu çok daha değerli kılan ve Türk ulusu için önemli hâle getiren idari alanda ortaya koyduğu büyük inkılaplardır. Yine Celal Bayar da onun güçlü devlet adamlığı üzerinde durmuştur:

Bırakınız ki doğrudan doğruya inisiyatif bütün planlarını yapmak ve vereceği istikameti de tayin etmek suretiyle o büyük adama Atatürk'e aittir. Biz onun çırağıyız.⁹⁶

Bayar, yeni Türk Devleti'nin kuruluşunda bütün planları yapanın, istikameti tayin edenin Atatürk olduğunu ve kendilerinin de onun çırağı bulunduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Milli Mücadele'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda en büyük rolün ona ait olduğunu düşünmektedir.⁹⁷ Söz konusu mülakatlarda dikkati çeken hususlardan birisi de Mustafa Kemal Paşa'nın, I. TBMM'ye katılan mebuslara gösterdiği ilgi ve müsamahadır. Mülakatlarda verilen bilgilere göre Mustafa Kemal Paşa, meclise yeni gelen vekillerle tek tek ilgilenmiştir:

Sizin mebusluğunuz kabul edilmemiş. Şimdi kürsüde o reise vereceksin. Meclise arz edecek, ondan sonra sizin mebusluğunuz kabul edilecek dedi. Mustafa Kemal'in dediklerini aynen yaptı Ahmet Fevzi Erdem. Sonra da o efendi yanından ayrılınca arkadaşlarına sordu. Bu benim yanımda oturan zat-ı şerif kimdir? Mustafa Kemal Paşa odur dediler.⁹⁸

Milletvekili Ahmet Fevzi Erdem'in aktardığı bu bilgi fevkalade bir öneme sahiptir. Çünkü Mustafa Kemal Paşa, kendisini dahi tanıtmadan, vilayetlerden gelen vekillere mebusluklarının kabul edilebilmesi için takip etmeleri gereken yöntemleri gerektiği gibi izah ettiğini anlatmaktadır. Her bir milletvekiliyle birebir ve yakinen ilgilenmiştir. Çünkü meclis açıldığında hem hükümetin hem de meclisin başkanıdır. Meclis başkanı sıfatıyla bütün mebuslarla titizlikle ilgilenmiştir. Çünkü Ankara'da açılan bu ilk meclis döneminde görev yapan milletvekillerinin ülke adına hayatî meseleleri ele alacaklarının son derece farkındadır.⁹⁹

95 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 40.

96 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 80.

97 "Meclis Başkanı Yoklama Yaptı-Mustafa Kemal? Ve Meclis Cevap Verdi: Burada!", *Milliyet*, 24 Nisan 1970; "50 Yılın Anıları Pembe Köşk'te Yaşandı", *Milliyet*, 25 Nisan 1970.

98 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 90.

99 Şerafettin Turan, "Mustafa Kemal Atatürk", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 31, 317.

Buna ilave olarak onlardan zaman zaman gelen eleştirilere karşı sonsuz bir müsamaha göstermiştir. Bilindiği üzere I. TBMM'nin görev yaptığı dönemde Türkiye olağanüstü bir süreçten geçmiştir. Bu nedenle mecliste görev yapmış milletvekillerinin zaman zaman çok ateşli konuşmalar yaptıkları, eleştirilerde buldukları ve hatta ağır ithamlar ortaya koydukları bilinmektedir. TBMM başkanı olarak Mustafa Kemal Paşa, bu eleştirilerin birçoğuna büyük bir müsamaha göstermiştir:

Bir gün Ankara'dayken, Ermenilerin taarruz ettikleri ve Oltu'nun bir kısmını ele geçirdikleri haberini aldık. Doğruca riyaset odasında oturmakta olan Mustafa Kemal Paşa'ya gittim. Dedim, Paşam, böyle böyle olmuş. Oltu'ya şimdiye kadar neden asker göndermediniz? Gönderecek misiniz göndermeyecek misiniz? Hiç ses vermedi. Biraz kızgın durumdaydım. Kolundan tuttum. Paşam size kendim için bir şey dilenmeye gelmedim. Memleketim çiğneniyor. Ordu, asker gönderecekseniz, gönderin. Aksi takdirde ben gideyim. Hemşehrilerim orada öldükten sonra benim burada durmamın ne manası var? Aşılacağı memleket sevgisinin tezahüründen kıvanç duyan Mustafa Kemal Paşa: Peki, otur dedi Yasin Haşimoğlu'na. Söz veriyorum, yarın Karabekir'e telgraf yazarım. Hemen asker yollasın. Emir üzerine, Atıf Bey komutasındaki sekizinci alay, Erzurum'dan Oltu'ya gitti. Ermenilere karşı cephe alan yerli kuvvete katıldı, onları Oltu'dan kovdu.¹⁰⁰ Yani temizlik. Yasin Haşimoğlu'nun sonradan hatırladıkça utanç, aynı zamanda da gurur duyacağı zamansız bir çıkışı üzerine olmuştur.¹⁰¹

Yasin Haşimoğlu'nun, Seçkin'e verdiği mülakatın bir bölümünde geçen bu bilgiler aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa'nın **çok** bilinmeyen bir yönünü ortaya koymaktadır. Paşa, çok önemli işlerle meşgul olduğu bir sırada meclis odasında yanına gelen ve çok da nazik olmayan bir üslupla kendisine yaklaşan vekili sabırla dinlemiş, ondaki vatanperver duyguları gözlemlemiş ve talebini mümkün olduğunca karşılamaya çalışmıştır. Bu da Mustafa Kemal Paşa'nın, kendisine karşı yanlış ve kısmen ağır üslup kullanılmasına rağmen karşısındaki kişinin milliyetperver olması ve ulusal davaya sahip çıkması kaydıyla ona hoşgörüyü yaklaştığını ispat etmektedir.¹⁰²

Bununla birlikte; o dönemde Mustafa Kemal Paşa'yı anlayamayan ve ona düşmanlık eden kişi ve gruplar paşaya karşı asla müsamahakâr bir tavır takınmamışlardır. Özellikle Millî Mücadele'nin düşmanları bu hareketi ve liderini halkın gözünden düşürmek maksadıyla her türlü propagandaya müracaat etmişlerdir.

100 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt 6, 6. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 984-993.

101 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 164-165.

102 Yenal Ünal, "Millî Mücadele: Mondros Mütarekesinden Sevr Antlaşmasına Türkiye'de Yaşanan Siyasi Gelişmeler", 144-145.

Düşmanlarımız bilhassa gençlerin Mustafa Kemal Paşa'yı ne kadar çok sevdiklerini ve ona kalben nasıl bağlı olduklarını çok iyi biliyorlardı. Mustafa Kemal Paşa hangi yolda ise gençler de hiç tereddütsüz o yoldan kendisini takip etmeye kararlıydılar. Bunu çok iyi bilen düşman gençler arasına kominizmi yerleştirmek için de kesif bir propagandayla Mustafa Kemal'in Bolşevik olduğunu yayıyordu.¹⁰³

I. TBMM'ne Siverek mebusu olarak seçilen Abdülgani Ensari'nin aktardığı bu bilgiler Mustafa Kemal Paşa'ya ve Millî Mücadele'ye karşı Doğu ve Güneydoğu illerinde dahi korkunç ve yersiz bir kara propagandanın yapıldığını göstermektedir. Hiçbir gerçekliği bulunmayan yersiz bilgilerle Türk gençlerini etkilemeye çalışan propaganda sahipleri millî hareketi baltalamak için ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir. Bazı sözde dini söylemler ve propagandalarla konjonktür gereği Sovyetler Birliği ile girdiği siyasi ilişkiler yüzünden dinsizlik ve Bolşeviklikle itham edilen TBMM Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa bilinçli olarak yıpratılmaya çalışılmıştır.¹⁰⁴

Benzer çalışmalar Millî Mücadele boyunca mecliste de devam etmiştir. Millî hareketin beyin noktasının Mustafa Kemal Paşa olduğunu bilen kimi tutucu çevreler onu yıpratılmak için ellerinden gelen bütün gayreti sarf etmişlerdir:

O zaman mecliste hacılar, hocalar, şalvarlılar, sarıklılar karma karışık birçok kimse vardı. Bunlar Mustafa Kemal Paşa din tanımıyor diye propaganda yapıyorlardı. Biz de Mustafa Kemal'in etrafında şöyle böyle yirmi beş arkadaş birleştik ve hepsini galebe ettik.¹⁰⁵

Konya milletvekili Refik Koraltan'ın¹⁰⁶ aktardığı bu bilgilere göre Mustafa Kemal Paşa'ya karşı I. TBMM'de, dini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak isteyen çevrelerden ciddi tepkiler gelmiştir.¹⁰⁷ Paşayı dine karşıymış gibi gösterip buradan çıkar sağlamak isteyenler onun ve meclisin otoritesini sarsmaya çalışmışlardır. Bu noktada hemen ifade edilmelidir ki; ulusal hareketi baltalamaya çalışan çok sayıda din adamı görünümlü kimse olmakla birlikte; Rıfat Börekçi gibi Mehmet Akif gibi Müftü Ahmet Hulusi Efendi gibi Sütçü İmam gibi dindar simalar da millî hareketi sahiplenmiş ve desteklemişlerdir. Yani din adına millî hareketi destekleyen çok sayıda din adamı da Millî

103 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 101.

104 Rahmi Doğanay, Gül Yılmaz, "Millî Mücadele'ye Karşı Yürütülen Kara Propaganda ve Oluşturulmak İstenen Mustafa Kemal ve Kuvayı Milliye İmajı", *International Journal of Turkish Academic Studies (TURAS)* 3, 1 (2022), 145.

105 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 119.

106 Erol Yüksel, "Refik Koraltan (1889-1974)", *Atatürk Ansiklopedisi*, Erişim 16 Temmuz 2023. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/refik-koraltan-1889-1974/>

107 Özlem Yıldırım, "Bir Siyaset Adamı Portresi: Refik Koraltan", (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2017), 52-53.

Mücadele’de görev yapmıştır. Dini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışan çevrelerin tam anlamıyla başarılı olamamasının temel sebeplerinden birisi işte bu hakiki din adamlarının varlığından kaynaklanmıştır.¹⁰⁸

6. Meclisinin Açılışından Sonra Geçen 50 Yıllık Dönemde Yaşanan Olaylar Üzerine Yapılan Değerlendirmeler

Nalân Seçkin tarafından gerçekleştirilen mülakatlarda görüş bildiren milletvekillerinin bir kısmı meclisin açılışının 50. yıldönümünde Türkiye’nin elli yıllık zaman diliminde yaşadığı değişim ve gelişimler üzerine bazı mühim değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Kimi milletvekilleri elli yıllık zaman diliminde Türkiye’de ekonomik, sosyal ve siyasi gelişimi yeterli düzeyde bulurlarken; kimi milletvekilleri savaşız geçen bu elli yıllık sürede beklenen başarıların tam anlamıyla sağlanamadığını düşünmüştür. Konuya ilişkin görüş bildiren milletvekillerinden örneğin Hüseyin Aksu, meclisin açılışının elliinci yılında Türkiye’de yaşanan ilerlemelerden memnun görünümde olup şu açıklamayı yapmıştır:

Eğer Atatürk bugün buraya gelip şu hâlimizi görmüş olsaydı, Allah’ım sen, Türk milletine böyle bir şeref vermiş oldun diye dua ederdi. Tek bir köyde yol, lamba yoktu. Şimdi herkes arabalarla kapısının önüne kadar gidiyor. Elektrikler yanıyor, Türkiye aydınlık içinde kalmıştır.¹⁰⁹

ifadesine yer vererek gelişimin adım adım olduğunu ve Türkiye’nin çok büyük imkânsızlıklardan geçerek bu noktaya geldiğini vurgulamıştır. Ona göre Atatürk, meclisin elliinci yılında hayatta olsaydı Türk halkının ulaştığı seviyeden onur duyardı.¹¹⁰ Aynı konu hakkında Fahrettin Altay Paşa da benzer nitelikte değerlendirmelerde bulunmuştur. Paşa’ya göre Türkiye elli yıllık zaman diliminde başta nüfus unsuru olmak üzere hemen her sahada ilerleme kaydetmiştir:

İşte bu sayededir ki Atatürk zamanında on beş milyon olan bu millet, bugün otuz beş milyona varmış ve o zamana göre yüzde yüz yükselmiştir. Görüyoruz ki bu milletin gençleri her gün başka başka yollardan yükseliyorlar, terakki ediyorlar. Her branşta kıymet gösteriyorlar. İşte Atatürk’ün milletin hâkimiyeti dediği şey budur. Bugün hamd olsun herkes, Türk demekle iftihar ediyor. Bütün dünya milletleri Türk milleti diye bizi takdir ediyorlar ve hürmet gösteriyorlar. Bu hep Atatürk sayesinde olmuştur.¹¹¹

108 Doğanay ve Yılmaz, “Millî Mücadele’ye Karşı Yürütülen Kara Propaganda ve Oluşturulmak İstenen Mustafa Kemal ve Kuvayı Milliye İmajı”, 146-149.

109 Nalân Seçkin, *İlk Meclis’ten Kalanlar*, 160-161.

110 “23 Nisan’ın 50. Yılına Kutluyoruz”, *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1970.

111 Nalân Seçkin, *İlk Meclis’ten Kalanlar*, 40.

Görüldüğü üzere Atatürk'e yakınlığıyla bilinen Fahrettin Paşa, elli yıllık zaman diliminde Türkiye'nin yaşadığı gelişimi takdirle karşılamıştır. Ona göre Türkiye hemen her sahada kıymetli bir yükseliş yaşamış ve uluslararası sahada hürmet gören bir devlet konumuna yükselmiştir.¹¹²

Bununla birlikte; savaşız geçen elli yıllık sürede yaşanan gelişmelerden memnun olmayan milletvekilleri de vardır. Hiç savaşın yaşanmadığı bir barış ortamında Türkiye'nin yakalamak istediği “*çağdaş medeniyetler seviyesinin üstüne çıkma idealinin*” tam anlamıyla gerçekleşmediğini düşünen Yasin Haşimoğlu'na göre Türkiye elli yılda arzulanan yere gelememiştir. “*Türkiye’de ilerleme vardır. Her yönde vardır. Kültürde, yolda, hepsinde var ama elli yıllık zamandan sonra az görüyorum ben bu ilerlemeyi. Çok az görüyorum. Çünkü elli yıl uzun ömürdür. Harp etmeden elli yıl böyle serbest yaşamak, iş görmeden tembel yatmak demektir. Onun için ben az görüyorum.*”¹¹³ Haşimoğlu'na göre Türkiye’de kısmî bazı ilerlemeler pek tabii mevcuttur. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı Türk inkılabıyla birlikte çok daha büyük gelişmelerin yaşanması gerekirdi. Bu nedenle tembellikten kaynaklanan problemlerin bertaraf edilmesi gerekmektedir. Ona göre Türkiye'nin kuruluşunun elliinci yılında geldiği seviye, gelmesi gereken seviyenin epeyce gerisindedir.¹¹⁴

Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü de özellikle 1960'lı yıllarda başlayan ve 1970'li yıllarda da devam eden öğrenci olaylarını eleştirici nitelikte bir değerlendirme yapmıştır:

Öğrenci diyoruz, öğrenci meselesi diyoruz, öğrenci öğrenmek ihtiyacını kaybetmiştir. Bu nasıl şey. Öğrenmek isteyen yok. Bu yaşa gelmişim her gün yeni bir şey öğrenirim. Okul çağında bulunan insanlar dünyanın bütün meselelerini halledecekler bir tek meseleye ihtiyaçları yok. O da öğrenme.¹¹⁵

İnönü, öğrencilerin 1960'lı yıllarla birlikte dünyada gelişen öğrenci hareketlerinden olağanüstü ölçüde etkilenip öğrenme ihtiyaçlarını kaybederek başta siyasi konular olmak üzere dünya meseleleriyle aşırı derecede uğraşmaya çalışmalarından rahatsızdır. Son derece deneyimli bir devlet adamı olan İnönü eğitim yoluyla bilgi seviyesini arttırmayan bir gençliğin, temelsiz fikirlerle memlekete hiçbir katkı sağlayamayacağını son derece farkındadır. Hiç şüphe yoktur ki gerek Türkiye’de gerek dünyada gençlik yıllarından itibaren siyasetle, ülke ve dünya meseleleriyle uğraşıp ilerleyen süreçte kritik mevkilere gelerek tarihe adını yazdırmış çok sayıda önemli devlet adamı

112 Hamit Pehlivanlı, “Fahrettin Altay (1880-1974)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Erişim: 24 Temmuz 2023. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/fahrettin-altay/>

113 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 171.

114 “23 Nisan Törenleri Kutlandı”, *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1970.

115 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 63.

vardır. Bunlar içinde en önemli örneklerden birisi Mustafa Kemal Atatürk'tür. Fakat başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere gençlik yıllarından itibaren politikayı takip ederek ilerleyen süreçlerde büyük işlere imza atmış olan devlet adamları öğrenme ve eğitim faaliyetlerini mümkün olduğunca hayatları boyunca sürdürmüşlerdir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda Türkiye'de özellikle üniversitelerde öğrenim gören öğrencilerin hedeflerinden oldukça saptıkları bilinmektedir. İnönü de bu önemli detaya vurgu yapmaktadır.¹¹⁶

Hüseyin Aksu ise 1970'li yılların Türkiye'sinin içinden geçtiği politik süreç hakkında yaptığı değerlendirmelerde bazı endişeler ortaya koymuştur. Ona göre 1970'li yılların Türkiye'sinde yaşanan gruplaşma ve siyasi hizipleşmenin memlekete hiçbir faydası olmayacaktır. Dolayısıyla bu tehlikeli süreçten bir an önce dönülmelidir:

Şimdiki zamanda herhangi bir partiyi tutan, bir başkasını adeta düşman görüyor. Filân partiye mensup adam falan partiyeye kızmış diye, bu münasebetle adam öldürüyorlar. Türk tarihine böyle bir yazının yazılması doğru değildir. Sonra okullarda öğrenciler hocalarına karşı geliyor. Neden? Hocalar, insanın atası, babası, büyüğüdür. Çünkü bütün ömrünü öğrencilerine hasretmişlerdir. Çocuklar onlara biraz saygılı olsa da, bir dertleri varsa onu devlet vasıtasıyla yoluna koysalar olmaz mı? Gençlerden istihdamım, bu ikiliği kaldırıp el ele verip devlete, hocalarına, okullarına, büyüklerine karşı hürmetkâr olmaları yolundadır.¹¹⁷

Aksu'ya göre düşünsel anlamda birlik ve beraberlik içinde olan bir ülke karşılaşacağı bütün zorlukları bertaraf ederek ilerleyişini sürdürebilir. Bu nedenle hizipleşmiş üniversite gençliğinin Türkiye'yi yarınlara taşıyamayacağını bir an önce ikiliklerin ortadan kaldırılarak, üniversite gençliğinin hocalarına saygılı bir biçimde eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmeleri gerektiğini belirtmiştir. Aksu, 1968 yılında dünyada ve Türkiye'de ortaya çıkan öğrenci hareketlerinin özellikle Türkiye'yi fikrî anlamda ikiye bölmeye başlamasından endişe duymuştur.¹¹⁸

116 "İnönü Öğrenci Boykotlarına Karşı", *Milliyet*, 29 Nisan 1970; "Üniversite Süresiz Kapatıldı", *Milliyet*, 07 Nisan 1970; "Ege Üniversitesi'nde Öğrenciler Çatıştı", *Milliyet*, 22 Nisan 1970.

117 Nalân Seçkin, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, 155-156.

118 "15 Öğrenci Nezarette", *Milliyet*, 08 Nisan 1970; "Karadeniz Üniversitesi 4 Mayıs'a Kadar Kapalı", *Milliyet*, 01 Mayıs 1970.

Sonuç

Genel itibarıyla bir değerlendirme ortaya koyulduğunda; 14 vekilin görüş bildirdikleri aynı konularda bazen ortak bazen farklı görüş paylaştıkları görülmüştür. Mebusların özellikle I. Dünya Savaşı'nın sonunda yaşanan gelişmeler, I. TBMM açılışı ve ortaya koyduğu çalışmalar hakkında daha çok birbirine benzer yorumlar ortaya koyduğu görülmektedir. Adı geçen mebusların bu konulardaki ortak kanaati, I. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin tam bir felaketin içerisine sürüklendiği, yaşanan işgaller ve iç isyanlar nedeniyle Türk ulusunun çok karanlık günler geçirdiği, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlatılan Millî Mücadele'nin ve yine onun gayretleriyle açılan TBMM'nin çalışmaları sayesinde memleketin ufuklarında büyük bir umut ışığının belirdiği yönündedir.

Onlara göre büyük zorluklara rağmen açılan TBMM sayesinde Türk ulusunun, Anadolu'nun ve Trakya'nın kaderi kökünden değişmiştir. TBMM'nin Ankara merkezli açılmış olması Türk insanı üzerinde kaybolmaya yüz tutmuş devlet otoritesinin zamana yayılarak yeniden tesis edilmesini sağlamıştır. Nitekim açılan bu meclis, dayanılması güç badireler atlatarak Millî Mücadele'yi başarıyla ikmal etmiştir. Dolayısıyla meclis, uçurumun kenarına gelmiş bir ulusun yeniden ayağa kalkmasını sağlayan yüce bir organ hüviyetindedir. Mustafa Kemal Paşa ise o uçurumun kenarına gelmiş ulusu bulunduğu noktadan kurtaran meclisin kurucusu ve Millî Mücadele'nin başkomutanıdır. Olması gereken yerde ve olması gereken vakitte bulunarak büyük zorlukları bertaraf etmiştir. Halk egemenliğine dayanan cumhuriyet rejimi dünyadaki en gelişmiş ve modern siyasi sistem olarak TBMM'nin ve özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın üstün gayretleri sayesinde I. Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'de de tesis edilmiştir. Bireyi önceleyen ve özne hâline getiren bu en gelişmiş yönetim biçimi Mustafa Kemal Paşa'nın olağanüstü çabaları ve dehası sonucunda kurulmuştur.

Milletvekillerinin, Atatürk sonrası dönem için yaptıkları yorumlarda ise düşünsel bir farklılaşma içerisine girdikleri görülmektedir. Kimi milletvekili savaşız geçen elli yılda gerçekleştirilen atılımları eksik bulurken; birçok milletvekili elli yılda Türkiye'nin hemen her sahada büyük bir kalkınma hamlesi gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Onlara göre Osmanlı Devlet'inden devralınan zayıf miras üzerine siyasi, sosyal, ekonomi ve sanayi alanlarında Türkiye kendine yetecek ve diğer uluslar tarafından saygı görececek bir seviyeye erişmiştir.

Bu inceleme vesilesiyle Nalân Seçkin'in 14 milletvekiliyle yaptığı mülakatlardaki bilgilerden hareketle 50 yıllık süreçte Türkiye'nin siyasi bir panoraması resmedilmeye çalışılmıştır. Birinci Meclis, Türkiye tarihindeki en demokratik meclislerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu mecliste yer

alan Birinci ve İkinci Grup milletvekillerinin ortaya koyduğu çalışmalar Türkiye'nin demokratik birikiminin gelişmesine çok önemli katkılar sunmuştur. Bir taraftan işgal, baskı ve tazyiklerin devam ettiği bir süreçte; Türkiye'nin demokratik bir meclise sahip olması gelecekte Türkiye'nin çok daha ileri seviyeleri yakalayabileceğini güçlü bir biçimde ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

A. T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA. 30-18-1-1/1-4-14.

BCA. 30-18-1-1/1-10-8.

BCA. 30-18-1-1/1-11-16.

BCA. 30-18-1-1/3-24-20

II. Resmî Yayınlar

A. TBMM Zabıt Cerideleri

“Nutuklar”, *TBMM Zabıt Ceridesi: Birinci İçtima*, Cilt 1, 23 Nisan 1336 (1920), 1-3.

“İntihaplar”, *TBMM Zabıt Ceridesi: Birinci İçtima*, Cilt 1, 23 Nisan 1336 (1920), 1-3.

“Ankara Mebusu Mustafa Kemal Paşa’nın Mütarekeden Meclisin Açılmasına Kadar Geçen Zaman Zarfında Cereyan Eden Siyasi Ahval Hakkındaki Nutukları”, *TBMM Zabıt Ceridesi: İkinci İçtima*, Cilt 1, 24 Nisan 1336 (1920), 8-30.

“Karahisarı Sahib Mebusu Mehmed Şükrü Beyin, Hıyanet-i Vataniye Mücrimlerine Bir Ceza Tayini Hakkındaki Teklif-i Kanunisi”, *TBMM Zabıt Ceridesi: Yedinci İçtima*, Cilt 1, 29 Nisan 1336 (1920), 137-145.

“İntihaplar”, *TBMM Zabıt Ceridesi: Doksanıncı İçtima*, Cilt 13, 10 Ekim 1337 (1921), 133-136.

III. Araştırma Eserler

- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk 1919-1920*, Cilt 1, 10. bs. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1970.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk 1920-1927*, Cilt 2, 9. bs. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969.
- Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.
- Belen, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, haz. Enis Şahin, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Cilt 1, 2. bs. Ankara: Kent Yayınları, Ankara, 1981.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Millî Mücadele Hatıraları*, 2. bs. İstanbul: Temel Yayınları, 2010.
- Cenik, Salih, *Birinci Meclis'te Tokat Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005.
- Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler 1859-1968*, Cilt 2, Ankara: Mars Yayınları, 1968.
- Demirel, Ahmet, *İlk Meclisin Vekilleri-Millî Mücadele Döneminde Seçimler*, 3. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2020.
- Gülekli, Nurettin Can, Rıza Onaran: *Türkiye Büyük Millet Meclisi 1920-1970*, İstanbul: 1973.
- Güneş, İhsan, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, 3. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Güven, Zühtü, *Anzavur İsyanı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1965.
- İğdemir, Uluğ, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, haz. Sabahattin Selek, 4. bs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2014.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Cilt 2, 6. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

- Karacan, Ali Naci, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, 3. bs. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1993.
- Karpat, Kemal H. *Türk Demokrasi Tarihi*, 6. bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Köksal, Mustafa, *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İlkleri*, Ankara: Nobel Yayınları, 2007.
- Mango, Andrew, *Atatürk*, çev. Füsün Doruker, İstanbul: Sabah Yayınları, 2000.
- Özbudun, Ergun, *1921 Anayasası*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008.
- Seçkin, Nalân, *İlk Meclis'ten Kalanlar 1920-1970*, Ankara: Divan Matbaası, 1970.
- Şimşir, Bilal N. *Bizim Diplomatlar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996.
- Şimşir, Bilal N. *Malta Sürgünleri*, 5. bs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2009.
- Tanör, Bülent, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, 3. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- TBMM Albümü 1920-1950*, Cilt 1, ed. Sema Yıldırım, Behçet Kemal Zeynel, 2. bs. Ankara: TBMM Genel Sekreterliği Yayınları, 2010.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, 5. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Türk Parlamento Tarihi-Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, Cilt 1, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1994.
- Ünal, Yenal, *Ahmet Ferit Tek*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2009.
- Yetim, Fahri, *Türkiye'nin Değişim Serüveni (Entelektüel-Aydınlanardan Seçmeler)*, İstanbul: Tezkire Yayıncılık, 2023.

IV. Süreli Yayınlar

- “23 Nisan'ın 50. Yılımlı Kutluyoruz”, *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1970.
- “Millî İrade Grafiği: 1920-1970”, *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1970.
- “23 Nisan Törenlerle Kutlandı”, *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1970.
- “İnönü İlk Meclis Üyelerine Yemek Verdi”, *Cumhuriyet*, 25 Nisan 1970.
- “Üniversite Süresiz Kapatıldı”, *Milliyet*, 07 Nisan 1970.
- “15 Öğrenci Nezarete”, *Milliyet*, 08 Nisan 1970.

- “Ege Üniversitesi’nde Öğrenciler Çatıştı”, *Milliyet*, 22 Nisan 1970.
- “Meclis Başkanı Yoklama Yaptı-Mustafa Kemal? Ve Meclis Cevap Verdi: Burada!”, *Milliyet*, 24 Nisan 1970.
- “50 Yılın Anıları Pembe Köşk’te Yaşandı”, *Milliyet*, 25 Nisan 1970.
- “İnönü Öğrenci Boykotlarına Karşı”, *Milliyet*, 29 Nisan 1970.
- “Karadeniz Üniversitesi 4 Mayıs’a Kadar Kapalı”, *Milliyet*, 01 Mayıs 1970.

V. Makaleler

- Akder, Akder, “Seçkin Vatansever, Büyük Milliyetçi, Değerli Fikir ve Mefkûre Adamı Ahmet Ferit Tek Üful Etti”, *Türk Kültürü Dergisi*, 110 (1971): 116-128.
- Baykal, Ömer, “İmparatorluktan Cumhuriyete: Türk Siyasetinde ‘İktidar Boşluğunun’ Doldurulması” *Liberal Düşünce Dergisi*, 101 (2021): 169-190.
- Doğanay, Rahmi, Gül Yılmaz: “Millî Mücadele’ye Karşı Yürütülen Kara Propaganda ve Oluşturulmak İstenen Mustafa Kemal ve Kuvayı Milliye İmajı”, *International Journal of Turkish Academic Studies (TURAS)* 3, 1 (2022): 135-155.
- Erimli, Buşra, “İlk Meclis’te Gruplar Arası Rekabet ve Partileşme Meselesi”, *İnsan&İnsan*, 34 (2022), 13-28.
- Esin, Emel, “Ahmet Ferit Tek”, *Türk Kültürü Dergisi*, 110 (1971): 137-142.
- Esin, Emel, “Cumhuriyeti Kuranlardan Ferit Tek’in Bitmeyen Son Makalesi”, *Türk Edebiyatı Dergisi* 2, 22 (1973): 11-12.
- Ezer, Feyzullah, “Mütareke Dönemi Türkiye’nin Ulaşım Durumu”, *Belgi*, 13 (2017): 430-441.
- Kırkpınar, Nurullah, “Millî Mücadele Yıllarında Bolşevizm Propagandası ve Anadolu Basını 1919-1922”, *Anasay*, 7 (2019): 29-71.
- Selek, Sabahattin, “50. Yıl-Birinci Meclis Zor Günlerin Meclisiydi”, *Milliyet*, 23 Nisan 1970.
- Tek, Ahmet Ferit Tek, “İlk Türkiye Büyük Millet Meclisinden Hayatta Kalan En Yaşlı Aza, İstanbul Milletvekili Ahmet Ferit Tek’in 23 Nisan’ın 50. Yıl Dönümünde Mesajı”, *Türk Kültürü Dergisi*, 91 (1970): 441-442.
- Tunaya, Tarık Zafer, “Ellinci Yıl”, *Milliyet*, 23 Nisan 1970.
- Turan, Şerafettin, “Mustafa Kemal Atatürk”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 31, (2020): 310-330.

Ünal, Yenal, “Millî Mücadele’de Bartın”, *Tarih Okulu Dergisi* 9, 25 (2016): 609-667.

Ünal, Yenal, “Millî Mücadele: Mondros Mütarekesinden Sevr Antlaşmasına Türkiye’de Yaşanan Siyasi Gelişmeler”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I-Kurtuluş, Kuruluş ve Modernleşme (1920-1938)*, ed. Nurgün Koç, Cilt 1, İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, (2019): 92-150.

Ünal, Yenal, “A Study on Turkish Diplomats Officiated in the Early Republican Period”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 20, 41 (2020): 649-663.

VI. Tezler

Okuklu, Mustafa, “Fahrettin Altay”, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.

Yıldırım, Özlem, “Bir Siyaset Adamı Portresi: Refik Koraltan”, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2017.

VII. İnternet Kaynakları

Güneş, İhsan, “İkinci Grup”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Erişim: 24 Temmuz 2023, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ikinci-grup/>

Pehlivanlı, Hamit, “Fahrettin Altay (1880-1974)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Erişim: 24 Temmuz 2023, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/fahrettin-altay/>

Yüksel, Erol, “Refik Koraltan (1889-1974)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Erişim: 16 Temmuz 2023, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/refik-koraltan-1889-1974/>

Erişim: 5 Temmuz 2023, <https://www.tbmm.gov.tr/baskan/meclis-baskanlari>

Erişim:24Haziran2024,<https://www.youtube.com/watch?v=dTOp4fVuiqE&t=5s>

Extended Abstract

An extremely important step in the establishment of the republican regime in Türkiye is the opening of the Turkish Grand National Assembly. The Turkish Grand National Assembly, which started working on April 23, 1920, is an Emergency Assembly that works under a State of Emergency. At the time of the opening of the parliament, the occupation was under way on the basis of the provisions of the Mudros armistice of October 30, 1918. For this reason, the assembly had to make decisions very quickly, implement those decisions immediately, and even pass judgment when the time and place came. This assembly, which has a vital importance in the recent Turkish history, was formed by the gathering of three types of deputies in terms of meeting. These are those who were elected in the elections held under the circular of Mustafa Kemal Pasha on March 19, 1920, those who went from Istanbul to Anatolia after the closure of the last Ottoman Parliament and those who returned after being arrested and sent to Malta. This assembly dealt with very important issues in the process leading up to the April 1, 1923 election decision and came to the fore as the most important institution in which the will of the Turkish nation was represented in extremely depressing days. The opening of the Grand National Assembly of Türkiye on April 23, 1920 had an important role in the establishment of the Republican regime on October 29, 1923. The opening of the Turkish Grand National Assembly in the days when the National Struggle was in full swing is a great political revolution in itself. In the republican regime based on popular sovereignty, the highest institution in which popular sovereignty manifests is naturally the parliament. In that case, the most important step in the transition to the Republic is the opening of the parliament itself. Within the scope of this notice; based on the statements made by 14 deputies who were alive on the 50th anniversary of the opening of the parliament, some determinations were made about the First Grand National Assembly of Türkiye, the proclamation of the Republic and Mustafa Kemal Atatürk. In this context, the work titled “The Remains of the First Assembly 1920-1970” written by Nalân Seçkin in 1970, has been identified as the main research resource. Because in this work, Seçkin made an interview with all of the deputies in question and published them first in the Anadolu Agency bulletins and then in the book mentioned during their health. Within the scope of the paper, the information contained in the work has been utilized to the maximum extent. In addition to this source, many works on the subject have been scanned and evaluated. Although the main source of the research is Seçkin’s mentioned work; especially Republic Archive of the Presidency, the Parliamentary Records, Periodicals and scientific works, were also used. Therefore, an analysis was made on a large literature.

In a general assessment, it has been observed that 14 deputies sometimes have the same opinion and sometimes different opinions on the

same issues on which they express their opinions. It is seen that the deputies made more similar comments about the developments experienced at the end of the First World War, the opening of the First Grand National Assembly and the works they put forth. The common opinion of the aforementioned deputies on these issues is that after the First World War, Türkiye was plunged into a complete disaster, the Turkish nation experienced very dark days due to the occupations and internal rebellions, the national struggle was started under the leadership of Mustafa Kemal Pasha and the Grand National Assembly was opened with his efforts. Thanks to his work, a great light of hope has appeared on the horizon of the country.

This study, based on statements made by Nalân Seçkin in interviews with 14 members of parliament, attempts to draw a political panorama of Türkiye over a period of 50 years. The first parliament is considered to be one of the most democratic parliaments in the history of Türkiye. The contributions made by the First and Second Groups in this Parliament have played a crucial role in developing Türkiye's democratic heritage. Despite the ongoing challenges of occupation, repression and pressure, the existence of a democratic parliament in Türkiye is an indication of the country's potential for much higher levels of democracy in the future.

Ceviri / Translate

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
TEMSİLİ İDARENİN KÖKENLERİ:
TAŞRA MECLİSLERİNE BİR GİRİŞ, 1839-1876*

Stanford J. SHAW

Çeviren: Özgür YILMAZ**

Osmanlı yönetimindeki temsili ilkenin normalde Avrupa'nın teşvikinin bir ürünü ve 1876 Anayasası'nda kendini gösterdiği gibi Avrupa deneyiminin bir sonucu olarak düşünülür. 19. yüzyılda Osmanlı modernleşmesi ve bizzat Anayasa'nın hazırlanması ve uygulanması üzerine yapılan en yeni çalışmalar bile, Osmanlı tarihindeki özgünlüğünü vurgulamakta ve temsili unsurları neredeyse tamamen Avrupalı devlet adamlarının ve Babıali'deki büyükelçilerin müdahalesine ve tavsiyelerine bağlamaktadır.¹ Ancak böyle bir yargının doğruluğunu kanıtlamak mümkün değildir; zira Osmanlılar 1876'dan önce temsili hükümet konusunda kayda değer bir deneyime sahipti. Tanzimat'ın 1839'da ilanından 1876'da Sultan Abdülhamid'in tahta

* Makalenin Orijinali: Stanford J. Shaw, "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876," *Near Eastern Round Table, 1967-1968*, ed. R.B. Winder, (New York: New York University Press, 1969), 53-142; Metin dipnotlarında yer alan bibliyografik bilgiler güncellenmiş, ayrıca kullanılan arşiv belgelerine ilişkin kısaltmalar güncel kullanımları ile değiştirilmiş ve hicri tarihlerin yanına miladi tarihler ilave edilmiştir. Ayrıca metin sonuna kaynakça eklenmiştir. (çev. notu.)

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Prof. Dr., Samsun Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
(e-posta: ozguryilmaz@samsun.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-1970-2315).

1 Bunun en iyi örneği için bkz. Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963); Ayrıca bkz. R.H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1963), 364-380; B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, (Londra: Oxford University Press, 1961), 160-163, 356-357; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, (Montreal: McGill-Queen's University Press, 1964), 223- 248; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt VIII, (Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK), 1962), 191-243.

çıkışına kadar geçen yıllar, Osmanlı idari yapısının her kademesinde temsili hükümetin sadece teoride değil pratikte de uygulanmasına tanıklık etmiştir. Bu çalışmanın amacı, 1876'dan sonraki Osmanlı idari gelişimi ile ilgili çalışmalara daha iyi bir perspektif sağlamak için Tanzimat'ın yöneticilerinin taşra idaresindeki reform tecrübesini incelemektir.

Üzerinde düşünülmesi gereken bir dizi mesele vardır. Eyalet meclisleri imparatorluğun farklı sınıflarının taleplerini ve çıkarlarını gerçekten ne ölçüde yansıtıyordu? Gerçekte imparatorluğun idaresini fiilen ne kadar kontrol ettiler, etkilediler ya da denetlediler? Meclis sisteminin hukuki temelleri gerçekte nasıl uygulanıyordu? Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası ilk kez ülke yönetimine fiilen katıldı mı? Tüm bu sorular en azından ön ve geçici bir şekilde incelenmelidir. Ancak taşra meclisleri hem Batı'da hem de Türkiye'de çok az bilindiğinden ve çok fazla göz ardı edildiğinden, bu noktada öncelikle Tanzimat yıllarındaki uygulamaların ayrıntılarına odaklanmalıyız.

Elbette temsil ilkesi geleneksel Osmanlı hükümetinde önemli ölçüde düzenli bir şekilde uygulanmıştır. Sultanın tebaası olan Müslüman ve gayrimüslimler, dinlerine göre sınıflandırılmış ve örgütlenmiş özerk topluluklar (millet) halindeydiler. Bu topluluklar hayatlarının pek çok yönünü kendi yasalarına ve geleneklerine göre yönetiyor ve sultanın memurlarına karşı sorumlu oldukları az sayıdaki konuda, özellikle de vergi ve emniyet konularında, Osmanlı hükümeti nezdinde kendilerini temsil ediyorlardı. Ancak bu temsilciler, tebaalarının sultana karşı görevlerini yerine getirmelerini sağlayamadıkları zaman, sultanın memurları tebaanın işlerine daha doğrudan müdahale ediyorlardı. Buna ek olarak, sultan özellikle önemli konularda karar verilmesi gerektiğinde, halkın tüm sınıflarını temsil eden ileri gelenlerin görüşlerini dinlemek ve onaylarını almak için düzenli olarak meclisler toplardı. Dahası, Osmanlıların gerilediği yüzyıllarda, yerel "mütegallibeler" ister eşraf (ayan) ister derebeyi olarak imparatorluğun farklı bölgelerinde tartışmasız otorite kazandıkça, yönettikleri kişileri hükümet nezdinde çeşitli ilişkiler içinde temsil etmeye de başladılar. Kırsal bölgelerde, köylerde ve şehirlerin mahallelerinde, yerel yönetim meseleleri üyeleri ahali arasından farklı sosyal, ekonomik ve dini çıkarları temsil eden *meclis-i ihtiyaran* tarafından kararlaştırılır ve yürütülürdü. Genellikle muhtar ya da şeyh olarak adlandırılan bu meclislerin başındaki kişiler, cemaatlerini merkezi hükümetin organları ve yetkilileri nezdinde temsil ediyorlardı. Tüm bu geleneksel temsili idare biçimleri 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda varlığını sürdürmüş ve daha modern temsili kurumlara dönüştürülmüştür. Bu sayede dört yüzyıllık deneyim Tanzimat devlet adamları tarafından unutulmamış, aksine yeni bir dünyanın yeni fikir ve yeni uygulamalarının, dışarıdan alınan tamamen yeni kurumların kaçınılmaz olarak getireceği türden bir kargaşa ve kaos olmaksızın evrildiği sağlam bir temel oluşturmuştur.

Görünüşte Tanzimat'ı başlatan *Gülhane Hatt-ı Şer'ifi* (1839) aslında temsili hükümetten bahsetmiyordu.² Daha önce Paris ve Londra'da görev yaptığı sırada Avrupa'nın siyasi kurumlarını tanıma fırsatı bulan Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa, bu dönemde imparatorluğa herhangi bir parlamenter hükümet biçimi getirme niyetinde değildi. O ve "Tanzimatçılar" olarak bilinen çevresi reformlarının temel amacının, yönetimin gücünü parlamenter kurumlar aracılığıyla yaymaktan ziyade, yönetim araçlarını modernize ederek- daha verimli hale getirmek için otokratik bir şekilde yöneterek- imparatorluğu kurtarmak olduğunu düşünüyorlardı.³

Aradan çeyrek yüzyıl geçtikten sonra, Tanzimat devlet adamlarını Genç Osmanlılar gibi örgütlerde toplanan yeni nesil liberal yazarlardan ayıran, her şeyden önce bu nokta olacaktı.⁴ Ancak ö dönem için amaç imparatorluğu güçlendirmek ve kurtarmaktı. Bu sadece otokrasi ile gerçekleştirilmeyecekti. Tanzimat devlet adamları aynı zamanda tebaanın haklarını ve hükümetin keyfi eylemlerine karşı korunmalarını güvence altına alan ve ırk ya da din farkı gözetmeksizin tüm tebaanın kanun önünde eşitliğini vurgulayan ilkeler ortaya koyarak tebaayı sultana ve onun yönetici sınıfına bağlayan sadakat bağlarını güçlendirmeye çalıştılar. Bu ilkeler, her ne kadar Tanzimat Fermanı'nda yer almasa da takip eden yıllarda temsili idarenin temelini oluşturmuştur. Tanzimat Fermanı'nın sonraki haftalarda ve yıllarda ele alınış ve uygulanış biçimi, temsili idarenin reformcuların programının en başından beri önemli bir parçası olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Temsili idare, Osmanlı sistemine Tanzimat devlet adamlarının merkezi hükümetin gücünü taşraya yaymaya çalıştığı sürecin bir parçası olarak 19. yüzyılda girmiştir. Önceki yıllardaki kötü ve etkin olmayan yönetimlerin çoğu, en alt vergi tahsildarından eyalet valilerine kadar her memurun mültezim olarak görev yaptığı, her yıl üst makamlarına belirli sabit meblağlar teslim ettiği ve tahsilatlarının bakiyesini kendileri için kâr olarak tuttuğu geleneksel Osmanlı *âdem-i merkeziyetçi* yönetim sistemine atfediliyordu. Bu tarz bir sistem, merkezi hükümeti taşra yönetimini düzenleme ve finanse

2 Metin Düstur'da yer almaktadır bkz. *Düstur, I. Tertip*, cilt I, İstanbul, 1871, 4-14; Ayrıca bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmani*, cilt II (İstanbul: Karabet Matbaası, 1309-1312), 355-360; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt V, (Ankara: TTK, 1947), 263-266; A. Belin, "Charte des Turcs," *Journal Asiatique* 9 (1840), 5-29; G. Young, *Corps de droit ottoman*, cilt I, (Oxford: Clarendon Press, 1905), 29-33; G. Aristarchi Bey, *Législation ottomane*, cilt II, (Constantinople: 1874) 7-14; J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, cilt II, (Princeton: D. Van Nostrand Company, 1956), 113-116. Ayrıca bkz. Halil İnalçık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten XXVIII*, 112 (1964), 623-690 ve "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten XXVIII*, 112 (1964), 603-622.

3 Mustafa Reşid Paşa hakkında bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, (Ankara: TTK, 1954); Hippolyte Castille, *Réchid pacha*, (Paris: F. Sartorius, 1857); M. Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa," *Tanzimat*, cilt 1, (İstanbul: MEB Yayınevi, 1940), 723-746; Ercüment Kuran, "Reşid Paşa," *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB Yayınevi, 1963), IX: 701-705.

4 Şer'if Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, (Princeton: Princeton University Press, 1962).

etme yükümlülüğünden kurtarıyor, ama aynı zamanda onlara öylesine özerk ve hatta bağımsız bir konum elde etme imkânı sağlıyordu ki, İstanbul'a karşı mali yükümlülüklerini yerine getirdikleri sürece merkezi hükümetin isteklerini görmezden gelebiliyor ve üst makamların müdahalesi olmaksızın tebaayı diledikleri gibi iyi veya kötü yönetebiliyorlardı.⁵ Tanzimat devlet adamları aldıkları kararların imparatorluğun her yerinde sorgusuz sualsiz uygulanacağından, tüm memurların doğrudan kendi isteklerine cevap vereceğinden ve tebaanın artık temsilcilerinin keyfi kötü yönetimine maruz kalmayacağından emin olmak istiyorlardı.

Tanzimat Fermanı'nı takip eden yıllarda, bu hedeflere ulaşmak için çeşitli politikalar izlendi. Temsili idarenin evrimi üzerinde özel bir etkisi olanlar; (1) valilerden bağımsız yetki ve görevlere sahip, ancak yine de onların genel denetimi altında olan çeşitli taşra yönetim birimleri kurarak valilerin yetkilerini sınırlamak ve (2) mültezimleri kademeli olarak ortadan kaldırarak yerlerine Osmanlı hazinesinin doğrudan kontrolü altında maaşlı yöneticiler ve vergi tahsildarları getirmektir. Burada Tanzimat dönemindeki taşra reformunun daha geniş meseleleriyle ilgilenmediğimiz için bu hedeflere hangi ayrıntılı tedbirlerle ulaşıldığını tartışmayacağız. Ancak, yeni taşra yapısının bir parçası olarak temsil kurumlarının nasıl geliştirildiğini anlamak için konunun en azından temel hatlarını ele almalıyız. 19. yüzyıl boyunca Tanzimat taşra reformunun temel ve birincil yönü, taşra valilerinin eskiden otokratik olan yetkilerinin sınırlandırılmasıydı. Bu, vilayetlerin valilerden özerk hale getirilen ve yüzyıl boyunca farklı zamanlarda değişen derecelerde doğrudan merkezi hükümete ve onun temsilcilerine bağlı olan yetkili alt birimlere bölünmesiyle gerçekleştirildi. Eyaletler, geleneksel *sancak* ya da *liva* adı verilen birimlere; sancaklar eskiden eski adli bölgelere verilen *kazalara*; kazalar da bir dizi köyden oluşan *nahiyelere* bölünmüştür. Eyaletlerin valisi ile onun altındaki bu çeşitli birimlerden sorumlu memurlar arasındaki belirgin ilişki, Tanzimat devlet adamlarının eyalet yönetiminde daha fazla etkinlik sağlamak için farklı çabalarla valilerin gücünü artırdıkça veya azalttıkça yıllar içinde değişti. Ancak tüm bunlara rağmen, her alt düzey memurun sadece bir üst yönetim biriminin başındaki memura karşı değil, aynı zamanda üstlerinden bağımsız olarak İstanbul'daki merkezi hükümete karşı da doğrudan sorumlu olduğu esas sistem devam etti. Bu alt birimler geleneksel Osmanlı sisteminden radikal değişiklikler ortaya çıkarmıyordu. Lakin, her memurun görev ve yükümlülüklerinin tam olarak belirlenmesi, valinin altında doğrudan İstanbul'a farklı derecelerde bağlı yarı özerk birimlerin oluşturulması ve değişik birimlerin sınırlarının yeniden çizilmesi

5 Geleneksel Osmanlı idari sistemi şurada açıklanmıştır. S.J. Shaw, "The Ottoman View of the Balkans," *The Balkans in Transition*, ed. C. ve B. Jelavich, (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1963), 56-80; H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, cilt I/2, (Londra: Oxford University Press, 1962); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, (Ankara: TTK, 1948).

onları yeni bir biçime soktu. Esasında valilerin, geçmişte olduğu gibi, kendi isteklerine göre hareket etme yetkilerini önemli ölçüde sınırladı.⁶

Valilerin yetkileri sınırlandırılırken aynı zamanda bu görevlilere danışmanlık yapacak ve yönetim görevlerini paylaşacak yeni meclisler oluşturulmaya başlandı. Tanzimat Fermanı 3 Kasım 1839'da ilan edildi. Hemen ardından, her sancağın vergilerini değerlendirmek ve toplamak üzere doğrudan İstanbul'daki imparatorluk hazinesinden vergi tahsildarları olarak *muhassıl-ı emvaller* gönderilerek valileri hayati mali yetkilerinden yoksun bırakan emirler yayınlandı.⁷ Bu emirler, vergi yükümlülüklerinin halk arasında adil ve hakkaniyetli bir şekilde nasıl paylaşılabilirliği konusunda tahsildarlara yerel koşullar ile ilgili tavsiyelerde bulunmak üzere en azından sancak düzeyinde meclislerin kurulacağını da ekliyordu. Ne var ki bu planı uygulayacak herhangi bir mekanizma henüz sağlanmamıştı. Bu meclisler, 7 Şubat 1840 (3 Zilhicce 1255) tarihinde yayınlanan ve yeni meclislerin temel örgütlenmesini ve görev yapısını belirleyen bir fermanla fiilen hayata geçirildi.⁸ Bu dönemde, taşra reformunun temel kriteri, sancakların maliyesini kontrol eden muhassıllıkların kurulmasıydı. Bunun fiilen gerçekleştiği yerlerde Tanzimat'ın yürürlükte olduğu kabul edildi. Tanzimatın yürürlükte olduğu bu yerlerde idare meclislerinin sadece sancak düzeyinde değil, aynı zamanda kazalarda da kurulması emredildi. Bu noktada, idare meclislerinin yerel idarecilerin yetkilerinden çok, sancak ve kazalardaki adli makamların, yani kadılarının yetkilerine müdahale ettiklerini belirtmek gerekir. Geleneksel Osmanlı sisteminde, imparatorluğun idari yapısı dini bir idari yapıyla paraleldi. İmparatorluk dini/yargısal birimlere (kazalara) bölünmüştü ve her bir kaza imparatorluğun merkezi dini otoritesi olan İstanbul'daki şeyhülislam tarafından atanan ve aynı zamanda ona karşı sorumlu olan yerel kadıların yetkisi altındaydı. 18. yüzyılda Osmanlı idari kurumları geriledikçe, yerel düzeyde kadılar sadece adli ve dini yetkileri değil, aynı zamanda özellikle vergi tahakkuku ve tahsili, yerel güvenlik ve mahalli yolların ve sulama işlerinin yapımı ve bakımı konularında önemli idari ve sivil yetkileri de üstlendiler. Kadılar normalde bu yetkilerini yerel eşrafın, yani büyük toprak sahipleri (*ayân*) ve tüccarlar, ulema sınıfı üyeleri ve vergi tahsildarları (toplucu *eşrâf* olarak adlandırılır) gibi bölgedeki diğer

6 Tanzimat taşra reformları için bkz. İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması," 623-649; Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 46-51, 136-171; Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt V, 179-82, 195-6; *Osmanlı Tarihi*, cilt VI, (Ankara: TTK, 1954), 127-34; *Osmanlı Tarihi*, cilt VII, (Ankara, TTK, 1956), 152-163; *Osmanlı Tarihi*, cilt VIII, (Ankara: TTK, 1962), 320-341.

7 Ferman Zilkade 1255'in sonlarında çıkarıldı. Bkz. Ahmed Lütüfî, *Tarih-i Lütüfî*, cilt VI, (İstanbul: 1290-1328), 152-156; Kaynar, *Mustafa Reşit*, 226-254; Ahmed Vefik, *Tekâlif-Kavaidi*, cilt II, (İstanbul: 1330), 39-42; İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması", 624-5. Yeni sistem ayrıca şurada ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. *Moniteur Ottomane (MO)*, IX/151 (14 Mart 1840/10 M 1256) ve *Tavim-i Vekayi (TV)*, No. 191 (17 Za 1255/22 Ocak 1840) ve no. 193 (13 Z 1255/17 Şubat 1840).

8 BOA, CD, 292; Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa*, 254-258; Lütüfî, *Tarih-i Lütüfî*, cilt VI, 93; BOA, İrade, İ. MSM, 2 (23 L 1255/30 Aralık 1839).

seçkin kişilerin ve yerel gayrimüslim millet liderlerinin düzenli toplantılarını organize ederek ve düzenleyerek kullandı. Bu kişiler, Tanzimat'tan önceki yüzyılın büyük bir bölümünde kadıların yönetimi ve önderliği altında yerel ve bölgesel düzeydeki işleri yürütmüşlerdir.⁹ Şimdi ise Tanzimat devlet adamları, bu gayri resmi meclisleri resmi idari sisteme dahil edip kendi bölgelerinin idaresinde yürütme makamlarının yanına yerleştirmek suretiyle bu uygulamayı geliştiriyorlardı. Ancak bunların yönetimi ve başkanlığı kadılardan İstanbul'dan gönderilen sancak düzeyinde muhassıl ve kaza düzeyinde müdür gibi yeni idari görevlilere devredildi. Kadı ve diğer yerel ulema ise artık diğer yerel ileri gelenlerle eşit bir konuma indirgeniyordu.

1840 tarihli ferman iki tür meclis oluşturdu. Sancak merkezlerinde toplam on üç üyeli “büyük meclisler” oluşturuldu. Bunlardan yedisi hükümetin resen atadığı temsilcilerdi: muhassıl-emval ve ona bağlı olan polis müdürü (*umur-u zabtiye memuru*) Osmanlı yönetici sınıfını temsil ediyordu.¹⁰ İdari/yazı işleri sınıfı (*kalemiye*), İstanbul'dan gönderilen ve muhassıl ile meclisin mali işlerini yürütmek, meclisin tutanaklarını tutmak ve emirlerini yazıp yayınlamakla görevli iki hazine kâtabi tarafından temsil ediliyordu. Yerel dini sınıf (*İlmiye*) kadı ve müftü tarafından temsil edilirken, resen üyeliklerin geri kalanı yerel Rum Ortodoks milletinin lideri olan metropolite verildi. İmparatorluktaki diğer milletlerden hiçbiri 1840 fermanında ismen zikredilmemiştir. Sadece Rum Ortodoks milletine her mecliste bir yer verilmiş, böylece Rum milleti, dini ne olursa olsun imparatorluğun tüm gayrimüslim tebaasının resmi temsilcisi konumuna getirilmiştir. Bunun tam olarak neden yapıldığını belirlemek zordur. En olası neden, basitçe, Ortodoks milletinin eski Osmanlı geleneği gereği milletler arasında her zaman yasal önceliğe sahip olduğu gerçeğidir. Bu nedenle Tanzimat devlet adamları, Rum metropolitlerin, diğer millet temsilcilerinin her birine üyelik vermeden meclis müzakerelerinde tüm azınlıkları temsil edecek en iyi kişiler olduğunu varsaymış olabilirler. Bir başka neden de sadece Ortodoksların imparatorluğun tüm eyalet ve sancaklarında önemli bir nüfusa sahip olması ve bu nedenle sadece onların tüm meclislerde gerçekten temsil edilme hakkına sahip olması olabilir. Bu nedenle, diğer milletlerin önemli bir nüfusa sahip olmadıkları birçok bölgede temsil edilemeyecekleri ve bu nedenle bunların temsilinin, ilgili sancakların ileri gelenlerini ve önemli çıkarlarını temsil etmek üzere yerel olarak seçilen geri kalan altı üyeye bırakılmasının daha iyi olacağı varsayılmış olabilir. Yasa uygulamaya konduğunda, özellikle Yahudi ve

9 Tanzimat'tan önce Osmanlı yönetiminde kadıların konumu hakkında bkz. Ebül'ulâ Mardin, “Kadı”, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB Yayınevi, 1977),1/42-46; Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 388; Gibb and Bowen, *Islamic Society and the West*, 81-113; İnalçık, “Tanzimatın Uygulanması”, 633.

10 Geleneksel olarak Osmanlı toplumu, Osmanlı yönetici sınıfı ve reaya sınıfı olarak ikiye ayrılmıştı. Osmanlılar ise dört gruba ayrılmıştı: padişah, ailesinden oluşan imparatorluk sınıfı; sistemi idare eden baş nazırlar, askeri sınıf, daha küçük nazırlardan ve kâtiplerden oluşan idari sınıf ve ulemeden oluşan dini-ilmi sınıf. Bkz. Shaw, “Ottoman View,” 59.

Katolik milletlerinin meclislerdeki halk temsilcileri arasında temsilcilerinin olması, ikinci varsayımı destekliyor gibi görünmektedir.¹¹

1840'ta kurulan ikinci meclisler ise, Tanzimat taşra reformlarının uygulandığı her kazada kurulan “küçük meclisler” idi. Burada meclis üyeleri beş kişiyle sınırlandırılmıştı: muhassılın *vekil* olarak adlandırılan kazadaki temsilcisi, yerel kadı, zaptiye amiri ve gayrimüslimlerin yaşadığı kazalarda biri gayrimüslim olmak üzere iki yerel eşraf. Böylece azınlıkların temsili, sayılarının toplam nüfusa oranına bakılmaksızın, buldukları her kazada eşit bir temele oturtuldu. Bu durum azınlıkların çoğunlukta oldukları yerlerde az temsil edilmelerine neden olurken, imparatorluğun Müslüman nüfusun baskın olduğu birçok bölgesinde fazla temsil edilmelerine yol açmıştır.

Kazalarda görevli vekiller idari konularda sancaklardaki muhassıllara tabi olması gibi, sancaklardaki büyük meclisler de kazalardakilerin üzerinde yer almaktaydı. Kazalardaki küçük meclislerin tüm kararları onay ve tasdik için büyük meclislere sunulmak zorundaydı ve nitekim kaza meclislerinin yalnızca muhassılların onayı üzerine vekiller tarafından kendilerine sunulan meseleleri müzakere etmesine ve tartışmasına izin verildi.

Meclisler için halk temsilcileri nasıl seçildi ve bu noktada ne kadar temsil edici oldular? Yasa, sancak meclislerinin altı üyesini ve eyalet meclislerinin resen seçilen üyeler arasında yer almayan iki üyesini, yerel eşrafın kendi çıkarlarını temsil etmek üzere seçilmesini öngörüyordu. Gerçek seçim süreci son derece karmaşıktı. Her kaza içinde her köyün ileri gelenleri kendi seçmenlerini kura ile seçiyor, her köyü temsil eden seçmen sayısı köyün nüfusuna ve vergi gelirlerine göre bir ila üç arasında değişiyordu. Köy seçmenleri daha sonra “topluluğun en zeki, bilge ve yetenekli üyeleri, devlet ve ülke işlerini tam olarak bilen adamlar” olduğu varsayılan köy eşrafı arasından kaza meclisi için adaylar seçerdi. Her köyden çıkacak adayların kesin sayısı yine köyün büyüklüğüne göre değişirdi. Tüm köylerden gelen seçmenler ve adaylar daha sonra kaza merkezinde bir araya gelirdi. Burada seçmenler adayların her birini inceler, görüşür, müzakere eder ve kaza meclisine seçilecek iki kişi kalana kadar sayılarını kademeli olarak azaltırdı. Aynı süreç, kaza meclisleri tarafından bağlı oldukları sancağın meclisi için kendi içlerinden aday ve üye belirleme sürecinde de de takip ediliyordu.¹²

11 BOA, *İD*, 356 (29 Ca 1256/29 Temmuz 1840). İlk meclislerin üye listeleri tam olarak BOA, *CD*, 14547, BOA, *CD*, 12226 (Ra 1256/Mayıs/Haziran 1840); BOA, *CD*, 4893; BOA, Maliyeden Müdevver Defterler, *MAD. d.* 9061; Birçok yerde Rum milletinin iki üyesi vardı: tüm azınlıkların resen temsilcisi olan Metropolit ve Rum milletini temsil eden kocabaşı (Örnek olarak Tekfurdağı'daki meclis hakkında bkz. BOA, *CD*, 1226; Öte yandan, Selanik'teki meclisin resen üyeleri arasında hem metropolit hem de büyük haham bulunurken, halktan üyelerin hepsi Müslümandı. BOA, *CD*, 5841, (29 Ca 1257/19 Temmuz 1841); BOA, *İD*, 356, (29 Ca 1256/29 Temmuz 1840).

12 Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa*, 254-256; İnalçık, “Tanzimatın Uygulanması,” 633-634; G. Perrot, *Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure*, (Paris: Michel Lévy frères, 1867), 343-346.

Bu sistemin nasıl icat edildiğini belirlemek zordur. Görünüşe göre Osmanlılara özgü bir yöntemdi ve Avrupa'daki herhangi bir seçim sistemini taklit etme çabasını yansıtmıyordu. Dolaylı ve karmaşık bir sistemdi; lakin hem tüm adayların hem de çok sayıda toplum liderinin meclis azalarının seçildiği süreçte kendilerini ifade etmelerini mümkün kıldı. Her ne kadar tebaanın tümüne danışılmadan Osmanlı tebaasının üst sınıfında yer alanlar etkin olsa da hem idare meclislerinin üyelerini seçmeleri hem de daha sonra aza olarak dönemin idari sürecine entegre olmalarına izin verilmesi dikkat çekicidir. Bu noktada, meclislerin seçimle belirlenen üyelerinin, mutasarrıfların ve vekillerin müdahalesi olmaksızın, ileri gelen seçmenler tarafından belirlenen kişiler olduğu ve bunun daha sonra standart uygulama haline geleceğini de belirtmek gerekir.

Dolayısıyla Osmanlı tebaası idare meclislerinin bir parçasını oluşturuyordu. Nispeten sınırlı bir seçmen kitlesi arasından da olsa seçimlerle belirleniyorlardı. Bununla birlikte ilgili meclisler bu dönemde Osmanlı yönetimine gerçekte ne kadar katılıyordu? 1840 fermanı meclislerin yetki ve görevlerini özel olarak sınırlandırmamıştı, ancak sonraki yıllardaki uygulamalar meclislerin faaliyetlerini az çok belirli yönetim alanlarıyla sınırlandırdı. Meclis evrakı arasındaki kanıtlar ve dönemin Osmanlı gazetelerinde yer alan haberler, meclislerin bu dönemdeki başlıca görevlerinin vergi ve yerel güvenlikle ilgili meseleleri görüşüp karara bağlamak olduğunu göstermektedir. Nihayetinde bu meseleler, Tanzimat öncesinde olduğu gibi Tanzimat döneminin büyük bölümünde de yerel yönetimler tarafından ele alınan en önemli konulardı. Meclis üyeleri, sancak ve kaza vergi yüklerinin nasıl taksim edilmesi gerektiği konusunda muhassıllara ve vekillere tavsiyelerde bulunmaktan sorumluydu. Buna ek olarak, yerel zaptiye ve idari yetkililer tarafından yerel tebaaya karşı olan haksızlıkların davalarını hem temyizde hem de ilk derece mahkemesi olarak görüşürdü. Ayrıca görevlilere karşı idari sahtekârlık ve kötü yönetim suçlamalarını içeren davalarla ilgilendiler. Meclis azalarının para cezaları, rütbelerin düşürülmesi, görevden alınma ve maaşların azaltılması gibi cezalar önerme yetkileri vardı. Ne var ki almış oldukları kararlar açıkça bağlı oldukları yürütme görevlilerinin onayına tabiydi ve yalnızca bu onaya sahip olanlar uygulamaya konulabilir veya gerektiğinde daha yüksek makamların değerlendirmesine, onayına veya uygulamasına sunulabilirdi.¹³ Bu dönemde meclislerin, sonraki yıllarda kendilerini önemli ölçüde meşgul edecek olan ekonomik gelişme, bayındırlık işleri ve eğitim gibi konuları müzakere etme yetkisine sahip olduklarına dair hiçbir kanıt yoktur. Bu tür konular çok daha sonra hem yetkililerin yönlendirmesiyle hem de meclis üyelerinin kendilerine olan güvenlerinin artmasının bir sonucu olarak gündeme gelecektir.

13 BOA, *CD*, 4892 (16 N 1257/1 Kasım 1841); BOA, *İD*, 482 (26 M 1256/30 Mart 1840); BOA, *İ*, *MVL*, 453 (24 B 1257/11 Eylül 1841); BOA, *İD*, 2080 (6 C 1257/26 Temmuz 1841); *TV*, 197 (12 S 1256/15 Nisan 1840), *TV*, 200 (19 Ra 1256/21 Mayıs 1840), *TV*, 201 (13 Ca 1256/13 Temmuz 1840), *TV*, 214 (10 Za 1256/3 Ocak 1841).

O halde bunlar, idari meclislerinin temel örgütsel biçimleri ve düzenlemeleriydi. Ama bunlar pratikte ne kadar uygulandı? Sadece 19. yüzyılda değil, günümüzde de Tanzimat'ı eleştirenlerin çoğu, eleştirilerini, bu tür yasalar çıkarıldığında bile uygulanmadığı ya da uygulandıysa bile sonucun sadece daha fazla verimsizlik ve kötü yönetim olduğu iddialarına dayandırmışlardır. Özellikle temsili meclislerle ilgili olarak, bunların varlığını kabul edenler bile Kırım Savaşı'ndan önce gerçek anlamda faaliyet göstermedikleri ve gerçekten var olan az sayıdaki meclisin de İstanbul'daki yasa koyucuların beklentilerini karşılayamadığı sonucuna varmaktadırlar.¹⁴ Meclisler ilk olarak ne zaman faaliyete geçmiştir? Roderic Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876* adlı önemli çalışmasında, ilk meclislerin "1845 yılında Avrupa'da üç ve Asya'da iki eyalette tecrübe edilenler" olduğuna dair bir kanaat ortaya koymaktadır.¹⁵ Aslında Davison'ın bahsettiği olaylar ilk meclislerin faaliyete geçmesinden neredeyse beş yıl sonra gerçekleşmiştir. Meclislerin kuruluşunu ilan eden fermanı takip eden bir ay içinde, Mart 1840'ta, imparatorluğun Avrupa kısmında faaliyet gösteren 8 sancak meclisi ve 10 eyalet meclisi vardı.¹⁶ Aynı yılın Ağustos ayı sonunda, Avrupa'da faaliyet gösteren 9 büyük ve 20 küçük meclis daha vardı; Anadolu'da ise 27 büyük meclis kurulmuş ve faaliyetlerine başlamıştı.¹⁷ 1841 Ocak ayı sonunda bu sayı imparatorluğun tüm bölgelerinde faaliyet gösteren 49 büyük meclise ve 580 küçük meclise yükselmişti.¹⁸ Takip eden 20 sene boyunca sayılar artmaya devam etti.¹⁹

Meclislerin varlığı ve işleyişiyle ilgili açık kanıtlara ek olarak, çağdaş Osmanlı ve yabancı raporlar, çoğu yerde seçimlerin yönetmeliklere göre yapıldığını ve her kazada ortalama seksen ila yüz eşrafın seçmen olarak katıldığını göstermektedir.²⁰ Ancak çoğu rapor, seçmenler tarafından kaza ve sancak meclislerinde üyelik için değerlendirilen aday sayısının, yönetmeliklerde öngörülen çok daha yüksek orandan ziyade, mevcut boş kadro sayısının dört veya beş katından fazla olmadığını göstermektedir.²¹ Bu durum, en azından birçok yerde, yerel eşrafın resmi aday belirleme ve seçim süreçleri gerçekleştirilmeden önce kendi aralarında adaylar konusunda resmi olmayan anlaşmalara varmayı başardığını göstermektedir. Gerçekten de o dönemde bile eleştiriler, seçimlerin değişmez bir şekilde her yerdeki

14 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 49; Halil İncalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, (Ankara: TTK, 1943), 75-77; J. Barker, *Syria and Egypt under the last five sultans of Turkey*, cilt I, (Londra: Samuel Tinsley, 1876), 145-148.

15 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 48.

16 BOA, *CD* 14547; *MO*, cilt IX, No. 151 (19 M 1256/14 Mart 1840).

17 BOA, *CD* 6975 (6 C 1256/5 Ağustos 1840).

18 BOA, *MAD. d.*, 9061 (14 R 1257/6 Mayıs 1841); BOA, *CD*, 4893.

19 Meclis listeleri, üye isimlerinin de yer aldığı Osmanlı Arşivi'nin Maliyeden Müdevver Defterler, İrade Dahiliye ve Kâmil Kepeci koleksiyonlarında, özellikle de merkez hazinesinin bu ve diğer memurlara ödediği maaşların kayıtlarında bulunmaktadır.

20 BOA, *CD*, 3269.

21 BOA, İrade Meclis-i Vala, (*İ. MVL*), 5976.

“geleneksel güç odaklarına” gittiğini iddia etme eğilimindeydi.²² Seçimlere ve sonrasındaki meclis müzakerelerine dair çağdaş gazete haberlerinin dikkatle taranması, bunun büyük olasılıkla doğru olduğunu göstermektedir. Pek çok yerde seçilenler her zamanki gibi daha önce kadıların yönettiği meclisleri oluşturan aynı eşraf ve dini liderler oldu.²³ Ancak başka yerlerde eski hiyerarşi hiçbir şekilde dikkate alınmadı ve meclislerde onların yerine yeni üyeler yer aldı.²⁴ Böyle bir durum, halk temsilcilerinin hala müesses nizamın bir parçası olmadığı anlamına gelmiyordu. Dolayısıyla her yerde sadece en zengin sakinler oy kullanabiliyordu. Bu nedenle seçilenlerin kaçınılmaz olarak onların çıkarlarını temsil etmesi kaçınılmazdı. Görünen o ki, 1840 tarihli yasanın bu dönemde başardığı şey, her bir yerel kurum içindeki yönetimi demokratikleştirmek oldu. Kadı meclislerinin, yüzyıllar içinde ekonomik gücü artan diğer unsurları dışlayarak bazı eski köklü ailelerin ya da grupların tekeline girdiği yerlerde, seçim süreci çoğu durumda bu grupları, toplulukta ve işlerinde söz sahibi olmaya hakkı olan herkese kapıyı açmaya zorladı. Bu şekilde mevcut yerel güç yapıları korunmuş, ama geçmişin dar hiyerarşileri toplumun diğer kesimlerini temsil eden yeni üyeleri aralarına kabul etmek zorunda kalmıştır.²⁵

Peki ya halk kitleleri? Sınırlı ve dolaylı olan seçim süreci, tebaanın çoğunun kendi işlerinin yönetiminde doğrudan söz hakkından mahrum kalmalarına neden olmayı sürdürdü. Yine de Osmanlı toplumunun geleneksel yapısı içinde, o dönemde Tanzimat’ın en ileri adamı tarafından bile tasarlandığı şekliyle Osmanlı toplum kavramlarına göre, bireyler Osmanlı toplumuna üyeliklerinin bir parçası olarak ait olmak zorunda oldukları grupların liderleri tarafından temsil ediliyordu. Dolayısıyla ister Müslüman ister gayrimüslim olsun, her bir tebaa, bağlı olduğu milletlerin ve sosyal ve ekonomik loncaların liderleri tarafından temsil ediliyordu. Bu liderleri idare meclisine getiren seçim süreci, esasen, taraftarlarını geleneksel zamanlarda olduğundan çok daha etkili bir şekilde temsil etme araçlarına sahip olacaklarını garanti ediyordu.²⁶

Peki imparatorluktaki gayrimüslim azınlıkların temsili ne durumdaydı? Bu alandaki en yaygın eleştiri, azınlıkların yeterince temsil edilmediği ve temsilin olduğu yerlerde de millet temsilcilerinin temsil ettiği kitlelerden

22 BOA, CD, 3269; George Hill, *A History of Cyprus*, cilt IV, (Cambridge: Cambridge University Press 1952), 177-82.

23 BOA, CD, 6975 (6 C 1256/5 Ağustos 1840); 14547; 15572; 4893; 3269; BOA, İD, 482 (26 M 1256/3 Mart 1840); BOA, CD, 7285 (12 B 1256/ 9 Eylül 1840); BOA, CD 5841 (29 Ca 1257/19 Temmuz 1841); BOA, CD 5943 (3 C 1262/29 Mayıs 1846); BOA, CD, 29143; BOA, MAD. d., 9061.

24 Bu durum özellikle şu listelerde belirtilmektedir: BOA, CD, 6975 ve CD, 14547. Ayrıca 1 S 1258/14 Mart 1842 tarihli iradede de tartışılmıştır. Bkz. BOA, MAD. d., 9061, 35-37; Ayrıca bkz. BOA, CD, 3269 (17 S 1256/20 Nisan 1840); BOA, CD, 7285 (12 B 1256/9 Eylül 1840).

25 *İstanbul Belediye Kütüphanesi, MS Cevdet K 75, 25-36.*

26 Millet sistemi için bkz. Gibb and Bowen, *Islamic Society and the West*, cilt 1/1, 207-261; Ayrıca bkz. A.K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, (Cambridge: Harvard University Press, 1965).

ziyade çoğunlukla kendi çıkarlarını temsil ettiği yönündeydi.²⁷ Eldeki kanıtlar ilk iddiayı yalanlıyor gibi görünse de ikincisini büyük ölçüde doğrulamaktadır. Azınlık temsilini Rum Ortodoks metropolitleriyle sınırlayan düzenlemelerin en başından itibaren tamamen göz ardı edildiği görülmektedir. Ortodoks metropolitleri, Ortodoksların gayrimüslim nüfusun en küçük kesimini oluşturduğu bölgelerde bile meclislerde resen üye olmaya devam ederken, aynı zamanda diğer milletlerin de var olduğu yerlerde, her yerde en büyük iki veya üçünün liderlerini halk temsilcileri arasında meclislere göndermesine izin verildi. Bu durumda ihtiyaç duyulan ilave üye sayısını karşılamak için toplam meclis üye sayısı arttırılmıştır.²⁸ Burada yapılabilecek en büyük eleştiri, resen atanan üyeler ve Müslüman millet temsilcilerine ayrılan seçilmiş üye oranı sayesinde, nüfusun azınlığını oluşturdukları bölgelerde bile Müslümanların meclislerde her zaman çoğunluğu elde etmelerinin sağlanmış olmasıydı. Bu oldukça doğrudur. Ancak her önemli azınlık topluluğunun hala devletin yönetim kurullarında bir sese sahip olduğu bir durum, geleneksel Osmanlı sistemine göre kesinlikle muazzam bir ilerlemeydi. Zira geleneksel Osmanlı sisteminde böyle bir temsil nadiren görülmekteydi ve o zaman da her bir topluluğu bir bütün olarak ilgilendiren daha genel yönetim sorunlarıyla değil, sadece milletlerin kendileriyle ilgili sorunlarla sınırlıydı. Milletlerin, nüfusun belirgin bir azınlığını oluşturdukları ve katı bir nispi temsil sisteminin hükümlerine göre, devlet işlerinin yürütülmesinde çok az söz hakkına sahip olacakları bölgelerde bile bu tür bir temsilin güvence altına alındığını da belirtmek gerekir. Ayrıca, dönemin Hıristiyan basınında bile azınlıkların meclislerde yeterince temsil edilmediğine dair neredeyse hiçbir şikâyetin yer almadığı da vurgulanmalıdır. Bu konuda ortaya çıkan şikâyetler daha çok millet liderlerinin bu üyeliği kendi cemaatleri üzerindeki hakimiyetlerini güçlendirmek için kullanma eğilimleriyle ilgiliydi. Öyle ki bu durum 19. yüzyılın ortalarında milletler reformdan geçirilip laikleştirilene kadar giderek daha da kötüye gitti.²⁹ Dönemin basınında düzenli olarak yer alan diğer şikâyetler ise Rum Ortodoks dini otoritelerinden geliyordu. Bu otoriteler, geleneksel Rum üstünlük iddiasını ihlal ederek Yahudi, Ermeni, Katolik ve diğer millet liderlerine meclislerde statü verilmesine çok içerlemişlerdi. Bu cemaatler ise, Rumların gayrimüslimler üzerindeki üstünlük iddialarının devam etmesinden giderek daha fazla şikâyet ediyorlardı.³⁰ Genel olarak bakıldığında, Osmanlıların resmi tepkisi sorunun tamamına karşı tam bir

27 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 48, 141-142.

28 BOA, *CD*, 5841 (29 Ca 1257/19 Temmuz 1841); BOA, *İD*, 356 (29 Ca 1256/29 Temmuz 1840); Ayrıca 11 numaralı dipnota bakınız.

29 BOA, *CD*, 3714 (9 Ş 1261/17 Şubat 1845); BOA, *CD*, 4427 (22 Ra 1261/29 Mayıs 1845); Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 114-120; A. Ubicini, *Letters on Turkey*, cilt II, (Londra: J. Murray, 1856), 157-168; T.H. Papadopoulos, *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, (Brüksel: Bibliotheca Graeca Aevi Posterioris, 1952), 131-147.

30 BOA, *İD*, 356 (29 Ca 1256/29 Temmuz 1840); BOA, *İ.MVL*, 383 (16 Ş 1273/11 Nisan 1257); BOA, *İ. MMS*, 383 (16 Ş 1273/11 Nisan 1857).

ilgisizlikti. Osmanlılar, milletler arasında düzen sağlandığı ve milletlere kendilerini özellikle ilgilendiren idari işlerde temsil hakkı verildiği sürece kimin önceliğe sahip olduğunu gerçekten önemsemiyorlardı.

İlginçtir ki, çoğu yerde müftü, açıkça Müslüman olmasına rağmen, seçilmiş meclis üyeleri arasında gayrimüslim millet liderleriyle (metropolit hariç) birlikte yer almıştır. Bu, görünüşe göre müftünün kadıdan farklı olarak öncelikle kendi milletleri haline gelen Müslüman tebaanın temsilcisi olarak kabul edilmesinden ileri geliyordu. Kadının ise, Müslüman milletin lideri olmakla birlikte, öncelikle Osmanlı yönetim kurumunun ulema sınıfını temsil ettiği düşünülüyordu.³¹

İster büyük ister küçük olsun, meclis üyeleri arasında resen görev alanlara hizmetleri karşılığında maaş verilmiyordu; çünkü bu normal idari görevlerinin bir parçası olarak kabul ediliyordu. Öte yandan, halk temsilcilerine, hem düzenli işlerinden kaybettikleri zamanı telafi etmek hem de görünüşe göre, onları devletin isteklerine karşı çıkmaktan ziyade çok daha yatkın kılmak için nispeten büyük maaşlar sağlanıyordu. Ancak, bireysel üyelere ödenen maaşlar, görünüşe göre her birinin dış gelirleri ve servetiyle ters orantılı olarak büyük ölçüde farklılıklar gösteriyordu. Normalde, en düşük maaşlar (ayda yaklaşık 100-250 kuruş) gayrimüslim cemaatin millet temsilcilerine giderken, en yüksek ödemeler müftüye (ayda 600 ila 1250 kuruş) veriliyordu. Farklı tüccar ve sanayi temsilcileri ise ücret bakımından bu ikisinin arasında bir yerde bulunuyordu. İster yüksek ister düşük olsun, bunlar önemli ödemelerdi. Aslına bakılırsa bu maaşlar o kadar yüksekti ki, zaman zaman zor durumdaki hazine bunları ödeyemez hale geliyor, bu nedenle de periyodik olarak kaldırılıyor, erteleniyor ya da en azından çeşitli süreler için düşürülüyordu.³² Çağdaş Osmanlı eleştirmenleri meclislere yönelik tepkilerini esas olarak maliyet üzerine yoğunlaştırmış olsalar da aslında muhalefetin gerçek nedenleri daha çok yeni düzenlemelerin Müslüman ve gayrimüslim tebaaya idari işlerde eşit bir ses ve çıkar sağlamasına yönelik artan endişeden ileri geliyordu.³³

Meclisleri kuran ilk düzenlemelerde, her meclise bağlı olduğu sorumlu icra memurunun, yani her sancakta muhassılın ve kazada vekilinin başkanlık etmesi gerekiyordu. Ancak uygulamada buna nadiren uyulmuştur. İlk dönemlerden itibaren meclisler, en azından örgütsel konularda, yürütmeden öngörülenden çok daha fazla bağımsız bir yapı sergilediler. Muhassıllar ve vekiller üye olmaya devam ederken, meclisler başkanlarını bazen kendi üyeleri arasından, bazen de dışarıdan seçiyordu. Bazen bu atamalar, özellikle

31 10 numaralı dipnota bakınız.

32 BOA, *İD*, 482 (20 M 1256/24 Mart 1840); BOA, *CD*, 4892 (16 Ş 1257/3 Ekim 1841); BOA, *CD*, 17411; BOA, *İ. MMS*, 453 (24 B 1257/11 Eylül 1841); BOA, *İ. MMS*, 573 (19 Za 1257/2 Ocak 1842).

33 BOA, *CD*, 6965; BOA, *İD*, 497.

idari usulsüzlük ya da kötü yönetimle ilgili konularda, meclislerin kararlarını askeri müdahaleyle ifa etme kabiliyetleri nedeniyle, sancaklarda müşir ve eyaletlerde ise ferik gibi askeri komutanlara verilir. Bu tür askeri görevliler seçildiğinde, normalde yönetmeliklerde öngörülenlere ek olarak otomatik olarak resen meclis üyeleri arasına girdiler ve toplam meclis üye sayısı buna göre arttı. Birçok durumda, muhtemelen Tanzimat öncesi dönemde oluşturdukları güç ve etkiyi koruyabildikleri zamanlarda meclis başkanlığı yerel kadıya ya da müftüye geçmiştir.³⁴ Bu konuda kesin istatistikler henüz mevcut değildir, ancak meclis üyeliği listeleri üzerinde yapılan genel bir çalışma, meclis başkanlığı yapan ulema sayısının kazalarda sabit kaldığını (toplamın yaklaşık % 30'u) ve sancaklarda Kırım Savaşı'na kadar kademeli olarak düştüğünü (1840'ta yaklaşık %20'den 1856'da yaklaşık %5'e) göstermektedir. Bu dönemde ulemanın Osmanlı toplumundaki gücünün azalmasına paralel olarak 1856'dan sonra ulemanın başkanlığı her düzeyde hızla düşüş göstermiştir.³⁵

Aynı zamanda, 1840 tarihli yönetmeliklerde belirlendiği gibi, büyük ve küçük meclisler için üyelerin sayısal sınırları da yıllar içinde önemli ölçüde değişmiştir. Çoğu yerde, meclislerdeki üye sayısı orijinal seviyelerinde, yani sancaklardakiler için 13 ve kazalardakiler için 5 olarak kalmıştır. Ne var ki zaman geçtikçe, özellikle büyük meclislerdeki boş üyelikler genellikle doldurulmamış, bu nedenle üye sayısı 12 veya 11'e düşmüş; lakin nadiren bunun altına inmiştir. Buna ilaveten, alışılmadık derecede az nüfusa sahip sancaklarda, büyük meclislerin üye sayısının 10 veya 11'e düşürülmesi kararlaştırılmıştır. Fakat üye sayısındaki bu düşüş yerel sakinleri temsil edenlerden ziyade, esas olarak resen üyelerin aleyhine gerçekleştirilmiştir. Diğer taraftan, kaza meclislerinde üye sayısı normalde tamamen Müslüman olan kazalarda 3'e düşürülürken (2 resen üye ve 1 seçilmiş üye), farklı milletlerin temsil hakkına sahip olduğu kazalarda bu sayı zaman zaman 7 veya 9'a çıkarılıyordu. Böylece 2'nin üzerindeki her millet temsilcisi ilave 1 resen Müslüman üye ile dengeleniyor ve meclislerde Müslümanların sayısal üstünlüğü korunuyordu. Bu tür dalgalanmaların net sonucu, zaman zaman bazı yerlerde bazı kaza meclislerinin sancak meclisleri kadar üyeye sahip olmasıyla neticeleniyordu. Bu aynı zamanda yabancı gözlemcilerin zaman zaman birincisini ikincisiyle karıştırmasına, genel olarak meclis sistemi ve özel olarak da münferit meclisler hakkındaki anlatılarında oldukça gülünç sonuçlara neden oluyordu.³⁶

34 *TV* 238 (3 Muharrem 1258); *TV*, 244 (29 C 1258/7 Ağustos 1842); BOA, *MAD. d.*, 9061, 35-37; Ziya Paşa, *Arzuhal*, İstanbul, 1372; İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması," 635-636.

35 BOA, *CD*, 14547; 12226; 4893; 9178.

36 BOA, *CD*, 4427 (22 Ra 1261/31 Mart 1845); BOA, *İ. MVL*, 691 (1 R 1258/12 Mayıs 1842); BOA, *MAD. d.*, 9061, 37; BOA, *CD*, 7285 (12 B 1256/9 Eylül 1840); *TV*, 215 (20 Za 1255/25 Ocak 1840); *TV*, 219 (18 M 1257/12 Mart 1841); *TV*, 238, (M 1258/Şubat/Mart 1842).

Çağdaş veriler, zaman geçtikçe, 1841’de ve 1842’nin başlarında, çoğu meclisin orijinal yönetmeliklerde kendilerine dayatılan konu sınırlarının çok ötesine geçtiğini göstermektedir. Şüphesiz, tartışmalarının çoğu vergiler, kötü idari yönetim ve zorbalıkla ilgili olmaya devam etti. Meclisler artık yerel vergilerin tarh ve tahsilinin düzenlenmesinde başı çekmiş görünüyor. Böylece merkezi hükümetin temsilcileri ile yerel halk arasında tampon görevi icra ettiler. Öyle ki bu rolü Tanzimat’ın ilanından önceki yıllarda en azından yerel düzeyde gayri resmi olarak yerine getirmişlerdi. Meclisler kötü yönetim veya adaletsizlikle ilgili durumlarda çoğunlukla mağdur bireyler tarafından meclise ulaştırılan veya müfettişlerinin ortaya çıkardığı şikâyetleri değerlendirme konusunda tam yetkiye sahip olmuştur. Bu erken dönemde bile, muhassıl ve ferik gibi üst düzey bürokratların kaza ve sancak meclislerinden gelen şikâyetler üzerine merkezi hükümet tarafından görevden alındığı ve bu memurların maaşlarının İstanbul’a atıfta bulunulmaksızın aynı meclislerin kararıyla düşürüldüğü çok sayıda olay kayıtlara geçmiştir.³⁷ Elbette bu noktaya kadar meclisler hâlâ 1840 nizamnamesinin çizdiği sınırlar dahilinde hareket ediyorlardı. Ancak birçoğu bunun çok ötesine geçerek kötü yollar, yetersiz güvenlik, kendi bölgelerinde bazı Tanzimat reformlarının uygulanmasındaki gecikmeler ve benzeri konularda yerel şikâyetleri içeren raporlar hazırlamaya kadar gitmiştir.³⁸ Bu tür eylemlerin tamamen yerel inisiyatifin bir sonucu mu olduğu, yoksa merkezi hükümetin Tanzimat programına yönelik yerel tepkileri tespit etmek için mi böyle bir gelişmeyi teşvik ettiği açık değildir. Böyle bir görevin 1842’den sonraki yıllarda meclislerin düzenlemelerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmesi, bu dönemde büyük olasılıkla ikinci etkinin baskın olduğunu göstermektedir. Bu tür eylemlerde, meclis üyelerinin sadece kendi sınıflarının ve bireysel girişimlerinin çıkarlarını temsil ettiklerini kabul etmek gerekir. Aralarında birçok muhassıl ve kadının da bulunduğu Tanzimat muhalifleri, bu durumdan İstanbul’a sert bir şekilde şikâyet ederek, bunu meclislerin tamamen ortadan kaldırılması taleplerini desteklemek için temel bir neden olarak gösterdiler. Tanzimat’ın birçok üyesine olduğu kadar muhaliflerine göre de yönetim ancak yöneticilerin yönetilenlerin çıkarları ve arzularıyla hiçbir bağlantısı olmadığına adil ve dürüst bir şekilde uygulanabilirdi.³⁹ Babıali zaman zaman bu tür şikâyetlere, resmi konumlarını özellikle bariz bir şekilde kişisel çıkar için kullanan meclis üyelerini görevden alarak karşılık verdi.⁴⁰ Aynı zamanda, bu tür suçlamaların bazen hükümeti Tanzimat’a ve politikalarına aşırı derecede düşman olan meclis üyelerinden

37 BOA, *CD*, 4892 (16 Ş 1257/3 Ekim 1841); BOA, *İ. MVL*, 821 (18 Ş 1258/25 Eylül 1842); BOA, *İ. MVL*, 573 (19 Za 1257/2 Ocak 1842); BOA, *İD*, 2080 (6 C 1257/26 Temmuz 1841); BOA, *İ. MVL*, 453 (24 B 1257/11 Eylül 1841).

38 BOA, *İ. MVL*, 573; BOA, *İ. MVL*, 453; *TV* 240 (25 S 1258/7 Nisan 1842); BOA, *İ. MSM*, 71 (23 Şaban 1261/27 Ağustos 1845); BOA, *CD*, 5189.

39 BOA, *CD*, 4893; BOA, *CD*, 3269 (17 S 1256/20 Nisan 1840); BOA, *CD*, 7285 (12 B 1256/9 Eylül 1840); BOA, *İ. MVL*, 821 (18 Ş 1258/24 Eylül 1842).

40 BOA, *İ. MSM*, 43/1 (26 Ca 1260/13 Haziran 1844); BOA, *CD*, 3714 (9 S 1261/17 Şubat 1845).

kurtarmak için bahane olarak kullanıldığı da açıktır. Yürütmenin seçim sürecini doğrudan kontrol etme imkânının olmadığı bir dönemde, seçilenleri ve meclislerde görev yapanları etkilemek için kullanılan en önemli silahın bu olduğu görünüyordu.⁴¹ Her azli yeni seçimler takip ediyordu. Ancak Babıâli sürece doğrudan müdahale edemediği için, statükoyu korumak isteyen kişilerin seçilmesini engellemeyi neredeyse imkânsız buluyordu. Sonuç olarak, bu dönemde meclisler reformlar konusunda oldukça muhafazakâr tutum takınmaya devam etti ve en önemli hizmetlerini vergilendirme ve kötü yönetim konularında yerel kurumları temsil ederek icra etti. Bu şekilde meclisler, genel olarak, kuruluş yönetmeliklerinde belirtilen beklentileri yerine getirmişlerdir.

Ancak Tanzimat'ın ilk iki yılında, meclislerin de bir parçası olduğu orijinal taşra reformları pek işe yaramadı. Eyalet valileri o kadar güç kaybettiler ki, iç güvenlik ve İstanbul açısından çok daha önemli olan eyalet vergilerinden elde edilen devlet gelirleri büyük ölçüde düştü. Valilerin ve onlara bağlı olarak mültezimlerin maaşlı muhassıllarla değiştirilmesi tatmin edici sonuçlar vermedi. Haberleşmenin zayıf olmaya devam ettiği bir çağda, merkezi hükümet vilayetlerdeki temsilcilerini denetleme ve kontrol etme yeteneğini genişletme sürecine daha yeni başlıyordu. Bu nedenle, mültezimlerin aksine mali çıkarları görevlerinin etkin bir şekilde yerine getirilmesiyle doğrudan ilgili olmayan maaşlı memurlardan etkin bir vergi tahsilatı sağlamanın neredeyse imkânsız olduğunu görüldü. Valiler 1840 reformları ile mali alanda o kadar güçsüz hale getirilmişlerdi ki durumu düzeltmeleri mümkün değildi. Hazine gelirleri hızla düştü. Bu nedenle maliyenin hala hükümetin temel amacı olduğu bir devlette, taşra teşkilatında köklü değişiklikler yapılması gerekiyordu. Bunlar, Mart 1841'de kararlaştırılan ve Ocak 1842'de yürürlüğe konan bir dizi düzenlemeyle tanıtıldı.⁴²

Temel olarak, 1842 taşra reformları meclisleri doğrudan etkilememiştir. Fakat meclislerin etrafındaki idari yapıyı önemli ölçüde değiştirdikleri için burada en azından kısaca değinilmelidir. Reformun ana amacı vergi tahsilatını iyileştirmek ve taşra yönetiminin tüm kademelerinde idari verimliliği yeniden sağlamaktı. Bu amaçla güç bir kez daha valilerin elinde toplandı. Ancak buna ek olarak, valilerin yeni görevlerini hızlı ve verimli bir şekilde yerine getirecek güce sahip olmalarını sağlamak için, sivil valilerin ve onların sancak ve kazalardaki temsilcileri olan muhassıl ve vekillerin çoğu, yerel askeri mevkidaşları ile değiştirildi. Eyalet askeri komutanları olan müşirler artık vali olarak atanmış ve onlara bağlı olan ferikler de muhassılların yerine sancakların yönetimini üstlenmişti. Vilayetlerdeki tüm mali, idari ve güvenlik işleri bir

41 BOA, *CD*, 2111 (18 M 1260/8 Şubat 1844); BOA, *İ. MSM*, 43/2 (30 Ca 1260/17 Haziran 1844).

42 The National Archives, (TNA), Foreign Office (*FO*), 78/475, Canning'den Aberdeen'e, No. 40, (26 Şubat 1842); BOA, *MAD. d.*, 9061, s 35-37; BOA, *MAD. d.*, 9061, 13663; Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, cilt VII, 35, 53; *TV*, 240 (25 S 1258/7 Nisan 1842); *TV*, 238 (3 M 1258/14 Şubat 1842); İnalçık, "Tanzimatın Uygulanması," 638.

kez daha valilerin elinde toplandı. Hatta valiler, müşirler görevdeyken bile eski vali unvanlarını resmen korudular. Ancak sancak düzeyinde, bir zamanlar doğrudan İstanbul'dan atanan bir vergi tahsildarı olarak muhassıllık makamı artık daha az özerk olan kaymakamlığa dönüştürüldü. Aslında bu makamı işgal eden kişinin valinin “vekili” ya da temsilcisi olmaktan öteye gitmediğini, onun tarafından atandığını ve ona karşı sorumlu olduğunu gösteriyordu.⁴³ Çoğu sancakta, sancak askeri komutanları ya da ferikler kaymakam olarak atanmıştır, ancak bazı yerlerde bu görevler hala İstanbul'dan paşa rütbesiyle gönderilen maaşlı Osmanlı memurlarına verilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, 1842 düzenlemelerine göre, ferikler normalde kaymakam olarak atanıyorlardı, ancak mülki idare görevlerini üstlenemeyeceklerinin düşünüldüğü durumlar söz konusu olduğu zaman İstanbul'dan yerlerine başkaları tayin ediliyordu.⁴⁴ Ayrıca, müşirler ve ferikler artık çoğu yerde taşra idari teşkilatlarının idaresini tam olarak üstlenirken, danışmanlık ve yardım etmek üzere yanlarında İstanbul'dan gönderilen defterdar ve kaza kâtipleri vardı. Elbette bunlar sadece danışmanlardı, ancak üstleri hâlen askeri memurlar olan hazineدارlar ve kâtipler büyük olasılıkla kendilerine resmi olarak verilenden çok daha fazla güce sahiptiler.

Kaza düzeyinde 1842'de yapılan en önemli değişiklik, vekillerin yerine “vilayetin en yaşlı ve saygın büyükleri” arasından atanan ve yasama ile yürütme yetkilerini kendi ellerinde toplayan müdürlerin getirilmesiydi. Kaza meclisleri daha küçük kazalarda kaldırılmıştır. Bunun gerekçesi ise bu tür meclislerin yerleşrafın geleneksel istişarelerini resmileştirmekten başka bir işe yaramadığı ve eşrafa kendi çıkarlarını korumak için her halükârda yapacakları işlevleri yerine getirmeleri için devlet tarafından maaş bağlanmış olmasıydı. Bu gibi yerlerde müdürler, gerektiğinde, vilayet sorunlarını tartışmak ve karara bağlamak için yerel Müslüman ve gayrimüslim temsilcilerden oluşan gayri resmi danışma meclisleri toplamaya yönlendirildi. Ancak bu meclisler en iyi ihtimalle tavsiye niteliğindedeydi, müdüre bağlı olarak toplanıyordu ve kararları tamamen onun onayına ve tasdikine tabiydi. Daha büyük kazalarda meclisler muhafaza edildi, ancak 1840'ta kurulan seçimler kaldırıldı. Bundan sonra tüm üyeler kaymakamlar tarafından atandı. Böylece, kaza yöneticileri olan müdürler, muhassıl vekillerine kıyasla sancak liderlerinden çok daha bağımsız hale gelirken, müdürlere bağlı meclisler de geçmişte olduğundan çok daha fazla kaymakamların kontrolü altına girdi. Buna ek olarak, sancak meclisleri muhafaza edilmekle birlikte, üyelerinin seçimi de kaldırılmış, üyeler kaymakamların önerisi üzerine müşirler tarafından atanmaya başlanmıştır; ancak yine de nüfusun tüm önemli sınıflarının temsil edilmesi esası korunmuştur. Böylece temsil ilkesi, geçmişte olduğundan çok daha

43 Bu görev için bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt II, (İstanbul: MEB Yayınevi, 1946-1956), 219-222, 586.

44 BOA, *MAD. d.*, 9061, 41-42 (5 M 1259/5 Şubat 1843); BOA, *İD*, 2710 (12 S 1258/25 Mart 1842); BOA, *İ. MVL*, 821 (18 Ş 1258/24 Eylül 1842).

doğrudan yürütme kontrolü altında olsa da korunmuş oldu. Ancak hepsinden önemlisi, 1842 nizamnamesinin bu ilkeyi vilayet düzeyine genişleterek müşirlere mümkün olan en kısa sürede eyalet idare meclisi kurmalarını ve kaymakamların onayıyla çeşitli sancak meclisleri tarafından seçilen temsilcilerle bu meclisleri yönetmelerini emretmesiydi. Son olarak, iltizam sistemi yeniden tesis edildiğinde, kaymakamlar daha önce muhassılların sahip olduğu tam mali yetkilerden mahrum bırakıldı. Çiftliklerin tevcihi ve ödemelerinin tahsili hem kaymakamlara hem de meclislerinin tavsiyesine tabi olarak müdürlere verildi.

Meclisler üzerindeki yürütme yetkileri 1842 düzenlemeleri ile önemli ölçüde güçlendirilmiş olsa da sonraki iki yıl boyunca meclisler ilk kuruldukları gibi çalışmaya devam etti. Yerel vergi düzenlemelerinde ve iltizamların dağıtımında önemli bir rol oynamaya devam etmişler, böylece bireysel vergi yükümlülüklerine karar verilirken yerel ihtiyaçların ve koşulların dikkate alınmasını sağlamışlardır. Aynı zamanda, söz konusu memurlar kendilerini atayan kaymakamlar ya da valiler olsa bile, dürüst olmadıkları ya da zorbalık yaptıkları tespit edilen memurların görevden alınmalarını veya azledilmelerini tavsiye etmeye devam ettiler.⁴⁵ Zaman zaman merkezi hükümetin Tanzimat reformlarının bazılarını kendi bölgelerine yaymadığından da şikâyet ediyorlardı.⁴⁶ Üyeler artık seçimle değil atamayla gelmelerine rağmen, hükümetin muhtemelen seçimleri kaldırmasına neden olan aynı suiistimalleri yapmaya devam ettiler. Vergi tahakkuk işlemleri, yerel bölgelerdeki diğerlerinin zararına olacak şekilde üyelerin ve yakınlarının lehine yönlendirildi. Rüşvet yaygındı ve sadece ilk meclis kararlarında değil, bir kez alınmış kararları değiştirmek için de uygulanıyordu. Buna ek olarak, 1842 yönetmeliklerinin yürürlüğe girmesini takip eden iki yıl içinde, çağdaş basında meclislere karşı yeni suçlamalar ortaya atıldı. Üyelerin çok azı hükümetin herhangi bir dalında ya da maliye alanında uzmandı, dolayısıyla kararlar neredeyse tamamen herhangi bir uzman tavsiyesi olmadan alınıyordu. Kadılar meclis üyesi olduklarından, şer'i mahkemelerdeki davaları giderek daha fazla temyize götürüyorlardı. Bunu bazen şer'i hiyerarşideki daha yüksek makamların müdahalesine maruz kalmadan ilgili herkese rüşvet sağlayıp meclislerin kararlarını bozmalarını sağlamak için yapıyorlardı.⁴⁷ Birçok yerde, meclis üyeleri ve Osmanlı memurları yandaşları ve taraftarları için atamalar ayarladıklarından, meclis üyeliği asıl sınırların çok ötesine geçti. En kötüsü, birçok mecliste gerçek güç, ya eski zamanlarda işleri yöneten aynı yerel eşraf ya da Osmanlı memuru olan birkaç kişi tarafından kullanılmaya

45 *TV*, 240 (25 S 1258/7 Nisan 1842); *TV*, 244 (29 C 1258/7 Ağustos 1842); *BOA, CD*, 17411 (1258); *BOA, CD*, 12684 (Ca 1257/Haziran/ Temmuz 1841); *BOA, İ. MVL*, 988 (15 C 1258/24 Temmuz 1842); *BOA, İ. MVL*, 651 (3 S 1259/5 Mart 1843); *BOA, İD*, 11891 (R 1259/Mayıs 1843).

46 *BOA, İ. MVL*, 651 (3 S 1259/3 Mart 1843); *BOA, İD*, 694 (M 1259/Şubat/Mart 1843); *BOA, İD*, 11386 (15 S 1260/6 Mart 1844).

47 *Belediye Kütüphanesi, İstanbul*, Cevdet K 75, 16-25 (23 N 1260).

başlanmasındı. Her iki durumda da geri kalan üyeler kendi görüşlerine göre konuşmaktan ya da oy kullanmaktan korkuyorlardı. Bağımsız düşünen üyelerin kaldığı durumlarda, sorumlular genellikle aniden ve gizlice toplantılar düzenleyerek kendilerine karşı oy kullanabilecek kişiler olmadan isteklerine uygun oyları güvence altına alıyordu. Bu tür tedbirler özellikle Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerde, Müslüman olmayan temsilcilerin katılımını ve oy kullanmasını engellemek için uygulanıyordu. Zira bu bölgelerde orantısız Hristiyan ve Yahudi temsiliyeti hem yerel Müslüman liderler hem de tebaa tarafından hoş karşılanmıyordu. Son olarak, toplantıların ve kararların tutanakları tutulmadığı için üyeler hem takip eden müzakerelerde hem de meclis dışındaki tartışmalarda ve eylemlerde genellikle önceki iddiaları ve tutumlarıyla tamamen çelişiyor ve bunlara karşı çıkıyorlardı. Karışıklık ve işlevsizlik bu gibi suiistimallerin kaçınılmaz sonuçlarıydı.⁴⁸

Bu gibi zorluklara rağmen, meclisler çoğu yerde hükümetin beklentilerine göre çalışmaya devam etti ve Tanzimat taşra reformları genişletildikçe, meclisler imparatorluğun her yerinde oluşturulmaya devam etti. 1844 yılı başlarında, dört Makedonya eyaleti, Selanik, Manastır, Üsküp ve Kosova ile Bosna ve Anadolu'daki Trabzon, Diyarbakır, Musul, Erzurum, Maraş ve Sivas vilayetleri dışında, sancak ve kaza meclisleri hemen her yerde faaliyet gösteriyordu.⁴⁹ 1842'de kurulması kararlaştırılan eyalet çapındaki idari meclislerin herhangi bir eyalette gerçekten uygulandığına dair çok az kanıt vardır, ancak bazı valilerin, 1842 yasasına yol açan mali zorluklar aşıldıktan sonra bunun için hazırlık yaptıkları anlaşılmaktadır. 1842 nizamnamesi yaklaşık iki yıl yürürlükte kaldıktan sonra, Tanzimat devlet adamları, önceki dört yıl boyunca elde edilen somut başarıları sona erdirmeden, meclislere sızmış olan suiistimleri ortadan kaldırmak için yeni bir çaba göstermeye karar verdi. 13 Eylül 1844'te taşradaki her düzeydeki idare meclisleri için yeni bir iç yönetmelik çıkarıldı.⁵⁰ Eyalet meclisleri mümkün olan en kısa sürede tüm valiler için zorunlu hale getirildi. Kayırmacılığı sona erdirmek ve üyeliklerin en nitelikli kişilere verilmesini sağlamak için her düzeydeki meclislere üye atamaları Babıali'nin onayına tabi kılındı. Tüm atananlar ve üyeler özgeçmişlerini, servet ve mülklerinin tam beyanlarını Babıali'ye vermek zorundaydı. Merkezi hükümete, uygunsuz geçmiş ve deneyim ile görevdeyken herhangi bir uygunsuz davranış gerekçesiyle atamaları iptal etme hakkı verildi. Sadrazama, meclisleri ve üyelerini soruşturmak ve onlara karşı yerel şikayetleri dinlemek üzere eyaletlere memurlar gönderme yetkisi verildi. Aynı zamanda, meclislerin şer'i mahkeme kararlarının temyizine

48 BOA, *CD*, 9870 (15 C 1260/2 Temmuz 1844); TNA, *FO*, 78/476, Canning'ten Aberdeen'e, No. 67 (27 Mart 1842), TNA, *FO* 78/515, 18 Şubat 1843.

49 BOA, *İ.MSM*, 43/1 (26 Ca 1260/13 Haziran 1844); BOA, *CD*, 5189; *TV* 281 (29 M 1261/7 Şubat 1845); *MO*, cilt XIII, No. 194 (6 Temmuz 1844/ 20 C 1260).

50 Yönetmeliğin tam metni için bkz. BOA, *İ. MSM*, 42/2 (29 Ş 1260/13 Eylül 1844); BOA, *MAD*. *d.*, 9061, 61- 64 (15 N 1260/28 Eylül 1844); BOA, *CD*, 5148, (25 C 1261/1 Temmuz 1845).

bakma hakkını üstlenmesiyle ortaya çıkan suiistimalleri sona erdirmek için çaba sarf edildi. İlk kez, eyalet meclislerinin şer'i mahkemelerin temyiz başvurularına bakmasına izin verildi. Fakat bu sadece kadılar tarafından kendilerine havale edilen ve İstanbul'daki şeyhülislam tarafından bu şekilde temyiz edilebilir olduğu onaylanan, büyük miktarlarda para içeren önemli davalarla sınırlıydı. Şeyhülislamın müdahalesi, kadınların kişisel çıkarları için bu tür temyiz başvurularını teşvik etmeyeceklerinden ve bunlara izin vermeyeceklerinden emin olmak için öngörülmüştür. Diğer tüm davalar, idare meclislerine başvurulmaksızın şer'i mahkemelerde karara bağlanmak zorundaydı.

Meclislere, daha önce getirilen sayısal sınırlara sıkı sıkıya bağlı kalmaları emredildi ve ilave atamalar, ilgili üyelerin itiraz hakkı olmaksızın otomatik olarak iptal edildi. Meclisler artık, kararların daha akıllıca alınabilmesi ve ilgili tüm hususların üyelerin bilgisine sunulabilmesi için, dışarıdan uzmanları belirli konularda tanıklık yapmaları için davet edebilecek ve hatta teşvik edilebilecekti. Bu uzmanların artık sadece üyelerin sorularına yanıt olarak ifade vermelerine değil, aynı zamanda özellikle bilgili oldukları konularda tartışmalara katılmalarına da izin veriliyordu.

Meclislere, tüm üyelerin toplantılara katılması, tartışması ve oy kullanmasına izin vermeleri şiddetle tavsiye edildi. Her meclise, tüm önemli konuların görüşüleceği, önceden belirlenmiş, her hafta iki ya da üç gün ayırması emredildi. Tüm üyelerin bu toplantılarda hazır bulunmaları gerekiyordu, mazeretsiz devamsızlık halinde derhal görevden alınma cezası uygulanacaktı. Artık tüm tartışmalar için resmi tutanaklar tutulmak zorundaydı. Böylece her üyenin görüşleri ve oyları ileride başvurulmak üzere resmi kayıtlarda yer alacaktı. Üyeler geçerli bir nedenle toplantıya katılmamış olsalar bile, döndüklerinde görüşlerini ve oylarını tutanağa geçirmeleri gerekiyordu. Bir mesele karara bağlandıktan ve oylandıktan sonra, üyeler görüşlerinden ve oylarından sorumlu tutuluyor ve bunlara bağlı kalıyorlardı. Aynı ya da benzer konulardaki sonraki tartışmalarda bunları değiştirirlerse, değişiklik için neden göstermeleri ya da "sorumsuzlukları" nedeniyle görevden alınmaları gerekiyordu. Yeni kuralların uygulanacağından emin olmak için vali artık eyalet meclisinin başkanı haline getirildi. Kaymakamlara sancak toplantılarına başkanlık etmeleri emredildi ve meclislerin halen daha devam ettiği kazalarda ise müdürlerin her zaman meclislere başkanlık etmesi istendi. Talimatları ihlal etmekten suçlu bulunan meclis üyeleri artık İstanbul'da Meclis-i Vala tarafından yargılanıyordu. Bu meclis, bu kişileri suçlu muamelesi yapma, buna göre yargılama ve cezalandırma yetkisine sahipti.⁵¹

Son olarak, özellikle önemli bir adım ise meclislerin resmi kapsamının 1840'ta öngörülenin çok ötesine genişletilmesi idi. Esasen, önceki dört yılın

51 Meclis-i Vala için bkz. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 28, 41-42; Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 106, 112; Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt VI, 120.

deneyimi şimdi meclis yönetmeliğine dahil edildi. İlk kez, her düzeydeki meclislere sadece güncel meseleleri ve sorunları değil, aynı zamanda “devleti geliştirecek ve halkın güvenliğine fayda sağlayacak” tedbirleri de tartışmaları tavsiye edildi. Böylece, daha önce Tanzimat devlet adamları tarafından merkezi düzeyde uygulanan Osmanlı hükümetinin genişletilmiş kapsamı, şimdi eyaletlerdeki temsili hükümet organlarına uygulandı. İmparatorlukta ihtiyaç duyulan değişiklikler ve bu değişikliklerin hükümetin ve toplumun tüm kademelerinde hangi yöntemlerle gerçekleştirilebileceği konusunda bu organların tavsiyelerine başvuruldu.

1844’te yapılan değişiklikler meclislerin idari ve mali konulardaki işlevlerini ciddi ölçüde geliştirdi. Basının bir kısmında birçok meclisle ilgili çıkan haberler oldukça olumlu olsa da, diğer kısmı meclislerdeki sahtekârlık, adam kayırma ve yetersizlikten şikâyet etmeye devam etti. Genel olarak, vali ve kaymakamların yetenekli ve etkili oldukları yerlerde, meclislerin az çok amaçlanan şekilde çalışmasını sağlayabildikleri görülüyordu. Fakat bunların yetkin olmadığı yerlerde ise meclisler tam tersine yürütme konusundaki eksikliği yansıtmaktaydı.⁵² Konuyla ilgili uzun istişarelerden sonra Babıali nihayet eyaletleri incelemek ve kritik gördükleri alanlarda reformlar önermek üzere müfettişlerden oluşan ekipler göndermeye karar verdi. Bu amaçla Nisan 1845’ten itibaren imar meclisleri adı verilen komisyonlar oluşturuldu.⁵³ Her komisyona, Osmanlı yönetim örgütündeki üç ana sınıf olan idari, askeri ve ulemanın her birinden birer üye olmak üzere üç üye verildi. Askeri görevli genellikle diğer ikisinin faaliyetlerini yönlendirmek üzere başkan olarak atandı. Bu komisyonlara, idare meclisleri ve onların yürüttüğü vergi yönetimini incelemeleri ve imparatorlukta refahı sağlamak için yapılabilecek bayındırlık işleri konusunda tavsiyelerde bulunmaları emredilmişti. Aynı zamanda, eyalet meclislerinin temsilcileri, eyaletlerinin ihtiyaçları ve istekleri hakkında rapor vermek üzere İstanbul’a davet edildi. Her ne kadar bu dönemde eyalet meclislerini merkezi bir danışma organına dönüştürmek için resmi bir adım atılmamış olsa da, bu meclislerin bölgelerini merkezi düzeyde temsil etmek üzere seçilmiş olmaları en azından bir başlangıç ve gelecek için bir işaret olmuştur.⁵⁴

52 BOA, *CD*, 5189; BOA, *CD*, 3714 (9 S 1261/17 Şubat 1845); BOA, *CD*, 4427 (22 Ra 1261/31 Mart 1845); BOA, *İ. MSM*, 43/1 (26 Ca 1260/13 Haziran 1844); *TV*, 281, (29 M 1261/7 Şubat 1845); *TV*, 285, (5 R 1261/13 Nisan 1845); BOA, *CD*, 12946 (17 B 1261/22 Temmuz 1845); BOA, *İ. MSM*, 132, 132/1 (14 M 1263/2 Ocak 1847); BOA, *İ. MSM*, 98/5 (1262/1845-1846).

53 *MO*, Suppl. 203 (4 M 1261/12 Ocak 1845); *Journal de l’Orient* (1 Şubat 1845); TNA, *FO*, 78/594, No. 18 (Şubat 1845), No. 37 (26 Şubat 1845); *TV*, 286, (23 R 1261/1 Mayıs 1845); *TV*, 287, (17 Ca 1261/24 Mayıs 1845); Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 47-48; Ubcini, *Letters on Turkey*, cilt I, 322; BOA, *İ. MSM*, 49 (9 Ra 1261/18 Mart 1845); BOA, *İ. MSM*, 45/1 (5 S 1261/13 Şubat 1845).

54 *TV*, 287, (17 Ca 1261/24 Mayıs 1845); BOA, *İ. MSM*, 52 (6 R 1261/14 Nisan 1845); BOA, *İ. MSM*, 54 (24 R 1261/2 Mayıs 1845); BOA, *İ. MSM*, 77 (1 Za 1261/1 Kasım 1845); BOA, *İ. MSM*, 79 (11 Za 1261/11 Kasım 1845); BOA, *İ. MSM*, 81/1 (11 Za 1261/11 Kasım 1845); BOA, *İ. MSM*, 91 (27 M 1262/25 Ocak 1846); BOA, *İ. MSM*, 49 (1261/1845); BOA, *İ. MSM*, 91 (27 M 1261/5 Şubat 1845); *TV*, 305, (3 Z 1262/22 Kasım 1846).

1845 yazı boyunca, imar meclisleri Rumeli ve Anadolu'ya dağıldılar. Eyalet temsilcileri İstanbul'a geldiler ve burada baş nazırlar ve yasama meclisleri tarafından bir dizi önemli toplantıda kabul edildiler.⁵⁵ Sonuçta, bu incelemelerin ve istişarelerin iki temel sonucu oldu. Bir yandan Babıali, bayındırlık işlerinin geliştirilmesini geçmişte olduğundan daha yakın bir şekilde vilayetlerin tavsiyelerine göre yönlendirmeye karar verdi. Bunun için ya çeşitli eyalet meclisleri ve araştırma komisyonları tarafından önerilen belirli projelere kaynak tahsis etti ya da yeni yollar, bentler, limanlar ve benzerlerinde uygun gördükleri şekilde kullanmaları için fonları meclislere devretti. Öte yandan Babıali, reform sürecindeki taşra düzenine sızan suiistimallerin, devletin, ülkenin her yerinde bu tür değişiklikleri aynı anda destekleyecek yeterli kaynak ve eğitilmiş bürokratlardan yoksun olmasından kaynaklandığına hükmetti. Bu nedenle 1845'in sonlarında, yeni reformların tüm eyaletlerde başarılı olması için çabalar devam ederken, aynı zamanda belirli eyaletlerin model olarak belirlenmesine karar verildi. Burada, devletin ve en iyi yöneticilerinin tüm çabaları, yeni yolların başarılı olmasını sağlamak için yoğunlaştırılacak ve deneyimleri daha sonra diğer eyaletlerde de uygulanacaktı. Tanzimat taşra reformlarının başka yerlerde askıya alınmadığını belirtmek gerekir; meclisler imparatorluğun her yerinde her düzeyde faaliyet göstermeyi sürdürdü. Ancak şimdi, uzun tartışmalardan sonra Gelibolu ve İzmit sancaklarında kurulan ve en kısa zamanda İzmir, Selanik, Varna, Trabzon ve Samsun'un da ekleneceği örnek eyaletlere özel bir önem veriliyordu.⁵⁶ Her sancakta Tanzimat reformları yeniden ele alındı ve sonraki iki yıl boyunca daha da güçlendirildi. Mevcut idari sistemler muhafaza edildi, ancak hem icra daireleri hem de meclisler Tanzimat'ın öngördüğü çeşitli politikaları uygulayabilecek ve uygulamaya istekli üyelerle dolduruldu. Çoğu durumda bu üyeler imparatorluğun her yerinde kurulmakta olan yeni sivil okul sisteminin mezunlarıydı. Yolların ve limanların inşasına, yerel akarsuların ve göllerin temizlenip gezilebilir hale getirilmesine, kasabalarda sokak aydınlatmasına, toplu taşıma araçlarının kullanılmasına ve benzeri konulara özel önem verildi. Vergi sistemleri modernleştirildi ve yeni adil değerlendirme kuralları getirildi. Yeni nüfus sayımları yapıldı ve meclisler düzenli ve verimli bir şekilde işletildi. Sonuç olarak, bu sancaklarda işler oldukça kısa bir süre içinde, Tanzimat devlet adamlarının reformları ilk başlattıklarında umdukları gibi yürümeye başladı.⁵⁷

55 *TV*, 294, (23 Za 1261/23 Kasım 1845); *TV*, 305 (3 Za 1262/23 Ekim 1846); *BOA, İ. MSM*, 59/3 (9 Ca 1261/16 Mayıs 1845); *BOA, İ. MSM*, 47, (23 S 1261/3 Mart 1845); *BOA, CD*, 2009; *BOA, İ. MSM*, 106/1 (21 Ca 1262/17 Mayıs 1846); *BOA, İ. MSM*, 79/1 (11 Za 1261/11 Kasım 1845); *BOA, İ. MSM*, 81/1 (11 Za 1261/11 Kasım 1845); *TNA, FO*, 78/595, No. 47, (5 Mart 1845), No. 85 (20 Mart 1845); *TNA, FO*, 78/596, No. 100 (21 Nisan 1845), No. 130 (22 Mayıs 1845).

56 Söz konusu sancakların hepsinin önemli şehirlerinin birer liman şehri olması ve bu nedenle yabancı tüccarlar ve seyyahlar tarafından sık sık ziyaret edilip hakkında Avrupa'da bilgi verilmesi ilginçtir.

57 *BOA, İ. MSM*, 106/1 (21 Ca 1262/17 Mayıs 1846); *BOA, MAD. d.*, 9061, 95- 119 (16 Ra 1262/14 Mart 1846); *BOA, İ. MSM*, 98 (24 S 1262/21 Mart 1846); *BOA, İ. MSM*, 98/1 (19 S 1262/16 Şubat 1846).

Örnek eyaletlerin başarılı deneyiminin bir sonucu olarak Babıali, programı mümkün olduğunca hızlı bir şekilde diğer yerlere de yaymaya karar verdi. Mart 1848'den itibaren dikkatler Edirne, Bursa ve Sayda eyaletlerine yoğunlaştırıldı. İdare meclislerinin yeniden canlandırılmasına özel önem verildi. 1844 yönetmelikleri yürürlüğe kondu ve titizlikle uygulandı. Mümkün olan en iyi kişilerin hizmet etmesini teşvik etmek için üyelerin maaşları önemli ölçüde artırıldı. Eyalet meclislerinin başkanları artık İstanbul'dan gönderiliyordu ve genellikle yeni kurulan Tanzimat mülkiye mekteplerinin mezunlarıydı. Bu değerli öğrenciler ilk kez merkezi hükümetin daireleri dışında kullanılıyordu. Genel düzenlemeler her düzeydeki meclislerde uygulanırken, Babıali ilk kez eyaletlerin sorunlarının ve koşullarının farklı olduğunu fark etti. Bu nedenle her meclisin kesin usul ve yöntemlerini düzenlemede taşra yetkililerine önemli bir hareket alanı tanındı. Sancaklara ve eyaletlere müfettişler gönderildi. Yetersiz ya da dürüst olmadığı tespit edilen yöneticiler ve meclis üyeleri derhal görevden alındı ve yerlerine yenileri atandı. Meclisler düzenli olarak toplanmaya, tüm yönetmelikleri yerine getirmeye ve en küçük ihlaller için ağır para ve hapis cezalarına karşı görevlerini tam olarak yerine getirmeye zorlandı. Hükümet ilk kez, eyaletlerdeki her düzeydeki meclislerin temel görevinin Tanzimat'ın kendi sınırları içinde tam olarak kabul edilmesini ve uygulanmasını sağlamak olduğunu özellikle belirtmiştir. Bunun yanında, meclislerin temel görevinin sadece mevcut kanunların uygulanmasından kaynaklanan sorunları ele almak değil, aynı zamanda ihtiyaç duyulan değişiklikleri ve reformları içeren yeni uygulamalar geliştirmek; tebaanın durumlarını ve şikayetlerini araştırmak ve imparatorluğun hem sosyal hem de ekonomik olarak düzgün bir şekilde gelişmesini sağlamak olduğu da ortaya konulmuştur.⁵⁸ Son olarak, yerel askeri yetkililer idari yapıdan kesin olarak çıkarıldı. Ancak her bölgedeki en yüksek rütbeli subay görev yaptığı yerdeki yerel idare meclisin üyesi yapıldı. Aynı zamanda yürütme tarafından onaylanan kararların mümkün olan en kısa sürede yerine getirilmesini ve uygulanmasını sağlamak için birliklerinin tüm gücünü meclisin emrine vermesi emredildi.

Yeni düzenlemeler Edirne, Hüdavendigâr (Bursa) ve Sayda eyaletlerinde hızla yürürlüğe kondu. Kısa süre içinde diğer eyaletler de aynı reformlara tabi tutuldu.⁵⁹ Nitekim, özellikle vilayet ve kaza meclisleri artık o kadar etkin ve güçlü hale gelmişti ki, valiler bir kez daha "Tanzimat ve onun uygulamaları tarafından ellerinin kollarının bağlandığından" şikâyet

58 BOA, *İ. MVL*, 3911 (22 C 1263/7 Haziran 1847); *TV* 360 (5 M 1264/13 Aralık 1847); *TV*, 430, (L 1266/Ağustos-Eylül 1850); BOA, *İ. MSM*, 132, (14 M 1263/2 Ocak 1847).

59 1850 yılının ortalarında Edirne, Bosna-Hersék, Vidin, Yanya, Bağdat, Şam, Kandiye, Hanya, Resmo, Halep, Antalya, Ayntab Kilis, Beyrut, Lazkiye, Akka, Suriye, Trablusgarp, Kudüs ve Cebel-i Dürüz'de maaşlı üyelerden oluşan sancak meclisleri faaliyettedir (Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İstanbul, Kutu 594; 1266 Tarihli Tanzimat Vilayetleri Sicili); Ayrıca bkz. BOA, *CD*, 12946 (17 B 1264/19 Haziran 1848); BOA, *İ. MVL*, 3644 (24 Ra 1265/17 Şubat 1849); BOA, *İ. MSM*, 3643 (21 Ra 1265/14 Şubat 1849); BOA, *İ. MVL*, 3533 (28 M 1265/24 Aralık 1848).

etmeye başladılar.⁶⁰ Bir kez daha, yetki dengesi yöneticilerin elinden çıkıp idare meclislerinin elinde yoğunlaşmaya doğru gidiyordu. Ancak bu durum çok uzun sürmedi.

Reformlar, valileri zayıflatmaya yönelik daha önceki çabalarla aynı sonucu vermiş gibi görünüyor. Bu da meclislerin artan gücünü ve Babialı'nın iş birliğiyle girişikleri kapsamlı bayındırlık programlarını finanse etmeyi imkânsız kılan mali sıkıntılardı.⁶¹ Netice itibarıyla imparatorluk hazinesi sadece eyaletlerdeki her türlü bayındırlık projesini finanse etmeye sona erdirmek zorunda kalmadı, 1852'de meclis üyelerine ödenen tüm maaşlara son verecek kadar ileri gitti.⁶² Sonuç olarak, daha yetenekli üyeler kendi gelirlerini kazanmaya odaklanmak için istifa etti ve kalanlar bir kez daha valilerin ve onların emrindekilerin yetkisi altına girdi. Dışarıdan gelen temsilcilerin çoğunun gitmesiyle, meclis üyeliği büyük ölçüde hükümet yetkilileri ve başka kaynaklardan düzenli maaş alan ulema üyeleriyle sınırlı kaldı. Pek çok yerde yerel kadılar, özellikle de sancak ve kaza meclislerinde eski yetkilerini geri aldılar. Bazı yerlerde ise, idari meclisler ve yerel şer'i mahkemeler, kadıların başkanlığında tek bir organ olarak birleştirildi.

Bu sayede, kadılar Osmanlı'nın gerileme döneminin son iki yüzyılında olduğu gibi, bu bir kez daha sancak ve yerel yönetimin başlıca yetkilileri haline geldiler. Kaza meclislerinin çoğu artık şer'i mahkemelerin kararlarını uygulamaktan başka bir işe yaramayan araçlar olurken, kaza meclisleri de yerel eşrafın bir kez daha ekonomik ve siyasi meselelerde güçlerini kullanmalarının araçları haline geldi. Ancak il düzeyinde idare meclisleri merkezi hazine tarafından finanse edilmeye devam etti. Üyeler maaşlarını korudular, kaliteleri nispeten yüksek kaldı ve kurucu yönetmeliklerinin gerektirdiği şekilde çeşitli idari, mali ve adli konularda normal şekilde çalışmaya devam ettiler.⁶³

Kırım Savaşı'nın, önceki beş yıl boyunca gelişen eyalet yönetimindeki eğilimler üzerinde pek az etkisi oldu. Sancak ve yerel meclisler neredeyse tamamen kayboldu veya sırasıyla ileri gelenler ve kadılar tarafından tamamen kontrol altına alındı. Oysa eyalet meclisleri göreceli bir başarıyla faaliyet göstermeye devam etti. Ancak, Babialı, Osmanlıların savaşa katkısını finanse etmek için gereken gelirleri sağlamak amacıyla, valilerin yetkilerini genişletme gereği duydu. Sonuç olarak, valiler büyük ölçüde eyalet meclislerini kontrol etti ve onları en iyi ihtimalle danışma organları olarak kullandı.⁶⁴

60 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 137.

61 BOA, *İ. MVL*, 8467 (3 Ş 1268/23 Mayıs 1852).

62 BOA, *İ. MVL*, 7763 (16 S 1268/11 Aralık 1851).

63 BOA, *İ. MVL*, 7829 (22 Ra 1268/15 Ocak 1852); BOA, *İ. MVL*, 9111 (1 M 1269/15 Ekim 1852); BOA, *İ. MVL*, 9306 (2 Ş 1269/11 Mayıs 1853); BOA, *İ. MVL*, 9367 (16 S 1269/29 Kasım 1852); BOA, *İ. MVL*, 1268 (16 Ca 1268/8 Mart 1852); BOA, *İ. MVL*, 9307 (Ş 1269/Mayıs-Haziran 1853).

64 BOA, *MV*, 19164 (11 C 1269/22 Mart 1853); BOA, *İ. MVL*, 9806 (2 Ş 1269/11 Mayıs 1853). BOA, *İ. MSM*, 295; BOA, Meclis- i Tanzimat, C. I, 34-38.

Savaş sona erince, Osmanlıların reformları sürdürme ve genişletme niyetlerini büyük güçlere temin etmek amacıyla 1856 Hatt-ı Hümayunu ilan edildi. Bu hatt imparatorlukta Müslüman olmayan azınlıkların durumunun iyileştirilmesine vurgu yapıyordu. Temsili idareyle ilgili olarak, “Müslüman, Hristiyan ve diğer toplulukların temsilcilerinin seçiminde adaletin sağlanması ve meclislerde oy verme özgürlüğünün temin edilmesi amacıyla eyalet ve cemaat meclisleri kanununda bir reform” yapılacağına söz verdiği gibi, “müzakerelerin ve alınan kararların sonuçlarının tam olarak belirlenmesi ve kontrol edilmesi için önlemler” ortaya koyuyordu.⁶⁵ Hatt’ın diğer birçok beyanında olduğu gibi bu ifadenin daha önce kabul edilmiş ilkelerin yeniden ifade edilmesinden ziyade, kendi başına bir reform belgesi olduğuna dikkat edilmelidir. Diğer bir deyişle bunlar büyük güçleri Osmanlı’nın samimiyetine daha iyi ikna edebilecek bir şekilde yeniden ifade edilmesiydi. İltizamlar bir kez daha kaldırılacaktı ve bu hedefe tam olarak ulaşıncaya kadar “*hükümetin tüm temsilcileri ve tüm meclis üyelerinin, en ağır cezalar altında, kamu rekabeti için ilan edilen herhangi bir çiftlik sözleşmesinin kiracısı olmaları yasaklanacaktı*”.

Ancak Hatt’ın taşra yönetiminde uygulanması için iki yıl geçmesi gerekti. Hatt’ın taşradaki vaatlerini yerine getirmek için en azından bir çaba sarf edilirken, 22 Eylül 1858’de (13 Safer 1275)⁶⁶ çıkarılan yeni nizamname yetkilerin valilerin elinde toplanması yönündeki eğilimi büyük ölçüde teyit etti. Yönetimin temel yapısı eskisi gibi kaldı; imparatorluk valiler tarafından yönetilen eyaletlere, eyaletler valinin temsilcileri olan kaymakamlar tarafından yönetilen sancak/livalara, sancaklar da müdürler tarafından yönetilen kazalara ve kazalar da muhtarların kontrolü altındaki karyelere bölündü. Daha önce olduğu gibi, memurlara dürüst olmaları, halkı kötü yönetimden korumaları, tebaaya iyi davranmaları ve haklarını gözetmeleri, eşrafa ve meclis üyelerine özel ilgi göstermeleri, din ve ırk farkı gözetmeksizin herkese eşit davranmaları ve her türlü kötü yönetimden kaçınmaları tembih edildi. Valinin eyaletteki tüm konularda baş yetkili ve merkezi hükümetin tek temsilcisi olduğu, alt kademedeki herkesin sadece onun aracılığıyla merkezi hükümete karşı sorumlu olduğu ifade edildi. Vali, hazine tarafından gönderilen; ancak kendisine karşı sorumlu olan ve onun eliyle görevden alınabilen merkez eyalet

65 Hatt için bkz. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, cilt I, 150-153; T.F. Bianchi, *Khaththi humaïoun: ou, Charte impériale ottomane du 18 fevrier 1856, en français et en turc*, (Paris: 1856); Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt V, 266-272; Young, *Corps de droit ottoman*, cilt II, 3-9; Aristarchi, *Législation ottomane*, cilt II, 14-22; Mükemmel bir özeti ve tartışması için bkz. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 52-80.

66 Metin için bkz. BOA, CD, 2299 (13 S 1275/22 Eylül 1858); Metin tefrika olarak şuralarda yayımlandı. Bkz. TV, 566, (26 R 1275/3 Aralık 1858); 1-6; TV, 567, (18 C 1276/12 Ocak 1860), 7-10; TV, 568, (17 B 1275/20 Şubat 1859), 11-15; TV, 569, (29 Ş 1275/3 Nisan 1859), 16-20; TV, 570, (4 Za 1275/5 Haziran 1859), 21-26; TV, 571, (5 Z 1275/6 Temmuz 1859), 27-30; TV, 572, (13 S 1275/22 Eylül 1858), 31-36; TV, 573, (3 R 1275/10 Kasım 1858), 36-41; TV, 574, (2 Ca 1276/27 Kasım 1859), 42-46, 68; BOA, İ. MMS, 2371; TV, 576 (15 C 1276/9 Ocak 1860); TV, 578, (10 Ş 1276/3 Mart 1860); TV, 584, (5 L 1276/26 Nisan 1860); TV, 618, (22 S 1278/29 Ağustos 1861); BOA, CD, 6435 (15 N 1278/16 Mart 1862).

ve sancak defterdarları ile en yüksek mali otorite haline gelmişti. Valiye artık eyaletlerdeki tüm idari ve zaptiye ile ilgili konularda da tam sorumluluk verilmişti. Böylece daha önceki yetki bölüştürme çabaları sona ermiş oldu. İster memurlardan ister meclislerden, isterse de tebaadan gelsin, Babialı'yle yapılan tüm yazışmalar onun elinden geçmek ve onayını almak zorundaydı. Eyalet görevlilerinin Babialı'yle doğrudan iletişim kurmalarına yalnızca valinin yasalara aykırı davrandığına ya da sultanın emirlerini ihlal ettiğine dair somut kanıtlar varsa izin verilirdi. Onun temsilcileri olan kaymakamlar da onun gözetimi ve yetkisi altında benzer yetkilere sahipti. Bunun tek istisnası, bölge zaptiyesiyle ilgili meselelerin doğrudan vali tarafından atanan ve ona karşı sorumlu olan memurlar tarafından ele alınmasıydı. Dolayısıyla bir anlamda kaymakamlar ve sancak zaptiyeleri, her ikisinin de dürüstlüğüne ve sadakatini güvence altına almak için valiler tarafından birbirlerine karşı dengelenmiştir, ki bu aslında çok eski bir Osmanlı idare yöntemidir. Kaza müdürlerine kendi yetki alanları dahilindeki tüm idari, mali ve zaptiyeyle ilgili meseleleri halletme konusunda tam yetki verilmişti ve bu açıdan, sözde bağlı oldukları kaymakamlardan daha geniş yetkilere sahiptiler. Ancak vali ve kaymakamlar kendilerine bağlı idare meclislerinin -ki üyeleri her halükârda onlar tarafından atanmaktaydı- görüşlerini sadece «dikkate almakla» yükümlüyken, müdürlerin mali ve zaptiyeyle alakalı konularda harekete geçmeden ve hatta bu konularda üst makamlarla iletişime geçmeden önce eyalet meclislerinin onayını almaları gerekmektedir. Eyalet meclisleri büyük ölçüde 1844'ten beri oluşturuldukları ve düzenlendikleri şekilde bırakıldı. Ayrıca 1850'den önceki yıllarda olduğu gibi bir kez daha yönetime katılabilmeleri için sancak ve kaza meclislerinin yeniden oluşturulması için çaba gösterildi. Hem maaşlar hem de bayındırlık işleri için İstanbul'dan bir kez daha kaynak sağlanmasıyla birlikte, idare meclislerinin her düzeyde yeniden tam olarak canlanması ve 1840'ların başında olduğu gibi faaliyet göstermesi uzun sürmedi. Ne var ki yine de daha önce bahsedildiği gibi sahtekârlık, adam kayırma ve etkisizlik şikayetleri devam ediyordu.⁶⁷

Ocak 1860'ta, eyaletlerde iki yıl önce kararlaştırılan idari değişiklikleri hızlandırmak için yeni çabalar gösterildi.⁶⁸ Daha önemli eyaletlere yüksek rütbeli ve yetkin Tanzimat yöneticilerinin atanmasına olanak verecek yeterli maaşları sağlamak için, valilikler mutasarrıflığa dönüştürüldü ki bunlar daha yüksek maaş veren makamlardı. Mutasarrıflıklara da yüksek itibarlı İstanbul memurları atandı. Aynı zamanda, valiler ile onlara yardımcı olmak üzere hazineden gönderilen memurlar ve onların astları olan eyalet düzeyinde defterdar, sancak düzeyinde mal müdürü ve cemaat düzeyinde baş kâtip arasındaki mali işlerdeki yetki bölünmesini sona erdirmek için çaba gösterildi.

67 BOA, *İ. MMS*, 2371; *TV*, 576, (15 C 1276/9 Ocak 1860); *TV*, 578, (10 Ş 1276/3 Mart 1860); *TV*, 584, (5 L 1276/26 Nisan 1860); *TV*, 618, (22 S 1278/29 Ağustos 1861); BOA, *CD*, 6435 (15 N 1278/16 Mart 1862).

68 *TV*, 576, (15 C 1276/9 Ocak 1860).

Bu ise adı geçen bu makamların tamamen kaldırılması ve her düzeyde muhasebeci ortak adını taşıyan, ancak hizmet ettikleri yerlerin önemine ve büyüklüğüne göre üç sınıfa ayrılan mali memurlarla değiştirilmesiyle yapıldı. Muhasebecilerle onların yerine atananlar arasındaki temel fark, isim dışında, muhasebecilerin valiler tarafından atanmaları ve valilere karşı sorumlu olmalarıydı. Yani seleflerine kıyasla çok daha fazla doğrudan valilerin otoritesi altında bulunmalarıydı. Bu tedbirin temel amacı, vilayet maliyesindeki yetki ayırımına son vermek ve böylece valilerin yetkilerini güçlendirmektir.⁶⁹ Ancak muhasebeciler aslında halen daha İstanbul'daki imparatorluk hazinesinin kâtipleri ve memurları tarafından kontrol edilen kâtiplik teşkilatının üyeleri olan mali alandaki uzmanlar arasından atanmak zorundaydı. Bundan dolayı değişim gerçek olmaktan çok görünürdeydi. Valiler halen daha eyaletlerin mali işlerini kontrol etmekte zorlanıyorlardı. Yeni düzenlemenin meclisler üzerindeki tek etkisi, mali uzmanların üyelikten çıkarılması ve yerlerine çeşitli rütbelerdeki diğer üyelerin resen atanması oldu.

1860'ın sonuna gelindiğinde, idari meclisler imparatorluğun tüm eyaletlerinde her düzeyde faaliyet gösteriyordu.⁷⁰ Şikayetler artık sahtekarlık ve verimsizlikten ziyade, esas olarak idarenin sıradan meseleleriyle ilgilenme ve günün gerçekten önemli sorunlarından kaçınma eğilimleri üzerinde yoğunlaşıyordu.⁷¹ Buna ek olarak, hayli yapılandırılmış taşra yönetim sisteminin son derece hantal olduğu da meydana çıktı. Çeşitli düzeylerdeki çabaların tekrarlanması karışıklığa, sıkıntıya ve İstanbul'un görmezden gelmekte giderek zorlandığı yüksek sesli şikayetlere neden oluyordu. Sonuç olarak, 1863'te bir kez daha imparatorluğun farklı bölgelerine vilayet müfettişleri atandı. Müfettişlerin görevi sadece sorunları araştırmakla kalmayıp, aynı zamanda acil eylemlerle bunları düzeltmek için geçici yürütme yetkisini uygulamaktı.⁷² İlkbaharın başlarında Ahmed Vefik Efendi Doğu Anadolu'ya, Subhi Bey Efendi de Batı Anadolu'ya gitti. Kısa bir süre sonra Güneydoğu Avrupa vilayetlerini teftiş etmek üzere başka görevliler de gönderildi. 1864'ün başlarında Bosna Hersek'e giden ve daha sonra ünlü bir tarihçi olacak olan Ahmed Cevdet Efendi'ninki en ünlü müfettişlikti.⁷³ Bu müfettişlerin raporları Babıali'deki yetkililere sunuldu, ancak buna ek olarak, çoğu Osmanlı kamuoyu ve yabancılar sorunların neler olduğunu ve bunları düzeltmek için neler yapıldığını görebilsin diye resmî gazete Takvim-i Vekayi'de de yayımlandı. Bu dönemde Tanzimat'ın Avrupalı gözlemcilerinin

69 *TV*, 578, (10 Ş 1276/3 Mart 1860).

70 Eyaletlerdeki idari politikalar ve sorunlar, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin padişaha sunduğu yıllık raporlarında ayrıntılı olarak sunulmakta olup, bunlardan 1278-9 yılına ait rapor Takvim-i Vekayi'de tam olarak basılmıştır. Bkz. *TV*, 656, (15 S 1279); 1279-80 raporu için bkz. *TV*, 706, (10 S 1280/27 Temmuz 1863).

71 Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin 1278-9 ve 1279-80 yılı raporu için 70. Dipnota bakınız.

72 *TV*, 707, (17 S 1280/3 Ağustos 1863); *TV*, 715, (13 R 1280/27 Eylül 1863); *TV*, 716, (20 R 1280/4 Ekim 1863).

73 *Smyrna Mail*, (14 Nisan 1863); *TV*, 715, (13 R 1280).

çoğunun basit, muğlak ve genel raporlarının aksine Ahmed Cevdet, “görebilen herkese” o dönemdeki Osmanlı taşra yönetimi hakkında son derece ayrıntılı -ve görünüşe göre oldukça doğru- raporlar sunmuştur. Müfettişlerin tespitleri ve faaliyetleri grafik ayrıntılarla belirtilmiştir. Müfettişler meclis oturumlarına katılıyor ve meclisin eyalet yıllıklarına kaç sayfa koyulacağı gibi konuları saatlerce tartıştığını gördüklerinde, onları eşkiyalar, kötü yollar ve halkın çocukları için yeterli okul olmaması gibi daha önemli konuları tartışmaya ve karara bağlamaya zorluyordu. Dürüst olmadığı ya da ihmalkâr davrandığı tespit edilen meclis üyeleri derhal görevden alınıyordu. Meclisler, başta yollar, telgraf hatları, okullar ve bentler olmak üzere, halkın pratik ve acil ihtiyaçları hakkında uzun ve ayrıntılı raporlar hazırlamaya teşvik edildi. Müfettişler aynı zamanda İstanbul’a taşra yönetiminin daha temel sorunları hakkında uzun raporlar gönderdiler. Şikâyetlerin başında, taşra yönetiminin farklı kademeleri arasında yetki ve gücün yeterince sınırlandırılmamış olması geliyordu. Bu durum, kaza ve sancak düzeyindeki memur ve daireleri, üstlerinden yetki alana kadar en önemsiz meselelerle bile ilgilenmeyi ertelemek zorunda bırakıyordu.⁷⁴ Meclislerle ilgili olarak, müfettişlerin üyelerin hangi yöntemlerle seçildiği konusunda ciddi şikâyetleri vardı. Bazı vilayetlerde valiler ve kaymakamlar seçimlere izin veriyordu. Fakat o kadar çok müdahale ediyorlardı ki, bu seçimler ya kendilerinin ya da mevcut yerel kurumların yönetimini onaylamak için formalite haline geliyordu.

Yürütme tarafından atanan ya da eşraf tarafından seçilen üyelerin nitelikleri arasında pek fark görülüyordu, ancak en azından seçilenlerin atanarlardan daha temsili bir niteliğe sahip olduğu düşünülüyordu. Tüm müfettişler, yürütme, yasama ve yargı yetkilerinin meclislerin elinde toplanmasının adaletsizliğe ve karışıklığa yol açtığını ve meclislerin kendi üyelerinin ve ortaklarının idari işlemlerine karşı açılan davaları değerlendirdiği tespit etmişlerdi. Ayrıca bu durumun en dürüst ve en verimli memurların bile taşıyamayacağı kadar büyük bir yönetim yükü getirdiği konusunda hemfikir di. Son yıllarda İstanbul’daki merkezi hükümet, danışma meclislerinin hükümetin yürütme, yasama ve yargı faaliyetlerini yerine getirmek üzere ayrı işlevsel organlara bölündüğü bir sürece tanıklık ediyordu ve bu yetki paylaşımı ilkesinin eyalet düzeyinde uygulanması acilen tavsiye ediliyordu. Müfettişler özellikle, idari yargı davalarına ve eyalet mahkemelerinden gelen temyiz başvurularına bakmak üzere ayrı meclisler oluşturulmasını tavsiye etmiştir. Çünkü bu, idare meclisleri üzerinde giderek ağırlaşan bir yük haline gelmekteydi. Son olarak müfettişler, halkın tüm unsurlarının temsil edilebilmesi ve önceki on yılda

74 Subhi Bey Efendi’nin raporunun Batı Rumeli için bkz. *TV*, 707, (17 S 1280); Ahmed Vefik Efendi’nin Anadolu raporu için bkz. *TV*, 715, (13 R 1280/27 Eylül 1863); Rıza Efendi’nin Anadolu raporu için bkz. *TV*, 716, (20 R 1280/4 Ekim 1863); Subhi Bey’in Batı Anadolu raporu için bkz. *TV*, 727, (9 B 1280/20 Aralık 1863), *TV*, 728, (16 B 1280/27 Aralık 1863), *TV*, 729, (23 B 1280/3 Ocak 1864), *TV*, 732 (15 Ş 1280/25 Ocak 1864); Ahmed Cevdet ve raporu için bkz. *TV*, 773, (7 C 1281/7 Kasım 1864) ve Cevdet Paşa, *Tezakir* 21-39, Yay., C. Baysun, (Ankara: TTK, 1963), 3-65.

olduğu gibi yürütmenin ve eşrafın idare meclislerinde hâkim olamaması için, yürütmenin asgari müdahalesi ile seçim sürecinin her düzeyde yeniden tesis edilmesini tavsiye etmişlerdir.

Bu resmi raporlar geldikçe, Osmanlı basını da taşra yönetimi ve idare meclisleri, bunların ne yaptıkları ve nasıl geliştirilebilecekleri hakkında kendi görüşlerini bildiriyordu. Genel olarak, meclisler artık yerel tarımın, eğitimin ve bayındırlık işlerinin geliştirilmesine gösterdikleri ilgi nedeniyle övülmekteydi, ancak artan otoriter yapıları, gücün ellerinde toplanması ve üyelerinin etkisizliği, o dönemde imparatorlukta otokrasi ve kötü yönetimin başlıca nedenleri olarak giderek daha fazla eleştirilmekteydi.⁷⁵

Tüm bu raporlar ve şikayetler 1863-1864 kış ve bahar aylarında Babıali’de yapılan uzun bir dizi toplantıda tartışıldı. Nihai netice, Osmanlı taşra yönetiminde yeni bir dönemi başlatan ve 1876 anayasasının ilanına kadar aralıksız devam eden 1864 vilayet kanununun ilan edilmesiydi.⁷⁶ Genel olarak, yeni kanunun ana hedefleri, hükümetin tüm kademelerindeki memurların ve meclislerin yetki ve görevlerini sınırlandırmak ve belirlemek suretiyle, idare meclisleri de dahil olmak üzere hükümetin alt kademelerinin yetkilerini güçlendirmektir. Bu değişiklikler, sadece valilerin değil, aynı zamanda idari hiyerarşide valinin altında yer alan herkesin otokratik yetkilerini önemli ölçüde sınırlandırmak ve önceki kanunların muğlaklığının yol açtığı karışıklık ve verimsizliğe son vermek üzere tasarlanmıştır. Yürütme, yasama ve yargı güçleri her düzeyde birbirinden ayrılmış ve hem yasama hem de yargı alanlarında temsili hükümet ilkesi yeniden güçlendirilerek tebaaya işlerin yürütülmesinde gerçek bir söz hakkı verilmeye çalışılmıştır.⁷⁷

75 Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nu kapsayan en önemli yabancı gazete, İstanbul Belediye Kütüphanesi’nde (Belediye Kütüphanesi) tam bir setinin bulunduğu *Journal de Constantinople*’dür. 1128-4717 sayılı sayılar 1860-1865 yıllarını kapsar ve taşra sorunları hakkında düzenli raporlar içerir. Taşra işleri hakkında en bilgilendirici Osmanlıca gazete, 1840’tan 1864’e kadar çıkan haftalık *Ceride-i Havadis*’tir. Osmanlı gazetelerinin en iyi listesi için bkz. *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*, (Ankara: Ankara Milli Kütüphane Yayınları, 1963); Ayrıca, “Osmanlı İmparatorluğu’nda On Dokuzuncu ve Yirminci Yüzyılların Başlarında Yayımlanan Türk Gazetelerinin Seçilmiş Listesi” ve “Haziran 1967 İtibarıyla Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles Kütüphanesi koleksiyonlarında bulunan Türk Dilindeki Osmanlıca Süreli Yayınlar ve Gazetelerin Envanteri (1821-1924)” adlı iki Osmanlı gazete listesini de çoğalttım. Ayrıca bkz. *TV*, 745, (17 Za 1280/24 Nisan 1864), *TV*, 761, (11 Ra 1281/14 Ağustos 1864), *TV*, 770, (16 Ca 1281/17 Ekim 1864); *TV*, 773, (7 C 1281/7 Kasım 1864).

76 Vilayet kanununun bir ön taslağı burada yer almaktadır. *Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivi*, İstanbul, Kutu No. 1044, 3 B 1280; İlk olarak 1281/1864’te çıkarılan ve 1284/1867’de tekrarlanan kanun için bkz. *Düstur*, cilt I, 608-624 ve *TV*, 773, (7 C 1281/7 Kasım 1864); Resmi Fransızca metin için ise bkz. Aristarchi, *Législation ottomane*, cilt II, 273-295, Young, *Corps de droit ottoman*, cilt I, 36-45 ve de Testa, *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères*, cilt VII, (Paris: 1864-1911), 84-493. Fransızca metin ayrıca Osmanlı Dışişleri Bakanlığı’nın “kırmızı kitabı”nda da basılmıştır: *Sublime Porte, Ministère des Affaires Etrangères, Documents Diplomatiques*, (Constantinople: 1868), 85-99; Kanunun mükemmel bir özeti ve tartışması için bkz. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 146-151.

77 Bkz. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 146-151; Ayrıca bkz. *TV*, 776, (28 C 1281/28 Kasım 1864).

1864 tarihli kanun, imparatorluğun idari bölünmesinde önemli değişiklikler getirdi. Yeni düzeni ifade etmek üzere, yeni kanuna tabi eyaletlere artık eyalet yerine vilayet deniyordu. Vilayetler yine sancak adı verilen bölgelere ayrılmıştı, ancak başlarındaki memurlar artık mutasarrıf olarak adlandırılıyordu ki bu unvan 1860 yılında bazı vilayetlerde kurulan özel valilere verilmişti. Sancaklar da yine kaza adı verilen bölgelere ayrılıyordu, ancak kaza yöneticilerine bu kez eskiden amirlerine verilen kaymakam adı veriliyordu. Bu düzenleme, merkezi hükümetin ve valinin otoritesinin artık bu düzeye kadar genişletildiği ve kaza müdürlerinin yerel halk arasından, yerel güç tabanlarına sahip olarak atanması şeklindeki eski uygulamaya son verildiği anlamına geliyordu. Kaza düzeyinin altındaki örgütlenme daha önce olduğundan çok daha kesin ve belirli hale getirildi. Kazalar artık eski adli terim olan nahiyenin uygulandığı bölgelere ayrılmıştı ve müdürlerin idaresine bırakılmıştı. Nahiyelerde yer alan kasaba ve köylere, muhtar adı verilen yerel olarak seçilmiş ileri gelenlerin başkanlık ettiği ve ihtiyar meclisleri tarafından yönetilen belediye örgütleri oluşturuldu. Aynı zamanda, kasaba ve köyler her biri yaklaşık elli haneden oluşan mahallelere de bölünmüşlerdir.

Her düzeyde yürütme, yani genel idare, maliye, bayındırlık işleri ve tarımla ilgili tedbirlerin uygulanmasına ilişkin tüm konuları değerlendirme yetkisi bir idari meclise tahsis edildi. Ancak hem alt mahkemelerin kararlarının temyizi hem de idari yargıya ilişkin ilk davalar bakımından adalet meseleleri, hem idarecilerden hem de meclislerden tamamen ayrılarak, hükümetin tüm kademelerindeki idari organlara paralel olarak kurulan yeni bir dizi yargı meclisine devredildi. Nizamiye adının verildiği bu ayrı hukuk mahkemelerinin hiyerarşisi, şeyhülislamın tavsiyesi üzerine sultan tarafından atanan yeni bir memurun, kazaskerin genel denetimi altına verilmiştir. Bu, dini hukuku uygulamaya devam eden şer'iat mahkemelerinden oldukça farklı, ayrı bir hukuk mahkemeleri sistemi olsa da başkanının daha geleneksel sistemin en üst otoritesi tarafından atanmış olması, ulemaya işlerinde büyük bir etki sağlamıştır. Aynı zamanda çok şiddetli bir şekilde itiraz etmeleri halinde ortadan kaldırılacakları bir dönemde ulema yeni mahkeme sisteminin varlığıyla uzlaştırmıştır.⁷⁸

Her vilayette tamamen yeni bir yasama meclisi olan Meclis-i Umum-i Vilayet oluşturularak idare ve yasama görevlerinin vilayet düzeyinde bölünmesi için kısmi bir çaba gösterildi. Bu meclis vali tarafından yılda bir kez, kırk günden fazla sürmeyen oturumlar için toplantıya çağrılacaktı. Her sancak meclisini temsil eden dört üyeden oluşacak olan bu meclisin görevi, vilayetteki tarım, ticaret, vergi ve yollarla ilgili konuları görüşmek

78 Tanzimat döneminde ulema hakkında bkz. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 65-69; Nizamiye Mahkemelerinin gelişimi hakkında bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt VI, 134-155; *Osmanlı Tarihi*, cilt VII, 163-180 ve Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 255-256; Ayrıca bkz. A. Heidborn, *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman*, cilt I, (Viyan: C.W. Stern, 1908-1912), 216-228.

ve kanunlaştırmaktı. Bu meclisin her üyesinin, temsil ettiği sancakla ilgili tüm önemli meseleleri meclise iletmesi gerekiyordu ve meclisin kararları vali tarafından Babîâlî'ye iletmeliydi; meclisin tavsiyelerinin kanun haline getirilip getirilmeyeceğine karar verme yetkisi yalnızca ise valiye aitti. Böylece vilayet idare meclisi (Meclis-i İdare-i Vilayet) daha çok yürütmenin idari işlemleri ve vergilerin fiilen tahakkuk ve tahsiline ilişkin müzakere ve kararlarla sınırlı kalırken, yasama işlevleri büyük ölçüde Meclis-i Umum-ı Vilayet'e devredildi.

Her düzeydeki idare meclisleri 1864 öncesinde olduğu gibi yaklaşık olarak aynı şekilde örgütlenmiş ve düzenlenmiştir. Vilayet idare meclisi, vali ya da vekilinin başkanlığında, vilayet nizamiye mahkemeleri müdürü, vilayet mal müdürü, umur-u hariciye müdürü⁷⁹ ve valinin yazışma müdürü olmak üzere resen atanan dört üyeden oluşuyordu. Buna ek olarak, ikisi vilayetin Müslüman tebaası ve ikisi de gayrimüslimler tarafından seçilmesi gereken dört halk üyesi vardı. Nüfusu ağırlıklı olarak Hıristiyan olan Edirne, Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerinde halkın temsili için özel düzenlemeler yapılmış ve toplam üye sayısı yarısı Müslüman yarısı gayrimüslim olmak üzere altıya çıkarılmıştır. Bir kez daha, gayrimüslimler nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları vilayetlerde yetersiz temsil edilirken, ağırlıklı olarak Müslümanların yaşadığı vilayetlerde sayılarının gerektirdiğinden çok daha fazla temsil hakkı elde ettiler.

Her sancak idare meclisi, sancak merkezinin kadısı ve müftüsü, gayrimüslim milletlerin reisleri, nüfus ve güçlerine bakılmaksızın her millet için bir reis, sancak mal müdürü ve muhaberât müdürü ile ikisi Müslüman, ikisi gayrimüslim olmak üzere dört halk üyesinden oluşuyordu.

Kaza düzeyinde, her idare meclisine kaymakam başkanlık eder ve kaza merkezinin kadısı ve müftüsü, gayrimüslim milletlerin reisleri, kaza sekreteri ve biri Müslüman, biri gayrimüslim ve üçüncüsü nüfusun çoğunluğuna sahip dine mensup olmak üzere üç halk üyesinden oluşurdu.

Nahiyelerde mevcut ihtiyar heyetleri kurumsallaştırıldı ve resmi hükümet sistemine dahil edildi. Üye sayısı, nahiyenin büyüklüğüne ve temsil edilmesi gereken nüfus unsurlarının sayısına göre üç ila on iki arasında değişebiliyordu. Yeni sistemdeki tüm idari meclisler arasında sadece yaşlılardan oluşanlar yargı yetkisine sahipti. Özellikle, her bir ihtiyar heyetinin aynı dine mensup yerel sakinler arasındaki anlaşmazlıkları çözmeye çalışması ve bu tür anlaşmazlıkların mümkün olduğunca mahkemelere taşınmasını önlemesi gerekiyordu. Farklı milletlerden taraflar arasındaki anlaşmazlıklar, özellikle oluşturulan karma ihtiyar meclisleri tarafından çözülmüyordu ve bu meclislerin

79 Başlangıçta, çoğu vilayete, buralarda yaşayan veya gelip giden yabancı tüccarlarla ve temsilcilerle ilgilenen özel bir görevli verilmiştir. Ancak, bu görevliler yalnızca yerel sorunlarla ilgilenen yetkisine sahipti. Osmanlı hükümeti adına anlaşmalar imzalama konusunda yetkili değildi.

üyeleri sadece anlaşmazlığa dahil olan milletlerden liderler ve ihtiyarlarla sınırlıydı. Böylece karma mahkemeler tarafından geliştirilen ilkeler Osmanlı toplumunun tabanında hukuk dışı prosedürlerde uygulanmıştır. Bu yargısal yetkilere ek olarak, ihtiyar meclisleri yerel düzeyde vergi toplama, okulları, yerel polisi, sulama ve tarımı ve Babıali yetkilileri tarafından kendilerine verilen diğer konuları düzenleme konusundaki eski yetkilerini korudular.

Kaza, sancak ve vilayet düzeylerinde, idare meclislerinden alınan adalet işlerine ve yeni kanunlarla kendilerine verilen bazı ceza ve hukuk davalarına bakmak üzere paralel mahkemeler oluşturuldu.

Temel olarak, farklı idare meclislerinin üyelikleri ve yetkileri 1839'dan beri olduğu gibi kaldı. Bu bakımdan, 1864 tarihli meşhur vilayet kanunu, önceki çeyrek yüzyıldaki gelişmelerin ve deneyimlerin bir doruk noktası, kurumsallaşmasından başka bir şey değildi. En iyi ihtimalle, vilayet kanununun uygulama sürecini daha kesin ve daha spesifik hale getirdiğini söyleyebiliriz. Ancak temsili hükümet ilkesine de bir şeyler ekledi ve bu da temsilin belirlendiği ve düzenlendiği araçlarda yatıyordu. Gördüğümüz gibi, meclis üyelerinin seçimle belirleneceği bir tür prosedür sağlamak için yapılan ilk çabalar büyük ölçüde başarısız olmuş ve bunların yerini atama usulleri almıştı. Şimdi, bir kez daha ve çok daha basit bir şekilde seçimler geri geldi. Böylece her topluluktaki çeşitli çıkar odaklarına, kendilerini kimin temsil edeceğine dair isteklerini ifade etme fırsatı verilir. Bu şekilde hükümet, seçmenlerin seçimlerinin Tanzimat'ın programlarını engellemeye ve baltalamaya değil, hızlandırmaya ve geliştirmeye hizmet edeceğinden emin olmak için bir vasıta elde etmiş oldu.

Yeni seçim sistemi en alt seviyeden başladı. Temsili meclislerin ilk günlerinde bile, yerel ihtiyarlar az çok geleneksel güç yapılarının liderleri tarafından atanırken, şimdi onlar ve muhtarlar bölgelerinde yaşayan tüm erkek Osmanlı tebaası tarafından seçiliyordu. Bu seçimlerde oy kullanmanın tek şartı on sekiz yaşına gelmiş olmak, yılda en az elli kuruş doğrudan vergi ödemek ve herhangi bir büyük suçtan hüküm giymemiş olmaktı. Bu görevlere aday olanların ise daha ağır niteliklere sahip olması gerekiyordu. En az otuz yaşında olmaları ve bir önceki yıl toplam en az yüz kuruş vergi ödemiş olmaları gerekiyordu. Görev süreleri bir yıldır, ancak ihtiyarların isterlerse yeniden seçilmek için aday olmalarına izin veriliyordu.

Nahiyelerde yeni seçim sistemi daha dolaylıydı. Hem idari meclislerindeki hem de yeni düzenleme kapsamında meclislerin yargı işlevlerini devralmak üzere oluşturulan mahkemelerdeki halk temsilcilerini seçmek için aynı süreçler izlendi. Kaza düzeyinde seçimler her iki yılda bir yapılıyordu. İlk adım, bu kez kaza mahkemesi üyeleriyle birlikte seçilecek olan üç kamu üyesi dışında, kendi idari meclisinin tüm üyelerinden oluşan bir kaza seçim meclisinin toplanmasıydı. Hem meclis hem de mahkeme için

seçim heyeti, kazada ikamet eden, en az otuz yaşında olan ve bir önceki yıl en az yüz elli kuruş doğrudan vergi ödemiş olan tüm erkek Osmanlı tebaasını dikkate alıyor ve Osmanlıca okuyup yazabilenler tercih ediliyordu. Komisyon bunların arasından her bir organa seçilecek üye sayısının üç katını seçmiş ve her iki durumda da bunların yarısı Müslüman yarısı da gayrimüslim olmuştur. Adayların mahkeme üyeliği için hukuki veya adli deneyim göstermeleri gerektiğine dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Hem meclisin hem de kaza düzeyindeki mahkemenin üç kamu üyesi olması gerektiğinden, komite ilk faaliyet yılında dokuz aday seçmek zorunda kalmıştır. Kamu üyelerinin daha sonra her yıl bir tane olmak üzere dönüşümlü olarak değiştirilmesi usulü, sonraki seçimlerde komitelerin her bir organ için sadece üç aday seçmesi gerektiği anlamına geliyordu. Bu yapıldıktan sonra, adayların isimleri basılı listelere yazılıyor ve bu listeler tüm nahiyeye meclislerine gönderiliyordu. Burada ihtiyar heyeti, mecliste ve mahkemede mevcut olan boş yerlerin iki katını, yani ilk seçim için sunulan dokuz kişiden altısını seçiyordu. Her nahiyenin kazada tek bir oyu olduğu kabul ediliyordu. Kaza seçim komitesi daha sonra nahiyelerin oylarını sayıyor, adayları aldıkları oylara göre sıralıyor ve aynı zamanda en az oyu alan adayların üçte birini eliyordu. Daha sonra her bir organdaki boş yer sayısının iki katı mutasarrıfa sunuluyor, mutasarrıf da dilerse sancak idare meclisinin tavsiyesini de alarak listeden nihai seçimleri yapıyordu. Böylece mutasarrıf, meclis ve mahkeme üyelerini atama konusunda nihai hakkı elinde tutuyordu, ancak bunu yalnızca seçmenler tarafından bu şekilde onaylanmış olanlar arasından yapıyordu.

Sancak ve vilayet düzeyindeki seçimler çok benzer şekillerde düzenlenmiştir. Her iki durumda da seçim komiteleri idari meclislerin resen seçilen üyelerinden oluşuyordu. Sancak düzeyinde komite, biri idare meclisi, biri sancak hukuk mahkemesi ve biri de sancak ceza mahkemesi için olmak üzere üç liste hazırlıyordu. Vilayet düzeyinde, biri vilayet idare meclisi, diğeri de ceza ve hukuk mahkemeleri için olmak üzere sadece iki liste vardı. Burada da seçim komiteleri önce her bir organdaki gerçek boş yerlerin üç katını seçiyordu; tek fark adayların sancak düzeyinde yılda en az üç yüz kuruş, vilayet düzeyinde ise beş yüz kuruş doğrudan vergi ödemiş olmasıydı. Sancaklarda listeler kaza idare meclisleri ve mahkemeleri tarafından oylanıyordu. Vilayet düzeyinde ise listeler sancak meclisleri tarafından oylanıyordu. Her iki durumda da ihtiyaç duyulan aday sayısının iki katı seçilerek valiye gönderiliyor, vali de her iki düzeyde de dilediği gibi nihai seçimleri yapıyordu. Son olarak, vilayet genel meclisindeki sancak temsilcileri her yıl sancak merkezlerinde, sancak dahilindeki her kaza meclisinin dört üyesinden oluşan özel olarak toplanmış seçim meclisleri tarafından seçiliyordu. Mutasarrıfın onayıyla her meclis, genel meclisin çalışmalarında kendisini temsil etmek üzere üç sancak sakini seçiyordu. Bu temsilciler zaman zaman vatandaşlar arasından seçilse de çoğu durumda sancak idare meclislerinin en önde gelen üyeleri idi.⁸⁰

80 1864'te yayımlanan vilayet kanunu, her vilayet için ayrı düzenlemelerle yeniden vurgulandı

1864'te uygulamaya konulan vilayet sistemi, burada özellikle ilgilendiğimiz temsili meclisler ve mahkemelerden çok daha fazlasını içeriyordu. Bunlar, Sultan'ın tüm tebaasının can ve mallarının yanı sıra sanayi, ticaret ve tarımın refahını daha fazla korumak ve teşvik etmek amacıyla hükümetin kapsamının genişleme araçlarıydı. Eğitim, bayındırlık işleri, askeri reformlar, vergi değişiklikleri, hepsi yeni programın önemli parçalarıydı. Ancak elbette bunların hepsi imparatorluğun her yerinde aynı anda uygulamaya konulamazdı. Daha önce birçok yerde bu tür çabaların acı tecrübeleri, reformcuların en heveslilerine bile bunu açıkça göstermişti. Bu nedenle, 1845'te olduğu gibi, yeni yasanın önce birkaç pilot vilayette uygulanmasına ve daha sonra deneyim ve mali durum elverdikçe diğer vilayetlere de yayılmasına karar verildi.

Avrupalı büyük güçleri etkilemek için ilk olarak Tuna Nehri ile Balkan dağları arasındaki Bulgar vilayetleri seçildi ve bu vilayetler, deneyimli bir Tanzimat taşra memuru olan Ahmed Midhat Paşa'nın valiliği altında Tuna Vilayeti olarak yeniden örgütlendi. Avrupa'ya yakınlığı ve sakinlerinin çoğunun gayrimüslim olması nedeniyle Tuna Vilayeti Avrupalıların özel ilgisini çekiyordu. Bu nedenle Batı'da Tuna Vilayeti'nin aslında vilayet reformlarının kökeni olduğu ve vilayet sistemi genişletildikçe düzenlemelerinin daha sonra başka yerlerde uygulananlara model teşkil ettiği varsayılmıştır.⁸¹ Ancak aslında, 1864 yılında önce tüm vilayetler için geçerli genel bir vilayet kanunu çıkarılmış, daha sonra bu kanunun her yeni vilayete özel uygulaması, o vilayet kurulurken kanunlaştırılmıştır. Tuna Vilayeti'nin örgütlenmesiyle aynı zamanda Bosna, Suriye ve Erzurum da örnek vilayetler olarak seçilmiş; nizamnameleri çıkarılmış ve valileri yeni sisteme geçmek için hızla harekete geçmiştir.⁸² Midhat Paşa'nın vilayet valileri arasında en başarılısı olması ve daha sonra 1876 anayasasıyla sonuçlanan merkezi hükümet reformlarının lideri olması nedeniyle, en çok dikkati Tuna'daki reform çabaları çekmiş, eşzamanlı diğer vilayet reformu çabaları ise neredeyse unutulmuştur.⁸³

ve kanunda vilayetlere has koşullarını, sorunlarını ve ihtiyaçlarını karşılamak için kelime değişiklikleri yapıldı. Tuna Vilayeti kanunu için bkz. *Düstur*, cilt II, 517-536 ve *TV*, 773, (7 C 1281); Kanunun aslı için bkz. BOA, *İ. MSM*, 1263; Resmi Fransızca metni için bkz. de Testa, *Recueil des traités*, cilt VII, 469-484.

81 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 146, Dipnot 26.

82 Vilayet kanununun farklı düzenlemelerle vilayetlerde nasıl uygulandığı hakkında bkz. BOA, *MAD. d.*, 9061, 2-4 ve BOA, *İ. MVL*, 238 (18 S 1284/21 Haziran 1867); Bosna Vilayeti nizamnamesi için bkz. *TV*, 802, (7 M 1282/2 Haziran 1865), 1-12. Mad.; *TV*, 803, (13 M 1282/29 Mayıs 1865), 13-44. Mad.; *TV*, 805, (28 M 1282/23 Haziran 1865), 45-70. Mad.; *TV*, 806, (6 S 1282/1 Temmuz 1865), 71-82. Mad.; Suriye nizamnamesinin özeti için bkz. *TV*, 809, (27 S 1282/22 Temmuz 1865); Tüm süreç, 1282 yılı için Sultan'a sunulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin yıllık raporunda yer almış ve Takvim-i Vekayi'de yeniden yayınlanmıştır. Bkz. *TV*, 852, (20 S 1283/4 Temmuz 1866); Ayrıca daha kısa olarak 1281 yılı için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin Sultan'a raporunda yer almaktadır. Bkz. *TV*, 804, (21 M 1282/16 Haziran 1865).

83 Örnek olarak bkz. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 153-157; ancak, Bosna Vilayeti'nin gelişimi hakkındaki raporlar (*TV*, 882, (26 M 1284/30 Mayıs 1867) buradaki gelişmeleri Tuna

1864'teki vilayet yasının uygulanmasında, ilgili tüm yöneticiler tarafından üç temel ilke vurgulanmıştır: (1) yetkilerin valilerin elinde merkezileştirilmesi, ancak yerel özerk yönetimin önemli ölçüde güçlendirilmesi; (2) yürütme-yasama işlevlerinin yargı işlevlerinden nihai olarak ayrılması, hukuk, ceza ve idari yargıya bakmak üzere kurulan ayrı mahkemelere, üyelerinin atanmasının hala yürütme organının denetiminde olduğu bir sistemde mümkün olduğunca fazla özerklik verilmesi; ve (3) hem tebaanın hem de memurların hak ve görevlerini daha önce hiç olmadığı kadar kesin bir şekilde belirleyen yasaların oluşturulması ve uygulanması.⁸⁴ Artık özellikle vilayet, sancak ve kazaların idarecileri arasında açık yetki bölüşümleri yapılmıştı. Tüm idari birimler yeniden düzenlendi ve sınırları, 19. yüzyıla kadar büyük ölçüde değişmeden getirilen tarihi sınırlardan daha eksiksiz bir şekilde mevcut siyasi, coğrafi ve doğal koşullara uyacak şekilde yeniden çizildi. Yerel ve eyalet zaptiye güçleri ilk kez sivil otoritelerden kesin olarak ayrıldı; merkezin kontrolü altında yeniden örgütlendiler. Bu şekilde merkezi hükümet yöneticilerin ve meclislerin gücünü kontrol etmek için büyük ölçüde başka bir araç elde etmiş oldu. Yeni nüfus sayımı, vergi tahakkuku ve vergi toplama sistemlerinin yanı sıra kamu hizmeti ve muhasebe sistemleri için çok daha modern düzenlemeler getirildi. Taşra yönetiminin tüm kademelerine geçmişte olduğundan daha yetenekli ve dürüst memurlar sağlamak için yoğun çaba sarf edildi. Yeni Mekteb-i Mülkiye⁸⁵ ise artık kaymakamların, müdürlerin ve benzerlerinin çoğunu sağlayan bir okul haline gelmişti.⁸⁶

Yeni yasanın dört pilot vilayette uygulanması sürecinde, özellikle idare meclislerine, yanlarında yer alan yöneticileri gerçekten denetleyebilmeleri

Vilayeti'ndekiler kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bkz. *TV*, 884, (22 S 1284/25 Haziran 1867) ve *TV*, 886, (9 Ra 1284/11 Temmuz 1867).

- 84 Bu Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin sultana gönderdiği 1283 yılı raporunda yer almaktadır. Bkz. *TV*, 894, 21 Eylül 1284/3 Ekim 1868); Ayrıca bkz. *TV*, 875, (10 Za 1283/16 Mart 1867); *TV*, 882, (26 M 1284/30 Mayıs 1867), *TV*, 884, (22 S 1284/25 Haziran 1867); *TV*, 886, (9 Ra 1284/11 Temmuz 1867); *TV*, 889, (24 R 1284/25 Ağustos 1867) ve *TV*, 894, (21 Eylül 1284/3 Ekim 1868). Son rapor Trabzon Vilayeti hakkındadır. Aydın Vilayeti için bkz. *TV*, 907, (2 Şaban 1284 (29 Kasım 1867); Sivas Vilayeti hakkında bkz. *TV*, 908, (6 Ş 1284/3 Aralık 1867); Yanya Vilayeti hakkında bkz. *TV*, 913, (27 Ş 1284/); Erzurum Vilayeti hakkında bkz. *TV*, 943, (12 Za 1284/6 Mart 1868); Ayrıca liva ve kazaların genel işleyişi hakkında bkz. BOA, *İ. MVL*, 25823 (7 S 1284/10 Haziran 1867); Sivas Vilayeti hakkında bkz. BOA, *İ. MVL*, 25694 (7 M 1284/11 Mayıs 1867); Erzurum Vilayeti hakkında bkz. BOA, *İ. MVL*, 25873 (2 Ca 1284/1 Eylül 1867); Ankara Vilayeti hakkında bkz. BOA, *İ. MVL*, 26002 (15 Ca 1284/14 Eylül 1867); BOA, *İ. MVL*, 26060 (8 B 1284/5 Kasım 1867) ve BOA, *İ. MVL*, 26106 (2 Ş 1284/29 Kasım 1867); Hüdavendigâr Vilayeti için bkz. BOA, *İ. MVL*, 26260 (23 L 1284/17 Şubat 1868); Bosna Vilayeti için bkz. BOA, *İ. MMS*, 1421 (17 S 1284/20 Haziran 1867); Diğer vilayetlerin idaresi için bkz. BOA, *İ. MMS*, 1777 (24 Ra 1289/1 Haziran 1872) ve BOA, *İ. MMS*, 1792 (24 Ca 1289/30 Temmuz 1872).
- 85 Osmanlı mülkiye mektebiyle ilgili olarak bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1939-1943), 495-502 ve Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, cilt I-II, (Ankara: Örnek Matbaası, 1954).
- 86 Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin sultana gönderdiği detaylı rapor için bkz. *TV*, 894, (21 Eylül 1284/3 Ekim 1868).

ve hatta zaman zaman kontrol edebilmeleri için önemli yeni yetkiler verildi. Bunların en önemlilerinden biri, yerel yönetimin yeniden şekillendirilmesi sürecinde ortaya çıktı. Her düzeyde devlet personeli yetiştirmek için Mekteb-i Mülkiye kuruldu, ancak asıl amacı kazalar ve sancaklar için eğitilmiş yöneticiler sağlamaktı. Bu seviyedeki idare meclisleri, mevcut kaymakam ve müdürlerin çalışmalarını denetlemek ve raporlamakla sorumlu kılındı. Meclislere yetersiz ya da dürüst olmadıkları tespit edilenlerin cezalandırılması ve görevden alınmasını tavsiye etme yetkisi verildi. Elbette meclisler bu yetkiyi uzun zamandır ellerinde tutuyorlardı ve bu konudaki tavsiyeleri 1864'ten önce sık sık yerine getiriliyordu. Ancak şimdi yöntem sistematize edildi ve çok daha kapsamlı ve belirgin hale getirildi. Suçlanan memurlar artık vilayet idare meclisleri tarafından yargılanıyor ve bu meclislere, daha yüksek bir makama başvurmaksızın, yasalara göre cezalandırma veya görevden alma konusunda tam yetki veriliyordu. Bu en önemli değişiklikti. Geçmişte, vilayet meclislerinin yapabileceği en fazla şey tavsiyelerini Babıali'ye iletmektir, ancak artık davalar vilayetlerde ele alınıyor ve ilgili memurların daha fazla temyiz hakkı bulunmuyordu. Çoğu durumda bu memurların yerine, geçmişte olduğundan çok daha etkili bir yönetim sağlayan yeni okul mezunları getirildi. Tanzimat tarafından oluşturulan taşra yönetim kurumları ilk kez şimdi tamamen kendileri tarafından yetiştirilen ve 1839'dan beri yavaş yavaş gelişen yeni sivil okul sisteminin ürünleri tarafından yönetiliyordu. Ayrıca, meclis üyelerinin yönetici meslektaşlarını bu tür cezalara tabi tutabilecek konumda olmaları, eski görevlilerin kalabildiği durumlarda bile onları kontrol etmelerini ve eylemlerinden sorumlu tutmalarını sağladı. Seçim süreci ne kadar sınırlı ve kısıtlı olursa olsun, temsili hükümet, ilk kez sancak ve kaza düzeyinde sorumlu hale geliyordu. Ve bu taşra örneğini, İstanbul ve imparatorluğun diğer büyük şehirlerinin belediye teşkilatlarının takip etmesi uzun sürmedi. Kısmen temsili şehir meclisleri, şehir yönetiminin yükünü giderek daha fazla üstlendi ve merkezi hükümet tarafından atanan idari memurların eylemleri üzerinde doğrudan kontrol sahibi oldu.⁸⁷ 19. yüzyıl boyunca imparatorlukta belediye yönetiminin gelişimi başlı başına önemli bir meseledir ve sonraki bir çalışmada incelenecektir.

Yeni vilayet kanununun ilanını takip eden ilk iki yıl boyunca, yeni vilayetlerin dönüştürülmesi ve modernleştirilmesi çalışmaları hızla ilerledi.⁸⁸ Aynı zamanda Trablusgarp, Halep ve Edirne vilayetleri de aynı şekilde

87 Bkz. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 387-392; Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umur-u Belediye*, cilt I, (İstanbul: Arşak Garoyan Matbaası, 1922).

88 Suriye, Trablusgarp ve Erzurum için bkz. *TV*, 887, (9 Ra 1284/11 Temmuz 1867); Bosna için bkz. *TV*, 895, (9 C 1284/8 Ekim 1867); Trabzon için bkz. *TV*, 894, (21 Eylül 1284/3 Ekim 1868); Trablusgarp için bkz. *TV* 902 (11 B 1284/8 Kasım 1867); Sivas için bkz. *TV*, 908 (6 Ş 1284/3 Aralık 1867); Erzurum hakkında Envar-i Şarkiye gazetesinin yeniden basılan raporu için bkz. *TV*, 943 (12 Za 1284/8 Mart 1868); Edirne için bkz. *TV*, 954, (28 Za 1284/22 Mart 1868); Kıbrıs için bkz. *TV*, 979 (2 R 1285/23 Temmuz 1868); Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi tarafından hazırlanan vilayet reformları raporu için bkz. *TV*, 988, (23 R 1285/13 Ağustos 1868).

organize edildi ve faaliyete geçirildi. Seçimlere, meclis toplantılarına, tavsiyelere ve özellikle eğitim ve bayındırlık alanlarındaki hükümet faaliyetlerine ilişkin raporlar ilgili vilayet makamlarından düzenli olarak geliyor ve dönemin İstanbul ve taşra gazetelerinde sık sık yayınlanıyordu.⁸⁹ Yeni yasanın uygulanmasındaki ilk deneyimlere dayanarak, 1866'ya gelindiğinde yeni vilayetlerdeki reform vurgusu, daha etkin bir yönetim sağlamak için yetkilerin valilerin elinde toplanmasına daha fazla önem verilmesine neden oldu. Sancak ve kaza meclislerinin idari konulardaki rollerine vurgu yapılarak, “yürütmenin çalışmalarını desteklemeye daha alışkın” olacakları bir durumun güvence altına alınması amaçlandı.⁹⁰ Aynı zamanda, vilayet nizamiye mahkemelerinin iyileştirilmesi ve genişletilmesi, özellikle de tebaanın haklarının yanı sıra genel olarak kamu yararını koruma yetkilerinin uygulanması için vilayet makamlarına emirler gönderildi.⁹¹ Bu dönemde yeni sisteme getirilen tek büyük eleştiri, yerel eşrafın veya hükümet yetkililerinin taraftarlarının kazanmasını sağlamak için hala sık sık müdahale ettiği seçimlerle ilgiliydi. Ancak merkezi hükümet bu tür seçimleri düzenli olarak geçersiz kıldı ve kendi memurlarının gözetiminde yenilerini düzenledi. Böylece genel olarak yerel kurumların etkisi zaman geçtikçe önemli ölçüde azaldı.⁹² Usulsüzlük şikayetleri zaman geçtikçe ve yeni sistem herkes için değerini kanıtladıkça azaldı. Bu dönemde meclislerin en önemli girişimleri bayındırlık ve eğitim alanlarında oldu. Meclisler yerel ihtiyaçları merkezi hükümete bildirmek hem merkezi hem de taşra yetkililerine baskı yapmak ve genellikle yerel bağışlardan ek fonlar toplamak suretiyle imparatorluğun dört bir yanındaki yolların, kanalların, limanların ve okulların modernizasyonunun güvence altına alınmasında önemli bir rol oynadı. İdare meclisleri, yerel güveni ve yerel girişimi de teşvik etti. Böylece meclisler, Tanzimat devlet adamlarının tüm girişim ve eylemleri merkezileştirme ve imparatorluğun farklı bölgelerini geleneksel Osmanlı sisteminin ayırt edici bir parçası olan önemli yerel özerklikten mahrum bırakma eğilimine en azından kısmen karşı koydu. Bu dönemde okulların çoğu merkezi hükümetin fonlarıyla değil, idare meclislerinin doğrudan inisiyatifi ve önderliğinde yerelde toplanan paralarla inşa edildi.⁹³

Yeni sistemin sonuçları o kadar olağanüstü oldu ki, 1867'de Sırbistan, Romanya, Tunus, Mısır, Karadağ, Sisam ve Lübnan'daki özerk devletler dışında tüm imparatorluğa yayıldı.⁹⁴ Yeni düzenlemenin uygulanmasına

89 Bkz. 88. nolu dipnot.

90 *TV*, 895, (9 C 1284/8 Ekim 1867); *TV*, 988, (23 R 1285/13 Ağustos 1868).

91 *TV*, 886, (9 Ra 1284); *TV*, 894, (21 Eylül 1284/3 Ekim 1868).

92 *TV*, 889, (24 R 1284/25 Ağustos 1867); *TV*, 894, (21 Eylül 1284/3 Ekim 1868); *TV*, 886, (9 Ra 1284/11 Temmuz 1867).

93 O dönemin tüm gazeteleri, okullar için para toplama kampanyalarının yerel haberlerini ve inşaat tamamlandığında bu okulların açılış törenlerini haber yapıyordu.

94 de Testa, *Recueil des traités*, cilt VII, 459; *Corps de droit ottoman* cilt I, 36-37, n.1; *Sublime Porte, Ministère des Affaires Étrangères, Documents Diplomatiques*, Constantinople, 1868, 71-83.

yönelik faaliyetler hızla ilerledi. Haziran 1867’de on üç yeni vilayet kuruldu: Bursa, Çanakkale, Trabzon, İzmir, Ankara, Diyarbakir, Sivas, Kastamonu, Selanik, Konya ve Yanya, Prizren ve İşkodra.⁹⁵ Vilayet idaresi ve meclisleri hızla yeniden düzenlendi, bayındırlık işleri ve diğer reformlar için teklifler hızla ulaştırıldı ve çoğu durumda bunlar, vilayet idare kanununun uygulanması kadar etkili olmasa da aynı hızla yürürlüğe konuldu. Seçimler artık o kadar başarılı bir şekilde yürütülüyordu ki, İstanbul’da yayınlanan *La Turquie* gazetesi Şubat 1868 gibi erken bir tarihte, meclislerin aslında genel erkek oyuyla seçildiğini, Hıristiyanlara nihayet kamu işlerinde önemli roller verildiğini yazıyor ve tespit edebildiği oranda seçimlere artık kayda değer bir hükümet müdahalesi olmadığını bildiriyordu.⁹⁶ *Levant Herald* gazetesi ise hükümet müdahalesinin olmadığı iddiasını reddediyordu. Bu gazete haklı olarak adayların belirlenmesinde seçim komitelerinin ve listelerden meclis üyelerinin seçilmesinde Babıali tarafından gönderilen yöneticilerin devam eden rollerine dikkat çekiyordu. Diğer yandan gayrimüslim milletlerin gerçekten de tam olarak temsil edildiklerine ve artık taşra yönetiminin tüm kademelerindeki tartışmalara ve oylamalara tam olarak katıldıklarına dikkat çekmekteydi.⁹⁷ Vilayet idare meclislerinin temsili için Şura-yı Devlet adında yeni bir merkezi yasama organı kuran 1868 tarihli kanunda yer alan hükümler tüm sistem için bir üst sınır oluşturmuştur. Bu da vilayetlerin talepleri ve ihtiyaçlarının geliştirilmekte olan merkezi yasama sistemine düzenli olarak aktarılması için doğrudan bir araç sağlamıştır.⁹⁸ Bu da ayrı bir çalışmanın konusu olmalıdır.

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, Mart 1869’da yeni bir Belediye Kanunu ile İstanbul belediyesinde ilk kez temsil ilkesi getirilmiştir. Şehre, bir şehir idare meclisi tarafından desteklenen merkezi bir belediye yönetimi ve yerel meseleleri ele almak üzere her biri kendi meclisine sahip on dört alt bölge (daire) verildi. Yirmi bir yaşını doldurmuş ve yıllık sabit mülk geliri 2.500 kuruştan fazla olan herkes meclis üyeleri için oy kullanabilirken, adayların en az yirmi beş yaşında olmaları, yıllık gelirlerinin en az 5.000 kuruş olması ve belediyenin ya da belediye, polis veya ordu için çalışan herhangi birinin hizmetinde olmadıklarını belgelemeleri gerekiyordu. Vilayetlerde olduğu

95 *Levant Herald*, (7 Haziran 1867); *TV*, 954, (28 Za 1284/22 Mart 1868).

96 *La Turquie*, (12 Şubat 1868).

97 *Levant Herald*, (27 Şubat 1868, 5 Mart 1868).

98 Şura-yı Devlet’in dahili nizamnamesi için bkz. *TV*, 1065, (29 Z 1285/12 Nisan 1869), 1-12. mad.; ve *TV*, 1066, (2 M 1286/14 Nisan 1869), 13-28.mad.; Ayrıca bkz. *Düstur*, cilt V, 707 ve *Corps de droit ottoman*, cilt I, 7-11. Aslı için bkz. BOA, *Teşkilat-ı Devair*, 10/10 (20 Z 1285/3 Nisan 1869); Ayrıca bkz. Osmanlı Hariciye Nezareti Arşivleri, Kutu 46 (8 M 1284); ve BOA, *Meclis-i Tanzimat*, II, 151-154 (8 Ca 1284/7 Eylül 1867). Ayrıca bkz. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 119 ve Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 240-243; Seçilen vilayet genel meclislerinin üyeleri yalnızca kendi vilayetlerine ait konuları meclise getirdikleri takdirde tartışmalarına izin verildi. Buna ek olarak, atanan 38 asli üyeden sekizi vilayet ileri gelenlerindendi. (Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 242- 243). Ayrıca bkz. *Levant Herald*, 24 Mart, 27 Mart, 23 Nisan ve 28 Nisan 1868 tarihli sayıları.

gibi, seçmenler her meclis için gereken temsilci sayısının iki katını seçiyor ve şehrin valisi bunlar arasından asıl üyeleri seçiyordu.⁹⁹

Yeni vilayet yasasının uygulanması bazen özel yerel koşullar nedeniyle gecikti ve hükümleri genellikle aynı nedenle değiştirildi veya tadil edildi. Bunun en iyi örneği sistemin ancak 1870’te uygulamaya konulduğu Girit’tir. Burada uygulama uzun süren isyanın 1867’de bastırılması ve adada hayatın normale döndürülmesinde yaşanan zorluklar nedeniyle gecikmeli olarak hayata geçirilmiştir.¹⁰⁰ Adada temel vilayet sistemi uygulanmış, ancak yönetimin tüm kademelerinde Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında tamamen eşit bir güç dağılımı sağlamak için özel düzenlemeler eklenmiştir. Babıâli’nin vilayet hukukunu imparatorluğun diğer bölgelerinde uygulamak için de değişiklikler yapıldı. Dolayısıyla Girit Vilayet Kanunu, yalnızca eski bir kanunun yeni bir vilâyete genişletilmesi olarak değil, orijinal kanunda kademeli olarak yapılan ve daha sonra başka yerlerde uygulanan değişikliklerin bir ifadesi olarak kabul edilebilir.

Girit, İstanbul’dan atanan ve görünürde Müslüman ama zaman zaman Hıristiyan olan bir genel valinin yönetimine verildi. Daha sonra yarısı Hıristiyan yarısı Müslüman olan kaymakamların yönetiminde sancaklara ayrıldı. Kaymakamlar ise sadece ada sakinleri arasından Babıâli tarafından atanıyordu. Kaymakam Hıristiyan olduğunda yardımcısı Müslüman olmak zorundaydı ve bunun tersi de geçerliydi. Böylece iki grup arasında kurulan dikkatli denge korunuyordu. Vali ve kaymakam meclislerinin temel yapısı 1864 tarihli kanunda belirlenenle aynı kaldı, ancak yeni düzenleme hem yöneticilerin hem de meclislerin görevlerini sınırlandırırken çok daha spesifikti. Vali ve kaymakamı idari konularda eylem, inisiyatif, yürütme, üst ve alt makamlarla doğrudan yazışma ve tüm kararname ve diğer emirleri yayınlama yetkisine sahipti. Ancak bu görevlilerin her biri, “ister yasal ister idari olsun, ilgili farklı çıkarları göz önünde bulundurmak için ön tartışmalar ve kararlar gerektiren tüm idari konularda” meclisin tavsiyesine başvurmak zorundaydı. Ayrıca her meclise “vali tarafından alınan ve kalıcı nitelik taşıyan ya da uzun süreli etkisi olan tüm idari tedbirleri tartışma” hakkı tanınmıştır. “Belediyelerin, hapisanelerin, kamu refahının, pazarların, panayırların, kamu mallarının düzenlenmesi, göçmenlerin geri gönderilmesi, zarar için tazminat belirlenmesi” ve bunun gibi hiçbir idari işlem meclislerde görüşülmeden valiler veya kaymakamlar tarafından gerçekleştirilemezdi. Her meclis, önerilen tedbirlerde doğru bulduğu değişiklikleri yapma hakkına sahipti. Vali, meclisin değiştirdiği ya da onaylamadığı bir düzenlemeyi

99 *Levant Herald*, 27 Mart, 23 Nisan 1868; Belediye nizamnamesi için bkz. *TV*, (25 C 1285/14 Ekim 1868) fakat nizamname Mart 1869’da yürürlüğe konulmuştur. Nizamname için ayrıca bkz. BOA, Meclis-i Tanzimat, II, 183- 190. Burada 18 C 1285/6 Ekim 1868 tarihlidir.

100 Kanun metni için bkz. Aristarchi, *Législation ottomane*, cilt II, 169-203 ve *Sublime Porte, Ministère des Affaires Etrangères, Documents Diplomatiques*, (Constantinople: 1868), I-XXXV; Ayrıca ek olarak 58 ile 59. sayfalar arasında yer almaktadır.

uygulamak isterse, bunu ancak merkezi hükümetin onayıyla yapabirdi. Ancak acil durumlarda, daha sonra merkezi hükümete eylemini tam olarak gerekçelendirme yükümlülüğüne tabi olarak derhal harekete geçme yetkisine sahipti. Vali ve idare meclisi, vergilendirme ve devleti bağlayan antlaşma ve sözleşmelerin imzalanması konusunda eşit yetkilere sahipti.¹⁰¹ Ancak en önemlisi, vilayet idare meclisinin tek başına, tüm dolaylı ve dolaysız vergilerin tarhına karar verme yetkisine sahip olması ve valilerin bu konudaki kararlarını değiştirmeden kabul etmek zorunda olmasıydı. Aynı meclis, vilayet yönetiminin harcamalarını ve gelirlerini kontrol etme konusunda da tam yetkiye sahipti ve böylece valiler ve eylemleri üzerinde karar verici bir söz hakkına sahipti. Aynı zamanda vilayet ve yerel seçimlerdeki usulsüzlüklere karşı şikayetleri dinleme hakkı vardı. Meclis, valiler ve münferit sancakların idare meclisleri arasındaki tüm anlaşmazlıkları karara bağlıyordu ve hükümetin tüm kademelerinde kötü yönetim veya idare ile ilgili tüm şikayetleri dinleme hakkına sahipti. Esasen, böylece, 1864 tarihli kanunla sancak ve kaza meclislerine sağlanan yürütme üzerindeki denetim ve hatta kontrol yetkisi şimdi Girit'teki vilayet meclisine genişletiliyordu ve bu örnek kısa süre içinde imparatorluğun diğer yerlerinde de takip edildi.¹⁰²

Girit'te 1864 tarihli kanunla diğer vilayetler için öngörülen türde bir genel meclis kuruldu. Karışık nüfuslu kazalarda yarısı Müslüman ve yarısı Hıristiyan, nüfusun çoğunluğunu aynı dinin oluşturduğu yerlerde ise dördü de aynı dinden olmak üzere her kaza meclisine dört temsilci seçildi. Genel Osmanlı uygulamasından önemli bir sapma olarak, Girit'te meclisteki Müslüman temsilciler sadece Müslüman seçmenler tarafından, Hıristiyan temsilciler ise sadece Hıristiyanlar tarafından seçiliyordu; ancak bu, her cemaate kendi temsilcisinin seçiminde başka yerlerde olduğundan daha fazla söz hakkı vermek için yapılmıştı. Bu değişiklik daha sonra azınlıklar arasında milliyetçiliğin etkisine karşı koymak amacıyla tüm imparatorlukta uygulandı. Başka yerlerde olduğu gibi, meclis her yıl en fazla kırk gün toplanabiliyordu. Öncelikli görevleri, gelişmiş haberleşme araçlarının kurulması, sanayi, tarım ve ticarete yardımcı olmak için kredi bankalarının kurulması ve halk eğitiminin geliştirilmesi gibi kamu yararına olan meselelerde çalışmalar yapmaktı. Meclis oturumlarda genel çıkarları ilgilendiren konuları müzakere ediyordu, ancak her dini topluluğu ilgilendiren konularda sadece o dine mensup üyeler katılabiliyor, tartışabiliyor ve oy kullanabiliyordu. Vali tarafından sunulan sorulara ilişkin meclis kararları, merkezi hükümet tarafından onaylanana kadar uygulanamıyordu. Ancak vali bir kez meclise bir soru sunmuşsa, meclisin kararı değiştirilmeden uygulanmak zorundaydı. Böylece meclisin yürütme üzerindeki kontrolü daha sıkı ve daha belirgin hale geldi.

101 Girit bir valinin merkezi hükümetin önceden onayı olmadan devleti bağlayan belirli antlaşmaları imzalama yetkisine sahip olduğu tek bölgeydi.

102 *Levant Herald*, 12 Nisan 1870, 4 Ocak, 10 Şubat, 4 Mart, 21 Nisan ve 22 Nisan 1870; *Levant Times*, 1 Mart, 9 Mayıs, 10 Mayıs, 17 Mayıs ve 17 Haziran 1870; Edirne Vilayeti hakkında bkz. *TV*, 954, (28 Za 1284/22 Mart 1868); *TV*, 979, (2 R 1285/23 Temmuz 1868).

Girit'in münferit bölgelerinde, idari meclislerin yapısı her birinin nüfusuna göre değişiyordu. Karma bölgelerde meclis, vali yardımcısı, Müslüman kadı, muhasebeci, iki kâtip ve üçü Müslüman, üçü Hristiyan olmak üzere altı seçilmiş üyeden oluşuyordu. Nüfusun tamamının Hristiyan olduğu bölgelerde Müslüman hâkimin yerini yerel piskopos alıyordu ve seçilmiş üyelerin tamamı Hristiyan'dı. Müslümanların çoğunlukta olduğu yerlerde, tüm seçilmiş üyelerin Müslüman olması dışında, karma bölgelerin organizasyonu geçerli oldu. Bu şekilde, 1864 yasasının her sancakta azınlıklara orantısız temsil hakkı veren sistemi devam ettirmeye yönelik ilk çabası sona ermiş ve temsil geçmişte olduğundan çok daha orantılı hale getirilmiştir. Bu uygulama daha sonra imparatorluğun çoğu vilayetinde de uygulanmıştır.¹⁰³ Nizamiye mahkemeleri Girit'te 1864 yasasında düzenlendiği şekliyle kaldı.

Girit'te seçimler büyük ölçüde dolaylı olarak yapılıyordu; kaza meclisleri ve mahkemeleri kanton ya da nahiye ihtiyar heyetleri tarafından, Müslüman üyeler Müslüman ihtiyarlar tarafından ve Hristiyan üyeler de Hristiyanlar tarafından seçiliyordu; vilayet meclisi ve mahkemesi üyeleri ise sancaklardaki muadilleri tarafından seçiliyordu.

21 Ocak 1871'de Sadrazam Ali Paşa, son resmi icraatlarından biri olarak, otuz yıllık vilayet reformlarının ortaya çıkardığı tüm tecrübeleri ve vilayet sisteminin son halini yeniden düzenleyerek birleştirdi.¹⁰⁴ Artık her bir vilayetin genel meclisi, vilayet yolları, ticaretin, sanayinin ve kamu eğitiminin geliştirilmesi, vergilerin dağıtımı ve değerlendirilmesi, kamu servetinin iyileştirilmesi, kamuya açık yürüyüş yolları, mesire yerleri ve parklar gibi kamu yararına olan işlerin yapımı ve hastaneler, yetimhaneler ve oteller gibi kamu kurumlarının inşası, organizasyonu ve yeniden düzenlenmesi konularında müzakere etmek zorundaydı. Valiler bütçelerini dengelemek için eyalet vergilerini artırma hakkına sahipken, bu vergilerin nasıl paylaşılacağına yalnızca genel meclis karar verebilirdi. Özel görevlerinin yanı sıra, Babîâli ve vali tarafından meclise sunulan diğer tüm

103 *Levant Herald*, 21 Nisan, 22 Nisan, 30 Mayıs, 4 Haziran, 11 Haziran 1870; *TV*, 988 (23 R 1285/13 Ağustos 1868); Lübnan hakkında bkz. *TV*, 992, (4 Ca 1285/23 Ağustos 1868); Edirne hakkında bkz. *TV*, 1023, (29 B 1285/15 Kasım 1868); Bosna hakkında bkz. *TV*, 1098, (24 S 1286/5 Haziran 1869); Prizren hakkında bkz. *TV*, 1113 (7 R 1286/17 Temmuz 1869); BOA, *CD*, 5349 (8 S 1284/25 Haziran 1867); *TV*, 1156 (B 1285/Ekim/Kasım 1868); *TV*, 1221, (8 S 1287/10 Mayıs 1870); *TV*, 1273, (21 C 1287/18 Eylül 1870).

104 Türkçe metin için bkz. *Düstur*, cilt I, 625-651; BOA, Meclis-i Tanzimat, III, 14-38 ve *TV*, 1339, (11 M 1288/2 Nisan 1871), 1-6. Mad.; *TV*, 1340, (13 M 1288/4 Nisan 1871), 7-14. Mad.; *TV*, 1341, (15 M 1288/6 Nisan 1871), 15- 24. Mad.; *TV*, 1342, (18 M 1288/9 Nisan 1871), 25-31. Mad.; *TV*, 1343, (20 M 1288/11 Nisan 1871), 32-42. Mad.; *TV*, 1344, (23 M 1288/14 Nisan 1871), 43-58. Mad.; *TV*, 1345, (26 M 1288/17 Nisan 1871), 59-62. Mad.; *TV*, 1346, (28 M 1288/19 Nisan 1871), 63-77. Mad.; *TV*, 1347, (30 M 1288/21 Nisan 1871), 78-90. Mad.; *TV*, 1348 (3 S 1288/24 Nisan 1871), 91-104. Mad.; *TV*, 1349 (5 S 1288/26 Nisan 1871), 105-121. Mad.; ve *TV*, 1350, (7 S 1288/28 Nisan 1871), 122-127. Mad.; Fransızca metin için bkz. Aristarchi, *Législation ottomane*, cilt III, 1-39 ve Young, *Corps de droit ottoman*, cilt I, 47-69 ve tartışması için bkz. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 159-160.

meseleleri tartışma ve karara bağlama yetkisine de sahipti. Bundan sonra her milletin hakları ve özel işleriyle ilgili meseleler, genel meclisin sadece o dinin üyelerinden oluşan özel bir komisyonu tarafından karara bağlanacaktı. Ancak diğer tüm meseleler, nihai tartışmalar ve oylamalar için 2/3'lük bir çoğunlukla tüm üyeler tarafından ele alınmalıydı. Böylece Girit Nizamnamesi'nin temel hükümleri tüm imparatorluk için yasaya dahil edilmiş oldu. Dahası da vardı.

Vilayet idare meclisleri halen daha hem idari hem de bazı adli işlevlere sahipti. Yönetimle ilgili konularda, tüm devlet alımları ve sözleşmeleri, vergilerin ve diğer kamu mallarının ve gelirlerinin işletilmesi, madenler ve ormanlarla ilgili tüm meseleler -ki bunların geliştirilmesi Tanzimat devlet adamları için özellikle önemliydi- kamu binalarının inşası ve bunun gibi işlerle ilgilenmek zorundaydılar. Meclisler, kamu gelirleri ve harcamaları, bölgeler arası yolların inşası, ticaret ve tarımın gelişmesi üzerinde genel denetim hakkına sahiptiler. Meclisler aynı zamanda vilayetlerde sağlık ve eğitimin geliştirilmesi, hastane, darülaceze, panayır, pazar ve mezarlıkların kurulması ve bakımı; sahipsiz kalan arazilerin alımı, satımı ve takası; vergi yükümlülüklerinin vilayetteki farklı sancaklar arasında dağıtımı ve valinin yetkisi altındaki diğer tüm idari konular ile sancak ve kaza meclisleri tarafından onayına sunulan idari işlemlerden de sorumluydular. Bununla birlikte, meclislerin kararları valilerin onayı olmadan geçerli değildi ve Babiali'ye iletilemez ya da vilayetlerde uygulanamazdı. Böylece valiler kendi yetki alanlarındaki bölgelerde, en azından idari açıdan, birincil gücü ellerinde tutmaya devam ediyorlardı.

Vilayet idare meclisleri artık valileri kontrol etmek için gerçek bir güce sahipti. Artık valiler de dahil olmak üzere, görevlerini kötüye kullanmakla suçlanan tüm vilayet yetkililerini inceleme ve yargılama konusunda tam yetkiye sahiptiler. Aynı zamanda, vilayet meclisleri, hükümetin farklı şube ve kademelerindeki memurlar arasındaki yetki çatışmalarını çözme hakkına da sahipti. Vergi tahakkuklarına ilişkin şikayetleri değerlendirebilme ve hükümet ile özel şahıslar arasında vergi toplama ve diğer devlet sözleşmelerine ilişkin açılan davalarda karar verme hakkına sahiptiler. Bu yargı işlevlerini yerine getirmesine karşın, şer'i ve nizamiye mahkemelerinde görülen özel davaların temyiz başvurularına bakma yetkileri idare meclislerinin ellerinden alındı. Bu tür temyiz başvuruları artık tamamen üst mahkemelere bırakılmıştı.

Sancak, kaza ve nahiye meclislerinin yetki ve görevleri 1864 tarihli kanunda belirtildiği ve Girit Nizamnamesi'nde yeniden ifade edildiği gibi hemen hemen aynı kaldı. Her biri kendi yetki alanındaki gelirleri ve harcamaları kontrol ediyor ve denetliyor ve kendi bölgesindeki tüm devlet mülklerini kontrol ediyordu. Her biri devlet çalışanları ve memurları arasındaki anlaşmazlıkları çözmek, yolların yapımını ve bakımını sağlamak, kendi yetki alanındaki gelirlerin işletilmesini denetlemek, tarım, ticaret, eğitim, kamu sağlığı ve benzeri konularla ilgili sorunları görüşüp karara bağlamak

zorundaydı. Sancak meclislerine ayrıca 1864'ten sonra çiftçilere ücretsiz kredi sağlamak için kurulan ziraat bankalarının yönetimini denetlemek gibi özel bir görev de verilmiştir.¹⁰⁵ Nahiye meclisleri, yerel okulların, yolların, hükümet binalarının ve benzerlerinin geliştirilmesi için yerel sakinlerin para ve emek katkılarını organize etme hakkına sahipti. Yapının en altında ise köy ihtiyar heyetleri faaliyet göstermeye devam etti. Başlıca görevleri, köy sakinleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve yerel temizlik ve hijyen, polis ve gece bekçileri, yerel vergilerin değerlendirilmesi, köye aktarılan kaynakların kullanımı ve kendi geçimini sağlayamayan yetim ve sakatların bakımı gibi köy sorunlarını görüşmek ve karara bağlamaktı. Ayrıca, daha sonra yargılanmak üzere mahkemelere teslim edilen suçluların eylemleri hakkında ön soruşturma yapma hakkına da sahiptiler. İhtiyar meclislerinin ceza davalarında hüküm vermesine fiilen izin verilmiyordu ve komşu köyleri ilgilendiren ortak meseleler, köylerin yetki alanında bulunduğu nahiye meclisleri tarafından ele alınıyordu. Son olarak, vilayet düzeyinin altındaki tüm meclislerin idari görevlilerin davranışlarını soruşturma ve şikayetleri vilayet idare meclislerine iletme hakkı ve görevi vardı. Gördüğümüz gibi bu şikayetler nihai olarak karara bağlanıyordu.

Haziran 1872'de yeni atanan Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, Sivas ve Selanik'te iki yeni model vilayet kurdu. Buralarda sistemi daha da modern ve verimli hale getirmek amacıyla önemli değişiklikler yaparak vilayet sistemini iyileştirmeye çalıştı. Mahmud Nedim Paşa'nın reformunun temel fikri, sancakları her vilayetin gerçek güç merkezleri haline getirirken, valilerin yetkilerini azaltmak ve onları genel denetim memurlarından biraz daha fazlası haline getirmektir. İki yeni vilayet, çoğu başlı başına vilayet olacak kadar büyük yeni ve daha büyük sancaklara bölündü ve bunların yönetimi İstanbul'dan gönderilen vezir rütbesindeki kişilere verildi. Diğer iki değişiklik de valilerin yetkilerini etkili bir şekilde azalttı. Bir yandan, 1839'dan hemen sonra olduğu gibi, vilayetlerin mali işleri yine valilerden alınarak, doğrudan İstanbul'daki hazineden gönderilen muhasebecilerin yardım ettiği -ve aslında büyük ölçüde yönlendirdiği- mutasarrıflar ve kaymakamlar gibi alt düzey memurlara verildi. Aynı zamanda Nizamiye yargı sistemi de yeniden düzenlendi. Üyeleri valilerin ve onlara bağlı olanların kontrolü altında seçilen vilayet merkezlerindeki temyiz mahkemeleri olan Divan-ı Temyiz, sancaklardaki Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve kazalarda Meclis-i Dava adlı mahkemelerin yerini, tamamen İstanbul'dan gönderilen memurlar tarafından yönetilen merkezi mahkemeler (Muhakeme-i Merkeziye) aldı. Yetkilerini aşan çoğu temyiz başvurusu, valilerin, diğer taşra memurlarının veya herhangi bir idari

105 Ziraat bankaları hakkında bkz. *La Turquie*, 5 Aralık 1871; Ali Paşa'nın yasaının tatbiki hakkında bkz. *Levant Herald*, 7 Ocak, 19 Ocak, 20 Ekim 1871 ve *La Turquie*, 3 Temmuz, 4 Temmuz, 23 Eylül, 19 Ekim, 30 Ekim ve 10 Kasım 1871. Ayrıca bkz. *TV*, 1454, (5 Z 1288/15 Şubat 1872) ve Şura-yı Devlet'in 1286 yılı için sultana sunduğu senelik rapor. Bkz. *TV*, 1218, (28 M 1287/30 Nisan 1870).

meclisin müdahalesi olmaksızın doğrudan İstanbul'daki Divan-ı Ahkam-ı Adliye'ye yapılmak zorundaydı. Valilerin vilâyet ve sancak meclisleri üzerindeki yetkileri, seçim süreci olmaksızın tüm üyeleri atamalarına izin verilerek artırıldı. Ne var ki meclisler yeniden yapılanma kapsamında mali yetkilerini de kaybettiğinden, bu kendi başına çok fazla önem taşıyordu.

Bir anlamda, Mahmud Nedim Paşa'nın taşra reformunun en önemli yönü, taşra düzeyinde yürütme ve yargı yetkileri arasında getirdiği ayrılıktı. Tanzimat devlet adamları bunu her zaman bir ideal olarak ilan etmiş olsalar da yürütme aslında Nizamiye sisteminde yargı sürecini etkilemeye devam etmesi için yeterli denetim gücünü elinde tutmuştu. Şimdi Muhakeme-i Merkeziye sisteminde bu sona erdirildi. Ancak valilerin ve meclislerin mali yetkilerini kaybetmesi öyle bir kargaşaya ve vergi toplamada öyle bir verimsizliğe yol açtı ki, bunlar Mahmud Nedim Paşa'nın Temmuz 1872'de Midhat Paşa tarafından sadrazamlıktan alınmasında önemli etkenler oldu.¹⁰⁶

Midhat Paşa'nın ilk icraatı eski sistemi restore etmek ve Mahmud Nedim'in iki örnek vilayetini eski teşkilatlarına döndürmek oldu. Midhat Paşa'nın kısa süren ilk sadrazamlık döneminde (31 Temmuz-19 Ekim 1872), dikkatinin büyük bir kısmını vilayet sisteminin etkin bir şekilde işlemesi için harcadı.¹⁰⁷ Midhat Paşa, vilayet yönetiminde yer alanlara gönderdiği bir fermanla, 1839'dan önceki temel zorluğun tüm yetkilerin valilerin elinde toplanması olduğunu ilan etti. Tanzimat bunu, valilerin yetkilerini sınırlandırarak ve tüm devlet görevlileri için her konuda kurallar koyarak, nihai otoritenin giderek daha fazla İstanbul'da toplanmasıyla çözmeye çalışmıştı. Ancak Midhat Paşa'ya göre, Tanzimat devlet adamları çok geçmeden merkezi hükümetin her şeyin üstesinden gelemeyeceğini, tüm gücün İstanbul'da olması nedeniyle herkesin sorunlarını çözmek için ona güvenmek zorunda kaldığını ve bunun kaçınılmaz sonucu olarak da karışıklık, verimsizlik ve gecikmenin ortaya çıktığını görmüşlerdi. 1864 tarihli kanun, merkezi hükümet için önemli denetim ayrıcalığını korurken, valilere yetkilerini geri vererek bu zorluğu sona erdirmeye çalışmıştı. Midhat Paşa, Tuna Vilayeti'ndeki kendi deneyiminin de kanıtladığı gibi, bu yasanın oldukça etkili olduğunu düşünüyordu. Yaşanan sorunları, yerel farklılıkları gözetmeye çalışan kanuna aykırı olarak, birçok valinin kendi vilayetlerindeki yerel sorunları ve ihtiyaçları göz ardı ederek Bulgaristan'da uygulamaya koyduğu politikaları sadakatle takip etme eğilimine bağlıyordu. Dahası, Midhat Paşa, özgün

106 12 Recep 1288 tarihli hüküm için bkz. *TV*, 1421, (5 Ş 1288/20 Ekim 1871); *Levant Herald*, 24 Ekim 30 Ekim, 25 Kasım, 30 Kasım, 26 Aralık, 29 Aralık 1871, 16 Ocak 1872; *La Turquie*, 20 Ekim, 23 Ekim, 30 Ekim, 31 Ekim, 7 Kasım, 1871, 25 Temmuz, 29 Temmuz 1872; *TV*, 1425, (14 Ş 1288/29 Ekim 1871); *TV*, 1427, (18 Ş 1288/2 Kasım 1871); *TV*, 1442, (19 L 1288/1 Ocak 1872); *TV*, 1488, (13 Ra 1289/21 Mayıs 1872); Ayrıca bkz. Şura-yı Devlet'in padişaha sunduğu 1288 tarihli yıllık rapor, bkz. *TV*, 1486, (8 Ra 1289/16 Mayıs 1872) ve *TV*, 1497, (11 R 1289/18 Haziran 1872).

107 *La Turquie*, 25, 29 Temmuz; 14, 16, 19, 21, 28 Eylül; 8, 18, 25 Ekim 1872; *Levant Herald*, 29 Ağustos, 5, 6, 19, 20, 23, 24 15, 17, 18, 19 Ekim 1872; *TV*, 1534, (16 N 1289/17 Kasım 1872).

vilayet kanununun imparatorluk genelinde çok hızlı bir şekilde yayıldığını ve henüz buna hazır olmayan ve bunu destekleyemeyecek birçok vilayette yürürlüğe konulduğunu düşünüyordu. Son olarak, birçok taşra görevlisinin yasayı uygulama kararlılıklarında tebaanın bireysel haklarını korumakta başarısız olduklarını ve “çocukça bir sorumluluk korkusu” ile karışıklığa katkıda bulduklarını söylüyordu. Midhat Paşa'nın bu duruma çözümü, vilayetlere daha nitelikli kişilerin gönderilmesi ve “her memurun görev ve sorumluluklarını daha açık bir şekilde tanımlayan” yeni bir dizi yönetmelik hazırlanması çabasıydı ve bunun ihtiyaç duyulan dürüst ve etkin yönetimi sağlayacağını umuyordu.¹⁰⁸ Ancak Midhat Paşa, reform hayata geçirilemeden iktidardan düştü ve 1876 anayasasının yürürlüğe girmesinden önceki yıllarda vilayetlerin örgütlenmesi büyük ölçüde değişmeden kaldı.

1873'ten 1876'ya kadar, imparatorluğu saran pek çok siyasi, mali ve askeri zorluğa rağmen, vilayet meclisleri 1871'de değiştirilen 1864 yönetmelikleri altında göreceli bir başarıyla çalışmaya devam etti. En büyük başarıları bayındırlık ve eğitim alanlarında olmaya devam etti. Merkezi hükümetin giderek artan mali güçlükler içine düşmesiyle, okulların, yolların, caddelerin, kanalların, aydınlatma sistemlerinin ve benzerlerinin çoğu, meclis üyelerinin sağladığı ivme ve mali desteğin bir sonucu olarak hayata geçirildi.¹⁰⁹ Bununla birlikte, 1864'ten önce çok sık görülen türden eleştiriler bir kez daha duyulmaya başlandı. Yerel eşraf ve memurlar bir kez daha seçimlere müdahale ediyordu. Meclis üyeleri maaşlarını almaya devam ederken izinsiz olarak uzun süreler boyunca ortalıkta görünmüyorlardı. Kamu temsilcileri hizmet ettikleri toplulukların çıkarlarından ziyade kendi kişisel çıkarları için çalışıyordu.¹¹⁰ Bunların çoğu, kontrol Tanzimat devlet adamlarının elinden Mahmud Nedim Paşa ve ortakları gibi politikacılara geçtikçe, imparatorlukta yönetim standartlarındaki genel düşüşün bir parçasıydı.¹¹¹ Ancak buna rağmen meclisler çalışmaya ve kamu refahına katkıda bulunmaya devam etti.

Şikâyetlere yanıt olarak Babıâli Ekim 1875'te yeni bir yönetmelik yayınladı:¹¹² “Vilayet merkezlerinde valiler, sancak ve kazalarda mutasarrıflar ve kaymakamlar tarafından temsil edilen yürütme gücünün iki temel işlevi

108 *Levant Herald*, 18 Ekim 1872; *La Turquie*, 8 Ekim 1872.

109 *La Turquie*, 6, 14, 16, 19 Eylül; 25, 31, 11, 17 Ekim 1872; 10, 28 Şubat; 4, 8, 20 Mart; 2, 29 Nisan; 2, 19, 23 Mayıs; 10, 24 Haziran; 12 Ağustos, 25, 30 Ekim; 29 Kasım; 10, 23 Aralık 1873; 25 Mart; 12 Mayıs, 11-12 Haziran, 10 Ağustos, 2, 19-20 Eylül 1875; *TV*, 1554, (17 Z 1289/15 Şubat 1873); *TV*, 1626, (26 L 1290/17 Aralık 1873); *TV*, 1629 (8 Za 1290/28 Aralık 1873); *TV*, 1730, (16 R 1292/22 Mayıs 1875); *TV*, 1735, (9 Ca 1292/13 Haziran 1875).

110 *La Turquie*, 17, 24, 31 Ekim 1872; *Levant Herald*, 24 Ekim 1872; *La Turquie*, 4, 20 Mart; 2, 29 Nisan 1873, 19 Mayıs 1873; 10, 23 Aralık 1873; 25 Mart, 12 Mayıs, 11-12 Temmuz, 10 Ağustos 1875; *Levant Herald*, 30 Ekim 1875.

111 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 270-310.

112 *Levant Herald*, 28 Ekim 1875; *London Times*, 25 Ekim 1875; Yönetmelik için bkz. *Osmanlı Hariciye Nezareti Arşivi*, 3 Ekim 1875, Kutu. 104/20.

vardır: (1) İşlerin idaresi ve (2) idare meclislerinin tarafsız müzakereleri sonucunda aldıkları kararların uygulanması. İdare meclisleri üyelerinin seçimi yasalara uygun olmalıdır ve bu da ancak hükümet taraftarlarının ya da valilerin kayırmak istediği kişilerin seçildiği eski geleneğin terk edilmesiyle sağlanabilir. Üyeler, onları seçmeye çağrılan kişilerin özgür seçimiyle belirlenmeli ve adaylar kendi cemaatlerinin güven ve saygısını kazanmalıdır. Üyelerin rütbeleri, konuları veya dinleri aralarında herhangi bir ayırım oluşturmamalı ve herhangi bir üye tarafından bu tür gerekçelerle ifade edilen hiçbir görüş küçümsenmemeli veya hor görülmemelidir". Milletın kendi seçtiği kişiler tarafından vilayet meclislerinde tam olarak temsil edildiğinden ve kararlar alınmadan önce tavsiyelerinin ciddiyetle dikkate alındığından emin olunmasına vurgu yapılmıştır. Son olarak, vilayet meclislerinin taleplerini Babıali'ye iletme üzere İstanbul'a delege göndermelerinin teşvik edildiği sistem yeniden tesis ve teşvik edildi. Böylece merkezi hükümet gerçekte neler olup bittiğine dair daha iyi bir fikre sahip olacaktır.

Kısa bir süre sonra, 1875 Aralık ayı sonunda, vilayetlerdeki her düzeydeki meclis ve mahkemeler için seçim sistemlerini yeniden düzenleyen yeni yönetmelikler çıkarıldı.¹¹³ Seçimler eskisi gibi dolaylı olarak yapılmaya devam etti. Oy kullanma hakkı her sınıftan tüm erkek tebaaya, sadece en az yirmi yaşında olmaları ve bir çeşit vergi ödemeleri şartıyla verildi. Seçmenler, en az yirmi beş yaşında olması gereken ve herhangi bir suçtan hüküm giymemiş ya da ilgili bölgedeki memurlardan herhangi biriyle kişisel ilişkisi bulunmayan seçmenler (intihabcı) için oy kullandı. Göreve aday olanların, seçmenler için belirlenen tüm şartları taşımalarının yanı sıra, okuma-yazma bilmeleri ve en az otuz yaşında olmaları gerekiyordu. Her kazadaki köyler ve kaza merkezlerindeki mahalleler iki yüz haneden oluşan seçim birimlerine (heyet-i intihab) ayrılmıştı; bu birimlerden her biri, idari meclis ve mahkeme üyelerini seçmek üzere kaza merkezine iki seçmen gönderiyordu. Sancak ve vilayet meclisleri ile mahkemelerin üyelerinin seçiminde de aynı usul izlenmiş ve her alt organ bir veya iki seçmen göndermiştir. Her seçimde yürütmenin istediği üyeleri bunlar arasından seçebilmesi için ihtiyaç duyulan sayının iki katı kadar seçmen atanmıştır. Yeni düzenlemelerin teşvikiyle, 1876 ilkbahar ve yaz aylarında seçimler hızla yapıldı. Böylece sonbahara gelindiğinde meclisler ve mahkemeler, eyalet yönetiminin tüm düzeylerinde nispeten temsili bir esas üzerinde faaliyet gösteriyordu.¹¹⁴

113 Yönetmelik için bkz. BOA, *İ. MMS*, 2371 (1 Ca 1292/5 Haziran 1875); *TV*, 1780, (5 Z 1292/2 Ocak 1876) ve *Düstur*, cilt III, 174-175 (2 Z 1292); Fransızcası için bkz. Young, *Corps de droit otoman*, cilt I, 45-47; Yönetmelik şurada detaylı olarak açıklanmıştır, bkz. *Levant Herald*, 8 Ocak 1876 ve *Stamboul*, 7 Ocak 1876.

114 Kanunun uygulanması için bkz. *Stamboul*, 2 Mart 1876; *Levant Herald*, 3, 6, 22 Nisan ve 8 Mayıs 1876; Yeni yasaya göre vilayetlerin yönetimi için resmi talimatlar hakkında bkz. BOA, *İ. MMS*, 2382, (25 M 1293/21 Şubat 1876); Ayrıca şurada yayınlanmıştır, bkz. *TV*, (6 S 1293/3 Mart 1876).

Gördüğümüz gibi, 1839 ile 1876 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eyalet meclislerinin örgütlenmesi ve faaliyetlerinde eleştirilebilecek çok şey var. Ancak bu durum, meclislerin Türkiye'deki demokrasinin evriminde büyük bir adım olduğu gerçeğini değiştiriyor. Bu meclisler tebaanın yönetim sürecine katılmalarını sağlayan ilk araçlardı. Bu, yöneticileri yönetilenlerden ayıran geleneksel duvarda da ilk kırılmaydı. Görünürde meclislerin sadece tebaanın içindeki küçük bir oligarşik sınıfın temsilcisi olduğu görünse de bu meclisler, Osmanlı toplumunu oluşturan çoğu dini, ekonomik ve sosyal topluluk ve sınıfın liderlerine görevler verdikleri için, aslında imparatorluktaki koşulların o dönemde izin verdiği ölçüde temsil kurumu olma özelliği göstermekteydiler. Dolayısıyla seçimler, hileli olsun ya da olmasın, çok fazla ehemmiyet göstermiyordu; ancak adaylar ve seçmenler için değerli bir deneyim sağlıyordu. Zira bu deneyim, Osmanlı toplumunun hükümet süreçlerine katılımına çok daha hazır olduğu daha sonraki dönemlerde iyi bir şekilde kullanıldı. Meclisler, genellikle kendi üyelerinin çıkarlarını gözeterek hareket etseler de aynı zamanda eski âdem-i merkeziyetçi Osmanlı yönetim sisteminin yerini yüksek derecede merkezi yapının aldığı bir dönemde, yerel girişimlerin hayatta kalması ve yerel sorunlarla ihtiyaçların ifade edilmesi için olanaklar sağladılar. Aynı zamanda, Tanzimat'ın Osmanlı eğitimini, tarımını ve haberleşme olanaklarını modernleştirmedeki başarısına büyük katkıda bulundular. Nihayetinde, Tanzimat eyalet düzenlemelerinin birçoğu 1876 Anayasası'nda ve 1877'de yeni Osmanlı parlamentosu tarafından yürürlüğe konulan vilayet idare kanununda çok az değişikliklerle muhafaza edildi.¹¹⁵ Ne var ki Tanzimat deneyiminin 1876'dan sonraki Osmanlı vilayet yönetiminin evrimine olan etkisi henüz tam olarak incelenmemiştir.

115 Kanun için bkz. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 358-408 ve R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, 60-79; Eyalet idaresi hakkında bkz. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, 196-197.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Dahiliye, (CD): 14547; 292; 12226; 4893; 1226; 5841; 4892; 6975; 15572; 4893; 3269; 3269; 7285; 3269; 4893; 3714; 2111; 3269; 6975; 7285; 5189; 4893; 3269; 7285; 5841; 5943; 17411; 12684; 9870; 5189; 5148; 3714; 29143; 7285; 4892; 5841; 12226; 9178; 4893; 4427; 3714; 4427; 6965; 17411; 6975; 12946; 2009; 2299; 6435.

İrade Meclis-i Vala, (İ. MVL), 383; 691; 821; 573; 453; 988; 651; 651; 3911; 3644; 3533; 8467; 7763; 7829; 9111; 9306; 9367; 1268; 9307; 238; 25823; 25694; 25873; 26002; 26060; 26106; 9806; 25823; 25694; 25873; 26002; 5976

İrade Mesail-i Mühimme (İ. MSM): 2; 71; 43; 42; 132; 49; 45; 52; 54; 77; 79; 81; 91; 59; 47; 106; 79; 71; 98; 132; 106.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 573; 383; 453; 295; 2371; 2371; 1792; 2382.

İrade Dahiliye, (İD), 356; 2080; 482; 497; 482; 2710; 11891; 694; 11386; 2080.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.): 9061.

II. The National Archives, (TNA)

Foreign Office (FO), 78/475; 78/476; 515; 78/594; 595; 596.

III. Süreli Yayınlar

Ceride-i Havadis

Journal de Constantinople

Journal de l'Oriental

La Turquie,
 Levant Herald,
 London Times,
 Moniteur Ottomane (MO)
 Smyrna Mail
 Stamboul
 Takvim-i Vekayi (TV)

IV. Kaynak ve Telif Eserler

- Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmani*. İstanbul: Karabet Matbaası, 1309-1312.
- Ahmed Lûtfi, *Tarih-i Lütfi*, cilt VI-VII. İstanbul: 1290-1328.
- Ahmed Vefik, *Tekâlif-Kavaidi*, cilt II. İstanbul: 1330.
- Barker, J. *Syria and Egypt under the last five sultans of Turkey*, cilt I. Londra: Samuel Tinsley, 1876.
- Baysun, M. Cavid. "Mustafa Reşid Paşa," *Tanzimat*. 1/723-746. İstanbul: MEB Yayınevi, 1940.
- Belin, A. "Charte des Turcs," *Journal Asiatique* III/9 (1840), 5-29.
- Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 1964.
- Bianchi, T.F. *Khaththy humaïoun: ou, Charte impériale ottomane du 18 fevrier 1856, en français et en turc*. Paris: 1856.
- Castille, Hippolyte. *Réchid pacha*. Paris: F. Sartorius, 1857.
- Davison, R.H. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1963.
- Devereux, Robert. *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*. Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963.
- Dustur*. 1. Tertip, cilt I, II, III, V. İstanbul: 1871.
- Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*. Ankara: Milli Kütüphane Yayınları, 1963.
- G. Aristarchi Bey. *Législation ottomane*, cilt II. Constantinople: 1874.
- Gibb, H.A.R. ve Harold Bowen. *Islamic Society and the West*, cilt I/2. Londra:

Oxford University Press, 1962.

Heidborn, A. *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman*, cilt I. Viyana: C.W. Stern, 1908-1912.

Hill, George. *A History of Cyprus*, C. IV. Cambridge: Cambridge University Press, 1952.

Hurewitz, J.C. *Diplomacy in the Near and Middle East*, cilt II. Princeton: D. Van Nostrand Company, 1956.

İnalçık, Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, XXVIII/112 (1964): 603-622.

_____, “Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, XXVIII/112 (1964): 623-690.

_____, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. TTK: Ankara, 1943

İstanbul Belediye Kütüphanesi, MS Cevdet K 75, 25-36

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, cilt V. TTK: Ankara 1947.

_____, *Osmanlı Tarihi*, cilt VI. TTK: Ankara 1954.

_____, *Osmanlı Tarihi*, cilt VII. TTK: Ankara 1956.

_____, *Osmanlı Tarihi*, cilt VIII TTK: Ankara 1962.

Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. TTK: Ankara 1954.

Kuran, Ercüment, “Reşid Paşa,” *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınevi, IX: 701-705.

Lewis, B. *The Emergence of Modern Turkey*. Londra: Oxford University Press, 1961.

Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Princeton: Princeton University Press, 1962.

Mardin, Ebül’ulâ, “Kadi”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınevi, 1977, 1:42-46.

Osman Nuri (Ergin). *Mecelle-i Umur-u Belediye*, cilt I. İstanbul: Arşak Garoyan Matbaası, 1922.

Pakalın, Mehmed Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt II. İstanbul: MEB Yayınevi, 1946-1956.

Papadopoulos, T.H. *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*. Brüksel: Bibliotheca Graeca Aevi Posterioris, 1952.

Perrot, G. *Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure*. Paris: Michel Lévy frères, 1867.

Sanjian, A.K. *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*. Cambridge: Harvard University Press, 1965.

Shaw, S.J. "The Ottoman View of the Balkans," *The Balkans in Transition*, Ed. C. ve B. Jelavich, 56-80. Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1963.

Sublime Porte, Ministère des Affaires Etrangères, Documents Diplomatiques, Constantinople: 1868.

Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İstanbul, Kutu No. 1044.

Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İstanbul, Kutu No. 594.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: TTK, 1948.

Young, G. *Corps de droit ottoman*, cilt I. Oxford: Clarendon Press, 1905.

Ziya Paşa. *Arzuhal*, İstanbul: 1372.

YAYIN POLİTİKASI

• Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTTAD), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü tarafından elektronik ortamda yılda iki kez (Temmuz-Aralık) yayınlanan hakemli bir dergidir.

• CTTAD, açık erişim politikasını benimser.

• Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen makaleler, dergipark üzerinden geliş tarihleri esas alınarak değerlendirme sürecine alınmaktadır.

• Son Dönem Osmanlı Tarihi ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye Tarihi, derginin araştırma konularını oluşturmaktadır.

• Gelen çalışmalarda özgünlük ile ele alınan konuda yeni ve dikkate değer görüşlerin ortaya konulması şartları aranmaktadır.

• Dergide makaleler, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde yayınlanmaktadır.

• Yazarların dergiye yazı göndermeleri, CTTAD'in yayın ilkelerini kabul ettikleri anlamına gelir.

• Dergiye yazı gönderen yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmez ve yazarlara telif ücreti ödenmez. Yayınlanan makalelerin telif hakkı, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi'ne aittir.

• Dergiye gönderilen yazılar, daha önce başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır.

• Dergiye gönderilen yazılar, yazım kurallarına uygun olmaları koşuluyla değerlendirmeye alınır. Yazıların değerlendirilme süresi ortalama üç aydır.

• Dergiye gönderilen makaleler, <https://www.ithenticate.com/> programında taranmaktadır. Makalelerin değerlendirme sürecine alınması için kaynakça ve alıntı hariç % 15'in altında bir oran aranmaktadır.

• Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan Türkçe makaleler için genişletilmiş İngilizce özet (extended abstract) talep edilir. (En az 750 sözcük)

ETİK İLKELER

• Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTTAD), etik ilke

ve değerlere ilişkin Committee of Publication Ethics (COPE) <https://publicationethics.org/> tarafından belirlenen kriterler ve YÖK Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nde (<https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Kurumsal/mevzuat/bilimsel-arastirma-ve-etik-yonetmeligi.aspx>) belirlenen esasları dikkate alır.

• Etik kurul izni gerektiren araştırmalar için etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

• Dergiye gönderilen, ancak değerlendirme sürecinde araştırma ve yayın etiği kurallarına aykırı oldukları tespit edilen yazılar reddedilir. Söz konusu aykırılık, yayın süreci tamamlandıktan sonra tespit edilirse yazı yayından kaldırılır.

YAZARLARIN ETİK SORUMLULUĞU

• Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

• Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı konusunda teminat sağlamalıdır.

• Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır.

• Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

• Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

EDİTÖRLERİN ETİK SORUMLULUĞU

- Din, dil, ırk, cinsiyet, milliyet, kıdem veya kurumsal ilişki gözetmeksizin dergiye gönderilen yazıların değerlendirme sürecini tarafsız bir şekilde yürütür
- Hakem değerlendirme sürecini gizli tutarak üçüncü kişilerle paylaşmaz.
- Değerlendirme sürecinin etik standartlara uygunluğu açısından COPE rehberini dikkate alır.
- Değerlendirme sürecinin öngörülen sürede tamamlanması için gerekli işbirliği ve eşgüdümü sağlar.
- Yayın Kurulu ile değerlendirme ve yayın süreçleriyle ilgili bilgi paylaşımını COPE standartları çerçevesinde uygular.
- Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen veya önceki sayılarda yayımlanmış olan bir yazıya ilişkin mükerrer yayın, dilimleme, intihal, uydurma veri, çıkar çatışması ve haksız yazarlık şüphesi oluştuğunda, COPE tarafından belirlenen standartlara riayet eder.

HAKEMLERİN ETİK SORUMLULUKLARI

- Tarafsızlık ve gizlilik içerisinde değerlendirme yapmalıdır.
- Değerlendirme sürecinde çıkar çatışması ile karşı karşıya olduğunu düşünürse, çalışmayı incelemeyi reddederek, dergi editörünü bilgilendirmelidir.
- Gizlilik ilkesi gereği inceledikleri çalışmalarını değerlendirme sürecinden sonra imha etmelidir. İnceledikleri çalışmaların sadece nihai versiyonlarını ancak yayımlandıktan sonra kullanabilir.
- Değerlendirmeyi nesnel bir şekilde sadece çalışmanın içeriği ile ilgili olarak yapmalıdır. Milliyet, cinsiyet, dini inançlar, siyasal inançlar ve ticari kaygıların değerlendirmeye etki etmesine izin vermemelidir.
- Değerlendirmeyi yapıcı ve nazik bir dille yapmalıdır. Düşmanlık, iftira ve hakaret içeren aşağılayıcı kişisel yorumlar yapmamalıdır.
- Değerlendirmeyi kabul ettikleri çalışmayı zamanında ve yukarıdaki etik sorumluluklarda gerçekleştirmelidir.

YAZIM KURALLARI

Dergimizde, özgün araştırma ve inceleme makalesi, derleme makalesi, çeviri, Yazım Kuralları

Dergimizde, özgün araştırma ve inceleme makalesi, derleme makalesi, çeviri, arşiv belgeleri, kitap eleştirisi ve tanıtımı, ölüm ve sempozyum vb. haberleri yayınlanır. Editör gerektiğinde, yazıların yazımı ve dili üzerinde değişiklik yapabilir. Makalelerin içeriği ile ilgili bütün sorumluluk yazarına aittir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Dergimize gönderilecek çalışmalar “The Chicago Manual of Style (17th Edition, Notes and Bibliography)” atıf ve referans sistemi esas alınarak hazırlanmalıdır.

Makalenin formatı aşağıda belirtilen biçimde olmalıdır:

FORMAT :

Program : Microsoft Word

Kağıt boyutu : 210x297 mm

MARJLAR:

Üst : 2,5 cm

Alt : 2,5 cm

Sağ : 2,5 cm

Sol : 4 cm

BAŞLIK/ ALTLIK:

Üst : 2 cm

Alt : 2 cm.

METİN:

Yazı : Times New Roman, 12 punto

Paragraf başı : 1,25 cm.

Paragraf aralığı: önce 0,6 nk

Satır aralığı : tek

Metin alıntıları : İtalik

DİPNOT:

Yazı : Times New Roman, 9 punto

Satır aralığı : tek

Asılı : 0

Makale, Türkçe ya da İngilizce olabilir. Makale için 200 kelimeyi geçmeyen, Türkçe ve İngilizce Öz /Abstract yazılmalıdır.

Makalenin sonunda en az 750-1200 kelimelik İngilizce Extended Abstract (Genişletilmiş Özet) yer almalıdır.

Makalede konuyu tanımlayan Türkçe ve İngilizce, uygun en fazla yedi tane Anahtar Sözcükler / Keywords verilmelidir.

Yazar, makalenin ilk sayfasında yer alan adının-soyadının olduğu kısma yıldızlı dipnot koyarak Akademik unvanını, çalıştığı kurumu, e-posta adresini (parantez içinde ve *italic* olarak) ve ORCID numarasını (parantez içinde ve *italic* olarak) belirtmelidir.

Örnek:

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (*e-posta: abc@deu.edu.tr*), (*Orcid: 0001-0000-0000-000X*).

Makalede konunun içeriğine uygun ana başlıklar 1. 2. 3. şeklinde, alt başlıklar 1.1. 2.1. 3.1 şeklinde numaralandırılmalıdır.

Makaleye eklenmesi istenen harita veya resimler Word (.doc, .docx) belgesine konulduğu gibi harita ve resimlere sıra numarası verilerek makaleden ayrı olarak da gönderilmelidir.

Grafikler, Microsoft Office Excel (.xls) veya Word (.doc, .docx) belgesinde hazırlanmalı ve belge içerisine uygun biçimde konulmalıdır.

Dipnotların Verilmesi

Dergimizde, Chicago dipnot ve kaynakça yönteminin son sürümü kullanılmaktadır.

Kaynak ilk defa verilirken yazarın adı ve soyadı tam olarak yazılmalıdır.

Kaynak eserin adı İtalik olarak yazılmalıdır.

Kaynak eserin yayınevi, basım yeri, yılı ve sayfa numarası verilmelidir.

Dipnot 9 punto ile Times New Roman yazı tipinde verilmelidir.

Kısaltılmış Dipnot (İlk atıftan sonraki ve onu izleyen atıflar için)

Bir kaynağa yapılan ilk atfın ardından aynı kaynağa yapılan diğer atıflar, dipnotta kısaltılarak gösterilir. Kısaltılmış gösterim, okuyucuya tam başlığı hatırlatmalı ya da kaynakçadaki uygun girdiye yönlendirmelidir. Kısaltmanın şekli, araya başka kaynak girip girmemesine bağlı olarak değişir:

Örnek:

1 Şerafettin Turan, Mustafa Kemal Atatürk, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2004), 123. (kaynağa yapılan ilk atfın dipnotta gösterimi).

2 Turan, Mustafa Kemal Atatürk, 132.

3 Turan, 225.

4 Şevket Süreyya Aydemir, Suyu Arayan Adam (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2024), 27.

5 Turan, Mustafa Kemal Atatürk, 152

İtalikler ve Tırnak İşaretleri

İster metinde ister kaynakçada yer alsın, kitap, dergi, oyun (piyes) ve diğer tekil (kendi başına bir kaynak olan) kaynaklar italik yazılır. Makale, kitap bölümü ya da bir romanda yer alan bölüm, tırnak işaretleri arasında gösterilir.

Örnek:

Sınıfta *A Separate Peace*'i okuduk. (kitap adı). Time dergisindeki “Your Brain on Drugs” başlıklı o makale çok etkileyiciydi.

“Dergisindeki” ifadesi, yayının adının bir parçası olmadığı için italik yazılmamıştır.

Onun “*Death by Dessert*” başlıklı makalesi The New York Times Magazine’de yayınlandı.

Bu örnekte yayının “The” ve “Magazine” kelimelerinin her ikisi de, yayının adının birer parçası oldukları için, italik yazılır.

Blok Alıntılar

100 kelimeyi aşan alıntılar blok halinde yazılır. 100 kelimeyi aşmasa da iki ya da daha fazla paragrafın aktarımında blok alıntı formatı uygulanır.

Ayrıca liste biçimindeki bilgiler ya da şiir gibi özel dizilime sahip metinler de blok alıntı olarak gösterilir. Blok alıntıda tırnak işareti kullanılmaz. Bir blok alıntı her zaman yeni bir satırdan başlar. Blok alıntıdan önce ve sonra boş bir satır bırakılmalıdır. Tüm bloğu sol taraftan 1,5 cm girinti yapılmalıdır. Blok alıntı metni Tek aralıklı olmalıdır. Blok alıntı metnini 11 punto olmalıdır. Blok alıntı metni düzenlemelerle ana metinden ayrıldığı için ayrıca italik yapılmasına gerek yoktur.

Tek Yazarlı Kitap:

Dipnotu

1 Şerafettin Turan, Mustafa Kemal Atatürk, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2004), 123.

Kaynakçası

Turan, Şerafettin, Mustafa Kemal Atatürk. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2004.

İki ya da Üç Yazarlı Kitap:

Dipnotu

1 Selim İlkin ve İlhan Tekeli, İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 324.

Kaynakçası

İlkin, Selim ve Tekeli İlhan. İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Yazar Yerine Editör:

Dipnotu

1 Baskın Oran, ed., Türk Dış Politikası (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 252.

Kaynakçası

Oran, Baskın, ed., Türk Dış Politikası. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Çeviri Kitap:

Dipnotu

1 Edward J. Erickson, Size Ölmeyi Emrediyorum !, çev. Tanju Akad, 4.bs. (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 25.

Kaynakçası

Erickson, Edward J., Size Ölmeyi Emrediyorum !, çeviren Tanju Akad, 4.bs. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

Çok Ciltli Kitap:

Dipnotu

1 Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi, cilt 3, 4.bs. (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2018), 35.

Kaynakçası

Turan, Şerafettin. Türk Devrim Tarihi, cilt 3, 4. bs. Ankara: Bilgi, 2018.

Kitap Bölümü:

Dipnotu

1 Abdurrahman Çaycı, “Atatürk’ün Uygarlık Anlayışı” , Atatürk Konferansları -IV (1973-1974) içinde, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1977), 117.

Kaynakçası

Çaycı, Abdurrahman, “Atatürk’ün Uygarlık Anlayışı” , Atatürk Konferansları -IV (1973-1974) içinde, 117-129. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1977.

Editörlü Kitapta Bölüm:

Dipnotu

Fevzi Çakmak, “Kemalist Milliyetçiliğin İdeoloğu: Recep Peker,” Tek Parti Döneminde Türk Milliyetçiliğinin Farklılaşan ‘Yüz’leri (1923-1950), ed. Rukiye Saygılı (Ankara: Orion Kitabevi, 2022), 271.

Kaynakçası

Çakmak, Fevzi. “Kemalist Milliyetçiliğin İdeoloğu: Recep Peker.” Tek Parti Döneminde Türk Milliyetçiliğinin Farklılaşan ‘Yüz’leri (1923-1950). Editör Rukiye Saygılı, 271-285. Ankara: Orion Kitabevi, 2022.

Makale:

Yazarın Adı Soyadı, “Makale Başlığı”, Dergi Adı cilt no, sayı no
(Yayın Yılı): sayfa, DOI ya da URL.

Dipnotu

1 Zeki Arıkan, “Mahmut Esat Bozkurt”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi 3, 8 (Haziran 1998): 217, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/233251> .

2 Arıkan, “Mahmut Esat,” 220.

Kaynakçası

Arıkan, Zeki, “Mahmut Esat Bozkurt.” Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi 3, 8 (Haziran 1998): 215-224. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/233251> .

İki Yazarlı Makale:

Dipnotu

1 Aziz Ogan ve Arif Müfid Mansel, “Rhegion – Küçükçekmece Hafriyatı 1940-1941 Çalışmalarına Dair İlk Rapor,” Belleten 6, 21 (Ocak 1942): 10.

Kaynakçası

Ogan, Aziz ve Mansel, Arif Müfid. “Rhegion – Küçükçekmece Hafriyatı 1940-1941 Çalışmalarına Dair İlk Rapor.” Belleten 6, 21 (Ocak 1942): 1-18.

Gazete/Dergi Makalesi:

Dipnotu

Kemal Salih Sel, “Yeni Gün’den Cumhuriyet’e,” Cumhuriyet, 7 Mayıs 1984, 1.

Kaynakçası

Sel, Kemal Salih. “Yeni Gün’den Cumhuriyet’e.” Cumhuriyet, 7 Mayıs 1984.

Tez:

Dipnotu

Yiğit Akın, “Not just a game: Sports and physical education in early republican Turkey (1923-1951)” (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2003), 50

Kaynakçası

Akın, Yiğit. “Not just a game: Sports and physical education in early republican Turkey (1923-1951).” Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2003.

Web İçeriği:

Dipnotu

Fevzi Çakmak, “Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı (Türk Spor Kurumu)”, Atatürk Ansiklopedisi, erişim 19 Ekim 2024, <https://aturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-idman-cemiyetleri-turk-spor-kurumu/>

Kaynakçası

Çakmak, Fevzi. “Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı (Türk Spor Kurumu).” Atatürk Ansiklopedisi, erişim 19 Ekim 2024, <https://aturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-idman-cemiyetleri-turk-spor-kurumu/>.

Sempozyum Bildirisi:

Dipnotu

Fevzi Çakmak, “Cumhuriyet Hükümetlerinin 30 Ağustos Zafer Bayramı Kutlama Törenlerine Yönelik Tutum ve Uygulamalarının Karşılaştırmalı Analizi”, 100. Yılında Uluslararası Büyük Taarruz ve Başkomutan Meydan Muharebesi Sempozyumu, IV, ed. Gürsoy Şahin (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2023), 2336.

Kaynakçası

Çakmak, Fevzi. “Cumhuriyet Hükümetlerinin 30 Ağustos Zafer Bayramı Kutlama Törenlerine Yönelik Tutum ve Uygulamalarının Karşılaştırmalı Analizi.” 100. Yılında Uluslararası Büyük Taarruz ve Başkomutan Meydan Muharebesi Sempozyumu, IV, ed. Gürsoy Şahin, 2335-2364. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2023.

Ansiklopedi Maddesi:

Dipnotu

Şerif Mardin, “Atatürkçülüğün Kökenleri,” Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983), 1:87.

Kaynakçası

Mardin, Şerif. “Atatürkçülüğün Kökenleri.” Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 1:87-90. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.

Arşiv Kaynakları:

Dipnotu

“İzmir Belediye Başkanı Behçet Uz’un İzmir Enternasyonal Fuarı’nın açılışını yapması için Başbakan’a gönderdiği davetiye”, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.1.0.0/17.96.11.,19.07.1941

İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: BCA, 30.1.0.0/17.96.11.

Kaynakçası

“İzmir Belediye Başkanı Behçet Uz’un İzmir Enternasyonal Fuarı’nın açılışını yapması için Başbakan’a gönderdiği davetiye.” Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1/15.79.7.

Gazete ve dergiler alfabetik sıra ile belirtilmelidir.

Örnek:

III. Süreli Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Hürriyet

Tarih ve Toplum

Kaynakçanın Hazırlanışı:

Kaynakçaya eklenecek olan eserlerin sırası aşağıdaki gibi olmalıdır:

1. Arşiv kaynakları
2. Resmi Yayınlar
3. Araştırma Eserler
4. Süreli Yayınlar (Gazete ve Dergiler)
5. Makaleler
6. İnternet Kaynakları
7. Sözlü Tarih Görüşmeleri

Kaynakça Düzeni:

Sadece metinde atıf yapılan kaynaklara yer verilir.

Kaynakça girdileri, ilk yazarın soyadına göre alfabetik sırada yer alır.

Bir kaynağın birden fazla yazarı varsa sadece ilk yazarın soyadı öne alınır.

Aynı yazarın birden fazla eserini başlığa göre alfabetik olarak sıralanır

Kaynakça mutlaka bir nokta ile bitirilir. Girdinin sonunda bir web adresi olsa da bu kural uygulanır.

Detay için:

<https://guides.lib.monash.edu/chicago-17-a-notes>

